



माध्यन्दिन-संहितायाः पदपाठः

(त्रिविधावान्तरपाठैः समन्वितः)



सम्पादक :-

युधिष्ठिरो मीमांसकः

ॐ ओ३म् ॐ

माध्यन्दिन-संहितायाः पदपाठः

त्रिविधावान्तरपाठैः संयुतः

पदपाठानां तुलनात्मकाध्ययनेन विविधैः परिशिष्टैश्चालंकृतः



सम्पादकः—

युधिष्ठिरो मीमांसकः

द्वितीयवारम् }
५०० }

माघ सं० २०५२
जनवरी सन् १९९६

{ मूल्य
{ १००.००

प्रकाशक—

रामलाल कपूर ट्रस्ट, बहालगढ़,
जिला सोनीपत (हरियाणा) १३१०२१

समर्पणम्

राजस्थान-संस्कृतशिक्षाविभाग-संचालकानां
संस्कृतविदुषां परमसहायकानां
निष्कारणमित्रमणीनां
विद्वद्वर्याणां

स्व० श्री माधवकृष्णशर्मणः

पुण्य-स्मृतौ

समर्पयति ग्रन्थमिमं युधिष्ठिरो मीमांसकः ।

मुद्रकः—

कमाल प्रिंटिंग प्रेस, नई सड़क, दिल्ली
में आफसेट से मुद्रित ।

सम्पादकीयम्

अस्माकं भारतीयानां कृते वेदा एव परमं प्रमाणमित्यत्र नास्ति सन्देहावसरः । वैदिकाः संहिताग्रन्था यथा भारतीयैर्ब्राह्मणैः कण्ठस्थीकृत्याद्यावत् सुरक्षिताः, तादृशमुदाहरणं क्वचिदपि देशान्तरे नोपलभ्यते ।

वैदिकमन्त्राणामर्थ-परिज्ञानाय प्राचीनैराचार्यैः पदग्रन्थानां प्रवचनं कृतम् । पटप्रवचने च प्रगृह्यत्वावग्रहत्वादिप्रदर्शनेनार्थपरिज्ञाने महत्साहाय्यं लभ्यते । पदपाठमेव प्रकृतिं कृत्वा संहितारक्षणाय प्रवृत्ताः ऋम-जटा-घनाद्या अष्टौ विकृतयः । एवं पदपाठो मन्त्रार्थपरिज्ञानं संहितापाठरक्षणं चोभयमपि प्रयोजनं साधयन् मन्त्रान्तमुपकारं १५धाति ।

चतुर्विधः पाठः—अस्य ग्रन्थस्य सम्पादनकर्मणः प्राग् आसीन्मदीयो विचारो यथा संहितायां नैकोऽपि पाठभेदस्तथैव पदग्रन्थोऽपि पाठभेद-विरहित एव । परं यदा मया विविधानां कोशानां पारस्परिकी तुलना सूक्ष्मे-क्षिकया व्यधायि, तदैतत् सत्यं प्रथमतः प्रकटीभूतं यन्माध्यन्दिनपदपाठे सन्ति केचन व्यवस्थिताः पाठभेदाः । तान् आलोच्य वर्गीकृत्य च विज्ञातं यत् सम्पादनकर्मण्युपयुज्यमानाः कोशाः पदपाठस्य चतुर्विधान् व्यवस्थितपाठान् व्यञ्जयन्ति । तत्रैकः पाठः प्रधानभूतः, अपरे त्रयोऽवान्तरपाठरूपाः । एतेषां चतुर्विधपाठानां विषये 'माध्यन्दिनपदपाठस्य चतुर्विधः पाठः' इत्यस्मिन् प्रकरणेऽस्माभिविस्तरेण विवेचना कृता, सा तत्रैव द्रष्टव्या । अस्मिन् ग्रन्थे वैदिकैः प्रायेण पठ्यमानः पाठः प्राधान्येन यथासम्प्रदायं स्थूलाक्षरैर्मुद्रितः । अपरयोः द्वयोः पाठयोर्यावानंशो भिन्न आसीत्, तावान् एव सूक्ष्माक्षरेषु यथास्थानं संगृहीतः । मुख्यरूपेण मुद्रापितात् पाठाद् अतिस्वल्पेषु पदेषु स्वर-विषयको यो व्यवस्थितो भेदः काशिकपाठ उपलभ्यते, स अद्यस्तात् टिप्पण्यां यथास्थानमुद्धृष्टः । एवमयमस्मत्प्रयासः माध्यन्दिनपदपाठस्य चतुर्विधानेव पाठान् संगृह्णति ।

माध्यन्दिनानां संहितायां पदग्रन्थे च यकारवकारयोर्लेखन उच्चारणे चान्यवेदेभ्यो यद् वैशिष्ट्यं तत्र लेखनविषये 'माध्यन्दिनसंहितायां पदपाठे च

यकारवकारयोर्विशिष्टा लेखनपद्धतिः' इत्यस्मिन् प्रकरणे (पृष्ठ ३४-४१), उच्चारणविषये च तुरीये परिशिष्टे (पृष्ठ ६४१-६४४) विचारः कृतः । अस्मिन्नेव च परिशिष्टे षकारस्य यत् खकाररूपमुच्चारणं तस्यापि यथाशास्त्र-मालोचनं विहितम् ।

५ १९ विषयको विचारः — माध्यन्दिनपाठे ५ १९ इत्येवं संकेतितः को वर्णः, कथं च तस्योच्चारणं शिक्षाशास्त्रसम्मतमित्यस्मिन् विषये तृतीये परिशिष्टे (पृष्ठ ६३८-६४०) विचारो विहितः ।

के यमाः कति च—यमानां किं स्वरूपं, कति यमाः, कश्च तेषां लेखन-प्रकार इत्यस्मिन् विषये द्वितीये परिशिष्टे (पृष्ठ ६३५-६३७) विचारः कृतः ।

पदपाठानां पारस्परिकी तुलना—सर्वेषामपि पदग्रन्थानां प्रवचन-प्रकारो यथाशास्त्रं भिद्यते । तेषु यावानपि पारस्परिको भेद उपलभ्यते, स सर्वोऽपि 'पदपाठानां तुलनात्मकमध्ययनम्' इत्यस्मिन् प्रकरणे (पृष्ठ ११-३३) यथाशास्त्रं यथाशास्त्रं च विस्तरेण प्रपञ्चितः । अनेन प्रकरणेन सर्वेषामेव समुपलब्धानां पदग्रन्थानां प्रवचनप्रकारोऽञ्जसा परिज्ञातुं शक्यते ।

एतत्कार्ये प्रवर्तने निमित्तम्—एकोनविंशत्युत्तरद्विसहस्रसंख्याके (२०१६) वैक्रमाब्दे राजस्थानान्तर्गत 'केकड़ी' नगरवास्तव्याः पण्डितप्रवराः श्रीमदन-मोहनव्यासशर्मणोऽकस्मात् केनचिन्निमित्तेन ममावसथमलंकृतवन्तः । वार्तालापे तेषां हस्तलिखितग्रन्थानां संग्रहे रुचिमुपलभ्य मया निवेदितं—यत्कदाचित् संयोगात् वेदव्याकरणविषयकः कोऽपि हस्तलेखो भवतां दृग्गोचरो भवेच्चेत् पुस्तकस्वामिने पत्रं पुष्पं समर्प्य मदर्थं ग्रहीतव्यः । द्वित्रिमासानन्तरं यदा पण्डितवर्याः पुनः मम गृहं समागतास्तदानीं द्वौ हस्तलिखितौ ग्रन्थौ मह्यमपित-वन्तः । तयोरेको माध्यन्दिनपदपाठस्य १४७१ वैक्रमाब्दे लिखितः कोश आसीद्, अपरो भर्तृहरिविरचित-शतकत्रयस्य द्विशतवर्षपूर्वं राजस्थानभाषामिश्रितायां व्रजभाषायां पद्यमयः कोशः । सार्धपञ्चशतवर्षपुरातनं माध्यन्दिन-पदपाठस्य कोशमकस्मादुपलभ्याहं हर्षातिरेकेण पुलकितगात्रोऽभूवम् । यतो ह्यस्य पदग्रन्थ-स्यैतावत्प्राचीनः कोशः क्वचिदपि पुस्तकालयेषु नास्तीति सुविदितमासीन्मम ।

कार्यान्तरे व्यापृतत्वान्मया किञ्चित् कालं नायं ग्रन्थः सूक्ष्मया दृष्ट्याऽवलोकितः । यदा कालान्तरे मयाऽयं कोशः सूक्ष्मया दृशा परिशीलितः, त्रिस्थानेषु मुद्रितैश्च पाठैरस्य तुलना विहिता, तदास्मिन् कोशे महद् वैशिष्ट्य-मुपलभ्यातितरां मुदितोऽभूवम्, प्रकाशने चास्य मतिं कृतवान् ।

राजस्थानसंस्कृतशिक्षाविभागतः साहाय्यम्—कोशमिममहं तात्कालिक-राजस्थानसंस्कृतशिक्षासंचालकेभ्यो गीर्वाणवाणीप्रसाराय बद्धपरिकरेभ्यो मित्र-वर्येभ्यः स्वर्गीयेभ्यो विद्वद्वर्येभ्यो माधवकृष्णशर्ममहोदयेभ्यः प्रदर्शितवान् । तेऽप्येतावत्कालप्राचीनं महार्घं कोशं दृष्ट्वाऽत्रत्यं वैशिष्ट्यं चावगम्य नितरां प्रसन्ना अभवन् । वार्तालापे मयोऽक्तम्—यदि भवतां राजस्थानसंस्कृतशिक्षा-विभागोऽस्य ग्रन्थस्य सम्पादन-कर्मणि साहाय्यं विदध्यात्, तर्हिहं ग्रन्थमिमं विविधानां प्राचीनकोशानां साहाय्येन सम्पादयितुमिच्छामि । अनुसन्धानकार्य-कुशलैः श्रीमद्भिर्माधवकृष्णशर्मभिरस्य कार्यस्य यथावद् गौरवं परिज्ञाय ग्रन्थस्यास्य सम्पादनकर्मणि स्वविभागतो यथोचितसाहाय्यप्रदानं प्रतिज्ञातम् ।

त्रिवर्षं यावत् प्रतिमासं सार्धशतमुद्राणां साहाय्यम्—राजस्थानसंस्कृत-शिक्षाविभागसंचालकेभ्यः साहाय्यविषयकं समाश्वासनं प्राप्य विविध-पुस्तकालयेभ्यः हस्तलिखितग्रन्थान् संगृह्य सुदूरस्थानीयेषु पुस्तकालयेषु गत्वा विविधान् कोशान् आलोच्यास्य ग्रन्थस्य सम्पादनकर्मणः रूपरेखां निश्चित्य मया राजस्थानसंस्कृतशिक्षाविभागसंचालकेभ्यः साहाय्यार्थं प्रतिवेदनं प्रदत्तम् ।

तत्रभवन्तो राजस्थानसंस्कृतशिक्षासंचालका विद्वद्वर्या माधवकृष्ण-शर्माणो विविधै राजनियमैः प्रतिबद्धहस्ता अपि स्वविभागात् सार्धशतमुद्रा-मासिकसाहाय्यप्रदानाय स्वीकृतिमुपलभ्य मामस्य सम्पादनकर्मणि नियोजित-वन्तः । यद्यपि राजकीयसाहाय्यं द्वाभ्यां वर्षाभ्यामेव स्वीकृतमभूत्, तथापि कार्यस्यास्य गौरवं जानानैः संचालकमहोदयैरेकवर्षाय साहाय्यं परिवर्धितम् । एवं राजस्थानसंस्कृतशिक्षाविभागस्य महता साहाय्येनास्य ग्रन्थस्य सम्पादन-कार्यस्य त्रिभिर्वर्षेभ्यः पूतिर्विहिता ।

प्रकाशनकार्ये साहाय्यम्—एतादृशस्य महतो ग्रन्थस्य प्रकाशनमप्यति-व्ययसाध्यं भवति । तावद् व्ययीकतुं मादृशोऽकिञ्चनो जनो न कथमपि समर्थः । अतोऽस्य ग्रन्थस्य प्रकाशनकर्मणि सहाय्यतार्थं केन्द्रीयशिक्षायुवक-सेवामन्त्रालयस्य संस्कृतविभागाध्यक्षेभ्यः २०२५ वैक्रमाब्दे प्रतिवेदनं प्रेषितम् । संस्कृतविभागाध्यक्षैः सहाय्यतानिर्णायकसमितेश्चान्यैः सदस्यवर्यैरस्य कार्य-स्योपयोगितां महत्त्वं च विज्ञाय प्रकाशनकर्मणि साहाय्यमुररी कृतम् ।

श्रीरामलालकपूरन्यास(ट्रस्ट)स्य महान् सहयोगः—सस्वरस्य वैदिक-ग्रन्थस्य मुद्रणव्यवस्था भारतस्य राजधान्यां विद्यमानेषु अनेकेषु बृहन्मुद्रणालयेषु क्वचिदपि नास्ति । दूरदेशे च मुद्रणकार्ये महान् विलम्बो जायते । अतो मया श्रीरामलालकपूरन्यासाधिकारिभ्यो निवेदितं यत् स्वकीये नवस्थापिते मुद्रणा-

नयेऽस्य ग्रन्थस्य मुद्रणव्यवस्थां कुर्वन्तिवति । तैर्महतीदार्येण पञ्चसहस्रमुद्रमितं वन व्ययीकृत्य वैदिकग्रन्थप्रकाशनयोग्यानि द्विविधानि महार्घाणि सस्वराणि मुद्राक्षराणि (टाइप) मुम्बईनगरस्थनिर्णयसागरसंस्थानः परिक्रीयाऽस्य ग्रन्थस्य मुद्रणे मदत्माहाय्यमाचरितम् ।

कृतज्ञता-प्रकाशनम्

१—श्रीमतां पण्डितमदनमोहनव्यासमहाभागानामहमत्यन्तं कृतज्ञोऽस्मि, यैरितिदुर्लभः सार्धपञ्चशतवर्षपुरातनः माध्यन्दिन-सहितायाः पदपाठस्य हस्तलेखो मह्यं प्रदत्तः ।

२—राजस्थानसंस्कृतशिक्षाविभागस्य तात्कालिकानां संचालकानां विद्वन्मूर्धन्यानां स्वर्गीयमाधवकृष्णशर्मणामतिशयं कृतज्ञोऽस्मि । यैरस्य ग्रन्थस्य सम्पादनाय स्वविभागात् विवर्यं यावत् प्रतिमासं सार्धशतमुद्राणां साहाय्यं विहितम् ।

३—श्रीरामलालकपूरन्यासस्य (ट्रस्टस्य) अधिकारिणामप्यहमति कृतज्ञोऽस्मि, यैरस्य ग्रन्थस्य मुद्रणाय पञ्चसहस्रमुद्रा व्ययीकृत्य यथावद् व्यवस्था विहिता ।

४—अम्नन्मित्राणां श्रीमहेन्द्रशास्त्रिमहोदयानामप्यहं नितान्तं कृतज्ञोऽस्मि, यैरस्य महत्त्वपूर्णग्रन्थस्य मुद्रणपत्रशोधनं महता परिश्रमेण सम्पादितम्, तदनु च संशोधनपत्र-विधानार्थं समग्रे ग्रन्थः पुनरवलोकितः । यदि तेषामस्मिन् कर्मणि साहाय्यं नाभविष्यत्तर्ह्यस्य ग्रन्थस्य शुद्धं मुद्रणमसम्भवमेवासीत् । एतेषां साहाय्यस्य गौरवन्त्यनेनैव ज्ञातुं शक्यते, यदेषां सहयोगप्राप्तेः प्राग् यावन्ति पृष्ठानि मुद्रितान्यासन् तेषु मम दृष्टिदोषेण स्खलनान्यधिकान्यभूवन् ।

नम्रनिवेदनम्—अस्य ग्रन्थस्य सम्पादने वैदिकानां साम्प्रदायिकपाठस्य व्यवस्थापने महति प्रयत्ने कृतेऽपि ममाज्ञानात् प्रमादाद्वा क्वचित् स्खलनं संजातं स्यादिति नातिसम्भवम् । तदर्थं विद्वद्वरेण्याः वैदिकवाङ्मयस्य रक्षणे कृतपरिश्रमाः क्षमायाचनपुरःसरं प्रार्थ्यन्ते यन्ममात्पन्नस्य दोषान् संमार्ज्यं ग्रन्थमिमं पठनपाठनकर्मण्युपयुज्य मामकीनं परिश्रमं सफलयन्तु, संशोधन-पत्रानुसारं च पूर्वं ग्रन्थं संशोध्य पठन्तिवति ।

सं० २०२८, ज्येष्ठ कृष्णा ३
सोनीपत (हरयाणा)

विदुषा वशंवदः
युधिष्ठिरो मीमांसकः

माध्यन्दिन-पदपाठस्य विषय-सूची

विषयः

पृष्ठसंख्या

प्रारम्भिक भागे—

१—हस्तलिखितानां मुद्रितानां च ग्रन्थानां परिचयः १—१०

२—पदपाठानां तुलनात्मकमध्ययनम् ११—२६

पदपाठानां प्रयोजनम् (११); अवगृह्यमाणपदेषु पदप्रवचन-
प्रकारः (१२); प्रगृह्यत्वनिर्देशनप्रकारः (१४); उपसर्ग-
निर्देशनप्रकारः (१६); अवगृह्यमाणपदेषु स्वराङ्कनप्रकारः
(१७); अवग्रहे विसंवादः (२०); सांहितिकदीर्घतद-पत्य-
णत्व-विषयः (२२); द्वन्द्वसमासेऽवग्रहे मतभेदः (२३);
नञ्समासेऽवग्रहे वैमत्यम् (२४); साम्नः पदपाठस्यावग्रहे
वैशिष्ट्यम् (२४); पदपाठे पुनरुक्तांशानां लोपालोपौ
(२६) ।

३—माध्यन्दिनपदपाठस्य परिचयः २७—२६

४—माध्यन्दिनपदपाठस्य प्रक्रिया ३०—३३

५—यकारवकारयोर्विशिष्टा लेखनपद्धतिः ३४—४१

६—माध्यन्दिन-पदपाठस्य चतुर्विधः पाठः ४२—५१

माध्यन्दिन-संहितायाः पदपाठः १—६२८

परिशिष्टानि—

१—पाठभेदनिर्देशनम् ६२९—६३४

२—यमानां स्वरूपं संख्याः लेखन-प्रकारश्च ६३५—६३७

३—७ ९ चिह्नयोः स्वरूपं तदुच्चारणं च ६३८—६४०

४—यकारवकारयोर्जकारखकारोच्चारणयोर्विवेचनम् ६४१—६४४

५—संशोधनं परिवर्तनं परिवर्धनं च ६४५—६५०

माध्यन्दिनपदपाठस्य सम्पादनकर्मण्युपयुक्तानां हस्तलिखितानां मुद्रितानां च ग्रन्थानां परिचयः

माध्यन्दिनपदपाठस्यास्य सम्पादनकर्मणि विभिन्नस्थानीया ये
ये हस्तलेखा मुद्रिता वा ग्रन्था उपयुक्तास्तेषां परिचयोऽधस्तात्
प्रस्तूयते—

हस्तलिखिताः कोशाः

१. क—अयं हस्तलेखोऽस्माभिर् 'अजयमेरु' (अजमेर) मण्ड-
लान्तर्वर्तिनि 'केकड़ी' नगरे निवसतां मित्रवर्याणां व्यासोपाह्वानां
पण्डित भदनमोहनमहोदयानां कृपयाऽधिगतः । अस्य विवरणम्—

आकारः—४×१० 'इञ्च' मितः ।

पङ्क्तयः—प्रतिपृष्ठं ६ नवसंख्यामिताः ।

अक्षराणि—प्रतिपङ्क्तिं चत्वारिंशदक्षराणि प्रायेण ।

लिपिः—प्राचीना देवनागरी ।

लेखनकालः—१४७१ तमो वैक्रमाब्दः, १३३६ तमः शकाब्दः ।

पत्राणि—पूर्वार्धे भूरामचन्द्र (१३१) मितानि, उत्तरार्धे
ऋषिद्वीप (७७) मितानि । आहत्योभयोर्भागयोर् २०८ अष्टोत्तर-
द्विसप्तमितानि पत्राणि सन्ति ।

अन्त्यपाठः—पूर्वार्धस्यान्त इत्थं पाठ उपलभ्यते—

“शुभं भवतु मंगलं ।। संवत् १४७१ वर्षे शाके १३३६ बहमेने” ।

१. 'बहमाने' इति शुद्धः पाठो द्रष्टव्यः । उत्तरार्धस्यान्त्यपाठे शुद्धो
निर्देश उपलभ्यते ।

अषाढ शुदि १५ भौमे । १ अद्य हंसीघणी ग्रामवास्तव्य ज्योतिरामदेव-
सुत ज्योतिपीपासुत असेस्वरपठनार्थं लिखितम् । २ द्यादृशं पुस्तकं दृष्ट्वा
तादृशं लिखितं मया । ३ यदि शुद्धमशुद्धं वा । मम दोषो न दीयते ॥१
तैलाद् रक्षेज्जलाद् रक्षेद् रक्षे शिथिलबन्धनात् । परहस्ते गता रक्षे ।
एवं वदति पुस्तिकं ॥ शांतिं भवतु । गुरुभ्यो नमः । परमगुरुभ्यो नमः ।”

उत्तरार्धस्यान्ते त्वित्थं पठ्यते—

“समाप्तम् । शिवमस्तु । द्यादृशं पुस्तकं दृष्ट्वा तादृशं लिखित-
ममया । यदि शुद्धमशुद्धम्वा । मम दोषो न दीयते ॥१ संवत् काला-
तीत विक्रमसम्बत् १४७१ वर्षे शाके १३३६ वहमाने । सीधणी-
ग्राम्यवास्तव्य ज्योतिरामदेवसुत ज्योतिपीपासुत अमरेश्वरपठनार्थं
लिखितं । शुभं भवतु मंगलं । भग्नपृष्ठकटिग्रीवा । दिव्यदृष्टिरने-
कधा । कष्टेन लिखितं चेदं । द्यत्नेन प्रतिपालयेत् ॥३ तैलाद्रक्ष
जलाद्रक्ष । रक्षे शिथिलबन्धनात् । मूर्धहस्ते गता रक्षे । एवं वदति
पुस्तकम् । हरसूर उपाध्याय गुरुनमस्कृत्य येनेदं पुस्तकं ददौ ।”

प्रत्यध्यायमन्ते पाठनिर्देशः—अस्मिन् कोशे प्रत्यध्यायमन् तद्वत्
पाठ उपलभ्यते—

‘इति श्री वाजसनेयसंहितायां पदपाठने प्रथमोऽध्यायः ।’

एवमेवाऽऽत्रिंशदध्यायान्तं पाठ उपलभ्यते । तत्र प्रायेण
‘वाजसनेयीसंहितायां’ ‘पदपाठेन’ ‘पदेन’ वा इत्येवं पाठभेदमात्रमुप-
लभ्यते । एकत्रिंशदध्यायादारभ्याऽऽचत्वरिंशदध्यायान्तं दशस्वध्यायेषु
‘शाकल्य कृते’ ‘पदे’ इत्येवं विशिष्टः पाठो दृश्यते । तद्यथा—

“इति श्रीवाजसनेयी-संहितायां शाकल्यकृते पदेन एकत्रिंशोऽध्यायः ।”

१. अस्याः पङ्क्त्या मूलपाठः पत्रघर्षणादपमुष्टः, तदुपरि किञ्चिदव-
कालजेन लेखकेन अयं पाठो लिखितः । पुनर्लिखितेऽस्मिन् पाठे ग्रामादिनामानि
भ्रष्टानि । शुद्धनामानि उत्तरार्धस्यान्ते निर्दिष्टे पाठे द्रष्टव्यानि ।

२. याज्ञवल्क्यशिक्षायां पदादेयंकारवकारयोर्गुरुत्वमुपदिष्टम् ।
वैदिका पदादेर्वकारस्य गुरुत्वद्योतनाय यथा ‘व्व’ इत्येवं निर्दिशन्ति तथैवात्र
हस्तलेखे यकारस्य गुरुत्वद्योतनाय यकारोऽपि ‘य्य’ इत्येवं लिख्यते ।

३. अस्ति कलकत्तानगरस्थे ‘रायल एशियाटिक सोसायटी’नाम्नि
पुस्तकालये माध्यन्दिनपदपाठस्यैको हस्तलेखः, तस्यान्तेऽपि ‘शाकल्य कृते’
इति पाठो दृश्यते । अस्य विवरणमग्रे यथास्थानं द्रष्टव्यम् ।

“इति श्री व्वाजसनेयीसंहितायां शाकल्यकृते पदे चत्वारिंशोऽध्यायः ।”

लेखः—सम्पूर्णोऽप्ययं कोश एकेनैव लेखकेन लिखितो वर्तते । मध्ये मध्ये क्वचित् जीर्णेषु पत्रांशेषु पत्रान्तरं संयोज्य लेखकान्तरेण कृता पाठपूर्तिरुपलभ्यते । हस्तलेखोऽयं प्रायेण शुद्धो वर्तते ।

अक्षरविन्यासः—कोशस्यातिप्राचीनत्वात् केषाञ्चिद् वर्णानां लेखविन्यासो भिन्नप्रकारक उपलभ्यते । तत्र सन्ध्यक्षराणामुपरितना मात्रा वङ्गलिपिवत् पुरस्तान्निर्दिश्यते । तद्यथा—

।द ।वा वः=देवो वः ।

।त्रे ष्टु ।भ न=त्रेष्टुभेन ।

।द्योः=द्यौः ।

इमां मात्रानिर्देशपद्धतिमाधुनिका विपश्चितः ‘पृष्ठमात्रा’ पदेन व्यवहरन्ति । वयं त्वस्याः पद्धतेः कृते पूर्वमात्रा प्राङ् मात्रा पदस्य वा व्यवहार उचित इति मनुमः । एषा मात्रानिर्देशपद्धतिश्चतुःशतवर्षेभ्यः प्राचीनेषु देवनागराक्षरलिखितेषु ग्रन्थेषूपलभ्यते ।

वैशिष्ट्यम्—अस्मिन् कोशे बहुविधं वैशिष्ट्यमुपलभ्यते । तत्र द्वित्रिस्थानवर्जं सर्वत्रैवास्मिन् हस्तलेखे मन्त्रपाठानुसारं सकलपदानां पाठ उपन्यस्यते । अन्येषु पदग्रन्थेषु पुनरुक्तानां पदानां मन्त्राणां च पदानि लुप्यन्ते^१ (पदपाठे न पठ्यन्ते) । तल्लोपाच्च मन्त्रकण्डिकासंख्याभिः सह पदकण्डिकासंख्यानां बहुधा भेदः संजायते । इह पुनरुक्तानां पदानामपि सकलपाठनिर्देशान्न कण्डिकासंख्या मन्त्रसंख्यातो भिद्यते । क्वचित् पुनरुक्तमन्त्रपाठे प्रतीकनिर्देशं कृत्वा सकलपाठलेखनाय स्थानं रिक्तमप्युपलभ्यते ।

एतदतिरिक्तमत्र कोशे यत्किञ्चिद्वैशिष्ट्यमुपलभ्यते तत्सर्वं ‘माध्यन्दिनपदपाठस्य चतुर्विधः पाठः’ इत्यस्मिन् प्रकरणे विस्तरेण विहितं, तत्तत्रैव द्रष्टव्यम् ।

२. ख—अयं हस्तलेखः पूनानगरस्थाद् भण्डारकर प्राच्य-विद्याशोधप्रतिष्ठानाद् उपलब्धः । अयं कोशस्तत्र संग्रहे ‘क्रमाङ्क ८, सन् १८८१, ८२’ इत्येवं निर्दिष्टो वर्तते । अस्य विवरणम्—

आकारः—२½ × ११½ ‘इञ्च’ मितः ।

१. वैदिका अस्य निर्देशं ‘गलितपाठ’ शब्देन कुर्वन्ति ।

पङ्क्तयः—प्रतिपृष्ठं ४ चतस्रः ।

अक्षराणि—प्रतिपङ्क्तिं द्वात्रिंशत्त्रयस्त्रिंशद् वा प्रायेण ।

लिपिः—देवनागरी ।

लेखनकालः—१६६१ तमो वैक्रमाब्दः, १५५६ तमः शकाब्दः ।

पत्राणि—पूर्वार्धे २४३, उत्तरार्धे १७८; आहत्य ४२१
एकविंशत्युत्तरचतुःशतानि सन्ति ।

अन्त्यपाठः—पूर्वार्धस्यान्त इत्थं पाठ उपलभ्यते—

“इति पदे विंशतितमोऽध्यायः ॥ संवत् १६६१ व शाके १५५६
श्रावणवदि १० लिखितं ॥ श्रीरस्तु ॥ ॐ नरसिंहाय नमः ॥ श्री
रामाय नमः ॥ ॐ नमः कृष्णाय नमः ॥ ॐ नमः श्री बिन्दुमाधवाय
नमः ॥ ॐ नमः विश्वेश्वराय नमः ॥

श्री रामाय नमः ॥ श्री कृष्णाय नमः । प्रथमविंशतिपदानि २० ॥”

उत्तरार्धस्यान्ते—

“इति श्रीवाजसनेयसंहितापदे चत्वारिंशतितमोऽध्यायः ॥ संवत्
१६६१ वर्षे मागसरमासे कृष्णपक्षे द्वितीयाया तिथौ । श्रीरामाय
नमः ॥ ॥ श्रीरामाय नमः पदपुस्तकं समाप्तं श्रीबिन्दुमाधवाय
नमः ।”

प्रत्यध्यायमन्ते पाठनिर्देशः—

“इति वाजसनेयसंहितायां दीर्घपाठे पदे प्रथमोऽध्यायः ।

इति वाजसनीये संहितायाः पदे द्वितीयोऽध्यायः ।

इति वाजसनीये संहिताया दीर्घपाठे तृतीयोऽध्यायः ।

इति वाजसनेय पदसंहितायां एकविंशोऽध्यायः ।”

एवमन्यत्रापि द्रष्टव्यः ।

लेखः—पूर्वार्धे ४८ अष्टाचत्वारिंशत्पत्रपर्यन्तस्यैको लेखकः,
इतोऽग्रे आग्रन्थसमाप्ति (पूर्वार्धे चोत्तरार्धे च) यावद् अपरो लेखकः
वर्णविन्यासः साधुतरः, लेखोऽपि प्रायेण शुद्धः ।

३. ग—अयमपि हस्तलेखः पूर्वस्मादेव ग्रन्थागारादुपलब्धः ।
अयं कोशस्तत्र संग्रहे ‘क्रमाङ्क ४४, सन् १८६२-६५’ इत्येवं निर्दिष्टः ।
अस्य विवरणम्—

आकारः—४ × ८½ 'इञ्च' मितः ।

पङ्क्तयः—प्रतिपृष्ठं षट् सप्त वा ।

अक्षराणि—प्रतिपङ्क्ति २६-२८ संख्याकानि ।

लिपिः—देवनागरी ।

लेखनकालः—१८५० तमो वैक्रमाब्दः, १७१५ शकाब्दः ।

पत्राणिः—पूर्वार्धे १७४, उत्तरार्धे १४१; आहत्य ३१५ पञ्च-
दशोत्तरशतत्रयमितानि ।

अन्त्यपाठः—पूर्वार्धस्यान्ते १७४ तमे पत्रे इत्थं पाठ उपलभ्यते—

“इति संहितापदे विशतितमोऽध्यायः ॥२॥ छ ॥ ओ३म् ।
इमम् । मे । संवत् १८५० । का शाके १७१५ मार्गशिरमासे कृष्ण-
पक्षे १० गुरौ ब्रह्मपुरी मध्ये वास्तव्य उदीच्य ज्ञातीय आ० जीवण-
जीसुत मोतीरामेण संहितायाः पदानि आत्मपठनार्थं लिखितानि ॥
परोपकारार्थं च ॥ चिरंजीवभाई संपत्त्रामस्येदं पुस्तकम् ॥ शुभं
भवतु ॥ कल्याणमस्तु ॥”

उत्तरार्धस्यान्ते १४१ तमे पत्रे—

“...असौ । अहम् ॥१४॥ हरिः ओम् ३ ॥ खम् । ब्रह्म ॥
इति वाजसनेयसंहिता पदे च... ।”

इतोऽग्रे पत्रस्य नाशात् पाठः खण्डितो वर्तते ।

प्रत्यध्यायमन्ते पाठनिर्देशः—

“इति पदे प्रथमोऽध्यायः ।

इति संहितापदे विशतितमोऽध्यायः ।

इति वाजसनेयपदे संहितायां एकविंशोऽध्यायः ।

इति वाजसनेय संहितायां पदे चतुस्त्रिंशतिमोऽध्यायः ।”

इत्येवं प्रकारो द्रष्टव्यः ।

लेखः—अयं सम्पूर्णोऽपि कोश एकेनैव लेखकेन लिखितो
वर्तते । ३५ पञ्चत्रिंशत्तमोऽध्यायः स्वरचिह्नविरहितो वर्तते ।

४. घ—अयमपि कोशो भण्डारकरप्रतिष्ठानत एवास्माभि-
लब्धः । अयं कोशस्तत्र संग्रहे 'क्रमाङ्क ३५३, सन् १८८३-८४'
इत्येवं निर्दिष्टो वर्तते । अस्य विवरणम्—

आकारः—४×८ 'इञ्च' मितः ।

पङ्क्तयः—प्रतिपृष्ठं सप्त वाऽष्टौ वा ।

अक्षराणि—प्रतिपङ्क्ति २०-२४ संख्यामितानि ।

लिपिः—देवनागरी ।

लेखनकालः—१७४१ तमः शकाब्दः (= १८७६ वैक्रमाब्दः) ।

पत्राणि—सर्वाणि संकलय्य ३२७ सप्तविंशत्युत्तरशतत्रय-मितानि ।

अन्त्यपाठः—एकोनविंशस्याध्यायस्यान्ते त्वयं पाठ उपलभ्यते—

“इति पदे संहितायां एकोनविंशोऽध्यायः । ३१११ ॥ श्रीराम् ॥
छ ॥ श्री गंगागोदावरी प्रसन् ॥ छ ॥ श्री कृष्णाबाई प्रसन् ॥
श्री रामचन्द्रप्र । सन् ॥ छ ॥ कृष्णार्पणमस्तु ॥ श्री वेदमूर्तिप्रसन् ॥”

उत्तरार्धस्यान्ते—

“.....असौ । ब्रह्म ॥१४॥ ओम् । खम् ॥ ब्रह्म ॥१५॥ इति-
वाजसनेयसंहितायां पदेषु चत्वारिंशतिमोऽध्यायः । शक १७४०१
प्रमाथिनाम संवत्सरे भाद्रपदबद्धतृतीया सौम्यवासरे तदिने तृतीय-
प्रहरे इदं पुस्तकं समाप्तम् ।”

प्रत्यध्यायमन्ते पाठनिर्देशः—

“इति वाजसनेय संहितायां पदे प्रथमोऽध्यायः ।

इति वाजसनेयपदे चतुर्दशोऽध्यायः ।

इति पदे संहितायामेकोनविंशोऽध्यायः ।

इति वाजसनेयपदसंहिताया एकविंशोऽध्यायः ।”

लेखः—अयं कोशो मध्ये मध्ये बहुशः खण्डितः सन् प्रपूरित
इत्यनुमीयते । अत एवात्र बहुरूपाणि पत्राणि बहूनां लेखकानां
चाक्षरविन्यासो दृश्यते । यद्वाऽयं कोशो बहुभिः खण्डितैः कोशैः
प्रपूरितः स्यात् ।

५. ड—अयं कोशो वाराणसेयसंस्कृतविश्वविद्यालयस्थे सर-
स्वतीभवनसंग्रहे विद्यते । अस्य कोशस्य प्रवेशसंख्या ४१२११,
संख्या च ००१०५२ वर्तते । अस्य विवरणम्—

आकारः—४३ × ६१ 'इञ्च' मितः ।

पङ्क्तयः—प्रतिपृष्ठं प्रायेण १६ षोडश ।

अक्षराणि—प्रतिपङ्क्ति प्रायेण १८ अष्टादश ।

लिपिः—देवनागरी ।

पत्राणि—३०१ संख्यामितानि । पूर्वार्धस्येदं पुस्तकम् ।

अन्त्यपाठः—कोशान्तेऽयं पाठ उपलभ्यते—

“इति वाजसनेयसंहितायां दीर्घपाठे विशतिमोऽध्यायः ।

विशेषः—अयं कोशः पूर्वार्धस्यैव वर्तते । लेखनकालोऽत्र निर्दिष्टो नास्ति । यद्ययं कोशोऽग्रे निर्दिष्टस्य कोशस्यैव पूर्वभागः स्यात्, तथा सति अस्य लेखनकालः १६३५ तमो वैक्रमाब्दः, १८०० तमः शकाब्दश्च भवितुमर्हति ।

६. च—अयं कोशोऽपि वाराणसेयसंस्कृतविश्वविद्यालयस्थ-सरस्वतीभवनस्थ एव । अस्य प्रवेशसंख्या ४१२१२, संख्या च ००१०५३ वर्तते । अस्य विवरणम्—

आकारः—४२ × ६१ 'इञ्च' मितः ।

पङ्क्तयः—प्रतिपृष्ठं प्रायेण १६ षोडश ।

अक्षराणि—प्रतिपङ्क्ति प्रायेण १८ अष्टादश ।

लिपिः—देवनागरी ।

लेखनकालः—१६३५ तमो वैक्रमाब्दः ; १८०० तमः शकाब्दः ।

पत्राणि—८६ षडशीतितमानि । उत्तरार्धस्येदं पुस्तकम्

अन्त्यपाठः—अस्यान्ते त्वयं पाठ उपलभ्यते—

“इति वाजसनेयसंहितायां दीर्घपाठे पदे चत्वारिंशद्विंशमोऽध्यायः ॥४०॥ संवत् १६३५ शाके १८०० आश्विन कृष्ण ११ भानुवासरे ।”

विशेषः—पत्राणां सदृशाकाराद् अक्षरविन्यासस्य च सादृश्या-दयं कोशः पूर्वनिर्दिष्टस्यैव कोशस्योत्तरभागः प्रतीयते । संग्रहसूची-निर्मातुः प्रमादात्, संग्रहस्थकोशानां वा संख्यापरिवृद्धयर्थमेक एव-कोशो विभज्य द्विनिर्दिष्टः ।

७. छ—अयमपि कोशः वाराणसेयसंस्कृतविश्वविद्यालयीय-
सरस्वतीभवनस्थः । अस्य प्रवेशसंख्या ६८५०, संख्या च ००१०६२
वर्तते ।

अस्मिन् कोशे स्वल्पान्येव पत्राणि सन्ति, पदपाठोऽपि स्वर-
विहीन एव । अतोऽयमुपयोगानर्ह एव समपद्यत ।

द. ज—अयं कोशोऽस्माभिर्होशियारपुरस्थाद् विश्वेश्वरानन्द-
शोधसंस्थातः समधिगतः । अयं तत्संग्रहे ७६ एकोनाशीतिसंख्यायां
निर्दिष्टो वर्तते । अस्य विवरणम्—

आकारः—४×६ 'इञ्च' मितः ।

पङ्क्तयः—प्रतिपृष्ठं ८ अष्टौ ।

अक्षराणि—प्रतिपङ्क्ति पञ्चत्रिंशत् प्रायेण ।

लिपिः—देवनागरी ।

पत्राणि—अयं कोश उत्तरार्धमात्रस्यैव विद्यते । आदौ २, ३,
४ संख्याकानि पत्राणि लुप्तानि सन्ति, एवमन्तेऽपि ८५ पञ्चाशीति
पत्रादग्रे चत्वारिंशदध्यायस्य द्वादशमन्त्रभागमारभ्य समाप्तिपर्यन्तो
भागो विलुप्तो वर्तते ।

लेखनकालः—अस्य कोशस्यान्त्यपत्रस्यानुपलम्भाद् लेखन-
कालोऽज्ञात एवास्ति । तथाप्यक्षरविन्यासात् त्रिशतवर्षपूर्वलिखितोऽयं
कोशः प्रतिभाति ।

लेखः—अस्मिन् कोशे लेखन्याः स्थूलसूक्ष्मभावाद् अक्षराणां
स्थूलसूक्ष्मभावेऽपि एकेनैव लेखकेनायं समग्रः कोशो लिखित इत्यक्षर-
विन्यासात् स्पष्टं प्रतिभाति ।

प्रत्यध्यायमन्ते पाठनिर्देशः—

“इति पदसंहितायामेकविंशतिमोऽध्यायः ।

इति पदसंहिताया एकोनत्रिंशतिमोऽध्यायः ।

इति पदसंहिताया एकोनचत्वारिंशतिमोऽध्यायः” ।

लेखनपद्धतिः—अस्मिन् कोशे पदादी यकारवकारौ सर्वत्र
'य' 'व' इत्येवं सामान्यरूपेणैव लिखितौ, केवलम् एकत्रिंशदध्यायस्य
षट्सु मन्त्रेषु पदादिर्यकारः 'य' इत्येवं लिखितो दृश्यते ।

६. भू--अयं कोशः कलकत्तानगरस्थे 'रायल एशियाटिक सोसाइटी'नाम्नि पुस्तकालये वर्तते । अयमस्माभिस्तत्रैव गत्वा सम-
वलोकितः । अयं कोशस्तत्संग्रहे १६६०तमे क्रमाङ्के निर्दिष्टो विद्यते ।
अस्य विवरणम्—

१. अयं हस्तलेख उत्तरार्धमात्रस्यैव विद्यते । अस्मिन् ग्रन्थे-
ऽष्टाविंशत्यध्यायस्य द्वितीयमन्त्रं यावत् (४४ पत्रं यावद्) स्वराङ्क-
मुपलभ्यते, नेतः परम् ।

२. अस्मिन् कोशे १०२ द्व्युत्तरशतमितानि पत्राणि सन्ति ।

३. कोशान्ते च 'इति शाकल्यकृतपदे विंशतिमोऽध्यायः'
इत्येवं पाठ उपलभ्यते ।

अत्र चत्वारिंशत्तमोऽध्याय एवोत्तरार्धस्याध्यायसंख्यामाश्रित्य
विंशतितमया संख्ययाऽभिहितो ज्ञेयः ।

मुद्रित-पदग्रन्थाः

१०. अ—काश्यां गौरीशयन्त्रालये मुद्रितः पत्राकारः स्थूलाक्षर-
युतः । अस्मिन् कोशे संयुक्तव्यञ्जनानां प्रायेण यथायथं द्वित्वनिर्देशः,
यकारवकारयोश्चापि साम्प्रदायिकनिर्देश उपलभ्यते । स्वरसंचारे
केषुचिद् विशिष्टेषु स्थलेषु भेद उपलभ्यते । अयं भेदः 'माध्यन्दिन-
पदपाठपरिचय'प्रकरणे 'माध्यन्दिनपदपाठस्य चतुर्विधः पाठः' इत्य-
स्मिन् प्रकरणे च निरूपितः, स तत एवावगन्तव्यः । अस्माभि-
स्त्वयं स्वरसंचारभेदो यथास्थानं 'इति काशिकः पाठः' इत्येवं रूपेण
टिप्पण्यां संगृहीतः । अयं कोशः प्रायेणाशुद्धिबहुलो वर्तते ।

११. ट—अयं पदपाठग्रन्थो मुम्बय्यां तत्त्वविवेचक-यन्त्रालये
मुद्रितः पत्राकारो मध्यमाक्षरयुतः । अस्मिन् पदपाठे प्रायेण रेफोत्तर-
वर्तिन एव व्यञ्जनस्य द्वित्वमुपलभ्यते । अयं ग्रन्थः काशीमुद्रिता-
पेक्षया शुद्धः ।

१२. ठ—श्रीमद्भयानन्दसरस्वतीप्रणीते यजुर्वेदभाष्ये मुद्रितः
पदपाठः । अस्य प्रथमं तृतीयं च संस्करणमस्माभिरिहोपयुक्तम् ।
अनयोः संस्करणयोः क्वचिद् भेदोऽपि दृश्यते । इह पदपाठे लुप्तानि
सर्वाणि पदानि मन्त्रपाठवत् यथास्थानं पठितानि । प्रपूरितेषु
पदेषु क्वचित् स्वरराहित्यं, स्वरान्यथानिर्देशः, अवग्रहाभावः, अव-

ग्रहान्यथानिर्देशः, इतिपदेनावेष्टनाभाश्चेत्येवं रूपा लिपिकृतो बहवो दोषा उपलभ्यन्ते ।

१३. ड—अयं पदपाठः श्रीपण्डितब्रह्मदत्तजिज्ञासुभिः संशोधिते स्वकृतविवरणेन परिवृंहिते श्रीमद्भयानन्दसरस्वतीप्रणीतयजुर्वेद-भाष्ये (प्रथमे भागे) मुद्रितो ज्ञेयः । अस्य ग्रन्थस्य काश्यां मुद्रितं द्वितीयं संस्करणमिहोपयुक्तम् । यद्यप्यत्र संयुक्तानां वर्णानां द्वित्वपाठः, पदाद्योश्च यकारवकारयोः साम्प्रदायिकपद्धत्या निर्देशो नास्ति, तथाप्यत्र 'ठ' ग्रन्थस्था लिपिकरदोषा न सन्ति । स्वरसंचारे चायं माध्यन्दिनपाठस्य काशिकं (काश्यां मुद्रितं) पाठमनुसरति ।

इत्युपयुक्तानां कोशानां विवरणं समाप्तम् ॥

वैदिकपदपाठानां तुलनात्मकमध्ययनम्

वैदिकवाङ्मये संहिताग्रन्थानामनन्तरं तत्पदग्रन्थानां विद्यते विशिष्टं स्थानमित्यत्र नास्ति कश्चिद् विवादावसरः । इमे हि पदग्रन्थाः संहितापाठं विच्छिद्य पदस्वरूपप्रदर्शनेन, अवग्रहद्वारा प्रकृतिप्रत्ययविभागेनिदर्शनेन पूर्वोत्तरपदविज्ञापनेन च मन्त्रार्थपरिज्ञाने महान्तमुपकारं विदधतीति सर्व एव वैदिका विद्वांसः स्वीकुर्वन्ते । एतेन पदग्रन्थाः संहितानां संक्षिप्ततमा आद्या व्याख्याग्रन्था इत्यपि शक्यते निःसंशयं वक्तुम् ।

तत्र प्रतिसंहितं पदप्रवचनप्रकारः प्रायेण भिद्यते । तत्तत्संहितानां पदप्रवचननियमास्तत्तत्प्रातिशाख्यग्रन्थेषु विस्तरेण प्रदर्शिताः सन्ति । तदनुसारं पदपाठानां तुलनात्मकमध्ययनं तात्कालिकानां विविधव्याकरणनियमानां परिज्ञाने महत् साहाय्यं विदधाति । बहुत्र च तादृशां संस्कृतभाषातो विलुप्तानां पदानां प्रकृत्यन्तराणां वा सद्भावं प्रदर्शयति, येषां कृते पाणिन्यादयो वैयाकरणा आदेशागमवर्णविकारान् उपदिशन्ति ।

सर्वेषु पदग्रन्थेषु सामपदपाठो महद् वैलक्षण्यं भजते । यत्रान्ये पदकारा ऐकमस्येन अविभागार्हं पदं मन्वाना अवग्रहं न प्रदर्शयन्ति, सामपदकारस्तु तत्रापि प्रायेणावग्रहं प्रदर्शयति । सामपदग्रन्थस्येदं वैशिष्ट्यमुपरिष्ठाद् यथास्थानं निदर्शयिष्यते । इह तावत् सामान्येन पदग्रन्थानां प्रवचनप्रकारो यथायथं प्रविभज्य प्रदर्श्यते—

१. पाणिनीयव्याकरणे प्रकृत्यंशे निदर्शिता लोपागमादेशादयो लुप्तानां प्रकृत्यन्तराणां ज्ञापका, इत्यस्मिन् विषये आस्माकीनः 'आदिभाषायां प्रयुज्यमानानामपाणिनीयप्रयोगाणां साधुत्वविवेचनम्' नामा निबन्धो द्रष्टव्यः । अयं वेदवाण्याश्चतुर्दशवर्षस्य प्रथमद्वितीयचतुर्थपञ्चषष्ठाङ्केषु प्रकाशितः ।

१-अवगृह्यमाणपदेषु प्रवचनप्रकारः

प्रथमं तावद् अवगृह्यमाणानां पदानां प्रवचनप्रकार उच्यते—

क—ऋगथर्वपदेषु सावग्रहं पदम् अवगृह्यैव सकृत् प्रदर्श्यते ।
तद्यथा—

पुरःऽहितम् । ऋ० १।१।१ ॥ चित्रश्रवःऽतमः । ऋ० १।१।५ ॥

त्रिऽसप्ताः । अ० १।१।१ ॥ परिऽयन्ति । अ० १।१।१ ॥

ख—शुक्लकृष्णयजुःपदपाठेषु अवगृह्यमाणं पदमितिना पूर्वं निर्दिश्य पश्चादवगृह्यते । तद्यथा—

१श्रेष्ठतमायेतिश्रेष्ठ तमाय । शु० य० १।१ ॥

प्रजावतीरितिप्रजा वतीः । शु० य० १।१ ॥

श्रेष्ठतमायेतिश्रेष्ठ तमाय । तै० सं० १।१ ॥

प्रजावतीरितिप्रजा वतीः । तै० सं० १।१ ॥

मैत्रायणीयपदग्रन्थेऽपि द्विरावृत्तिर्भवति, परन्तु तत्रैकः कोशो-
ऽवग्रहोत्तरभागस्थस्वरनिर्देशे शुक्लयजुषः पदपाठमनुसरति, अपरश्च
तैत्तिरीयपदपाठम् । तद्यथा—

२श्रेष्ठतमायेतिश्रेष्ठ तमाय । श्रेष्ठतमायेतिश्रेष्ठ तमाय ।
मै० १।१।१ ॥

ग—सामपदग्रन्थेऽप्यवग्रहनिर्देशनाय द्विरावृत्तिः क्रियते, परन्तु
तत्रावगृह्यमाणेन मन्त्रपदेन सहेतिपदं न पठ्यते । तद्यथा—

३ ३ २ ३ २ ३
हव्यदातये हव्य दातये । सा० पू० १।१।१ ॥

१. माध्यन्दिनपदपाठे संहितेव व्यञ्जनानां द्विवचनरूपः यो यथायथं
पाठ उपलभ्यते, तदपमृज्येह प्रदर्शनं लाघवाय ज्ञेयम् ।

२. मैत्रायणीयस्वराङ्कनप्रकार ऋगथर्वयजुषां स्वराङ्कनप्रकाराद् भिद्यते ।
इह तु मैत्रायणीयपदनिर्देशनाय ऋग्यजुरथर्वसु सामान्येनादृतः स्वराङ्कनप्रकारः
स्वीकृतो विस्पष्टार्थम् ।

^{३ १ २} विश्ववेदसम् ^{३ २} विश्व ^३ वेदसम् । स० पू० १।१।१ ॥

अत्रावग्रहकाले पूर्वभागान्ते वर्तमान उदात्तो विरामे वर्तमानो-
दात्त इव '२' द्वयङ्केन^१ निर्दिश्यते, उत्तरभागश्च तैत्तिरीयपदवत्
स्वतन्त्रपद इव पूर्वभागान्ते वर्तमानादुदात्तात् स्वरिताद्वा यथायोगं
स्वरितत्वमैकश्रुत्यं वा न लभते ।

घ—इवपदप्रयोगे केचन पदकारा इवेन समासमाश्रित्यावग्रहं
प्रदर्शयन्ति, अपरे 'इव' शब्दं स्वतन्त्रं पदं मन्यन्ते । तद्यथा—

इवपदेन समासस्तावत्—

पिताऽइव । ऋ० १।१।६; अथर्व० २।१३।१ ॥

पितेवेतिपिता इव । शु० य० ३।२४ ॥

पितेवेतिपिता इव, पितेवेतिपिता इव । मै० १।५ ॥

इह मैत्रायणीयपाठे पूर्ववदेव कोशभेदेनावग्रहोत्तरभागे द्विविधः
स्वरसंचारो ज्ञेयः ।

इवपदस्य स्वातन्त्र्यम्—

पिता । इव । तै० सं० १।५।६ ॥

राजा । इव । तै० सं० १।२।१४ ॥

^{१ २ २} चर्म ^३ । इव । सा० पू० २।६।८ ॥

^{१ २ २} महिषी ^३ । इव । सा० पू० १।६।६ ॥

अत्रेदमपि ज्ञेयम्—सूत्रकारः पाणिनिरिवेन समासं नेच्छति,
वार्तिककारस्तु 'इवेन नित्यसमासो विभक्त्यलोपः पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं
च' (वा० २।२।१८) इत्यनेन समासं विदधाति ।

२-प्रगृह्यत्वनिदर्शनप्रकारः

प्रगृह्यत्वनिदर्शनाय यद्यपि सर्वेषु पदग्रन्थेष्वितिना निर्देशः सामान्यरूपेणोपलभ्यते, तथापि प्रगृह्यत्वनिदर्शनप्रकारः पदग्रन्थेषु बहुधा भिद्यते—

क—ऋक्सामाथर्वतैत्तिरीयमैत्रायणपदपाठेषु यत्र केवला प्रगृह्य-संज्ञैव निदर्शनीया भवति, तत्र केवलमितिपदं परं प्रयुज्यते । तद्यथा—

वायो इति । ऋ० १।२।३; अ० ६।६८।१ ॥

त्वे इति । सा० पू० १।१।३ ॥ अस्मे इति । सा० पू० २।१।३ ॥

विष्णो इति । तै० १।१।३; मै० १।१।३ ॥

अत्रेदमपि ध्येयम्—तैत्तिरीयपदपाठे ओकारान्तं सम्बुद्धचन्तं पदं प्रगृह्यत्वमप्रगृह्यत्वं चोभयं लभते, तस्य व्याख्यानमनुपदं (ग-सन्दर्भे) द्रष्टव्यम् ।

ख—शुक्लयजुषः पदपाठे प्रगृह्यत्वनिदर्शनाय मन्त्रपदमितिना निदर्श्य पुनरपि पठ्यते । तद्यथा—

विष्णो इति विष्णो । य० १।४ ॥

अयं प्रकारः प्रातिशाख्यकारैरुपस्थितपदेन स्मर्यते (द्र० का० प्रा० ४।६०) । पाणिनीयेऽपि 'अप्लुतवदुपस्थिते' (अ० ६।१।१२५) इत्यस्मिन् सूत्रे तथैव व्यवहारो दृश्यते ।

ग—तैत्तिरीये पदपाठे सम्बुद्धचन्तमोकारान्तं पदं प्रगृह्यत्वमप्रगृह्यत्वं चोभयं लभते । तत्रेयं व्यवस्था—

यत्र मन्त्रपाठे सम्बुद्धचन्ताद् ओकारान्तात् पदात् परं व्यञ्जनाद्युत्तरपदं भवति, तत्र सम्बुद्धिनिमित्तकोऽयमोकार इति प्रदर्शनाय निरवग्रहं सावग्रहं चोभयरूपं पदमितिना संयोज्य प्रगृह्यत्वरूपेण प्रदर्श्यते । तद्यथा—

निरवग्रहं पदम्—

विष्णो हव्यम्—विष्णो इति । तै० १।१।३ ॥

मोवग्रहं पदम्—

शतक्रतो या—शतक्रतो इतिशत क्रतो ।

तै० १।६।१२ (१) ॥

यत्र तु मन्त्रपाठे सम्बुद्धिनिमित्तक ओकार उत्तरपदादिस्वरेण सन्धि लभते तत्र निरवग्रहं पदं विनेतिना पठ्यते, सावग्रहं च पदमितिना सन्धि लभते । तद्यथा—

निरवग्रहं पदम्—

विष्णुवुत-विष्णो । तै० १।२।१३ ॥

सावग्रहं पदम्—

शतक्रतुद्वंशम्—शतक्रतुवितिशत-क्रतो ।

तै० १।६।१२ (३) ॥

कृशानवेते—कृशानवितिकृश-अनो । तै० १।२।७ ॥

घ—सामपदकारस्तु सम्बुद्धवोकारान्तस्य पदस्य सर्वथा प्रगृह्यत्वं नेच्छति । तेन तत्रेतिकारो न प्रयुज्यते । तद्यथा—

^३विभावसो ^३विभा ^३वसो । सा० पू० १।६।६; ३।२।१० ॥

^३पुरुवसो ^३पुरु ^३वसो । सा० पू० ३।६।८ ॥

ङ—यत्र पदे प्रगृह्यत्वनिदर्शनेन सहावग्रहनिर्देशोऽपि कर्तव्यो भवति, तत्रेतिना प्रगृह्यत्वं निदर्श्य तत्पदं पुनरावर्त्यावग्रहः प्रदर्श्यते । तद्यथा—

द्रवत्पाणी इति द्रवत्पाणी । ऋ० १।१।३ ॥

छन्दःपक्षे इति छन्दःपक्षे । अथर्व १।१।३ ॥

शतक्रतो इति शत-क्रतो । तै० १।६।१२ (१) ॥

च—साम्नः पदग्रन्थे तु यत्र प्रगृह्यत्वावग्रहत्वयोरेकस्मिन्नेव पदे निर्देश इष्यते, तत्र मन्त्रपदं यथावत् पठित्वा पुनरावृत्तौ पूर्वमव-
गृह्य चेतिना प्रगृह्यत्वं प्रदर्श्यते । तद्यथा—

^{१ २२} विष्टुरूपे ^{१ २२ ३} विष्टु रूपे इति । सा० पू० १।८।३ ॥

^{१ २२} अहनी ^{२ ३} अ हनी इति । सा० पू० १।८।३ ॥

अत्रेदमप्यवधेयम्—अन्ये पदकाराः ‘अहनी’ इत्येतत् पदं नावगृह्णन्ति । पदावग्रहविषये सामपदग्रन्थोऽन्यपदग्रन्थेभ्योऽत्यन्तं वैलक्षण्यं भजत इत्युक्तं पुरस्तात् । तस्य च निर्देशनमग्रे यथास्थानं करिष्यते ।

३-उपसर्ग-निर्देश-प्रकारः

संहितापाठे उपसर्गो द्विधा प्रयुज्यते—स्वतन्त्रपदत्वेन क्रियया समस्य च । तत्र यः समस्य प्रयुज्यते, तत्र तन्निर्देशे यथापदपाठं तत्तन्निर्देशप्रकार उपयुज्यते । यस्तु स्वतन्त्रपदत्वेन प्रयुज्यते, स ऋगथर्वसामशुक्लयजुषां पदपाठेष्वन्यस्वतन्त्रपदमिव पठ्यते, परन्तु तैत्तिरीयपदग्रन्थे स इतिना निर्दिश्यते । यत्र च तत्रैव द्वयोरुपसर्गयोः स्वतन्त्रपदत्वेन सहपाठ उपलभ्यते, तत्र पर इतिना संयुज्यते न पूर्वः । तद्यथा—

एकोपसर्गस्य—

प्रेति । तै० १।१।१ ॥ अन्विति । तै० १।२।३ ॥

द्वयोरुपसर्गयोः—

संप्रयच्छति—सम् । प्रेति । यच्छति । तै० ६।३।२ ॥

अनुप्रेहि—अनु । प्रेति । इहि । तै० १।१।१० ॥

मैत्रायणीयपदपाठस्यैकस्मिन् कोशे उपसर्गनिर्देशस्तैत्तिरीयपद-
ग्रन्थस्येवेतिना निर्दिश्यतेऽपरस्मिन्नन्यपदग्रन्थवत् विनैवेतिना ।^१

१. मैत्रायणीयपदकोशेष्वेके शुक्लयजुषः पदग्रन्थमनुसरन्ति, अपरे तैत्तिरीयपदपाठमित्युक्तं पुरस्तात् (पृष्ठ १२) ।

४-अवगृह्यमाणपदेषु स्वराङ्कनप्रकारः

अवगृह्यमाणपदेषु स्वराङ्कनविषयेऽपि पदग्रन्थेषु बहु वैमत्य-
मुपलभ्यते । तद्यथा—

क—ऋगथर्वशुक्लयजुषां पदपाठेष्ववगृह्यमाणपदस्योत्तर-
भागः पूर्वभागस्थं स्वरमनुरुध्य संहितावत् स्वरं लभते, अर्थात्
पूर्वभागस्थमुदात्तं स्वरितं वाश्रित्य उत्तरभागस्थमनुदात्तं यथाक्रमं
स्वरितत्वमैकश्रुत्यं च लभते । यथा—

उदात्तात्स्वरितत्वम्—

घृतऽप्रतीकः । ऋ० ३।१।१८ ॥ अथर्व० २।१३।१ ॥

प्रजावतीरितिप्रजा वतीः । शु० य० १।१ ॥

स्वरितादकश्रुत्यम्—

अग्निऽस्वात्ताः । ऋ० १०।१५।१ ॥ अथर्व १८।३।४४ ॥

श्रेष्ठतमायेतिश्रेष्ठ तमाय । शु० य० १।१ ॥

इदमप्यवधेयम्—उक्तपदपाठेषु यत्र प्रगृह्यत्वावग्रहत्वादि-
निर्देशाय इतिपदं पदग्रन्थेषु प्रयुज्यते तत्र यदि मन्त्रपदं सर्वानुदात्तं
भवन्ति तत्र पूर्वोत्तरावुभावपि भागौ इतिपदस्य तकारोत्तरवर्त्तिनं
स्वरितमिकारमाश्रित्यैकश्रुत्यं प्राप्नुतः । तद्यथा—

चित्रभानो इति चित्र भानो ।

ऋ० १।३।४ ॥ अ० २०।८४।३ ॥ शु० य० २०।८७ ॥

शतक्रतोऽइतिशत क्रतो । शु० य० ३।४६ (पदग्रन्थे ३।४८)

ख—साम्नः पदग्रन्थे काण्वे तैत्तिरीये चावग्रहस्थलेषूत्तरभागस्य
स्वतन्त्रपदत्वमाश्रित्य पूर्वभागनिमित्ता स्वरितत्वैकश्रुत्योः प्रवृत्ति-
रुत्तरभागे नोपलभ्यते । तद्यथा—

१. माध्यन्दिनपदपाठे पुनरुक्तानां पदानां लोपाद् यत्र मन्त्रपदकण्डिका-
संख्यासु मिथो भेदो जायते तत्र उभयोः कण्डिकासंख्याऽत्र निर्दिष्टा ।

^{३२१} बृहदनीकः ^{३२} बृहत् ^३ अनीकः । सा० पू० १।६।१० ॥

^{१२२} वाजकर्मभिः ^{१२२} वाज ^३ कर्मभिः । सा० पू० २।२।२ ॥

प्रजावतीरितिप्रजा वतीः । का० १।१; तै० १।१।१ ॥

श्रेष्ठतमायेतिश्रेष्ठ तमाय । का० १।१; तै० १।१।१ ॥

एतादृशेषु स्थलेषु मैत्रायणीयपदपाठस्यैकः कोशस्तैत्तिरीय-
पदक्रममवरुणद्धि, अपरः शुक्लयजुष इत्युक्तं प्राक् ।

ग—अवगृह्यमाणपदेषु यत्रोत्तरभाग आद्युदात्तो भवति पूर्व-
भागश्च सर्वानुदात्तस्तत्र शुक्लयजुषः पदपाठे संहितावत् स्वर-
विधानमाश्रित्य पूर्वभागान्ते वर्त्तमानस्यानुदात्तस्य उत्तरभागादौ
वर्त्तमानमुदात्तामाश्रित्य स्वरितत्वं (अष्टा० ८।४।६७) ऐकश्रुत्यं
(अष्टा० १।२।४०) च न भवति, अर्थादिनुदात्ता एवावतिष्ठते ।
तैत्तिरीयपदपाठे तूत्तरभागस्य स्वतन्त्रपदत्वस्याऽऽश्रयणात् पूर्वभाग-
स्यानुदात्तस्य स्वरितत्वमैकश्रुत्यं चोपलभ्यते । तद्यथा —

अनुष्टुप् । अनुस्तुबित्यनु स्तुप् ।

शु० यजु० ८।४७ (पदग्रन्थे ८।४१) ।

अनुष्टुबित्यनु स्तुप् । तै० १।८।१३ ॥

इह तैत्तिरीयपदग्रन्थे उत्तरभागस्य स्वतन्त्रपदत्वाश्रयणात् 'स्तु'
इत्युदात्ताधरेऽपि 'नु' इत्यनुदात्तास्यैकश्रुत्यं भवति, अर्थात् 'उदात्त-
स्वरितपरस्य सन्नतरः' (अष्टा० १।२।४०) इति नियमो न प्रवर्तते ।

घ—माध्यन्दिनपदपाठेषु यत्रावग्रहाद् उत्तरभागे उत्तम^१ उपो-
त्तमो वोदात्तो भवति, तस्माच्च पूर्व द्वौ वा त्रयो वाऽनुदात्ता भवन्ति,
तादृशस्थलेषु एकस्मिन् कोशे^२ उदात्तापूर्वम् अनुदात्तां विहायाऽपरो-
ऽपरो वानुदात्तौ पूर्वभागस्थादुदात्तादैकश्रुत्यं लभेते । अपरेषु कोशेषु

१. त्रिप्रभृतीनामन्त्य उत्तम इत्युच्यते, तत्पूर्वश्चोपोत्तमः, द्र० काशिका
४।१।७८ ॥

२. अयं पाठः काशीमुद्रिते पदपाठे दृश्यते ।

तैत्तिरीयपदग्रन्थ इवोत्तरभागस्य स्वातन्त्र्यविवक्षया अनुदात्तत्व-
मेवोपलभ्यते । तद्यथा—

प्रथमपक्षे—

विजानतऽइतिवि जानतः । मा० य० ४०।७ ॥

विचचक्षिरऽइतिवि चचक्षिरे । मा० य० ४०।१० ॥

परिवत्सरायेतिपरि वत्सराय ।

मा० य० ३०।१५ (पदपाठे ३०।१३) ॥

अत्र प्रथमोदाहरणे 'जा' इत्येकः, द्वितीयोदाहरणे 'चच' इति
द्वौ, तृतीयोदाहरणे 'व' इत्येकोऽनुदात्त ऐकश्रुत्यं भजते ।

अपरपक्षे—

विजानातऽइतिवि जानतः । मा० य० ४०।७ ॥

विचचक्षिरऽइतिवि चचक्षिरे । मा० य० ४०।१० ॥

परिवत्सरायेतिपरि वत्सराय ।

मा० य० ३०।१५ (पदपाठे ३०।१३) ॥

अस्मिन् पाठे तैत्तिरीयपदग्रन्थ इवानुदात्ता एवावतिष्ठन्ते ।

अयं च स्वरभेदो माध्यन्दिनकोशेषु नियतरूपेणोपलभ्यते ।
विशेषविचारस्तु 'माध्यन्दिनपदपाठस्य वैशिष्ट्यम्' इत्यस्मिन् प्रकरणे
द्रष्टव्यः ।

उ—काण्वपदपाठस्यैकः कोशोऽयमाभिः कलकत्तानगरस्थे
रायलएशियाटिकसोसाइटीनाम्नि ग्रन्थालये दृष्टः । तस्मिन् कोशे
आवेष्टने क्रियमाणे इतिशब्दस्यान्त्यात् स्वरितादिकारात् पराणि
अवगृह्यमाणपदस्य पूर्वभागस्यान्यप्यनुदात्तानि ऐकश्रुत्यं न लभन्ते ।
तद्यथा—

सजातवनीतिसजातऽ वनि । १।६।३ ॥

कुमारीपुत्रमिति कुमारीऽ पुत्रम् । ३४।१।६ ॥

धनुःकारमिति धनुःऽ कारम् । ३४।१।७ ॥

च—काण्वपदपाठस्यैकस्मिन् कोशे उदात्तानुदात्तस्वरितानां त्रयाणामपि स्वराणां चिह्नान्युपलभ्यन्ते । अवग्रहोत्तरभागे च स तैत्तिरीयक्रममवरुणद्धि । तद्यथा—

प्र^sजोव^sतीरितिप्रजो वृतीः । १।१।२ ॥'

अत्राक्षरस्याघस्तान्निर्दिष्टं ८ चिह्नमनुदात्तं द्योतयति, उपरि-
भागे वर्तमानं ५ चिह्नम् उदात्तम्, एवमुपरिवर्तमानं ९ चिह्नं
स्वरितं च ।

मैत्रायणीयसंहितायाम् ऋग्वेदस्य कश्मीरपाठे चोदात्तस्वर-
निर्देशायाक्षरस्युपरिभागे १ इत्येवमूर्ध्वरेखा निर्दिश्यते (अन्यत्रेदं
चिह्नं स्वरितार्थं व्यवह्रियते) ।

५—अवग्रहे विसंवादः

अवग्रहविषयेऽपि पदपाठेषु बहुत्र विसंवाद उपलभ्यते—

क—सन्ति कानिचिदेतादृशि पदानि यान् केचन पदकारा
अवगृह्णन्ति, अपरे नावगृह्णन्ति । तद्यथा—

अधीवासमित्यधि वासम् । तै० ४।६।६ ॥

अधीवासम् । अधिवासमित्यधि वासम् ।

शु० य० २५।३६ (पदपाठे २५।३७), २मै० ३।१६।१ ॥

ऋग्वेदे काण्वे च पदपाठे 'अधीवासम्' नावगृह्यते । द०
ऋ० १।१४०।६; काण्व० २७।१४।१ ॥

ख—कतिपयान्येतादृशान्यपि पदानि सन्ति यत्रावग्रहं कुर्वन्तः
केचन पदकारा पूर्वभागे विद्यमानं दीर्घत्वं छान्दसमितिमन् यमाना
ह्रसयन्ति, अपरे तानि प्रकृतिदीर्घाणीति मत्वा न ह्रसयन्ति ।
तद्यथा—

१. द्र० वैदिकवाङ्मय का इतिहास 'वेदों के भाष्यकार' पृष्ठ १५७ ।

२. मैत्रायणीयपदग्रन्थस्योदाहरणान्यस्माभिः मैत्रायणीसंहितायाः
'लिपजिग' संस्करणे यत्र तत्र निर्दिष्टपदपाठेभ्यः संगृहीतानि ।

अशीतम । अशितमेत्यशि तम । मा० २।२० ॥

प्लीहाकर्णः । प्लीहकर्णइतिप्लीह कर्णः । मा० २४।४ ॥

शुण्ठाकर्णः । शुण्ठकर्णइतिशुण्ठ कर्णः । मा० २४।४ ॥

काण्वानां मते एषु पदेषु—

अशीतमेत्यशी तम । २।५।१ ॥

प्लीहाकर्णइतिप्लीहा कर्णः । २६।१।७ ॥

शुण्ठाकर्णइतिशुण्ठा कर्णः । २६।१।७ ॥

इत्येवं दीर्घत्वमेव पूर्वपदस्येष्टम्, न ह्रस्वत्वम् । तदुक्तम्—

अशीतमः—काण्वानामिदं प्रकृतिदीर्घम्, पदपाठेऽपि ह्रस्वा-
भावात् । द्र० का० प्राति० ३।१२६ सूत्रेऽनन्तव्याख्यानम् ।

‘प्लीहाकर्णशुण्ठाकर्णौ प्रकृतिदीर्घौ’ इति कात्यायनप्राति-
शाख्यवचनं व्याचक्षाणोऽनन्तभट्ट आह—तेन काण्वव्यतिरिक्तानां
केषाञ्चित् पदकाले ह्रस्वपाठो भवति—

इदमप्यत्रावधेयम्, प्रातिशाख्यव्याख्याताऽनन्तभट्टः काण्वा-
शाखाध्यायी वर्तते इति ।

ग—कानिचित् पदान्येतादृशान्यपि विद्यन्ते यत्र वैयाकरणे-
रात्वादेशो विधीयते (द्र० अष्टा० ६।३।४५-४८), तान्यपि केचन
पदकाराः प्रकृतिदीर्घाणीति मन्वानास्तथैवावग्रहयन्ति । तद्यथा—

महाव्रीहीणामितिमहा व्रीहिणाम् । तै० १।८।१२ ॥

अष्टाचत्वारिंशतः । अष्टाचत्वारिंशत् इत्यष्टा चत्वारिंशतः ।

मै० २।२।६ ॥

घ—इत्थमेव तैत्तिरीयास्तत्राप्यवग्रहं निदर्शयन्ति यत्र
वैयाकरणाः ‘देवताद्वन्द्वे च’ (अष्टा० ६।३।२५) इति नियमेन पूर्व-
पदस्यानङादेशं विदधति । तद्यथा—

अग्नाविष्णू इत्यग्ना विष्णू । तै० १।१।१२ ॥

इन्द्रावरुणावितीन्द्रा वरुणौ । तै० २।३।१३ ॥

इन्द्राबृहुस्पती इतीन्द्रा बृहुस्पती । तै० ३।३।११ ॥

अन्ये पदकारास्तु द्वन्द्वसमासेऽवग्रहमेव न प्रदर्शयन्ति । तदेतद् अग्रे वक्ष्यते ।

६-सांहतिकदीर्घत्वषत्वणत्वविषये

पदकारा यत्र सांहतिकं दीर्घत्वं षत्वं णत्वं वा मन्यन्ते तत्र पदनिदर्शने विवदन्ते—

क—शुक्लयजुःपदपाठे मैत्रायणीये च प्रथमं यथारूपं छान्दसं पदं निर्दिश्य, सांहतिकं कार्यमपमृज्येतिनाऽऽवेष्टयन्ति । तद्यथा—

दीर्घत्वस्य—

मामहानः । ममहानऽइतिममहानः ।

शु० य० १७।५५ (पदपाठे १७।५१), मै० २।१०।५ ॥

षत्वस्य—

त्रिष्टुप् । त्रिस्तुवितित्रि स्तुप् । शु० य० १०।११ ॥

मध्यमेष्टेयाय । मध्यमेस्थेयायेतिमध्यमे स्तेयाय ।

मै० २।१२।५ ॥

णत्वस्य—

प्रणिनाय । प्रनिनायेतिप्र निनाय ।

शु० य० ५।४३ (पदपाठे ५।४१)

तैत्तिरीयसंहितापदपाठे यथारूपं छान्दसं पदमेवेतिना निदर्श्य षत्वणत्वविरहितं रूपमावर्त्यते । तद्यथा—

अनुष्टुबित्यनु स्तुप् । तै० १।८।१३ ॥

प्रणिनायेतिप्र निनाय । तै० १।३।५ ॥

‘मामहानः इत्यादिषु यत्रान्ये पदकाराश्छान्दसं दीर्घत्वं मन्यन्ते, तत्र तैत्तिरीयपदकारः स्वाभाविकं दीर्घत्वं मत्वा न ह्रसयति । तद्यथा—

मामहानः । तै० ४।६।३ ॥

ग—ऋग्वेदाथर्ववेदयोरेतादृशेषु स्थलेषु पदकारा सांहितिकं कार्यमपमृज्य सकृदेव लौकिकं रूपमासाद्य पठन्ति । तद्यथा—

दीर्घत्वस्य—

ममहानम् । ऋ० १।११७।१७ ॥

षत्वस्य—

त्रिऽस्तुप् । ऋ० १०।१४।१६ ॥ अ० ८।१।२० ॥

णत्वस्य—

प्रऽन्याय । ऋ० ३।८।११ ॥

प्रऽनीयते । अ० ६।२३।२ ॥

घ—सन्ति वेदे केचन लेट्लकारस्य वैयाकरणदृशा (अष्टा० ३।४।९४) अडाडागमयुक्तानि पदानि, तत्र आडागयुक्तेषु पदेषु छान्दसदीर्घत्वं मत्वा मैत्रायणीये पदग्रन्थे ह्रस्वत्वं प्रदर्श्यते । तद्यथा—

यज्रासि । यजसीतियजसि । मै० २।७।१ ॥

अपरेषु पदपाठेषु ‘यज्रासि’ इत्येवोच्यते ।

ङ—‘दाधार’ इत्येतत् पदमेतादृग् वर्तते यत्र पाणिनीयमतेन (६।१।७) ‘मामहानः तूतुजानः’ इव अभ्यासस्य दीर्घत्वं विधीयते, परन्तु पदकाराः पदकाले नेदं ह्रसयन्ति ।

७—द्वन्द्वसमासेऽवग्रहे मतभेदः

यत्र यत्र वैदिकपदेषु द्वन्द्वसमासो भवति, पदकाले तेषामवग्रह-विषयेऽपि विसंवाद उपलभ्यते । तद्यथा—

क—ऋगथर्वशुक्लयजुषां पदकारा द्वन्द्वसमासेऽवग्रहं न प्रदर्शयन्ति । तद्यथा—

अग्नाविष्णू इति । अथर्व ७।३०।१ ॥

इन्द्राबृहस्पती इति । ऋ० ४।४६।५ ॥

इन्द्रावरुणौ । ऋ० ६।६८।१ ॥

शुक्लयजुषः पदपाठे यत्र द्वन्द्वसमासे प्रगृह्यत्वं भवति तत्रा-
वग्रहाभावेऽपीतिनाऽऽवेष्टयन्ति । तद्यथा—

इन्द्राबृहस्पतीऽइतीन्द्राबृहस्पती । मा० २५।६ ॥

ख—तैत्तिरीयपदपाठे तु द्वन्द्वसमासेऽप्यवग्रहः प्रदर्श्यते ।
तद्यथा—

अग्नाविष्णू इत्यग्ना विष्णू । तै० १।१।१२ ॥

इन्द्राविष्णू इतीन्द्रा विष्णू । तै० ३।२।११ ॥

इन्द्राबृहस्पती इतीन्द्रा बृहस्पती । तै० ३।३।११ ॥

८—नञ्समासेऽवग्रहविषये वैमत्यम्

क—ऋगथर्वशुक्लकृष्णयजुषां सर्वेऽपि पदकारा नञ्समासे-
ऽवग्रहं न प्रदर्शयन्ति ।

ख—सामपदकारो नञ्समासेऽप्यवग्रहमिच्छति । तद्यथा—

^{१ २ र} अरातेः ^२ अ ^३ रातेः । सा० पू० १।१।६ ॥

^{३ १ २} अमित्रम् ^३ अ ^{१ २ र} मित्रम् । सा० पू० १।२।१ ॥

^{३ १ २} अमृतम् ^३ अ ^{१ २ र} मृतम् । सा० पू० १।४।१ ॥

९—साम्नः पदपाठस्य अवग्रहे वैशिष्ट्यम्

साम्नः पदपाठोऽवग्रहविषयेऽन्यपदपाठेभ्योऽत्यन्तं विसंवदति ।

तत्र तादृशानामपि पदानामवग्रहो दृश्यते, यान्यन्ये सर्वे पदकारा
ऐकमत्येन विभागानर्हणीति स्वीकुर्वते । तद्यथा—

मन्त्रपदम्	पदपाठः
^{३ २} मित्रम्	^३ मि ^२ त्रम् । १।५ ॥ ^२
^{३ २} अद्य	^३ अ ^२ द्य । ५।६ ॥
^{३ २} सख्ये	^३ स ^२ ख्ये । ९।४ ॥
^{३ १ २} चन्द्रमसः	^{३ २ ३} चन्द्र मसः । २१।३ ॥
^{३ २} समुद्रम्	^{३ ३ २} सम् उद्रम् । २७।४ ॥
^३ स्वस्तये	^३ सु अस्तये । ३६।४ ॥
^३ उस्त्रियाः	^३ उ स्त्रियाः । ८५।१० ॥
^३ पुत्रस्य	^३ पुत् त्रस्य । १८८।२ ॥

इदं चात्रावधेयम्—सामपदकारोऽत्रावग्रहप्रदर्शनेन यमर्थविशेषं
द्योतयति स नैरुक्तपदनिर्वचनेनापि पुष्यति । एतदर्थविज्ञापनाय
पुरस्तान्निर्दिष्टानां पदानां यथाक्रमं यास्कीयं निर्वचनमुद्दिध्रयते—

मित्र—ग्रमीतेस्त्रायतेः । १०।२१ ॥

अद्य—अस्मिन् द्यवि । १।६ ॥

सख्य—समानख्यानाः । ७।३० ॥

चन्द्रमस्—चन्द्रो माता । ११।१५ ॥

समुद्र—सम् उद्द्रवन्त्यस्मादापः । २।१० ॥

स्वस्ति—सु अस्तीति । ३।२१ ॥

१. इमान्युदाह्रियमाणानि पदानि, अग्रे च निर्दिश्यमानस्तुलनात्मको
निरुक्तपाठः पण्डितभगवद्भक्तकृताद् 'वैदिक वाङ्मय का इतिहास' ग्रन्थात्
संगृहीतः (द्र० वेदों के भाष्यकार, भाग पृष्ठ १५४-१५५) ।

२. अत्र प्रथमा संख्या कलकत्तामुद्रितस्य सामपदपाठस्य पृष्ठसंख्यां
द्योतयति, अपरा तत्र वर्तमानां मन्त्रसंख्याम् ।

३. मुद्रणकाले समग्रस्य सामपदग्रन्थस्यास्मत्समीपेऽविद्यमानत्वात् स्वर-
रहितान्येव त्रीणि पदानि प्रदर्शयन्ते ।

उस्त्रिया-उत्स्राविणोऽस्यां भोगाः । ४।१६ ॥

पुत्र-पुन्नरकं ततस्त्रायते । २।२१ ॥

१०-पदकाले पुनरुक्तांशानां लोपालोपौ

संहितापाठे यानि पदानि तस्मिन्नेव मन्त्रे मन्त्रान्तरे वा पुनः पठ्यन्ते सम्पूर्णौ वा मन्त्रः पुनः पठ्यते, तेषां पदकाले पुनः पाठविषये-
ऽप्युपलभ्यते विसंवादः । केषुचित् पदग्रन्थेषु पुनरुक्ता भागा मन्त्रा वा पुनर्न पठ्यन्ते, अपरेषु तादृशमपि भवति पाठः । एतदेव लक्ष्यी-
कृत्योक्तं (कात्या० प्रति० ४।१७७, १८१ टीका) केनचिदाचार्येण—

पुनरुक्तानि लुप्यन्ते पदानीत्याह शाकलः ।

अलोप इति गार्ग्यस्य काण्वस्यार्थवशादिति ॥

माध्यन्दिनानामपि पुनरुक्तानि पदानि लुप्यन्ते^१, काण्वैः सह क्वचिद् विसंवादोऽपि दृश्यते, अत एवोक्तम् — काण्वस्यार्थवशादिति ।

येषु पदपाठेषु पुनरुक्तांशानां लोप इष्यते तेष्वपि न सर्वेषामेव पुनरुक्तानां पदानां लोपो भवति, तत्रापि प्रातिशाख्यकारैर्विशेष-
विधानमुक्तम् । तद्विधानमपि परस्परं विसंवदते ।

एवं वैदिकपदग्रन्थानां तुलनात्मकाध्ययनेन प्रतीयते यदेषां पदकाराः स्वस्वकाले प्रसिद्धान् व्याकरणग्रन्थान् आश्रित्य स्वस्वपद-
पाठनियमान् निश्चितवन्तः । एषु पदकारेषु गार्ग्य-शाकल्य-शौनका-
स्त्वसंशयं व्याकरणप्रवक्तारोऽप्यासन् । तस्मादेतैस्तु स्वीयव्याकरण-
नियमानुसारमेव पदविभागः कृतः स्याद् इति संभाव्यते । पाणिनीय-
व्याकरणानुसारं क्वचिदवग्रहविषये विसंवादोऽप्युपलभ्यते । तदभि-
प्रेत्य तत्रभवता महाभाष्यकृता उक्तम् —

नहि लक्षणैः पदकारा अनुवर्त्याः, पदकारैर्नाम लक्षणमनुवर्त्यम् ।

महाभाष्य ३।१।१०६; ६।१।२०७; ८।२।१६ ॥

एतेन पाणिनीयलक्षणानुसारं मन्त्राणामन्यथाऽपि पदविभागः
कर्तुं शक्य इति ज्ञाप्यते ।

इत्थं वैदिकपदपाठानां तुलनात्मकमध्ययनं प्रस्तुत्य माध्यन्दिन-
पदपाठस्य परिचयः प्रदीयते ।

१. अस्मदीयेऽतिप्राचीने कसंज्ञके कोशे पुनरुक्तानि पदानि मन्त्रानुसारं
यथायथं पठ्यन्ते । पुनरुक्तानां मन्त्राणामपि पदपाठो यथास्थानं दृश्यते ।

माध्यन्दिन-पदपाठस्य परिचयः

पदग्रन्थानां प्रयोजनम् अस्माभिः संक्षेपेण पदपाठानां तुलना-
त्मकेऽध्ययने पुरस्तादुक्तम् । पुराकाले वेदानां यावत्त्यः शाखा आसन्
तेषां सर्वेषामेव पदपाठा आसन्निति शक्यं प्राचीनेतिहासाद् अभ्यूहि-
तुम् । परन्तु यथा सम्प्रति वेदानां ११३१ चन्द्ररामभूव्रह्ममितासु
शाखासु उपद्वादशा एव शाखा उपलभ्यन्ते तथा पदग्रन्थास्तु ततो-
ऽप्यल्पसंख्यका एव प्राप्यन्ते । ते चेमे--

१ - ऋक्पदपाठः

५ - मैत्रायणीयपदपाठः

२ - माध्यन्दिनपदपाठः

६ - सामपदपाठः

३ - काण्वपदपाठः

७ - अथर्वपदपाठः

४ - तैत्तिरीयपदपाठः

एषु पदग्रन्थेषु—

ऋक्पदपाठः—ऋग्वेदस्य पदकारः तत्रभवान् शाकल्य इत्यत्र
नास्ति कस्यापि विप्रतिपत्तिः । निरुक्तकारो यास्कोऽप्याह—

वा इति च य इति च चकार शाकल्य उदात्तं त्वेवमाख्यातम-
भविष्यद् अमुसमाप्तश्चार्थः । ६।२८ ॥

कात्यायनप्रातिशाख्यव्याख्यातृभिः संक्रम (= पुनरुक्तपदलोप)
प्रकरणे (४।१७७, १८१) कस्यचित् प्राचः श्लोक एवं पठ्यते—

पुनरुक्तानि लुप्यन्ते पदानीत्याह शाकलः ।

अलोप इति गार्ग्यस्य काण्वस्यार्थवशादिति ॥

अस्मिन्तपि श्लोके पदकारः कश्चित् शाकलः^१ (= शाकल्यः)
स्मर्यते ।

१. क्वचिदपवादविषयेऽप्युत्सर्गः प्रवर्तत इति न्यायेन यज्ञः स्थानेऽण्
अपि भवति । यथा प्रदीयतां दाशरथाय मैथिलिः (रामा० युद्ध० १४।३)
इत्यत्राण् ।

पुराणेष्वपि शाखा प्रकरणे शाकल्यः 'पदवित्तमः' इति विशेष-
णेन असकृत् स्मर्यते ।

सामपदपाठः—सामवेदस्य पदपाठो गार्ग्य-प्रोक्त इति सम्प्र-
दायविद आचक्षते । यास्कीये निरुक्ते 'मेहना' पदनिर्वचनप्रकरणे
पठितस्य 'यन्म इह नास्तीति' (४।४) वचनस्य व्याख्याने स्कन्दस्वा-
मिना निरुक्तव्याख्यायां 'सामपदग्रन्थो गार्ग्यकृतः' इति व्यक्तीकृतम् ।

'पूर्वनिर्दिष्टे श्लोकेऽपि 'अलोप इति गार्ग्यस्य' इति वचनात्
सामपदपाठस्य गार्ग्यकृतत्वमेव समर्थ्यते ।

गार्ग्य आचार्यो नैरुक्तानामन्यतम इति यास्कीयनिरुक्तग्रन्थाद्
असकृद् व्यज्यते । पदपाठानां तुलनात्मकेऽध्ययने सामपदपाठस्य
यास्कीयनिर्वचनेन साकं या समानता प्रदर्शिता (पूर्वपृष्ठ २५)
तेनाप्येतन्मतं पुष्यति यन्नैरुक्तो गार्ग्य एव सामपदग्रन्थस्य प्रवक्तेति ।
पाणिनीयाष्टके गार्ग्यस्यासकृत्स्मरणादयं व्याकरणप्रवक्ताऽपि ज्ञेयः ।

तैत्तिरीयपदग्रन्थः—तैत्तिरीयः पदपाठ आत्रेय-कृत इति
सम्प्रदायविदः प्रतिजानते । तैत्तिरीयकाण्डानुक्रमण्यां तु पदकार
आत्रेय इति स्पष्टमुच्यते । तथाहि—

यस्याः पदकृदात्रेयो वृत्तिकारस्तु कुण्डिनः । इति ।

आपस्तम्बादिगृह्येष्वपि तर्पणप्रकरणे 'आत्रेयः पदकारः' इत्येव
स्मर्यते ।

काण्वपदपाठः—काण्वसंहितायाः पदपाठस्य कः प्रवक्ता इत्यत्र
न किञ्चित् स्पष्टं प्रमाणमुपलभ्यते । पुनरपि पूर्वोद्धृते (पृष्ठ २६, २७)
'पुनरुक्तानि लुप्यन्ते' इति श्लोके यथा गार्ग्यशाकल्ययोः पदकारत्वं
व्यज्यते तथा 'काण्वस्यार्थवशात्' इति वचनेन काण्वपदपाठस्य
काण्वप्रोक्तृत्वमपि शक्यमभ्यूहितुम् ।

अथर्वमैत्रायणीय—संहितयोः पदपाठस्य प्रवचनं काभ्यां
कृतमिति न केनापि प्रमाणेन ज्ञायते ।

माध्यन्दिनपदपाठस्य प्रवक्ता

माध्यन्दिनपदपाठस्य कः प्रवक्ता इति न साम्प्रदायिका
वैदिका विदन्ति । आधुनिकाः शोधप्रिया अपि विद्वांसोऽस्मिन् विषये

मौनमेवावलम्बन्ते । कलकत्तानगरस्थे एशियाटिकसोसाइटीपुस्तकालये विद्यत एको वाजसनेयपदपाठस्यैतादृशो हस्तलेखो यत्र ग्रन्थान्ते 'शौनककृते पदे' इति लेखनं दृश्यते । यद्यपि शोधप्रिया विद्वांसो बहोः कालाद् एतेन हस्तलेखेन परिचितास्सन्ति, तथापि ते तत्र न श्रद्दधति, कोशस्यार्वाकालिकत्वाद् अपरस्मिंश्च कस्मिंश्चित् कोशे तादृश-पाठस्यादर्शनात् ।

परमिदमस्माकमत्यन्तं सौभाग्यं यदेकोऽपरोऽप्येतादृशः कोशः संप्राप्तो यस्मिन् अन्तिमेषु दशस्वध्यायेषु 'शाकल्यकृते पदे' इति पाठो दशकृत्वः पठ्यते । अयं च कोशः सर्वेष्वपि विज्ञातेषु कोशेषु प्राचीनतमः । अस्य लेखनकालः पूर्वार्धस्योत्तरार्धस्य चान्ते १४७१ वैक्रमाब्दः १३३६ शाकाब्दश्च निर्दिष्टो वर्तते । अयं परमदुर्लभः कोशोऽस्माभिः अजमेरमण्डलान्तर्वर्ति-केकड़ीनगर-वास्तव्यस्य परम सुहृदः पण्डितमदनमोहनव्यासशर्मणः सकाशाल्लब्धः । सम्प्रत्ययम-स्मत्संग्रहे सुरक्षितो वर्तते (एतस्य कोशस्यान्यद्वैशिष्ट्यमुत्तरत्र 'माध्यन्दिनपदग्रन्थस्य चतुर्विधः पाठः' इत्यस्मिन् प्रकरणे वक्ष्यते) ।

एतस्य प्राचीनतमस्य कोशस्य समुपलब्ध्या माध्यन्दिनपदपाठो-ऽपि शाकल्यप्रोक्त एवेति निश्चये न प्रमाणान्तरस्यापेक्षा जायते । यदि कश्चिद् ब्रूयात्—ऋक्पदप्रवक्तुः शाकल्यस्य शुक्लयजुषः साकं न संबन्धः सम्भवतीति । तन्न, दृश्यते हि आर्थवणशौनकशाखायाः प्रवक्तुः शौनकस्य ऋगनुक्रमणीनां बृहद्देवताग्रन्थस्य च प्रवक्तृत्वम्, शुक्लयजुषः पुरुषाध्यायस्य च व्याख्यातृत्वम्^१ । एवमेव वाजसनेय-चरणस्य कात्यायनशाखायाः प्रातिशाख्यस्य श्रौतसूत्रस्य च प्रवक्तुः कात्यायनस्य ऋक्सर्वानुक्रमण्याः प्रवक्तृत्वम् । सत्येवं शाकल्यस्य वाजसनेयपदपाठप्रवक्तृत्वं को नाम वारयितुं प्रभवेत् । वयं तु न तत्र कांचन विप्रतिपत्तिं पश्यामः ।

एवं संक्षेपेण पदप्रवक्तृणां विषय उक्त्वा माध्यन्दिनपदपाठस्य प्रक्रिया किञ्चित् प्रदर्श्यते—

१. द्रष्टव्यम् पुरुषाध्यायस्य (शु० यजुः ३१) उव्वटव्याख्याया आरम्भे । अस्यवामीय सूक्तस्य (ऋक् १।१६४) आत्मानन्दीयव्याख्यारम्भेऽप्ययमर्थः सूच्यते ।

माध्यन्दिन-पदपाठस्य प्रक्रिया

वैदिकपदपाठानां पदविभागे प्रगृह्यत्वावग्रहत्वादिप्रदर्शने स्वर-संचारे च यः प्रक्रियाभेदः स समासेन यथायथं पूर्वं प्रदर्शितः^१ । माध्यन्दिनपदपाठ-प्रवचने यदन्यपदपाठेभ्यो वैलक्षण्यं तद् यद्यपि पुरस्तात् यथास्थानं निर्दिशितम्, तथापि सुग्रहायेह संक्षेपेण पुनः प्रदर्श्यते —

१—पदविभागे यत्र केवलं पदस्वरूपमेव प्रदर्शनीयं भवति तत्र मन्त्रपाठे संहितापाठानुरोधेन जायमानं संहिताकार्यं स्वरसंचारं चापहाय यथायथं पदं स्वस्वरसंयुक्तं प्रदर्श्यते । तद्यथा—

मन्त्रपाठः—

इषेत्वोर्जेत्वावायवस्थ । १।१ ॥

पदपाठः—

इषे । त्वा । ऊर्जे । त्वा । वायवः । स्थ । १।१ ॥

२—यत्पदं व्याकरणानुसारं प्रगृह्यसंज्ञकं भवति तत्पदकाले यथायथं पठित्वा इतिकरणेन तस्य प्रगृह्यत्वं प्रदर्श्य पुनरावर्त्यते । तद्यथा—

अस्मेऽइत्यस्मे । ४।२२, २६ ॥

विष्णोऽइतिविष्णो । १।४ ॥

३—यत्र पदेऽवग्रहः^२ प्रदर्शनीयो भवति, तत्र मन्त्रपदं स्वरूपतः पठित्वा इतिनाऽऽवेष्ट्याऽवग्रहः प्रदर्श्यते । तद्यथा—

१. द्रष्टव्यम् पूर्वत्र 'वैदिकपदपाठानां तुलनात्मकमध्ययनम्' प्रकरणे (पृष्ठ ११-२६) ।

२. यस्मिन् पदेऽवान्तर्वर्तिनीं विभक्तिमाश्रित्यायजादिसर्वनामस्थानेषु सुप्सु (= विभक्तिषु तद्धितप्रत्ययेषु) क्यचि च पूर्वस्य यावद्भागस्य पदसंज्ञा भवति तावद्भागं पृथक्कृत्य प्रदर्शनमवग्रह उच्यते । तत्रोभयोर्भागयोरुच्चारणे मात्राकालपरिमितं व्यवधानं क्रियते । अवग्रहस्य विशेषनियमास्तत्तत्संहितायाः प्रातिशाख्याद् विज्ञेयाः ।

श्रेष्ठतमायेतिश्रेष्ठ तमाय । १।१ ॥

प्रजावतीरितिप्रजा वतीः । १।१ ॥

४—यत्र प्रगृह्यत्वम् अत्रग्रहत्वं चोभयं प्रदर्शनीयं भवति, तत्र प्रथमं मन्त्रपदोत्तरमितिपदप्रयोगेण प्रगृह्यत्वं प्रदर्श्य पुनरावर्त्यावग्रहः प्रदर्श्यते । तद्यथा—

बृहद्भानोऽइतिबृहत् भानो ।

१२।१०६ ^१ (पदपाठे १२।९७) ॥

शतक्रतोऽइतिशत क्रतो । ३।४९ (पदपाठे ३।४८) ॥

५—यत्रावगृह्यभागे मन्त्रपदे पदकारश्छान्दसं दीर्घत्वं सांहितिकं षत्वं सत्वं णत्वं वा मनुते, तत्र स प्रथमं मन्त्रपदं यथायथं पठति, तदनु च दीर्घत्वादिकार्यविरहितं पदं पठित्वा इतिनाऽऽवेष्ट्यावग्रहं प्रदर्शयति । तद्यथा—

दीर्घत्वस्य—

अशीतम । अशितमेत्यशि तम । २।२० ॥

षत्वस्य—

त्रिष्टुप् । त्रिस्तुबितित्रि स्तुप् । १०।११ ॥

सत्वस्य—

वयस्कृतम् । वयःकृतमिति वयः कृतम् । ३।१८ ॥

णत्वस्य—

प्रणिनाय । प्रनिनायेतिप्र निनाय ।

५।४३ (पदपाठे ५।४१) ॥

१. इह मन्त्रसंख्या एव प्राधान्येन निर्दिष्टा, यत्र पदग्रन्थे पुनरुक्तानां पदानां मन्त्राणां वा लोपात् कण्डिकासंख्या भिद्यते, तत्र पदकण्डिकासंख्याऽपि निर्दिश्यते ।

६—यत्रानवगृह्यमाणेऽपि पदे पूर्ववत् पदकारश्छान्दसं दीर्घत्वं सांहृतिकं वा षत्वादिकार्यं स्वीकरोति तत्रापि स प्रथमं यथायथं मन्त्रपदं स्वतन्त्रतया पठति, तदनु च दीर्घत्वादिविरहितं पदं पठित्वेतिनाऽऽवेष्टयति । तद्यथा—

दीर्घत्वस्य—

शमीष्व । शमिष्वेतिशमिष्व । १।१५ ॥

षत्वस्य—

सुषुवुः । सुसुवुरितिसुसुवुः ।

२०।६३ (पदपाठे २०।३६) ॥

णत्वस्य—

त्रिणवत्रयस्त्रिंशौ । त्रिनवत्रयस्त्रिंशावितित्रिनवत्रयस्त्रिंशौ ।

१०।१४ ॥

एवं पदकाले स्वरसंचारेऽपि—

७—सामान्येन पदपाठे पदानि स्वमूलभूतं स्वरं प्राप्य पठ्यन्ते । तद्यथा—

इषे । त्वा । ऊर्जे । त्वा । वायवः । स्थ ।

८—यत्र मन्त्रपदमितिपदेन निर्दिश्य पुनः पठ्यते, तत्र त्रीण्यपि पदानि परस्परं संहितावत् स्वरं सन्धिकार्यं च लभन्ते । तद्यथा—

विष्णोऽइति विष्णो । १।४ ॥

अस्मेऽइत्थस्मे । ४।२२, २६ ॥

९—यत्र मन्त्रपदेऽवग्रहः प्रदर्शनीयो भवति तत्रावग्रहोत्तर-भागोऽपि संहितावत् स्वरं लभते । तद्यथा—

श्रेष्ठतमायेतिश्रेष्ठ तमाय । १।१ ॥

प्रजावतीरितिप्रजा वतीः । १।१ ॥

१०—यत्र त्ववगृह्यमाणपदस्योत्तरभागे उत्तम^१ उपोत्तमो वोदात्तो वा स्वरितो वा भवति, तस्माच्च पूर्वं यत्र द्वौ वा त्रयो वा अनुदात्ता भवन्ति, तत्र तेऽनुदात्तत्वमेव भजन्ते, अर्थात् पूर्वभागस्थ-मुदात्तं स्वरितं वाऽऽश्रित्य स्वरितत्वमैकश्रुत्यं च न लभन्ते । तद्यथा—

विजानतऽइतिवि जानतः । ४०।७ ॥

विचचक्षिरऽइतिवि चचक्षिरे । ४०।१० ॥

परिवत्सरायेतिपरि वत्सराय ।

३०।१५ (पदपाठे ३०।१३) ॥

आहृन्नुयायेत्या हृन्नुयाय । १६।३५ ॥

अपरस्मिन्नैकस्मिन् कोशे तु उदात्तपरं स्वरितपरं वाऽनुदात्तं^२ विहायावशिष्टानामनुदात्तानामैकश्रुत्यं दृश्यते । तद्यथा—

विजानतऽइतिवि जानतः । ४०।७ ॥

विचचक्षिरऽइतिवि चचक्षिरे । ४०।१० ॥

परिवत्सरायेतिपरि वत्सराय ।

३०।१५ (पदपाठे ३०।१३)

आहृन्नुयायेत्या हृन्नुयाय । १६।३५ ॥

अयमुभयथापि स्वरसंचारनियमो वाजसनेयप्रातिशाख्ये (१।१४८, १४९) मत्तान्तरेण विहितो दृश्यते ।

१. त्रिप्रभृतीनामन्त्यमुत्तमम्, उत्तमस्य समीपम् (अन्त्यात्पूर्वभावी) उपोत्तमम् । एते उभे अपि संज्ञे व्याकरणनिकाये प्रसिद्धे । द्र० अष्टा० ४।१।७८ सूत्रस्य भाष्यं काशिकादयो वृत्तिग्रन्थाश्च ।

२. उदात्तस्वरितपरोऽनुदात्तोऽनुदात्तत्वमेव भजते नैकश्रुत्यं स्वरितत्वं च लभते । तदुक्तम्—उदात्तस्वरितपरस्य सन्नतरः (अष्टा० १।२।४०), नोदात्तस्वरितोदयम्० (८।४।६६) इति च ।

माध्यन्दिनसंहितायां तदीये पदपाठे च यकारवकारयोर्विशिष्टा लेखन-पद्धतिः

माध्यन्दिनसंहितायामस्त्यन्यसंहिताभ्य उच्चारणे वैशिष्ट्यम् । तद् द्विविधम्—वर्णविषयकं स्वरविषयकं च । तद्विविधस्याप्युच्चारणवैशिष्ट्यस्यानुरूपमस्याः संहिताया लेखनेऽपि वर्णानां स्वरविशेषाणां चाङ्कनप्रकारो भिद्यतेऽन्याभ्यः । अयमेव लेखनप्रकारो माध्यन्दिनपदपाठेऽपि स्वल्पभेदेन व्यवह्रियते । अत इह प्रथमं संहितायां वर्णोच्चारणवैशिष्ट्यार्थं यस्तदीयो लेखनप्रकारः स निर्दिश्यते—

१—अस्याः संहिताया यः पाठः साम्प्रतिकैरुत्तरदेशीयैरधीयते, तत्र रेफहकारोत्तरवातनां व्यञ्जनानाम्, अनच्पराणामच उत्तराणां यरां, यणः पराणां मयां, मयः पराणां वा यणाम्, शरः पराणां खयाम्, खयः पराणां वा शराम्, अन्येषां च वर्णानां यथालक्षणं द्वित्वं विलिख्यते; तदर्थं च कात्यायनीयं प्रातिशाख्यमेवैकं शरणम् । इयं व्यञ्जनानां द्वित्वविशिष्टलेखनपद्धतिर्माध्यन्दिनसंहितायाः पाठेऽपि यथायथमुपलभ्यते । तद्यथा—

सविताप्रार्पयतुःश्रेष्ठुतमायकर्मणऽआप्यायद्धमघ्न्या-
ऽइन्द्रायभागम्प्रजावतीरनमीवाऽअयक्कम्मा.....बह्वीर्यज-
मानस्य... । १।१ ॥

साविश्वायु...सोमेनातनन्मिबिष्णोहृड्यश्रक्कष । १।४ ॥

२—माध्यन्दिनसंहितापाठेऽनुस्वारस्य रेफोष्मवर्जं सर्वत्रैव पर-सवर्णत्वं नित्यं भवति । रेफोष्मसु अनुस्वार एवावतिष्ठते, 'रेफोष्मणां सवर्णा न सन्ति' इति वचनात् । अनुस्वारमपि माध्यन्दिना ह्रस्वदीर्घभेदेन द्विप्रकारकमाचक्षते । तयोर्निदेशपद्धतिरपि बहुधा भिद्यते । सम्प्रति दीर्घोऽनुस्वारः ५ चिह्नेनाङ्क्यते, ह्रस्वश्च ५ चिह्नेन ।

ह्रस्वसंज्ञकात् स्वरात् परोऽनुस्वारो दीर्घ उच्चार्यते लिख्यते च, एवं दीर्घसंज्ञकात् स्वरात् परो ह्रस्वः ।

अनन्तभट्टस्तु प्रतिज्ञापरिशिष्टस्य (३।२) व्याख्यानेऽनुस्वारस्य ह्रस्वदीर्घगुरुभेदेन त्रिविधत्वमुक्त्वा एकस्योच्चारणं लेखनं च नष्टमित्याह^१ ।

अस्मन्मते तु ह्रस्वदीर्घभेदेन द्विविधस्यानुस्वारस्य यत् साम्प्रतिक 'ग्वम्' 'गु' वोच्चारणं तच्छास्त्रविरुद्धम् । तस्यानुस्वारत्वादननुस्वार-रूपेणैवोच्चारणं कर्तव्यम्, नान्यथा ।

३—माध्यन्दिना यकारवकारौ गुरुलघुलघुतरभेदेन त्रिविध-विति मन्यन्ते । तेषां च याज्ञवल्क्यशिक्षायां लघुमाध्यन्दिनशिक्षायां च यः प्रविभाग उक्तः, स इत्थं समासतो ज्ञेयः—

क—गुरु-यकारः—पादादिः, पदादिः, रेफहयश्चवर्णैश्च सयुक्तः पदमध्यगः, आम्ने डने पूर्वपदादिश्च यो यकारः स गुरुः स्मर्यते (अयं गुर्यकारः सम्प्रति ख, घ, उदरगतविन्दुयुतो यकार इत्येवं त्रिभिः प्रकारैर्लिख्यते । तत्र 'ख' इत्ययं प्रकारः प्रायेणाश्रीयते) । तद्यथा—

पादादिः—

यज्ञेन^२ यज्ञमयजन्त । ३१।१६ ॥

पदादिः—

यज्ञमयजन्त । ३१।१६ ॥

रेफेण संयुक्तः—

सूर्यः । ३।९ ॥

हकारेण संयुक्तः—

गेह्याय । १६।४४ ॥

१. प्रतिज्ञापरिशिष्टे (३।२) अनुस्वारस्य रेफोष्मपरस्य त्रिविधत्व-मुक्तम् । ह्रस्वात् परो दीर्घः, दीर्घात् परो ह्रस्वः, गुरो परे गुरुः । अत्र तृतीयस्य चिह्नं परिभ्रष्टम् । द्र० अनन्त-टीका ३।२ ॥

२. इह पदादित्वादेव गुरुत्वे सिद्धे पादादिवचनं किमर्थमित्यनुसन्धेयम् ।

यकारेण संयुक्तः—

धाव्यारूपम् । १९।२४ ॥

ऋकारेण संयुक्तः—

सामान्यृग्भिः । २०।१२ ॥

आम्ने डने पूर्वस्य—

यत्रयत्र । २९।४३ ॥

इह परस्यापि पदादित्वात् प्राप्तं गुरुत्वं प्रतिषेद्धं पूर्वस्य पुनर्गुरुत्वमुच्यते ।

ख—लघु-यकारः—पदमध्यगः केवलः, रेफादीन् पूर्वनिर्दिष्टान् चतुरो वर्णान् विहायान्यवर्णैश्च संयुक्तः, पञ्चमाक्षरात् परः पदादिः, उपसर्गाच्च परः पादमध्यगः पदादिश्च यकारो लघुः स्मर्यते (अयं सामान्यरूपेण लिख्यते) । तद्यथा—

पदमध्यगः केवलः—

देवयजनम् । ४।१ ॥

रेफादिभिन्नवर्णैः संयुक्तः—

आप्यायध्वम् । १।१ ॥

पञ्चमात् परः पदादिः—

रेवान्यो० । ३।२६ ॥

उपसर्गात् परः पादमध्यगः पदादिः—

व्वियत् । २४।३४ ॥ अनुयं । ३३।८० ॥

इह पादमध्यग इति विशेषणाद् उपसर्गात् परः पादादियकारो गुरुरेव । तद्यथा—

अनु खोजा । ३।५२ ॥ उपखञ्जं च । ८।३५ ॥

अनयोरुदाहणयोरुपसर्गः पूर्वपादान्तः, यकारश्चोत्तरपादादि-
र्ज्ञेयः ।

आम्नेडन उत्तरस्य—

यत्रयत्र । २९।४३ ॥

अयमत्र विशेषः—सनवर्णाभ्यां परः 'सयोजते' (१५।३३) सुयुधऽइ० (१७।३५) नयन्तु (३७।७) । इति प्रयोगविशेषेणैव श्रूयमाणो यकारो लघुः स्मर्यते, एभ्योऽन्यत्र गुरुरेव । तद्यथा—

सयन्ता । ६।२९ ॥ मनोनयेषु । ७।१७ ॥

ग—लघुतरो यकारः—पदान्ते 'अय्-आय्'रूपः सन्धिजो यकारो लघुतरः स्मर्यते । परन्तु माध्यन्दिनसंहितायामयं न श्रूयते, लोप एवास्यामनन्ति । पाणिनीया अपि पदान्तगौ सन्धिजौ यकारवकारौ लघुप्रयत्नतराविति प्रतिजानते । तथा ह्याहुः—व्योर्लघुप्रयत्नतरः शाकटायनस्यैव (अष्टा० ८।३।१८) इति ।

३—माध्यन्दिना वकारमपि गुरुलघुलघुतरप्रयत्नभेदेन त्रिविधं स्मरन्ति । तद्यथा—

क—गुरुवकारः—ऽणदादौ यो वकारः स गुरुः स्मर्यते । तस्य गुरुत्वस्य द्योतनाय स द्विलिख्यते । तद्यथा—

वायवस्थ । १।१ ॥

ख—लघुवकारः—पदमध्यगस्य, पदादेशच युष्मदादेशस्य, वा वै इत्यनयोर्निरर्थकयोर्निपातयोः, विकल्पार्थस्य वा पदस्य, उपसर्गच्च परस्य वकारस्य लघुत्वं स्मर्यते । तद्यथा—

पदमध्यगः—

प्रजावतीः १।१ ॥

युष्मदादेशः—

देवो वः । १।१ ॥ या वाङ्मशा । ७।११ ॥

वा वै निपातौ—

वातो वा । ६।७ ॥ न वा ऽ उ २३।१६ ॥ (इह वै निष

वा विकल्पार्थः—

मित्रावरुणनेत्रा वा मरुन्नेत्रा वा । ६।३६ ॥

ग—लघुतरो वकारः—यः पदान्तीयः 'अव्-आव्'रूपः सन्धिजो वकारः स लघुतरः स्मृतः । तद्यथा—

घायवृतस्पते । २७।३४ ॥

इह ऋकारपूर्वो वकारो लघुतरः । अयं पाणिनीयैरपि लघु-
प्रयत्नतर इत्येवं स्मर्यते (द्र० अ० ८।३।१८) ।

पदपाठे यकारवकारयोर्लेखनपद्धतिः

माध्यन्दिनसंहितायां व्यञ्जनानां द्विलेखनरूपा यकारवकार-
योश्च गुरुत्वादिद्योतनाय च या विशिष्टा लेखनपद्धतिरवलोक्यते सा
प्रायेण तत्पदपाठेऽपि उत्तरदेशीयैर्व्यवह्रियते । परन्तु यकारवकारयो-
र्गुरुत्वादिविषयेऽस्ति कश्चन भेदः । तद्यथा—

क—गुरुयकारः—माध्यन्दिनपदपाठेऽधोलिखितेषु प्रसङ्गेषु यकारो
गुरुः स्मर्यते—

पदादौ—

यज्ञेन । यज्ञम् । ३१।१६ ॥

रेफेण संयुक्तः—

सूर्यः । ३।९ ॥

हकारेण संयुक्तः—

गेह्याय । १६।४४ ॥

यकारेण संयुक्तः—

धाव्यारूपमितिधाव्या रूपम् । १६।२४ (पदपाठे १६।२२)

अवग्रहे परभागादिः—

देवयजनमितिदेव यजनम् । ४।१ ॥

आन्नेडिते तूभयत्र (पदादाववग्रहे च) यथानियमम्—

यत्रयत्रेतियत्र यत्र । २९।४३ ॥

विशेषः—इतिनाऽऽवेष्टने क्रियमाणे इतिपदात् परो यकारः पदादिः सन्नपि गुरुर्न स्मर्यते । तद्यथा—

यत्रयत्रेतियत्र यत्र । २९।४३ ॥

य्यज्ञपतिरितियज्ञ पतिः । १।२ ॥

ककोशस्था विशिष्टा लेखनपद्धतिः—आस्माकीनेऽतिप्राचीने (वि० सं० १४७१) पदग्रन्थे यत्र-यत्र यकारो गुरुरिष्यते तत्र-तत्र वकारवद् यकारोऽपि द्विलिख्यते । तद्यथा—

य्यज्ञेन, सूर्यः, गेह्ययाय, धाय्यारूपमिति धाय्या रूपम् ।

ककोशेऽन्यद् वैशिष्ट्यम्—अन्यकोशेषु आवेष्टने क्रियमाणे इतिपदात् परो यकारो लघुः स्मर्यते, परन्त्वस्मिन् कोशे पदादित्वात् तस्य संहितावद् गुरुत्वमाश्रित्य द्विलिख्यते । तद्यथा—

य्यत्रयत्रेतिय्यत्र यत्र । २९।४३ ॥

य्यज्ञपतिरितिय्यज्ञ पतिः । १।२ ॥

ख--लघुयकारः—गुरुयकारनिर्देशादन्यत्र पदमध्यगो यकारो लघुः स्मर्यते । तद्यथा—

देवयजनमिति देव यजनम् । ४।१ ॥

ककोशे तु न केवलं य-र-हवर्णैरेवासंयुक्तोऽपि तु व्यञ्जना-न्तरमात्रेणासंपृक्तः पदमध्यगो यकारो लघुः स्मर्यते ।

एवमावेष्टने क्रियमाणे इतिपदात् परः पदादिरपि यकारो लघुरेव स्मर्यते । तद्यथा—

यज्ञपतिरितियज्ञ पतिः । १।२ ॥

कसंज्ञके प्राचीनतमे कोशे तु इतिपदात् परोऽपि यकारो गुरुः स्मर्यते । तेन स द्विलिख्यत इत्युक्तं पुरस्तात्^१ ।

लघुयकारस्य विशिष्टः संकेतः—आस्माकीने ककोशे यकारस्य लघुत्वं द्योतनाय यकारस्य मध्येऽघस्ताच्च बिन्दुनिक्षिप्यते । तद्यथा—

देवयजनमितिदेव यजनम्^१ । ४।१ ॥

क्वचित् मध्येऽघस्ताद्वैक एव बिन्दुर्दृश्यते । मुद्रणाक्षरेषु मध्येऽघस्ताच्च बिन्दोर्निक्षेपो न संभवतीति कृत्वा केवलमघस्तादेव निर्दिष्टः । तद्यथा—

देवयजनमितिदेव यजनम् । ४।१ ॥

ग—लघुतरो यकारः—संहितापाठ इव पदपाठेऽपि लघुतरस्य यकारस्य लोप एव भवति । तद्यथा—

वृत्रतूर्ख्येऽइतिवृत्र तूर्ख्ये । १।१३ ॥

तस्मान्नायं पदपाठे श्रूयते ।

क—गुरुवकारः—माध्यन्दिनपदपाठे तिस्ननिर्दिष्टो वकारो गुरुः श्रूयते—

पदादिः--पदपाठे सर्वोऽपि पदादिर्वकारो गुरुर्भवति । तद्यथा—

वायवः । विष्णोः । वः । व्वाम् ।

विशेषः—संहितापाठे वः व्वाम् इत्यनयोर्युष्मदादेशयोः, वा वै इत्यनर्थकयोर्निपातयोः, वा इतिविकल्पार्थस्य च वकारस्य लघुत्वमुक्तम्, परन्तु कसंज्ञकं प्राचीनं कोशं विहायान्येषु पदकोशेषु एषामपि गुरुत्वमाश्रित्य द्विलेखनं भवति, तथा चैवोदाहृतम् । ककोशे त्वेतेषां संहितावदेव लघुत्वमाश्रित्य सकृदेव वकारलेखनं दृश्यते । एवमेव वृत्रादिपदेषु ऋकारे परतः श्रूयमाणो वकारोऽपि ककोशे लघुरेव स्मयते ।

अवग्रह उत्तरभागादिः—अवग्रहे यत्रोत्तरभागस्यादौ वकारः श्रूयते स गुरुर्भवति, तस्माद् द्विश्च लिख्यते । तद्यथा—

देववीतयऽइतिदेव वीतये । १।१५ ॥

विशेषः—कसंज्ञके प्राचीने पदकोशे त्ववग्रहे परभागादि-
र्वकारोऽपि लघुरेव स्मर्यते, सकृच्च लिख्यते । तद्यथा—

देववीतयऽइतिदेव वीतये । १।१५ ॥

यत्र वकारादिपदस्य इतिनाऽऽवेष्टनं क्रियते तत्र कसंज्ञके कोशे
यकारवद् वकारस्यापि गुरुत्वमाश्रीयते, तस्माद् द्विश्च लिख्यते ।
तद्यथा—

चिष्णोऽइतिचिष्णो । १।४ ॥

व्रतपतऽइतिव्रत पते । १।५ ॥

अन्यपदकोशेषु इतिपदात् परो पदादिर्वकारोऽपि लघुत्वात्
सकृदेव लिख्यते ।

ख—लघुवकारः—पदग्रन्थे पदमध्यग इतिकरणाच्च परो
वकारो लघुः स्मर्यते । तद्यथा—

पदमध्यगः—

देवयजनमितिदेव यजनम् । ४।१ ॥

इतिकरणात् परः—

चिष्णोऽइतिचिष्णो । १।४ ॥

व्रतपतऽइतिव्रत पते । १।५ ॥

विशेषः—कसंज्ञके कोशे इतिपदात् परस्यावेष्टयमानस्य पदा-
देर्वकारस्य गुरुत्वमेव स्मर्यते द्विश्च लिख्यते, अवग्रह उत्तरभागादिश्च
लघुः स्मर्यते सकृच्च लिख्यत इत्युभयं पुरस्तादुक्तम् ।

ग—लघुतरो वकारः—पदपाठेऽपि पदान्तीयः सन्धिव्यो वकारो
लघुतर एव स्मर्यते । तद्यथा—

त्रिनवत्रयस्त्रिंशावितित्रिनवत्रयस्त्रिंशौ । १०।१४ ॥

एष यकारवकारयोरुच्चारणनिमित्तो लेखनपद्धतौ यो भेदः
स सामान्येन निर्दिष्टः, विशेषस्तु यथासम्प्रदायपाठमूहनीयः ।

माध्यन्दिन-पदपाठस्य चतुर्विधः पाठः

माध्यन्दिनपदपाठस्य येषां हस्तलिखितानां मुद्रितानां च कोशानां साहाय्येन मयेदं संस्करणं व्यधायि, तेषां पारस्परिकतुलनया यो निष्कर्षो मया समुपलब्धस्तदनुसारं माध्यन्दिनपदपाठस्य चतुर्विधः पाठो वर्तते । स चैवम्—

१—प्रथमः पाठः—स वर्तते, यमुत्तरभारतीया वैदिकाः पठन्ति । अस्मिन् पाठे संयुक्तानां व्यञ्जनानां यथालक्षणं द्विवचनमुपलभ्यते । अस्य पाठस्य प्रातिनिध्यं वाराणसीस्थे सरस्वतीभवनपुस्तकालये विद्यमानौ डचसंज्ञकौ (ग्रन्थसंख्या ००१०५२-५३) कोशौ पूनानगरस्थो धसंज्ञकः (क्रमसंख्या ३५३) कोशश्च पूर्णरूपेण कुर्वन्ति । काश्यां मुद्रितो ग्रन्थोऽपि स्वल्पतमभेदेनामुमेव पाठमनुसरति (अत्र यो भेदः सोऽनुपदं द्रष्टव्यः) ।

अयं पाठोऽस्माभिः प्रधानरूपेण प्रथमं स्थूलाक्षरैर्निर्दिष्टः ।

२—द्वितीयः पाठः—स विद्यते, यः प्रथमं पाठमनुसरन्नपि विशिष्टेषु स्थलेषु स्वरविधाने स्वराङ्कने वा कञ्चिद् भिन्नं प्रकारमनुसरति । तद्यथा—

अस्मिन् पाठेऽवगृह्यमाणे पदे यत्रोत्तरभाग उत्तम उपोत्तमो^१ वोदात्तो वा स्वरितो वा भवति, ततश्च पूर्वं द्वौ वा त्रयो वाऽनुदात्ता भवन्ति, तत्रोदात्तात् स्वरिताद्वाऽव्यवहितं पूर्वमनुदात्तं विहायाऽन्येऽनुदात्ता इतिपदस्यान्त्यं स्वरितमाश्रित्य तथैवैकश्रुत्यं लभन्ते, यथा पूर्वभागस्था अनुदात्ताः । तद्यथा—

सुर्व्विदुनाऽइतिसम् विदुनाः । १२।७९ ॥

देवकिल्लिवपादितिदेव किल्लिवपात् । १२।८१ ॥

१. त्रिप्रभृतीनामन्त्य उत्तमः, तत्समीपस्थः (अन्त्यात् पूर्वः) उपोत्तमः
(द्र० काशिका ४।१।७८) ॥

वैश्वकर्मणमिति वैश्व कर्मणम् । १३।५० ॥

आहनन्त्यायेत्या हनन्त्याय । १६।३५ ॥

अयं स्वराङ्कनप्रकारः काशीमुद्रिते पदपाठे प्रायेण दृश्यते । यत्र क्वचिद् अस्मिन् ग्रन्थे प्रथमपाठानुसारी स्वराङ्कनमुपलभ्यते, स प्रमादपाठ इत्यस्माकं मतम् । तद्यथा —

सुपिप्पलाऽइतिसु पिप्पलाः । ११।४५ ॥

कुतः प्रमादपाठ इति चेद्, अग्रे अस्यैव पदस्य द्वितीयपाठानुसारमेव स्वरसंचारदर्शनात् । तद्यथा —

सुपिप्पलाऽइतिसु पिप्पलाः । १२।६० ॥

एतादृशेषु विशिष्टेषु स्थलेषु प्रथमे पाठे इतिपदस्यान्त्यं स्वरितमाश्रित्य पूर्वभागस्था अनुदात्तास्त्वैकश्रुत्यं लभन्ते नापर-
भागस्थाः, तथा सति तत्रैवं स्वरविन्यासः क्रियते —

सुव्विदानाऽइतिसम् विव्वानाः । १२।७९ ॥

देवकिल्लिवपादिति देव किल्लिवपात् । १२।८१ ॥

वैश्वकर्मणमिति वैश्व कर्मणम् । १३।५० ॥

आहनन्त्यायेत्या हनन्त्याय । १६।३५ ॥

विशेषः—अनुपदं वक्ष्यमाणयोस्तृतीयचतुर्थपाठयोरप्येतादृशेषु विशिष्टेषु स्थलेषु प्रथमपाठानुसार्यैव स्वरसंचार उपलभ्यते । स्वामि-
दयानन्दभाष्येऽप्ययमेव पाठः प्रायेण वर्तते (द्र० 'ठ' संज्ञकः कोशः) । तस्यैव ग्रन्थस्य 'ड' संज्ञके कोशे तु सम्पादकेन द्वितीयपाठानुसारी (पाणिनीयव्याकरणसिद्धः) पाठः कृत इति ज्ञेयम् । कात्यायन-
प्रातिशाख्ये १।१४८, १४९ सूत्रयोरुभयथाऽपि स्वरसंचार उपदिश्यते । वैदिकग्रन्थेष्वेतादृशेषु स्थलेषु यथापाठं व्यवस्थाऽऽश्रीयते । तेन प्रातिशाख्यानुसारं स्वरसंचारविषयको द्विविधोऽपि पाठो नियतव्यव-
स्थया प्रामाणिक इति शक्यते विज्ञातुम् ।

द्वितीयपाठस्य स्वराङ्कनप्रकारभेदः सर्वत्र यथास्थानं टिप्प-
ण्यामुद्धृतः ।

३—तृतीयः पाठः—सोऽस्ति, यत्र केवलं रेफोत्तरवर्तिनां संयु-
क्तानां व्यञ्जनानामेव द्विलेखनमुपलभ्यते, नान्येषाम् । अस्मिन् पाठे
'गच्छ'^१ आदिषु पदेषु छकारात् पूर्वं पठ्यमानश्चकारोऽपि न दृश्यते ।

अयं पाठः प्राधान्येन खजकोशयोः मुम्बय्यां मुद्रिते च ग्रन्थे
उपलभ्यते । प्राचीनतमः 'क' कोशोऽपि व्यञ्जनानां द्वित्वाद्वित्व-
विषय इममेव पाठमनुसरति । अयं तृतीयः पाठः स्वरसंचारविषये
प्रथमं पाठमेवावरुणद्धि ।

अस्मिन् पाठे संयुक्तव्यञ्जनानां द्वित्वाद्वित्वविषयको यावत्सु
पदेषु भेदस्तावतां पदानां पाठो मुख्यपाठानन्तरं सूक्ष्माक्षरेषु निर्दिष्टः ।

विशेषः—एषु त्रिष्वपि पाठेषु पुनरुक्तानि पदानि मन्त्राश्च
यथालक्षणं लुप्यन्ते । तल्लोपात् पदपाठस्य या कण्डिकासंख्या सा
संहिताया मन्त्रकण्डिकासंख्यया सह प्रायेण भिद्यते ।

४—चतुर्थः पाठः—स ज्ञेयो, य आस्माकीने प्राचीनतमे कसंज्ञके
कोश उपलभ्यते । अयं पाठो यद्यपि संयुक्तव्यञ्जनानां द्वित्वाद्वित्व-
विषये स्वरसंचारे च तृतीयमेव पाठमनुसरति, तथाप्यत्र सन्ति केचन
विशिष्टा भेदा, येऽस्य स्वतन्त्रं पाठं व्यवस्थापयन्ति । तद्यथा—

क—अस्मिन् पाठे वाम् वः वा वै आदीनां पदादिवर्कारः
संहितापाठ इव लघुः स्मर्यते । अत एवात्र एषां वकार एक एव
लिख्यते । सर्वेष्वन्यकोशेषु एषां पदानामपि वकारो गुरुः स्मर्यते द्विश्च
लिख्यते 'व्व' इति ।

एवमेव ऋकारोत्तरः पदादिवकारोऽप्यस्मिन् पाठे संहितावत्
'वृ' इत्येवं ह्रस्व एव श्रूयते । अन्यत्र तु 'व्वृ' इत्येवं गुरुराश्रीयते ।

१. मुम्बईमुद्रिते बहुत्र रेफोत्तरवर्तिनो व्यञ्जनस्य द्विर्वचनाभावः,
छकारस्य च सचकारः 'च्छ' इत्येवं पाठ उपलभ्यते । अस्य कोशस्य 'च्छ' इत्येवं
रूपः पाठो दशमाध्यायपर्यन्तं निदर्शनार्थं टिप्पण्यां निर्दिष्टः । घसंज्ञके कोशे
व्यञ्जनानां यथायथं द्विर्वचनपाठेऽपि छकारश्चकाररहित एव प्रायेण दृश्यते ।
पाणिनीयव्याकरणानुसारं यत्र तुगागमस्य नित्यत्वमुक्तं, तत्रापि वैदिकपाठे व्यव-
स्थया विकल्प उपलभ्यते ।

संहितायां वाम् वै वः वा वृ एषां वकारस्य लघुत्वं याज्ञवल्क्यशिक्षाया-
मभिहितम् ।

ख—अस्मिन् पाठे आवेष्टनकाले इतिकारात् परः पदादिर्वकारो
गुरुः स्मर्यते द्विश्च लिख्यते । तद्यथा—

विविष्णोऽइतिविविष्णो । १।४ ॥

विश्वायुरिति विश्व आयुः । १।४ ॥

अन्यपदकोशेषु इतिकारात् परः पदादिर्वकारो लघुः स्मर्यते
सकृच्च लिख्यते । तद्यथा—

विविष्णोऽइतिविविष्णो । १।४ ॥

विश्वायुरिति विश्व आयुः । १।४ ॥

ग—अस्मिन् पदपाठेऽवग्रहात् पर उत्तरभागादिर्वकारो लघुः
स्मर्यते सकृच्च लिख्यते । तद्यथा—

देववीतयऽइतिदेव वीतये । १।१५ ॥

ब्रह्मवनीतिब्रह्म वनि । १।१८ ॥

अपरेषु कोशेष्ववग्रहात् परो वकारो गुरुः स्मर्यते द्विश्च
लिख्यते । तद्यथा—

देववीतयऽइतिदेव वीतये । १।१५ ॥

ब्रह्मवनीतिब्रह्म वनि । १।१८ ॥

घ—अस्मिन् पदपाठे आवेष्टने इतिकरणात् परो यकारो गुरुः
स्मर्यते द्विश्च लिख्यते । तद्यथा—

य्यज्ञपतिरितिय्यज्ञ पतिः । १।२ ॥

अन्येषु पदकोशेषु इतिकारात् परो यकारो लघुः स्मर्यते
सामान्यरूपेण च लिख्यते । तद्यथा—

य्यज्ञपतिरितिय्यज्ञ पतिः । १।२ ॥

विशेषः—अस्मिन् कोशे गुरुर्यकारोऽपि गुरुवकारस्येव द्वि-
लिख्यते । अन्यकोशेषु तु प्रायेण 'ख' इत्येवं निर्दिश्यते ।

ङ--अस्मिन् पदकोशेऽवग्रहादुत्तरो यकारो लघुः स्मर्यते ।
तद्यथा—

देवयुवमितिदेव युवम् । १।१२ ॥

अन्येषु कोशेषु अवग्रहात् परो यकारो गुरुः स्मर्यते 'ख' इत्येवं
च लिख्यते । तद्यथा—

देवयुवमितिदेव युवम् । १।१२ ॥

विशेषः—अस्मिन् कोशे यकारवकारयोग् रत्त्वलघुत्वयोः
स्वतन्त्रायां व्यवस्थायां सत्यपि बहुत्र प्रथमद्वितीयतृतीयपाठवद्
वैपरीत्येनापि लेखनं दृश्यते । स लेखककृतः प्रमादपाठो ज्ञेयः ।
एतादृशेषु स्थलेषु शुद्धः पाठष्टिप्पण्यां प्रदर्शितः ।

च—अस्मिन् पदपाठे व्यञ्जनान्तरेणासंपृक्तो लघुयकारो मध्ये-
ऽधस्ताच्चोभयत्र बिन्दुना सह निर्दिश्यते, क्वचिदेकेनापि बिन्दुना ।
तद्यथा—

देवयज्यायाऽइतिदेव यज्ञायै । १।१३ ॥

अत्र इतिपदात् पूर्वौ अ या, परो च अ झै इत्यत्र यकारः ।

टिप्पणी—मध्यवर्तिनो बिन्दोर्मुद्रणे निर्देशो न संभवति,
तादृशमुद्राक्षरस्याभावात् । अतोऽस्माभिरिह मध्यबिन्दुर्न निर्दिष्टः,
अधस्तादेक एव बिन्दुः 'अ' इत्येवं निर्दिष्टः । अपि च 'अ' इत्यस्मिन्
मुद्राक्षरे उकारमात्रायाः संबन्धः शक्यो नाभूदिति कृत्वा तादृशेषु
स्थलेषु उकारमात्राया अधस्तात् 'यु' इत्येवं बिन्दुना निर्देशो विहितः ।

छ—अस्मिन्नपि पाठे 'गच्छ' आदिषु तृतीयपाठ इव छकारात्
पूर्वं श्रूयमाणश्चकारो न दृश्यते ।

ज—अस्मिन् पदपाठे सकारात् पूर्ववर्ती वर्गीयः प्रथमो वर्णः
प्रायेण द्वितीय उपलभ्यते । तद्यथा—

ऋक्सामाभ्याम् । ४।१ ॥ ऋक्सामयोः । ४।९ ॥

एवमेवान्यत्रापि ऋक्साम-शब्दे खकारो दृश्यते । तथा—

अर्व्वथिस्वत्यर्व्वत् सु । हृथिस्वतिहृत् सु । ४।३१ ॥

पृथिस्वतिपृत् सु । ६।२६ (पदपाठे ६।२७) ॥

मथस्व । ८।५ (पदपाठे ८।४) ॥

पथिस्वतिपत् सु । ९।८ ॥

पश्चाथ्सदुऽइतिपश्चात् सदः । ९।३५ ॥

इत्येवमादिषु प्रथमवर्णस्य स्थाने द्वितीयवर्णापत्तिर्दृश्यते । न केवलं पदपाठ एवापि त्वस्मिन् पदकोशे मन्त्रप्रतीकनिर्देशेऽपि द्वितीय-वर्णापत्तिरुपलभ्यते । तद्यथा—

तथ्सवितुः । तत् ! सवितुः । ३।३५ मन्त्रपदे ॥

विशेषः—अस्मिन् पदकोशे वत्स-उत्स-अप्स-गृत्स-अप्सरा इत्यादिषु द्वितीयवर्णापत्तिर्न दृश्यते ।

ककोशं विहायान्यकोशेषु द्वितीयवर्णापत्तिर्न दृश्यते, परन्तु मुम्बईमुद्रिते 'ट' संज्ञके कोशे क्वचित् द्विवर्चनेन सह द्वितीयवर्णा-पत्तिरुपलभ्यते । तद्यथा—

उत्थमौ । १३।३१ ॥

उत्थसम् । १३।४४ ॥

अप्सः । १४।४ ॥

द्रप्सः । १४।५ ॥

मुम्बईमुद्रिते क्वचिदेव द्वितीयवर्णापत्तेर्दर्शनात् मुद्रणप्रमादः स इत्यस्माकं मतम् ।

वर्गीयप्रथमवर्णस्थाने तद्वर्गीयद्वितीयवर्णलेखनपद्धतिस्तैत्तिरी-याणां संहितादिषूपलभ्यते । वार्त्तिककारः कात्यायनोऽपि पौष्कर-सादेराचार्यस्य मते 'चयो द्वितीयाः शरि पौष्करसादेः' (८।४।४८) इति वार्त्तिकेन प्रथमानां द्वितीयत्वमादिशति ।

ॐ—अस्मिन् पदपाठे क्वचिद् अन्यकोशेभ्यः पाठभेदा अप्यु-
पलभ्यन्ते, ते प्रायेण लेखकप्रमादजाः, परन्तु क्वचित् तादृशा अपि
पाठभेदाः सन्ति, ये पाठभेदत्वेनैव स्वीकर्तुं मर्हाः । तद्यथा—

(i) ऊर्णम्भ्रदसमित्यूर्णम् भ्रदसम् । २।२, ५ ॥

ऊर्णम्भ्रदाऽइत्यूर्णम् भ्रदाः । २।३३ (पत्रा ४, क) ॥

अन्येषु पदकोशेषु तु 'ऊर्णम्भ्रदाऽइत्यूर्णम् भ्रदाः' इत्येवमव-
गृह्यते । कपाठानुसारी पदविभागो मैत्रायणीसंहितायाः 'लिपजिग'-
संस्करणे प्रथमभागे एकादशे (११) पृष्ठे टिप्पण्यां 'ऊर्णम्भ्रदा इत्यूर्ण
भ्रदाः' इत्येवं निर्दिष्ट उपलभ्यते ।

ककोशेऽपि द्वयोः स्थानयोः (४।१०; २।५७ पत्रा ६, क)
'ऊर्णम्भ्रदाऽइत्यूर्णम् भ्रदाः' इत्येव पाठो दृश्यते, स च प्रमादपाठः
स्यात् ।

(ii) पितरौ यथाभागमा वृषायिषत । २।३१ ॥ इत्यत्र—

आ । वृषायिषत ।

इति पदच्छेदो दृश्यते । अन्यपदकोशेषु तु—

आ । अवृषायिषत । इति दृश्यते ।

(iii) शुक्लयजुषि १७।३ मन्त्रे श्रूयते—

घृतश्रुतो मधुश्रुतः ।

पदग्रन्थेष्वस्य पाठ एवमुपलभ्यते—

घृतश्रुतऽइतिघृत श्रुतः । मधुश्रुतऽइतिमधु श्रुतः ।

परन्त्वस्मिन् ककोशे—

घृतश्रुतऽइतिघृत श्रुतः । मधुश्रुतऽइतिमधु श्रुतः ।

मधुश्चुतः पदं यजुषि २।४२ मन्त्रेऽपि श्रूयते । तत्रापि
कपाठे सयकारः 'मधुश्चुतः' इत्येव पाठो दृश्यते ।

इदं चावधेयम्—यजुषः १७।३ मन्त्रस्य मुम्बईमुद्रिते उव्वट-
महीधरभाष्यग्रन्थे स्वामिदयानन्दभाष्ये च सयकारवान् 'घृतश्च्युतो
मधुश्च्युतः' पाठो दृश्यते, तथैव च व्याख्यायते । परन्तु २१।४२
मन्त्रस्थे 'मधुश्च्युतः' पदे यकार एषु भाष्यग्रन्थेषु नोपलभ्यते ।

अयं पाठो लेखकप्रमाज इति न शक्यते वक्तुम्, द्वयोः स्थानयोः
समानरूपेण पाठात् । नैतावदेव, मैत्रायणीपदग्रन्थेऽपि 'मधुश्च्युत
इतिमधुः च्युतः' इति सयकारपाठ उपलभ्यते^१ । सकारस्तत्र पूर्वस्यांश
इति तु विशेषः^२ ।

(iv) माध्यन्दिनसंहितायां १२।४ मन्त्रे तदीये पदपाठे च
'वामदेव्यम्' इति पदमन्तोदात्तं श्रूयते । परन्तु ककोशे 'वामदेव्यम्'
इति पदमन्तस्वरितं पठ्यते । तद्यथा—

वामदेव्यमिति वाम देव्यम् ।

अन्तस्वरितत्वं च वामदेव्यस्य नान्यत्रोपलब्धे वैदिकवाङ्मये-
ऽस्माभिरुपलब्धः । भगवान् पाणिनिस्तु—वामदेवाङ्चङ्चौ (अष्टा०
४।२।८) इति सूत्रेण ङच्-ङ्चौ द्वौ प्रत्ययौ विदधाति । तत्र
ङचप्रत्यये प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तो वामदेव्यशब्दो निष्पद्यते, ङचति तु
तित्स्वरितम् (अष्टा० ६।१।१७६) इत्यनुशासनाद् अन्तस्वरितः,
यथा चात्र कपाठ उपलभ्यते ।

एतादृशाः पाठविशेषा अस्य ककोशस्य माध्यन्दिनसंहितायाः
कस्याश्चिदवान्तरशाखायाः पदपाठत्वं द्योतयन्ति ।

(v) माध्यन्दिन-पदपाठे यत्र यत्र 'ऊँइत्यु' पाठो दृश्यते
तत्रास्मिन् कोशे 'ऊँइत्युम्' इत्येवं पाठ उपलभ्यते ।

महाभाष्ये उज ऊँ (१।१।१८) सूत्रभाष्ये योगविभागेन
'ऊँ इति' 'उ इति' च द्वौ प्रयोगौ प्रदर्शितौ । तैत्तिरीयसंहितायां मन्त्र-
पाठे यत्र यत्र 'उ' पदं भूयते, तत्र तत्र पदपाठे 'उ' इत्येव प्रयुज्यते ।
तत्र इतिना प्रगृह्यत्वमपि न प्रदर्श्यते ।

१. द्रष्टव्यम्—अस्मिन्नेव संस्करणे १७।३ मन्त्रस्य पदपाठस्य द्विषण्यम् ।

२. तीयम्—सर्वप्रातिपदिकेभ्यो लालसायां सुग्वक्तव्यः (वा० ३।१।११),
दधिस्यति, मधुस्यति ।

ब्र—अस्मिन् कोशेऽन्तिमे दशके प्रत्यध्यायमन्ते 'शाकल्यकृते पदेन' इत्येवं पाठो दृश्यते ।

कलकत्तानगरस्य 'रायलएशियाटिक-सोसाइटी' इत्याख्यस्य पुस्तकालयेऽप्यस्ति १६६० संख्याक उत्तरार्धस्यैकः कोशो, यस्य चत्वारिंशत्तमेऽध्याये 'शाकल्यकृते पदे' इत्येवं पाठ उपलभ्यते ।

अनयोर्द्वयोर्हस्तलेखयोस्तत्राप्यास्माकीनस्यातिप्राचीनस्य हस्त-लेखस्य प्रामाण्येन वाजसनेयसंहितायाः पदपाठोऽपि शाकल्यप्रोक्त इति शक्यते वक्तुम् ।

ट—अस्मिन् पदपाठे पुनरुक्तानां पदानां मन्त्रांशानां मन्त्राणां च संक्रमो (=चोरो) न दृश्यते^१, ते यथास्थानं पठ्यन्ते । अतोऽस्मिन् ग्रन्थे मन्त्रकण्डिकासंख्याया साकं पदकण्डिकासंख्यायाः क्वचिदपि भेदो नोपलभ्यते (अन्यकोशेषु पुनरुक्तानां लोपात् संख्याभेदो जायते) । यत्र क्वचित् पुनरुक्तानां मन्त्राणां पाठो नापि दृश्यते, तत्रापि प्रतीकमात्रं निर्दिश्य स्थानं रिक्तं परित्यज्यते पाठलेखनाय ।

गलितागलितपाठयोः को मुख्यः पाठः

कपाठवर्जमन्येषु सर्वेषु कोशेषु पुनरुक्तानां पदानां मन्त्रांशानां मन्त्राणां च संक्रमो दृश्यते । वाजसनेयप्रातिशाख्येऽपि संक्रमविधानं दृश्यते । ततो जायते विचारणा यत् कपाठस्य किं मूलमिति ?

एतस्मिन् विषये पदपाठस्य संक्रमरूपः पाठ एव मूलभूत इत्यस्माकं मतम् । तत्रैते हेतवः—

क—वाजसनेयप्रातिशाख्ये संक्रमपाठविषयकाणां नियमानामुपलम्भात् जायते यत्तन्मते संक्रमरूप एव पाठो, न तु सकलपाठ इति ।

ख—क-हस्तलेखे यत्र यत्र अन्यकोशे लुप्तानां पदानां मन्त्रांशानां मन्त्राणां वा पदानि लिख्यन्ते, तत्र प्रायेण पदस्वरोऽशुद्धो निर्दिश्यते । क्वचिच्च संहितास्वर एव पदस्वरस्थाने निर्दिश्यते । तद्यथा—

पात । स्वस्तिभिहं । सदा । नहं । २७।२८ ॥

१. केवलमेकस्मिन् स्थाने प्रथमाध्यायस्यैकविंशतितमस्य मन्त्रस्य पदपाठे 'अर्धं गलितम्' इति निर्देश उपलभ्यते ।

अत्र पदस्वरानुसारम्—

पा॒त । स्व॒स्तिभिः॑ । सदा॑ । न॒हं ॥

इत्येवं पाठेन भाव्यम् । इमानि पदान्यन्यकोशेषु न पठ्यन्ते पुनरुक्तत्वात् ।

ग—अन्यत्र गलितानां पदानामिह पाठे बहुत्र अवग्रहेऽप्यशुद्धयो दृश्यन्ते ।

घ—बहुत्र गलितमन्त्रपदेषु क-कोशे मन्त्रस्य प्रतीकमात्रं दृश्यते, पाठपूर्त्यर्थं च स्थानं रिक्तमुलभ्यते ।

एभिर्हेतुभिः संक्रमपाठस्यैव मुख्यत्वं द्योत्यते । लेखकेन कदाचित् ककोशस्याऽऽधारभूते कोशे लुप्तानां पदानां पूर्त्यर्थः प्रयत्नः कृतः स्यात् । तत्पूर्तिकाले पूर्वपठितस्य पदपाठस्य यथायथमस्मरणात् स्वरावग्रहयोरशुद्धयः संजाताः स्युरिति संभाव्यते ।

विशेषः--अत्र मुद्रणे ककोशस्य तावानेव पाठः प्रदर्शितः, यो मुख्यपाठात् द्विरावृत्यभावरूपात् पाठाच्च कथंचिदपि भिद्यते । अत्र कपाठे पदमध्यस्य लघुयकारस्य निदर्शनाय यो विशेषः बिन्दुनिक्षेपरूपः प्रयासो दृश्यते, सोऽप्यत्र यथास्थानं निदर्शितः ।

इत्थमस्मिन् प्रकरणे माध्यन्दिन-पदपाठस्य चतुर्विधः पाठः' इति यथामति सम्यक् प्रतिपादितम् । आशासे वैदिका विद्वांसोऽस्मिन् विषये विचार्य तथ्यमुपस्थापयिष्यन्ति ।

* ओम् *

अथ माध्यन्दिन-संहितायाः

पदपाठः

प्रथमोऽध्यायः

[उदीच्य-पाठः]

ओ३म् । इ॒षे । त्वा । ऊ॒र्जे । त्वा । वा॒यवः । स्थ ।
 दे॒वः । वृ॒हं । स॒वि॒ता । प्र । अ॒र्प॒य॒तु । श्रेष्ठ॑त॒माये॒ति॒श्रेष्ठ॑
 त॒माय । क॒र्मि॒णे । आ । प्या॒य॒द्धुम् । अ॒घ्न्या॒हं । इन्द्रा॑य ।
 भा॒गम् । प्र॒जाव॑तीरि॒ति॒प्र॒जा व॑तीहं । अ॒न॒मी॒वाः ।
 अ॒य॒क्क॑ष्माः । मा । वृ॒हं । स्ते॒नः । ई॒श॒त । मा । अ॒घ॒श॑स्स-
 ऽइ॒त्य॒घ श॑स्सहं । ध्रु॒वाः । अ॒स्मिन् । गो॒प॒ता॒वि॒ति॒गो प॑तौ ।
 स्या॒त । ब॒ह्वीः । य॒ज॒मा॒नस्य । प॒शून् । पा॒हि ॥१॥

[दाक्षिणात्यपाठस्य विशिष्टांशाः]

श्रेष्ठ॑त॒माये॒ति॒श्रेष्ठ॑ त॒माय । प्या॒य॒ध्वम् । अ॒घ्न्या॒हं । प्र॒जाव॑तीरि॒ति॒प्र॒जा
 व॑तीहं । अ॒य॒क्ष्माः । अ॒घ॒श॑स्स॒ऽइ॒त्य॒घ श॑स्सहं । अ॒स्मिन् । ब॒ह्वीः ॥१॥

[कहस्तलेखस्य विशिष्टाः पाठाः] १

वा॒यवः । वृ॒हं । अ॒र्प॒य॒तु । श्रेष्ठ॑त॒माये॒ति॒श्रेष्ठ॑ त॒माय । प्या॒य॒ध्वम् ।
 इन्द्रा॑य । प्र॒जाव॑तीरि॒ति॒प्र॒जा व॑तीहं । अ॒य॒क्ष्माः । वृ॒हं । य॒ज॒मा॒नस्य ॥१॥

१. विशेषः—इतोऽग्रे दाक्षिणात्यपाठस्य कपाठस्य च पार्थक्यं रेखया
 प्रदर्शयिष्यते । सर्वत्रोपरितनो दाक्षिणात्यपाठोऽबस्तनश्च कपाठो विज्ञेयः ।

वसोऽहं । पवित्रम् । असि । द्यौः । पृथिवी । मातृ-
रिश्चनः । घर्मः । विश्वधाऽइतिविश्व धाः ॥ परमेण ।
धाम्ना । दृष्ट्व । मा । ह्वाः । मा । ते । यज्जपतिरिति-
यज्ज पतिः । ह्वाः ॥ २॥

शतधारमिति शत धारम् । सहस्रधारमिति सहस्र धारम् ॥
देवः । त्वा । सविता । पुनातु । वसोऽहं । पवित्रेण ।
शतधारेणेति शत धारेण । सुप्वेतिसु प्वा । काम् ।
अधुक्कषः ॥ ३॥

सा । विश्वायुरिति विश्व आयुः । विश्वकर्मेति विश्व
कर्मा । विश्वधायाऽइति विश्व धायाः ॥ इन्द्रस्य । त्वा ।
भागम् । सोमैः । आ । तनूम् । विष्णोऽइति विष्णोः ।
हव्यम् । रक्ष ॥ ४॥

अग्ने ! व्रतपतऽइति व्रत पते । व्रतम् । चरिष्यामि ।
तत् । शक्यम् । तत् । मे । राध्यताम् ॥ इदम् । अहम् ।
अनृतात् । सत्यम् । उप । एमि ॥ ५॥

पवित्रम् । मातरिश्चनः । विश्वधाऽइति विश्व धाः । धाम्ना ।
यज्जपतिरित्यज्ज पतिः ॥ २॥

पवित्रेण । सुप्वेतिसु प्वा । अधुक्कषः ॥ ३॥

विश्वायुरिति विश्व आयुः । विश्वकर्मेति विश्व कर्मा । विश्वधाया-
ऽइति विश्व धायाः । तनूम् । विष्णोऽइति विष्णोः । हव्यम् । रक्ष ॥ ४॥

अग्ने ! चरिष्यामि । राध्यताम् । सत्यम् ॥ ५॥

विश्वधाऽइति विश्व धाः । यज्जपतिरित्यज्ज पतिः ॥ २॥

विश्वायुरिति विश्व आयुः । विश्वकर्मेति विश्व कर्मा । विश्वधाया-
ऽइति विश्व धायाः । विष्णोऽइति विष्णोः ॥ ४॥

व्रतपतऽइति व्रत पते । शक्यम् ॥ ५॥

क३ । त्वा । युनक्ति । स३ । कस्मै । तस्मै ॥
कर्मणे । वाम् । वेषाय । वाम् ॥६॥

प्रत्युष्टमितिप्रति उष्टम् । रक्कषः । प्रत्युष्टाऽइतिप्रति
उष्टां । अरातयं । निष्टम् । निस्तप्तामितिनिः तप्ताम् ।
रक्कषः । निष्टप्तां । निस्तप्ताऽइतिनिः तप्तां । अरातयं ॥
उरु । अन्तरिक्षम् । अनु । एमि ॥७॥

धू३ । अग्नि । धूर्व । धूर्वन्तम् । धूर्व । तम् । य३ ।
अस्मान् । धूर्वति । तम् । धूर्व । यम् । वृयम् । धूर्वाम् ॥
देवानाम् । अग्नि । बह्वितममितिबहिन् तमम् । सस्नितम-
मितिसस्नि तमम् । पप्रितममितिपप्रि तमम् । जुष्टतम-
मितिजुष्ट तमम् । देवहूतममितिदेव हूतमम् ॥८॥

अहुतम् । अग्नि । हविर्द्वानमितिहविं धानम् ॥
विष्णुः । त्वा । क्रमताम् । उरु । वाताय । अपहतमित्यप
हतम् । रक्कषः । यच्छन्ताम् । पञ्च ॥९॥

युनक्ति । कस्मै । तस्मै ॥६॥

प्रत्युष्टमितिप्रति उष्टम् । रक्षः । प्रत्युष्टाऽइतिप्रति उष्टां । निष्टम् ।
निस्तप्तामितिनिः तप्ताम् । रक्षः । निष्टप्तां । निस्तप्ताऽइतिनिः तप्तां ।
अन्तरिक्षम् ॥७॥

अस्मान् । बह्वितममितिबहिन् तमम् । सस्नितममितिसस्नि तमम् ।
पप्रितममितिपप्रि तमम् । जुष्टतममितिजुष्ट तमम् ॥८॥

विष्णुः । अपहतमित्यप हतम् । रक्षः । यच्छन्ताम् ॥९॥

युनक्ति । वाम् । वेषाय । वाम् ॥६॥ अरातयं । अरातयं ॥७॥

य्य३ । य्यम् । वृयम् । बह्वितममितिबहिन् तमम् ॥८॥

वाताय । य्यच्छन्ताम् ॥९॥

देवस्ये । त्वा । सवितुः । प्रसवऽइतिप्र सवे । अश्विनोऽं ।
 बाहुभ्यामितित्वाहु भ्याम् । पूष्णः । हस्ताभ्याम् ।
 अग्नये । जुष्टम् । गृह्णामि । अग्नीषोमाभ्याम् । जुष्टम् ।
 गृह्णामि ॥१०॥

भूताय । त्वा । न । अरातये । स्वः । अभिविख्येष-
 मित्यभि विख्येषम् । दृहन्ताम् । दुर्याऽं । पृथिव्याम् ।
 उरु । अन्तरिक्षम् । अनु । एमि । पृथिव्याः । त्वा ।
 नाभौ । सादयामि । अदिच्याऽं । उपस्थऽइत्युप स्थे । अग्ने ।
 हव्यम् । रक्कष ॥११॥

पवित्रेऽइतिपवित्रे । स्थः । वैष्णव्यौ । सवितुः ।
 वः । प्रसवऽइतिप्र सवे । उत् । पुनामि । अछिद्रेण ।
 पवित्रेण । सूर्यस्य । रश्मिभिरिति रश्मि भिः । देवीऽं ।
 आपः । अग्नेगुवऽइत्यग्ने गुवः । अग्नेपुवऽइत्यग्ने पुवः ।
 अग्ने । इमम् । अद्य । यज्जम् । नयत । अग्ने । यज्ज-

प्रसवऽइतिप्र सवे । अश्विनोऽं । बाहुभ्यामितित्वाहु भ्याम् ।
 पूष्णः । हस्ताभ्याम् । अग्नये । जुष्टम् । गृह्णामि । अग्नीषोमाभ्याम् । जुष्टम् ।
 गृह्णामि ॥१०॥

अभिविख्येषमित्यभि विख्येषम् । पृथिव्याम् । अन्तरिक्षम् । पृथिव्याः ।
 अदिच्याऽं । उपस्थऽइत्युप स्थे । अग्ने । हव्यम् । रक्ष ॥११॥

पवित्रेऽइतिपवित्रे । वैष्णव्यौ । प्रसवऽइतिप्र सवे । अछिद्रेण । पवित्रेण ।
 रश्मिभिरिति रश्मि भिः । अग्नेगुवऽइत्यग्ने गुवः । अग्नेपुवऽइत्यग्ने पुवः । अग्ने ।

अग्नये ॥१०॥

भूताय । अरातये । अभिविख्येषमित्यभि विख्येषम् । दुर्याऽं ।
 सादयामि ॥११॥

वः । सूर्यस्य । यज्जम् । नयत । यज्जपतिमितियज्ज पतिम् ।

पतिमिति यज्ज पतिम् । सुधातुमिति सु धातुम् । यज्ज-
पतिमिति यज्ज पतिम् । देवयुवमिति देव युवम् ॥१२॥

सुष्माः । इन्द्रः । अयुणीत । वृत्रतूर्यऽइति वृत्र
तूर्ये । युयम् । इन्द्रम् । अयुणीद्धम् । वृत्रतूर्यऽइति वृत्र
तूर्ये । प्रोक्षिताऽइति प्र उक्षिताः । स्थ । अग्नये । त्वा ।
जुष्टम् । प्र । उक्षामि । अग्नीषोमाभ्याम् । दैव्याय ।
कर्मणे । शुन्धद्धम् । देवयज्यायाऽइति देव यज्यायै । सत् ।
वृह । अशुद्धाह । पराजग्धुरिति परा जग्धुः । इदम् । वृह ।
तत् । शुन्धामि ॥१३॥

शर्म । अग्नि । अवधूतमित्यव धूतम् । रक्क्षः । अव-
धूताऽइत्यव धूताः । अरातयः । अदित्याः । त्वक् । अग्नि ।
प्रति । त्वा । अदितिः । वेत्तु । अद्विः । अग्नि ।

अथ । यज्जम् । अग्ने । यज्जपतिमिति यज्ज पतिम् । यज्जपतिमिति यज्ज
पतिम् ॥१२॥

सुष्माः । वृत्रतूर्यऽइति वृत्र तूर्ये । अयुणीध्वम् । वृत्रतूर्यऽइति वृत्र
तूर्ये । प्रोक्षिताऽइति प्र उक्षिताः । अग्नये । जुष्टम् । उक्षामि । अग्नीषोमा-
भ्याम् । दैव्याय । शुन्धध्वम् । देवयज्यायाऽइति देव यज्यायै । अशुद्धाह ।
पराजग्धुरिति परा जग्धुः ॥१३॥

अवधूतमित्यव धूतम् । रक्षः । अवधूताऽइत्यव धूताः । अदित्याः ।

यज्जपतिमिति यज्ज पतिम् । देवयुवमिति देव युवम् ॥१२॥

सुष्माः । वृत्रतूर्यऽइति वृत्र तूर्ये । युयम् । वृत्रतूर्यऽइति वृत्र
तूर्ये । अग्नये । दैव्याय । देवयज्यायाऽइति देव यज्यायै । यत् । वृह ।
वृह ॥१३॥

अरातयः ॥१४॥

वानस्पत्यः । ग्रावा । असि । पृथुबुध्नऽइतिपृथु बुध्नः ।
प्रति । त्वा । अदित्याः । त्वक् । वेत्तु ॥ १४ ॥

अग्नेः । तनूः । असि । वाचः । विसर्जनमिति वि-
सर्जनम् । देववीतयऽइतिदेव वीतये । त्वा । गृह्णामि । बृहद्-
द्वावेतिबृहत् ग्रावा । असि । वानस्पत्यः । सः । इदम् ।
देवेभ्यः । हविः । शमीष्व । शमिष्वेतिशमिष्व ।
सुशमीति सु शमी । शमीष्व । शमिष्वेतिशमिष्व ॥ हविष्कृत् ।
हविःकृदितिहविः कृत् । आ । इहि ॥ १५ ॥

कुक्कुटः । अमि । मधुजिह्वऽइतिमधु जिह्वः । इषम् ।
ऊर्जम् । आ । वृद्ध । त्वया । वयम् । सङ्घातः सङ्घातमिति-
सङ्घातम् सङ्घातम् । जेष्म । वर्षवृद्धमिति वर्ष वृद्धम् ।
अमि । प्रति । त्वा । वर्षवृद्धमिति वर्ष वृद्धम् । वेत्तु ।
परापृतमितिपरा पृतम् । रक्कषः । परापृताऽइतिपरा पृताः ।
अरातयः । अपहतमित्यप हतम् । रक्कषः । वायुः । वृद्धः ।
वि । विनक्तु । देवः । वृद्धः । सविता । हिरण्यपाणि-

अदिः । वानस्पत्यः । पृथुबुध्नऽइतिपृथु बुध्नः । अदित्याः ॥ १४ ॥

अग्नेः । गृह्णामि । बृहद्द्वावेतिबृहत् ग्रावा । वानस्पत्यः । देवेभ्यः ।
शमीष्व । शमिष्वेतिशमिष्व । शमीष्व । शमिष्वेतिशमिष्व ॥ १५ ॥

मधुजिह्वऽइतिमधु जिह्वः । जेष्म । वर्षवृद्धमिति वर्ष वृद्धम् । वर्षवृद्ध-
मिति वर्ष वृद्धम् । रक्षः । अपहतमित्यप हतम् । रक्षः । विनक्तु । हिरण्य-

विसर्जनमिति वि सर्जनम् । देववीतयऽइतिदेव वीतये ॥ १५ ॥

त्वया । वयम् । वर्षवृद्धमिति वर्ष वृद्धम् । वर्षवृद्धमिति वर्ष वृद्धम् ।
अरातयः । वायुः । वृद्धः । वृद्धः ॥ १६ ॥

रितिहिरण्य पाणिदं । प्रति । गृभ्णातु । अच्छिद्रेण ।
पाणिना ॥१६॥

धृष्टिः । असि । अप । अग्ने । अग्निम् । आमादमित्याम अदम् ।
क्रव्यादमितिक्रव्य अदम् । सेध । आ । देवयजमितिदेव यजम् । बृह ॥ ध्रुवम् । असि ।
पृथिवीम् । दृह ॥ ब्रह्मवनीतिब्रह्म वनि । त्वा ।
कषत्रवनीतिकषत्र वनि । सजातवनीतिसजात वनि । उप ।
दधामि । भ्रातृव्यस्य । वधाय ॥१७॥

अग्ने । ब्रह्म । गृभ्णीष्व । धरुणम् । अन्तरिक्षम् ॥
धर्त्रम् । दिवम् ॥ विश्वाभ्यदं । त्वा । आशाभ्यदं । उप ।
दधामि । चितः । स्थ । ऊर्ध्वचितऽइत्यूर्ध्व चितः ।
भृगूणाम् । अङ्गिरसाम् । तपसा । तप्यद्भुम् ॥१८॥

धिषणा । असि । पर्वती । प्रति । त्वा । अदित्यादं ।
त्वक् । वेत्तु । दिवः । स्कम्भनीः । असि । धिषणा ।
असि । पार्वतेयी । प्रति । त्वा । पर्वती । वेत्तु ॥१९॥

पाणिरितिहिरण्य पाणिदं । गृभ्णातु । अच्छिद्रेण ॥१६॥

धृष्टिः । अग्ने । अग्निम् । आमादमित्याम अदम् । क्रव्यादमितिक्रव्य
अदम् । ब्रह्मवनीतिब्रह्म वनि । क्षत्रवनीतिक्षत्र वनि । भ्रातृव्यस्य ॥१७॥

अग्ने । ब्रह्म । गृभ्णीष्व । अन्तरिक्षम् । विश्वाभ्यदं । आशाभ्यदं ।
ऊर्ध्वचितऽइत्यूर्ध्व चितः । तप्यद्भुम् ॥१८॥

अदित्यादं । स्कम्भनीः ॥१९॥

देवयजमितिदेव यजम् । ब्रह्मवनीतिब्रह्म वनि । क्षत्रवनीतिक्षत्र
वनि । सजातवनीतिसजात वनि । वधाय ॥१७॥

पार्वतेयी ॥१९॥

धान्यम् । अ॒सि । धि॒नुहि । दे॒वान् । प्रा॒णाय॑ । त्वा ।
 उ॒दाना॑येत्यु॒त् आ॒नाय॑ । व्या॒नाये॑ति॒वि आ॒नाय॑ । दी॒र्घाम् ।
 अनु॑ । प्र॒सि॒तिमि॒तिप्र॑ सि॒तिम् । आ॒युषे॑ । धा॒म् । च॒क्वषु॑षे ।
 त्वा । म॒हीना॑म् । प॒यः । अ॒सि ॥२०॥

सम् । वृ॒षामि॑ । आप॑ः । ओष॑धीभि॒हं । ओष॑धय॒हं ।
 रसे॑न । रे॒वती॑हं । जग॑तीभि॒हं । पृ॒च्यन्ता॑म् । म॒धुम॑तीरि॒तिमधु॑
 मती॑हं । म॒धुम॑तीभि॒रिति॑मधु॑ मतीभि॒हं । पृ॒च्यन्ता॑म् ॥२१॥

जन॑यत्यै । त्वा । सम् । यौ॒मि । इ॒दम् । अ॒ग्ने॑ ।
 इ॒दम् । अ॒ग्नीषो॑मयो॒हं । इ॒षे । त्वा । घ॒र्म॑ । अ॒सि ।
 वि॒श्वायु॑रि॒तिवि॒श्व आ॑यु॒हं । उ॒रुप्र॑थाऽइ॒त्युरु॑ प्र॒थाहं । उ॒रु ।
 प्र॒थस्व॑ । उ॒रु । ते । य॒ज्जप॑तिरि॒तिय॒ज्ज प॑ति॒हं । प्र॒थता॑म् ।
 अ॒ग्नि॑ । ते । त्वच॑म् । मा । हि॒स्मीत् । दे॒व॑ । त्वा ।
 म॒वि॒ता । श्र॒पय॑तु । व॒र्षि॒ष्टे । अ॒धि । ना॒के ॥२२॥

धान्यम् । उ॒दाना॑येत्यु॒त् आ॒नाय॑ । दी॒र्घाम् । प्र॒सि॒तिमि॒तिप्र॑ सि॒तिम् ।
 अ॒युषे॑ ॥२०॥

पृ॒च्यन्ता॑म् । पृ॒च्यन्ता॑म् ॥२१॥

जन॑यत्यै । अ॒ग्ने॑ । अ॒ग्नीषो॑मयो॒हं । वि॒श्वायु॑रि॒तिवि॒श्व आ॑यु॒हं । उ॒रुप्र॑थाऽ
 इ॒त्युरु॑ प्र॒थाहं । य॒ज्जप॑तिरि॒तिय॒ज्ज प॑ति॒हं । अ॒ग्नि॑ । व॒र्षि॒ष्टे ॥२२॥

प्रा॒णाय॑ । उ॒दाना॑येत्यु॒त् आ॒नाय॑ । व्या॒नाये॑ति॒वि आ॒नाय॑ ।
 आ॒युषे॑ । प॒यः ॥२०॥

ओष॑धय॒हं ॥२१॥

जन॑यत्यै । यौ॒मि । अ॒ग्नीषो॑मयो॒हं । वि॒श्वायु॑रि॒तिवि॒श्व आ॑यु॒हं ।
 य॒ज्जप॑तिरि॒तिय॒ज्ज प॑ति॒हं । श्र॒पय॑तु ॥२२॥

१. ककोशशैल्यनुसारमिह 'व्या॒नाये॑ति॒वि आ॒नाय॑' - इति पाठेन
 शान्ध्यम् ।

मा । भेदं । मा । सम् । विक्कथादं । अतमेरुदं ।
 वज्रज्ज ? । अतमेरुदं । वजमानस्य । प्रजेतिप्र जा । भूयात् ।
 त्रिताय । त्वा । द्विताय । एकताय ॥२३॥

आ । दुदे । अद्धरकृतमित्यद्धर कृतम् । देवेभ्यः ।
 इन्द्रस्य । बाहु ? । असि । दक्षिणदं । सहस्रभृष्टिरिति सहस्र
 भृष्टिदं । शततैजाऽइतिशत तैजादं । वायु ? । असि ।
 तिग्मतैजाऽइतितिग्मतैजादं । द्विषत ? । बुध ? ॥२४॥

पृथिवि । देवयजनीतिदेव यजनि । ओषध्यादं । ते ।
 मूलम् । मा । हिंसिषम् । व्रजम् । गच्छ । गोष्ठानम् ।
 गोस्थानमितिगो स्थानम् । वर्षतु । ते । द्यौ ? । बधान ।
 देव । सवितरितिसवितदं । परमस्याम् । पृथिव्याम् । शतेन ।
 पाशैदं । य ? । अस्मान् । द्वेष्टि । यम् । च । बुयम् ।
 द्विष्म ? । तम् । अतः । मा । मौक् ॥२५॥

विक्कथादं । वज्र ? । प्रजेतिप्र जा ॥२३॥

अद्धरकृतमित्यद्धर कृतम् । देवेभ्यः । दक्षिणदं । सहस्रभृष्टिरिति-
 सहस्र भृष्टिदं । तिग्मतैजाऽइतितिग्मतैजादं ॥२४॥

ओषध्यादं । गच्छ । गोष्ठानम् । गोस्थानमितिगो स्थानम् । पृथिव्याम् ।
 अस्मान् । द्वेष्टि । द्विष्म ? ॥२५॥

व्यज्र ? । व्यजमानस्य । भूयात् । त्रिताय । द्विताय । एकताय ॥२३॥

वायु ? ॥२४॥

देवयजनीतिदेव यजनि । द्य ? । द्यम् । बुयम् ॥२५॥

अप । अररुम् । पृथिव्यै । देवयजनादितिदेव यजनात् ।
बुद्ध्ययासम् ॥ अररोऽइत्यररो । दिवम् । मा । पप्सुं ।
द्रप्सुः । ते । द्याम् । मा । स्कन् ॥२६॥

गायत्रेण । त्वा । छन्दसा । परि । गृह्णामि ॥
त्रैष्टुभेन । त्रैस्तुभेनेतित्रैस्तुभेन । जागतेन । सुक्कम्मा । च ।
असि । शिवा । च । असि । स्योना । सुषदा । सुसदेतिसु
सदा । ऊर्जस्वती । पर्यस्वती ॥२७॥

पुरा । क्रूरस्य । विसृपऽइतिवि सृपः । विरप्शित्ति-
तिवि रप्शित् । उदादायेत्युत् आदाय । पृथिवीम् । जीव-
दानुमितिजीव दानुम् ॥ याम् । ऐरयन् । चन्द्रमसि ।
स्वधाभिः । ताम् । ऊँऽइत्युँ । धीरासह । अनुदिश्येत्यनु
दिश्य । यजन्ते ॥ प्रोक्क्षणीरितिप्प्र उक्क्षणीह । आ ।
सादय । द्विपतः । बुधः । असि ॥२८॥

पृथिव्यै । बुद्ध्ययासम् । अररोऽइत्यररो । पप्सुं । द्रप्सुः ॥२६॥

गायत्रेण । गृह्णामि । त्रैष्टुभेन । त्रैस्तुभेनेतित्रैस्तुभेन । सुक्कम्मा ॥२७॥

विरप्शित्तिवि रप्शित् । उदादायेत्युत् आदाय । ऊँऽइत्युँ । अनु-
दिश्येत्यनु दिश्य । प्रोक्क्षणीरितिप्प्र उक्क्षणीह ॥२८॥

देवयजनादितिदेव १व्यजनात् ॥२६॥

गायत्रेण । पर्यस्वती ॥२७॥

विसृपऽइतिवि सृपः । विरप्शित्तिवि रप्शित् । उदादायेत्युत्
आदाय । द्याम् । ऐरयन् । ऊँ इत्युम् २ । यजन्ते । सादय ॥२८॥

१. ककोशशैल्यनुसारमवग्रहादी द्वित्वं न भवति, तेन 'यजनात्' इति
युक्तः पाठो ज्ञेयः ।

२. 'ऊँऽइत्युँ' इति शुद्धः पाठो ज्ञेयः ।

अनिशितऽइत्यनि शितं । अमि । सपत्नक्विवदिति-
सपत्न क्षित् । व्वाजिनम् । त्वा । व्वाजेद्ध्यायाऽइतिवाज
इद्ध्यायै । सम् । मारज्जिम् ॥ अनिशितेत्यनि शिता । असि ।
सपत्नक्विवदिति सपत्न क्षित् । व्वाजिनीम् । त्वा । व्वाजेद्ध्याया-
ऽइतिवाज इद्ध्यायै । सम् । मारज्जिम् ॥ २९ ॥

अदित्यै । रास्ना । अमि । द्विष्णोऽं । वेष्पः ।
असि । ऊर्जे । त्वा । अदब्धेन । त्वा । चक्वषुषा । अव ।
पश्यामि ॥ अग्नेः । जिह्वा । असि । सुहूरिति सु हूः ।
देवेभ्यः । धाम्न्ने धाम्न्ऽइति धाम्न्ने धाम्न्ने मे । भव ।
यजुषेयजुषऽइति यजुषे यजुषे ॥ ३० ॥

अनिशितऽइत्यनि शितं । सपत्नक्षिवदितिसपत्न क्षित् । व्वाजेद्ध्याया-
ऽइतिवाज इद्ध्यायै । अनिशितेत्यनि शिता । सपत्नक्षिवदितिसपत्न क्षित् ।
व्वाजेद्ध्यायाऽइतिवाज इद्ध्यायै ॥ २९ ॥

अदित्यै । रास्ना । द्विष्णोऽं । वेष्पः । अदब्धेन । चक्वषुषा । पश्यामि ।
अग्नेः । जिह्वा । देवेभ्यः । धाम्न्ने धाम्न्ऽइति धाम्न्ने धाम्न्ने ॥ ३० ॥

व्वाजेद्ध्यायाऽइतिवाज^१ इद्ध्यायै । मारज्जिम्^२ । व्वाजेद्ध्यायाऽइतिवाज^१
इद्ध्यायै । मारज्जिम्^२ ॥ २९ ॥

^३वेष्पः । यजुषेयजुषऽइति यजुषे यजुषे ॥ ३० ॥

१. ककोशशैल्यनुसारमिह 'व्वाज' इति युक्तः पाठो ज्ञेयः ।

२. यकारस्य जकारोच्चारणजोऽपपाठः । 'मारज्जिम्' इत्येव शुद्धः पाठो
ज्ञेयः ।

३. इह 'वेष्पः' इत्यपि पठितुं शक्यः । यतो हि बहुत्र ककोशे यकार-
सदृशः पकारो लिख्यते । द्रष्टव्यं प्रथमपरिशिष्टान्ते 'वेष्पः—निवेष्पम्—
निवेष्प्याय' पदानां विवेचनम् ।

४. ककोशशैल्यनुसारमवग्रहादौ द्वित्वं न भवति तेन 'यजुषे' इति
युक्तः पाठो ज्ञेयः ।

सुवितुः । त्वा ॥ तेजः । अग्नि । शुक्रम् । अमृतम् ।
 धाम । नाम । प्रियम् । देवानाम् । अनाद्यष्टम् । देवयजन-
 मितिदेव यजनम् । अग्नि ॥३१॥

॥ इति वाजसनेयिसंहितापदे प्रथमोऽध्यायः ॥

शुक्रम् । अनाद्यष्टम् ॥३१॥

प्रियम् । देवयजनमितिदेव यजनम् ॥३१॥

॥ इति श्रीवाजसनेयिसंहितायां पदपाठेन प्रथमोऽध्यायः ॥



द्वितीयोऽध्यायः

कृष्णः । अ॒सि । आ॒खरेष्ट॑ । आ॒खरे॒स्थऽइत्या॑खरे
स्थ॑ । अ॒ग्नये॑ । त्वा । जुष्ट॑म् । प्र । उ॒क्कषा॑मि । वेदिः ।
अ॒सि । ब॒र्हिषे॑ । त्वा । जुष्ट॑म् । प्र । उ॒क्कषा॑मि । ब॒र्हिः ।
अ॒सि । सु॒ग्भ्यऽइति॑सुक् भ्य॑ । त्वा । जुष्ट॑म् । प्र ।
उ॒क्कषा॑मि ॥१॥

अ॒दि॒त्यै । व्यु॒न्द॒नमि॑ति॒वि उ॒न्द॒नम् । अ॒सि । वि॒ष्णो॑ऽ ।
स्तु॒पः । अ॒सि । ऊ॒र्णो॑म॒भ्रद॑स॒मित्यू॒र्णो॑ भ्रद॑सम् । त्वा ।
स्तृ॒णामि॑ । स्वा॒स॒स्था॒मिति॑सु 'आ॒स॒स्था॒म् । दे॒वे॒भ्यः ।

कृष्णः । आ॒खरेष्ट॑ । आ॒खरे॒स्थऽइत्या॑खरे स्थ॑ । अ॒ग्नये॑ । जुष्ट॑म् ।
उ॒क्षामि॑ । जुष्ट॑म् । उ॒क्षामि॑ । सु॒ग्भ्यऽइति॑सुक् भ्य॑ । जुष्ट॑म् ।
उ॒क्षामि॑ ॥१०॥

अ॒दि॒त्यै । वि॒ष्णो॑ऽ । ऊ॒र्णो॑म॒भ्रद॑स॒मित्यू॒र्णो॑ भ्रद॑सम् । स्वा॒स॒स्था॒मिति॑सु

अ॒ग्नये॑ ॥१॥

व्यु॒न्द॒नमि॑ति॒वि उ॒न्द॒नम् । ऊ॒र्णो॑म॒भ्रद॑स॒मित्यू॒र्णो॑ भ्रद॑सम् ।

१. 'स्वा॒स॒स्था॒मिति॑सु आ॒स॒स्था॒म्' इति काश्या मुद्रिते पाठः । विशेषस्त्वत्र चतुर्विधपाठनिरूपणावसरे उक्तः, स तत्रैव द्रष्टव्यः । इतोऽग्रे केवलम् अत्रग्रहादुत्तरभाग एव प्रदर्शयिष्यते, यत्र स्वरभेदो दृश्यते ।

२. स्वामिदयानन्दस्वीकृतात् पदपाठादन्यत्र यत्र व्यञ्जनद्विवचनं नोपलभ्यते तत्रापि सर्वेषु अस्मदुपलब्धेषु कोशेषु म॒भ्र इत्येव पाठ उपलभ्यते । ककोशे त्वग्रहे स्वप्तमेव ऊ॒र्णो॑म॒भ्रद॑सम् इत्येवमवगृह्यते । अत्र ४।१० मन्त्रस्थः ककोशपाठोऽपि द्रष्टव्यः ।

भुवंपतयऽइतिभुवं पतये । स्वाहा । भुवनपतयऽइतिभुवन
पतये । भूतानाम् । पतये ॥२॥

गन्धर्वः । त्वा । विश्वावसुः । विश्वसुरिति विश्व
वसुः । परि । दुधातु । विश्वस्य । अरिष्ट्यै । यजमानस्य ।
परिधिरिति परि धिः । असि । अग्निः । इडः । ईडितः ॥
इन्द्रस्य । बाहुः । असि । दक्षिणः ॥ मित्रावरुणौ । त्वा ।
उत्तरतः । परि । धत्ताम् । ध्रुवेण । धर्मणा ॥३॥

वीतिहोत्रमिति वीति होत्रम् । त्वा । कवे । द्युमन्त-
मिति द्यु मन्तम् । सम् । इधीमहि ॥ अग्ने । बृहन्तम् ।
अक्षरे ॥४॥

आसस्याम् । देवेभ्यः ॥२॥

विश्वावसुः । विश्वसुरिति विश्व वसुः । विश्वस्य । अरिष्ट्यै । अग्निः ।
दक्षिणः । मित्रावरुणौ ॥३॥

वीतिहोत्रमिति वीति होत्रम् । द्युमन्तमिति द्यु मन्तम् । अग्ने ।
अक्षरे ॥४॥

भुवंपतयऽइतिभुवं पतये । भुवनपतयऽइतिभुवन पतये । 'भूतानांपतय-
इतिभूतानाम् पतये ॥२॥

विश्वसुरिति विश्व वसुः । यजमानस्य ॥३॥

वीतिहोत्रमिति वीति होत्रम् ॥४॥

१. अयं पाठोऽशुद्धः प्रतिभाति, 'भूतानाम्पतये' इत्यत्र द्व्युदात्तस्वदश-
नात् पदद्वयमेव साधु । तेनात्रापि 'भूतानाम् । पतये' इत्येवं शुद्धः पाठो ज्ञेयः ।

समिदितिसम् इत् । असि । सूर्यः । त्वा ।
 पुरस्तात् । पातु । कस्याहं । चित् । अभिशस्त्याऽइत्यभि
 शस्त्यै ॥ सवितुः । बाहूऽइतिबाहू । स्थहं । ऊर्णम्वदस-
 मित्यूर्णम् अदसम् । त्वा । स्तृणामि । स्वासस्थमितिसु
 'आसस्थम् । देवेभ्यः । आ । त्वा । वसवहं । रुद्राः ।
 आदित्याः । सदन्तु ॥५॥

घृताची । असि । जुहूः । नाम्ना । सा । इदम् ।
 प्रियेण । धाम्ना । प्रियम् । सदः । आ । सीदु ।
 उपभृदित्युप भृत् । ध्रुवा ॥ ध्रुवा । असदन् । ऋतस्य ।
 योनौ । ता । विष्णोऽइतिविष्णो । पाहि । पाहि । यज्जम् ।
 पाहि । यज्जपतिमितियज्ज पतिम् । पाहि । माम् । यज्ज-
 न्युमितियज्ज न्यम् ॥६॥

पुरस्तात् । अभिशस्त्याऽइत्यभि शस्त्यै । ऊर्णम्वदसमित्यूर्णम्^२
 अदसम् । स्वासस्थमितिसु आसस्थम् । देवेभ्यः । रुद्राः । आदित्याः ॥५॥

नाम्ना । धाम्ना । उपभृदित्युप भृत् । विष्णोऽइतिविष्णो । यज्जम् ।
 यज्जपतिमितियज्ज पतिम् । यज्जन्युमितियज्ज न्यम् ॥६॥

सूर्यः । ऊर्णम्वदसमित्यूर्णम्^२ अदसम् ॥५॥

प्रियेण । प्रियम् । योनौ । विष्णोऽइतिविष्णो । यज्जम् । यज्जपति-
 मितियज्ज पतिम् । यज्जन्युमितियज्ज न्यम् ॥६॥

१. 'स्वासस्थमितिसु' आसस्थम्' इति काशिकोऽपपाठः । 'आसस्थम्'
 इत्येवं शुद्धः पाठोऽत्र ज्ञेयः । द्रष्टव्याऽत्र पृष्ठ १३ टि० १ ।

२. द्रष्टव्याऽत्र पृष्ठ १३ टि० २ ।

अग्ने । वाजजिदितिवाज जित् । वाजम् । त्वा ।
 सरिष्यन्तम् । वाजजितमितिवाज जितम् । सम् । मारिजम् ।
 नमः । देवेभ्यः । स्वधा । पितृभ्यः इतिपितृ भ्यः ।
 सुयमेऽइति सु यमे । मे । भूयास्तम् ॥७॥

अस्कन्नम् । अद्य । देवेभ्यः । आज्यम् । सम् ।
 अत्रियासम् । अद्विणा । विष्णोऽइतिविष्णो । मा । त्वा ।
 अव । क्रमिषम् । वसुमतीमिति वसु मतीम् । अग्ने । ते ।
 छाया । उप । स्थेपम् । विष्णोः । स्थानम् । असि । इतः ।
 इन्द्रः । द्वीर्यम् । अकृणोत् । ऊर्ध्वः । अक्षुरः । आ ।
 अस्थ्यात् ॥८॥

अग्ने । वेः । होत्रम् । वेः । दूत्यम् । अवताम् ।
 त्वाम् । द्यावापृथिवीऽइतिद्यावापृथिवी । अव । त्वम् ।

अग्ने । सरिष्यन्तम् । देवेभ्यः । पितृभ्यः इतिपितृ भ्यः ।
 भूयास्तम् ॥७॥

अस्कन्नम् । अद्य । देवेभ्यः । आज्यम् । विष्णोऽइतिविष्णो । अग्ने ।
 विष्णोः । ऊर्ध्वः । अध्वरः । अस्थ्यात् ॥८॥

अग्ने । होत्रम् । दूत्यम् । द्यावापृथिवीऽइतिद्यावापृथिवी । द्यावापृथिवी-
 वाजजिदितिवाज जित् । वाजजितमितिवाज जितम् । मारिजम्^१ ।
 सुयमेऽइति सु^२ यमे । भूयास्तम् ॥७॥

अत्रियासम् । विष्णोऽइतिविष्णो । वसुमतीमिति वसु मतीम् । छाया ।
 द्वीर्यम् ॥८॥

अवताम्^३ । त्वाम्^३ ॥९॥

१. यकारस्य जकारोच्चारणजोऽपपाठः । 'मारिजम्' इति शुद्धः पाठो ज्ञेयः

२. ककोशशैल्यनुसारमिह 'यमे' इति शुद्धः पाठो द्रष्टव्यः ।

३. संहितायाम् 'अवत्वं' इति दर्शनादपपाठोऽयम् । तेन 'अव । त्वम्'
 इत्येवं शुद्धः पाठो ज्ञेयः ।

द्यावापृथिवीऽइतिद्यावापृथिवी । स्विष्टकृदितिस्विष्ट कृत् ।
देवेभ्यः । इन्द्रः । आज्येन । हविषा । भूत् । स्वाहा ।
सम् । ज्योतिषा । ज्योतिः ॥९॥

मयि । इदम् । इन्द्रः । इन्द्रियम् । दधातु । अस्मान् ।
रायः । मघवान्ऽइतिमघ वानं । सचन्ताम् ॥ अस्माकम् ।
सन्तु । आशिषऽइत्या शिषः । सत्याः । नं । सन्तु ।
आशिषऽइत्या शिषः । उपहूतेत्युप हूता । पृथिवी ।
माता । उप । माम् । पृथिवी । माता । ह्यताम् । अग्निः ।
आग्नीध्रात् । स्वाहा ॥१०॥

उपहूतऽइत्युप हूतं । द्यौः । पिता । उप । माम् ।
द्यौः । पिता । ह्यताम् । अग्निः । आग्नीध्रात् । स्वाहा ॥
प्रति । गृह्णामि । अग्नेः । त्वा । आस्येन । प्र । अश्नामि ॥११॥

एतम् । ते । देव । सवितं । यज्जम् । प्र । आहुं ।
बृहस्पतये । ब्रह्मणे ॥ तेन । यज्जम् । अव । तेन ।
यज्जपतिमितियज्ज पतिम् । तेन । माम् । अव ॥१२॥

ऽइतिद्यावापृथिवी । स्विष्टकृदितिस्विष्ट कृत् । देवेभ्यः । आज्येन ॥९॥

अस्मान् । अस्माकम् । आशिषऽइत्या शिषः । सत्याः । आशिषऽ
इत्या शिषः । उपहूतेत्युप हूता । अग्निः । आग्नीध्रात् ॥१०॥

उपहूतऽइत्युप हूतं । अग्निः । आग्नीध्रात् । गृह्णामि । अग्नेः ।
अश्नामि ॥११॥

यज्जम् । बृहस्पतये । ब्रह्मणे । यज्जम् । यज्जपतिमितियज्ज पतिम् ॥१२॥

मयि । इन्द्रियम् । रायः । मघवान्ऽइतिमघ वानं । ह्यताम् ॥१०॥

ह्यताम् ॥११॥

यज्जम् । बृहस्पतये । यज्जम् । यज्जपतिमितियज्ज पतिम् ॥१२॥

मनः । जूतिः । जुषताम् । आज्यस्य । बृहस्पतिः ।
 यज्जम् । इमम् । तनोतु । अरिष्टम् । यज्जम् । सम् । इमम् ।
 दधातु ॥ विश्वे । देवासः । इह । मादुयन्ताम् । ॐम् ।
 प्र । तिष्ठ ॥ १३ ॥

एषा । ते । अग्ने । समिदितिसम् इत् । तया ।
 बर्धस्व । च । आ । च । प्यायस्व ॥ बुद्धिषीमहि । च ।
 वयम् । आ । च । प्यासिषीमहि ॥ ससृवाथ्समितिस्सृ
 वाथ्सम् । वाजजितमितिवाज जितम् ॥ १४ ॥

अग्नीषोमयोः । उज्जितिमित्युत् जितिम् । अनु ।
 उत् । जेषम् । वाजस्य । मा । प्रसवेनेतिप्र सवेन । प्र ।
 ऊहामि ॥ अग्नीषोमौ । तम् । अर्प । नुदताम् । वाजस्य ।
 एनम् । प्रसवेनेतिप्र सवेन । अर्प । ऊहामि ॥ इन्द्राग्नयोः ॥
 इन्द्राग्नीऽइतीन्द्राग्नी ॥ १५ ॥

आज्यस्य । बृहस्पतिः । यज्जम् । अरिष्टम् । यज्जम् । विश्वे । ओ३म् ।
 तिष्ठ ॥ १३ ॥

अग्ने । बर्धस्व । बुद्धिषीमहि ॥ १४ ॥

अग्नीषोमयोः । उज्जितिमित्युत् जितिम् । प्रसवेनेतिप्र सवेन
 अग्नीषोमौ । प्रसवेनेतिप्र सवेन । इन्द्राग्नयोः । इन्द्राग्नीऽइतीन्द्राग्नी ॥ १५ ॥

यज्जम् । यज्जम् । मादुयन्ताम् ॥ १३ ॥

तया । प्यायस्व । वयम् । ससृवाथ्समितिस्सृ वाथ्सम् ।
 वाजजितमितिवाज जितम् ॥ १४ ॥

अग्नीषोमयोः ॥ १५ ॥

ब्रसुभ्यऽइतिवसु भ्यः । त्वा । रुद्रेभ्यः । आदि-
 स्येभ्यः । सम् । जानाथाम् । द्यावापृथिवीऽइतिद्यावा-
 पृथिवी । मित्रावरुणौ । त्वा । वृष्ट्या । अवताम् ॥ इयन्तु ।
 वयः । अक्कतम् । रिहाणाः । मरुताम् । पृषतीः । गच्छ ।
 वृशा । पृश्निः । भूत्वा । दिवम् । गच्छ । ततः । नः ।
 वृष्टिम् । आ । बृह ॥ चक्कषुष्पाः । चक्कषुष्पाऽइति-
 चक्कषुः पाः । अग्ने । असि । चक्कषुः । मे । पाहि ॥ १६ ॥

यम् । परिधिमितिपरि धिम् । पृथ्वीधत्थाऽइतिपरि
 अधत्थाः । अग्ने । देव । पणिभिरितिपणि भिः । गुह्य-
 मानः । तम् । ते । एतम् । अनु । जोषम् । भ्रामि ।
 एषः । न । इत् । त्वत् । अपचेतयाताऽइत्यप चेतयातै ।
 अग्नेः । प्रियम् । पार्थः । अपि । इतम् ॥ १७ ॥

ब्रसुभ्यऽइतिवसु भ्यः । रुद्रेभ्यः । आदित्येभ्यः । द्यावापृथिवी-
 ऽइतिद्यावापृथिवी । मित्रावरुणौ । वृष्ट्या । अक्कतम् । गच्छ । पृश्निः ।
 भूत्वा । गच्छ । वृष्टिम् । चक्षुष्पाः । चक्षुष्पाऽइतिचक्षुः पाः । अग्ने ।
 चक्षुः । ॥ १६ ॥

पृथ्वीधत्थाऽइतिपरि अधत्थाः । अग्ने । गुह्यमानः । अपचेतयाता-
 ऽइत्यप चेतयातै । अग्नेः । ॥ १७ ॥

ब्रसुभ्यऽइतिवसु भ्यः । वृष्ट्या । वयः । वृष्टिम् ॥ १६ ॥

यम् । पृथ्वीधत्थाऽइतिपरि अधत्थाः । गुह्यमानः । अपचेतयाता-
 ऽइत्यप चेतयातै । प्रियम् ॥ १७ ॥

१. मुम्बईमुद्रिते 'गच्छ' इति सचकारः पाठः ।

२. ककोशे ऋकारपरो वकारो न गुरुर्भवति ।

संस्त्रयभागाऽइति संस्त्रय भागां । स्थ । इषा ।
 बृहन्तः । प्रस्तरेष्टाः । प्रस्तरेस्थाऽइति प्रस्तरे स्थाः ।
 परिधेयाऽइति परि धेयां । च । देवाः ॥ इमाम् । वाचम्
 अभि । विश्वे । गृणन्तः । आसद्येच्या सद्य । अस्मिन् ।
 बर्हिषि । मादयद्धम् । स्वाहा । वाट् ॥ १८ ॥

घृताचीऽइति घृताची । स्थ । धुच्यौ । पातम् ।
 सुम्नेऽइति सुम्ने । स्थ । सुम्ने । मा । धत्तम् ॥ यज्ज ।
 नमः । च । ते । उप । च । यज्जस्य । शिवे । सम् ।
 तिष्ठस्व । स्विष्टऽइति सु इष्टे । मे । सम् । तिष्ठस्व ॥ १९ ॥

अग्नौ । अदब्धायोऽइत्यदब्ध आयो । अशीतम् ।
 अशितमेत्यशि तम । पाहि । मा । दिद्योः । प्रसित्या-
 ऽइति प्र सित्यै । दुरिष्ट्याऽइति दुः इष्ट्यै । दुरद्बन्ध्या-
 ऽइति दुः 'अद्बन्धै' । अविषम् । न । पितुम् । कृणु ॥

प्रस्तरेष्टाः । प्रस्तरेस्थाऽइति प्रस्तरे स्थाः । विश्वे । आसद्येच्या सद्य ।
 अस्मिन् । मादयद्धम् ॥ १८ ॥

सुम्नेऽइति सुम्ने । सुम्ने । यज्ज । यज्जस्य । तिष्ठस्व । स्विष्टऽइति सु इष्टे ।
 तिष्ठस्व ॥ १९ ॥

अग्नौ । अदब्धायोऽइत्यदब्ध आयो । अशितमेत्यशि तम । दिद्योः ।
 प्रसित्याऽइति प्र सित्यै । दुरिष्ट्याऽइति दुः इष्ट्यै । दुरद्बन्ध्याऽइति दुः अद्बन्धै ।

परिधेयाऽइति परि धेयां । मादयद्धम् ॥ १८ ॥

धुच्यौ । यज्ज । यज्जस्य ॥ १९ ॥

अदब्धायोऽइत्यदब्ध आयो । योनौ । अग्नौ । 'संववेशपतयऽइति

१. 'दुरद्बन्ध्याऽइति दुः अद्बन्धै' इति काशिकः पाठः ।

२. अथपाठोऽयं नैखकप्रमादजः । 'संववेशपतयऽइति संवेश पतये'
 इत्येवं शुद्धः पाठो ज्ञेयः ।

सुषदा । सुसदेतिमु सदा । योनौ । स्वाहा । वाट् । अग्नये ।
संवेशपतयऽइति संवेश पतये । स्वाहा । सरस्वत्यै । यशो-
भगिन्याऽइतियशं भगिन्यै । स्वाहा ॥२०॥

वेदः । अग्नि । येन । त्वम् । देव । वेद । देवेभ्यः ।
वेदः । अमवहं । तेन । महर्षम् । वेदः । भूयाहं ॥
‘देवाः । गातुविदऽइति गातु विदहं । गातुम् । वित्वा ।
गातुम् । इत ॥ मनसहं । पते । इमम् । देव । यज्जम् ।
स्वाहा । वाते । धाहं ॥२१॥

सम् । बर्हिः । अङ्क्ताम् । हविषा । घृतेन ।
आदित्यैः । वसुभिरिति वसु भिहं । मरुद्भिरिति मरुत् भिः ॥
इन्द्रः । विश्वदेवेभिरिति विश्व देवेभिहं । अङ्क्ताम् ।
दिव्यम् । नभः । गच्छतु । यत् । स्वाहा ॥२२॥

अग्नये । सरस्वत्यै । यशोभगिन्याऽइतियशं भगिन्यै ॥२०॥

देवेभ्यः । महर्षम् । ‘देवाहं । वित्वा । यज्जम् ॥२१॥

आदित्यैः । मरुद्भिरिति मरुत् भिः । विश्वदेवेभिरिति विश्व देवेभिहं ।

दिव्यम् । गच्छतु^२ ॥२२॥

संवेश पतये । यशोभगिन्याऽइतियशं भगिन्यै^३ ॥२०॥

येन । महर्षम्^३ । भूयाहं । ‘देवाः । गातुविदऽइति गातु विदहं ।

यज्जम्^३ । यज्जइतियज्जम्^३ ॥२१॥

वसुभिरिति वसु भिहं । विश्वदेवेभिरिति विश्व देवेभिहं । यत् ॥२२॥

१. अत्र दीर्घान् स्वरितात् परस्य विसर्गचित्तस्य ः, हं इत्येवं
द्वौ विध्यं दृश्यते ।

२. मुम्बईमुद्रिते ‘गच्छतु’ इति सचकारः पाठः ।

३. पत्रभागस्य नाशात् पुनर्लिखितोऽपपाठः ।

क३ । त्वा । वि । मुञ्चति । स३ । कस्मै । तस्मै ॥
पोषाय । रक्कपसाम् । भाग३ । असि ॥२३॥

सम् । वृक्षसा । पयसा । सम् । तनूभिः । अगन्महि ।
मनसा । सम् । शिवेन ॥ त्वष्टा । सुदत्रऽइतिमु दत्रः ।
वि । दधातु । रायः । अनु । माष्टु । तन्वः । यत् ।
बिलिष्टमिति वि लिष्टम् ॥२४॥

दिवि । विष्णुः । वि । अक्रुस्त । जागतेन ।
छन्दसा । ततः । निर्भक्तऽइतिनि३ भक्तं । अन्त-
रिक्षे । त्रैष्टुभेन । त्रैस्तुभेनेति त्रैस्तुभेन । पृथिव्याम् ।
गायत्रेण । अस्मात् । अन्नात् । अस्यै । प्रतिष्ठायां१ ।

कस्मै । तस्मै । रक्षसाम् ॥२३॥

अगन्महि । त्वष्टा । सुदत्रऽइतिमु दत्रः । माष्टु । तन्वः ।
बिलिष्टमिति वि लिष्टम् ॥२४॥

विष्णुः । अक्रुस्त । निर्भक्तऽइतिनि३ भक्तं । अन्तरिक्षे ।
त्रैष्टुभेन । त्रैस्तुभेनेति त्रैस्तुभेन । पृथिव्याम् । गायत्रेण । अस्मात् । प्रतिष्ठायां१ ।

पोषाय ॥२३॥

पयसा । रायः । यत् । बिलिष्टमिति वि लिष्टम्२ ॥२४॥

गायत्रेण । [प्रतिष्ठायां१ । प्रतिस्थायऽइतिप्र]३ति स्थायां१ ।

१. अत्र २३ पृष्ठस्था प्रथमा टिप्पणी द्रष्टव्या ।

२. पत्रभागस्य नाशात् पुनर्लिखितोऽपपाठः । बिलिष्टमिति वि लिष्टम्
इति साधोमान् पाठः ।

३. कोष्ठान्तर्गतः पाठः पत्रभागस्य नाशान्नष्टः ।

प्रतिस्थायाऽइतिप्रति स्थायां^१ । अगन्म । स्वरितिस्वः ।
सम् । ज्योतिषा । अभूम ॥२५॥

स्वयम्भूरितिस्वयम् भू^२ । असि । श्रेष्ठः^३ । रश्मि^४ ।
वृचोदाऽइतिवर्चं^५ दा^६ । असि । वर्चः^७ । मे । देहि ॥
सूर्यस्य । आवृतमित्या वृतम् । अनु । आ । वृत्ते ॥२६॥

अग्ने । गृहपतऽइतिगृह पते । सुगृहपतिरिति^१सु गृह-
पति^२ । त्वया । अग्ने । अहम् । गृहपतिनेतिगृह पतिना ।
भूयाम् । सुगृहपतिरिति^३सु गृहपति^४ । त्वम् । मया ।
अग्ने । गृहपतिनेतिगृह पतिना । भूयां^५ ॥ अस्थूरि । नौ ।

प्रतिस्थायाऽइतिप्रति स्थायां । अगन्म ॥२५॥

श्रेष्ठः । रश्मि^४ । आवृतमित्या वृतम् ॥२६॥

अग्ने । अग्ने । अग्ने । अस्थूरि । गाहपत्यानीतिगाह पत्यानि ।

^३ज्योतिषा ॥२५॥

[स्वयम्भूरितिस्वयम् भू^२ ।]^५वृचोदाऽइतिवर्चं^५ दा^६ । [सूर्यस्य ।
आवृतमित्या वृतम्]^४ ॥२६॥

त्वया । भूयाम् । मया । भूयां^५

१. 'प्रतिष्ठायाँ । प्रतिष्ठायाऽइति प्रतिस्थायाँ' इति स्वामिदयानन्दस्वी-
कृतः पाठः । उव्वटोऽप्यस्य मन्त्रस्य व्याख्याने 'अस्यै प्रतिष्ठायाँ । अस्या भूमेः
! तिष्ठाया निभंक्तः' इत्येवं व्याख्यन् चतुर्थ्यन्तमेव पद स्वीचकार । मन्त्रपाठे
'इस्यै' चतुर्थ्यन्तपाठात् 'प्रतिष्ठाया अगन्म' इत्यत्र चतुर्थ्यन्तः 'प्रतिष्ठायाँ
पदच्छेद एव सावीयान् प्रतिभाति । पदकाराभिप्रायस्त्वत्र मृग्यः ।

२. 'गृहपतिः' इति काशिकः पाठः ।

३. यकारस्य जकारोच्चारणजोऽपपाठः । 'ज्योतिषा' इति पाठेन
भाव्यम् ।

४. पत्रभागस्य नाशान्नोपलभ्यतेऽयं पाठः ।

५. इहोत्तरपृष्ठस्था प्रथमा टिप्पणी द्रष्टव्या ।

गार्हपत्यानीतिगार्ह पत्यानि । सन्तु । शतम् । हिमां ।
 'अचारिषम् । तत् । अशकम् । तत् । मे । अराधि । इदम् ।
 अहम् । य॑ । एव । अस्मि । स॑ । अस्मि ॥२७॥

अग्नये । कव्यवाहनायेतिकव्य वाहनाय । स्वाहा ।
 सोमाय । पितृमतऽइतिपितृ मते । स्वाहा ॥ अपहताऽइत्यप
 हतां । असुरां । रक्षांशसि । वेदिषदः । वेदिसदुऽइति-
 वेदि सदः ॥२८॥

ये । रूपाणि । प्रतिमुञ्चमानाऽइतिप्रति मुञ्चमानां ।
 असुरां । सन्तः । स्वध्या । चरन्ति ॥ परापुरऽइतिपरा

अस्मि । अस्मि ॥२७॥

अग्नये । कव्यवाहनायेतिकव्य वाहनाय । अपहताऽइत्यप हतां ।
 रक्षांशसि ॥२८॥

प्रतिमुञ्चमानाऽइतिप्रति मुञ्चमानां । अग्निः । अस्मात् ॥२९॥

...^२अचारिषम् । ^३अहम् य एवा अस्मि । ^३स॑ । अस्मि ॥२७॥

अग्नये । कव्यवाहनायेतिकव्य वाहनाय । सोमाय^३ । वेदिसद-
 इतिवेदि सदः ॥२८॥

ये । स्वध्या । ये ॥२९॥

१. 'अचारिषम् । अस्मि ।' पर्यन्तो भागः संहितापाठानुसारम् अष्टा-
 विंशतितमायाः कण्डिकायाः । अयं भागः ककोशवर्जमन्येषु लिखितेषु मुद्रितेषु
 च पुस्तकेषु सप्तविंशतितमायां कण्डिकायां प्रदर्श्यते । तेन पदपाठे संहिता-
 पाठापेक्षया एकस्याः कण्डिकासंख्याया न्यूनता समजनि । क-कोशे तु प्राये-
 णैतादृशेषु स्थलेषु संहितापाठानुसारमेव विभाग उपलभ्यते । अत एव ककोशे
 बहुत्र कण्डिकासंख्याया भेद उपलभ्यते । इह त्वस्माभिः ककोशपाठेऽपि
 सारल्याय सामान्यपदपाठनिदिष्टैव कण्डिकासंख्या निदिष्यते ।

२. अत्रस्था प्रथमा टिप्पणी द्रष्टव्या ।

३. पत्रभागस्य नाशात् पुनर्लिखितोऽस्वरोऽपपाठः स्पष्टः ।

पुरं॑ । नि॒पुरऽइति॑ नि॒ पुरं॑ । ये । भर॑न्ति । अ॒ग्नि॑ ।
तान् । लो॒कात् । प्र । नु॒दाति॑ । अ॒स्मात् ॥२९॥

अ॒त्र । पि॒तर॑ । मा॒दय॑द्धम् । य॒थाभा॑गमि॒तिय॑था
भा॒गम् । आ । वृ॒षाय॑द्धम् । वृ॒षय॑द्धमि॒तिवृष॑ यद्धम् ॥
अमी॑मदन्त । पि॒तरं॑ । य॒थाभा॑गमि॒तिय॑था भा॒गम् । आ ।
अ॒वृषा॑यिष॒त ॥३०॥

नमं॑ । वृ॒हं । पि॒तर॑ । रसा॑य । शोषा॑य । जी॒वाय॑ ।
स्व॒धायै॑ । घो॒राय॑ । म॒न्यवे॑ । नमं॑ । वृ॒हं । पि॒तर॑ । पि॒तर॑ ।
नमं॑ । वृ॒हं । गृ॒हान् । न॒हं । पि॒तर॑ । द॒त्त । स॒त॑ । वृ॒हं ।
पि॒तर॑ । दे॒ष्म । ए॒तत् । वृ॒हं । पि॒तर॑ । वा॒सं॑ ॥३१॥

अ॒त्र । मा॒दय॑ध्वम् । वृ॒षाय॑ध्वम् । वृ॒षय॑ध्वमि॒तिवृष॑ यध्वम् ॥३०॥

म॒न्यवे॑ । दे॒ष्म ॥३१॥

मा॒दय॑ध्वम् । य॒थाभा॑गमि॒तिय॑था भा॒गम् । वृ॒षाय॑ध्वम् । वृ॒षय॑ध्व-
मि॒तिवृष॑यध्वम् । य॒थाभा॑गमि॒तिय॑था भा॒गम् । वृ॒षायिष॑त^१ ॥३०॥

वृ॒हं^२ । रसा॑य । ^३वृ॒हं । शोषा॑य । ^३वृ॒हं । जी॒वाय॑ । ^३वृ॒हं ।
स्व॒धायै॑ । ^३वृ॒हं । घो॒राय॑ । ^२वृ॒हं । ^२वृ॒हं । ^२वृ॒हं । ^२वृ॒हं ॥३१॥

१. एतत् कोशादन्यत्र 'अ॒वृषा॑यिष॒त' इति पाठः । उभयथापि पदच्छेदस्य
सम्भवः, स्वरदोषाभावात् ।

२. कपाठे (वृ॒हं) पदे वकारः संहितावदेव गुरुर्न भवति । तस्मादिह
गुरुत्वेन 'वृ॒हं' वकारद्वयवान् पाठश्चिन्त्यः ।

३. कपाठे पुनरुक्तान्यपि पदानि संहितावत् पुनः पठ्यन्ते । तदनुसारमिह
पुनः पाठेऽपि 'वृ॒हं' इति द्विवकारवान् पाठोऽशुद्धः ।

आ । ध॒त्त । पि॒त॒र॒हं । गर्भ॑म् । कु॒मा॒रम् । पु॒ष्क॑र-
स्र॒ज॒मि॒ति॒पु॒ष्क॑र स्रजम् । यथा । इ॒ह । पु॒रु॑ष॒हं । अ॒स॒त् ॥३२॥

ऊ॒र्ज॑म् । ब॒ह॒न्ती॑हं । अ॒मृ॒त॑म् । घृ॒तम् । प॒यः॑ । की॒ला-
ल॑म् । प॒रि॒स्रु॒त॒मि॒ति॒प॒रि॒ स्रु॒त॑म् । स्व॒धाः॑ । स्थ । त॒र्प॑य॒त ।
मे । पि॒त॒न् ॥३३॥

॥ इति वाजसनेयिसंहितापदे द्वितीयोऽध्यायः ॥

गर्भ॑म् । पु॒ष्क॑रस्र॒ज॒मि॒ति॒पु॒ष्क॑र स्रजम् ॥३२॥

यथा ॥३२॥

प॒यः॑ । त॒र्प॑य॒त ॥३३॥

॥ इति वाजसनेयिसंहितापदे द्वितीयोऽध्यायः ॥



तृतीयोऽध्यायः

स॒मिधो॑ति॒सम् इ॒धा । अ॒ग्निम् । दु॒व॒स्य॒त । घृ॒तै॑ ।
बो॒ध॒य॒त । अ॒ति॒थि॒म् ॥ आ । अ॒स्मिन् । ह॒व्या । जु॒हो॒त॒न ॥ १ ॥

सु॒स॒मि॒द्वा॒येति॒सु स॒मि॒द्वा॒य । शो॒चि॒षे । घृ॒तम् । ती॒व्रम् ।
जु॒हो॒त॒न ॥ अ॒ग्नये॑ । ज्ञा॒त॒वे॒दस॒इति॒ज्ञा॒त वे॒दसे ॥ २ ॥

तम् । त्वा । स॒मि॒द्भि॒रिति॒स॒मित् भिः॑ । अ॒ङ्गि॒र॒दं ।
घृ॒तेन॑ । वृ॒द्ध॒या॒म॒सि ॥ बृ॒हत् । शो॒च । य॒वि॒ष्ट॒य ॥ ३ ॥

उ॒प । त्वा । अ॒ग्ने । ह॒वि॒ष्म॒ती॒दं । घृ॒ता॒र्ची॒दं । य॒न्तु ।
ह॒र्य॒त ॥ जु॒ष॒स्वे । स॒मि॒ध॒इति॒सम् इ॒धः॑ । म॒म ॥ ४ ॥

अ॒ग्निम् । अ॒स्मिन् । ह॒व्या ॥ १ ॥

ती॒व्रम् । अ॒ग्नये॑ ॥ २ ॥

स॒मि॒द्भि॒रिति॒स॒मित् भिः॑ । अ॒ङ्गि॒र॒दं । य॒वि॒ष्ट॒य ॥ ३ ॥

अ॒ग्ने । ह॒वि॒ष्म॒ती॒दं ॥ ४ ॥

बो॒ध॒य॒त ॥ १ ॥

सु॒स॒मि॒द्वा॒येति॒सु स॒मि॒द्वा॒य । अ॒ग्नये॑ ॥ २ ॥

वृ॒द्ध॒या॒म॒सि । य॒वि॒ष्ट॒य ॥ ३ ॥

१ य॒न्तु । ह॒र्य॒त ॥ ४ ॥

भूः । भुवः । स्वः । द्यौरिवेतिद्यौः । इव । भूम्ना ।
 पृथिवीवेतिपृथिवी । इव । वृश्मिणा ॥ तस्याः । ते ।
 पृथिवि । देवयजनीतिदेव यजनि । पृष्टे । अग्निम् । अन्नाद-
 मित्यन्न अदम् । अन्नाद्यायेत्यन्न अद्याय । आ । ददे ॥५॥

आ । अयम् । गौः । पृश्निः । अकृमीत् । असदत् ।
 मातरम् । पुरः ॥ पितरम् । च । प्रयन्नितिप्र यन् ।
 स्वरितिस्वः ॥६॥

अन्तरित्यन्तः । चरति । रोचना । अस्य । प्राणात् ।
 अपानतीत्यप अनती ॥ वि । अख्यत् । महिषः ।
 दिवम् ॥७॥

त्रिशत् । धाम । वि । राजति । वाक् । पतङ्गाय ।
 धीयते ॥ प्रति । वस्तौ । अह । द्युभिरितिद्यु भिः ॥८॥

द्यौरिवेतिद्यौः । इव । भूम्ना । वृश्मिणा । पृष्टे । अग्निम् । अन्नादमित्यन्न
 अदम् । अन्नाद्यायेत्यन्न अद्याय ॥५॥

पृश्निः । अकृमीत् । प्रयन्नितिप्र यन् ॥६॥

अन्तरित्यन्तः । अपानतीत्यप अनती । अख्यत् ॥७॥

द्युभिरितिद्यु भिः ॥८॥

देवयजनीतिदेव २यजनि । अन्नाद्यायेत्यन्न अद्याय ॥५॥

अयम् । प्रयन्नितिप्र यन् ॥६॥

अन्तः । ३रोचनादितिरो चना ॥७॥

पतङ्गाय । धीयते ॥८॥

१. 'अनति' इति पाठान्तरम् ।

२. कपाठशैत्यनुसारं 'यजनि' इति शुद्धः पाठो ज्ञेयः ।

३. मूलपत्रांशस्य नाशात् पुनर्लिखितोऽस्वरोऽपपाठः ।

अग्नि॑ । ज्योतिः॑ । ज्योतिः॑ । अग्नि॑ । स्वाहा ।
सूर्यः॑ । ज्योतिः॑ । ज्योतिः॑ । सूर्यः॑ । स्वाहा ॥
अग्नि॑ । बर्चः॑ । ज्योतिः॑ । बर्चः॑ । स्वाहा । सूर्यः॑ ।
बर्चः॑ । ज्योतिः॑ । बर्चः॑ । स्वाहा ॥ ज्योतिः॑ । सूर्यः॑ ।
सूर्यः॑ । ज्योतिः॑ । स्वाहा ॥९॥

सजूरितिस॑ जू॑ । देवेन॑ । सवि॒त्रा । सजूरितिस॑ जू॑ ।
रात्स्या॑ । इन्द्र॑वत्येतीन्द्र॑ व्वत्या । जुषा॑ण॑ । अग्नि॑ । वे॒तु ।
स्वाहा ॥ उ॒पसा॑ । सूर्यः॑ ॥१०॥

उ॒प॒प्र॒यन्त॑ऽइत्यु॒प प्र॒यन्तः॑ । अ॒ध्व॒रम् । मन्त्र॑म् ।
बु॒धे॒म । अ॒ग्नये॑ ॥ अ॒रे । अ॒स्मोऽइत्य॒स्मो । च ।
शृ॒ण्व॒ते ॥११॥

अ॒ग्नि॑ । अ॒ग्नि॑ । अ॒ग्नि॑ ॥९॥

सवि॒त्रा । रात्स्या॑ । इन्द्र॑वत्येतीन्द्र॑ व्वत्या । अ॒ग्नि॑ ॥१०॥

उ॒प॒प्र॒यन्त॑ऽइत्यु॒प प्र॒यन्तः॑ । अ॒ध्व॒रम् । अ॒ग्नये॑ । अ॒स्मोऽइत्य॒स्मो ॥११॥

१ स्योतिः॑ । १ स्योतिः॑ । सूर्यः॑ । १ स्योतिः॑ । १ स्योतिः॑ ।
सूर्यः॑ । १ स्योतिः॑ । सूर्यः॑ । १ स्योतिः॑ । १ स्योतिः॑ । सूर्यः॑ ।
सूर्यः॑ । १ स्योतिः॑ ॥९॥

सूर्यः॑ ॥१०॥

उ॒प॒प्र॒यन्त॑ऽइत्यु॒प प्र॒यन्तः॑ । अ॒ग्नये॑ ॥११॥

अग्निः । मूर्द्धा । दिवः । ककुत् । पतिः । पृथिव्याः ।
अयम् ॥ अपाम् । रेतोऽसि । जिह्वति ॥१२॥

उभा । वाम् । इन्द्राग्नीऽइतीन्द्राग्नी । आहुवद्भ्याऽइत्या
हुवद्भ्यै । उभा । राधसह । सह । मादयद्भ्यै ॥ उभा ।
दातारौ । इषाम् । रयीणाम् । उभा । वाजस्य । सातये । हुवे ।
वाम् ॥१३॥

अयम् । ते । योनिः । ऋत्विज्यः । यतः । जातः ।
अरोचथाहं ॥ तम् । जानन् । अग्ने । आ । रोह । अथ ।
नहं । वृद्धय । रयिम् ॥१४॥

अयम् । इह । प्रथमः । धायि । धातृभिरितिधातृ
भिः । होता । यजिष्ठहं । अद्धरेषु । ईड्यः ॥ यम् ।

अग्निः । पृथिव्याः । जिह्वति ॥१२॥

इन्द्राग्नीऽइतीन्द्राग्नी । आहुवद्भ्याऽइत्या हुवद्भ्यै । मादयद्भ्यै ॥१३॥

ऋत्विज्यः । अग्ने ॥१४॥

यजिष्ठहं । अद्धरेषु । ईड्यः । अप्नवानहं । चित्रम् ॥१५॥

अयम् ॥१२॥

मादयद्भ्यै । रयीणाम् । सातये ॥१३॥

अयम् । योनिः । ऋत्विज्यः । यतः । वृद्धय । रयिम् ॥१४॥

अयम् । धायि । यजिष्ठहं । यम् । भृगवः । विह्वरितिवि

१. मूलपत्रनाशात् पुनर्लिखितोऽस्वरोऽपपाठः ।

२. 'वि' इत्येवं पाठेन भाष्यम् ।

अप्स्रवानं । भृगवानं । विरुचुरिति वि रुरुचुः । वनेषु ।
चित्तम् । विभ्रमिति वि भ्रम् । विशेर्विशऽइति विशे विशे ॥१५॥

अस्य । प्रत्नाम् । अनु । द्युतम् । शुक्लम् । दुदुहे ।
अहयं ॥ पर्यः । सहस्रसामितिसहस्र साम् । ऋषिम् ॥१६॥

तनूपाऽइतितनू पाः । अग्ने । असि । तन्वम् । मे ।
पाहि । आयुर्दाऽइत्यायुं दाः । अग्ने । असि । आयुः ।
मे । देहि । वृचोर्दाऽइतिवृचं दाः । अग्ने । असि । वृचः ।
मे । देहि ॥ अग्ने । यत् । मे । तन्वाः । ऊनम् । तत् ।
मे । आ । पृण ॥१७॥

इन्धानां । त्वा । शतम् । हिमां । द्युमन्तमिति द्यु
मन्तम् । सम् । इधिमहि ॥ वयस्वन्तं । वयस्कृतम् । वयं-

प्रत्नाम् । शुक्लम् ॥१६॥

अग्ने । तन्वम् । अग्ने । अग्ने । अग्ने । तन्वाः ॥१७॥

द्युमन्तमिति द्यु मन्तम् । अग्ने । सप्तदम्भनमितिसप्त दम्भनम् ।

रुरुचुः । विभ्रमिति वि भ्रम् । २ विशेर्विशऽइति विशे ३ विशे ॥१५॥

अहयं । पर्यः ॥१६॥

आयुर्दाऽइत्यायुं दाः । वृचोर्दाऽइतिवृचं दाः । द्युत् ।

तत् ४ । वा ॥१७॥

४ वयस्वतः । वयस्कृतम् । वयस्कृतमिति वयस्कृतम् ।

१. 'रुरुचुः' इति काशिकः पाठः ।

२. 'विशेर्विश' इत्येवं पाठेन भाव्यम् ।

३. 'विशे' इति पाठेन भाव्यम् ।

४. मूलपत्रस्य नाशात् पुनर्लिखितोऽस्वरोऽपपाठः ।

कृतमिर्तिवयं कृतम् । सहस्वन्तं । सहस्कृतम् । सहं-
कृतमिर्तिसहं कृतम् ॥ अग्ने । सपत्नदम्भनमिर्तिसपत्न
दम्भनम् । अदब्धासं । अदाभ्यम् ॥ चित्रावसो ।
चित्रवसोऽइतिचित्रं वसो । स्वस्ति । ते । पारम् । अशीय ॥१८॥

सम् । त्वम् । अग्ने । सूर्यस्य । वर्चसा । अगथां ।
ऋषीणाम् । स्तुतेन ॥ प्रियेण । धाम्ना । अहम् । आयुषा ।
वर्चसा । प्रजयेतिप्र जया । रायः । पोषेण । ग्मिषीय ॥१९॥

अन्धः । स्थ । अन्धः । वृहं । भक्कषीय । महः ।
स्थ । महः । वृहं । भक्कषीय । ऊर्जः । स्थ । ऊर्जम् ।
वृहं । भक्कषीय । रायः । पोषः । स्थ । रायः । पोषम् ।
वृहं । भक्कषीय ॥२०॥

अदब्धासः । अदाभ्यम् ॥ चित्रावसो । चित्रवसोऽइतिचित्रं वसो ॥१८॥

अग्ने । धाम्ना । प्रजयेतिप्र जया ॥१९॥

भक्षीय । भक्षीय । भक्षीय । भक्षीय ॥२०॥

चित्रावसो^२ । चित्रवसो^२ऽइतिचित्रं^२ वसो । अशीय ॥१८॥

सूर्यस्य । प्रियेण । आयुषा । प्रजयेतिप्र जया । रायः । ग्मिषीय ॥१९॥

भक्षीय । भक्षीय । भक्षीय ।^३ रायस्पोषः । रायः । भक्षीय ॥२०॥

१. 'सपत्नदम्भनम्' इति वेङ्कटेश्वरमुद्रणालयमुद्रितः मन्त्रपाठः ।
पञ्चमस्य समानवर्गीयेऽक्षरे परतः द्वित्वस्य प्रतिषेधादपपाठोऽयम् ।

२. द्वित्वकारपाठो लेखकप्रमादजः ।

३. मूलपत्रस्य नाशात् पुनर्लिखितोऽपपाठः ।

रेवतीहं । रमद्धम् । अस्मिन् । योनौ । गोष्टे ।
 गोस्थऽइतिगो स्थे । लोके । क्षये ॥ इह । एव । स्त । मा ।
 अप । गात् ॥२१॥

संहितेतिस्म हिता । असि । विश्वरूपीतिविश्व रूपी ।
 ऊर्जा । मा । आ । विश । गौपत्येन ॥ उप । त्वा ।
 अग्ने । दिवेदिंवऽइतिदिवे दिवे । दोषावस्तरितिदोषा
 वस्तहं । धिया । वयम् ॥ नमः । भरन्तहं । आ ।
 इमासि ॥२२॥

राजन्तम् । अद्धराणाम् । गोपाम् । ऋतस्य । दीर्दिविम् ॥
 वर्द्धमानम् । स्वे । दमे ॥२३॥

सः । नहं । पितेवेतिपिता इव । सूनवे । अग्ने ।

रमध्वम् । अस्मिन् । गोष्टे । गोस्थऽइतिगो स्थे । विश्वरूपीतिविश्व
 रूपी । गौपत्येन । अग्ने । दोषावस्तरितिदोषा वस्तहं ॥२२॥

अद्धराणाम् ॥२३॥

क्षये ॥२१॥

विश्वरूपीतिविश्व रूपी । 'दोषावस्तरितिदोषा वस्तहं । धिया ।
 वयम् ॥२२॥

दीर्दिन्यम्^२ ॥२३॥

१. 'व्यस्त' इति द्विवकारः पाठः प्रमादजः ।

२. लेखकप्रमादजोऽपपाठः ।

सूपायनऽइति सु 'उपायनः । भव ॥ सचस्व । नृ० ।
स्वस्तये ॥२४॥

अग्ने । त्वम् । नृ० । अन्तम० । उ॒त । त्रा॒ता ।
शि॒वः । भ॒व । व॒रु॒त्थ्यः ॥ व॒सुः । अ॒ग्निः । व॒सु॒श्श्र॒वा-
ऽइति॒वसु॑ श्र॒वा० । अ॒च्छ । न॒क्विष॑ । द्यु॒मत्त॑म॒मिति॑द्यु॒मत्
त॑मम् । र॒यिम् । द्वा० ॥२५॥

तम् । त॒ज्ञा । शो॒चि॒ष्ट । दी॒दिवऽइति॑दी॒दि व॑० ।
सु॒म्नाय॑ । नू॒नम् । ई॒महे॑ । स॒खि॒भ्यऽइति॑स॒खि भ्य॑० ॥
सः । नृ० । बो॒धि । श्रु॒धि । ह॒वम् । उ॒रु॒ण्य । नृ० ।
अ॒घा॒यतः । अ॒घ॒यतऽइत्य॑घ य॒तः । स॒म॒स्मात् ॥२६॥

इ॒डे । आ । इ॒हि । अ॒दि॒ते । आ । इ॒हि । का॒म्या॑० ।

अग्ने । स्वस्तये ॥२४॥

अग्ने । व॒रु॒त्थ्यः । अ॒ग्निः । व॒सु॒श्श्र॒वाऽइति॑वसु॑ श्र॒वा० । अ॒च्छ^२ । न॒क्षि ।
द्यु॒मत्त॑म॒मिति॑द्यु॒मत् त॑मम् ॥२५॥

शो॒चि॒ष्ट । सु॒म्नाय॑ । स॒खि॒भ्यऽइति॑स॒खि भ्य॑० ॥ उ॒रु॒ण्य । अ॒घ॒यतऽ-
इत्य॑घ य॒तः । स॒म॒स्मात् ॥२६॥

का॒म्या॑० ॥२७॥

सू॒पाय॒नऽइति॑सु उ॒पाय॒नः । स्व॒स्तये॑ ॥२४॥

व॒सु॒श्श्र॒वाऽइति॑वसु॑ श्र॒वा० । र॒यिम् ॥२५॥

सु॒म्नाय॑ । अ॒घा॒यतः । अ॒घ॒यतऽइत्य॑घ ^३य॒तः ॥२६॥

१. 'उपायनः' इति पाठान्तरम् ।

२. क्वचित् कोशेषु 'अच्छा' क्वचित् 'अच्छ' इत्युपलभ्यते ।

३. कपाठशैल्यनुसारमवग्रहे 'यतः' इति शुद्धः पाठो ज्ञेयः ।

आ । इत् ॥ मयि । वृ० । कामधरणमिति काम धरणम् ।
भूयात् ॥२७॥

सोमानम् । स्वरणम् । कृणुहि । ब्रह्मण० । पते ॥
कक्षीवन्तम् । य० । औशिज० ॥२८॥

य० । रेवान् । य० । अमीवहेत्यमीव हा । वसुविदिति-
वसु वित् । पुष्टिर्वद्धेनइतिपुष्टि वद्धेन० ॥ स० । न० ।
सिषक्त्वु । सिषक्त्वितिसिषक्त्वु । य० । तुर० ॥२९॥

मा । न० । शस्सं । अररुप० । धूर्ति० । प्रणक् ।
मर्त्यस्य ॥ रक्ष । न० । ब्रह्मणः । पते ॥३०॥

ब्रह्मण० । पते । कक्षीवन्तम् ॥२८॥

अमीवहेत्यमीव हा । पुष्टिर्वद्धेनइतिपुष्टि वद्धेनः । सिषक्त्वु । सिष-
क्त्वितिसिषक्त्वु ॥२९॥

धूर्तिः^१ । मर्त्यस्य^२ । रक्ष । ब्रह्मण० ॥३०॥

मग्नि । ^३वृ० । भूयात् ॥२७॥

य्य० ॥२८॥

य्य० । य्य० । ^२अमीवहेत्यमी वहा । वसुविदिति वसु वित् ।
^४पुष्टिर्वद्धेनइतिपुष्टि वद्धेन० । य्य० ॥२९॥

मानः ॥ मा । धूर्तिः^१ । मर्त्यस्य^२ ॥३०॥

१. 'धूर्तिः' 'मर्त्यस्य' इत्येव साधीयान् पाठः, रेफोत्तरस्य सर्वत्र
द्विः पाठात् ।

२. मूलपत्रांशस्य नाशात् पुनर्लिखितोऽश्वरोऽपपाठः ।

३. कपाठशैल्यनुसारमिह 'वृ०' इत्येकवकार एव युक्तः ।

४. 'वृद्धेन' इति साधीयान् पाठः ।

महि । त्रीणाम् । अवः । अस्तु । द्युक्षम् । मित्रस्य ।
अर्यम् ॥ दुराधर्षमिति दुः । आधर्षम् । वरुणस्य ॥ ३१ ॥

नहि । तेषाम् । अमा । चन । न । अध्वस्वित्यध्वं सु ।
वारुणेषु ॥ ईशे । रिपुः । अघशंसः इत्यघ शंसः ॥ ३२ ॥

ते । हि । पुत्रासः । अदितेः । प्र । जीवसे । मर्त्याय ॥
ज्योतिः । यच्छन्ति । अजस्रम् ॥ ३३ ॥

कदा । चन । स्तरीः । असि । न । इन्द्र । सश्चसि ।
दाशुषे ॥ उपोपेत्युप उप । इत् । नु । मघवन्निति मघ वन् ।
भूयः । इत् । नु । ते । दानम् । देवस्य । पृच्यते ॥ ३४ ॥

तत् । सवितुः । वरेण्यम् । भर्गः । देवस्य । धीमहि ॥
धियः । यः । नः । प्रचोदयादिति प्र चोदयात् ॥ ३५ ॥

अस्तु । द्युक्षम् । मित्रस्य ॥ ३१ ॥

अध्वस्वित्यध्वं सु । अघशंसः इत्यघ शंसः ॥ ३२ ॥

पुत्रासः । १ मर्त्याय । यच्छन्ति ॥ ३३ ॥

सश्चसि । उपोपेत्युप उप । पृच्यते ॥ ३४ ॥

वरेण्यम् । भर्गः । प्रचोदयादिति प्र चोदयात् ॥ ३५ ॥

महित्रीणाम् ॥ महि । अर्यम् ॥ ३१ ॥

नहितेषाम् ॥ नहि ॥ ३२ ॥

मर्त्याय । यच्छन्ति ॥ ३३ ॥

मघवन्निति मघ वन् । २ भूयः ॥ ३४ ॥

भर्गः । धियः । यः । प्रचोदयादिति प्र चोदयात् ॥ ३५ ॥

१. 'मर्त्याय' द्र० पृ० ३५ टि० १ ।

२. 'भूयः' इति शुद्धः पाठो ज्ञेयः ।

परि । ते । दूडभः । दुर्दभऽइतिदुहं । दभः । रथः ।
अस्मान् । अश्नोतु । विश्वतः ॥ येन । रक्वसि ।
दाशुषः ॥ ३६ ॥

स्वरितिस्वः । सुप्रजाऽइतिसु प्रजाः । प्रजाभिरितिप्र
जामिः । स्याम् । सुवीरऽइतिसु वीरः । वीरैः । सुपोष-
ऽइतिसु पोषः । पोषैः ॥ नर्य्य । प्रजामितिप्र जाम् । मे ।
पाहि । शंस्य । पशन् । अथर्य्य । पितुम् ॥ ३७ ॥

आ । अगन्म् । विश्ववेदसमिति विश्व वेदसम् ।
अस्मभ्यम् । वसुवित्तममिति वसुवित् तमम् ॥ अग्ने ।
सम्प्राडितिसम् राट् । अभि । द्युम्नम् । अभि । सहः ।
आ । वृच्छस्व ॥ ३८ ॥

अयम् । अग्निः । गृहपतिरितिगृह पतिः । गार्हपत्य-
ऽइतिगार्ह पत्यः । प्रजायाऽइतिप्र जायाः । वसुवित्तम-

अस्मान् । अश्नोतु । विश्वतः । रक्वसि ॥ ३६ ॥

सुप्रजाऽइतिसु प्रजाः । प्रजाभिरितिप्र जामिः । प्रजामितिप्र
जाम् ॥ ३७ ॥

अगन्म् । विश्ववेदसमिति विश्व वेदसम् । अस्मभ्यम् । अग्ने । सम्प्रा-
डितिसम् राट् । द्युम्नम् । वृच्छस्व ॥ ३८ ॥

येन ॥ ३६ ॥

नर्य्य । पशन् । अथर्य्य ॥ ३७ ॥

विश्ववेदसमिति विश्व वेदसम् । वसुवित्तममिति वसुवित् तमम् ।
सम्प्राडितिसम् राट् । वृच्छस्व ॥ ३८ ॥

ऽइतिवसुवित् तमहं ॥ अग्ने । गृहपतऽइतिगृह पते । पुरी-
ष्यः । रयिमानिति रयि मान् । पुष्टिर्द्वर्द्धनऽइतिपुष्टिर्-
वर्द्धनहं ॥ अग्ने । पुरीष्य ॥ ३९ ॥

गृहाहं । मा । विभीत । मा । वेपथुम् । ऊर्जम् ।
विभ्रतहं । आ । इमसि ॥ ऊर्जम् । विभ्रत् । वृहं । सुमना-
ऽइतिसु मनाहं । सुमेधाऽइतिसु मेधाहं । गृहान् । आ ।
एमि । मनसा । मोदमानहं ॥ ४० ॥

वेषाम् । अध्येतीत्यधि एति । प्रवसन्निति प्र वसन् ।
येषु । सौमनसः । बृहः ॥ गृहान् । उप । ह्यमहे । ते ।
नहं । जानन्तु । जानतः ॥ ४१ ॥

उपहृताऽइत्युप हृताहं । इह । गावः । उपहृताऽइत्युप

अग्निः । गार्हपत्यऽइतिगार्ह पत्यहं । प्रजायाऽइति प्र जायाः । अग्ने ।
पुरीष्यः । पुष्टिर्द्वर्द्धनऽइतिपुष्टि वर्द्धनहं । अग्ने । पुरीष्य ॥ ३९ ॥

वेपथुम् । विभ्रतहं । विभ्रत् ॥ ४० ॥

अध्येतीत्यधि एति । प्रवसन्निति प्र वसन् ॥ ४१ ॥

उपहृताऽइत्युप हृताहं । उपहृताऽइत्युप हृताहं । अथोऽइत्यथो ।

अग्नमग्निः । अग्नम् । प्रजायाऽइति प्र जायाहं । वसुवित्तमऽइतिवसु-
वित् तमः ॥ ३९ ॥

वृहं^१ ॥ ४० ॥

येषाम् । प्रवसन्निति प्र वसन् । येषु । ह्यमहे ॥ ४१ ॥

अजावशः । क्षेमाश्व । शंयोरिति शम् योः । शंयोरिति शम्

१. कपाठशैल्यनुसारमिह 'वृहं' इति शुद्धः पाठो ज्ञेयः ।

२. अपपाठोऽयम्, 'शंय्यो' इति शुद्धः पाठो ज्ञेयः ।

हूताहं । अजावर्यः ॥ अथोऽइत्यथो । अन्नस्य । कीलालः ।
उपहृतोऽइत्युप हूतहं । गृहेषु । नहं ॥ कम्पेमाय । वृहं ।
शान्त्यै । प्र । पद्मे । शिवम् । शग्गम् । शय्योरिति शम्
योः । शय्योरिति शम् योः ॥४२॥

प्रघासिनोऽइतिप्र घासिनः । हवामहे । मरुतः । च ।
रिशादसहं ॥ कर्मभेण । सजोषसोऽइतिस जोषसः ॥४३॥

यत् । ग्रामे । अरण्ये । सभायाम् । इन्द्रिये ॥ एनः ।
चक्रम । वयम् । इदम् । तत् । अव । यजामहे । स्वाहा ॥४४॥

मोऽइतिमो । सु । नहं । इन्द्र । अत्र । पुत्स्वितिपुत्
सु । देवैः । अस्ति । हि । स्म । ते । शुष्मिन् । अवया-
ऽइत्यव याः ॥ महः । चित् । यस्य । मीढुषः । यद्या ।
हविष्मतहं । मरुतः । वन्दते । गीः ॥४५॥

अकृन् । कर्म । कर्मकृतोऽइतिकर्म कृतः । सह ।
वाचा । मयोभुवेतिमयहं भुवा ॥ देवेभ्यः । कर्म ।

उपहृतोऽइत्युप हूतहं । पद्मे । शग्गम् ॥४२॥

प्रघासिनोऽइतिप्र घासिनः ॥४३॥

अरण्ये ॥४४॥

अत्र । अस्ति । स्म । शुष्मिन् । अवयाऽइत्यव याः । यद्या ।
हविष्मतहं ॥४५॥

अकृन् । देवेभ्यः । कृत्वा । अस्तम् ॥४६॥

योः ॥४२॥

यत् । सभायाम् । इन्द्रिये । वयम् । यजामहे ॥४४॥

अवयाऽइत्यव ^१य्याः । यस्य । यद्या । मयोभुवेतिमयहं

१. कपाठशैल्यनुसारमवग्रहादौ द्वित्वाभावात् 'या' इत्येव शुद्धः पाठः
स्यात् ।

कृत्वा^१ । अस्तम् । प्र । इत् । सचाभुवऽइतिसचा
भुवहं ॥४६॥

अवभृथेत्यव भृथ । निचुम्पुणेतिनि चुम्पुण । निचे-
रुरितिनि चेरुः । असि । निचुम्पुणऽइतिनि चुम्पुणः ॥
अव । देवैः । देवकृतमितिदेव कृतम् । एनः । अयासिपम् ।
अव । मर्यैः । मर्यकृतमितिमर्य कृतम् । पुरावणऽइति-
पुरु रावणः । देव । रिषहं । पाहि ॥४७॥

पूष्णी । दुर्वि । परा । पत । सुपूष्णेतिषु पूष्णी ।
पुनः । आ । पत ॥ वस्नेवेतिवस्ना इव । द्वि । क्रीणावहै ।
इषम् । ऊर्जम् । शतक्रतोऽइतिशत क्रतो ॥४८॥

देहि । मे । ददामि । ते । नि । मे । धेहि । नि ।
ते । दुधे ॥ निहारमितिनि हारम् । च । हरासि । मे ।
निहारमितिनि हारम् । नि । हराणि । ते । स्वाहा ॥४९॥

अवभृथेत्यव भृथ । पुरावणऽइतिपुरु रावणः ॥४७॥

पूष्णी । सुपूष्णेतिषु पूष्णी । वस्नेवेतिवस्ना इव । शतक्रतोऽइतिशत
क्रतो ॥४८॥

भुवा ॥४६॥

अयासिपम् ॥४७॥

पूष्णी । सुपूष्णेतिषु पूष्णी ॥४९॥

१. इह सर्वपुस्तकेषु (लिखितेषु मुद्रितेषु च) 'कृत्वा' इत्येकतकार-
वानेव पाठ उपलभ्यते, तथाऽपान्यत्र 'कृत्वा, कृत्वाय, भूत्वा' आदिषु पदेषु
द्वितकारवतः पाठादिहापि तथैव युक्तः पाठो ज्ञेयः ।

अक्कषन् । अमीमदन्त । हि । अव । प्रिया१ । अधूषत ॥
 अस्तौषत । स्वभानवऽइतिस्व भानवहं । द्विप्राहं । नविष्टया ।
 मती । योज । नु । इन्द्र । ते । हरीऽइतिहरी ॥५०॥

सुसन्दृशमिति सु सन्दृशम् । त्वा । वृयम् । मधवन्निति मध
 वन् । वृन्दिषीमहि ॥ प्र । नूनम् । पूर्णबन्धुरऽइतिपूर्ण
 बन्धुरहं । स्तुत१ । व्यासि । वशान् । अनु ॥५१॥

मनः । नु । आ । ह्वामहे । नाराशंसेन । स्तोमेन ॥
 पितृणाम् । च । मन्मभिरिति मन्म भिहं ॥५२॥

आ । नहं । एतु । मनः । पुनरिति पुनः । कृत्वे ।
 दक्क्षाय । जीवसे ॥ ज्योक् । च । सूर्यम् । दृशे ॥५३॥

पुनः । नहं । पितरहं । मनः । ददातु । दैव्यः ।
 जनः ॥ जीवम् । द्वातम् । मचेमहि ॥५४॥

अक्षन् । अस्तौषत । द्विप्राहं । नविष्टया ॥५०॥

पूर्णबन्धुरऽइतिपूर्ण बन्धुरहं ॥५१॥

ह्वामहे । मन्मभिरिति मन्म भिहं ॥५२॥

कृत्वे । दक्षाय ॥५३॥

दैव्यः ॥५४॥

प्रिया१ । नविष्टया । योज ॥५०॥

वृयम् । मधवन्निति मध वन् ॥ पूर्णबन्धुरऽइतिपूर्ण बन्धुरहं ।

व्यासि । १ वशान् ॥५१॥

२ पितृणाम् ॥५२॥

दक्षाय । सूर्यम् ॥५३॥

१. अपपाठः, 'वशान्' इति साधुः ।

२. अपपाठः, 'पितृणाम्' इति साधुः ।

वृयम् । सोम । वृते । तव । मनः । तनूषु ।
विभ्रतं ॥ प्रजावन्तऽइतिप्रजा वन्तं । सचेमहि ॥५५॥

एषः । ते । रुद्र । भागः । सह । स्वसा ।
अम्बिकया । तम् । जुषस्व । साहा । आखुः । ते ।
पशुः ॥५६॥

अव । रुद्रम् । अदीमहि । अव । देवम् । त्र्यम्बक-
मितित्रि अम्बकम् ॥ यथा । नः । वस्यसः । करत् ।
श्रेयसः । व्यवसाययादिति वि 'अवसाययात् ॥५७॥

भेषजम् । असि । भेषजम् । गवै । अश्वाय । पुरुषाय ।
भेषजम् ॥ सुखमितिसु खम् । मेषाय । मेण्यै ॥५८॥

विभ्रतं । प्रजावन्तऽइतिप्रजा वन्तं ॥५५॥

रुद्र ॥५६॥

रुद्रम् । त्र्यम्बकमितित्रि अम्बकम् ॥५७॥

अश्वाय । मेण्यै ॥५८॥

वृयम् । प्रजावन्तऽइतिप्रजा वन्तं ॥५५॥

अम्बिकया ॥५६॥

यथा । श्रेयसः । व्यवसाययादिति वि^३ अवसाययात् ॥५७॥

अश्वाय । पुरुषाय । मेषाय ॥५८॥

१. 'अवसायात्' इति काशिकः पाठः ।

२. 'त्र्यम्बकमितित्रि अम्बकम्' इति बम्बईमुद्रिते द्वयोर्हस्तलेखयोश्च पाठ उपलभ्यते, सोऽपपाठः । तथा सति 'मिति' स्वरितेन भाव्यम् । अपि च तेष्वेव ग्रन्थे उत्तरमन्त्रे (५६ संख्याके) यथामुद्रितः साधुपाठ एवोपलभ्यते ।

३. कपाठगैल्यनुसारमिह '०न्वि' इति शुद्धः पाठो ज्ञेयः ।

अयम्बकमिति त्रि अम्बकम् । यजामहे । सुगन्धिमिति सु
गन्धिम् । पुष्टिर्बर्द्धनमिति पुष्टिर्बर्द्धनम् ॥ उर्वाण्येकमि-
वेत्युर्वाण्यम् इव । बन्धनात् । मृत्योः । मुक्कषीय । मा ।
अमृतात् ॥ पतिवेदनमिति पति वेदनम् । इतः । मुक्कषीय ।
मा । अमृतः ॥ ५९ ॥

एतत् । ते । रुद्र । अवसम् । तेन । परः । मूर्जवत-
ऽइति मूर्ज वतः । अति । इहि ॥ अवततधन्वेत्यवतत धन्वा ।
पिनाकावसऽइति पिनाक अवसः । कृत्तिवासाऽइति कृत्ति
वासाः । अहिंसन् । नः । शिवः । अति । इहि ॥ ६० ॥

अययुषमिति त्रि आयुषम् । जमदग्नेरिति जमत् अग्नेः ।
कश्यपस्य । अययुषमिति आयुषम् ॥ यत् । देवेषु ।

अयम्बकमिति त्रि अम्बकम् । पुष्टिर्बर्द्धनमिति पुष्टिर्बर्द्धनम् । उर्वा-
ण्येकमिवेत्युर्वाण्यम् इव । मृत्योः । मुक्षीय । मुक्षीय ॥ ५९ ॥

रुद्र । अवततधन्वेत्यवतत धन्वा ॥ ६० ॥

अययुषमिति त्रि आयुषम् । जमदग्नेरिति जमत् अग्नेः । कश्यपस्य ।

अयम्बकमिति २ त्री अम्बकम् । यजामहे । पुष्टिर्बर्द्धनमिति पुष्टि
र्बर्द्धनम् । उर्वाण्येकमिवेत्युर्वा ३ ण्यम् इव । मुक्षीय । पतिवेदनमिति पति
वेदनम् । ४ मुक्षीय । ५ मा । ६ मृतः ॥ ५९ ॥

मूर्जवतऽइति मूर्ज वतः । कृत्तिवासाऽइति कृत्ति वासाः ॥ ६० ॥

अययुषमिति त्रि आयुषम् । अययुषमिति त्रि आयुषम् । अययुष-

१. 'आयुषम्' इति काशिकः पाठः ।

२. पत्रांशनाशात् पुनर्लिखितोऽपपाठः ।

३. अपपाठः, '०बर्द्धन०' इति साधुः ।

४. 'कपाठानुसारं 'बर्द्धनम्' इति युक्तः पाठः ।

५. पत्रांशस्य नाशात् पुनर्लिखितोऽपपाठः ।

त्र्यायुषमिति त्रि आयुषम् । तत् । न६ । अस्तु । त्र्यायुष-
मिति त्रि आयुषम् ॥६१॥

शिवः । नमः । अग्नि । स्वाधितिरिति स्व धितिः । ते ।
पिता । नमः । ते । अस्तु । मा । मा । हिंसी६ ॥ नि ।
वर्त्तयामि । आयुषे । अन्नाद्यायेत्यन्न अद्याय । प्रजननायेति प्र
जननाय । रायः । पोषाय । सुप्रजास्त्वायेतिसुप्रजा६ त्वाय ।
सुवीर्यायेतिसु वीर्याय ॥६२॥

॥ इति वाजसनेयिसंहितापदे तृतीयोऽध्यायः ॥

त्र्यायुषमिति त्रि आयुषम् । त्र्यायुषमिति त्रि आयुषम् । अस्तु । त्र्यायुषमिति त्रि
आयुषम् ॥६१॥

अस्तु । अन्नाद्यायेत्यन्न अद्याय । प्रजननायेति प्र जननाय । सुप्रजा-
स्त्वायेतिसुप्रजा६ त्वाय ॥६२॥

मिति त्रि^२ आयुषम् । त्र्यायुषमिति त्रि आयुषम् ॥६१॥

वर्त्तयामि । आयुषे । अन्नाद्यायेत्यन्न अद्याय । प्रजननायेति प्र
जननाय । रायः । पोषाय । सुप्रजास्त्वायेतिसुप्रजा६ त्वाय । सुवीर्यायेतिसु
वीर्याय ॥६३॥^२

॥ इति श्री वाजसनेयिसंहितापदे तृतीयोऽध्यायः ॥

१. 'आयुषम्' इति काशिकः पाठः ।

२. पत्रांशस्य नाशात् पुनर्लिखितोऽस्वरोऽपपाठः ।

२. इह ६२ संख्यास्थाने ६३ संख्या निर्दिष्टा । अस्मिन् पाठे
गलितानां पदानां मन्त्रांशानां च पुनः पाठः क्रियते । तेन नेहान्यग्रन्थवत् ४०
चत्वारिंशत्तमस्य मन्त्रस्य पदपाठ एकोनचत्वारिंशन्मन्त्रपदपाठ एव एकीकृतः ।
समग्रपाठे सत्यपीह ४० तममन्त्रस्य पदपाठान्ते ४० संख्यास्थाने पुनः ३६ संख्यैव
निर्दिष्टा, अत इयमेकस्याः संख्याया न्यूनता इह ६२ स्थाने ६३ संख्या
निदिश्य पूरिता ।

चतुर्थोऽध्यायः

आ । इदम् । अगन्म । देवयजनमितिदेव यजनम् ।
 पृथिव्याः । यत्र । देवासः । अजुषन्त । विश्वे ॥
 ऋक्सामाभ्यामित्यूक् सामाभ्याम् । सन्तरन्तऽइतिसम्
 तरन्तं । यजुर्भिरितियजुः भिः । रायः । पोषेण । सम् ।
 इषा । मदेम ॥ इमाः । आपः । शम् । ऊँऽइत्यू । मे ।
 सन्तु । देवीः । ओषधे । त्रायस्व । स्वधितऽइतिस्व धिते ।
 मा । एनम् । हिंसीदं ॥१॥

आपः । अस्मान् । मातरः । शुन्धयन्तु । घृतेन ।
 नदं । घृतप्वऽइतिघृत प्वः । पुनन्तु ॥ विश्वम् । हि ।
 रिप्प्रम् । प्रवहन्तीतिप्र वहन्ति । देवीः । उत् । इत् ।

अगन्म । पृथिव्याः । विश्वे । ऋक्सामाभ्यामित्यूक् सामाभ्याम् ।
 ऊँऽइत्यू ॥१॥

अस्मान् । घृतप्वऽइतिघृत प्वः । विश्वम् । रिप्प्रम् । प्रवहन्तीतिप्र

देवयजनमितिदेव ^१यजनम् । यत्र । ^२ऋक्सामाभ्यामित्यूक् सामा-
 भ्याम् । यजुर्भिरितियजुः भिः । रायः । त्रायस्व ॥१॥

शुन्धयन्तु । घृतप्वऽइतिघृत प्वः । प्रवहन्तीतिप्र वहन्ति ॥२॥

१. 'यजनम्' इति शुद्धः पाठो ज्ञेयः ।

२. सकारे परतः प्रथमस्य द्वितीयापत्तिरस्य विशिष्टा शैली ।
 तैत्तिरीयपाठेऽपीयं शैली दृश्यते ।

आब्भ्य॑हं । शुचि॑ः । आ । पू॒त॑ । ए॒मि ॥ दी॒क्क॒षा॒त॒प॒सो॑हं ।
त॒नू॑ । अ॒सि । ताम् । त्वा । शि॒वाम् । श॒ग्ग॒माम् । परि॑ ।
द॒धे । भ॒द्रम् । व॒र्ण॑म् । पु॒ष्य॑न् ॥२॥

वृ॒त्रस्य॑ । अ॒सि । क॒नी॒न॒क॑हं । च॒क्क॒षु॒र्द्वा॒ऽइति॑चक्कषु॑हं
दा॑ । अ॒सि । च॒क्क॒षुः । मे । दे॒हि ॥३॥

चि॒त्प॒ति॒रिति॑चि॒त् पति॑ः । मा । पु॒ना॒तु । वाक्क॒प-
ति॒रिति॑वाक् पति॑ः । दे॒व॑ । स॒वि॒ता ॥ तस्य॑ । ते ।
प॒वि॒त्र॒प॒ते॒ऽइति॑पवि॒त्र प॒ते । प॒वि॒त्र॒पू॒त॒स्येति॑प॒वि॒त्र पू॒त॒स्य ।
व॒त्का॒म॒ऽइति॑यत् का॒म॑हं । पु॒ने । तत् । श॒के॒य॒म् ॥४॥

आ । वृ॒हं । दे॒वा॒स॒हं । ई॒म॒हे । वृ॒म॒म् । प्र॒य॒ती॒ति॒प्र
य॒ति । अ॒ध्व॒रे ॥ आ । वृ॒हं । दे॒वा॒स॒हं । आ॒शि॒ष॒ऽइत्या
शि॒षः । य॒ज्जि॒या॒स॑हं । ह॒वा॒म॒हे ॥५॥

ब॒ह॒न्ति । आ॒ब्भ्य॑हं । दी॒क्षा॒त॒प॒सो॑हं । श॒ग्ग॒माम् । भ॒द्रम् । व॒र्ण॑म् । पु॒ष्य॑न् ॥२॥

वृ॒त्रस्य॑ । च॒क्षु॒र्द्वा॒ऽइति॑चक्षुः दा॑ । च॒क्षुः । ॥३॥

चि॒त्प॒ति॒रिति॑चि॒त् पति॑ः । वाक्क॒प॒ति॒रिति॑वाक् पति॑ः । प॒वि॒त्र॒प॒ते॒-
ऽइति॑पवि॒त्र प॒ते । प॒वि॒त्र॒पू॒त॒स्येति॑प॒वि॒त्र पू॒त॒स्य । व॒त्का॒म॒ऽइति॑यत् का॒म॑हं ॥४॥

प्र॒य॒ती॒ति॒प्र य॒ति । अ॒ध्व॒रे । आ॒शि॒ष॒ऽइत्या शि॒षः । य॒ज्जि॒या॒सः ॥५॥

वृ॒त्रस्य॑ ॥३॥

वाक्क॒प॒ति॒रिति॑वाक् पति॑ः । व॒त्का॒म॒ऽइति॑यत् का॒म॑हं । श॒के॒-
य॒म् ॥४॥

प्र॒य॒ती॒ति॒प्र य॒ति । य॒ज्जि॒या॒स॑हं ॥५॥

स्वाहा । सृज्जम् । मनसं । उरोः । अन्तरिक्षात् ।
द्यावापृथिवीभ्याम् । वातात् । आ । रभे । स्वाहा ॥६॥

आकृत्याऽइत्या कृत्यै । प्रयुजऽइतिप्र युजे । अग्नये ।
स्वाहा । मेधायै । मनसे । दीक्षायाँ । तपसे । सरस्वत्यै ।
पूष्णे । अग्नये । स्वाहा ॥ आपः । देवीं । बृहतीं ।
विश्वशम्भुवऽइतिविश्व शम्भुवः । द्यावापृथिवीऽइतिद्यावा-
पृथिवी । उरोऽइत्युरो । अन्तरिक्ष ॥ बृहस्पतये । हविषा ।
विधेम । स्वाहा ॥७॥

विश्वः । देवस्य । नेतुः । मर्तः ॥ ववुरीत ।
सख्यम् ॥ विश्वः । राये । इषुद्ध्यति । द्युम्नम् । ववूणीत ।
पुण्यसे । स्वाहा ॥८॥

आकृत्याऽइत्या कृत्यै । प्रयुजऽइतिप्र युजे । अग्नये । दीक्षायै ।
सरस्वत्यै । पूष्णे । अग्नये । विश्वशम्भुवऽइतिविश्व शम्भुवः । द्यावापृथिवी-
ऽइतिद्यावापृथिवी । उरोऽइत्युरो । अन्तरिक्ष । बृहस्पतये ॥७॥

विश्वः । सख्यम् । विश्वः । इषुद्ध्यति । द्युम्नम् । पुण्यसे ॥८॥

युजम् ॥६॥

प्रयुजऽइतिप्र युजे^१ । अग्नये । मेधायै ।^२ द्यावापृथिवीऽइतिद्यावा-
पृथिवी । बृहस्पतये ॥७॥

विश्वोदेवस्य । विश्वः । राये ॥८॥

१. 'युजे' इति साधुः पाठ इह द्रष्टव्यः ।

२. मन्त्रपाठेऽन्यपदकोशेषु च 'द्यावापृथिवी' इत्याद्युदात्त पदं दृश्यते ।

ऋक्सामयोरित्यृक् सामयोः । शिल्पेऽइतिशिल्पे ।
 स्यः । तेऽइतिते । वाम् । आ । रभे । तेऽइतिते । मा ।
 पातम् । आ । अस्य । यज्जस्य । उदृचऽइत्युत् ऋचः ॥
 शर्म । असि । शर्म । मे । यच्छ ॥९॥

ऊर्क । असि । आङ्गिरसी । ऊर्णम्भदाऽइत्यूर्ण
 भदाः । ऊर्जम् । मयि । धेहि ॥ सोमस्य । नीविः । असि ।
 विष्णोः । शर्म । असिः । शर्म । यजमानस्य । इन्द्रस्य ।
 योनिः । असि । सुसस्याऽइतिसु सस्याः । कृषीः । कृधि ॥
 उत् । श्रयस्व । वनस्पते । ऊर्ध्वः । मा । पाहि ।
 अहसः ॥१०॥

व्रतम् । कृणुत । व्रतम् । कृणुत । अग्निः । ब्रह्म ।
 अग्निः । यज्जः । वनस्पतिः । यज्जियः ॥ दैवीम् ।

ऋक्सामयोरित्यृक् सामयोः । शिल्पेऽइतिशिल्पे । यजस्य । उदृच-
 ऽइत्युत् ऋचः ॥९॥

आङ्गिरसी । ऊर्णम्भदाऽइत्यूर्ण^२भदाः । विष्णोः । वनस्पते ।
 ऊर्ध्वः ॥१०॥

अग्निः । ब्रह्म । अग्निः । यजः । वनस्पतिः । यजियः ।

^३ऋक्सामयोरित्यृक् सामयोः । यजस्य । यच्छ ॥९॥

मयि । यजमानस्य । योनिः । ^४कृषीः । ^५स्कृधि । श्रयस्व ॥१०॥

यजः । यजियः । धियम् । अग्निष्टये । व्वर्चोधामितिर्व्वर्चः

१. 'आङ्गिरसि' इति सम्बुद्धयन्तमिति दयानन्दः । उभयथाऽपि
 पदच्छेदस्य संभवः स्वरदोषाभावात् ।

२. द्वौ 'ऊर्णम्भदसम्' पदम् । अ० २।२, ५; तथा २।३३, ५७ ।

३. द्रष्टव्यम् 'ऋक्सामाम्याम्' पदम् । अ० ४ मं० १ ॥

४. अपपाठोऽयं लेखकप्रमादजः ।

धियम् । मनामहे । सुमुडीकामितिसु मृडीकाम् । अभिष्टये ।
 वृक्षोधाभितिर्वृक्षं धाम् । यज्जवाहसमितियज्ज वाहसम् ।
 सुतीर्थेतिषु तीर्था । नहं । असत् । वशे ॥ ये । देवाः ।
 मनोजाताऽइतिमनः- जाताहं । मनोयुजाऽइतिमनहं युजः- ।
 दक्षकृतवऽइतिदक्ष कृतवहं । ते । नहं । अवन्तु ।
 ते । नहं । पान्तु । तेभ्यः- । स्वाहा ॥११॥

श्वात्राः । पीताः । भवत । यूयम् । आपहं । अस्मा-
 कम् । अन्तः । उदरे । सुशेवाऽइतिषु शेवाहं ॥ ताः ।
 अस्मभ्यम् । अयक्वप्माः । अनमीवाः । अनागसहं ।
 स्वदन्तु । देवीः । अमृताहं । ऋतावृधः- । ऋतवृधऽइत्यृत
 वृधः- ॥१२॥

इयम् । ते । यज्जिया । तनूः । अपः । मुञ्चामि ।
 न । प्रजामितिप्र जाम् ॥ अहोमुचऽइत्यहहं मुचः- ।

सुमुडीकामितिसु मृडीकाम् । अभिष्टये । यज्जवाहसमितियज्ज वाहसम् ।
 सुतीर्थेतिषु तीर्था । दक्षकृतवऽइतिदक्ष कृतवः । तेभ्यः- ॥११॥

श्वात्राः । अस्माकम् । अस्मभ्यम् । ऋतवृधऽइत्यृत वृधः- ॥१२॥

यजिया । प्रजामितिप्र जाम् । अहोमुचऽइत्यहहं मुचः- ।

धाम् । यज्जवाहसमितियज्ज वाहसम् । 'वशे' । ये । मनोयुजऽइतिमनः-
 २युजः- ॥११॥

यूयम् । अयक्वप्माः । ऋतवृधऽइत्यृत वृधहं ॥१२॥

इयम् । यजिया ॥१३॥

१. अपपाठोऽयम्, 'वशे' इति साधुः पाठो ज्ञेयः ।

२. 'युजः-' इति शुद्धः पाठो द्रष्टव्यः ।

स्वाहाकृताऽइतिस्वाहा कृताहं । पृथिवीम् । आ । विशत ।
पृथिव्या । सम् । भव ॥१३॥

अग्ने । त्वम् । सु । जागृहि । वयम् । सु । मन्दिषी-
महि ॥ रक्कष । नहं । अप्रयुच्छन्नित्यप्र सुच्छन् ।
प्रबुधऽइतिप्र बुधे । नहं । पुनरितिपुनः । कृधि ॥१४॥

पुनः । मनः । पुनः । आयुः । मे । आ ।
अगन् । पुनरितिपुनः । प्राणः । पुनः । आत्मा^१ । मे ।
आ । अगन् । पुनरितिपुनः । चक्कषुः । पुनरितिपुनः ।
श्रोत्रम् । मे । आ । अगन् ॥ वैश्वानरः । अदब्धहं ।
तनूपाऽइतितनू पाः । अग्निः । नहं । पातु । दुरितादितिदुहं
इतात् । अवद्यात् ॥१५॥

त्वम् । अग्ने । व्रतपाऽइतिव्रत पाः । असि । देवः ।
आ । मर्त्येषु । आ ॥ त्वम् । सज्जेषु । ईड्यः ॥ रास्व ।
इयत् । सोम । आ । भूयः । भर । देवः । नहं । सविता ।
वसोहं । दाता । वसु । अदात् ॥१६॥

एषा । ते । शुक्क्र । तनूः । एतत् । वर्चः । तया ।

पृथिव्या ॥१३॥

अग्ने । रक्ष । अप्रयुच्छन्नित्यप्र सुच्छन् । प्रबुधऽइतिप्र बुधे ॥१४॥
आत्मा । चक्षुः । श्रोत्रम् । वैश्वानरः । अग्निः । अवद्यात् ॥१५॥
अग्ने । यज्ञेषु । रास्व ॥१६॥

वयम् । अप्रयुच्छन्नित्यप्र सुच्छन् ॥१४॥

आयुः ॥१५॥

व्रतपाऽइतिव्रत पाः । यज्ञेषु । इयत् । भूयः ॥१६॥

१. 'आत्मा' इति केचन लिखन्ति । यमस्वरूपविचारो ग्रन्थात्ते द्रष्टव्यः ।

सम् । भव । भ्राजम् । गच्छ ॥ जू१ । असि । धृता । मनसा ।
जुष्टा । विष्णवे ॥१७॥

तस्याहं । ते । सत्यसंवसऽइति सत्य संवसहं । प्रसव-
इतिप्र सवे । तन्वः । यन्त्रम् । अशीय । स्वाहा ॥
शुक्रम् । असि । चन्द्रम् । अमृतम् । वैश्वदेवमिति वैश्व
देवम् ॥१८॥

चित् । मना । धी१ । दक्षिणा । क्षत्रिया ।
यज्जिय । उभयतहंशीर्णीत्युभयतहं शीर्णी ॥ सा ।
नहं । सुप्राचीतिसु प्राची । सुप्रतीचीतिसु प्रतीची ।
एधि । मित्र१ । त्वा । पदि । बध्नीताम् । पूषा ।
अध्वनहं । पातु । इन्द्राय । अर्घ्यक्षायेत्यधि
अक्षाय ॥१९॥

शुक्र । १ गच्छ । जुष्टा । विष्णवे ॥१७॥

सत्यसंवसऽइति सत्य संवसहं । प्रसवऽइतिप्र सवे । तन्वः । शुक्रम् ।
वैश्वदेवमिति वैश्व देवम् ॥१८॥

दक्षिणा । क्षत्रिया । यज्जिया । उभयतहंशीर्णीत्युभयतहं शीर्णी ।
सुप्राचीतिसु प्राची । सुप्रतीचीतिसु प्रतीची । मित्र१ । बध्नीताम् । अध्वनहं ।
अर्घ्यक्षायेत्यधि अक्षाय ॥१९॥

तस्या । गच्छ ॥१७॥

य्यन्त्रम् । अशीय ॥ वैश्वदेवमिति वैश्व देवम् ॥१८॥

दक्षिणा । आ२ । क्षत्रिया । यज्जिया । उभयतहंशीर्णीत्युभयतहं
शीर्णी । इन्द्राय । अर्घ्यक्षायेत्यधि अक्षाय ॥१९॥

१. मुम्बईमुद्रिते सचकारः 'गच्छ' इति पाठः ।

२. 'आ' पदमन्यकोशेषु नोपलभ्यते । स्वरदोषाच्चेदं पदं न संभवति ।

अनु । त्वा । माता । मन्व्यताम् । पिता । भ्राता ।
 सगर्भम्यऽइतिस गम्यं । सखा । सयूथ्यऽइतिस
 यूथ्यं ॥ सा । देवि । देवम् । अच्छ । इहि । इन्द्राय ।
 सोमम् । रुद्रः । त्वा । आ । वर्त्तयतु । स्वस्ति । सोम-
 सुखेति सोम सखा । पुनः । आ । इहि ॥२०॥

वस्वी । असि । अदितिं । आदित्या । रुद्रा । चन्द्रा ॥
 बृहस्पतिः । त्वा । सुम्ने । रम्णातु । रुद्रः । वसुभिरिति-
 वसु मिं । आ । चक्रे ॥२१॥

अदित्यां । त्वा । मूर्द्धन् । आ । जिघर्म्मि । देवयजन-
 इतिदेव यजने । पृथिव्याः । इडायां । पदम् । असि ।
 घृतवदितिघृत वत् । स्वाहा ॥ अस्मेऽइत्यस्मे । रमस्व ।
 अस्मेऽइत्यस्मे । ते । बन्धुः । त्वेऽइति त्वे । रायः ।

मन्व्यताम् । सगर्भम्यऽइतिस गम्यं । सयूथ्यऽइतिस यूथ्यं । 'अच्छ ।
 रुद्रः । स्वस्ति ॥२०॥

आदित्या । रुद्रा । बृहस्पतिः । सुम्ने । रम्णातु । रुद्रः ॥२१॥

आदित्यां । पृथिव्याः । अस्मेऽइत्यस्मे । अस्मेऽइत्यस्मे । त्वेऽइति त्वे ।

सयूथ्यऽइतिस । २यूथ्यं । इन्द्राय । वर्त्तयतु ॥२०॥

वसुभिरिति वसु मिः ॥२१॥

देवयजनऽइतिदेव ३यजने । इडायां । घृतवदितिघृत वत् । रायः ।

१. मुम्बईमुद्रिते 'अच्छ' इति सचकारः पाठः ।

२. 'यूथ्यं' इति शुद्धः पाठोऽत्र ज्ञेयः ।

३. 'यजने' इति शुद्धः पाठो द्रष्टव्यः ।

मेऽइतिमे । रायः । मा । वृयम् । रायः । पोषेण । वि ।
यौष्म । तोतः । रायः ॥२२॥

सम् । अकल्ये । देव्या । धिया । सम् । दक्षिणया ।
उरुचक्षुसेत्युरु चक्षसा ॥ मा । मे । आयुः । प्र ।
मोषीदं । मोऽइतिमो । अहम् । तव । वृरिम् । विदेय । तव ।
देवि । सन्दृशीतिसम् दृशि ॥२३॥

एषः । ते । गायत्रः । भागः । इति । मे । सोमाय ।
ब्रूतात् । त्रैष्टुभदं । त्रैस्तुभऽइतित्रैस्तुभदं । जागतदं । छन्दो-
नामानामितिच्छन्ददं नामानाम् । साम्राज्यमितिसाम्
राज्यम् । गच्छ । आस्माकः । असि । शुक्रः । ते ।
ग्रह्यः । विचितऽइतिवि चितः । त्वा । वि ।
चिन्वन्तु ॥२४॥

अभि । त्यम् । देवम् । सवितारम् । ओण्योः ।
कविकर्तुमिति कवि कर्तुम् । अर्चामि । सत्यसवमिति सत्य

यौष्म ॥२२॥

अकल्ये । देव्या । दक्षिणया । उरुचक्षुसेत्युरु चक्षसा ॥२३॥

गायत्रः । त्रैष्टुभदं । त्रैस्तुभऽइतित्रैस्तुभदं । साम्राज्यमितिसाम्
राज्यम् । गच्छ । आस्माकः । शुक्रः । चिन्वन्तु ॥२४॥

कविकर्तुमिति कवि कर्तुम् । सत्यसवमिति सत्य सवम् । रत्नधामिति-

राग्नः । वयम् । राग्नः । यौष्म । राग्नः ॥२२॥

धिया । दक्षिणया । आयुः । विदेय ॥२३॥

गायत्रः । सोमाय । विचितऽइतिवि चितः ॥२४॥

संवम् । रत्नधामितिरत्न धाम् । अभि । प्रियम् । मतिम् ।
 कविम् ॥ ऊर्ध्वा । यस्य । अमतिः । भा० । अदिद्युतत् ।
 सवीमनि । हिरण्यपाणिरितिहिरण्य पाणिः । अमिमीत् ।
 सुकक्रतुरिति सु क्रतुः । कृपा । स्वरितिस्वः ॥ प्रजाव्य-
 ऽइतिप्र जाव्यः । त्वा । प्रजाऽइतिप्र जा० । त्वा ।
 अनुप्राणन्त्वित्यनु प्राणन्तु । प्रजाऽइतिप्र जा० । त्वम् ।
 अनुप्राणिहीत्यनु प्राणिहि ॥२५॥

शुक्रम् । त्वा । शुक्रेण । क्रीणामि । चन्द्रम् ।
 चन्द्रेण । अमृतम् । अमृतेन ॥ सग्मे । ते । गो० । अस्मे-
 इत्यस्मे । ते । चन्द्राणि । तपसः । तन० । अमि ।
 प्रजापतेरितिप्रजा पतेः । वर्णः । परमेण । पशुना । क्रीयसे ।
 महस्त्रपोषमिति सहस्र पोषम् । पुषेयम् ॥२६॥

मित्र० । नः । आ । इहि । सुमित्रधऽइति सु मित्रधः ।
 इन्द्रस्य । उरुम् । आ । विश । दक्षिणम् । उशन् ।

रत्न धाम् । ऊर्ध्वा । अदिद्युतत् । सुकक्रतुरिति सु क्रतुः । प्रजाव्यऽइतिप्र
 जाव्यः । प्रजाऽइतिप्र जा० । अनुप्राणन्त्वित्यनु प्राणन्तु । प्रजाऽइतिप्र जा० ।
 अनुप्राणिहीत्यनु प्राणिहि ॥२५॥

शुक्रम् । शुक्रेण । सग्मे । अस्मेऽइत्यस्मे । प्रजापतेरितिप्रजा
 पतेः ॥२६॥

मित्र० । सुमित्रधऽइति सु मित्रधः । दक्षिणम् । हस्त । सुहस्तेति सु

प्रियम् । यस्य ॥२५॥

वर्णः । क्रीयसे । पुषेयम् ॥२६॥

उशन्तम् । स्योनः । स्योनम् ॥ खान । आज । अङ्गारे ।
वम्भारे । हस्त । सुहस्तेतिसु हस्त । कृशानोऽइति कृशानो ।
एते । वृह । सोमकक्रयणाऽइतिसोम क्रयणाह । तान् ।
रक्कषद्धम् । मा । वृह । दभन् ॥२७॥

परि । मा । अग्ने । दुश्चरितादितिदुः चरितात् ।
बाधस्व । आ । मा । सुचरितऽइतिसु चरिते । भज ॥
उत् । आयुषा । स्वायुषेतिसु आयुषा । उत् । अस्थाम् ।
अमृतान् । अनु ॥२८॥

प्रति । पन्थाम् । अपद्ब्रहि । स्वस्तिगामितिस्वस्ति
ग्राम् । अनेहसम् ॥ येन । विश्वाः । परि । द्विषः ।
वृणक्ति । विन्दते । वसु ॥२९॥

अदित्याह । त्वक् । असि । अदित्यै । सद् । आ ।
सीद ॥ अस्तब्धत् । ग्राम् । वृषभः । अन्तरिक्षम् ।
अभिमीत । वृरिमाणम् । पृथिव्याः ॥ आ । असीदत् । विश्वा ।

हस्त । सोमकक्रयणाऽइतिसोम क्रयणाह । रक्षध्वम् ॥२७॥

अग्ने । दुश्चरितादितिदुः चरितात् । अस्थाम् ॥२८॥

अपद्ब्रहि । स्वस्तिगामितिस्वस्ति ग्राम् । विश्वाः ॥२९॥

अदित्याह । अदित्यै । अस्तब्धत् । अन्तरिक्षम् । पृथिव्याः । विश्वा ।

सोमकक्रयणाऽइतिसोम क्रयणाह ॥२७॥

आयुषा । स्वायुषेतिसु आयुषा ॥२८॥

येन ॥२९॥

भुवनानि । सम्प्राडितिसम् राट् । विश्वा । इत् । तानि ।
वरुणस्य । व्रतानि ॥३०॥

वनेषु । वि । अन्तरिक्षम् । ततान् । वाजम् । अर्वा-
स्वित्यवैत् सु । पयः । उस्त्रियासु ॥ हृत्स्वितिहृत् सु ।
ऋतुम् । वरुणं । विक्रपु । अग्निम् । दिवि । सूर्यम् ।
अदधात् । सोमम् । अद्रौ ॥३१॥

सूर्यस्य । चक्रपुः । आ । रोह । अग्नेः । अक्कणः ।
कनीनकम् ॥ यत्र । एतशेभिः । ईयसे । आजमानं ।
विपश्चितेतिविपः चिता ॥३२॥

उसौ । आ । इत् । धूर्षाहौ । धूंसहावितिधूः सहौ ।
युज्येथाम् । अनश्नुऽइत्यनश्नु । अवीरहणौ । अवीरह-

सम्प्राडितिसम् राट् । विश्वा ॥३०॥

अन्तरिक्षम् । अर्वास्वित्यवैत् सु । हृत्स्वितिहृत् सु । विष्णु ।
अग्निम् । अद्रौ ॥३१॥

चक्षुः । अग्नेः । अक्षः । विपश्चितेतिविपः चिता ॥३२॥

युज्येथाम् । अनश्नुऽइत्यनश्नु । अवीरहनावित्यवीर हनौ । ब्रह्मचोदना-

१ सम्प्राडितिसम् राट् ॥३०॥

२ अर्वास्वित्यवैत् सु । पयः । उस्त्रियासु । ३ हृत्स्वितिहृत् सु ।
सूर्यम् ॥३१॥

सूर्यस्य । व्यस । ईयसे । विपश्चितेतिविपः चिता ॥३२॥

नाविच्यवीर हनौ । ब्रह्मचोदनावितिब्रह्म चोदनौ ॥
स्वस्ति । यजमानस्य । गृहान् । गच्छतम् ॥३३॥

भद्र१ । मे । असि । प्र । च्यवस्व । भुव६ । पते ।
विश्वानि ॥ अभि । धामानि । मा । त्वा । परिपरिण्डइति-
परि परिणः । विदुन् । परिपन्थिनऽइतिपरि पन्थिनः ।
वृका६ । अघायवः । अघयवऽइत्यघ सवः ॥ श्येन१ ।
भूत्वा । परा । पत । यजमानस्य । गृहान् । गच्छ । तत ।
नौ । संस्कृतम् ॥३४॥

नमः । मित्रस्य । बरुणस्य । चक्षसे । मह१ ।
देवाय । तत् । ऋतम् । सपर्यत ॥ दूरेदृशऽइतिदूरे दृशे ।
देवजातायेतिदेव जाताय । केतवे । दिव१ । पुत्राय ।
सूर्याय । शंसत ॥३५॥

वितिब्रह्म चोदनौ । स्वस्ति । गच्छतम् ॥३३॥

भद्र१ । विश्वानि । अघयवऽइत्यघ सवः । भूत्वा । गच्छ ।
संस्कृतम् ॥३४॥

मित्रस्य । चक्षसे । पुत्राय ॥३५॥

द्युज्येथाम् । द्यजमानस्य ॥३३॥

^१वृका६ । अघायवः । अघयवऽइत्यघ ^२य्यव६ । द्यजमानस्य ॥३४॥

देवाय । सपर्यत । देवजातायेतिदेव जाताय । पुत्राय । सूर्याय ॥३५॥

१. ककोशशैल्यनुसारम् ऋकारोत्तरो वकारो न गुरुर्भवति । तेनेह
'वृका६' इति शुद्धः पाठो ज्ञेयः ।

२. ककोशशैल्यनुसारमिह 'य्यवः' इति शुद्धः पाठो ज्ञेयः ।

वरुणस्य । उत्तम्भनम् । असि । स्कम्भसर्जनीऽइति-
स्कम्भ सर्जनी । स्थं । ऋतसदनीत्यृत सदनी । ऋत-
सदनमित्यृत सदनम् । आ । सीदु ॥३६॥

या । ते । धामानि । हविषा । यजन्ति । ता । ते ।
विश्वा । परिभूरितिपरि भूः । अस्तु । यज्जम् ॥
गयस्फानऽइतिगय स्फानः । प्रतरणऽइतिप्र तरणं ।
सुवीरऽइतिसु वीरः । अवीरहेत्यवीर हा । प्र । चर ।
सोम । दुष्यन् ॥३७॥

॥ इति वाजसनेयिसंहितापदे चतुर्थोऽध्यायः ॥

उत्तम्भनम् । ऋतसदनीत्यृत सदनी । ऋतसदनमित्यृत
सदनम् ॥३६॥

विश्वा । अस्तु । यज्जम् । गयस्फानऽइतिगय स्फानः । प्रतरणऽइतिप्र
तरणं । अवीरहेत्यवीर हा ॥३७॥

ऋतसदनीत्यृत सदनी । ऋतसदनमित्यृत सदनम् ॥३६॥
दया । द्यजन्ति । द्यज्जम् । गयस्फानऽइतिगय स्फानः । सुवीर-
ऽइतिसु वीरः । दुष्यन् ॥३७॥

॥ इति श्रीवाजसनेयिसंहितायां पदपाठेन चतुर्थोऽध्यायः ॥

पञ्चमोऽध्यायः

अग्ने॑ । तनू॑ । असि॑ । द्विष्णवे॑ । त्वा॑ । सोम॑स्य ।
अति॑थे॒ । आति॑त्थ्यम् । श्ये॒नाय॑ । सोम॑भृत॒ऽइति॑सोम॒ भृते॑ ।
अग्नये॑ । राय॑स्पोष॒दऽइति॑राय॒स्पोष॑ दे ॥१॥

अग्ने॑ । जनि॑त्रम् । असि॑ । वृष॑णौ । स्य॑ । उर्व॑शी ।
आयु॑ । पुरुर॑वाः । मन्था॑मि ॥२॥

भव॑तम् । न॒ । सम॑नसा॒विति॑स॒ मन॑सौ । सचै॑तसा॒-
वि॒तिस॑ चै॒तसौ॑ । अ॒रेप॑सौ ॥ मा । य॒ज्जम् । हि॒सिष्ट॑म् ।
मा । य॒ज्जप॑ति॒मिति॑य॒ज्ज प॑तिम् । जा॒तवे॑दसा॒विति॑जात॒
वेद॑सौ । शि॒वौ । भव॑तम् । अ॒द्य । न॒ ॥३॥

अग्नौ॑ । अग्नि॑ । चर॑ति । प्रविष्ट॑ऽइति॒प्र विष्ट॑ ।
ऋषी॑णाम् । पु॒त्र । अ॒भि॒श॒स्ति॒पावे॑त्य॒भि॒श॒स्ति॒ पावा॑ ॥

अग्ने॑ । द्विष्णवे॑ । आति॑त्थ्यम् । अग्नये॑ । राय॑स्पोष॒दऽइति॑राय॒स्पोष॑
दे ॥१॥

अग्ने॑ । जनि॑त्रम् ॥२॥

य॒ज्जम् । हि॒सिष्ट॑म् । य॒ज्जप॑ति॒मिति॑य॒ज्ज प॑तिम् । अ॒द्य ॥३॥

अग्नौ॑ । अग्नि॑ । प्रविष्ट॑ऽइति॒प्र विष्ट॑ । पु॒त्र । अ॒भि॒श॒स्ति॒पावे॑त्य॒भि॒श॒स्ति॒पावा॑-

श्ये॒नाय॑ । अग्नये॑ । राय॑स्पोष॒दऽइति॑राय॒स्पोष॑ दे ॥१॥

वृष॑णौ । आयु॑ ॥२॥

य॒ज्जम् । य॒ज्जप॑ति॒मिति॑य॒ज्ज प॑तिम् । जा॒तवे॑दसा॒विति॑जात॒ वेद॑सौ ॥३॥

प्रविष्ट॑ऽइति॒प्र विष्ट॑ । सु॒य॒जेति॑सु॒ 'य॒जा' । य॒ज्ज । अ॒प्र॒यु॒क्त-

१. ककोशशैल्यनुसारमिह 'यजा' इति शुद्धः पाठो द्रष्टव्यः ।

स॒३ । न॒६ । स्यो॒न॒३ । मु॒यजे॑ति॒सु य॒जा । य॒ज । इ॒ह ।
 दे॒वेभ्यः॑ । ह॒व्यम् । स॒दम् । अ॒प्र॒यु॒च्छन्नि॒त्य॒प्र॒ यु॒च्छन् ।
 स्वाहा ॥४॥

आप॑तय॒ऽइत्या प॑तये । त्वा । परि॑पतय॒ऽइति॑परि॑
 पतये । गृह्ण॑मि । तनून॑प्त्र॒ऽइति॑तनू न॑प्त्रे । शा॒क्क॒राय॑ ।
 श॒क्क॒ने । ओजि॑ष्ठा॒य ॥ अना॑धृष्टम् । अ॒सि । अ॒नाधृ॑ष्यम् ।
 दे॒वाना॑म् । ओजः॑ । अ॒न॒भि॒श॒स्ती॒त्य॒न॒भि॒ श॒स्ति । अ॒भि॒-
 श॒स्ति॒पा॒ऽइत्य॑भि॒श॒स्ति॒ पा॒३ । अ॒न॒भि॒श॒स्ते॒न्य॒मि॒त्य॒न॒भि॒
 श॒स्ते॒न्य॒म् । अ॒ञ्ज॒सा । स॒त्यम् । उप॑ । गे॒षम् । स्वि॒त॒ऽइति॑सु
 इ॒ते । मा । धा॒६ ॥५॥

अ॒ग्ने । व॒त्र॒त॒पा॒ऽइति॑व्रत॑ पा॒६ । त्वे॒ऽइति॑त्वे । व॒त्र॒त॒पा॒-
 ऽइति॑व्रत॑ पा॒६ । या । तव॑ । त॒नू॒३ । इ॒यम् । सा । म॒यि॑ ।

भि॒श॒स्ति॒ पा॒वा । दे॒वेभ्यः॑ । ह॒व्यम् । अ॒प्र॒यु॒च्छन्नि॒त्य॒प्र॒ यु॒च्छन् ॥४॥

आप॑तय॒ऽइत्या प॑तये । गृह्ण॑मि । तनून॑प्त्र॒ऽइति॑तनू न॑प्त्रे । शा॒क्क॒राय॑ ।
 श॒क्क॒ने । ओजि॑ष्ठा॒य । अना॑धृष्टम् । अ॒नाधृ॑ष्यम् । अ॒न॒भि॒श॒स्ती॒त्य॒न॒भि॒ श॒स्ति ।
 अ॒भि॒श॒स्ति॒पा॒ऽइत्य॑भि॒श॒स्ति॒ पा॒३ । अ॒न॒भि॒श॒स्ते॒न्य॒मि॒त्य॒न॒भि॒ श॒स्ते॒न्य॒म् ।
 स॒त्यम् ॥५॥

अ॒ग्ने । त्वे॒ऽइति॑त्वे । दी॒क्षाम् । दी॒क्षा॒प॒ति॒रि॒ति॑दी॒क्षा प॑ति॒६ ।

न्नि॒त्य॒प्र॒ यु॒च्छन् ॥४॥

आप॑तय॒ऽइत्या प॑तये । परि॑पतय॒ऽइति॑परि॑ पतये । शा॒क्क॒राय॑ ।
 ओजि॑ष्ठा॒य ॥५॥

व॒त्र॒त॒पा॒ऽइति॑व्रत॑ पा॒६ । व॒त्र॒त॒पा॒ऽइति॑व्रत॑ पा॒६ । य्या । इ॒यम् ।

१. 'इतिव्रत' इति कव्यनिरिक्तेष्वपि हस्तलेखेषु पाठः । स च
 अथपाठः । ककोशे तु युक्तस्तादृशः पाठः, नान्यकोशीयः ।

योऽइतियो^१ । मम । तनू^२ । एषा । सा । त्वयि ॥ सह ।
नौ । व्रतपतऽइतिव्रत पते । व्रतानि । अनु । मे ।
दीक्क्षाम् । दीक्क्षापतिरितिदीक्क्ष पतिः । मन्थताम् ।
अनु । तपः । तपस्पतिः । तपःपतिरिति तपः पतिः ॥६॥

अंशुरंशुरित्यंशु^३ अंशुः । ते । देव । सोम ।
आ । प्यायताम् । इन्द्राय । एकधनविदुऽइत्येकधन विदे ॥
आ । तुभ्यम् । इन्द्रः । प्यायताम् । आ । त्वम् । इन्द्राय ।
प्यायस्व ॥ आ । प्यायय । अस्मान् । सखीन् । सन्ध्या ।
मेधया । स्वस्ति । ते । देव । सोम । सुत्ताम् । अशीय ॥
एष्टाऽइत्या ईष्टाः । रायः । प्र । इषे । भगाय । ऋतम् ।
ऋतवादिभ्युऽइत्यृतवादि भ्यः । नमः । द्यावापृथिवी-
भ्याम् ॥७॥

मन्थताम् ॥६॥

अंशुरंशुरित्यंशु^३ अंशुः । एकधनविदुऽइत्येकधन विदे ।
तुभ्यम् । अस्मान् । सन्ध्या । स्वस्ति । सुत्ताम् । एष्टाऽइत्या ईष्टाः । ऋत-
वादिभ्युऽइत्यृतवादि भ्यः । द्यावापृथिवीभ्याम् ॥७॥

मसि । योऽइतियो । त्वसि । व्रतपतऽइतिव्रत पते ॥६॥

प्यायताम् । इन्द्राय । एकधनविदुऽइत्येकधन विदे । आप्यायताम्^२ ।
इन्द्राय । प्यायस्व । प्यायय । मेधया । अशीय । रायः । भगाय ।
ऋतवादिभ्युऽइत्यृतवादि भ्यः ॥७॥

१. यो या उ या च' इति महीधरः । 'या चैषा मम' इत्युव्वटः ।
अत्राह दयानन्दस्वामी—'(यो) या । अत्र महीधरेण या उ इत्यनुद्ध
व्याख्यातम्, ओदन्तोऽयं निपातः ।' यजुर्भाष्ये ५।६ ॥

२. इह मन्त्रे 'प्यायताम्' इत्येव श्रूयते । तस्मादिह 'आप्यायताम्'
इति पदच्छेदः, स्वरश्च चिन्त्यः ।

वा । ते । अग्ने । अयं शयेत्ययं शया । तनूः ।
 वर्षिष्ठा । गह्वरेष्ठा । गह्वरेस्थेतिगह्वरे स्था ॥ उग्रम् ।
 वचः । अप । अवधीत् । रेषम् । वचः । अप । अवधीत् ।
 स्वाहा ॥ रजं शयेतिरजं शया । हरिशयेतिहरि शया ॥८॥

तप्सायनीतितप्त अयनी । मे । असि । वित्ताय-
 नीतिवित्त अयनी । मे । असि । अवतात् । मा । नाथितात् ।
 अवतात् । मा । इयथितात् ॥ विदेत् । अग्निः । नभः ।
 नाम । अग्ने । अङ्गिरः । आयुना । नाम्ना । आ । इहि ।
 यः । अस्याम् । पृथिव्याम् । असि । यत् । ते । अनाष्टम् ।
 नाम । यज्ञियम् । तेन । त्वा । आ । दुधे । द्वितीयस्याम् ।
 तृतीयस्याम् ॥ अनु । त्वा । देववीतयऽइतिदेव वीतये ॥९॥

सिंही । असि । सप्तनमाही । सप्तनसहीतिसप्तन
 सही । देवेभ्यः । कल्पस्व । शुन्धस्व । शुम्भस्व ॥१०॥

अग्ने । अयं शयेत्ययं शया । वर्षिष्ठा । गह्वरेष्ठा । गह्वरेस्थेतिगह्वरे
 स्था । उग्रम् ॥८॥

तप्सायनीतितप्त अयनी । अग्निः । अग्ने । अङ्गिरः । नाम्ना ।
 पृथिव्याम् । अनाष्टम् । यज्ञियम् । ९॥

सप्तनसाही । सप्तनसहीतिसप्तन सही । देवेभ्यः । कल्पस्व ॥१०॥

श्या । अयं शयेत्ययं शया । रजं शयेतिरजं शया । हरि-
 शयेतिहरि शया ॥८॥

तप्सायनीतितप्त अयनी । वित्तायनीतिवित्त अयनी । आयुना ।
 यः । यत् । यज्ञियम् । द्वितीयस्याम् । तृतीयस्याम् । देववीतयऽइतिदेव
 वीतये ॥९॥

इन्द्रोषऽइतीन्द्र घोषः । त्वा । वसुभिरिति वसु भिः ।
 पुरस्तात् । पातु । प्रचेताऽइतिप्र चेताः । रुद्रैः । पश्चात् ।
 मनोज्ञाऽइतिमनः । जवाः । पितृभिरितिपितृ भिः ।
 दुक्किषणतः । विश्वकर्मेतिविश्व कर्मा । आदित्यैः ।
 उत्तरतः । इदम् । अहम् । तप्तम् ॥ वाः । बहिर्देतिबहिः
 धा । यज्ज्ञात् । निः । सृजामि ॥११॥

सिंही । असि । स्वाहा । आदित्यवनिरित्यादित्य
 वनिः । ब्रह्मवनिरितिब्रह्म वनिः । कषत्रवनिरितिकषत्र
 वनिः । सुप्रजावनिरितिसुप्रजा वनिः । रायस्पोषवनि-
 रितिरायस्पोष वनिः । आ । बृह । देवान् । यजमानाय ।
 स्वाहा । भूतेभ्यः । त्वा ॥१२॥

ध्रुवः । अग्नि । पृथिवीम् । इह । ध्रुवक्षिदितिध्रुव
 क्षित् । अन्तरिक्षम् । अच्युतक्षिदित्यच्युत क्षित् ।
 दिवम् । अग्नेः । पुरीषम् । अग्नि ॥१३॥

पुरस्तात् । प्रचेताऽइतिप्र चेताः । रुद्रैः । पश्चात् । दुक्किणतः ।
 विश्वकर्मेतिविश्व कर्मा । आदित्यैः । तप्तम् । सृजात् ॥११॥

आदित्यवनिरित्यादित्य वनिः । ब्रह्मवनिरितिब्रह्म वनिः । क्षत्र-
 वनिरितिक्षत्र वनिः । सुप्रजावनिरितिसुप्रजा वनिः । रायस्पोषवनिरिति-
 रायस्पोष वनिः । भूतेभ्यः ॥१२॥

ध्रुवक्षिदितिध्रुव क्षित् । अन्तरिक्षम् । अच्युतक्षिदित्यच्युत क्षित् ।
 अग्नेः ॥१३॥

वसुभिरिति वसु भिः । विश्वकर्मेतिविश्व कर्मा । यज्ज्ञात् ॥११॥

आदित्यवनिरित्यादित्य वनिः । ब्रह्मवनिरितिब्रह्म वनिः । क्षत्र-
 वनिरितिक्षत्र वनिः । सुप्रजावनिरितिसुप्रजा वनिः । रायस्पोषवनिरिति-
 रायस्पोष वनिः । यजमानाय ॥१२॥

युञ्जते । मनः । उत । युञ्जते^१ । धियः । विप्र्रां ।
 विप्रस्य । बृहत् । विपश्चित् इति विपः चितः ॥ वि ।
 होत्रां । दधे । ब्रुनावित् । ब्रुनविदिति ब्रुन वित् ।
 एकः । इत् । मही । देवस्य । सवितुः । परिपृतिः ।
 परिस्तुतिरिति परि स्तुतिः । स्वाहा ॥ १४ ॥

इदम् । विष्णुः । वि । चक्रमे । त्रेधा । नि । दधे ।
 पदम् । समूढमितिसम् ऊढम् । अस्य । पाथसुरे । स्वाहा ॥ १५ ॥

इरावतीऽइतीरा वती । धेनुमतीऽइति धेनु मती । हि ।
 भूतम् । सूयवसिनी^२ । सूयवसिनीऽइतिसु^३ ववसिनी । मनवे ।
 दशस्या ॥ वि । अस्कृभ्नाः । रोदमीऽइति रोदसी । विष्णो-
 ऽइति विष्णो । एतेऽइत्येते । दाधर्त्थ । पृथिवीम् । अभितः ।
 मयूखैः । स्वाहा ॥ १६ ॥

विप्राः । विप्रस्य । विपश्चित् इति विपः चितः । होत्राः । परि-
 हृतिः । परिस्तुतिरिति परि स्तुतिः ॥ १४ ॥

विष्णुः । चक्रमे ॥ १५ ॥

अस्कृभ्नाः । विष्णोऽइति विष्णो । एतेऽइत्येते ॥ १६ ॥

युञ्जते । युञ्जते । धियः । विपश्चित् इति विपः चितः ।
 ब्रुनावित् । ब्रुनविदिति ब्रुन वित् ॥ १४ ॥

इरावतीऽइतीरा वती । सूयवसिनीऽइतिसु ययवसिनी । विष्णो-
 ऽइति विष्णो । मयूखैः ॥ १६ ॥

१. क्वचित् 'युञ्जते' इत्यपपाठः, मन्त्रे सर्वनिघातस्य दर्शनात् ।

२. 'ववसिनी' इति काशिकः पाठः ।

३. अत्र पाठभ्रंशः प्रतीयते । 'सूयवसिनी । सूयवसिनीऽइतिसु
 ययवसिनी' एवं पाठेन भाव्यम् ।

देवश्चुतावितिदेव श्रुतौ । देवेषु । आ । घोषतम् ।
 प्राचीऽइतिप्राची । प्र । इतम् । अद्धरम् । कल्पयन्ती-
 इतिकल्पयन्ती । उद्धम् । यज्जम् । नयतम् । मा ।
 जिह्वरतम् ॥ स्वम् । गोष्ठम् । गोस्थमितिगो स्थम् । आ ।
 वदतम् । देवीऽइतिदेवी । दुष्येऽइतिदुष्ये । आर्युः । मा ।
 निः । वादिष्टम् । प्रजामितिप्र जाम् । मा । निः ।
 वादिष्टम् । अत्र । रमेथाम् । वर्ष्मन् । पृथिव्याः ॥१७॥

विष्णोः । नु । क्रम् । वीर्ष्याणि । प्र । वोचम् । यः ।
 पार्थिवानि । विममऽइतिवि ममे । रजाधंसि ॥ यः ।
 अस्कभायत् । उत्तरमित्युत् तरम् । सधस्थमितिमध
 स्थम् । विचक्रमाणऽइतिवि चक्रमाणः । त्रेधा । उरुगाय-
 इत्युरु गायः । विष्णवे । त्वा ॥१८॥

देवश्चुतावितिदेव श्रुतौ । प्राचीऽइतिप्राची । अद्धरम् । कल्पयन्ती-
 इतिकल्पयन्ती । यज्जम् । जिह्वरतम् । गोष्ठम् । गोस्थमितिगो स्थम् ।
 वादिष्टम् । प्रजामितिप्र जाम् । वादिष्टम् । अत्र । पृथिव्याः ॥१७॥

विष्णोः । पार्थिवानि । अस्कभायत् । उत्तरमित्युत् तरम् । विच-
 क्रमाणऽइतिवि चक्रमाणः । उरुगायऽइत्युरु गायः । विष्णवे ॥१८॥

कल्पयन्तीऽइतिकल्पयन्ती । यज्जम् । नयतम् । दुष्येऽइतिदुष्ये ।
 आर्युः । २ वादिष्टम् ॥१७॥

वीर्ष्याणि । यः । विममऽइतिवि ममे । यः । अस्कभायत्^३ ।
 विचक्रमाणऽइतिवि चक्रमाणः । उरुगायऽइत्युरु गायः ॥१८॥

१. 'चक्रमाणः' इति काशिकः पाठः ।

२. 'वादिष्टम्' इति शुद्धः पाठो ज्ञेयः ।

३. अपपाठः, 'अस्कभायत्' इत्येवं पाठेन भाव्यम् ।

दिव॑- । वा । विष्णोऽइतिविष्णो । उ॒त । वा ।
 पृथि॒व्या॑ । म॒ह॑ । वा । विष्णोऽइतिविष्णो । उ॒रो॑ ।
 अ॒न्तरि॑क्कषात् ॥ उ॒भा । हि । ह॒स्ता । व॒सु॑ना । पु॒ण॒स्य॑ ।
 आ । प्र । य॒च्छ॑ । दक्कि॑षणात् । आ । उ॒त । स॒ड्यात् ।
 विष्ण॑वे । त्वा ॥१९॥

प्र । तत् । विष्णु॑- । स्त॒व॒ते । वृ॒द्ध्ये॑ण । मृ॒ग॑ । न ।
 भी॒म॑ । कु॒च॒र॑ । गि॒रि॒ष्ठा॑ । गि॒रि॒स्था॑ऽइतिगिरि॒ स्था॑ ॥
 य॒स्य॑ । उ॒रु॒षु॑ । त्रि॒षु॑ । वि॒क्रम॑णेष्विति॒ वि॒ क्रम॑णेषु ।
 अ॒धि॒क्कि॑षयन्तीत्य॒धि॒ क्षि॑यन्ति । भु॒वनानि॑ । वि॒श्वा ॥२०॥

विष्णो॑ऽ । र॒राट् । अ॒सि॒ । श्र॒प्त्रे॑ऽइतिश्र॒प्त्रे॑ ।
 स्थ॑ऽ । स्यू॑ । ध्रु॒व॑ । वृ॒ष्ण॒वम् । विष्ण॑वे । त्वा ॥२१॥

विष्णोऽइतिविष्णो । पृथि॒व्या॑ । विष्णोऽइतिविष्णो । अ॒न्तरि॑क्षात् ।
 ह॒स्ता । दक्षि॑णात् । स॒व्यात् । विष्ण॑वे ॥१९॥

विष्णु॑- । गि॒रि॒ष्ठा॑ । गि॒रि॒स्था॑ऽइतिगिरि॒ स्था॑ । वि॒क्रम॑णेष्विति॒ वि॒ क्रम॑णेषु ।
 अ॒धि॒क्षि॑यन्तीत्य॒धि॒ क्षि॑यन्ति । वि॒श्वा ॥२०॥

विष्णो॑ऽ । श्र॒प्त्रे॑ऽइतिश्र॒प्त्रे॑ । वृ॒ष्ण॒वम् । विष्ण॑वे ॥२१॥

विष्णोऽइतिविष्णो । १वा । म॒ह॑ । १वा । विष्णोऽइतिविष्णो ।
 य॒च्छ॑ ॥१९॥

वृ॒द्ध्ये॑ण । य॒स्य॑ । वि॒क्रम॑णेष्विति॒ वि॒ क्रम॑णेषु । अ॒धि॒क्षि॑यन्तीत्य॒धि॒ क्षि॑यन्ति ॥२०॥

३स्यू॑ ॥२१॥

१. कपाठे 'वा' पदे वकारः संहितावन्न गुरुर्भवति ।

२. कपाठानुसारमिह 'विवि' इत्येवं पाठः साधुः ।

३. अपपाठोऽयम्, 'स्यू' इत्येवं साधुः ।

नारीं । असि । इदम् । अहम् । रक्कषसाम् । ग्रीवाः ।
अग्निं । कृन्तामि ॥ बृहन् । असि । बृहद्रवाऽइतिबृहत् रवाहं ।
बृहतीम् । इन्द्राय । वाचम् । वुद ॥२२॥

रक्कषोहणम् । रक्कषोहनमिति रक्कषहं हनम् ।
बल्लगहनमिति बल्लग हनम् । वैष्णवीम् । इदम् । अहम् ।
तम् । बल्लगम् । उत् । किरामि । यम् । मे । निष्ट्यः ।
यम् । अमाच्यः । निचखानेति नि चखानं । समानः ।
असमानहं । सबन्धुरितिस बन्धुहं । असबन्धुरित्यसं बन्धुहं ।
सजातऽइतिस जातः । असजातहं । उत् । कृत्याम् ।
किरामि ॥२३॥

रक्षसाम् । बृहद्रवाऽइतिबृहत् रवाहं ॥२२॥

रक्षोहणम् । रक्षोहनमिति रक्षहं हनम् । वैष्णवीम् । निष्ट्यः ।
अमाच्यः । कृत्याम् ॥२३॥

इन्द्राय ॥२२॥

बल्लगहनमिति बल्लग हनम् । यम् । यम् ॥२३॥

१. 'नारी' इति संबुद्धयन्तमिति स्वामिदयानन्दः । स्वरदोषाभावात्
वाक्यस्य चोभयथा सामञ्जस्याद् उभयथापि पदच्छेदः संभवति । अत्र ४८
पृष्ठस्था प्रथमा टिप्पण्यनुसंधेया ।

२. 'बल्लगहनऽइति बल्लगहनहं, बल्लगहनमिति बल्लगहनौ' (५।२३,
२५) इति स्वामिदयानन्दस्वीकृतः बकारवान् पाठः । अपि चात्र 'बल्लानि गाहते'
'बल्लानि गाह्ये' इति भाष्यानुसारं 'गाहनः' 'गाहनौ' इत्युत्तरपदे स्वीकृते इति
प्रतीयते । स्वरदोषाभावात् तादृशश्छेदोऽपीह संभवति । तथा ह्युक्तं
भगवता महाभाष्यकृता—'न लक्षणेन पदकारा अनुवर्त्याः, पदकारैर्नाम लक्षण-
मनुवर्त्यम्' (३।१।१०६ तथा ८।२।१६) उभयत्रापि 'अवग्रहदोष' समा-
धानायेदमुक्तम् । तेन पदकारविहितादवग्रहादन्यत्रापि लक्षणानुसारं प्राप्नुव-
न्वग्रहो न दोषावह इति सूच्यते ।

स्वराडितिस्र राट् । असि । सपत्नहेतिसपत्न हा ।
 सत्रराडितिसत्र राट् । अभिमातिहेत्यभिमाति हा । जन-
 राडितिजन राट् । रक्कषोहेतिरक्कषं हा । सर्वराडितिसर्व
 राट् । अमित्रहेत्यमित्र हा ॥२४॥

रक्कषोहणः । रक्कषोहनऽइतिरक्कषं हनः ।
 वृद्धं । वृल्लगहनऽइतिवल्लग हनः । प्र । उक्कषामि ।
 वैष्णवान् । अव । नयामि । अव । स्तृणामि । रक्कषोहणौ ।
 रक्कषोहनाविति रक्कषं हनौ । वाम् । वृल्लगनाविति वल्लग
 हनौ । उप । दधामि । वैष्णवीऽइतिवैष्णवी । परि ।
 उहामि । वैष्णवीऽइतिवैष्णवी । वैष्णवम् । असि ।
 वैष्णवाः । स्थ ॥२५॥

यवः । असि । यवय । अस्मत् । द्वेषः । यवय ।
 अरातीह । दिवे । त्वा । अन्तरिक्षाय । पृथिव्यै ।

सपत्नहेतिसपत्न हा । सत्रराडितिसत्र राट् । अभिमातिहेत्यभिमाति
 हा । रक्षोहेतिरक्षं हा । अमित्रहेत्यमित्र हा ॥२४॥

रक्षोहणः । रक्षोहनऽइतिरक्षं हनः । उक्षामि । वैष्णवान् ।
 रक्षोहणौ । रक्षोहनाविति रक्षं हनौ । वैष्णवीऽइतिवैष्णवी । वैष्णवीऽइति-
 वैष्णवी । वैष्णवम् । वैष्णवाः ॥२५॥

अस्मत् । अन्तरिक्षाय । पृथिव्यै ॥२६॥

वृद्धं । वृल्लगहनऽइतिवल्लग हनः । नयामि । वाम् । वृल्लगहना-
 विति वल्लग हनौ ॥२५॥

यवः । यवय । यवय । अन्तरिक्षाय ॥२६॥

१. अत्र ६७ पृष्ठाङ्किता २३ मन्त्रस्था द्वितीया टिप्पणी द्रष्टव्या ।

२. कपाठशैल्यनुसारमिह 'वृद्धं' इति शुद्धः पाठो ज्ञेयः ।

शुन्धन्ताम् । लोकाः । पितृषदनां । पितृसदनाऽइतिपितृ
सदनां । पितृषदनम् । पितृसदनमितिपितृ सदनम् ।
असि ॥२६॥

उत् । दिवम् । स्तमान् । आ । अन्तरिक्षम् । पृण ।
दृहस्व । पृथिव्याम् । द्युतानः । त्वा । मारुतं । मिनोतु ।
मित्रावरुणौ । ध्रुवेण । धर्मेणा ॥ ब्रह्मवनीतिब्रह्म वनि ।
त्वा । क्षत्रवनीतिक्षत्र वनि । रायस्पोषवनीतिरायस्पोष
वनि । परि । ऊहामि ॥ ब्रह्मम् । दृह । क्षत्रम् । आयुः ।
प्रजामितिप्र जाम् ॥२७॥

ध्रुवा । असि । ध्रुवः । अयम् । यजमानं । अस्मिन् ।
आयतनऽइत्या यतने । प्रजयेतिप्र जया । पशुभिरितिपशु
भिः । भूयात् ॥ घृतेन । द्यावापृथिवीऽइतिद्यावापृथिवी ।
पूर्येथाम् । इन्द्रस्य । छदिः । असि । विश्वजनस्येतिविश्व
जनस्य । छाया ॥२८॥

अन्तरिक्षम् । पृथिव्याम् । मित्रावरुणौ । ब्रह्मवनीतिब्रह्म वनि । क्षत्र-
वनीतिक्षत्र वनि । रायस्पोषवनीतिरायस्पोष वनि । ब्रह्म । अयम् । प्रजामितिप्र
जाम् ॥२७॥

अस्मिन् । आयतनऽइत्या यतने । प्रजयेतिप्र जया । द्यावापृथिवी-
ऽइतिद्यावापृथिवी । विश्वजनस्येतिविश्व जनस्य ॥२८॥

रायस्पोषवनीतिरायस्पोष वनि ॥२७॥

अयम् । यजमानं । आयतनऽइत्या यतने । प्रजयेतिप्र जया ।
भूयात् । विश्वजनस्येतिविश्व जनस्य । छाया ॥२८॥

परि । त्वा । गिर्वृणं । गिरः । इमाः । भवन्तु ।
 विश्वतः । वृद्धायुमिति वृद्ध आयुम् । अनु । वृद्धयं ।
 जुष्टां । भवन्तु । जुष्टयं ॥२९॥

इन्द्रस्य । स्यूः । अमि । ध्रुवः । ऐन्द्रम् । वैश्वदेव-
 मिति वैश्व देवम् ॥३०॥

विभूरिति वि भूः । अमि । प्रवाहणं । प्रवाहन-
 ऽइति प्र वाहनं । बह्विः । हव्यवाहनं ऽइति हव्य वाहनं ।
 श्रान्तः । प्रचेता ऽइति प्र चेतां । तुथः । विश्ववेदा ऽइति विश्व
 वेदां ॥३१॥

उशिक् । क्विः । अङ्गारिः । बम्भारिः । अवस्यूः ।
 दुर्वस्वान् । शुन्ध्यः । मार्जालीयः । सम्प्राडितिसम् राट् ।

विश्वतः । वृद्धायुमिति वृद्ध आयुम् । वृद्धयं । जुष्टां ।
 जुष्टयं ॥२९॥

वैश्वदेवमिति वैश्व देवम् ॥३०॥

प्रवाहनं ऽइति प्र वाहनं । बह्विः । हव्यवाहनं ऽइति हव्य वाहनं ।
 श्रान्तः । प्रचेता ऽइति प्र चेतां । विश्ववेदा ऽइति विश्व वेदां ॥३१॥

सम्प्राडितिसम् राट् । परिषद्यः । परिसद्य ऽइति परि सद्यः ।

वृद्धायुमिति वृद्ध आयुम् । वृद्धयं । जुष्टयं ॥२९॥

वैश्वदेवमिति वैश्व देवम् ॥३०॥

विभूरसि । विभूरिति वि भूः । प्रवाहनं ऽइति प्र वाहनं । हव्य-
 वाहनं ऽइति हव्य वाहनं । विश्ववेदा ऽइति विश्व वेदां ॥३१॥

सम्प्राडितिसम् राट् ॥३२॥

१. ऋकारपरो वकारोऽस्मिन् पाठे न गुरुर्भवति ।

२. 'सम्प्राडितिसम् राट्' इति पूर्वत्र (अ० ३।३८) पाठः ।

कृशानु- । परिषद्व्य- । परिसद्व्यऽइतिपरि मद्व्य- ।
पर्वमानं । नभ- । प्रतक्केतिप्र तक्का । मृष्ट- । हृड्य-
सूदनऽइतिहृड्य सूदनं । ऋतधामेच्युत धामा । स्वज्ज्योति-
रितिस्व- । ज्योतिं ॥३२॥

समुद्र- । विश्वव्यचाऽइतिविश्व व्यचां । अज- ।
एकपादित्येक पात् । अहि- । बुध्न्य- । वाक् । ऐन्द्रम् ।
सद- । ऋतस्य । द्वारौ । मा । मा । सम् । ताप्तम् ।
अर्ध्वनाम् । अर्ध्वपतऽइत्यर्ध्व पते । प्र । मा । तिर । स्वस्ति ।
मे । अस्मिन् । पथि । देवयानऽइतिदेव याने । भूयात् ॥३३॥

मित्स्य । मा । चक्षुषा । ईक्षध्वम् । अग्नयं ।
सगरां । सगरां । स्थ । सगरेण । नाम्ना । रौद्रेण ।
अनीकेन । पात् । मा । अग्नयं । पिष्टुत् । गोपायत् ।
नभ- । वृत् । अस्तु । मा । मा । हिंसिष्ट ॥३४॥

प्रतक्केतिप्र तक्का । मृष्ट- । हृड्यसूदनऽइतिहृड्य सूदनं । ऋतधामेच्युत
धामा ॥३२॥

समुद्र- । विश्वव्यचाऽइतिविश्व व्यचां । एकपादित्येक पात् ।
बुध्न्य- । ताप्तम् । अर्ध्वनाम् । अर्ध्वपतऽइत्यर्ध्व पते । स्वस्ति ।
अस्मिन् ॥३३॥

मित्स्य । चक्षुषा । ईक्षध्वम् । अग्नयं । नाम्ना । रौद्रेण । अग्नयं ।
अस्तु । हिंसिष्ट ॥३४॥

देवयानऽइतिदेव याने । भूयात् ॥३३॥

अग्नयं । अग्नयं । अग्नयं । गोपायत् । वृत् ॥३४॥

१. 'याने' इति शुद्धः पाठो ज्ञेयः ।

ज्योतिः- । असि । विश्वरूपमिति विश्व रूपम् ।
 विश्वेषाम् । देवानाम् । समिदिति मम् इत् ॥ त्वम् । सोम ।
 तनूकृद्भ्यऽइतितनूकृत् भ्यः- । द्वेषोभ्यऽइति द्वेषः- भ्यः ।
 अन्यकृतेभ्यऽइत्यन्य कृतेभ्यः । उरु । यन्ता । असि ।
 वरूथम् । स्वाहा । जुषाणः । अप्सुः । आज्यस्य । वेतु
 स्वाहा ॥ ३५ ॥

अग्ने । नय । मुपथेति सु पथा । राये । अस्मान् ।
 विश्वानि । देव । वयुनानि । विद्वान् ॥ युयोधि । अस्मत् ।
 जुहुराणम् । एनः- । भूयिष्ठाम् । ते । नमऽउक्तिमिति नमः-
 उक्तिम् । विधेम ॥ ३६ ॥

अयम् । नः । अग्निः । वरिवः । कृणोतु । अयम् ।
 मृधः- । पुरः । एतु । प्रभिन्दन्निति प्र भिन्दन् ॥ अयम् ।

विश्वरूपमिति विश्व रूपम् । विश्वेषाम् । तनूकृद्भ्यऽइतितनूकृत्
 भ्यः- । द्वेषोभ्यऽइति द्वेषः- भ्यः । अन्यकृतेभ्यऽइत्यन्य कृतेभ्यः ।
 अप्सुः । आज्यस्य ॥ ३५ ॥

अग्ने । अस्मान् । विश्वानि । अस्मत् । भूयिष्ठाम् । नमऽउक्तिमिति नमः-
 उक्तिम् ॥ ३६ ॥

अग्निः । प्रभिन्दन्निति प्र भिन्दन् । शत्रून् ॥ ३७ ॥

^१यूयोनिः- । विश्वरूपमिति विश्व रूपम् । यन्ता ॥ ३५ ॥

नय । राये । वयुनानि । ^२युयोधि । भूयिष्ठाम् ^३नमः-
 उक्तिमिति नमः- उक्तिम् ॥ ३६ ॥

अयम् । अयम् । अयम् । जयतु । वाजसातविति वाज सातौ ।

१. जकरोच्चारणजोऽपपाठः ।

२. अपपाठोऽयम् । ककोशेऽस्य मन्त्रस्य पुनः पाठः (अ० ७ मं० ४३)
 'युयोधि' इति शुद्धः पाठो दृश्यते ।

३. अपपाठोऽयम् । अ० ७ मं० ४३ इत्यत्रापीत्यमेवापपाठः ।

वाजा॑न् । ज॒य॒तु । वाज॑सा॒ता॒वि॒ति॒वाज॑ सा॒तौ । अ॒यम् ।
श॒त्रून् । ज॒य॒तु । ज॒र्षा॑ण॒हं । स्वा॒हा ॥३७॥

उ॒रु । वि॒ष्णोऽइ॒ति॒वि॒ष्णो । वि॒ । क्र॒म॒स्व । उ॒रु ।
क्षया॑य । न॒हं । कृ॒धि । घृ॒तम् । घृ॒त॒यो॒न॒इ॒ति॒घृत॑ यो॒ने ।
पि॒ब । प्र॒प्रे॒ति॒प्र प्र॑ । य॒ज्ज॒प॒ति॒मि॒ति॒य॒ज्ज॒ प॒तिम् । ति॒र ।
स्वा॒हा ॥३८॥

दे॒व । स॒वि॒त॒हं । ए॒ष॒ । ते । सोम॑ः । तम् ।
र॒क्ष॒स्व । मा । त्वा॑ । द॒भ॒न् ॥ ए॒तत् । त्वम् । दे॒व । सोम॑ ।
दे॒व॒ । दे॒वा॒न् । उप॑ । अ॒गा॒हं । इ॒दम् । अ॒हम् । म॒नु॒ष्या॒न् ।
म॒ह । रा॒य॒ । पोषे॑ण । स्वा॒हा । नि॒ । व॒रु॑ण॒स्य । पा॒शा॒त् ।
मु॒च्ये ॥ अ॒भू॒त् । य॒था॒य॒थ॒मि॒ति॒य॒था य॒थम् । अ॒म॒श्स्त ॥३९॥

वि॒ष्णोऽइ॒ति॒वि॒ष्णो । प्र॒प्रे॒ति॒प्र प्र॑ । य॒ज्ज॒प॒ति॒मि॒ति॒य॒ज्ज॒ प॒तिम् ॥३८॥

र॒क्ष॒स्व । म॒नु॒ष्या॒न् । मु॒च्ये ॥३९॥

अ॒यम् । ज॒य॒तु ॥३७॥

वि॒ष्णोऽइ॒ति॒वि॒ष्णो । क्षया॑य । घृ॒त॒यो॒न॒इ॒ति॒घृत॑ यो॒ने । १ य॒ज्ज॒प॒ति॒मि॒ति॒य॒ज्ज॒ प॒तिम् ॥३८॥

रा॒य॒ । मु॒च्ये । २ य॒था॒य॒थ॒मि॒ति॒य॒था य॒थम् ॥३९॥

१. मूलपाठं प्रमृज्येह केनचित् पाठकेन 'य॒ज्ज' इत्येवं कृतः ।

२. संहितायाश्चत्वारिंशत्तमस्य मन्त्रस्य पदकोशेषु 'अ॒भू॒त् । य॒था॒य॒थ॒मि॒ति॒य॒था य॒थम् । अ॒म॒श्स्त' इति त्रीण्येव पदानि पठितानि । तानि च पूर्वमन्त्रपदपाठान्ते एव संयोजितानि । तेनेह एकसंख्याया न्यूनता समजनि । ककोशे तु चत्वारिंशत्तमस्य सर्वाण्येव पदानि पठ्यन्ते ।

अति । अन्धान् । उप । अगाम् । अर्वाक् । त्वा ।
 परेभ्यः । अविदम् । परः । अवेभ्यः ॥ तम् । त्वा ।
 जुषामहे । देव । वनस्पते । देवयज्यायाऽइतिदेव यज्यायै ।
 देवाः । त्वा । देवयज्यायाऽइतिदेव यज्यायै । जुपन्ताम् ।
 विष्णवे । त्वा ॥४०॥

ग्राम् । मा । लेखीः । अन्तरिक्षम् । मा । हिंसीः ।
 पृथिव्या । मम् । भव ॥ अयम् । हि । त्वा । स्वधितिरितिस्व
 धितिः । तैतिजानः । प्रणिनाय । प्रनिनायेतिप्र निनाय ।
 महते । सौभगाय । अतः । त्वम् । देव । वनस्पते ।
 शतवल्शऽइतिशत वल्शः । वि । रोह । सहस्रवल्शा-
 ऽइतिसहस्र वल्शः । वि । वयम् । रुहेम् ॥४१॥

॥ इति वाजसनेयिसंहितापदे पञ्चमोऽध्यायः ॥

अन्धान् । परेभ्यः । अवेभ्यः । वनस्पते । देवयज्यायाऽइतिदेव
 यज्यायै । देवयज्यायाऽइतिदेव यज्यायै । विष्णवे ॥४०॥

अन्तरिक्षम् । पृथिव्या । प्रनिनायेतिप्र निनाय । वनस्पते ॥४१॥

देवयज्यायाऽइतिदेव यज्यायै । देवयज्यायाऽइतिदेव यज्यायै ॥४०॥
 अयम् । प्रणिनाय । प्रनिनायेतिप्र निनाय । सौभगाय । शतवल्श-
 ऽइतिशत वल्शः । सहस्रवल्शाऽइतिसहस्र वल्शः । वयम् ॥४१॥

॥ इति श्री वाजसनेयिसंहितापदे पञ्चमोऽध्यायः ॥

षष्ठोऽध्यायः

अग्नेणी? । अग्नेनीरित्यग्ने नी? । असि । स्वावेश-
ऽइतिसु 'आवेश?' । उन्नेतृणामित्युत् नेतृणाम् । एतस्य ।
वित्तात् । अर्धे । त्वा । स्वास्यति । देव? । त्वा । सविता ।
मद्धा । अनक्तु । सुपिप्पलाभ्यऽइतिसु पिप्पलाभ्यः ।
त्वा । ओषधीभ्यः ॥ वाम् । अग्नेण । अस्पृक्कषः ।
आ । अन्तरिक्षम् । मध्येन । अप्राहं । पृथिवीम् ।
उपरेण । अदृहीहं ॥१॥

या । ते । धामानि । उश्मसि । गमद्ध्ये । यत्र ।
गावः । भूरिशृङ्गाऽइतिभूरि शृङ्गाहं । अयासः ॥ अत्र ।

अग्नेणी? । अग्नेनीरित्यग्ने नी? । स्वावेशऽइतिसु आवेश? ।
उन्नेतृणामित्युत् नेतृणाम् । मद्धा । अनक्तु । सुपिप्पलाभ्यऽइतिसु पिप्प-
लाभ्यः । ओषधीभ्यः । अग्नेण । अस्पृक्षः । अन्तरिक्षम् । मध्येन ।
अप्राहं ॥१॥

उश्मसि । गमद्ध्ये । यत्र । अत्र । उरुगायस्येत्युरु गायस्य ।

२अग्नेणी? । अदृहीहं ॥१॥

व्या । व्यत्र । अयासः । उरुगायस्येत्युरु गायस्य । ब्रह्मयनीति-

१. 'आवेश?' इति काशिकः पाठः ।

२. पदपाठे प्रथममन्त्रस्य पदानां पूर्वत्र (अ. ५ मं. २६) पठितत्वा-
न्नेह पुनः पठ्यन्ते । कपाठे तु पुनरुक्तानि पदान्यपि यथास्थानं पठ्यन्ते । अतः
प्रथममन्त्रपदानामपीह पाठात् ककोशे कण्डिकासंख्या भिद्यते । परस्मिन्वहा-
स्माभिः पदपाठसंख्याया एव निर्देशः क्रियते ।

अहं । तत् । उरुगायस्येच्युरु गायस्य । 'द्विष्णोः ।
परमम् । पदम् । अव । भारि । भूरि ॥२॥

द्विष्णोः । कर्माणि । पश्यत । अतः । व्रतानि ।
परुषशे ॥ इन्द्रस्य । युज्यः । सखा ॥३॥

तत् । द्विष्णोः । परमम् । पदम् । सदा । पश्यन्ति ।
सूर्यः ॥ दिवीवेतिदिवि इव । चक्षुः । आततमित्या
ततम् ॥४॥

परिवीरितिपरि वीः । अग्नि । परि । त्वा । दैवीः ।
विशः । व्ययन्ताम् । परि । इमम् । यजमानम् । रायः ।
मनुष्याणाम् ॥ दिवः । सूनुः । अग्नि । एषः । ते ।
पृथिव्याम् । लोकः । आरण्यः । ते । पशुः ॥५॥

द्विष्णोः ॥२॥

द्विष्णोः । परुषशे । युज्यः ॥३॥

द्विष्णोः । चक्षुः । आततमित्या ततम् ॥४॥

मनुष्याणाम् । पृथिव्याम् । आरण्यः ॥५॥

ब्रह्म वनि । अत्रवनीतिक्षत्र वनि । रायस्पोषवनीतिरायस्पोष वनि ।
आयुः ॥२॥

य्यतः । द्युज्यः ॥३॥

सूर्यः ॥४॥

परिवीरितिपरि वीः । द्युयन्ताम् । द्यजमानम् । रायः ॥५॥

१. काशिकपाठेऽत्र 'द्विष्णोः' इत्यत्र द्विषकारः पठ्यते । स चापपाठः ।
एकारोत्तरस्य व्यञ्जनस्य सर्वत्र द्वित्वदर्शनात् ।

उपावीरित्युप अवी॑ । अ॒सि । उप । दे॒वान् । दै॒वीः ।
वि॒शः । प्र । अ॒गुहं । उ॒शिजः । ब॒हिन्न॑त॒मानि॒ति॒बहि॑न्न
त॒मान् ॥ दे॒व । त्व॒ष्टृहं । वसु॑ । र॒म । ह॒व्या । ते ।
स्व॒दन्ता॑म् ॥६॥

रे॒वती॑हं । र॒म॑द्ध॒म् । बृ॒हस्प॑ते । धा॒रय॑ । व॒सूनि ॥
ऋ॒तस्य॑ । त्वा । दे॒व॒ह॒वि॒रिति॑दे॒व ह॒विहं । पा॒शेन॑ । प्र॒ति ।
मु॒ञ्चामि॑ । ध॒र्षे । मा॒नुष॑हं ॥ अ॒ग्नीषो॑मा॒भ्याम् । जुष्ट॑म् । नि ।
सु॒न॒ज्जिम् ॥ अ॒द्भ्यऽइ॒त्यत् भ्य॑ । त्वा । ओष॑धी॒भ्यहं ॥७॥

अ॒पाम् । पे॒रु॑ । अ॒सि । आ॒पः । दे॒वी॑ । स्व॒दन्तु॑ ।
स्वा॒त्तम् । चि॒त् । सत् । दे॒व॒ह॒वि॒रिति॑दे॒व ह॒विहं ॥ स॒म् । ते ।

उपावीरित्युप अवी॑ । ब॒हिन्न॑त॒मानि॒ति॒बहि॑न्न त॒मान् । त्व॒ष्टृहं ।
ह॒व्या ॥६॥

र॒म॑द्ध॒म् । बृ॒हस्प॑ते । अ॒ग्नीषो॑मा॒भ्याम् । जुष्ट॑म् । सु॒न॒ज्जिम् । अ॒द्भ्यऽ
इ॒त्यत् भ्य॑ । ओष॑धी॒भ्यहं ॥७॥

^१ग॒च्छता॑म् । स॒ज॒त्तैहं । स॒ज॒प॒ति॒रिति॑य॒ज्ञ प॒तिहं । आ॒शिषे॑त्या
शिषा॑ ॥८॥

ब॒हिन्न॑त॒मानि॒ति॒बहि॑न्न त॒मान् ॥६॥

धा॒रय॑ ॥ ^२अ॒ग्नीषो॑मा॒भ्याम् । द्यु॒न॒ज्जिम् ॥७॥

१. मुम्बईमुद्रिते सचकारः पाठः ।

२. अस्य मन्त्रस्य 'अ॒ग्नीषो॑मा॒भ्याम्' इत्यारभ्य 'ओष॑धी॒भ्यहं' इत्य-
न्तान्येव पदानि कवजिते पदपाठे पठ्यन्ते । तथा चेमानि पदानि पदपाठे
पूर्वमन्त्रपदान्तरमेव पठ्यन्ते । अत इत आरभ्य ककोशे कण्डिकासंख्यासु
द्विसंख्याया भेदो जायते । इह तु ककोशपाठनिर्देशेऽपि पदपाठोक्तैव संख्याऽस्मा-
भिर्निदिश्यते ।

प्राणः । वार्तेन । गच्छताम् । अङ्गानि । यजत्रैः । यज्ज-
पतिरितियज्ज पतिः । आशिषेच्या शिषा ॥८॥

घृतेन । अक्क्तौ । पशून् । त्रायेथाम् । रेवेति । यजमाने ।
प्रियम् । धाः । आ । विश ॥ उरोः । अन्तरिक्षपात् ।
सजूरितिसजूः । देवेन । वार्तेन । अस्य । हविषः । त्मना ।
यज । सम् । अस्य । तन्वा । भव ॥ वर्षोऽइतिवर्षो ।
वर्षीयसि । यज्जे । यज्जपतिमिति यज्ज पतिम् । धाः ।
स्वाहा । देवेभ्यः । देवेभ्यः । स्वाहा ॥९॥

मा । अहिः । भूः । मा । पृदाकुः । नमः । ते ।
आतानेत्या तान । अनर्वा । प्र । इहि ॥ घृतस्य । कुल्ल्याः ।
उप । ऋतस्य । पथ्याः । अनु ॥१०॥

देवीः । आपः । शुद्धाः । वोढूवम् । सुपरिविष्टा-
ऽइतिसु परिविष्टाः । देवेषु । सुपरिविष्टाऽइतिसु परि-

अक्क्तौ । अन्तरिक्षात् । तन्वा । यजे । यजपतिमिति यज पतिम् ।
देवेभ्यः । देवेभ्यः ॥९॥

आतानेत्या तान । कुल्ल्याः । पथ्याः ॥१०॥

शुद्धाः । सुपरिविष्टाऽइतिसु परिविष्टाः । सुपरिविष्टाऽइतिसु परि-

यजत्रैः । यजपतिरितियज पतिः ॥८॥

त्रायेथाम् । यजमाने । प्रियम् । यज । वर्षीयसि । यजे ।
यजपतिमिति यज पतिम् ॥९॥

विष्टाः । वृयम् । परिवेष्टारऽइतिपरि वेष्टारः ।
भूयास्म ॥११॥

वाचम् । ते । शुन्धामि । प्राणम् । चक्कपुः । श्रोत्रम् ।
नाभिम् । मेड्ढम् । पायुम् । चरित्रान् ॥१२॥

मनः । ते । आ । प्यायताम् । वाक् । प्राणः ।
चक्कपुः । श्रोत्रम् ॥ यत् । ते । क्रूरम् । यत् । आस्थितमि-
त्या स्थितम् । तत् । ते । आ । प्यायताम् । निः ।
स्त्यायताम् । तत् । ते । शुद्ध्यतु । शम् । अहोऽभ्यऽइत्यहः-
भ्यः ॥१३॥

विष्टाः । परिवेष्टारऽइतिपरि वेष्टारः । भूयास्म ॥११॥

चक्षुः । श्रोत्रम् । मेड्ढम् । चरित्रान् ॥१२॥

चक्षुः । श्रोत्रम् । आस्थितमित्या स्थितम् । शुद्ध्यतु । अहोऽभ्य-
ऽइत्यहः । भ्यः ॥१३॥

वृयम् । परिवेष्टारऽइतिपरि वेष्टारः । भूयास्म ॥११॥

पायुम् ॥१२॥

तत् । प्यायताम् । तत् । यत् । यत् । प्यायताम् ।
स्त्यायताम् ॥१३॥

१. लेखकप्रमादाद् इह यकारस्य लघुत्वद्योतनाय सविन्दुयकारो (या)
न पठ्यते ।

२. अत्र मन्त्रपाठे पदपाठकोशेषु च 'ते' पदं श्रूयते, परन्त्वस्मिन् पाठे
'तत्' पदं सर्वत्र (=पुनरुक्तपदनिर्देशेषु च) पुनः पुनः पठ्यते ।

निरस्तमितिनिः अस्तम् । रक्क्पः । इदम् । अहम् ।
 रक्क्पः । अभि । तिष्ठामि । अव । वाधे । अधमम् ।
 तमः । नयामि ॥ धृतेन । द्यावापृथिवीऽइतिद्यावापृथिवी ।
 प्र । ऊर्णुवाथाम् । वायोऽइतिवायो । वेः । स्तोकानाम् ।
 अग्निः । आज्यस्य । वेतु । स्वाहा । स्वाहाकृतेऽइतिस्वाहा
 कृते । ऊर्ध्वनभसमित्यूर्ध्व नभसम् । मारुतम् ।
 गच्छतम् ॥१४॥

इदम् । आपः । प्र । बृहत् । अवद्यम् । च । मलम् ।
 च । यत् ॥ यत् । च । अभिदुद्रोहेत्यभि दुद्रोह । अनृतम् ।
 यत् । च । शेपे । अभीरुणम् ॥ आपः । मा । तस्मात् ।
 एनसः । पर्वमानः । च । मुञ्चतु ॥१५॥

सम् । ते । मनः । मनसा । सम् । प्राणः । प्राणेन ।
 गच्छताम् ॥ रेट् । असि । अग्निः । त्वा । श्रीणातु ।

रक्षः । रक्षः । द्यावापृथिवीऽइतिद्यावापृथिवी । अभिः ।
 आज्यस्य । ऊर्ध्वनभसमित्यूर्ध्व नभसम् । २ गच्छतम् ॥१४॥

अद्यम् । अभिदुद्रोहेत्यभि दुद्रोह । तस्मात् ॥१५॥

३ भागः । नयामि । वायोऽइतिवायो ॥१४॥

य्यत् । य्यत् । य्यत् ॥१५॥

१. क्वचित् 'मुञ्चतु' इति द्विजकारवान् अपपाठः, स्ववर्गीयं व्यञ्जने
 पठनः सानुनासिकस्य द्वित्वप्रतिषेधात् ।

२. मुम्बईमुद्रिते सचकारः पाठः ।

३. अत्र पुनरुक्तपदनिर्देशे 'भागः' पदस्य स्वरनिर्देशोऽशुद्धः क्रियते ।
 'भागः' इतीह शुद्धः पाठो द्रष्टव्यः ।

आपः । त्वा । सम् । अरिणन् । वातस्य । त्वा । ध्राज्ज्यै ।
पूष्णः । रश्मै । ऊष्मणः । इयथिषत् । प्रयुतमितिप्र
युतम् । द्वेषः ॥१६॥

घृतम् । घृतपावान्ऽइतिघृत पावानं । पिबत । वसाम् ।
वसापावान्ऽइतिवसा पावानं । पिबत । अन्तरिक्षस्य ।
हविः । असि । स्वाहा ॥ दिशः । प्रदिशऽइतिप्र दिशः ।
आदिशऽइत्या दिशः । विदिशऽइतिवि दिशः । उदिश-
ऽइत्युत् दिशः । दिग्भ्यऽइतिदिक् भ्यः । स्वाहा ॥१७॥

ऐन्द्रः । प्राणः । अङ्गेऽअङ्गऽइत्यङ्गे अङ्गे । नि ।
दीध्यत् । ऐन्द्रः । उदानऽइत्युत् आनः । अङ्गेऽअङ्ग-
ऽइत्यङ्गे अङ्गे । निधीतऽइतिनि धीतं ॥ देव । त्वष्टृत् ।
भूरि । ते । सः समितिसम् सम् । एतु । सलक्ष्मेतिस

अग्निः । ध्राज्यै । पूष्णः । ऊष्मणः । गच्छताम् । प्रयुतमितिप्र
युतम् ॥१६॥

अन्तरिक्षस्य । प्रदिशऽइतिप्र दिशः । आदिशऽइत्या दिशः ।
दिग्भ्यऽइतिदिक् भ्यः ॥१७॥

दीध्यत् । उदानऽइत्युत् आनः । सलक्ष्मेतिस लक्ष्म । देवभेति-

प्रयुतमितिप्र २युतम् ॥१६॥

वसापावान्ऽइतिवसा पावानं । विदिशऽइतिवि दिशः ॥१७॥

१. मुम्बईमुद्रिते सचकारः पाठः ।

२. 'युतम्' इति शुद्धः पाठोऽत्र ज्ञेयः ।

लक्ष्मम् । यत् । विष्टुरूपमिति विष्टु रूपम् । भवति । देव-
त्वेति देव ता । यन्तम् । अवसे । सखायं । अनु । त्वा ।
माता । पितरः । मदन्तु ॥१८॥

समुद्रम् । गच्छ । स्वाहा । अन्तरिक्षम् । देवम् ।
सुवितारम् । मित्रावरुणौ । अहोरात्रेऽइत्यहोरात्रे ।
छन्दांश्चसि । द्यावापृथिवीऽइति द्यावापृथिवी । यज्ञम् ।
सोमम् । दिव्यम् । नभः । अग्निम् । वैश्वानरम् ।
मनः । मे । हार्दि । यच्छ । दिवम् । ते । धूमः । गच्छतु ।
स्वः । ज्योतिः । पृथिवीम् । भस्मना । आ । पृण ।
स्वाहा ॥१९॥

मा । अपः । मा । ओषधीं । हिंसीं । धाम्नो-
धाम्नऽइति धाम्नः । धाम्नं । राजन् । ततः । वरुण ।
नं । मुञ्च ॥ यत् । आहुः । अग्न्याः । इति । वरुण ।

देव ता ॥१८॥

समुद्रम् । गच्छ । अन्तरिक्षम् । मित्रावरुणौ । अहोरात्रेऽइत्यहोरात्रे ।
द्यावापृथिवीऽइति द्यावापृथिवी । यज्ञम् । दिव्यम् । अग्निम् । वैश्वानरम् ।
यच्छ । गच्छतु । भस्मना ॥१९॥

धाम्नो धाम्नऽइति धाम्नः । धाम्नं । अग्न्याः । सुमित्रियाऽइति सु

ऐन्द्रः । यत् । विष्टुरूपमिति विष्टु रूपम् । यन्तम् । सखायं ॥१८॥

यज्ञम् । यच्छ ॥१९॥

यत् । सुमित्रियाऽइति सु मित्रियाः । ओषधयः । दुर्मित्रिया-

इति । शर्षामहे ॥ सुमित्रियाऽइति सु 'मित्रियाः । न६ ।
आपः । ओषधयः । सन्तु । दुर्मित्रियाऽइति दु६ 'मित्रियाः ।
तस्मै । सन्तु ॥२०॥

हविष्मती६ । इमाः । आपः । हविष्मान् । आ ।
विवासति ॥ हविष्मान् । देवः । अद्भुरः । हविष्मान् ।
अस्तु । सूर्यः ॥२१॥

अग्नेः । व६ । अपन्नगृहस्येत्यपन्न गृहस्य । सदासि ।
सादयामि । इन्द्राग्नयोः । भागधेयोरिति भाग धेयी६ । स्थ ।
मित्रावरुणयो६ । विश्वेषाम् । देवानाम् ॥ अमू६ । याः ।
उप । सूर्ये । याभिः । वा । सूर्यः । सह ॥ ताः । न६ ।
हिन्वन्तु । अद्भुरम् ॥२२॥

मित्रियाः । दुर्मित्रियाऽइति दु६ मित्रियाः । तस्मै ॥२०॥

हविष्मती६ । हविष्मान् । हविष्मान् । अद्भुरः । हविष्मान् ॥२१॥

अग्नेः । अपन्नगृहस्येत्यपन्न गृहस्य । इन्द्राग्नयोः । मित्रावरुणयो६ ।
विश्वेषाम् । हिन्वन्तु । अद्भुरम् ॥२२॥

इति दु६ मित्रियाः । य्यः । य्यम् । वृयम् ॥२०॥

२ विवासति । सूर्यः ॥२१॥

सादयामि । भागधेयोरिति भाग धेयी६ । मित्रावरुणयो६ । य्याः ।
सूर्ये । य्याभिः । वा । सूर्यः ॥२२॥

१. 'मित्रियाः' इति काशिकः पाठः ।

२. अपपाठोऽयम् । 'विवासति' इति साधुः ।

हृदे । त्वा । मनसे । दिवे । सूर्याय ॥ ऊर्ध्वम् । इमम् ।
अध्वरम् । दिवि । देवेषु । होत्राहं । यच्छ ॥२३॥

सोम । राजन् । विश्वाः । त्वम् । प्रजाऽइतिप्र जाः ।
उपावरोहेत्युप अवरोह । विश्वाः । त्वाम् । प्रजाऽइतिप्र
जाः । उपावरोहन्वित्युप अवरोहन्तु ॥ शृणोतु । अग्निः ।
समिधेतिस्म इधा । हवम् । मे । शृण्वन्तु । आपः ।
धिषणाहं । च । देवीः ॥ श्रोत । ग्रावाणाहं । विदुषः ।
न । यज्जम् । शृणोतु । देवः । सविता । हवम् । मे ।
स्वाहा ॥२४॥

देवीः । आपहं । अपाम् । नपात् । यः । वृहं ।
ऊर्मिः । हविष्यः । इन्द्रियावान् । इन्द्रियवानितीन्द्रिय
वान् । मदिन्तमऽइतिमदिन् तमहं ॥ तम् । देवेभ्यः ।

ऊर्ध्वम् । अध्वरम् । होत्राहं । ^१यच्छ ॥२३॥

विश्वाः । प्रजाऽइतिप्र जाः । उपावरोहेत्युप अवरोह । विश्वाः ।
प्रजाऽइतिप्र जाः । उपावरोहन्वित्युप अवरोहन्तु । अग्निः । यज्जम् ॥२४॥

हविष्यः । देवेभ्यः । देवत्रेतिदेव त्रा । शुक्रपेभ्यऽइतिशुक्र

सूर्याय । ^२होत्रा । यच्छ ॥२३॥

यज्जम् ॥२४॥

य्यः । वृहं । इन्द्र [या] वान् । इन्द्रयवानितीन्द्रिय वान् ।

१. सचकारः पाठो मुम्बईमुद्रिते ।

२. अपपाठोऽयम्, 'होत्राहं' इति साधुः ।

देवत्वेतिदेव वा । दत्त । शुक्कपेबभ्यऽइतिशुक्क पेबभ्यः ।
येषाम् । भागः । स्थ । स्वाहा ॥२५॥

कार्षिः । असि । समुद्रस्य । त्वा । अक्विष्यै ।
उत् । नयामि ॥ सम् । आपः । अद्भिरित्यत् मिः ।
अग्मत । सम् । ओषधीभिः । ओषधीः ॥२६॥

यम् । अग्ने । पृत्स्वितिपृत् सु । मर्त्यम् । अवाः ।
वार्जेषु । यम् । जुनाः ॥ सः । यन्ता । शश्वतीः । इषः ।
स्वाहा ॥२७॥

रावा । असि । गभीरम् । इमम् । अद्भुरम् । कृधि ।
इन्द्राय । सुषूतमम् । सुसूतममितिषु सूतमम् । उत्तमेनेत्युत्
तमेन । पविना । उर्जस्वन्तम् । मधुमन्तमितिमधु मन्तम् ।
पर्यस्वन्तम् । निग्राब्भ्याऽइतिनि ग्राब्भ्याः । स्थ । देव-
श्रुतऽइतिदेव श्रुतः । तर्पयत । मा ॥२८॥

बेभ्यः ॥२५॥

समुद्रस्य । अक्षित्यै । अद्भिरित्यत् मिः । अग्मत ॥२६॥

अग्ने । पृत्स्वितिपृत् सु । शश्वतीः ॥२७॥

अध्वरम् । उत्तमेनेत्युत् तमेन । निग्राब्भ्याऽइतिनि ग्राब्भ्याः ॥२८॥

व्येषाम् ॥२५॥

नयामि ॥२६॥

यम् । पृथुसुवनिपृत् सु । यम् । यन्ता ॥२७॥

तर्पयत ॥२८॥

१. अपपाठोऽयम् । पृत्स्वितिपृत् सु' इति शुद्धेन पाठेनेह भाव्यम् ।
तकारस्य थकारापत्तिः पूर्ववत् (४।३१) द्रष्टव्या ।

मनः । मे । तर्पयत् । वाचम् । प्राणम् । चक्कषुः ।
 श्रोत्रम् । आत्मानम् । प्रजामितिप्त्र जाम् । पशून् । गणान् ।
 गणाः । मे । मा । वि । तृषन् ॥२९॥

इन्द्राय । त्वा । वसुमतऽइतिवसु मते । रुद्रवतऽइतिरुद्र
 वते । आदित्यवतऽइत्यादित्य वते । अभिमातिघ्नऽइत्यभिमाति
 घ्ने ॥३०॥

यत् । ते । सोम । दिवि । ज्योतिः । पृथिव्याम् ।
 उरौ । अन्तरिक्षे । तेन । अस्मै । यजमानाय । उरु ।
 राये । कृधि । अर्धि । दात्ते । वृचः ॥३१॥

श्वात्ताः । स्थ । वृत्रतुरऽइतिवृत्र तुरः । राधो-
 गूर्ताऽइतिराधः । गूर्ताः । अमृतस्य । पत्नीः ॥ ताः ।
 देवीः । देवतेतिदेव ता । इमम् । यज्ञम् । नयत् ।
 उपहृताऽइत्युप हृताः । सोमस्य । पिबत् ॥३२॥

चक्षुः । श्रोत्रम् । आत्मानम् । प्रजामितिप्त्र जाम् ॥२९॥

रुद्रवतऽइतिरुद्र वते । आदित्यवतऽइत्यादित्य वते । अभिमातिघ्न-
 इत्याभिमाति घ्ने ॥३०॥

पृथिव्याम् । अन्तरिक्षे । अस्मै । दात्ते ॥३१॥

श्वात्ताः । वृत्रतुरऽइतिवृत्र तुरः । पत्नीः । देवतेतिदेव ता ।
 यज्ञम् । उपहृताऽइत्युप हृताः ॥३२॥

तर्पयत् ॥२९॥

इन्द्राय । वसुमतऽइतिवसु मते । रुद्रवतऽइतिरुद्र वते । आदित्यवत-
 ऽइत्यादित्य वते ॥३०॥

यत् । यजमानाय । राये ॥३१॥

‘वृत्रतुरऽइतिवृत्र’ तुरः । यज्ञम् । नयत् ॥३२॥

१. ककोशे ऋकारपरो वकारो न गुरुर्भवति, तेन ‘वृत्र, वृत्र’ पाठो युक्तौ ।

ऊर्जम् । धत्स्व । धिषणेऽइतिधिषणे । वीड्वीऽइतिवीड्वी ।
सतीऽइतिसती । वीडयेथाम् । ऊर्जम् । दधाथाम् । पाप्मा ।
हुतः । न । सोमः ॥३३॥

प्राक् । अपाक् । उदक् । अधराक् । सर्वतः । त्वा ।
दिशः । आ । धावन्तु ॥ अम्ब । निः । पर । सम् ।
अरीः । विदाम् ॥३४॥

त्वम् । अङ्ग । प्र । शशसिषह । देवः । शविष्ट ।
मर्त्यम् । न । त्वत् । अन्यः । मघवन्नितिमघ वन् । अस्ति ।
मर्दिता । इन्द्र । ब्रवीमि । ते । वचः ॥३५॥

॥ इति वाजसनेयिसंहितापदे षष्ठोऽध्यायः ॥

धत्स्व । वीड्वीऽइतिवीड्वी । पाप्मा ॥३३-३४॥

शविष्ट । अन्यः । मर्दिता ॥३५॥

वीडयेथाम् ॥३३॥

मघवन्नितिमघ वन् ॥३५॥

॥ इति श्री वाजसनेयिसंहितापदे षष्ठमोऽध्यायः ॥



सप्तमोऽध्यायः

वाचः । पतये । पवस्व । वृष्णाः । अशुभ्या-
मित्यशुभ्याम् । गर्भस्तिपूतऽइतिगर्भस्ति पूतं ॥ देवः ।
देवेभ्यः । पवस्व । येषाम् । भागः । अस्मि ॥१॥

मधुमतीरितिमधु मतीं । नृः । इषः । कृधि ।
यत् । ते । सोम । अदाभ्यम् । नाम । जागृवि । तस्मै ।
ते । सोम । सोमाय । स्वाहा ॥२॥

खाङ्कृतऽइतिस्वाम् कृतं । असि । विश्वेभ्यः ।
इन्द्रियेभ्यः । दिव्येभ्यः । पार्थिवेभ्यः । मनः । त्वा ।
अष्टु । स्वाहा । त्वा । सुभवेतिसु भव । सूर्याय ।
देवेभ्यः । त्वा । मरीचिपेभ्यऽइतिमरीचि पेभ्यः । देव ।

वृष्णाः । अशुभ्यामित्यशुभ्याम् । देवेभ्यः ॥१॥

अदाभ्यम् । तस्मै ॥२॥

विश्वेभ्यः । इन्द्रियेभ्यः । दिव्येभ्यः । पार्थिवेभ्यः । अष्टु ।
देवेभ्यः । मरीचिपेभ्यऽइतिमरीचि पेभ्यः । अशोऽइत्यशो । अस्मै ।

पतये । येषाम् ॥१॥

यत् । सोमाय ॥२॥

इन्द्रियेभ्यः । दिव्येभ्यः । सूर्याय । अस्मै । प्राणाय ।

१. ककोशेऽत्र, षष्ठमन्त्रे च पुनःपठितेषु (अन्यत्रापठितेषु पदेषु) 'दिव्येभ्यः' पाठ उपलभ्यते । उभयत्रापि 'दिव्येभ्यः' इत्येव शुद्धः पाठो ज्ञेयः ।

अ॒शोऽइत्ये॒शो । यस्मै॑ । त्वा । ई॒डे । तत् । स॒त्यम् ।
 उ॒परि॒प्लुतेत्यु॑परि॒ प्रुता॑ । भ॒ङ्गेन॑ । हु॒तः । अ॒सौ । फट् ।
 प्रा॒णाय॑ । त्वा । व्യാ॒नायेति॑वि आ॒नाय॑ । त्वा ॥३॥

उ॒प॒याम॑गृहीतऽइत्यु॑प॒याम॑ गृहीत॑ । अ॒मि । अ॒न्तः ।
 य॒च्छ । म॒घव॑न्निति॒मघ॑ वन् । पा॒हि । सोम॑म् ॥ उ॒रु॒ष्य ।
 राय॑ः । आ । इष॑ः । य॒ज॒स्व ॥४॥

अ॒न्तरि॑त्यन्तः । ते । द्या॒वापृ॑थि॒वीऽइति॑द्या॒वा पृ॑थि॒वी ।
 द॒धामि॑ । अ॒न्तः । द॒धामि॑ । उ॒रु । अ॒न्तरि॑क्कषम् ॥
 स॒ज्जरि॑ति॒म जू॑ । दे॒वेभि॑ः । अ॒वरै॑ । प॒रै॑ । च ।

सत्यम् । १ उ॒परि॒प्लुतेत्यु॑परि॒ प्रुता॑ ॥३॥

उ॒प॒याम॑गृहीतऽइत्यु॑प॒याम॑ गृहीत॑ । य॒च्छ । उ॒रु॒ष्य ॥४॥

अ॒न्तरि॑त्यन्तः । द्या॒वापृ॑थि॒वीऽइति॑द्या॒वापृ॑थि॒वी । अ॒न्तरि॑क्षम् ।

व्യാ॒नायेति॑वि॒ २ आ॒नाय॑ ॥३॥

उ॒प॒याम॑गृहीतऽइत्यु॑प॒याम॑ गृहीत॑ । य॒च्छ । म॒घव॑न्निति॒मघ॑ वन् ।
 राय॑ः । य॒ज॒स्व ॥४॥

अ॒न्तस्ते॑ ॥ अ॒न्तरि॑त्यन्तः । अ॒न्त॒र्या॑मऽइत्यन्त॑ ३ य्ना॑मे । म॒घव॑न्नि॒र्वि॑-

१. 'उ॒परि॒प्लुतेत्यु॑परि॒ प्लुता॑' इति गृहस्तलेखे बम्बईमुद्रिते पदपाठे च लत्ववान् पाठः ।

२. 'व्वि' इत्येवं शुद्धः पाठो द्रष्टव्यः ।

३. इह 'य्नामे' इति शुद्धः पाठो ज्ञेयः ।

अन्तर्ध्यामिऽइत्यन्तं ग्रामे । मघवन्निति मघ वन् ।
मादयस्व ॥ ^१उदानायेत्युत् आनाय । त्वा ॥५॥

आ । वायोऽइति वायो । भूष । शुचिपाऽइति शुचि पाहं ।
उप । नहं । सहस्रम् । ते । नियुतऽइति नि युतः । विश्व-
वारेति विश्व वार ॥ उपोऽइत्युपो । ते । अन्धः । मद्यम् ।
अयामि । यस्य । देव । दधिषे । पूर्वपेयमिति पूर्व पेयम् ।
वायवे । त्वा ॥६॥

इन्द्रवायूऽइतीन्द्रवायू । इमे । सुताः । उप । प्रयोभि-
रिति प्रयः । भिहं । आ । गतम् ॥ इन्द्रवहं । वाम् । उशन्ति ।
हि ॥ वायवे । इन्द्रवायुभ्यामितिन्द्रवायु भ्याम् । त्वा ।

अन्तर्ध्यामिऽइत्यन्तं ग्रामे । उदानायेत्युत् आनाय ॥५॥

आ । विश्ववारेति विश्व वार । उपोऽइत्युपो । मद्यम् ॥६॥

प्रयोभिरिति प्रयः । भिहं । इन्द्रवायुभ्यामितिन्द्रवायु भ्याम् ।

मघ वन् । मादयस्व ॥ ^१उदानायेत्युत् आनाय ॥५॥

वायोऽइति वायो । नियुतऽइति नि युतः । विश्ववारेति विश्व वार ।
^२अभूः । अयामि । यस्य । पूर्वपेयमिति पूर्व पेयम् । वायवे ॥६॥

इन्द्रवायूऽइतीन्द्रवायू । प्रयोभिरिति प्रयः । भिहं । वाम् । वायवे ।

१. षष्ठमन्त्रस्य पदद्वयं विहायान्यानि पदानि पुनरुक्तत्वात् पदपाठेषु
न पठ्यन्ते । अत एव च इमे पदे पदपाठे पञ्चममन्त्रपदान्त एव पठ्यन्ते ।
ककोशे पुनरुक्तानां पदानां पाठदर्शनादत्रैककण्डिकासंख्याया भेदः समजनि ।
इह त्वस्माभिः पदपाठक्रममनुरुध्य ककोशीयः पाठोऽपि पञ्चमकण्डिकायामेव
प्रदर्शितः ।

२. व्यर्थोऽयं पाठो मन्त्रेऽदर्शनात् ।

एषः । ते । योनिः । सजोषोभ्यामिति सजोषः । भ्याम् ।
त्वा ॥७॥

अयम् । वाम् । मित्रावरुणा । सुतः । सोमः ।
ऋतावृधा । ऋतवृधेत्तृत वृधा ॥ मम । इत् । इह । श्रुतम् ।
हवम् ॥ मित्रावरुणाभ्याम् । त्वा ॥८॥

राया । वुयम् । ससवाथ्ससइतिसस वाथ्सः । मदेम ।
हुड्येन । देवाहं । यवसेन । गावः । ताम् । धेनुम् । मित्रा-
वरुणा । सुवम् । नहं । विश्वाहा । धत्तम् । अनपस्फुरन्ती-
मित्यनप स्फुरन्तीम् । ऋतायुभ्याम् । ऋतयुभ्यामित्यृतयु
भ्याम् । त्वा ॥९॥

वा । वाम् । कशा । मधुमतीतिमधु मती । अश्विना ।
सूनृतावृतीतिसूनृता वृती ॥ तया । यज्जम् । मिमिक्षतम् ॥
अश्विभ्यामित्यश्वि भ्याम् । त्वा । माध्वीभ्याम् । त्वा ॥१०॥

सजोषोभ्यामिति सजोषः । भ्याम् ॥७॥

मित्रावरुणा । ऋतवृधेत्तृत वृधा । मित्रावरुणाभ्याम् ॥८॥

हुड्येन । मित्रावरुणा । विश्वाहा । अनपस्फुरन्तीत्यनप स्फुरन्ती ।

ऋतायुभ्याम् । ऋतयुभ्यामित्यृतयु भ्याम् ॥९॥

अश्विना । यज्जम् । मिमिक्षतम् । अश्विभ्यामित्यश्वि भ्याम् ।

माध्वीभ्याम् ॥१०॥

इन्द्रवायुभ्यामितिन्द्रवायु भ्याम् । योनिः । ॥७॥

अयम् । वाम् । ऋतवृधेत्तृत वृधा ॥८॥

राया । वुयम् । यवसेन । यवम् । ऋतायुभ्याम् । ऋतयुभ्या-
मित्यृतयु भ्याम् ॥९॥

य्या । वाम् । तया । यज्जम् ॥१०॥

तम् । प्रत्नथेतिप्रत्न था । पूर्वथेतिपूर्व था ।
 विश्वथेतिविश्व था । इमथेतीम था । ज्येष्ठतातिमितिज्येष्ठ
 तातिम् । बर्हिषदम् । बर्हिसदमितिबर्हि सदम् । स्वर्दिदमितिस्वर्द
 दिदम् । प्रतीचीनम् । वृज्जनम् । दोहसे । धुनिम् । आशुम् ।
 जयन्तम् । अनु । यासु । बर्द्धसे ॥ शण्डाय । त्वा ।
 वीरताम् । पाहि । अपमृष्टृष्टइत्यप मृष्टृष्टः । शण्डः ।
 देवाः । त्वा । शुक्रपाऽइतिशुक्र पाः । प्र । नयन्तु ।
 अनाष्टृष्टा । असि ॥११॥

सुवीरऽइतिसु वीरः । वीरान् । प्रजनयन्नितिप्र
 जनयन् । परि । इहि । अभि । रायः । पोषेण । यजमानम् ॥
 सञ्जग्मानऽइतिसम् जग्मानः । दिवा । पृथिव्या । शुक्रः ।
 शुक्रशोचिषेतिशुक्र शोचिषा । निरस्तऽइतिनिः अस्तः ।
 शण्डः । शुक्रस्य । अधिष्ठानम् । अधिस्थानमित्यधि
 स्थानम् । असि ॥१२॥

प्रत्नथेतिप्रत्न था । विश्वथेतिविश्व था । ज्येष्ठतातिमितिज्येष्ठ तातिम् ।
 अपमृष्टृष्टइत्यप मृष्टृष्टः । शुक्रपाऽइतिशुक्र पाः । अनाष्टृष्टा ॥११॥

प्रजनयन्नितिप्र जनयन् । सञ्जग्मानऽइतिसम् जग्मानः । पृथिव्या ।
 शुक्रः । शुक्रशोचिषेतिशुक्र शोचिषा । शुक्रस्य । अधिष्ठानम् । अधिस्थान-
 मित्यधि स्थानम् ॥१२॥

ज्येष्ठतातिमितिज्येष्ठ तातिम् । जयन्तम् । अनु । यासु । बर्द्धसे ।
 उपश्यामगृहीतऽइत्युपश्याम गृहीतः । शण्डाय । ध्योनिः । नयन्तु ॥११॥

सुवीरऽइतिसु वीरः । प्रजनयन्नितिप्र जनयन् । रायः ।
 यजमानम् ॥१२॥

१. 'जग्मानः' इति काशिकाः पाठः ।

२. 'वीरः' इति शुद्धः पाठो ज्ञेयः ककोशीयः ।

अच्छिन्नस्य । ते । देव । सोम । सुवीर्यस्येति सु
वीर्यस्य । रायः । पोषस्य । ददितारः । स्याम ॥ सा ।
प्रथमा । संस्कृतिः । विश्ववारेति विश्व वारा । सः । प्रथमः ।
वरुणः । मित्रः । अग्निः ॥ १३ ॥

सः । प्रथमः । बृहस्पतिः । चिकित्वान् । तस्मै ।
इन्द्राय । सुतम् । आ । जुहोतु । स्वाहा । तृप्सन्तु । होत्राः ।
मध्वः । वाः । खिष्टाऽइति सु ईष्टाः । वाः । सुप्रीता-
ऽइति सु प्रीताः । सुहृताऽइति सु हृताः । यत् । स्वाहा ।
अयात् । अग्नीत् ॥ १४ ॥

अयम् । वेनः । चोदयत् । पृश्निगर्भाऽइति पृश्नि
गर्भाः । ज्योतिर्जरायुरिति ज्योतिः । जरायुः । रजसः ।
विमानऽइति वि माने ॥ इमम् । अपाम् । सङ्गमऽइति सङ्ग-
मः ॥

अच्छिन्नस्य । विश्ववारेति विश्व वारा । मित्रः । अग्निः ॥ १३ ॥

बृहस्पतिः । चिकित्वान् । तस्मै । होत्राः । मध्वः । खिष्टा-
ऽइति सु ईष्टा । सुप्रीताऽइति सु प्रीताः । अग्नीत् ॥ १४ ॥

पृश्निगर्भाऽइति पृश्नि गर्भाः । ज्योतिर्जरायुरिति ज्योतिः । जरायुः ।

अच्छिन्नस्येति । अच्छिन्नस्य । सुवीर्यस्येति सु वीर्यस्य । रायः ।
विश्ववारेति विश्व वारा ॥ १३ ॥

इन्द्राय । याः । याः । यत् । अयात् ॥ १४ ॥

अयम् । चोदयत् । ज्योतिर्जरायुरिति ज्योतिः । जरायुः । विमान-

गुमे । सूर्य्यस्य । शिशुम् । न । विप्राः । मतिभिरिति मति
भिः । रिहन्ति ॥ मर्क्य । त्वा ॥ १५ ॥

मर्कः । न । येषु । हवनेषु । तिग्गम् । विपः ।
शच्या । वृनुथः । द्रवन्ता ॥ आ । यः । शूर्य्याभिः ।
तुविनृम्णऽइतितुवि नृम्णः । अस्य । अश्रीणीत । आदि-
शमित्या दिशम् । गर्भस्तौ । प्रजाऽइतिप्र जाः । पाहि ।
अपमृष्टऽइत्यप मृष्टः । मर्कः । देवाः । त्वा । मन्थिपा-
ऽइतिमन्थि पाः । प्र । नयन्तु । अनाधृष्टा । असि ॥ १६ ॥

सुप्रजाऽइतिसु प्रजाः । प्रजाऽइतिप्र जाः । प्रज-
नयन्नितिप्र जनयन् । परि । इहि । अभि । रायः । पोषेण ।
यजमानम् । सज्जगमानऽइतिसम् जगमानः । दिवा ।
पृथिव्या । मन्थी । मन्थिशोचिषेतिमन्थि शोचिषा ।

विप्राः ॥ १५ ॥

तिग्गम् । शच्या । तुविनृम्णऽइतितुवि नृम्णः । अश्रीणीत । आदि-
शमित्या दिशम् । गर्भस्तौ । प्रजाऽइतिप्र जाः । अपमृष्टऽइत्यप मृष्टः ।
अनाधृष्टा ॥ १६ ॥

सुप्रजाऽइतिसु प्रजाः । प्रजाऽइतिप्र जाः । प्रजनयन्नितिप्र जनयन् ।
सज्जगमानऽइतिसम् जगमानः । पृथिव्या । अधिष्ठानम् । अधिस्थानमित्यधि

ऽइतिन्वि माने । सूर्य्यस्य । मर्क्य ॥ १५ ॥

येषु । यः । शूर्य्याभिः । नयन्तु ॥ १६ ॥

प्रजनयन्नितिप्र जनयन् । रायः । यजमानम् ॥ १७ ॥

निरस्तुऽइतिनि॑ अस्तदं । मर्कः । मन्थिनः । अधि-
ष्ठानम् । अधिस्थानमिच्यधि स्थानम् । असि ॥१७॥

ये । देवासदं । दिवि । एकादश । स्थ । पृथिव्याम् ।
अधि । एकादश । स्थ ॥ अप्सुक्वितुऽइत्यप्सु क्वितः ।
महिना । एकादश । स्थ । ते । देवासदं । यज्जम् । इमम् ।
जुषध्वम् ॥१८॥

आग्रयणः । असि । स्वाग्रयणऽइतिसु आग्रयणदं ॥
पाहि । यज्जम् । पाहि । यज्जपतिमिति यज्ज पतिम् ।
विष्णुः । त्वाम् । इन्द्रियेण । पातु । विष्णुम् । त्वम् ।
पाहि । अभि । सर्वनानि । पाहि ॥१९॥

सोमः । पवते । सोमः । पवते । अस्मै । ब्रह्मणे ।
क्षत्राय । सुवते । यजमानाय । इषे । ऊर्जे । अद्भ्य-
ऽइत्यत् भ्यः । ओषधीभ्यदं । द्यावापृथिवीभ्याम् ।
सुभूतायेतिसु भूताय । विश्वेभ्यदं । त्वा । देवेभ्यः ॥२०॥

स्थानम् ॥१७॥

पृथिव्याम् । अप्सुक्वितुऽइत्यप्सु क्वितः । यज्जम् । जुषध्वम् ॥१८॥
आग्रयणः । स्वाग्रयणऽइतिसु आग्रयणदं । यज्जम् । यज्जपतिमिति-
यज्ज पतिम् । विष्णुः । विष्णुम् ॥१९॥
अस्मै । ब्रह्मणे । सुवते । अद्भ्यऽइत्यत् भ्यः । ओषधीभ्यदं ।
द्यावापृथिवीभ्याम् । विश्वेभ्यदं । देवेभ्यः ॥२०॥

य्ये । य्यज्जम् ॥१८॥

आग्रयणः । स्वाग्रयणऽइतिसु आग्रयणदं । य्यज्जम् । य्यज्जपति-
मिति य्यज्ज पतिम् । इन्द्रियेण ॥१९॥

क्षत्राय । य्यजमानाय । सुभूतायेतिसु भूताय ॥२०॥

इन्द्राय । त्वा । बृहद्भूतऽइतिबृहत् वृते । वयस्वते ।
 उक्कथाङ्यमित्युक्कथ अङ्यम् । गृह्णामि ॥ यत् । ते ।
 इन्द्र । बृहत् । वयः । तस्मै । त्वा । विष्णवे । त्वा ।
 उक्कथेभ्यः । त्वा । देवेभ्यः । त्वा । देवाङ्यमितिदेव
 अङ्यम् । यज्जस्य । आयुषे । गृह्णामि ॥२१॥

मित्रावरुणाभ्याम् । इन्द्राय । इन्द्राग्निभ्यामितीन्द्राग्नि
 भ्याम् । इन्द्रावरुणाभ्याम् । इन्द्राबृहस्पतिभ्यामितीन्द्रा-
 बृहस्पति भ्याम् । इन्द्राविष्णुभ्यामितीन्द्राविष्णु भ्याम् ॥२२॥

मूर्धनम् । दिवः । अरतिम् । पृथिव्याः । वैश्वान-
 नरम् । ऋते । आ । जातम् । अग्निम् ॥ कविम् । सम्म्राज-
 मितिसम् राजम् । अतिथिम् । जनानाम् । आसन् । आ ।
 पात्रम् । जनयन्त । देवाः ॥२३॥

बृहद्भूतऽइतिबृहत् वृते । उक्कथाङ्यमित्युक्कथ अव्यम् । गृह्णामि । तस्मै ।
 विष्णवे । उक्कथेभ्यः । देवेभ्यः । देवाङ्यमितिदेव अव्यम् । यज्जस्य ।
 गृह्णामि ॥२१॥

मित्रावरुणाभ्याम् । इन्द्राग्निभ्यामितीन्द्राग्नि भ्याम् । इन्द्रावरुणाभ्याम् ।
 इन्द्राबृहस्पतिभ्यामितीन्द्राबृहस्पति भ्याम् । इन्द्राविष्णुभ्यामितीन्द्राविष्णु
 भ्याम् ॥२२॥

पृथिव्याः । वैश्वानरम् । अग्निम् । सम्म्राजमितिसम् राजम् ।
 पात्रम् ॥२३॥

इन्द्राय । बृहद्भूतऽइतिबृहत् वृते । वयस्वते । यत् । वयः ।
 यज्जस्य । आयुषे ॥२१॥

इन्द्राय ॥२२॥

सम्म्राजमितिसम् राजम् । जनयन्त ॥२३॥

बुाचे । ऋतूदक्कपाभ्याम् । श्रोत्राय । चक्कषुब्भ्यामिति-
चक्कषुः भ्याम् । मे । वृच्चोदसावितिर्वर्चं दसौ । वर्चसे ।
पवेथाम् । आत्मने । ओजसे । आयुषे । विश्वाब्भ्यं । मे ।
प्रजाब्भ्यऽइतिप्र जाब्भ्यः ॥२६॥

कः । असि । कृतमः । कस्य । कः । नाम ॥ यस्य ।
ते । नाम । अमन्महि । यम् । त्वा । सोमैः । अतीत-
पाम ॥२७॥

मध्वे । त्वा । माधवाय । शुक्राय । शुचये । नभसे ।
नभस्याय । इषे । ऊर्जे । सहसे । सहस्याय । तपसे ।
तपस्याय । अहसस्पतये । अहसस्पतयऽइत्यहसं
पतये ॥२८॥

आत्मने । विश्वाब्भ्यं । प्रजाब्भ्यऽइतिप्र जाब्भ्यः ॥२६॥

अमन्महि ॥२७॥

शुक्राय । अहसस्पतये । अहसस्पतयऽइत्यहसं पतये ॥२८॥

उदानायेत्युत आनाय । श्रोत्राय । वृच्चोदसावितिर्वर्चं दसौ । आयुषे ॥२६॥
यस्य । यम् ॥२७॥

माधवाय । शुचये । नभस्याय । सहस्याय । तपस्याय ।
अहसस्पतये । अहसस्पतयऽइत्यहसं पतये ॥२८॥

१. बम्बईमुद्रिते पदपाठे इह २६ कण्डिका-संख्या प्रदत्ता, 'आत्मने
इत्यारभ्य ० प्रजाब्भ्यः' इत्यनन्तरं च २७ कण्डिका-संख्या निर्दिष्टा । तेन
काशीमुद्रिते बम्बईमुद्रिते चेत आरभ्य आध्यायान्तमेका कण्डिकासंख्या भिद्यते ।
'आत्मने' इत्यादीन्युत्तरमन्त्रस्य पदानिहैव पठ्यन्ते । तेनेत आरभ्य मन्त्र-
पाठानुसारिणि ककोशे द्वे कण्डिकासंख्ये भिद्यते ।

इन्द्राग्नीऽइतीन्द्राग्नी । आ । गतम् । सुतम् । गीर्भि-
रितिगीर् भिः । नभः । वरेण्यम् ॥ अस्य । पातम् ।
धिया । इषिता ॥ इन्द्राग्निभ्यामितीन्द्राग्नि भ्याम् ।
त्वा ॥२९॥

आ । घ । ये । अग्निम् । इन्धते । स्तृणन्ति । बर्हिः ।
आनुषक् ॥ येषाम् । इन्द्रः । युवा । सखा ॥ अग्नीन्द्राभ्याम् ।
त्वा ॥३०॥

ओमांसः । चर्षणीधृतः । चर्षणिधृतऽइतिचर्षणि धृतः ।
विश्वे । देवासः । आ । गत ॥ दाश्वाँसः । दाशुषः ।
सुतम् ॥३१॥

शृणुत । मे । इमम् । हवम् ॥ आ । इदम् । बर्हिः ।
नि । सीदत ॥३२॥

इन्द्र । मरुत्वः । इह । पाहि । सोमम् । यथा ।
शार्याते । अपिबः । सुतस्य ॥ तव । प्रणीती । प्रनीतीतिप्र

इन्द्राग्नीऽइतीन्द्राग्नी । वरेण्यम् । इन्द्राग्निभ्यामितीन्द्राग्नि भ्याम् ॥२९॥

अग्निम् । अग्नीन्द्राभ्याम् ॥३०॥

विश्वे । दाश्वाँसः ॥३१॥

शृणुत ॥३२॥

मरुत्वः । प्रनीतीतिप्र नीती । सुयज्ञाऽइतिसु यज्ञाः । मरुत्वते ॥३३॥

धिया ॥२९॥

ये । येषाम् । युवा ॥३०॥

यथा । शार्याते । प्रनीतीतिप्रनीती । ३ विवासन्ति । कवयः ।

१. अपपाठोऽयं, स्वरदोषाद् अनवग्रहत्वान्च ।

२. अपपाठोऽयम्, आदौ 'वि' इत्येवं द्वित्वेन भाव्यं गुरुत्वाद्वाकारस्य ।

नीती । तथ । शूर । शर्मन् । आ । विवासन्ति । क्वयः ।
सुयज्ज्ञाऽइतिसु यज्ज्ञाः ॥ इन्द्राय । त्वा । मरुत्वते ॥ ३३ ॥

मरुत्वंतम् । वृषभम् । वृध्वानम् । वृध्वानमिति वृध्वानम् ।
अक्वारिमित्यक्व अरिम् । दिव्यम् । शासम् । इन्द्रम् ।
विश्वासाहम् । विश्वसहमिति विश्व सहम् । अवसे । नूतनाय ।
उग्रम् । सहोदामितिसहदं दाम् । इह । तम् । हुवेम् ॥
मरुताम् । त्वा । ओजसे ॥ ३४ ॥

सजोषाऽइतिसु जोषादं । इन्द्र । सगणऽइतिसु गणदं ।
मरुद्भिरिति मरुत् भिः । सोमम् । पिब । वृत्रहेति वृत्र हा ।
शूर । विद्वान् ॥ जहि । शत्रून् । अप । मृधः । नुदस्व ।
अथ । अभयम् । कृणुहि । विश्वतः । नदं ॥ ३५ ॥

मरुत्वंतम् । अक्वारिमित्यक्व अरिम् । दिव्यम् । विश्वासाहम् ।
विश्वसहमिति विश्व सहम् । उग्रम् ॥ ३४ ॥

मरुद्भिरिति मरुत् भिः । वृत्रहेति वृत्र हा । शत्रून् ।
विश्वतः ॥ ३५ ॥

^१सुयज्ज्ञाऽइतिसु ^२यज्ज्ञाः । इन्द्राय ॥ ३३ ॥

वृध्वानमिति वृध्वानम् । अक्वारिमित्यक्व^३ । ^३वा । ^३अरिम् ।
विश्वसहमिति विश्व सहम् । नूतनाय ॥ ३४ ॥

^४वृत्रहेति वृत्र हा । अभयम् । नदं ॥ ३५ ॥

१. अपपाठोऽयम् । मध्यवर्तियकारो न गुरुर्भवति, तेन 'य' इति युक्तः
पाठः ।

२. 'यज्ज्ञाः' इति शुद्धः पाठो ज्ञेयः ।

३. अपपाठोऽयम्, '०त्यक्व अरिम्' इत्येवं पाठेन भाव्यम् ।

४. ककोशपाठानुसारम् ऋकारपरो वकारो न गुरुर्भवत्यतः 'वृत्रहेति वृत्र
हा' इति पाठः शुद्धो ज्ञेयः ।

मरुत्वान् । इन्द्र । वृषभः । रणाय । पिब । सोमम् ।
अनुष्वधम् । अनुस्वधमिच्यनु स्वधम् । मदाय । आ ।
सिञ्चस्व । जठरे । मद्धः । ऊर्मिम् । त्वम् । राजा । असि ।
प्रतिपदितिप्रति पत् । सुतानाम् ॥३६॥

महान् । इन्द्रः । नृवदिति नृ वत् । आ । चर्षणिप्रा-
इतिचर्षणि प्राः । उत । द्विबर्हाऽइतिद्वि बर्हीऽ । अमिनः ।
सहोभिरितिसहः भिः ॥ अस्मद्भ्यक् । वृवृधे । वृवृध-
ऽइतिवृधे । वीर्याय । उरुः । पृथुः । सुकृतऽइतिसु कृतः ।
कर्तृभिरितिकर्तृ भिः । भर् । महेन्द्रायेतिमहा इन्द्राय ।
त्वा ॥३७॥

यः । ओजसा । पर्जन्यः । वृष्टिर्माँ२॥इव ।

मरुत्वान् । अनुष्वधम् । मध्वः । प्रतिपदितिप्रति पत् ॥३६॥
चर्षणिप्राऽइतिचर्षणि प्राः । द्विबर्हाऽइतिद्वि बर्हीऽ । अस्म-
द्भ्यक् ॥३७॥

वृष्टिर्माँ२॥इव । वृष्टिमानिवेतिवृष्टिमान् इव । वृत्सस्य ॥३८॥

रणाय । मदाय ॥३६॥
नृवदिति नृ वत् । ^१वृवृधऽइतिवृधे । वीर्याय । महेन्द्रायेतिमहा
इन्द्राय ॥३७॥

^२वृष्टिमान् इव । ^३वृष्टिमानिवेतिवृष्टिमान् इव । ^४वृत्सस्य ।

१. अपपाठोऽयम्, 'वृवृधऽइतिवृधे' इति शुद्धः पाठो ज्ञेयः । द्र०
उत्तरमन्त्रपदपाठः ।

२. अपपाठोऽयं संभाव्यते ।

३. द्रष्टव्येह ६।२६ पृ० ७० टि० १ ।

४. द्र० पूर्वत्र पृष्ठ ४५ टि० २ ।

वृष्टिमानिवेतिवृष्टिमान् इव । स्तोमैः । वृत्तस्य । वावधे ।
वृष्ट्युः इतिवृद्धे ॥३८॥

उत् । ऊँइत्थू । त्यम् । जातवेदसमितिजात वेदसम् ।
देवम् । ब्रह्मन्ति । केतवः ॥ दृशे । विश्वाय । सूर्यम् ।
स्वाहा ॥३९॥

चित्तम् । देवानाम् । उत् । अगात् । अनीकम् ।
चक्रपुः । मित्रस्य । वरुणस्य । अग्नेः ॥ आ । अप्राः ।
द्यावापृथिवीइतिद्यावापृथिवी । अन्तरिक्षम् । सूर्यः ।
आत्मा । जगतः । तस्थुषः । च । स्वाहा ॥४०॥

रूपेण । ब्रह्म । रूपम् । अभि । आ । अगाम् । तुथः । ब्रह्म ।
विश्ववेदाइतिविश्व वेदाः । वि । भजतु ॥ ऋतस्य । पथा ।
प्र । इत । चन्द्रदक्षिणाइतिचन्द्र दक्षिणाः । वि ।

ऊँइत्थू । विश्वाय ॥३९॥

चित्तम् । चक्षुः । मित्रस्य । अग्नेः । अप्राः । द्यावापृथिवीइति-
द्यावापृथिवी । अन्तरिक्षम् । आत्मा । तस्थुषः ॥४०॥

विश्ववेदाइतिविश्व वेदाः । चन्द्रदक्षिणाइतिचन्द्र दक्षिणाः ।

वृष्ट्युः इतिवृद्धे ॥३८॥

जातवेदसमितिजात वेदसम् । विश्वाय । सूर्यम् ॥३९॥

सूर्यः ॥४०॥

ब्रह्म । ब्रह्म । विश्ववेदाइतिविश्व वेदाः । सूर्यम् ॥४१॥

१. इतः पूर्वयोर्द्वयोः कण्डिकयोः पदानि ककोशे मन्त्रपाठानुसारं पुनः
पठ्यन्ते । पदपाठे तु पूर्वत्र पठितत्वादनयोः पाठो गलितः । अत इत आरभ्य
ककोशे कण्डिकासंख्यानिर्देशे चतुःसंख्या भिद्यते ।

स्वरितिस्वः । पश्य । वि । अन्तरिक्षम् । यतस्व ।
सदस्यैः ॥४१॥

ब्राह्मणम् । अद्य । विदेयम् । पितृमन्तमितिपितृ
मन्तम् । पैतृमन्त्यमितिपैतृ मन्त्यम् । ऋषिम् । आर्षेयम् ।
सुधातुदक्षिणमितिमुधातु दक्षिणम् ॥ अस्मद्द्राता-
ऽइत्यस्मत् राताः । देवत्रेतिदेव त्रा । गच्छत । प्रदातार-
मितिप्र दातारम् । आ । विशत ॥४२॥

अग्नये । त्वा । मह्यम् । वरुणः । ददातु । सः ।
अमृतत्वमित्यमृत त्वम् । अशीय । आयुः । दात्रे ।
एधि । मयः । मह्यम् । प्रतिग्रहीत्तऽइतिप्रति ग्रहीत्त्रे ।
रुद्राय । प्राणः । वः । बृहस्पतये । त्वक् । मयः ।
यमाय । हयः । वयः ॥४३॥

अन्तरिक्षम् ॥४१॥

ब्राह्मणम् । अद्य । पैतृमन्त्यमितिपैतृ मन्त्यम् । सुधातुदक्षिणमितिमुधातु
दक्षिणम् । अस्मद्द्राताऽइत्यस्मत् राताः । देवत्रेतिदेव त्रा । गच्छत । प्रदातारमितिप्र
दातारम् ॥४२॥

अग्नये । अमृतत्वमित्यमृत त्वम् । दात्रे । प्रतिग्रहीत्तऽइतिप्रति ग्रहीत्त्रे ।
रुद्राय । बृहस्पतये ॥४३॥

विदेयम् । आर्षेयम् ॥४२॥

अग्नये । मह्यम् । अशीय । आयुः । मयः । मह्यम् । रुद्राय ।
वयः । मयः । यमाय । हयः । वयः ॥४३॥

१. 'ग्रहीत्त्रे' इति काशिकः पाठः ।

२. हकारोत्तरस्य यकारस्य गुरुत्वविधानादिह 'मह्यम्' इति पाठेन
भाव्यम् ।

क॒३ । अ॒दात् । कस्मै॑ । का॒मः । का॒माय ॥
 का॒मः । दा॒ता । का॒मः । प्र॒ति॒ग्र॒ही॒तेति॑प्रति॒ 'ग्र॒ही॒ता ।
 का॒म । ए॒तत् । ते ॥४४॥

॥ इति वाजसनेयिसंहितापदे सप्तमोऽध्यायः ॥

कस्मै॑ । प्र॒ति॒ग्र॒ही॒तेति॑प्रति॒ ग्र॒ही॒ता ॥४४॥

का॒माय ॥४४॥

॥ इति श्री वाजसनेयिसंहितापदे सप्तमोऽध्यायः ॥



अष्टमोऽध्यायः

आदित्येभ्यः । त्वा ॥ विष्णोऽइतिविष्णो ।
उरुगायेत्युरु गाय ॥१॥

कदा । चन । प्र । युच्छसि । उभेऽइत्युभे । नि ।
पासि । जन्मनीऽइतिजन्मनी । तुरीय । आदित्य । सर्वनम् ।
ते । इन्द्रियम् । आ । तस्थौ ॥ अमृतम् । दिवि । आदि-
त्येभ्यः । त्वा ॥२॥

यज्ज ? । देवानाम् । प्रति । एति । सुम्नम् ।
आदित्यासं । भवत । मृडयन्तः ॥ आ । वृहं । अर्वाची ।
सुमतिरिति सु मति ? । वृवृत्त्यात् । अहो ? । चित् । या ।

आदित्येभ्यः । विष्णोऽइतिविष्णो । उरुगायेत्युरु गाय ॥१॥

युच्छसि । जन्मनीऽइतिजन्मनी । आदित्य । तस्थौ । आदित्येभ्यः ॥२॥

यज्ज ? । सुम्नम् । आदित्यासं । वृवृत्त्यात् । आदित्येभ्यः ॥३॥

विष्णोऽइतिविष्णो । उरुगायेत्युरु गाय ॥१॥

^१युच्छसि । तुरीय । इन्द्रियम् ॥२॥

यज्ज ? । मृडयन्तः । वृहं । ^२वृवृत्त्यात् । यया । वृरिवोवित्तेरिति-

१. इतः पूर्वमेकस्याः कण्डिकायाः पदानि पदपाठे न पठ्यन्ते, पूर्व गतत्वात् । अतएवेतोऽग्रे ककोश एकस्याः कण्डिकासंख्याया भेदो जायते । इह तु ककोशपाठेऽपि पदपाठसंख्यैव प्रदीयते ।

२. अपपाठोऽयम् । 'वृवृत्त्यात्' इति शुद्धः पाठः ।

वरिवोवित्तरोतं वरिवोवित् तरा । असत् । आदित्येभ्यः ।
त्वा ॥३॥

विस्वन् । आदित्य । एषः । ते । सोमपीथऽइति सोम
पीथः । तस्मिन् । मत्स्व ॥ श्रत् । अस्मै । नरत् । वचसे ।
दधातुन । यत् । आशीर्हेत्याशीत् दा । दम्पतीऽइति दम्
पती । वाम् । अश्नुतः ॥ पुमान् । पुत्रः । जायते ।
विन्दते । वसु । अघ । विश्वाहा । अरपः । एधते ।
गृहे ॥४॥

वामम् । अद्य । सवितत् । वामम् । ऊँऽइत्यूँ । श्वः ।
दिवेदिवऽइति दिवे दिवे । वामम् । अस्मभ्यम् । सावीत् ॥
वामस्य । हि । क्षयस्य । देव । भूरत् । अया । धिया ।
वामभाजऽइति वाम भाजः । स्याम् ॥५॥

विस्वन् । आदित्य । तस्मिन् । मत्स्व ॥ अस्मै । आशीर्हेत्याशीत् दा ।
अश्नुतः । पुत्रः । विश्वाहा ॥४॥

अद्य । ऊँऽइत्यूँ । अस्मभ्यम् ॥५॥

वरिवोवित् तरा ॥३॥

विस्वन् । मत्स्व^१ । यत् । जायते ।^२ अरप ॥४॥

क्षयस्य । अया^३ । धिया^३ । वामभाजऽइति वाम भाजः ।
स्याम् ॥५॥

१. द्रष्टव्या ४।१, पृष्ठ ४५, टि० २ ।

२. अपवाठोऽयम् । 'अरपः' इति शुद्धः पाठः ।

३. अत्र यथापूर्वं 'अ' इत्येवं निर्देशो लेखकप्रमादान्नोपलभ्यते ।

सावित्रे॑ । अ॒सि । च॒नो॒धाऽइति॑चन॒ऽ धा॑ । च॒नो॒धा-
ऽइति॑चन॒ऽ धा॑ । अ॒सि । च॒नः॑ । म॒यि । धे॒हि ॥ जि॒न्व ।
य॒ज्जम् । जि॒न्व । य॒ज्जप॑तिमि॒तिय॒ज्ज प॑तिम् । भ॒गाय॑ ।
दे॒वाय॑ । त्वा । स॒वि॒त्रे ॥६॥

सु॒श॒र्मेति॑सु श॒र्मा । अ॒सि । सु॒प्र॒ति॒ष्ट॒थान॑ ।
सु॒प्र॒ति॒स्थान॑ऽइति॑सु प्र॒ति॒स्थान॑ । बृ॒हदु॑क्कषायेति॑बृहत्
उ॒क्कषा॑य । नमः॑ ॥७॥

बृ॒ह॒स्पति॑सुतस्येति॑बृ॒ह॒स्पति॑ सुतस्य । दे॒व । सो॒म ।
ते । इ॒न्द्रो॑ऽ । इ॒न्द्रि॒याव॑त॒ऽ । इ॒न्द्रि॒यव॑त॒ऽइती॑न्द्रि॒य व॑त॒ऽ ।
प॒त्नीव॑त॒ऽइति॑प॒त्नी व॑त॒ऽ । ग्र॒हान् । ऋ॒द्ध्या॑सम् ॥ अ॒हम् ।
प॒रस्ता॑त् । अ॒हम् । अ॒वस्ता॑त् । यत् । अ॒न्तरि॑क्कषम् । तत् । ऊँ॑ऽइत्यू॑ ।

सा॒वि॒त्रे॑ । जि॒न्व । य॒ज्जम् । जि॒न्व । य॒ज्जप॑तिमि॒तिय॒ज्ज प॑तिम् ।
स॒वि॒त्रे ॥६॥

सु॒प्र॒ति॒ष्ठान॑ । सु॒प्र॒ति॒स्थान॑ऽइति॑सु प्र॒ति॒स्थान॑ । बृ॒हदु॑क्षायेति॑बृहत्
उ॒क्षा॑य ॥७॥

बृ॒ह॒स्पति॑सुतस्येति॑बृ॒ह॒स्पति॑ सुतस्य । प॒त्नीव॑त॒ऽइति॑प॒त्नी व॑त॒ऽ ।
ऋ॒द्ध्या॑सम् । अ॒न्तरि॑क्षम् । ऊँ॑ऽइत्यू॑ ॥८॥

२म॒यि । य॒ज्जम् । य॒ज्जप॑तिमि॒तिय॒ज्ज प॑तिम् । भ॒गाय॑ २ । दे॒वाय॑ २ ॥६॥

बृ॒हदु॑क्षायेति॑बृहत् उ॒क्षा॑य २ ॥७॥

इ॒न्द्रि॒याव॑त॒ऽ । इ॒न्द्रि॒यव॑त॒ऽइती॑न्द्रि॒य व॑त॒ऽ । प॒त्नीव॑त॒ऽइति॑प॒त्नी व॑त॒ऽ ।

१. 'प्रतिस्थान?' इति काशिकः पाठः ।

२. द्र० पूर्वपृष्ठस्था टि० ३ ।

मे । पिता । अभूत् ॥ अहम् । सूर्यम् । उभयतः । ददर्श ।
अहम् । देवानाम् । परमम् । गुहा । यत् ॥८॥

अग्रा३इ । पत्नीवन्नितिपत्नी वन् । सजूरितिस जू१ ।
देवेन । त्वष्ट्रा । सोमम् । पित्र । स्वाहा ॥ प्रजापतिरिति-
प्रजा पति६ । वृषा । असि । रेतोधाऽइतिरेत६ धा१ ।
रेतः । मयि । धेहि । प्रजापतेरितिप्रजा पते६ । ते ।
वृष्णाः । रेतोधसऽइतिरेत६ धसः । रेतोधामितिरेत६
धाम् । अशीय ॥९॥

हरिः । असि । हारियोजनऽइतिहारि 'योजन१ ।
हरिभ्यामितिहरि भ्याम् । त्वा ॥ हय्यो६ । धाना१ । स्थ ।
सहसोमाऽइतिसह सोमा६ । इन्द्राय ॥१०॥

अग्रा३इ । पत्नीवन्नितिपत्नी वन् । त्वष्ट्रा । प्रजापतिरितिप्रजा पति६ ।
प्रजापतेरितिप्रजा पते६ । वृष्णाः । ॥९॥

हरिभ्यामितिहरि भ्याम् ॥१०॥

यत् । २उंइत्युम् । सूर्यम् । ३उभयतः । यत् ॥८॥

४अग्रा३इ । ५पत्नीवन्नितिपत्नी वन् । मयि । अशीय ॥९॥

हारियोजनऽइतिहारि ६योजन१ । ७हय्यो६ । इन्द्राय ॥१०॥

१. 'योजन?' इति काशिकः पाठः ।

२. अपपाठोऽयम् ।

३. अपपाठोऽयम्, 'श' इत्येवं सविन्दुना यकारेण भाव्यम् ।

४. अनुदात्तत्वं सानुनासिकत्वं चान्यकोशेषु नोपलभ्यते ।

५. 'वन्निति' इत्येकनकारवान् अपपाठो लेखकप्रमादजः ।

६. इहाग्रे च ककोशशैलीविपरीतमवग्रहात् परो यकारो द्विनिर्दिश्यते ।

७. स्वररहितोऽपपाठः ।

यः । ते । अश्वसन्निरित्यश्व सन्निः । भक्कषः । यः ।
गोसन्निरितिगो सन्निः । तस्य । ते । इष्टयजुषऽइतीष्ट
यजुषः । स्तुतस्तौमस्येतिस्तुत स्तौमस्य । शस्तोक्कथस्येति-
शस्त उक्कथस्य । उपहूतस्येच्युप हूतस्य । उपहूतऽइच्युप
हूतः । भक्कषयामि ॥११॥

देवकृतस्येतिदेव कृतस्य । एनसः । अवयजनमित्यव
यजनम् । अमि । मनुष्यकृतस्येतिमनुष्य कृतस्य । पितृ-
कृतस्येतिपितृ कृतस्य । आत्मकृतस्येत्यात्म कृतस्य । एनस-
ऽएनसऽइत्येनसः एनसः । अवयजनमित्यव यजनम् ।
अमि ॥ यत् । च । अहम् । एनः । विद्वान् । चकार ।
यत् । च । अविद्वान् । तस्य । सर्वस्य ॥१२॥

अश्वसन्निरित्यश्व सन्निः । भक्षः । इष्टयजुषऽइतीष्ट यजुषः ।
शस्तोक्कथस्येतिशस्त उक्कथस्य । उपहूतस्येच्युप हूतस्य । उपहूतऽइच्युप
हूतः । भक्षयामि ॥११॥

अवयजनमित्यव यजनम् । मनुष्यकृतस्येतिमनुष्य कृतस्य । आत्म-
कृतस्येत्यात्म कृतस्य । एनसऽएनसऽइत्येनसः एनसः । अवयजनमित्यव
यजनम् । विद्वान् । अविद्वान् ॥१२॥

य्यः । य्यः । इष्टयजुषऽइतीष्ट ^१य्यजुषः । भक्षयामि ॥११॥

अवयजनमित्यव ^१य्यजनम् । एनसऽएनसऽइत्येनसः ^२एनसः
अवयजनमित्यव ^१य्यजनम् । य्यत् । य्यन् ॥१२॥

सम् । इन्द्र । नहं । मनसा । नेषि । गोभिः ।
 सूरिभिरितिसूरि भिः । मघवन्नितिमघ वन् । स्वस्त्या ॥
 ब्रह्मर्षणा । देवकृतमितिदेव कृतम् । यत् । अस्ति । देवानाम् ।
 सुमतावितिसु मतौ । यज्जिज्ञयानाम् । स्वाहा ॥१३॥

धाता । रातिः । सविता । इदम् । जुषन्ताम् । प्रजा-
 पतिरितिप्रजा पतिः । निधिपाऽइतिनिधि पाः । देवः ।
 अग्निः ॥ त्वष्टा । विष्णुः । प्रजयेतिप्र जया । सः रराणा-
 ऽइतिसम् रराणाः । यजमानाय । द्रविणम् । दधात ।
 स्वाहा ॥१४॥

सुगोतिसु गा । वृहं । देवाहं । सदर्ना । अकर्म ।
 ये । आजग्मेत्या जग्म । इदम् । सर्वनम् । जुषाणाः ॥

ब्रह्मणा । यज्जिज्ञयानाम् ॥१३॥

प्रजापतिरितिप्रजा पतिः । अग्निः । त्वष्टा । विष्णुः । प्रजयेतिप्र
 जयः ॥१४॥

आजग्मेत्या जग्म । अस्तेऽहृत्यस्ते ॥१५॥

^२मघवन्नितिमघ वन् । यत् । यज्जिज्ञयानाम् ॥१३॥

प्रजयेतिप्र जया । यजमानाय ॥१४॥

^३वृहं । द्ये ॥१५॥

१: 'रराणाः' इति का. नः पाठः ।

२. इतः पूर्वस्थाया मन्त्रकण्डिकायाः पदानि पूर्वं (२।२४) पठित्वाद्
 पदपाठे न पठ्यन्ते (ककोशे तु पठ्यन्ते) । अत इत आरभ्य द्वयोः कण्डिका-
 संख्ययोः भेदो जायते ।

३. इतः पूर्वं ककोशे 'संवर्चसा' इति मन्त्रस्य पदानि पठ्यन्ते । तानि
 पूर्वं (२।२४) गतानीत्यतः पदग्रन्थे न पठ्यन्ते । अत इत आरभ्य तिसृणां
 कण्डिकासंख्यानां भेदो जायते ।

भरमाणां । बर्हमानां । हवींषि । अस्मैऽइत्यस्मै । धत्त ।
वसवः । वसूनि । स्वाहा ॥१५॥

यान् । आ । अवहः । उशतः । देव । देवान् । तान् ।
प्र । ईरय । स्वे । अग्ने । सधस्थऽइतिसुध स्थे ॥
जक्षिवाँसऽइतिजक्षि वाँसः । पपिवाँसऽइतिपपि
वाँसः । च । विश्वे । असुम् । वर्म्मम् । स्वः । आ ।
तिष्ठत । अनु । स्वाहा ॥१६॥

वुयम् । हि । त्वा । प्रयतीतिप्र यति । यज्जे ।
अस्मिन् । अग्ने । होतारम् । अवृणीमहि । इह ॥ ऋधक् ।
अयां । ऋधक् । उत । अशमिष्टां । प्रजानन्नितिप्र
जानन् । यज्जम् । उप । याहि । विद्वान् । स्वाहा ॥१७॥

यज्जे । यज्जम् । गच्छ । यज्जपतिमितियज्ज पतिम् ।

अग्ने । सधस्थऽइतिसुध स्थे । जक्षिवाँसऽइतिजक्षि वाँसः ।
विश्वे । तिष्ठत ॥१६॥

प्रयतीतिप्र यति । यजे । अस्मिन् । अग्ने । अशमिष्टां । प्रजा-
नन्नितिप्र जानन् । यज्जम् । विद्वान् ॥१७॥

यज्जे । यज्जम् । गच्छ । यज्जपतिमितियज्ज पतिम् । यज्ज ? । यज्जपत-

यान् । ईरय । जक्षिवाँसऽइतिजक्षि वाँसः । पपिवाँसऽ-
इतिपपि वाँसः ॥१६॥

^१वुयम् । यज्जे । ^१अयां । यज्जम् । याहि ॥१७॥

^२यज्जे । यज्जम् । यज्जपतिमितियज्ज पतिम् । ययोनिम् । यज्ज ? ।

१. लेखकप्रमादजः सामान्ययकारनिर्देशः । सर्वत्र 'य' इत्येवं विशिष्टो
निर्देशो युक्तः ।

२. इतः पूर्वं 'देवा गातुविदः' इति मन्त्रस्य पदानि ककोशे पठ्यन्ते ।
तानि पूर्वं (२।२१) गतानीति कृत्वा पदपाठे न पठ्यन्ते । अत इत आरभ्य
चतमृणां काण्डिकासंख्यानां भेदो जायते ।

स्वाम् । योनिम् ॥ एषः । ते । यज्जः । यज्जपत्तऽइति यज्ज
पते । सहस्रकृत्वाकऽइति सह स्रकृत्वाकः । सर्ववीरऽइति सर्व
वीरः । तम् । जुषस्व । स्वाहा ॥१८॥

उरुम् । हि । राजा । वरुणः । चकार । सूर्याय ।
पन्थाम् । अन्वेतवाऽइत्यनु एतवै । ऊँऽइत्यूँ ॥ अपदे ।
पादा । प्रतिधातवऽइति प्रति धातवे । अकः । उत ।
अपवक्तेत्यप वृक्ता । हृदयाविधः । हृदयविधऽइति हृदय
विधः । चित् । नमः । वरुणाय । अभिष्टितः । अभि-
स्थितऽइत्यभि स्थितः । वरुणस्य । पार्श्वः ॥१९॥

अग्नेः । अनीकम् । अपः । आ । विवेश । अपाम् ।
नपात् । प्रतिरक्कपन्निति प्रति रक्कपन् । असुर्यम् ॥ दमेदम-
ऽइति दमे दमे । समिधमिति मम् इधम् । यक्कप । अग्ने ।
प्रति । ते । जिह्वा । घृतम् । उत् । चरणप्रत् । स्वाहा ॥२०॥

ऽइति यज्ज पते । सहस्रकृत्वाकऽइति सह स्रकृत्वाकः ॥१८॥

अन्वेतवाऽइत्यनु एतवै । ऊँऽइत्यूँ । प्रतिधातवऽइति प्रति धातवे ।
अपवक्तेत्यप वृक्ता । अभिष्टितः । अभिस्थितऽइत्यभि स्थितः ॥१९॥

अग्नेः । प्रतिरक्कपन्निति प्रति रक्कपन् । यत्ति । अग्ने । चरणप्रत् ॥२०॥

यज्जपत्तऽइति यज्ज पते । सर्ववीरऽइति सर्व वीरः ॥१८॥

सूर्याय । ^१ पन्थाम् । हृदयाविधः । हृदयविधऽइति हृदय विधः ।
वरुणा ॥१९॥

असुर्यम् । ^२ दमेदमऽइति दमे । यत्ति ॥२०॥

१. काशीमुद्रितेऽपि 'पन्थाम्' इत्येवं पाठः ।

२. अमरान्तेऽपि लेखकप्रमादजः, आग्नेदितस्य 'दमे' पदस्यानिर्देशात् ।

समुद्रे । ते । हृदयम् । अ॒प्स्वि॒त्यप् सु । अ॒न्तरि॒-
त्यन्त॑ । सम् । त्वा । वि॒शन्तु । ओष॑धी॒हं । उ॒त ।
आप॑ः ॥ य॒ज्जस्य॑ । त्वा । य॒ज्ज॒प॒त॒ऽइति॑य॒ज्ज प॑ते ।
सू॒क्तोक्ता॑वि॒तिसू॒क्त उ॑क्तौ । न॒मोवा॑कऽइति॑नम॒हं वा॑के ।
वि॒धेम । यत् । स्वाहा ॥२१॥

देवी॑हं । आ॒प॒हं । ए॒ष॑ । बृ॒हं । गर्भ॑ः । तम् ।
सु॒प्री॑त॒मिति॑सु प्री॒तम् । सु॒भृ॑त॒मिति॑सु भृ॒तम् । वि॒भृ॑त॒ ॥
दे॒व । सो॒म । ए॒ष॑ । ते । लो॒क॑ । तस्मि॑न् । शम् । च ।
वक्क॑ष्व । परि॑ । च । वृ॒क्क॑ष्व ॥ दे॒वाना॑म् । स॒मिदि॑तिस॒म्
इ॒त् । अ॒सि ॥२२॥

एज॑तु । द॒श॒मा॒स्यऽइति॑द॒श मा॒स्य॒हं । गर्भ॑ः ।
ज॒रायु॑णा । स॒ह ॥ यथा॑ । अ॒यम् । वा॒यु॑ । एज॑ति । यथा॑ ।
स॒मु॒द्र॑ । एज॑ति ॥ ए॒व । अ॒यम् । द॒श॒मा॒स्यऽइति॑द॒श मा॒स्य॒हं ।
अ॒स्त॑त् । ज॒रायु॑णा । स॒ह ॥२३॥

समुद्रे । अ॒प्स्वि॒त्यप् सु । अ॒न्तरि॒त्यन्त॑ । य॒ज्जस्य॑ । य॒ज्ज॒प॒त॒ऽइति॑य॒ज्ज प॑ते । सू॒क्तोक्ता॑वि॒तिसू॒क्त उ॑क्तौ ॥२१॥

गर्भ॑ः । सु॒प्री॑त॒मिति॑सु प्री॒तम् । तस्मि॑न् । वृ॒क्क॑ष्व । वृ॒क्क॑ष्व ॥२२॥

गर्भ॑ः । स॒मु॒द्र॑ ॥२३॥

हृद॑यम् । य॒ज्जस्य॑ । य॒ज्ज॒प॒त॒ऽइति॑य॒ज्ज प॑ते । न॒मोवा॑कऽइति॑नम॒हं वा॑के । यत् ॥२१॥

वृ॒हं । परि॑ । च । वृ॒क्क॑ष्व ॥२२॥

ज॒रायु॑णा । यथा॑ । अ॒यम् । वा॒यु॑ । यथा॑ । अ॒यम् । ज॒रायु॑णा ॥२३॥

१. पदपाठे इत उत्तरस्या मन्त्रकण्डिकायास्त्रीणि पदानि २२ कण्डि-
कान्त एव पठ्यन्ते । अन्यानि पूर्वं गतत्वान्न पठ्यन्ते । अत इत आरभ्य
ककोशे पञ्चानां कण्डिकासंख्यानां भेदो जायते ।

यस्यै । ते । यज्जियः । गर्भैः । यस्यै । योनिः ।
 हिरण्ययी ॥ अङ्गानि । अहुता । यस्य । तम् । मात्रा । सम् ।
 अजीगम् । स्वाहा ॥२४॥

पुरुदस्मऽइतिपुरु दस्मः । विषुरूपऽइतिविषु रूपः ।
 इन्दुः । अन्तः । महिमानम् । आनञ्ज । धीरः ॥ एकपदी-
 मित्येक पदीम् । द्विपदीमितिद्वि पदीम् । त्रिपदीमितित्रि
 पदीम् । चतुष्पदीम् । चतुःपदीमितिचतुः पदीम् ।
 अष्टापदीमित्यष्टा पदीम् । भुवना । अनु । प्रथन्ताम् ।
 स्वाहा ॥२५॥

मरुतः । यस्य । हि । क्षयै । पाथ । दिवः । विमहस-
 ऽइतिवि महसः ॥ सः । सुगोपातमऽइतिसु गोपातमः ।
 जनः ॥२६॥

यज्जियः । गर्भैः । हिरण्ययी । मात्रा ॥२४॥

पुरुदस्मऽइतिपुरु दस्मः । एकपदीमित्येक पदीम् । त्रिपदीमितित्रि
 पदीम् । चतुष्पदीम् । अष्टापदीमित्यष्टा पदीम् ॥२५॥

यस्यै । यज्जियः । यस्यै । योनिः । यस्यै । हिरण्ययी ।
 यस्यै ॥२४॥

विषुरूपऽइतिविषु रूपः ॥२५॥

यस्यै । क्षयै । विमहसऽइतिवि महसः ॥२६॥

१. लेखकप्रमादजोऽपपाठः । 'विषुरूपऽइतिविषु रूपः' इतीह शुद्धः
 पाठो ज्ञेयः ।

मही । द्यौः । पृथिवी । च । न॒हं । इमम् । यज्जम् ।
मिमिकषताम् । पिपृताम् । न॒हं । भरीमभिरितिभरीम
भिहं ॥२७॥

आ । तिष्ठ । वृत्रहन्निति वृत्र हन् । रथम् । युक्ता ।
ते । ब्रह्मणा । हरीऽइतिहरी ॥ अर्वाचीनम् । सु । ते ।
मनः । ग्रावा । कृणोतु । वृग्मुना ॥ इन्द्राय । त्वा ।
पोडशिनै ॥२८॥

युक्कष्व । हि । केशिना । हरीऽइतिहरी । वृषणा ।
कक्ष्यप्रेतिकक्ष्य प्रा ॥ अथ । न॒हं । इन्द्र । सोमपा-
ऽइतिसोम पाहं । गिराम् । उपश्रुतिमित्युप श्रुतिम् ।
चर ॥२९॥

इन्द्रम् । इत् । हरीऽइतिहरी । बृहत॑हं । अप्रतिवृष्ट-
शवसमित्यप्रतिवृष्ट शवसम् ॥ ऋषीणाम् । च । स्तुतीः ।
उप । यज्जम् । च । मानुषाणाम् ॥३०॥

यज्जम् । मिमिक्षताम् ॥२७॥

तिष्ठ । वृत्रहन्निति वृत्र हन् । युक्ता । ब्रह्मणा । वृग्मुना ॥२८॥

युक्ष्व । कक्ष्यप्रेतिकक्ष्य प्रा । उपश्रुतिमित्युप श्रुतिम् ॥२९॥

अप्रतिवृष्टशवसमित्यप्रतिवृष्ट शवसम् । यज्जम् ॥३०॥

य्यज्जम् ॥२७॥

‘वृत्रहन्निति वृत्र’ हन् । य्युक्ता । इन्द्राय ॥२८॥

य्युक्ष्व ॥२९॥

इन्द्रमित् । य्यज्जम् ॥३०॥

यस्मात् । न । जातः । परः । अन्यः । अस्ति ।
 यः । आविवेशेत्या विवेश । भुवनानि । विश्वा ॥ प्रजा-
 पतिरितिप्रजा पतिः । प्रजयेतिप्र जया । मराराणऽइति-
 सम् राराणः । त्रीणि । ज्योतींषि । सचते । सः ।
 षोडशी ॥३१॥

इन्द्रः । च । सम्प्राडितिसम् राट् । वरुणः । च ।
 राजा । तौ । ते । भक्षम् । चक्रतुः । अग्ने । एतम् ॥
 तयोः । अहम् । अनु । भक्षम् । भक्षयामि । वाक् ।
 देवी । जुषाणा । सोमस्य । तृप्यतु । सह । प्राणेन ।
 स्वाहा ॥३२॥

यस्मात् । अन्यः । आविवेशेत्या विवेश । विश्वा । प्रजापतिरितिप्रजा
 पतिः । प्रजयेतिप्र जया ॥३१॥

सम्प्राडितिसम् राट् । भक्षम् । चक्रतुः । अग्ने । भक्षम् । भक्षयामि ।
 तृप्यतु ॥३२॥

यस्मात् । यः । आविवेशेत्या विवेश । ^२प्रजयेतिप्र ^३जया ॥३१॥

^३सम्प्राडितिसम् राट् । ^४अग्ने । तयोः । ^५भक्षम् ।
 भक्षयामि ॥३२॥

१. 'राराणः' इति काशिकः पाठः ।

२. 'य' इति सामान्यरूपेण लेखः प्रमादजः, 'अ' इत्येवमिष्यते ।

३. इह पूर्वत्र ३।३८ टिप्पणी द्रष्टव्या ।

४. अपपाठोऽयम् । लेखक उत्तरे रेफसंयोगेऽन्यत्रापीत्थं द्विरेफं
 निर्दिशति । यथा—'उर्ध्व' (८।४०) इत्यत्रापि द्विरेफो दृश्यते ।

५. अपपाठोऽयम् ।

अग्ने । पर्वस्व । स्वपाऽइतिस्मृ अपादं । अस्मेऽइत्यस्मे । वर्चः । सुवीर्यमितिस्मृ वीर्यम् ॥ दधत् । रयिम् । मयि । पोषम् ॥ अग्नये । त्वा । वर्चसे ॥ अग्ने । वर्चस्विन् । वर्चस्वान् । त्वम् । देवेषु । अस्मि । वर्चस्वान् । अहम् । मनुष्येषु । भूयासम् ॥ ३३ ॥

उत्तिष्ठन्नित्युत् तिष्ठन् । ओजसा । सह । पितृषु । शिष्येऽइतिशिष्ये । अवेपयदं ॥ सोमम् । इन्द्र । चमूऽइतिचमू । सुतम् ॥ इन्द्राय । त्वा । ओजसे ॥ इन्द्र । ओजिष्ठ । ओजिष्ठं । त्वम् । देवेषु । अस्मि । ओजिष्ठं । अहम् । मनुष्येषु । भूयासम् ॥ ३४ ॥

अदृश्रम् । अस्य । केतवः । वि । रश्मयः । जनान् । अनु ॥ आजन्तं । अग्नयः । यथा ॥ सूर्याय । त्वा । आजाय ॥ सूर्य । आजिष्ठ । आजिष्ठं । त्वम् । देवेषु । अस्मि । आजिष्ठं । अहम् । मनुष्येषु । भूयासम् ॥ ३५ ॥

अग्ने । अस्मेऽइत्यस्मे । अग्नये । अग्ने । मनुष्येषु ॥ ३३ ॥

उत्तिष्ठन्नित्युत् तिष्ठन् । पितृषु । शिष्येऽइतिशिष्ये । ओजिष्ठ । ओजिष्ठं । ओजिष्ठं । मनुष्येषु ॥ ३४ ॥

अदृश्रम् । रश्मयः । अग्नयः । आजिष्ठ । आजिष्ठं । आजिष्ठं । मनुष्येषु ॥ ३५ ॥

सुवीर्यमितिस्मृ वीर्यम् । रयिम् । मयि । अग्नये । अग्ने । भूयासम् ॥ ३३ ॥

अवेपयदं । भूयासम् ॥ ३४ ॥

रश्मयः । अग्नयः । यथा । सूर्याय । आजाय । सूर्य । भूयासम् ॥ ३५ ॥

आ । जिघ्र । कलशम् । महि । आ । त्वा । विशन्तु ।
 इन्दवः । पुनः । ऊर्जा । नि । वर्त्तस्व । सा । नः ।
 महस्रम् । ध्रुक्कष्व । उरुधारेत्युरु धारा । पर्यस्वती । पुनः ।
 मा । आ । विशतात् । रयिः ॥३६॥

इडे । रन्ते । हव्ये । काम्ये । चन्द्रे । ज्योते । अदिति ।
 सरस्वति । महि । विश्रुतीतिवि श्रुति ॥ एता । ते ।
 अघ्न्ये । नामानि । देवेभ्यः । मा । सुकृतमितिमु
 कृतम् । ब्रूतात् ॥३७॥

वि । नः । इन्द्र । मृधः । जहि । नीचा । यच्छ ।
 पृतन्यतः ॥ यः । अस्मान् । अभिदासतीत्यभि दासति ।
 अधरम् । गमय । तमः ॥ इन्द्राय । त्वा । विमृधऽइतिवि
 मृधे ॥३८॥

जिघ्र । ध्रुक् । उरुधारेत्युरु धारा ॥३६॥

हव्ये । काम्ये । विश्रुतीतिवि श्रुति । अघ्न्ये । देवेभ्यः ॥३७॥

यच्छ । पृतन्यतः । अस्मान् । अभिदासतीत्यभि दासति ॥३८॥

^१आ । जिघ्र । पर्यस्वती । रयिः ॥३६॥

विश्रुतीतिवि^२ श्रुति ॥३७॥

यच्छ । यः । गमय । इन्द्राय । विमृधऽइतिवि मृधे ॥३८॥

१. इतः पूर्वं ककोशे 'उदुत्यम्' इतिकण्डिकायाः पदानि पठ्यन्ते ।
 तानि पूर्वत्र (७।४१) गतत्वात् पदपाठे न पठ्यन्ते । अत इत आरभ्य पण्णां
 कण्डिकाग्रह्यानां भेदो जायते ।

२. अपपाठोऽयम् । सर्वत्र ककोशे पदादिः इतिशब्दात् परश्च वकारो
 द्विलिख्यते । तेन 'विश्रुतीतिवि श्रुति' एवं शुद्धः पाठो ज्ञेयः ।

वाचः । पतिम् । विश्वकर्मणामिति विश्व कर्मणम् ।
 ऊतये । मनोजुवमिति ननु जुवम् । वाजं । अद्य । हुवेम् ॥
 सः । ननु । विश्वानि । हवनानि । जोषत् । विश्वशम्भूरिति-
 विश्व शम्भूः । अवसे । साधुकर्मेतिसाधु कर्मा ॥
 इन्द्राय । त्वा । विश्वकर्मणऽइति विश्व कर्मणे ॥३९॥

विश्वकर्मन्निति विश्व कर्मन् । हविषा । वर्द्धनेन ।
 त्रातारम् । इन्द्रम् । अकृणोः । अवज्ज्यम् ॥ तस्मै । विशः ।
 सम् । अनमन्त । पूर्वीः । अयम् । उग्रः । विहव्यऽइति वि-
 हव्यः ॥ यथा । असत् ॥४०॥

अग्रये । त्वा । गायत्रच्छन्दसमिति गायत्र छन्दसम् ।
 गृह्णामि । इन्द्राय । त्रिष्टुप्छन्दसम् । त्रिस्तुप्छन्द-

विश्वकर्मणामिति विश्व कर्मणम् । अद्य । विश्वानि । विश्वशम्भूरिति-
 विश्व शम्भूः । विश्वकर्मणऽइति विश्व कर्मणे ॥३९॥

विश्वकर्मन्निति विश्व कर्मन् । अवध्यम् । तस्मै । उग्रः । विहव्य-
 ऽइति वि हव्यः ॥४०॥

अग्रये । गायत्रछन्दसमिति गायत्र छन्दसम् । गृह्णामि । त्रिष्टुप्-
 विश्वकर्मणामिति विश्व कर्मणम् । ऊतये । विश्वशम्भूरिति विश्व
 शम्भूः । साधुकर्मेतिसाधु कर्मा । इन्द्राय । विश्वकर्मणऽइति विश्व
 कर्मणे ॥३९॥

विश्वकर्मन्निति विश्व कर्मन् । अयम् । उग्रः । विहव्यऽइति वि-
 हव्यः ॥ यथा ॥४०॥

अग्रये । गायत्रछन्दसमिति गायत्र छन्दसम् । इन्द्राय ॥४१॥

१. 'असन्' इति काशिकोऽपपाठः, यद्वृत्तस्योदात्तत्वविधानात् (द्र०
 अष्टा० ८।१।६६) ।

२. अपपाठोऽयम्, 'उग्रः' इत्येवं शुद्धः पाठो ज्ञेयः । अत्र ८।३२
 कण्डिकाया 'अग्रै' पदस्य टिप्पणी द्रष्टव्या ।

सुमितिस्त्रिस्तुप् छन्दसम् । विश्वेभ्यः । देवेभ्यः । जग-
च्छन्दसमितिजगत् छन्दसम् । अनुष्टुप् । अनुस्तुबित्यनु
स्तुप् । ते । अभिगरऽइत्यभि गरः ॥४१॥

व्वेशीनाम् । त्वा । पत्मन् । आ । धूनोमि । कुकूनना-
नाम् । भन्दनानाम् । मदिन्तमानामितिमदिन् तमानाम् ।
मधुन्तमानामितिमधुन् तमानाम् । शुक्रम् । त्वा । शुक्के ।
आ । धूनोमि । अह्नः । रूपे । सूर्यस्य । रश्मिषु ॥४२॥

कुकुभम् । रूपम् । वृषभस्य । रोचते ! बृहत् । शुक्रः ।
शुक्रस्य । पुरोगाऽइतिपुरः गाः । सोमः । सोमस्य ।
पुरोगाऽइतिपुरः गाः । त्वा । गृह्णामि ॥४३॥

उशिक् । इहि । वृशी । इन्द्रस्य । अस्मत्स्वेत्यस्मत्
सखा । विश्वेषाम् । देवानाम् ॥४४॥

छन्दसम् । त्रिस्तुप्छन्दसमितिस्त्रिस्तुप् छन्दसम् । विश्वेभ्यः । देवेभ्यः ।
अनुष्टुप् । अनुस्तुबित्यनु स्तुप् । अभिगरऽइत्यभि गरः ॥४१॥

पत्मन् । शुक्रम् । शुक्के । अह्नः । रश्मिषु ॥४२॥

शुक्रः । शुक्रस्य । गृह्णामि ॥४३॥

अस्मत्स्वेत्यस्मत् सखा ॥४४॥

सूर्यस्य ॥४२॥

^१वृशी ॥४४॥

इह । रतिः । रमद्धम् । धृतिः । स्वधृतिरितिम्
धृतिः । स्वाहा ॥ उपसृजन्नित्युप सृजन् । धरुणम् । मात्रे ।
धरुणः । मात्रम् । धयन् ॥ रायः । पोषम् । अस्मासु ।
दीधरत् । स्वाहा ॥४५॥

सत्त्वस्य । ऋद्धिः । अग्निः । अगन्म । ज्योतिः ।
अमृताः । अभूम ॥ दिवम् । पृथिव्याः । अधि । आ ।
अरुहाम् । अविदाम् । देवान् । स्वः । ज्योतिः ॥४६॥

युग्मम् । तम् । इन्द्रापर्वाता । पुरोयुधेतिपुरः । युधा ।
यः । नः । पृतन्यात् । अप । तन्तमितितम् तम् । इत् ।
हतम् । वज्रेण । तन्तमितितम् तम् । इत् । हतम् ॥ दूरे ।
चत्ताय । छन्तसत् । गहनम् । यत् । इनक्षत् ॥ अस्माकम् ।
शत्रून् । परि । शूर । विश्वतः । दुर्मा । दुर्षिष्टः !

रमध्वम् । उपसृजन्नित्युप सृजन् । मात्रे । अस्मासु ॥४५॥

सत्त्वस्य । अगन्म । पृथिव्याः ॥४६॥

पृतन्यात् । इनक्षत् ॥ अस्माकम् । शत्रून् । विश्वतः । दुर्षिष्टः ।

^१ उपसृजन्नित्युप सृजन् । ^२ धरुणम् । धयन् । रायः ॥४५॥

^३ अ । ^३ विदाम् ॥४६॥

युग्मम् । पुरोयुधेतिपुरः ^४ [युधा] । यः । चत्ताय । यत् । सुर्वीरा-

१. अपपाठोऽयम्, 'उपसृजन्नित्युप सृजन्' इति शुद्धः पाठो ज्ञेयः ।

२. अपपाठोऽयम्, 'धरुणः' इति शुद्धः पाठः ।

३. अपपाठोऽयम्, 'अविदाम्' इत्येवं शुद्धः पाठो ज्ञेयः ।

४. कोष्ठान्तर्गतः पाठो लेखकप्रमादान्णटः ।

विश्वतः॑ ॥ स्याम । सुवीराऽइति॑सु वीरा॑ऽ । वीरैः॑ ।
सुपोषाऽइति॑सु पोषा॑ऽ । पोषैः॑ ॥४७॥

परमेष्टी । परमेस्थीति॑परमे स्थी । अभिधीतऽइत्यभि
धीत॑ऽ । प्रजापतिरिति॑प्रजा पति॑ऽ । वाचि । व्याहृतायामिति॑वि
आहृतायाम् । अन्धः॑ । अच्छेतऽइत्यच्छे॑ इत॑ऽ । सविता ।
सद्व्याम् । विश्वकृष्मेति॑विश्व कृष्मा । दीक्षायाम् । पूषा ।
सोमक्रयण्यामिति॑सोम क्रयण्याम् ॥४८॥

इन्द्रः॑ । च । मरुतः॑ । च । क्रयाय । उपोत्थित-
ऽइत्युप॑ उत्थित॑ऽ । असुर॑ऽ । पण्यमान॑ऽ । मित्र॑ऽ । क्रीत॑ऽ ।
विष्णुः॑ । शिपिविष्टऽइति॑शिपि विष्ट॑ऽ । उरौ । आसन्न-
ऽइत्या॑ सन्न॑ऽ । विष्णुः॑ । नरन्धिष॑ऽ ॥४९॥

विश्वतः॑ ॥४७॥

परमेष्टी । परमेस्थीति॑परमे स्थी । अभिधीतऽइत्यभि धीत॑ऽ ।
प्रजापतिरिति॑प्रजा पति॑ऽ । अच्छेतऽइत्यच्छे॑ इत॑ऽ । सव्याम् । विश्वकृष्मेति॑विश्व
कृष्मा । दीक्षायाम् । सोमक्रयण्यामिति॑सोम क्रयण्याम् ॥४८॥

उपोत्थितऽइत्युप॑ उत्थित॑ऽ । पण्यमान॑ऽ । मित्र॑ऽ । विष्णुः॑ ।
शिपिविष्टऽइति॑शिपि विष्ट॑ऽ । आसन्नऽइत्या॑ सन्न॑ऽ । विष्णुः॑ ॥४९॥

ऽइति॑सु वीरा॑ऽ ॥४७॥

व्याहृतायामिति॑वि॑ आहृतायाम् । विश्वकृष्मेति॑विश्व कृष्मा ।
दीक्षायाम् । सोमक्रयण्यामिति॑सोम क्रयण्याम् ॥४८॥

क्रयाय॑ । शिपिविष्टऽइति॑शिपि विष्ट॑ऽ । २ उरौ ॥४९॥

१. ककोशशैल्यनुसारम् इह 'बि' इत्येवं पाठेन भाव्यम् ।

२. क्वचिदन्यत्रापि अयमेव पाठ उपलभ्यते ।

प्रोह्यमानं । प्रोह्यमानंऽइतिप्र उह्यमानं ।
सोमः । आगतंऽइत्या गतं । वरुणं । आसन्ध्यामित्या
सन्ध्याम् । आसन्नंऽइत्या सन्नं । अग्निः । आग्नीध्रे ।
इन्द्रः । हविर्द्वान्ऽइतिहविर् धाने । अथर्वा । उपावहियमाण-
ऽइत्युप अवहियमाणं ॥५०॥

विश्वे । देवाः । अंशुषु । न्युप्तंऽइतिनि उप्तं ।
विष्णुः । आप्रीतपाऽइत्याप्रीत पाः । आप्याय्यमानं-
ऽइत्या प्याय्यमानं । यमः । सूयमानं । विष्णुः ।
सम्भ्रियमाणंऽइतिसम् भ्रियमाणं । वायुः । पूयमानं ।
शुक्रः । पूतः । शुक्रः । क्षीरश्रीरितिक्षीर श्रीः ।
मन्थी । सक्क्तुश्रीरितिसक्क्तु श्रीः ॥५१॥

विश्वे । देवाः । चमसेषु । उन्नीतंऽइत्युत् नीतं ।

प्रोह्यमाणं । प्रोह्यमानंऽइतिप्र उह्यमानं । आगतंऽइत्या गतं ।
आसन्ध्यामित्या सन्ध्याम् । आसन्नंऽइत्या सन्नं । अग्निः । आग्नीध्रे ।
उपावहियमाणंऽइत्युप अवहियमाणं ॥५०॥

विश्वे । न्युप्तंऽइतिनि उप्तं । विष्णुः । आप्रीतपाऽइत्याप्रीत पाः ।
आप्याय्यमानंऽइत्या प्याय्यमानं । विष्णुः । शुक्रः । शुक्रः । क्षीर-
श्रीरितिक्षीर श्रीः । सुक्तुश्रीरितिसक्क्तु श्रीः ॥५१॥

विश्वे । उन्नीतंऽइत्युत् नीतं । उद्यतंऽइत्युत् यतं । रुद्रः ।

प्रोह्यमाणं । उपावहियमाणंऽइत्युप अवहियमाणं ॥५०॥

आप्याय्यमानंऽइत्या प्याय्यमानं । यमः । सूयमानं । सम्भ्रिय-
माणंऽइतिसम् भ्रियमाणं । वायुः । पूयमानं ॥५१॥

१. 'अवहियमाणं' इति काशिकः पाठः ।

असुः । होमाय । उद्यत्तुऽइत्युत् यतः । रुद्रः । ह्यमानः ।
 वार्तः । अवभ्यावृत्तुऽइत्यभि आवृत्तः । नृचक्षपाऽइति नृ
 चक्षपाः । प्रतिख्यातुऽइति प्रति ख्यातः । भक्षः ।
 भक्ष्यमाणः । पितरः । नाराशंसाः ॥५२॥

सन्नः । सिन्धुः । अवभृथायेत्यव भृथाय । उद्यत्तुऽ
 इत्युत् यतः । समुद्रः । अवभ्यवह्रियमाणऽइत्यभि अव-
 ह्रियमाणः । मल्लिः । प्रप्लुतुऽइति प्र प्लुतः । ययौ ।
 ओजसा । स्कभिता । रजांशसि । वीर्येभिः । वीरतमेति वीर
 तमा । शविष्ठा । या । पत्येतेऽइति पत्येते । अप्रतीतेत्यप्रति
 इता । सहोभिरितिसहः । भिः । विष्णुऽइति विष्णू ।
 अगन् । वरुणा । पूर्वहृताविति पूर्व हृतौ ॥५३॥

अभ्यावृत्तुऽइत्यभि आवृत्तः । नृचक्षाऽइति नृ चक्षाः । प्रतिख्यातुऽइति प्रति
 ख्यातः । भक्षः । भक्ष्यमाणः ॥५२॥

अवभृथायेत्यव भृथाय । उद्यत्तुऽइत्युत् यतः । समुद्रः । अवभ्यव-
 ह्रियमाणऽइत्यभि अवह्रियमाणः । प्रप्लुतुऽइति प्र प्लुतः । शविष्ठा । पत्येते-
 इति पत्येते । अप्रतीतेत्यप्रति इता । विष्णुऽइति विष्णू ॥५३॥

होमाय । उद्यत्तुऽइत्युत् यतः । ह्यमानः ॥५२॥

सन्नः । अवभृथायेत्यव भृथाय । उद्यत्तुऽइत्युत् यतः । अवभ्यव-
 ह्रियमाणऽइत्यभि अवह्रियमाणः । ययौ । वीरतमेति वीर तमा ।
 व्या ॥५३॥

१. 'अवह्रियमाणः' इति काशिकः पाठः ।

२. ककोशशैल्यनुसारमिह 'अ' इत्येवं शुद्धः पाठो ज्ञेयः ।

देवान् । दिवम् । अगन् । यज्ज॑ । ततः॑ । मा ।
द्रविणम् । अष्टटु । मनुष्यान् । अन्तरिक्षम् । पितृन् ।
पृथिवीम् । यम् । कम् । च । लोकम् । अगन् । यज्ज॑ ।
ततः॑ । मे । भद्रम् । अभूत् ॥५४॥

चतुस्त्रिंशदितिचतुः॑ त्रिंशत् । तन्त॑वहं । ये ।
वितन्निरऽइतिवि॑ तन्निरे । ये । इमम् । यज्जम् । स्वधया॑ ।
ददन्ते ॥ तेषाम् । छिन्नम् । सम् । ऊँऽइत्यू॑ । एतत् ।
दधामि । स्वाहा । घर्म॑ । अपि । एतु । देवान् ॥५५॥

यज्जस्य॑ । दोहः॑ । वितत्तऽइतिवि॑ तत॑हं । पुरुत्रेतिपुरु॑
त्रा । स॑ । अष्टटु॑धा । दिवम् । अन्वात॑तानेत्यनु॑ आत॑तान ॥
स॑ । यज्ज॑ । धुक॑क्व । महि॑ । मे । प्रजायामितिप्र॑

यज्ज॑ । अष्टटु । मनुष्यान् । अन्तरिक्षम् । यज्ज॑ । भद्रम् ॥५४॥

चतुस्त्रिंशदितिचतुः॑ त्रिंशत् । वितन्निरऽइतिवि॑ तन्निरे । यज्जम् ।
ऊँऽइत्यू॑ ॥५५॥

यज्जस्य॑ । पुरुत्रेतिपुरु॑ त्रा । अष्टटु॑धा । अन्वात॑तानेत्यनु॑ आत॑तान । यज्ज॑ ।

य्यज्ज॑ । य्यम् । य्यज्ज॑ ॥५४॥

य्ये । वितन्निरऽइतिवि॑ तन्निरे । य्ये । य्यज्जम् । स्वधया॑ ।
३ ऊँऽइत्यू॑ ॥५५॥

य्यज्जस्य॑ । वितत्तऽइतिवि॑ तत॑हं । य्यज्ज॑ । प्रजायामितिप्र॑ जायाम् ।

१. 'तन्निरे' इति काशिकः पाठः ।

२. ककोशपाठशैल्यनुसारमिह 'व्वि' इति द्विवकारेण भाव्यम् ।

३. अपपाठोऽयम् ।

जायाम् । राय॑ । पोष॑म् । विश्व॑म् । आयु॑ः । अ॒शीय॑ ।
स्वाहा॑ ॥५६॥

आ । प॒व॒स्व । हि॒र॒ण्य॒व॒दि॒ति॒हि॒र॒ण्य॑ व॒त् । अ॒श्व॒-
व॒दि॒त्य॒श्व॑ व॒त् । सो॒म॒ । वी॒र॒व॒दि॒ति॒वी॒र॑ व॒त् ॥ वा॒ज॒म् ।
गो॒म॒न्त॒मि॒ति॒गो॑ म॒न्त॒म् । आ । भ॒र॒ । स्वाहा॑ ॥५७॥

॥ इति वाजसनेयिसंहितापदेऽष्टमोऽध्यायः ॥

धु॒क्ष्व । प्र॒जा॒या॒मि॒ति॒प्र॒ जा॒या॒म् । विश्व॑म् ॥५६॥

हि॒र॒ण्य॒व॒दि॒ति॒हि॒र॒ण्य॑ व॒त् । अ॒श्व॒व॒दि॒त्य॒श्व॑ व॒त् ॥५७॥

राय॑ः । आयु॑ः । अ॒शीय॑ ॥५६॥

हि॒र॒ण्य॒व॒दि॒ति॒हि॒र॒ण्य॑ व॒त् । अ॒श्व॒व॒दि॒त्य॒श्व॑ व॒त् । वी॒र॒व॒दि॒ति॒वी॒र॑
व॒त् ॥५७॥

॥ इति श्री वाजसनेयिसंहितापदेऽष्टमोऽध्यायः ॥

नवमोऽध्यायः

देव । सवितरितिसवितरं । प्र । सुव । यज्जम् । प्र ।
 सुव । यज्जपतिमिति यज्ज पतिम् । भगाय ॥ दिव्यः ।
 गन्धर्वः । केतपूरितिकेत पूः । केतम् । नरं । पुनातु ।
 वाचः । पतिः । वाजम् । नरं । स्वदतु । स्वाहा ॥१॥

ध्रुवसदमिति ध्रुव सदम् । त्वा । नृषदम् । नृसदमिति नृ
 सदम् । मनरंसदमिति मनरं सदम् । इन्द्राय । त्वा । जुष्टम् ।
 गृह्णामि । जुष्टतममिति जुष्टं तमम् ॥ अप्सुषदम् । अप्सुसद-
 मित्यप्सु सदम् । घृतसदमिति घृत सदम् । व्योमसद-
 मिति व्योम सदम् ॥ पृथिविसदमिति पृथिवि सदम् ।
 अन्तरिक्षसदमित्यन्तरिक्ष सदम् । दिविसदमिति दिवि
 सदम् । देवसदमिति देव सदम् । नाकसदमिति नाक
 सदम् ॥२॥

यज्जम् । यज्जपतिमिति यज्ज पतिम् । दिव्यः ॥१॥

ध्रुवसदमिति ध्रुव सदम् । जुष्टम् । गृह्णामि । जुष्टतममिति जुष्टं तमम् ।
 अप्सुषदम् । अप्सुसदमित्यप्सु सदम् । अन्तरिक्षसदमित्यन्तरिक्ष सदम् ॥२॥

यज्जम् । यज्जपतिमिति यज्ज पतिम् । भगाय ॥१॥

इन्द्राय । व्योमसदमिति व्योम सदम् ॥२॥

अपाम् । रसम् । उद्द्वयसमित्युत् वयसम् । सूर्ये ।
सन्तम् । समाहितमितिस्म आहितम् ॥ अपाम् । रसस्य ।
यः । रसः । तम् । वृत् । गृह्णामि । उत्तममित्युत्
तमम् ॥३॥

ग्रहात् । उज्ज्वलितयऽइत्यूर्जा आहुतयत् । व्यन्तः ।
विप्राय । मतिम् ॥ तेषाम् । विशिप्रियाणामिति वि शिप्रि-
याणाम् । वृत् । अहम् । इषम् । ऊर्जम् । सम् । अग्रभम् ॥
सम्पृचावितिस्म पृचौ । स्थत् । सम् । मा । भद्रेण ।
पृङ्क्तम् । विपृचाविति वि पृचौ । स्थत् । वि । मा ।
पाप्मना । पृङ्क्तम् ॥४॥

इन्द्रस्य । वज्रः । अस्मि । वाजसाऽइतिवाज साः ।
त्वया । अयम् । वाजम् । सेत् ॥ वाजस्य । नु । प्रसवऽइतिप्र

उद्द्वयसमित्युत् वयसम् । गृह्णामि । उत्तममित्युत् तमम् ॥३॥

विप्राय । विशिप्रियाणामिति वि शिप्रियाणाम् । अग्रभम् । भद्रेण ।
पृङ्क्तम् । पाप्मना । पृङ्क्तम् ॥४॥

वज्रः । प्रसवऽइतिप्र सवे । विश्वम् । आविवेशेत्या

उद्द्वयसमित्युत् वयसम् । सूर्ये । व्यः । १ वृत् ॥३॥

उज्ज्वलितयऽइत्यूर्जा आहुतयत् । विप्राय । २ विशिप्रियाणामिति वि
शिप्रियाणाम् । वृत् १ ॥४॥

वाजसाऽइतिवाज साः । त्वया । अयम् । ४ अनु । व्यस्याम् ।

१. ककोशशैत्यनुसारम् 'वृत्' इत्येवं पाठेन भाव्यम् ।

२. 'वि' इति शुद्धः पाठो ज्ञेयः ।

३. ककोशशैत्यनुसारमितिपदात् परं 'वि' इत्येवं द्विवकारेण भाव्यम् ।

४. 'नु' इति शुद्धः पाठः, मन्त्रे तथा दर्शनात् ।

सुवे । मातरम् । महीम् । अदितिम् । नाम वचसा । करामहे ॥
यस्याम् । इदम् । विश्वम् । भुवनम् । आविवेशेत्या विवेश ।
तस्याम् । नहं । देवः । सविता । धर्मः । साविषत् ॥५॥

अप्स्वित्यप् सु । अन्तः । अमृतम् । अप्स्वित्यप्
सु । भेषजम् । अपाम् । उत । प्रशस्तिष्वितिप्र शस्तिषु ।
अश्वाः । भवत । वाजिनः ॥ देवीः । आपहं । य्यः ।
वहं । ऊर्मिः । प्रतूर्तिरितिप्र तूर्तिहं । ककुन्मानितिककुत्
मान् । वाजसाऽइतिवाज साः । तेन । अयम् । वाजम् ।
सेत् ॥६॥

वातः । वा । मनः । वा । गन्धर्वाः । सप्तविं-
शतिरितिमस्र विंशतिहं ॥ ते । अग्ने । अश्वम् ।
अयुञ्जन् । ते । अस्मिन् । जवम् । आ । अदधुहं ॥७॥

वातरहाऽइतिवात रहाहं । भव । वाजिन ।
युज्यमानहं । इन्द्रस्येवेतीन्द्रस्य इव । दक्षिणहं । श्रिया ।

विवेश ॥५॥

अप्स्वित्यप् सु । अप्स्वित्यप् सु । प्रशस्तिष्वितिप्र शस्तिषु ।
अश्वाः । प्रतूर्तिरितिप्र तूर्तिहं । ककुन्मानितिककुत् मान् ॥६॥

सप्तविंशतिरितिमस्र विंशतिहं । अग्ने । अश्वम् । अस्मिन् ॥७॥

युज्यमानहं । दक्षिणहं । विश्ववेदसऽइतिविश्व वेदसहं । त्वष्टा ।

आविवेशेत्या विवेश ॥५॥

अप्स्वित्यप् सु । य्यः । वहं । वाजसाऽइतिवाज साः । अयम् ॥६॥

वा । वा । अयुञ्जन् ॥७॥

युज्यमानहं । श्रिया । युञ्जन्तु । विश्ववेदसऽइतिविश्व वेदसहं ।

एधि । युञ्जन्तु । त्वा । मरुतः । विश्ववेदसऽइतिविश्व
वेदसः । आ । ते । त्वष्टा । पत्स्वितिपत् सु । जवम्
दधातु ॥८॥

जवः । यः । ते । वाजिन् । निहितऽइतिनि हितः ।
गुहा । यः । श्येने । परीत्तः । अचरत् । च । वाते ॥
तेन । नः । वाजिन् । बलवानितिबलं वान् । बलेन ।
वाजजिदितिवाज जित् । च । भव । समने । च । पार-
यिष्णुः ॥ वाजिनः । वाजजितऽइतिवाज जितः । वाजम् ।
सरिष्यन्तः । बृहस्पतेः । भागम् । अव । जिघ्रत ॥९॥

देवस्य । अहम् । सवितुः । सवे । सत्यसंवसऽइतिसत्य
संवसः । बृहस्पतेः । उत्तममित्युत् तमम् । नाकम् ।
रुहेयम् ॥ इन्द्रस्य । सत्यप्रसवसऽइतिसत्य प्रसवसः ।
अरुहम् ॥१०॥

पत्स्वितिपत् सु ॥८॥

जवः । पारयिष्णुः । सरिष्यन्तः । बृहस्पतेः । जिघ्रत ॥९॥

सत्यसंवसऽइतिसत्य संवसः । बृहस्पतेः । उत्तममित्युत् तमम् ।
सत्यप्रसवसऽइतिसत्य प्रसवसः ॥१०॥

पत्स्वितिपत् सु ॥८॥

बलवानितिबलं वान् । वाजजिदितिवाज जित् । पारयिष्णुः ।
वाजजितऽइतिवाज जितः ॥९॥

रुहेयम् ॥१०॥

बृहस्पते । वाजम् । जय । बृहस्पतये । वाचम् ।
बृदत् । बृहस्पतिम् । वाजम् । जापयत् ॥ इन्द्र । इन्द्राय ।
इन्द्रम् ॥११॥

एषा । वृहं । सा । सत्या । सँवागितिसुम् वाक् ।
अभूत् । यया । बृहस्पतिम् । वाजम् । अजीजपत् ।
अजीजपत् । बृहस्पतिम् । वाजम् । वनस्पतयहं । वि ।
मुच्यध्वम् ॥ इन्द्रम् । वाजजितऽइतिवाज जितः । वाजम् ।
जेष्म् ॥ वाजिनहं । वाजजितऽइतिवाज जितहं । अध्वनहं ।
स्कन्धुवन्तः । योजना । मिमानहं । काष्ठांम् ।
गच्छत् ॥१२॥

एषः । स्यः । वाजी । क्षिपणिम् । तुरण्यति । ग्रीवा-
याम् । बृद्धः । अपिकक्वषऽइत्यपि कक्वषे । आसनि ।

बृहस्पते । बृहस्पतये । बृहस्पतिम् ॥११॥

सत्या । बृहस्पतिम् । बृहस्पतिम् । वनस्पतयहं । मुच्यध्वम् । अध्वनहं ।
स्कन्धुवन्तः । काष्ठांम् । गच्छत् ॥१२॥

तुरण्यति । बृद्धः ? अपिकक्षऽइत्यपि कक्षे । दधिक्राऽइतिदधि का ? ।

जय । बृहस्पतये । जापयत् । इन्द्राय ॥११॥

वृहं । ^१सँवागितिसुम् वाक् । यया । वनस्पतयहं । ^२वाजजित-
ऽइतिवाज जितः । वाजम् । जेष्म् । वाजिनहं । वाजजितऽइतिवाज जितहं ।
अध्वनहं ॥१२॥

ग्रीवायाम् ॥१३॥

१. अपपाठोऽयम्, 'सँवागितिसुम् वाक्' इति पाठो ज्ञेयः ।

२. इत आरभ्य आकण्डिकान्तो भागोऽन्यकोशेषु पूर्वकण्डिकायामेव
पठ्यते । अतः ककोश एकस्याः कण्डिकासंख्याया भेदो जायते ।

कतुम् । दधिक्काऽइतिदधि क्रा३ । अनु । स॒स॒नि॒ष्यदत् ।
 स॒स॒नि॒स्यद॒दिति॑सम् सनि॒स्यदत् । प॒थाम् । अङ्का॑ऽसि ।
 अनु । आप॒नी॒फण॑दि॒त्या पनी॑फणत् । स्वाहा ॥१३॥

उ॒त । स्म । अ॒स्य । द्र॒व॑त॒ः । तुर॒ण्य॒त॑ । पु॒र्णम् । न ।
 वे॒३ । अनु । वृ॒ति । प्र॒ग॒र्दि॒द्वन॑ऽइति॒प्र ग॒र्दि॒द्वन॑ः ॥
 श्ये॒नस्ये॒वेति॑श्ये॒नस्य॑ इव । ध्रज॑त॒ः । अङ्क॑सम् । परि॑ ।
 दधिक्का॒व्णऽइति॑दधि क्रा॒व्णः । सह । ऊ॒र्जा । तरि॑त्रत॒ः ।
 स्वाहा ॥१४॥

शम् । न॒ः । भ॒व॒न्तु । वृ॒जिन॑ः । ह॒वेषु॑ । दे॒वता॑ति॒-
 दे॒व ता॑ता । मि॒तद्र॑वऽइति॒मित॑ द्र॒व॑ः । स्व॒र्काऽइति॑सु
 अ॒र्का३ ॥ ज॒म्भय॑न्त॒ः । अ॒हिम् । वृ॒कम् । रक्क॑षा॒ऽसि ॥
 सने॑मि । अ॒स्मत् । यु॒य॒वन् । अमी॑वा॒ः ॥१५॥

स॒स॒नि॒ष्यदत् । अङ्का॑ऽसि । आप॒नी॒फ॒ण॒दि॒त्या पनी॑फणत् ॥१३॥

तुर॒ण्य॒त॑ । पु॒र्णम् । प्र॒ग॒र्दि॒न॑ऽइति॒प्र ग॒र्दि॒न॑ः । श्ये॒नस्ये॒वेति॑श्ये॒नस्य॑
 इव । अङ्क॑सम् । दधिक्का॒व्णऽइति॑दधि क्रा॒व्णः । तरि॑त्रत॒ः ॥१४॥

मि॒तद्र॑वऽइति॒मित॑ द्र॒व॑ः । रक्क॑षा॒ऽसि । अ॒स्मत् ॥१५॥

^१तुर॒ण्य॒त॑ । ^२वे॒३ । ^३वृ॒ति । प्र॒ग॒र्दि॒न॑ऽइति॒प्र ग॒र्दि॒न॑ः ॥१४॥

^४ज॒म्भय॑न्त॒ः । यु॒य॒वन् ॥१५॥

१. अपपाठोऽयम्, रेफस्योपरि अनुस्वारो नेष्यते ।

२. 'वे३' इति शुद्धः पाठो ज्ञेयः ।

३. 'वृति' इति शुद्धः पाठो द्रष्टव्यः ।

४. अत्र 'जम्भयन्त॑' इत्यस्य स्थाने 'जम्भयन्त॑' इत्येवं पाठेन

भाव्यम् ।

ते । न॑ । अ॒र्वन्त॑ । ह॒वन्श्श्रु॒तऽइति॑ह॒वन् श्रु॒तः ।
ह॒वम् । वि॒श्वे । शृ॒ण्वन्तु । वा॒जिन॑ । मि॒त॒द्रव॑ऽइति॑मि॒त द्र॑व॑ ।
स॒हस्र॑साऽइति॑स॒हस्र सा॑ ॥ मे॒धसा॑तेति॑मे॒ध सा॑ता ।
स॒नि॒ष्प्य॑वः । म॒हः । ये । ध॒नम् । स॒मि॒थे॒ष्विति॑सम्
इ॒थेषु॑ । ज॒म्भि॒रे ॥१६॥

वा॒जेवा॒जऽइति॑वा॒जे वा॒जे । अ॒व॒त । वा॒जिन॑ । न॑ ।
ध॒नेषु॑ । वि॒प्रा॑ । अ॒मृ॒ता॑ । ऋ॒त॒ज्ज्ज्ञा॑ऽइत्यृ॒त ज्ञा॑ ॥
अ॒स्य । म॒ध्वः । पि॒व॒त । मा॒द॒य॒ध्वम् । तृ॒प्ता॑ । या॒त ।
प॒थि॒भि॒रिति॑प॒थि भि॑ः । दे॒व॒यानै॑रिति॑दे॒व यानै॑ ॥१७॥

आ । मा । वा॒ज॒स्य । प्र॒स॒वऽइति॑प्र स॒वः । ज॒ग॒-
म्भ्या॑त् । आ । इ॒मेऽइति॑मे । द्या॒वा॒पृ॒थि॒वीऽइति॑द्या॒वा॒पृ॒थि॒वी ।

ह॒वन्श्श्रु॒तऽइति॑ह॒वन् श्रु॒तः । वि॒श्वे । शृ॒ण्वन्तु । मि॒त॒द्रव॑ऽइति॑मि॒त द्र॑व॑ ।
स॒नि॒ष्प्य॑वः । स॒मि॒थे॒ष्विति॑सम् इ॒थेषु॑ । ज॒म्भि॒रे ॥१६॥

वि॒प्रा॑ । ऋ॒त॒ज्ज्ञा॑ऽइत्यृ॒त ज्ञा॑ । म॒ध्वः । मा॒द॒य॒ध्वम् ।
तृ॒प्ता॑ ॥१७॥

प्र॒स॒वऽइति॑प्र स॒वः । ज॒ग॒म्भ्या॑त् । द्या॒वा॒पृ॒थि॒वीऽइति॑द्या॒वा॒पृ॒थि॒वी ।

१६ ॥१६॥

वा॒जेवा॒जऽइति॑वा॒जे ^१वा॒जे । ^२ऋ॒त॒ग्न्या॑ऽइत्यृ॒त ^२ग्न्या॑ । मा॒द॒य॒ध्वम् ।
य्या॑त् । ^३दे॒व॒यानै॑रिति॑दे॒व ^३यानै॑ ॥१७॥

१. 'वाजे' इति शुद्धः पाठः कपाठानुसारम् ।

२. अपपाठोऽयमुच्चारणदोषजः ।

३. 'य्या' अपपाठोऽयम् 'य्या' इत्येवेप्यते ।

आयुः । यज्जेन । कल्पताम् । प्राणः । चक्वषुः ।
 श्रोत्रम् । पृष्ठम् । यज्जः । यज्जेन । कल्पताम् । प्रजापते-
 रितिप्रजा पतेः । प्रजाऽइतिप्र जाः । अभूम । स्वः ।
 देवाः । अगन्म । अमृताः । अभूम ॥२०॥

अस्मेऽइत्यस्मे । वृः । अस्तु । इन्द्रियम् । अस्मे-
 ऽइत्यस्मे । नृम्णम् । उत । क्रतुः । अस्मेऽइत्यस्मे ।
 वृषींशसि । सन्तु । वृः ॥ नमः । मात्रे । पृथिव्यै ।
 नमः । मात्रे । पृथिव्यै । इयम् । ते । राट् । यन्ता ।
 असि । यमनः । ध्रुवः । धरुणः ॥ कृष्यै । त्वा ।
 क्षेमाय । रय्यै । पोषाय ॥२१॥

वाजस्य । इमम् । प्रसवऽइतिप्र सवः । सुषुवे । सुसुव-
 ऽइतिसुसुवे । अग्ने । सोमम् । राजानम् । ओषधीषु ।
 अप्तिस्वत्यप् सु ॥ ताः । अस्मभ्यम् । मधुमतीरितिमधु
 मतीः । भवन्तु । वयम् । राष्ट्रे । जागृयाम । पुरोहिता-
 ऽइतिपुरः हिताः । स्वाहा ॥२२॥

यज्जेन । कल्पताम् । चक्षुः । श्रोत्रम् । पृष्ठम् । यज्जः । यज्जेन ।
 कल्पताम् । प्रजापतेरितिप्रजा पतेः । प्रजाऽइतिप्र जाः । अगन्म ॥२०॥

अस्मेऽइत्यस्मे । अस्मेऽइत्यस्मे । नृम्णम् । अस्मेऽइत्यस्मे । मात्रे ।
 पृथिव्यै । मात्रे । पृथिव्यै । कृष्यै ॥२१॥

प्रसवऽइतिप्र सवः । अग्ने । अप्तिस्वत्यप् सु ॥ अस्मभ्यम् । राष्ट्रे ॥२२॥

आयुः । यज्जेन । यज्जः । यज्जेन ॥२०॥

वृः । इन्द्रियम् । वृः । इयम् । यन्ता । यमनः । क्षेमाय ।
 रय्यै । पोषाय ॥२१॥

वयम् । जागृयाम ॥२२॥

वाजस्य । इमाम् । प्रसवऽइतिप्र सवः । शिश्रिये ।
 दिवम् । इमा । च । विश्वा । भुवनानि । सम्प्राडितिसम्
 राट् ॥ अदित्सन्तम् । दापयति । प्रजानन्नितिप्र जानन् ।
 सः । नः । रयिम् । सर्ववीरमितिसर्व वीरम् । नि ।
 यच्छतु । स्वाहा ॥२३॥

वाजस्य । नु । प्रसवऽइतिप्र सवः । आ । वभूव ।
 इमा । च । विश्वा । भुवनानि । सर्वतः । सनेमि । राजा ।
 परि । याति । विद्वान् । प्रजामितिप्र जाम् । पुष्टिम् ।
 बृद्धयमानः । अस्मेऽइत्यस्मे । स्वाहा ॥२४॥

सोमम् । राजानम् । अवसे । अग्निम् । अन्वारभामह-
 ऽइत्यनु आरभामहे ॥ आदित्यान् । विष्णुम् । सूर्यम् ।
 ब्रह्माणम् । च । बृहस्पतिम् । स्वाहा ॥२५॥

प्रसवऽइतिप्र सवः । शिश्रिये । विश्वा । सम्प्राडितिसम् राट् ।
 अदित्सन्तम् । प्रजानन्नितिप्र जानन् । यच्छतु ॥२३॥

प्रसवऽइतिप्र सवः । विश्वा । विद्वान् । प्रजामितिप्र जाम् । पुष्टिम् ।
 अस्मेऽइत्यस्मे ॥२४॥

अग्निम् । अन्वारभामहऽइत्यनु आरभामहे । आदित्यान् । विष्णुम् ।
 ब्रह्माणम् । बृहस्पतिम् ॥२५॥

शिश्रिये । १ सम्प्राडितिसम् राट् । दापयति । रयिम् । सर्ववीर-
 मितिसर्व वीरम् । यच्छतु ॥२३॥

याति । बृद्धयमानः ॥२४॥

सूर्यम् ॥२५॥

अ॒र्य्यम॑णम् । बृ॒हस्प॑तिम् । इन्द्र॑म् । दाना॑य । चोद॑य ॥
वाच॑म् । विष्णु॑म् । सर॑स्वतीम् । स॒वि॒तार॑म् । च । वा॒जिन॑म् ।
स्वाहा ॥२६॥

अग्ने॑ । अ॒च्छ । वृ॒द्ध । इ॒ह । न॒हं । प्र॒ति । न॒हं ।
सु॒मना॑ऽइति॑सु मना॑हं । भ॒व ॥ प्र । न॒हं । य॒च्छ । स॒हस्र॑-
जि॒दिति॑सहस्र जित् । त्वम् । हि । ध॒न॒दा॑ऽइति॑ध॒न दा॑ ॥
अ॒सि । स्वाहा ॥२७॥

प्र । न॒हं । य॒च्छतु॑ । अ॒र्य्यमा॑ । पू॒षा । बृ॒हस्प॑तिः ॥
वाक् । दे॒वी । दु॒दातु॑ । न॒हं । स्वाहा ॥२८॥

सर॑स्वत्यै । वा॒च ॥ य॒न्तु ॥ य॒न्त्रिये॑ । द॒धामि॑ ।
बृ॒हस्प॑तेहं । त्वा ! सा॒म्राज्ये॑नेति॒साम् रा॑ज्येन । अ॒भि ।
सि॒ञ्चामि॑ । अ॒सौ ॥२९॥

बृ॒हस्प॑तिम् । विष्णु॑म् ॥२६॥

अग्ने॑ । अ॒च्छ । य॒च्छ ॥२७॥

य॒च्छतु॑ । बृ॒हस्प॑तिः ॥२८॥

सर॑स्वत्यै । बृ॒हस्प॑तेहं । सा॒म्राज्ये॑नेति॒साम् रा॑ज्येन ॥२९॥

अ॒र्य्यम॑णम् । दाना॑य । चोद॑य ॥२६॥

अग्ने॑ । अ॒च्छ । य॒च्छ ॥२७॥

य॒च्छतु॑ । अ॒र्य्यमा॑ ॥२८॥

य॒न्तु ॥ य॒न्त्रिये॑ । १ सा॒म्राज्ये॑नेति॒साम् रा॑ज्येन ॥२९॥

अग्नि१ । एका॑क॒षरे॒णेत्येक॑ अ॒क॒षरेण । प्रा॒णम् ।
 उत् । अ॒ज॒यत् । तम् । उत् । जे॒पम् । अ॒श्विनौ । द्वा॒य-
 क॒षरे॒णेति॒द्वि॒ अ॒क॒षरेण । द्वि॒पद॒इति॒द्वि॒ पद॑ः ।
 म॒नु॒ष्यान् । उत् । अ॒ज॒य॒ताम् । तान् । वि॒ष्णुः । त्र्य॑क॒ष-
 रे॒णेतित्ति॒ अ॒क॒षरेण । त्रीन् । लो॒कान् । सोम॑ः । चतु॑र-
 क॒षरे॒णेति॒चतु॑ः अ॒क॒षरेण । चतु॑ष्पद॑ । चतु॑ःपद-
 इति॒चतु॑ः पद॑ । प॒शून् ॥३०॥

पू॒षा । पञ्चा॑क॒षरे॒णेति॒पञ्च॑ अ॒क॒षरेण । पञ्च॑ । दि॒शः ।
 ता१ । स॒वि॒ता । षड॑क॒षरे॒णेति॒षट् अ॒क॒षरेण । षट् । ऋ॒तून् ।
 म॒रुत॑ः । स॒प्ता॑क॒षरे॒णेतिस॒प्त अ॒क्षरेण । स॒प्त । ग्रा॒म्यान् ।
 अ॒ज॒यन् । बृ॒ह॒स्पति॑ः । अ॒ष्टा॑क॒षरे॒णेत्यष्ट॑ अ॒क॒षरेण ।
 गा॒य॒त्रीम् । ताम् ॥३१॥

मि॒त्र१ । नवा॑क॒षरे॒णेतिन॑व॑ अ॒क॒षरेण । त्रि॒वृ॒त॒मिति॒त्रि॒
 वृ॒तम् । स्तोम॑म् । वरु॑ण॑ । द॒शा॑क॒षरे॒णेति॒दश॑ अ॒क॒षरेण ।

अग्नि१ । एका॑क्ष॒रेणेत्येक॑ अ॒क्षरेण । अ॒श्विनौ । द्वा॒क्षरे॒णेति॒द्वि॒ अ॒क्षरेण ।
 द्वि॒पद॒इति॒द्वि॒ पद॑ः । म॒नु॒ष्याम् । वि॒ष्णुः । त्र्य॑क्ष॒रेणेतित्ति॒ अ॒क्षरेण ।
 चतु॑र॒क्षरे॒णेति॒चतु॑ः अ॒क्षरेण । चतु॑ष्पद॑ ॥३०॥

पञ्चा॑क्ष॒रेणेति॒पञ्च॑ अ॒क्षरेण । षड॑क्ष॒रेणेति॒षट् अ॒क्षरेण । स॒प्ता॑क्ष॒रेणेति॒-
 स॒प्त अ॒क्षरेण । स॒प्त । ग्रा॒म्यान् । बृ॒ह॒स्पति॑ः । अ॒ष्टा॑क्ष॒रेणेत्यष्ट॑ अ॒क्षरेण ।
 गा॒य॒त्रीम् ॥३१॥

मि॒त्र१ । नवा॑क्ष॒रेणेतिन॑व॑ अ॒क्षरेण । त्रि॒वृ॒त॒मिति॒त्रि॒ वृ॒तम् । द॒शा-

अ॒ज॒यत् । अ॒ज॒य॒ताम् ॥३०॥

गा॒य॒त्रीम् ॥३१॥

द्विराजमितिद्वि राजम् । इन्द्रः । एकादशाक्षरेणेत्येकादश
अक्षरेण । त्रिष्टुभम् । त्रिस्तुभमितित्रि स्तुभम् । विश्वे ।
देवाः । द्वादशाक्षरेणेतिद्वादश अक्षरेण । जगतीम् ॥३२॥

वसवः । त्रयोदशाक्षरेणेतित्रयोदश अक्षरेण ।
त्रयोदशमितित्रयः दशम् । रुद्राः । चतुर्दशाक्षरेणेतिचतुर्दश
अक्षरेण । चतुर्दशमितिचतुः दशम् । आदित्याः । पञ्च-
दशाक्षरेणेतिपञ्चदश अक्षरेण । पञ्चदशमितिपञ्च
दशम् । अदितिः । षोडशाक्षरेणेतिषोडश अक्षरेण ।
षोडशम् । प्रजापतिरितिप्रजा पतिः । सप्तदशाक्षरेणेति-
सप्तदश अक्षरेण । सप्तदशमितिसप्त दशम् ॥३३॥

क्षरेणेतिदश अक्षरेण । एकादशाक्षरेणेत्येकादश अक्षरेण । त्रिष्टुभम् । त्रिस्तुभ-
मितित्रि स्तुभम् । विश्वे । द्वादशाक्षरेणेतिद्वादश अक्षरेण ॥३२॥

त्रयोदशाक्षरेणेतित्रयोदश अक्षरेण । त्रयोदशमितित्रयः दशम् ।
रुद्राः । चतुर्दशाक्षरेणेतिचतुर्दश अक्षरेण । चतुर्दशमितिचतुः दशम् ।
आदित्याः । पञ्चदशाक्षरेणेतिपञ्चदश अक्षरेण । पञ्चदशमितिपञ्च दशम् ।
षोडशाक्षरेणेतिषोडश अक्षरेण । प्रजापतिरितिप्रजा पतिः । सप्तदशाक्षरेणेति-
सप्तदश अक्षरेण । सप्तदशमितिसप्त दशम् ॥३३॥

द्विराजमितिद्वि राजम् ॥३२॥

त्रयोदशाक्षरेणेति त्रयोदश अक्षरेण । त्रयोदशमितित्रयः दशम् ।
पञ्चदशमितिपञ्च दशम् । षोडशमितिषोडशम् ॥३३॥

१. अपपाठोऽयम् ।

२. इतिना पुनरावृत्तिरन्यकोशेषु नोपलभ्यते, स्वरदोषश्चापि
दृश्यते ।

एषः । ते । निऋतऽइतिनिऋते । भागः । तम् ।
 जुषस्व । स्वाहा । अग्निनेत्रेभ्यऽइत्यग्नि नेत्रेभ्यः ।
 देवेभ्यः । पुरःसद्भ्यऽइतिपुरःसत् भ्यः । स्वाहा ॥
 यमनेत्रेभ्यऽइतियम नेत्रेभ्यः । दक्षिणसद्भ्यऽइति-
 दक्षिणसत् भ्यः । विश्वदेवनेत्रेभ्यऽइतिविश्वदेव नेत्रे-
 भ्यः । पश्चात्सद्भ्यऽइतिपश्चात्सत् भ्यः । मित्रावरुण-
 नेत्रेभ्यऽइतिमित्रावरुण नेत्रेभ्यः । वा । मरुतेभ्यऽ-
 इतिमरुत् नेत्रेभ्यः । वा । उत्तरासद्भ्यऽइत्युत्तरासत्
 भ्यः । सोमनेत्रेभ्यऽइतिसोम नेत्रेभ्यः । उपरिसद्भ्यऽ-
 इत्युपरिसत् भ्यः । दुर्वसद्भ्यऽइतिदुर्वसत् भ्यः ॥३४॥

ये । देवाः । अग्निनेत्राऽइत्यग्नि नेत्राः । पुरःसद्-
 इतिपुरः सद्भ्यः । तेभ्यः । यमनेत्राऽइतियम नेत्राः ।
 दक्षिणसद्भ्यऽइतिदक्षिणा सद्भ्यः । विश्वदेवनेत्राऽइति-
 विश्वदेव नेत्राः । पश्चात्सद्भ्यऽइतिपश्चात्सत् भ्यः । मित्रावरुणनेत्रेभ्यऽइतिमित्रावरुण
 नेत्रेभ्यः । मरुतेभ्यऽइतिमरुत् नेत्रेभ्यः । उत्तरासद्भ्यऽइत्युत्तरासत् भ्यः ।
 सोमनेत्रेभ्यऽइतिसोम नेत्रेभ्यः । उपरिसद्भ्यऽइत्युपरिसत् भ्यः ॥३४॥

अग्निनेत्रेभ्यऽइत्यग्नि नेत्रेभ्यः । देवेभ्यः । यमनेत्रेभ्यऽइतियम नेत्रेभ्यः ।
 दक्षिणासद्भ्यऽइतिदक्षिणासत् भ्यः । विश्वदेवनेत्रेभ्यऽइतिविश्वदेव नेत्रेभ्यः ।
 पश्चात्सद्भ्यऽइतिपश्चात्सत् भ्यः । मित्रावरुणनेत्रेभ्यऽइतिमित्रावरुण
 नेत्रेभ्यः । मरुतेभ्यऽइतिमरुत् नेत्रेभ्यः । उत्तरासद्भ्यऽइत्युत्तरासत् भ्यः ।
 सोमनेत्रेभ्यऽइतिसोम नेत्रेभ्यः । उपरिसद्भ्यऽइत्युपरिसत् भ्यः ॥३४॥

अग्निनेत्राऽइत्यग्नि नेत्राः । तेभ्यः । यमनेत्राऽइतियम नेत्राः ।
 दक्षिणासद्भ्यऽइतिदक्षिणा सद्भ्यः । विश्वदेवनेत्राऽइतिविश्वदेव नेत्राः ।

यमनेत्रेभ्यऽइतियम नेत्रेभ्यः । वा । वा ॥३४॥

ये । यमनेत्राऽइतियम नेत्राः । पश्चात्सद्भ्यऽइतिपश्चात्

विश्वदेव नेत्राहं । पश्चात्सदऽइतिपश्चात् सदः । मित्रा-
वरुणेनेत्राऽइतिमित्रावरुण नेत्राहं । मरुत्नेत्राऽइतिमरुत्
नेत्राहं । उत्तरासदऽइत्युत्तरा सदः । सोमनेत्राऽइतिसोम
नेत्राहं । उपरिसदऽइत्युपरि सदः । दुर्वस्वन्तहं ॥३५॥

अग्ने । सहस्व । पृतनाहं । अभिमातीरित्यभि मातीहं ।
अप । अस्य ॥ दुष्टरः । दुस्तरऽइतिदुस्तरः । तरन् ।
अरातीहं । वच्चैः । धाहं । यज्जवाहसीतियज्ज वाहसि ॥३६॥

उपांशोरित्युप अंशोः । वीर्येण । जुहोमि । हतम् ।
रक्वपः । स्वाहा । रक्वपसाम् । त्वा । बुधाय । अवधिष्म ।
रक्वपः । अवधिष्म । अमुम् । असौ । हतः ॥३७॥

पश्चात्सदऽइतिपश्चात् सदः । मित्रावरुणेनेत्राऽइतिमित्रावरुण नेत्राहं ।
मरुत्नेत्राऽइतिमरुत् नेत्राहं । उत्तरासदऽइत्युत्तरा सदः । सोमनेत्राऽइतिसोम
नेत्राहं । उपरिसदऽइत्युपरि सदः ॥३५॥

अग्ने । अभिमातीरित्यभि मातीहं । दुष्टरः । दुस्तरऽइतिदुस्तरः ।
यज्जवाहसीतियज्ज वाहसि ॥३६॥

उपांशोरित्युप अंशोः । रक्षः । रक्षसाम् । अवधिष्म । रक्षः ।
अवधिष्म ॥३७॥

सदः ॥३५॥

यज्जवाहसीतियज्ज वाहसि ॥३६॥

उपांशोरित्युप^२ अंशोः । वीर्येण । ^३रक्षसान् । बुधाय ॥३७॥

१. स्वामिदयानन्दस्य भाष्ये 'दुस्तरऽइतिदुः तरः' इत्येवं पाठ
उपलभ्यते ।

२. अपपाठोऽयं लेखकप्रमादजः । 'रित्युप अंशोः' इत्येवं साधुः
पाठो द्रष्टव्यः ।

३. अपपाठोऽयं लेखकप्रमादजः । 'रक्षसाम्' इत्येवं पाठो युक्तः ।

सविता । त्वा । सवानाम् । सुवताम् । अग्निः ।
 गृहपतीनामितिगृह पतीनाम् । सोमः । वनस्पतीनाम् ॥
 बृहस्पतिः । वाचे । इन्द्रः । ज्यैष्ठ्याय । रुद्रः ।
 पशुभ्यऽइतिपशु भ्यः । मित्रः । सत्यः । वरुणः ।
 धर्मपतीनामितिधर्म पतीनाम् ॥३८॥

इमम् । देवाः । असपत्नम् । सुवद्धम् । महुते । क्षत्राय ।
 ज्यैष्ठ्याय । जानराज्यायेतिजान राज्याय । इन्द्रस्य ।
 इन्द्रियाय ॥ इमम् । अमुष्यै । पुत्रम् । अमुष्यै । पुत्रम् ।
 अस्यै । विशे । एषः । वरुः । अमीऽइत्यमी । राजा ।
 सोमः । अस्माकम् । ब्राह्मणानाम् । राजा ॥३९॥

॥ इति वाजसनेयिसंहितापदे नवमोऽध्यायः ॥

अग्निः । वनस्पतीनाम् । बृहस्पतिः । ज्यैष्ठ्याय । रुद्रः । पशुभ्य-
 ऽइतिपशु भ्यः । मित्रः । सत्यः ॥३८॥

असपत्नम् । सुवद्धम् । क्षत्राय । ज्यैष्ठ्याय । जानराज्यायेतिजान
 राज्याय । अमुष्यै । पुत्रम् । अमीऽइत्यमी । अस्माकम् । ब्राह्मणानाम् ॥३९॥

सविता । ज्यैष्ठ्याय ॥३८॥

क्षत्राय । ज्यैष्ठ्याय । जानराज्यायेतिजान राज्याय । इन्द्रियाय ।
 वरुः ॥३९॥

॥ इति श्री वाजसनेयिसंहितापदे नवमोऽध्यायः ॥

दशमोऽध्यायः

अप॑ । देवा॑ । मधु॑मतीरिति॑मधु॑ मती॑ । अ॒गृ॒भ्णन् ।
ऊ॒र्जि॒स्वती॑ । राज॒स्वुऽइति॑राज॒ स्वः । चि॒ता॒ना॑ ।
याभिः॑ । मि॒त्रावरु॑णौ । अ॒भि । अ॒सिञ्च॑न् । याभिः॑ ।
इन्द्र॑म् । अन॑यन् । अति॑ । अरा॑ती । ॥१॥

वृ॒ष्णः । ऊ॒र्मि॑ । अ॒मि । रा॒ष्ट्र॒दाऽइति॑रा॒ष्ट्र॒
दा॑ । रा॒ष्ट्रम् । मे । दे॒हि । स्वाहा॑ । अ॒मुष्मै॑ । वृ॒ष॒सेन॑-
ऽइति॑वृष॒ सेन॑ ॥२॥

अ॒गृ॒भ्णन् । मि॒त्रावरु॑णौ ॥१॥

वृ॒ष्णः । रा॒ष्ट्र॒दाऽइति॑रा॒ष्ट्र॒ दा॑ । रा॒ष्ट्रम् । अ॒मुष्मै॑ ॥२॥

२ विताना॑ । व्याभिः॑ । ३ अ॒सिञ्च॑न् । व्याभिः॑ । अन॑यन् ॥१॥

४ वृ॒ष्णः । ५ वृ॒ष॒सेन॑ऽइति॑वृष॒ सेन॑ ॥२॥

१. सर्वकोशेष्वयमेव पाठः । अत्र च 'नाभ्येकाक्षरश्च स्वरसन्धयेऽकृति' इति प्रातिशाखीयं सूत्रं (६।५) प्रमाणम् । पाणिनीयमतानुसारं त्वत्र 'उदात्तवता गतिमता च तिङा' (वार्तिक २।२।१८) इति नियमेन समासेन भाव्यम् । तथा सति 'अभ्यसिञ्चन्नित्याभि असिञ्चन्' इत्येवमवग्रहेण भाव्यम् । अयं मन्त्रः किञ्चिद्भेदेन तैत्तिरीयसंहितायाम् (१।८।११) अपि पठ्यते । तत्र च—'अभ्यसिञ्चन्नित्याभि असिञ्चन्' इत्येवमवगृह्यते । तैत्तिरीयपदपाठेऽवग्रहात् परमुदात्तमाश्रित्य पूर्वस्मिन्नवगृहीतभागे 'उदात्तस्वरितपरस्य सन्ततरः' (अष्टा० १।२।४०) इति नियमो न प्रवर्तत इति कृत्वा 'भि' इत्यत्रैकश्रुतिर्भवति । वाजसनेयप्रातिशाख्यकारमतेन सह पाणिनीयमत-^१संगत्यर्थमत्र पाणिनीये मते 'अभे' कर्मप्रवचनीयत्वं व्याख्येयम् ।

२. अपपाठोऽयं लेखकप्रमादजः ।

३. अपपाठोऽयं लेखकप्रमादजः, मन्त्रे तिङ आद्युदात्तत्वदर्शनात् ।

४. ककोशशैल्यनुसारमृकारपरो वकारो न गुरुर्भवति, अतोऽपपाठोऽयम् ।

अ॒र्त्ये॒त॒ऽइ॒त्य॒र्थ इ॒तः॑ । स्थ । द॒त्त । ओ॒ज॒स्व॒ती॒ऽ ।
 आ॒र्पः॑ । प॒रि॒वा॒हिणी॑ऽ । प॒रि॒वा॒हिनी॑रि॒ति॒परि॑ वा॒हिनी॑ऽ ।
 अ॒पाम् । प॒तिः॑ । अ॒पाम् । ग॒र्भः॑ । ॥३॥

सू॒र्य्य॑त्त्वच॒स॒ऽइ॒ति॒सू॒र्य्य॑ त्वच॒सऽ । सू॒र्य्य॑व॒र्च॒स॒ऽइ॒ति॒सू॒र्य्य॑
 व॒र्च॒सऽ । मा॒न्दा॑ऽ । व॒ज्र॒क्षि॒प॒त॒ऽइ॒ति॒व॒ज्र॒ क्षि॒तः॑ । वा॒शा॑ऽ ।
 श॒वि॒ष्ठा॑ऽ । श॒क्क॑री॑ऽ । ज॒न॒भृ॒त॒ऽइ॒ति॒ज॒न॒ भृ॒तः॑ । वि॒श्व॒-
 भृ॒त॒ऽइ॒ति॒वि॒श्व॒ भृ॒तः॑ । आ॒र्पः॑ । स्व॒रा॒ज॒ऽइ॒ति॒स्व॒ रा॒जः॑ ॥
 म॒हि । क्ष॒त्रम् । क्ष॒त्रि॒या॒य । वृ॒न्वा॒ना॑ । अ॒ना॒ष्ट॒ष्टा॑ऽ ।
 सी॒द॒त्त । स॒हो॒ज॒स॒ऽइ॒ति॒स॒ह॒ 'ओ॒ज॒सऽ । द॒ध॒ती॑ऽ ॥४॥

सो॒म॒स्य॑ । त्वि॒षिः॑ । अ॒सि॒ । त॒वे॒वे॒ति॒त॒व॑ इ॒व । मे॒ ।
 त्वि॒षिः॑ । भू॒या॒त् ॥ अ॒ग्न॒ये॑ । स्वा॒हा । सो॒मा॒य॑ । स॒वि॒त्रे॑ ।

अ॒र्थे॒त॒ऽइ॒त्य॒र्थ इ॒तः॑ । ग॒र्भः॑ । ॥३॥

सू॒र्य्य॑त्त्वच॒स॒ऽइ॒ति॒सू॒र्य्य॑ त्वच॒सऽ । व॒ज्र॒क्षि॒प॒त॒ऽइ॒ति॒व॒ज्र॒ क्षि॒तः॑ ।
 श॒वि॒ष्ठा॑ऽ । श॒क्क॑री॑ऽ । वि॒श्व॒भृ॒त॒ऽइ॒ति॒वि॒श्व॒ भृ॒तः॑ । क्ष॒त्रम् । क्ष॒त्रि॒या॒य ।
 वृ॒न्वा॒ना॑ । अ॒ना॒ष्ट॒ष्टा॑ । ॥४॥

अ॒ग्न॒ये॑ । स॒वि॒त्रे॑ । स॒र॒स्व॒त्यै॑ । पू॒ष्णे॑ । वृ॒ह॒स्प॒त॒ये॑ ॥५॥

सू॒र्य्य॑त्त्वच॒स॒ऽइ॒ति॒सू॒र्य्य॑ त्वच॒सऽ । सू॒र्य्य॑व॒र्च॒स॒ऽइ॒ति॒सू॒र्य्य॑ २ व॒र्च॒सऽ ।
 व॒ज्र॒क्षि॒प॒त॒ऽइ॒ति॒व॒ज्र॒ क्षि॒तः॑ । वि॒श्व॒भृ॒त॒ऽइ॒ति॒वि॒श्व॒ भृ॒तः॑ । क्ष॒त्रि॒या॒य ॥४॥
 भू॒या॒त् । अ॒ग्न॒ये॑ । सो॒मा॒य॑ । वृ॒ह॒स्प॒त॒ये॑ । इ॒न्द्रा॑य॒ । धो॒षा॑य॒ ।

१. स्वामिदयानन्दः स्वीये यजुर्वेदभाष्ये 'ओजसः' इत्येवं स्वरं स्वी-
 चकार । परन्त्वन्यत्र सर्वत्र 'ओजसऽ' इत्याद्युदात्तत्वमेवोपलभ्यते । बहुव्रीहौ
 पूर्वपदप्रकृतिस्वरे 'ओजसऽ' इति सर्वानुदात्तेन पदेन भाव्यम् । तस्मात् स्वामि-
 दयानन्दनिर्दिष्टः स्वरः पाणिनीयतन्त्रानुकूलः । पदकाराणामुभयपदप्रकृतिस्वर-
 नियमो गवेषणार्हः ।

२. ककोशशैल्यनुसारं 'वर्चसऽ' इत्येकवकारवान् पाठो ज्ञेयः ।

सरस्वत्यै । पूष्णे । बृहस्पतये । इन्द्राय । घोषाय ।
श्लोकाय । अशाय । भगाय । अर्यम्णे ॥५॥

अनिभृष्टमित्यनि भृष्टम् । असि । वाचः । बन्धुः ।
तपोजाऽइतितपः जाः । सोमस्य । दात्रम् । असि । स्वाहा ।
राजसुऽइतिराज स्वः ॥६॥

सधमादऽइतिसध मादः । युष्मिन्नीह । आपः ।
एताः । अनाधृष्टाह । अपस्यः । वसानाह ॥ पस्त्यासु ।
चक्रे । वरुणाह । सधस्थमितिसध स्थम् । अपाम् । शिशुः ।
मातृतमास्वितिमातृ तमासु । अन्तरित्यन्तः ॥७॥

क्षत्रस्य । उल्बम् । असि । जरायु । योनिः ।
नाभिः । इन्द्रस्य । वार्त्रेणमितिवात्रे ऋम् । मित्रस्य ।
वरुणस्य । त्वया । अयम् । वृत्रम् । वृधेत् ॥ दृवा । रुजा ।
क्षुमा ॥ पात । एनम् । प्राञ्चम् । प्रत्यञ्चम् । तिर्यञ्चम् ।
दिग्भ्यऽइतिदिक् भ्यः । पात ॥८॥

अनिभृष्टमित्यनि भृष्टम् । दात्रम् ॥६॥

युष्मिन्नीह । अनाधृष्टाह । चक्रे । सधस्थमितिसध स्थम् । अन्तरि-
त्यन्तः ॥७॥

क्षत्रस्य । उल्बम् । वार्त्रेणमितिवात्रे ऋम् । मित्रस्य । वृत्रम् ।
प्रत्यञ्चम् । दिग्भ्यऽइतिदिक् भ्यः ॥८॥

श्लोकाय । अशाय । भगाय । अर्यम्णे ॥५॥

जरायु । योनिः । वार्त्रेणमितिवात्रे ऋम् । त्वया । अयम् ॥८॥

आवि० । मर्यादं । आवित्तऽइत्या वित्तं । अग्नि० ।
 गृहपतिरित्तं गृह पतिं । आवित्तऽइत्या वित्तं । इन्द्रः ।
 वृद्धश्रवाऽइतिवृद्ध श्रवां । आवित्तावित्या वित्तौ ।
 मित्रावरुणौ । धृतव्रतावितिधृत व्रतौ । आवित्तऽइत्या
 वित्तं । पूषा । विश्ववेदाऽइतिविश्व वेदां । आवित्तेऽइत्या
 वित्ते । द्यावापृथिवीऽइतिद्यावापृथिवी । विश्वशम्भुवाविति-
 विश्व शम्भुवौ । आवित्तेत्या वित्ता । अदितिं । उरुशर्म-
 र्युरु शर्मा ॥९॥

अवेष्टाऽइत्यव इष्टां । दुन्दुशकां । प्राचीम् । आ ।
 रोह । गायत्री । त्वा । अतु । रथन्तरमितिरथम् तरम् ।
 साम । त्रिवृदितित्रि वृत् । स्तोमः । वसन्तः । ऋतुः ।
 ब्रह्म । द्विणम् ॥१०॥

आवित्तऽइत्या वित्तं । अग्नि० । आवित्तऽइत्या वित्तं । वृद्धश्रवा-
 ऽइतिवृद्ध श्रवां । आवित्तावित्या वित्तौ । मित्रावरुणौ । धृतव्रतावितिधृत
 व्रतौ । आवित्तऽइत्या वित्तं । विश्ववेदाऽइतिविश्व वेदां । आवित्तेऽइत्या
 वित्ते । द्यावापृथिवीऽइतिद्यावापृथिवी । विश्वशम्भुवाविति-
 विश्व शम्भुवौ । आवित्तेत्या वित्ता । उरुशर्मैत्युरु शर्मा ॥९॥

अवेष्टाऽइत्यव इष्टां । गायत्री । त्रिवृदितित्रि वृत् । ब्रह्म ॥१०॥

मर्यादं । आवित्तऽइत्या वित्तं । आवित्तऽइत्या वित्तं । ^१वृद्धश्रवा-
 ऽइतिवृद्ध श्रवां । आवित्तावित्या वित्तौ । ^२धृतव्रतावितिधृत व्रतौ । आवित्त-
 ऽइत्या वित्तं । विश्ववेदाऽइतिविश्व वेदां । आवित्तेऽइत्या वित्ते । विश्व-
 शम्भुवाविति-विश्व शम्भुवौ । आवित्तेत्या वित्ता ॥९॥

गायत्री । त्रिवृदितित्रि वृत् ॥१०॥

१. कपाठशैत्यनुसारमृकारपरो वकारो न गुरुर्भवति ।

२. अपपाठोऽयम् । कपाठानुसारमत्र 'धृतव्रतावितिधृत व्रतौ' इत्येवं
 पाठेन भाव्यम् ।

दक्षिणाम् । आ । रोह । त्रिष्टुप् । त्रिस्तुबितित्त्रि
स्तुप् । त्वा । अवतु । बृहत् । साम । पञ्चदशऽइतिपञ्च
दशः । स्तोमः । ग्रीष्मः । ऋतुः । क्षत्रम् । द्रविणम् ॥११॥

प्रतीचीम् । आ । रोह । जगती । त्वा । अवतु ।
वैरूपम् । साम । सप्तदशऽइतिसप्त दशः । स्तोमः ।
वर्षाः । ऋतुः । विट् । द्रविणम् ॥१२॥

उदीचीम् । आ । रोह । अनुष्टुप् । अनुस्तुबित्यनु
स्तुप् । त्वा । अवतु । वैराजम् । साम । एकविंशऽइत्येक
विंशः । स्तोमः । शरत् । ऋतुः । फल्गुम् । द्रविणम् ॥१३॥

ऊर्ध्वाम् । आ । रोह । पङ्क्तिः । त्वा । अवतु ।
शाक्करैवतेऽइतिशाक्करैवते । सामनीऽइतिसामनी । त्रिणव-
त्त्रयस्त्रिंशौ । त्रिनवत्त्रयस्त्रिंशावितित्त्रिनवत्त्रयस्त्रिंशौ ।
स्तोमौ । हेमन्तशिशिरौ । ऋतूऽइत्यृतु । वर्षाः । द्रविणम् ।

दक्षिणाम् । त्रिष्टुप् । त्रिस्तुबितित्त्रि स्तुप् । ग्रीष्मः । क्षत्रम् ॥११॥

सप्तदशऽइतिसप्त दशः ॥१२॥

अनुष्टुप् । अनुस्तुबित्यनु स्तुप् एकविंशऽइत्येक विंशः ॥१३॥

पङ्क्तिः । शाक्करैवतेऽइतिशाक्करैवते । त्रिनवत्त्रयस्त्रिंशावितित्त्रिनव-
त्त्रयस्त्रिंशौ । ऋतूऽइत्यृतु । प्रत्यस्तमितिप्रति अस्तम् । मृत्योः ॥१४॥

एकविंशऽइत्येक विंशः ॥१३॥

त्रिणवत्त्रयस्त्रिंशौ । त्रिनवत्त्रयस्त्रिंशावितित्त्रिनवत्त्रयस्त्रिंशौ ॥१४॥

विरोकऽइतिवि' रोके । सूर्यः ॥१५॥

प्रत्यस्तमितिप्रति अस्तम् । नमुचेदं । शिरः । ॥ 'मृत्योः ।
पाहि । ओजः । असि । सहः । अमृतम् ॥१४॥

हिरण्यरूपावितिहिरण्य रूपौ । उवसः । विरोकऽइतिवि
रोके । उभौ । इन्द्रौ । उत् । इथदं । सूर्यः । च ॥ आ ।
रोहतम् । वरुण । मित्र । गर्तम् । ततः । चक्षपाथाम् ।
अदितिम् । दितिम् । च । मित्रः । असि । वरुणदं ।
असि ॥१५॥

सोमस्य । त्वा । द्युम्नेन । अभि । सिञ्चामि । अग्नेः ।
भ्राजसा । सूर्यस्य । वर्चसा । इन्द्रस्य । इन्द्रियेण ॥
क्षत्राणाम् । क्षत्रपतिरितिक्वप्त्र पतिदं । एधि । अति ।
दिद्यून । पाहि ॥१६॥

प्र । पर्वतस्य । वृषभस्य । पृष्ठात् । नावः । चरन्ति ।
स्वसिचऽइतिस्व सिचः । इयानाः । ताः । आ । अववृ-
त्तन् । अधराक् । उदक्ताऽइत्युत् अक्तादं । अहिम् ।

हिरण्यरूपावितिहिरण्य रूपौ । मित्र । चक्षपाथाम् । मित्रः ॥१५॥
द्युम्नेन । अग्नेः । क्षत्राणाम् । क्षत्रपतिरितिक्वप्त्र पतिदं । दिद्यून ॥१६॥
पृष्ठात् । अववृत्तन् । उदक्ताऽइत्युत् अक्तादं । बुध्यम् । विष्णोः ।

सूर्यस्य । इन्द्रियाग्न ॥१६॥

^२प्र । पर्वतस्य । इयानादं । ^३अववृत्तन् । रीयमाणादं । विक्रमण-

१. संहितापाठानुसारमितः पञ्चदशमन्त्रस्य पदान्येतानि । अत इहा-
रभ्यैकस्याः संख्याया भेदो ज्ञेयः ।

२. इतः पूर्वस्याः कण्डिकायाः पदपाठोऽन्यकोशेषु नोलभ्यते, पूर्वत्र
(१।३६) गतार्थत्वात् । तेनेहारभ्य ककोशे द्वयोः संख्ययोः भेदो जायते ।

३. अपपाठोऽयम् । 'अववृत्तन्' इति शुद्ध. पाठो द्रष्टव्यः ।

बुद्ध्यम् । अनु । रीयमाणां । विष्णोः । विक्रमणमिति वि
क्रमणम् । असि । विक्रान्तमिति वि क्रान्तम् । क्रान्तम् ॥१७॥

प्रजापतऽइति प्रजा पते । न । त्वत् । एतानि ।
अन्यः । विश्वा । रूपाणि । परि । ता । बभूव ॥ यत्कामा-
इतियत् कामां । ते । जुहुमः । तत् । नहं । अस्तु ।
अयम् । अमुष्य । पिता । असौ । अस्य । पिता । वयम् ।
स्याम् । पतयहं । रयीणाम् । स्वाहा ॥ रुद्र । यत् । ते ।
क्रिवि । परम् । नाम । तस्मिन् । हुतम् । असि । अमेष्ट-
मित्यमा इष्टम् । असि । स्वाहा ॥१८॥

मित्रावरुणयोः । त्वा । प्रशास्त्रोरिति प्र शास्त्रोः ।
प्रशिषेति प्र शिषा । युनज्जिम् ॥ अद्यथायै । त्वा । स्वधायै ।

विक्रमणमिति वि क्रमणम् । विक्रान्तमिति वि क्रान्तम् ॥१७॥

प्रजापतऽइति प्रजा पते । अन्यः । यत्कामाऽइतियत् कामां ।
अमुष्य । तस्मिन् । अमेष्टमित्यमा इष्टम् ॥१८॥

मित्रावरुणयोः । प्रशास्त्रोरिति प्र शास्त्रोः । प्रशिषेति प्र शिषा ।

मिति वि^१ क्रमणम् । विक्रान्तमिति वि^२ क्रान्तम् । ^३क्रान्तम् ॥१७॥

यत्कामाऽइतियत् कामां । अयम् । वयम् । पतयहं । रयीणाम् ।
यत् ॥१८॥

मित्रावरुणयोः । ^४युनज्जिम् । अद्यथायै । स्वधायै । जयम् ।

१. 'वि' इत्यपपाठः ककोशशैल्यनुसारमिति शब्दात् परो वकारो
द्विलिख्यते । तस्मात् 'वि' इति शुद्धः पाठो ज्ञेयः ।

२. अपपाठोऽयम्, कपाठशैल्यनुसारं 'वि' इत्येवं पाठेन भाव्यम् ।

३. अपपाठोऽयम्, 'क्रान्तम्' इति शुद्धः पाठोऽत्र द्रष्टव्यः ।

४. अपपाठोऽयम्, 'युनज्जिम्' इत्येवं शुद्धः पाठो ज्ञेयः ।

त्वा । अरिष्टं । अर्जुनं । मरुताम् । प्रसवेनेतिप्र सवेन ।
जय । 'आपाम । मनसा । सम् । इन्द्रियेण ॥१९॥

मा । ते । इन्द्र । ते । द्युम् । तुरापाट् । अयुक्तासः ।
अब्रह्मता । वि । दसाम् ॥ तिष्ठ । रथम् । अधि । यम् ।
बृज्रहस्तेतिवज्र हस्त । आ । रश्मीन् । देव । यमसे ।
स्वश्चानितिसु अश्वान् ॥२०॥

अग्नये । गृहपतयऽइतिगृह पतये । स्वाहा । सोमाय ।
वनस्पतये । मरुताम् । ओजसे । इन्द्रस्य । इन्द्रियाय ॥
पृथिवि । मातुः । मा । मा । हिंसीः । मोऽइतिमो ।
अहम् । त्वाम् ॥२१॥

हंसः । शुचिपत् । शुचिसदितिशुचि सत् । वसुः ।
अन्तरिक्षपसदित्यन्तरिक्षप सत् । होता । वेदिपत् ।

युजिम् । अव्यथायै । अरिष्टं । प्रसवेनेतिप्र सवेन ॥१९॥

अयुक्तासः । अब्रह्मता । तिष्ठ । बृज्रहस्तेतिवज्र हस्त । रश्मीन् ।
स्वश्चानितिसु अश्वान् ॥२०॥

अग्नये । वनस्पतये ॥२१॥

अन्तरिक्षसदित्यन्तरिक्ष सत् । ऋतुसदित्यृत सत् । व्योमसदिति-

इन्द्रियेण ॥१९॥

द्युम् । अयुक्तासः । द्यम् । बृज्रहस्तेतिवज्र हस्त । द्यमसे ॥२०॥

अग्नये । गृहपतयऽइतिगृह पतये । सोमाय । वनस्पतये ।
इन्द्रियाय ॥२१॥

१. उव्वटमहीधरयोर्बम्बईमुद्रिते भाष्ये तत्र पठिते कात्यायनश्रौतसूत्रे
च 'अपाम' इत्येवं पाठो दृश्यते । स च शतपथ (५।४।३।८) पाठविरोधात्
चिन्त्यः ।

बुद्धिसदितिबेदि सत् । अतिथिः । दुरोणसदितिदुरोण सत् ।
नृपत् । नृसदितिनृ सत् । बुरसदितिबुर सत् । ऋत-
सदित्यृत सत् । इयोमसदितिइयोम सत् । अब्जाऽइत्यप्
जाः । गोजाऽइतिगो जाः । ऋतजाऽइत्यृत जाः ।
अद्रिजाऽइत्यद्रि जाः । ऋतम् । बृहत् ॥२२॥

इयत् । असि । आयुः । असि । आयुः । मयि ।
धेहि । युङ् । वृक्षः । ऊर्कः । ऊर्जम् ॥ इन्द्रस्य । वाम् ।
वीर्यकृतऽइतिवीर्य कृतः । बाहूऽइतिबाहू । अभ्यु-
पावहरामीत्यभि उपावहरामि ॥२३॥

स्योना । असि । सुषदा । सुसुदेतिषु सदा । क्षत्रस्य ।
योनिः ॥ स्योनाम् । आ । सीद् । सुषदाम् । सुसदामितिषु
सदाम् । क्षत्रस्य । योनिम् ॥२४॥

व्योम सत् । अजाऽइत्यप् जाः । ऋतजाऽइत्यृत^१ जाः । अद्रिजाऽइत्यद्रि
जाः ॥२२॥

अभ्युपावहरामीत्यभि उपावहरामि ॥२३॥

क्षत्रस्य । क्षत्रस्य ॥२४॥

बुद्धिसदितिबेदि सत् । ^२बुरसदितिबुर सत् । ऋतसदित्यृत सत् ।
ऋतजाऽइत्यृत जाः । ^३अद्रिजाऽइत्यद्रि जाः ॥२२॥

इयत् । आयुः । आयुः । मयि । युङ् । वीर्यकृतऽइतिवीर्य
कृतः ॥२३॥

व्योनिः । व्योनिम् ॥२४॥

१. 'इत्यृत' इत्येवमपपाठो बम्बईमुद्रिते ।

२. लेखकप्रमादजोऽयमपपाठः, 'बुरसदितिबुर सत्' इति कपाठ-
शैल्यनुसारं पाठोऽत्रापेक्षते ।

३. अपपाठोऽयम्, 'अद्रिजा०' इति शुद्धः पाठो ज्ञेयः ।

नि । ससाद् । धृतव्रतऽइतिधृत व्रतं । वरुणं ।
पस्त्यासु । आ ॥ साम्राज्यायेतिसाम् राज्याय ।
सुक्रतुरितिसु क्रतुः ॥२५॥

अभिभूरित्यभि भूः । असि । एताः । ते । पञ्च ।
दिशः । कल्पन्ताम् । ब्रह्मन् । त्वम् । ब्रह्मा । असि ।
सविता । सत्यप्रसवऽइतिसत्यप्रसवं । वरुणं । सत्यौजा-
इतिसत्य औजां । इन्द्रः । विशौजां । रुद्रः । सुशेव-
ऽइतिसु शेवः ॥ बहुकारेतिबहु कार । श्रेयस्कर । श्रेयः करे-
तिश्रेयः कर । भूयस्कर । भूयः करेतिभूयः कर ।
तेन । मे । रद्ध्य ॥२६॥

अग्निः । पृथुः । धर्मणं । पतिः । जुषाणः ।
अग्निः । पृथुः । धर्मणं । पतिः । आज्यस्य । वेतु ।
स्वाहा । स्वाहाकृताऽइतिस्वाहा कृतां । सूर्यस्य । रश्मिभि-

धृतव्रतऽइतिधृत व्रतं । साम्राज्यायेतिसाम् राज्याय । सुक्रतुरितिसु
क्रतुः ॥२५॥

अभिभूरित्यभि भूः । कल्पन्ताम् । ब्रह्मन् । ब्रह्मा । सत्यप्रसवऽइति-
सत्य प्रसवं । सत्यौजाऽइतिसत्य औजां । रुद्रः । श्रेयस्कर । श्रेयः करेति-
श्रेयः कर । भूयस्कर । रद्ध्य ॥२६॥

अग्निः । अग्निः । आज्यस्य । रश्मिभिरितिरश्मि भिः । घृतध्वम् ।

धृतव्रतऽइतिधृत व्रतं । साम्राज्यायेतिसाम् राज्याय ॥२५॥
श्रेयस्कर । श्रेयः करेतिश्रेयः कर । भूयस्कर । भूयः करेति
भूयः कर ॥२६॥

सूर्यस्य । घृतध्वम् । मध्यमेष्वाय । मध्यमेष्ठ्यायेति-

रिति॑रि॒ष्म भिः॑ । य॒तु॒ङ्गम् । स॒जा॒ता॒ना॒मि॒ति॒स जा॒ता॒ना॒म् ।
म॒द्ध्य॒मे॒ष्ठ्या॒य । म॒द्ध्य॒मे॒स्थ्या॒येति॑म॒द्ध्य॒मे स्थ्या॑य ॥२७॥

स॒वि॒त्रा । प्र॒स॒वि॒त्रेति॑प्र स॒वि॒त्रा । सर॑स्वत्या ।
वा॒चा । त्व॒ष्ट्रा । रू॒पैः॑ । पू॒ष्णा । प॒शुभि॑रिति॒प॒शु भिः॑ ।
इ॒न्द्रे॒ण । अ॒स्मेऽइ॒त्य॒स्मे । बृ॒ह॒स्प॒ति॒ना । ब्र॒ह्म॒णा । व॒रु॒णेन॑ ।
ओ॒ज॒सा । अ॒ग्नि॒ना । तेज॑सा । सो॒मै॒न । रा॒ज॒ज्ञा । वि॒ष्णु॒ना ।
द॒श॒म्या । दे॒त॒या । प्र॒सू॒त॒इति॑प्र सू॒तः॑ । प्र । स॒र्प्या॒मि ॥२८॥

अ॒श्वि॒भ्या॒मि॒त्य॒श्वि भ्या॑म् । प॒च्य॒स्व । सर॑स्वत्यै ।
इ॒न्द्रा॑य । सु॒त्रा॒म्ण॒इति॑सु त्रा॒म्णे ॥ वा॒युः॑ । प॒तुः॑ ।
प॒वि॒त्रे॒ण । प्र॒च्य॒ङ् । सो॒मैः॑ । अ॒ति॒सू॒त॒इत्य॑ति॒ सू॒तः॑ ॥
इ॒न्द्र॑स्य । यु॒ज्यः॑ । स॒खा ॥२९॥

कु॒वि॒त् । अ॒ङ्ग । य॒व॒म॒न्त॒इति॑य॒व म॒न्तः॑ । य॒वम् ।
चि॒त् । य॒था । दा॒न्ति॑ । अ॒नु॒पूर्व॑मि॒त्य॒नु पूर्॒वम् । वि॒यू॒येति॑वि

म॒द्ध्य॒मे॒ष्ठा॒य । म॒द्ध्य॒मे॒स्थ्या॒येति॑म॒द्ध्य॒मे स्थ्या॑य ॥२७॥

स॒वि॒त्रा । प्र॒स॒वि॒त्रेति॑प्र स॒वि॒त्रा । सर॑स्वत्या । त्व॒ष्ट्रा । पू॒ष्णा । अ॒स्मे॒ऽइ॒त्य॒स्मे । बृ॒ह॒स्प॒ति॒ना । ब्र॒ह्म॒णा । अ॒ग्नि॒ना । रा॒ज॒ज्ञा । वि॒ष्णु॒ना । द॒श॒म्या ।
प्र॒सू॒त॒इति॑प्र सू॒तः॑ ॥२८॥

अ॒श्वि॒भ्या॒मि॒त्य॒श्वि भ्या॑म् । प॒च्य॒स्व । सर॑स्वत्यै । सु॒त्रा॒म्ण॒इति॑सु
त्रा॒म्णे । प॒वि॒त्रे॒ण । प्र॒च्य॒ङ् । अ॒ति॒सू॒त॒इत्य॑ति॒ सू॒तः॑ । यु॒ज्यः॑ । ॥२९॥

म॒द्ध्य॒मे स्थ्या॑य ॥२७॥

दे॒व॒त॒या ॥२८॥

इ॒न्द्रा॑य । वा॒युः॑ । यु॒ज्यः॑ । ॥२९॥

य॒व॒म॒न्त॒इति॑य॒व म॒न्तः॑ । य॒वम् । य॒था । वि॒यू॒येति॑वि २३५ । श ।

१. 'स॒वि॒त्रा' इति काशिकः पाठः ।

२. अ॒प॒पा॒ठोऽय॒म् अ॒स्थाने॑ऽव॒ग्रहा॑त् य॒कार॑स्य द्वि॒त्वाच्च॑ । क॒कोश॑शैत्यनु॒सारं॑ 'वि॒यू॒येति॑वि॒ यू॒य' इत्ये॒वं पा॒ठेन॑ भा॒व्यम् ।

सूयं ॥ इहेहेतीह ईह । एषाम् । कृणुहि । भोजनानि । ये ।
 बर्हिषः । नमऽउक्तिमिति नमः । उक्तिम् । यजन्ति ।
 अश्विभ्यामित्यश्विभ्याम् । त्वा । सरस्वत्यै । इन्द्राय ।
 सुत्राम्णऽइतिसु त्राम्णे ॥३०॥

युवम् । सुरामम् । अश्विना । नमुचौ । आसुरे ।
 सचा ॥ द्विपिपानेतिवि पिपाना । शुभं । पतीऽइतिपती ।
 इन्द्रम् । कर्मस्वितिकर्म सु । आवतम् ॥३१॥

पुत्रमिवेतिपुत्रम् इव । पितरौ । अश्विना । उभा ।
 इन्द्र । आवथुः । काड्यैः । दुःसनाभिः ॥ यत् । सुरामम् ।
 द्वि । अपिचं । शचीभिः । सरस्वती । त्वा । मघवन्निर्तिमघ
 वन् । अभिष्णक् ॥३२॥

॥ इति वाजसनेयिसंहितापदे दशमोऽध्यायः ॥

अनुपूर्वमित्यनु पूर्वम् । नमऽउक्तिमिति नमः । उक्तिम् । अश्विभ्या-
 मित्यश्विभ्याम् । सरस्वत्यै । सुत्राम्णऽइतिसु त्राम्णे ॥३०॥

अश्विना ॥३१॥

पुत्रमिवेतिपुत्रम् इव । अश्विना । काड्यैः । अभिष्णक् ॥३२॥

य्ये । यजन्ति । इन्द्राय ॥३०॥

य्युवम् । २द्विपिपानेतिवि पिपाना । ३शुभस्य ॥३१॥

य्यत् । मघवन्निर्तिमघ वन् ॥३२॥

॥ इति श्री वाजसनेयिसंहितापदे दशमोऽध्यायः ॥



१. 'पिपाना' इति काशिकः पाठः ।

२. अपपाठोऽयम्, 'द्विपिपानेतिवि पिपाना' इति शुद्धः पाठः ककोशशैल्य-
 नुसारं ज्ञेयः ।

३. पदमिदं न मन्त्रे दृश्यते, न चान्येषु कोशेषु ।

एकादशोऽध्यायः

युञ्जानः । प्रथमम् । मनः । तत्त्वाय । सविता ।
धियः ॥ अग्नेः । ज्योतिः । निचाव्येतिनि चाव्य ।
पृथिव्याः । अधि । आ । अमरत् ॥ १ ॥

युक्तेन । मनसा । वयम् । देवस्य । सवितुः । सवे ॥
स्वर्ग्यायेतिस्वः ग्याय । शक्त्या ॥ २ ॥

युक्त्वाय । सविता । देवान् । स्वः । यतः । धिया ।
दिवम् ॥ बृहत् । ज्योतिः । करिष्यतः । सविता । प्र ।
सुवाति । तान् ॥ ३ ॥

युजे । वाम् । ब्रह्मम् । पूर्यम् । नमोभिरिति नमः

तत्त्वाय । अग्नेः । पृथिव्याः ॥ १ ॥

युक्तेन । शक्त्या ॥ २ ॥

युक्त्वाय । करिष्यतः ॥ ३ ॥

युञ्जानः । तत्त्वाय । धियः ॥ १ ॥

युक्तेन । वयम् । स्वर्ग्यायेतिस्वः ग्याय ॥ २ ॥

युक्त्वाय । यतः । धिया ॥ ३ ॥

युजे । पूर्यम् । ध्ये ॥ ४ ॥

१. वेङ्क० निर्णय० आदिषु बहुषु मुद्रितेषु संहिताग्रन्थेषु पदग्रन्थेषु
हस्तलिखितेषु च 'युक्ताय' इत्येवं पाठः । शतपथे भाष्यग्रन्थेषु च 'युक्त्वाय' पाठः ।

२. इतः पूर्वं च वर्तमानस्य 'युजते मनः' इत्यस्य पदपाठः पूर्वं

भि॒रं । वि॒ । श्लो॒कः । ए॒तु । प॒थ्येवेति॑प॒थ्या इव॑ ।
सू॒रे॒ ॥ शृ॒ण्वन्तु॑ । वि॒श्वे॑ । अ॒मृत॑स्य । पु॒त्रा॒ ॥ आ । ये ।
धा॒र्मा॒नि । दि॒व्या॒नि । त॒स्थु॒ ॥४॥

यस्य॑ । प्र॒याण॑म् । प्र॒या॒न॒मि॒ति॒प्र॒ या॒न॒म् । अ॒नु॒ ।
अ॒न्ये॑ । इ॒त् । य॒यु॒ ॥ दे॒वा॒ ॥ दे॒वस्य॑ । म॒हि॒मा॒न॒म् । ओ॒ज॒सा ॥
य॒ ॥ पा॒र्त्थि॒वा॒नि । वि॒म॒मऽइ॒ति॒वि॒ म॒मे॑ । स॒ ॥ ए॒त॒श॒रं॑ ।
र॒जा॒ंश॒सि॑ । दे॒व॒ ॥ स॒वि॒ता । म॒हि॒त्त्वे॒नेति॑म॒हि त्व॒ना ॥
वा॒च॒ ॥ प॒र्ति॒ ॥ वा॒च॒म् । न॒रं॑ । स्व॒द॒तु ॥५॥

इ॒म॒म् । न॒रं॑ । दे॒व॒ । स॒वि॒त॒रं॑ । य॒ज्ज॒म् । प्र॒ । न॒य॒ ।
दे॒वा॒व्य॒मि॒ति॒दे॒व अ॒व्य॒म् । स॒खि॒वि॒द॒मि॒ति॒स॒खि वि॒द॒म् । स॒त्रा॒-
जि॒त॒मि॒ति॒स॒त्रा जि॒त॒म् । ध॒न॒जि॒त॒मि॒ति॒ध॒न जि॒त॒म् । स्व॒जि॒त॒-
मि॒ति॒स्वः॑ जि॒त॒म् ॥ ऋ॒चा । स्तो॒म॒म् । स॒म् । अ॒र्द्ध॒य॒ । गा॒य॒-

ब्र॒ह्म । प॒थ्येवेति॑प॒थ्या इव॑ । शृ॒ण्वन्तु॑ । वि॒श्वे॑ । पु॒त्रा॒ ॥ दि॒व्या॒नि ।
त॒स्थु॒ ॥४॥

प्र॒या॒न॒मि॒ति॒प्र॒ या॒न॒म् । अ॒न्ये॑ । पा॒र्त्थि॒वा॒नि । म॒हि॒त्वे॒नेति॑म॒हि त्व॒ना ॥५॥
य॒ज्ज॒म् । दे॒वा॒व्य॒मि॒ति॒दे॒व अ॒व्य॒म् । स॒त्रा॒जि॒त॒मि॒ति॒स॒त्रा जि॒त॒म् गा॒य॒-

व्यस्य॑ । प्र॒या॒ण॑म् । प्र॒या॒न॒मि॒ति॒प्र॒ या॒न॒म् । य॒यु॒ ॥ य॒यु॒ ॥ य॒यु॒ ॥
वि॒म॒मऽइ॒ति॒वि॒ म॒मे॑ । म॒हि॒त्वे॒नेति॑म॒हि त्व॒ना । 'वा॒च॒ ॥५॥

य॒ज्ज॒म् । न॒य॒ । अ॒र्द्ध॒य॒ । गा॒य॒त्रेण॑ । स॒खि॒वि॒द॒मि॒ति॒स॒खि वि॒द॒म् ।

गतत्वान्नेह पदग्रन्थेषु पठ्यते । तेनैकस्याः संख्याया भेदो जायते ककोशे ।

१. उत्तरस्य 'देव सवितरं' मन्त्रस्य बहूनां पदानां पूर्वं गतत्वान्नेह पदपाठे पठ्यन्ते, अथ शिष्टानि च पञ्च पदानि पञ्चमकण्डिकायां संगृह्यन्ते । अत इत आरभ्य द्वयोः कण्डिकासंख्ययोर्भेदः ककोशे द्रष्टव्यः । इह तु सौकर्यार्थं ककोशीयपाठेऽपि पदपाठानुसारी संख्या प्रदत्ता ।

त्रेण । रथन्तरमिति रथम् । त्रम् । बृहत् । गायत्रवर्त्तनीति-
गायत्र वर्त्तनि । स्वाहा ॥६॥

आ । ददे । गायत्रेण । छन्दसा । अङ्गिरस्वत् ।
पृथिव्याः । सधस्थदितिसुध स्यात् । अग्निम् । पुरीष्यम् ।
अङ्गिरस्वत् । आ । भर । त्रैष्टुभेन । त्रैस्तुभेनेति त्रैस्तुभेन ॥७॥

अभिः । असि । नारी । असि । त्वया । वृयम् ।
अग्निम् । शक्रे । खनितुम् । सधस्थऽइतिसुध स्ये । आ ॥
जार्गतेन ॥८॥

हस्ते । आधायेत्या धाय । सविता । विभ्रत् ।
अभिः । हिरण्ययीम् । आनुष्टुभेन । आनुस्तुभेनेत्यानु
स्तुभेन ॥९॥

त्रेण । गायत्रवर्त्तनीतिगायत्र वर्त्तनि ॥६॥

गायत्रेण । पृथिव्याः । सधस्थदितिसुध स्यात् । अग्निम् । पुरीष्यम् ।
त्रैष्टुभेन । त्रैस्तुभेनेति त्रैस्तुभेन ॥७॥

अभिः । अग्निम् । सधस्थऽइतिसुध स्ये ॥८॥

आधायेत्या धाय । विभ्रत् । अभिः । हिरण्ययीम् । आनुष्टुभेन ।
आनुस्तुभेनेत्यानु स्तुभेन ॥९॥

गायत्रवर्त्तनीतिगायत्र वर्त्तनि ॥६॥

गायत्रेण ॥७॥

त्वया । वृयम् ॥८॥

आधायेत्या धाय । हिरण्ययीम् ॥९॥

प्रतूर्त्तमितित्प्र तूर्त्तम् । वृजिन् । आ । द्रव । वरिष्टाम् ।
 अनु । सञ्चतमितिसम् वतम् ॥ दिवि । ते । जन्म । परमम् ।
 अन्तरिक्षे । तव । नाभिः । पृथिव्याम् । अधि ।
 योनिः । इत् ॥१०॥

युजाथाम् । रासभम् । युवम् । अस्मिन् । यामे ।
 वृषण्वसूऽइतिवृषण् वसू ॥ अग्निम् । भरन्तम् । अस्मयु-
 मित्यस्म युम् ॥११॥

योगेयोगऽइतियोगे योगे । त्वस्तरमितित्वः तरम् ।
 वाजेवाजऽइतिवाजे वाजे । हवामहे ॥ सखायं । इन्द्रम् ।
 ऊतये ॥१२॥

प्रतूर्त्तमितित्प्र तूर्त्तम् । वरिष्टाम् । जन्म । अन्तरिक्षे । पृथिव्याम् ॥१०॥

अस्मिन् । वृषण्वसूऽइतिवृषण् वसू । अग्निम् । अस्मयुमित्यस्म
 युम् ॥११॥

^१सञ्चतमितिसम् वतम् । योनिः ॥१०॥

युजाथाम् । युवम् । यामे । वृषण्वसूऽइतिवृषण् ^२वसू ।
 अस्मयुमित्यस्म ^३युम् ॥११॥

योगेयोगऽइतियोगे^४ योगे । वाजेवाजऽइतिवाजे ^२वाजे । सखायं ।
 ऊतये ॥१२॥

१. अपपाठोऽयम्, 'सञ्चतमितिसम् वतम्' इति शुद्धेन पाठेन भाव्यम् ।

२. कपाठशैत्यनुसारमिह एकवकार इष्यते ।

३. कपाठशैत्यनुसारमिह 'युम्' इति शुद्धः पाठो ज्ञेयः ।

४. कपाठशैत्यनुसारमिह 'योगे योगे' इति शुद्धः पाठो ज्ञेयः ।

प्रतूर्व्वन्नितिप्र तूर्व्वन् । आ । इहि । अवक्कामन्नित्यव
क्रामन् । अशस्तीहं । रुद्रस्य । गाणपत्यमितिगाण पत्यम् ।
मयोभूरितिमयहं भूः । आ । इहि ॥ उरु । अन्तरिक्षम् ।
वि । इहि । स्वस्तिगव्यूतिरितिस्वस्ति गव्यूतिहं । अभयानि ।
कृण्वन् । पूष्णा । सयुजेतिस युजा । सह ॥ अच्छ ।
इमहं । भरिष्यामहं ॥१३॥

अनु । अग्निः । उपसाम् । अग्रम् । अख्यत् । अनु ।
अहानि । प्रथमः । जातवेदाऽइतिजात वेदाहं ॥ अनु । सूर्यस्य ।
पुरुत्रेतिपुरु त्रा । च । रुन्मीन् । अनु । द्यावापृथिवी-
ऽइतिद्यावापृथिवी । आ । तन्थ ॥१४॥

आगच्छेत्या गच्छ । वाजी । अर्ध्वानम् । सर्वाः ।

प्रतूर्व्वन्निति तूर्व्वन् । अवक्कामन्नित्यव क्रामन् । रुद्रस्य । गाणपत्य-
मितिगाण पत्यम् । अन्तरिक्षम् । स्वस्तिगव्यूतिरितिस्वस्ति गव्यूतिहं ।
कृण्वन् । पूष्णा । अच्छ । भरिष्यामहं ॥१३॥

अग्निः । अग्रम् । अख्यत् । पुरुत्रेतिपुरु त्रा । रुन्मीन् । द्यावापृथिवी-
ऽइतिद्यावापृथिवी ॥१४॥

आगच्छेत्या गच्छ । अर्ध्वानम् । अग्निम् । सधस्थऽइतिसध स्थे ।

मयोभूरितिमयहं भूः । अभयानि । सयुजेतिस १युजा ।
२अच्छ ॥१३॥

जातवेदाऽइतिजात वेदाहं । सूर्यस्य ॥१४॥

१. कपाठशैल्यनुसारमिह 'युजा' इति शुद्धः पाठो द्रष्टव्यः ।

२. इत आरभ्य उत्तरमन्त्रस्य त्रीण्येव पदानि पूर्वमगतानि पदपाठे
त्रयोदशकण्डिकाया एवान्ते पठ्यन्ते । अत इत आरभ्य ककोशे तिसृणां कण्डिका-
संख्यानां भेदो जायते ।

मृधः । वि । धूनुते ॥ अग्निम् । सधस्थऽइतिसध स्थे ।
महति । चक्कषुषा । नि । चिक्रीषते ॥१५॥

आक्रम्येत्या क्रम्य । वाजिन् । पृथिवीम् । अग्निम् ।
इच्छ । रुचा । त्वम् ॥ भूम्याऽहं । वृत्वाय । नहं । ब्रूहि ।
यतः । खनैम । तम् । वृयम् ॥१६॥

द्यौः । ते । पृष्ठम् । पृथिवी । सधस्थमिति सध
स्थम् । आत्मा । अन्तरिक्षम् । समुद्रः । योनिः ॥
विक्रियायेति वि ख्याय । चक्कषुषा । त्वम् । अभि । तिष्ठ ।
पृतन्यतः ॥१७॥

उत् । क्राम । महते । सौभगाय । अस्मात् । आस्थाना-
दित्या स्थानात् । द्रविणोदाऽइति द्रविणहं दाः । वाजिन् ॥
वृयम् । स्याम् । समुताविति सु मतौ । पृथिव्याः । अग्निम् ।
खनन्तहं । उपस्थेऽइत्युप स्थे । अस्याहं ॥१८॥

चक्षुषा ॥१५॥

आक्रम्येत्या क्रम्य । अग्निम् । इच्छ । भूम्याऽहं । वृत्वाय ॥१६॥

पृष्ठम् । सधस्थमिति सध स्थम् । आत्मा । अन्तरिक्षम् । समुद्रः ।
विक्रियायेति वि ख्याय । चक्षुषा । तिष्ठ । पृतन्यतः ॥१७॥

अस्मात् । आस्थानादित्या स्थानात् । द्रविणोदाऽइति द्रविणहं दाः ।
पृथिव्याः । अग्निम् । उपस्थेऽइत्युप स्थे ॥१८॥

वृत्वाय । यतः । वृयम् ॥१६॥

योनिः । विक्रियायेति वि ख्याय ॥१७॥

सौभगाय । वृयम् ॥१८॥

उत् । अक्रमीत् । द्वविणोदाऽइतिद्वविणं दा३ । ब्राजी ।
 अर्वा । अकरित्यकः । सु । लोकम् । सुकृतमितिसु कृतम् ।
 पृथिव्याम् । ततः । खनेम् । सुप्रतीकमितिसु प्रतीकम् ।
 अग्निम् । स्वरितिस्वः । रुहाणां । अधि । नाकम् ।
 उत्तममित्युत् तमम् ॥१९॥

आ । त्वा । जिघर्म्मि । मनसा । घृतेन । प्रतिक्वियन्त-
 मितिप्रति क्षियन्तम् । भुवनानि । विश्वा ॥ पृथुम् ।
 तिरश्चा । वयसा । बृहन्तम् । इयचिष्टम् । अनैः । रभसम् ।
 दृशानम् ॥२०॥

आ । विश्वतः । प्रत्यञ्चम् । जिघर्म्मि । अरक्वषसा ।
 मनसा । तत् । जुषेत ॥ मर्य्यश्रीरितिमर्य्य श्रीः ।
 स्पृहयद्द्वर्णऽइतिस्पृहयत् वर्णः । अग्निः । न । अभिमृश-
 इत्यभि मृशे । तन्वा । जर्भुराणः ॥२१॥

अक्रमीत् । द्वविणोदाऽइतिद्वविणं दा३ । अकरित्यकः । पृथिव्याम्
 सुप्रतीकमितिसु प्रतीकम् । अग्निम् । उत्तममित्युत् तमम् ॥१९॥

प्रतिक्षियन्तमितिप्रति क्षियन्तम् । विश्वा । तिरश्चा ।
 वयचिष्टम् ॥२०॥

विश्वतः । प्रत्यञ्चम् । अरक्वषसा । मर्य्यश्रीरितिमर्य्य श्रीः ।
 स्पृहयद्द्वर्णऽइतिस्पृहयत् वर्णः । अग्निः । अभिमृशइत्यभि मृशे । तन्वा ।
 जर्भुराणः ॥२१॥

प्रतिक्षियन्तमितिप्रति क्षियन्तम् । वयसा ॥२०॥

मर्य्यश्रीरितिमर्य्य श्रीः । स्पृहयद्द्वर्णऽइतिस्पृहयत् वर्णः ॥२१॥

परि॑ । वाज॑पतिरिति॒वाजं॑ पति॑ऽ । क॒विः॑ । अ॒ग्निः॑ ।
ह॒व्यानि॑ । अ॒क्र॒मीत् ॥ दध॑त् । रत्नानि॑ । दा॒शुषे॑ ॥२२॥

परि॑ । त्वा । अ॒ग्ने । पु॒रम् । वृ॒यम् । वि॒प्रम् ।
स॒हस्र॑ । धी॒महि ॥ धृष॑द्द्व॒र्णमि॑ति॒धृषत्॑ व॒र्णम् । दि॒वेदि॑व-
ऽइति॑दि॒वे दि॑वे । ह॒न्तार॑म् । भ॒ङ्गुरा॑व॒ताम् । भ॒ङ्गुरा॑व॒तामि॑ति-
भ॒ङ्गुर॑ व॒ताम् ॥२३॥

त्वम् । अ॒ग्ने । द्यु॒भिरि॑ति॒द्यु मिः॑ । आ॒शुशु॑क्व॒षणिः॑ ।
अ॒ज्यऽइत्य॑त् म्यः॑ । अ॒श्म॑न॒ऽ । परि॑ ॥ व॒नेभ्य॑ऽ ।
ओष॑धी॒भ्यऽ । नृ॒णाम् । नृ॒प॒त॒ऽइति॑नृ॒ पते॑ । जा॒य॒से ।
शुचिः॑ ॥२४॥

अ॒ग्निः॑ । ह॒व्यानि॑ । अ॒क्र॒मीत् । रत्नानि॑ ॥२२॥

अ॒ग्ने । वि॒प्रम् । धृष॑द्द्व॒र्णमि॑ति॒धृषत्॑ व॒र्णम् ॥२३॥

अ॒ग्ने । द्यु॒भिरि॑ति॒द्यु मिः॑ । आ॒शुशु॑क्व॒षणिः॑ । अ॒ज्यऽइत्य॑त् म्यः॑ ।
अ॒श्म॑न॒ऽ । व॒नेभ्य॑ऽ । ओष॑धी॒भ्यऽ ॥२४॥

१ वाज॑पतिरिति॒वाजं॑ पति॑ऽ ॥२२॥

वृ॒यम् । धृष॑द्द्व॒र्णमि॑ति॒धृषत्॑ २ व॒र्णम् । भ॒ङ्गुरा॑व॒तामि॑ति॒भ॒ङ्गुरा॑
व॒ताम् ॥२३॥

जा॒य॒से ॥२४॥

१. अपपाठोज्यम्, 'वाज॑पतिरिति॒वाजं॑ पति॑ऽ' इति कपाठशैल्यनुसारं
शुद्धः पाठो ज्ञेयः ।

२. '०दृषत्' इत्यपपाठो लेखकप्रमादजः ।

अङ्गिरस्वत् । खनामि ॥ ज्योतिष्मन्तम् । त्वा । अग्ने ।
सुप्रतीकमिति सु प्रतीकम् । अजसेण । भानुना । दीद्यतम् ॥
शिवम् । प्रजाभ्यऽइतिप्र जाभ्यः । अहिंसन्तम् ।
खनामहं ॥२५॥

अपाम् । पृष्ठम् । असि । योनिः । अग्नेः । समुद्रम् ।
अभितः । पिन्वमानम् ॥ वर्द्धमानहं । महान् । आ । च ।
पुष्करे । दिवः । मातृया । वृश्मिणा । प्रथस्व ॥२६॥

शर्म । च । स्थः । वर्म । च । स्थः । अच्छिद्रे-
ऽइत्यच्छिद्रे । बहुलेऽइतिबहुले । उभेऽइत्युभे ॥ व्यचस्वती-
ऽइतिव्यचस्वती । सम् । वृसाथाम् । भूतम् । अग्निम् ।
पुरीष्यम् ॥२७॥

सम् । वृसाथाम् । स्वर्विदेतिस्वहं विदा । समीची-
ऽइतिसमीची । उरसा । त्मना । अग्निम् । अन्तः ।

ज्योतिष्मन्तम् । अग्ने । सुप्रतीकमिति सु प्रतीकम् । दीद्यतम् ।
प्रजाभ्यऽइतिप्र जाभ्यः ॥२५॥

पृष्ठम् । अग्नेः । समुद्रम् । पिन्वमानम् । पुष्करे । मातृया । वृश्मिणा ॥२६॥
अच्छिद्रेऽइत्यच्छिद्रे । उभेऽइत्युभे । व्यचस्वतीऽइतिव्यचस्वती । अग्निम् ।
पुरीष्यम् ॥२७॥

योनिः । मात्राया ॥२६॥

१ स्वर्विदेतिस्वहं विदा ॥२८॥

१. अपपाठोऽयम्, 'स्वर्विदेतिस्वहं विदा' इति कपाठशैल्यनुसारं शुद्धे न पाठेन भाव्यम् ।

भरिष्यन्तीऽइति भरिष्यन्ती । ज्योतिष्मन्तम् । अजस्रम् ।
इत् ॥२८॥

पुरीष्यः । अग्नि । विश्वभराऽइति विश्व भराट् ।
अथर्वा । त्वा । प्रथमः । निः । अमन्थत् । अग्ने ॥
त्वाम् । अग्ने । पुष्करात् । अधि । अथर्वा । निः ।
अमन्थत् ॥ मूर्ध्नः । विश्वस्य । वाघतः ॥२९॥

तम् । ऊँऽइत्यू । त्वा । दुध्यङ् । ऋषिः । पुत्रः ।
ईधे । अथर्वणत् ॥ वृत्रहणम् । वृत्रहनमिति वृत्र हनम् ।
पुरन्दरमिति पुरम् दुरम् ॥३०॥

तम् । ऊँऽइत्यू । त्वा । पाथ्यः । वृषा । सम् ।
ईधे । दस्युहन्तममिति दस्युहन् तमम् ॥ धनञ्जयमिति धनम्
जयम् । रणैरणऽइति रणे रणे ॥३१॥

अग्निम् । भरिष्यन्तीऽइति भरिष्यन्ती । ज्योतिष्मन्तम् ॥२८॥

पुरीष्यः । विश्वभराऽइति विश्व भराट् । अग्ने । अग्ने । पुष्करात् ।
विश्वस्य ॥२९॥

ऊँऽइत्यू । दुध्यङ् । पुत्रः । वृत्रहणम् । वृत्रहनमिति वृत्र हनम् ॥३०॥

ऊँऽइत्यू । पाथ्यः ॥३१॥

विश्वभराऽइति विश्व भराट् ॥२९॥

^१ ऊँऽइत्युम् ॥३०॥

^१ ऊँऽइत्युम् । धनञ्जयमिति धनम् जयम् ॥३१॥

सीदं । होत॒रिति॑होत॑ । स्वे । ॐऽइत्थू । लोके ।
चि॒क्त्वि॒वान् । सा॒दय॑ । य॒ज्जम् । सु॒कृत॑स्येति॒सु कृत॑स्य ।
यो॒नौ ॥ दे॒वावी॑रिति॒देव अ॒वी॑ । दे॒वान् । ह॒विषा॑ । य॒जा॒सि ।
अ॒ग्ने । बृ॒हत् । य॒ज॑माने । व॒यः । धा॑ । ॥ ३२ ॥

नि । हो॒ता । हो॒तृ॒प॒द॒ने । हो॒तृ॒स॒द॒न॒ऽइति॑हो॒तृ स॒द॒ने ।
वि॒दा॒न॑ । त्वे॒ष॑ । दी॒दिवानि॑ति॒दीदि॑ वान् । अ॒स॒दत् ।
सु॒द॒क्ष॒प॒ऽइति॑सु॒ दक्ष॑पः ॥ अ॒द॒ब्ध॒व्रत॑प्र॒मति॑रित्य॒द॒ब्ध॒व्रत॑
प्र॒मति॑ । व॒सि॑ष्ठ॑ । स॒ह॒स्र॒म्भ॒र॒ऽइति॑स॒ह॒स्रम् भ॒र॑ । शु॒चि॒-
जिह्व॑ऽइति॒शुचि॑ जिह्व॑ । अ॒ग्नि॑ ॥ ३३ ॥

सम् । सी॒द॒स्व । म॒हान् । अ॒मि । शोच॑स्व । दे॒व॒वी॒त॒म॒-
ऽइति॑दे॒व वी॒त॒म॑ ॥ वि । धू॒मम् । अ॒ग्ने । अ॒रु॒पम् ।
मि॒ये॒द्ध्य॑ । सृ॒ज । प्र॒श॒स्तेति॑प्र श॒स्त । दृ॒श॒तम् ॥ ३४ ॥

ॐऽइत्थू । चि॒क्त्वि॒वान् । य॒ज्जम् । अ॒ग्ने ॥ ३२ ॥

सु॒द॒क्ष॒ऽइति॑सु॒ दक्ष॑पः । अ॒द॒ब्ध॒व्रत॑प्र॒मति॑रित्य॒द॒ब्ध॒व्रत॑ प्र॒मति॑ ।
व॒सि॑ष्ठ॑ । शु॒चि॒जिह्व॑ऽइति॒शुचि॑ जिह्व॑ । अ॒ग्नि॑ ॥ ३३ ॥

अ॒ग्ने । मि॒ये॒द्ध्य॑ । प्र॒श॒स्तेति॑प्र श॒स्त ॥ ३४ ॥

ॐऽइत्थूम् । सा॒दय॑ । य॒ज्जम् । यो॒नौ । दे॒वावी॑रिति॒देव अ॒वी॑ ।
य॒जा॒सि । य॒ज॑माने । व॒यः ॥ ३२ ॥

दी॒दिवानि॑ति॒दीदि॑ वान् । अ॒द॒ब्ध॒व्रत॑प्र॒मति॑रित्य॒द॒ब्ध॒व्रत॑ प्र॒मति॑ ॥ ३३ ॥

दे॒व॒वी॒त॒म॒ऽइति॑दे॒व वी॒त॒म॑ । मि॒ये॒द्ध्य॑ ॥ ३४ ॥

१. अपपाठोऽयम्, द्र० पूर्वमन्त्रस्था टि० ।

२. द्विवकारात्मको '०बी०' इत्यपपाठः ।

३. लेखकप्रमादजोऽत्रापपाठोऽयं द्विवकारात्मकः ।

अप॑ । देवी॑ । उप॑ । सृज॑ । मधु॑मतीरिति॑मधु॑ मती॑ ।
 अय॑क्क्ष्माय॑ । प्रजा॑भ्यऽइति॑प्र॒ जाभ्य॑ः ॥ तासा॑म् ।
 आ॒स्थाना॑दि॒त्या स्था॑नात् । उत् । जि॒हृता॑म् । ओष॑धय॑ ।
 सु॒पिप्प॒लाऽइति॑सु॒ 'पिप्प॒ला' ॥ ३५॥

सम् । ते । वा॒युः । मा॒तरि॒श्वा । द॒धातु॑ । उ॒त्ताना॑या॑ ।
 हृद॑यम् । यत् । वि॒क॒स्त॒मि॒ति॒वि क॑स्तम् ॥ य॑ । दे॒वाना॑म् ।
 चर॑सि । प्रा॒णथे॑न । क॒स्मै । दे॒व । व॒षट् । अ॒स्तु ।
 तु॒भ्यम् ॥ ३६॥

सुजा॑तऽइति॑सु जा॑त॑ । ज्योति॑षा । स॒ह । श॒र्म ।
 वरू॑थम् । आ । अ॒स॒दत् । स्व॒रिति॑स्वः ॥ वा॒सः । अ॒ग्ने ।
 वि॒श्वरू॑प॒मिति॑वि॒श्व रू॑पम् । सम् । इ॒य॒य॒स्व । वि॒भाव॒सो-
 ऽइति॑वि॒भा व॑सो ॥ ३७॥

अय॑क्क्ष्माय॑ । प्रजा॑भ्यऽइति॑प्र॒ जाभ्य॑ः । आ॒स्थाना॑दि॒त्या स्था॑नात् ॥ ३५
 मा॒तरि॒श्वा ॥ ३६॥

अ॒ग्ने । वि॒श्वरू॑प॒मिति॑वि॒श्व रू॑पम् ॥ ३७॥

अय॑क्क्ष्माय॑ । ओष॑धय॑ ॥ ३५॥

वा॒युः । उ॒त्ताना॑या॑ । हृद॑यम् । यत् । २ वि॒क॒स्त॒मि॒ति॒वि क॑स्तम् ।
 व्य॑ ॥ ३६॥

वि॒श्वरू॑प॒मिति॑वि॒श्व रू॑पम् । व्य॒य॒स्व । वि॒भाव॒सोऽइति॑वि॒भा व॑सो ॥ ३७

१. 'पिप्पला' इति काशिकः पाठः ।

२. अपपाठोऽयम्, कपाठशैल्यनुसारमिह 'विकस्तमिति॑वि कस्तम्' इति
 पाठन भाव्यम् ।

उत् । ऊँऽइत्थूँ । तिष्ठ । स्वधुरेतिषु अद्भुर । अव ।
न६ । देव्या । धिया ॥ दृशे । च । भासा । बृहता ।
सुशुक्कवनिरितिषु शुक्कवनिः । आ । अग्ने । याहि ।
सुशस्तिभिरितिषुशस्ति भिः ॥३८॥

ऊर्ध्वः । ऊँऽइत्थूँ । सु । न६ । ऊतये । तिष्ठ । देवः ।
न । सविता ॥ ऊर्ध्वः । वार्जस्य । सनिता । यत् ।
अञ्जिभिरित्यञ्जि भिः । द्वाघद्विरितिवाघत् भिः ।
द्विद्वयामहऽइतिवि ह्वयामहे ॥३९॥

सः । जातः । गर्भः । असि । रोदस्यो६ । अग्ने ।
चारुः । विभृतऽइतिवि भृत६ । ओषधीषु ॥ चित्तः ।

ऊँऽइत्थूँ । तिष्ठ । स्वधुरेतिषु अद्भुर । देव्या । सुशुक्कनिरितिषु
शुक्कनिः । अग्ने ॥३८॥

ऊँऽइत्थूँ । तिष्ठ । द्विद्वयामहऽइतिवि ह्वयामहे ॥३९॥

गर्भः । अग्ने । चित्रः । अक्षुन् । मातृभ्यऽइतिमातृ भ्यः ।

^१ ऊँऽइत्थूँम् । धिया । व्याहि ॥३८॥

^१ ऊँऽइत्थूँम् । ऊतये । व्यत् । द्वाघद्विरितिवाघत् भिः ।
द्विद्वयामहऽइतिवि^२ ह्वयामहे ॥३९॥

विभृतऽइतिवि^३ भृत६ ॥४०॥

१. अपपाठोऽयम् । द्र० १६४ पृष्ठस्था टि० १ ।

२. कपाठशैल्यनुसारमिह 'द्वि' इत्येवं द्विवकारपाठेन भाव्यम् ।

३. कपाठशैल्यनुसारमिह 'द्वि' इति द्विवकारपाठेन भाव्यम् ।

शिशुः । परि । तमांशसि । अक्कतून् । प्र । मातृभ्य-
ऽइतिमातृ भ्यः । अधि । कनिकदत् । गाढं ॥४०॥

स्थिरः । भव । व्रीड्वङ्गऽइतिव्रीड अङ्गढं । आशुः ।
भव । वाजी । अर्बुन् ॥ पृथुः । भव । सुषदः । सुसद-
ऽइतिमु सदाः । त्वम् । अग्नेः । पुरीषवाहनं । पुरीष-
वाहनऽइतिपुरीष वाहनं ॥४१॥

शिवः । भव । प्रजाभ्यऽइतिप्र जाभ्यः । मानुषी-
भ्यः । त्वम् । अङ्गिरः ॥ मा । द्यावापृथिवीऽइतिद्यावा-
पृथिवी । अभि । शोचीढं । मा । अन्तरिक्षम् । मा ।
वनस्पतीन् ॥४२॥

प्र । एतु । वाजी । कनिकदत् । नानदत् । रासभं ।
पत्न्या ॥ भरन् । अग्निम् । पुरीषम् । मा । पादि ।
आयुषं । पुरा ॥ वृषा । अग्निम् । वृषणम् । भरन् ।
अपाम् । गर्भम् । समुद्रियम् ॥ अग्ने । आ । व्याहि ।
व्रीतये ॥४३॥

कनिकदत् ॥४०॥

अग्नेः ॥४१॥

प्रजाभ्यऽइतिप्र जाभ्यः । मानुषीभ्यः । द्यावापृथिवीऽइतिद्यावा-
पृथिवी । अन्तरिक्षम् । वनस्पतीन् ॥४२॥

कनिकदत् । अग्निम् । पुरीषम् । अग्निम् । गर्भम् । समुद्रियम् ।
अग्ने ॥४३॥

व्रीड्वङ्गऽइतिव्रीड अङ्गढं । पुरीषवाहनऽइतिपुरीष वाहनं ॥४१॥

आयुषं । समुद्रियम् । व्याहि । व्रीतये ॥४३॥

ऋतम् । सत्यम् । ऋतम् । सत्यम् । अग्निम् । पुरी-
ष्यम् । अङ्गिरस्वत् । भरामदं ॥ ओषधयदं । प्रति । मोदद्भुम् ।
अग्निम् । एतम् । शिवम् । आयन्तमित्या यन्तम् । अभि ।
अत्र । युष्मा? ॥ इयस्यन्निति वि अस्यन् । विश्वादं ।
अनिरादं । अमीवादं । निपीदन् । निसीदन्निति नि सीदन् ।
नदं । अप । दुर्ममिति मिति दुदं मतिम् । जहि ॥४४॥

ओषधयदं । प्रति । गृष्णीत् । पुष्पवतीरिति पुष्प-
वतीदं । सुपिप्पलाऽइति सु ^१पिप्पला? ॥ अयम् । वृदं ।
गर्भः । ऋत्विज्यः । प्रत्नम् । सधस्थमिति सध स्थम् ।
आ । असदत् ॥४५॥

वि । पाजसा । पृथुना । शोशुचानदं । बाधस्व । द्विपदं ।
रक्वषसः । अमीवादं ॥ सुशर्मणऽइति सु शर्मणदं । बृहत् ॥

सत्यम् । सत्यम् । अग्निम् । पुरीष्यम् । मोदध्वम् । अग्निम् । आयन्त-
मित्या यन्तम् । अत्र । युष्मा? । विश्वादं ॥४४॥

गृष्णीत् । पुष्पवतीरिति पुष्प वतीदं । ऋत्विज्यः । प्रत्नम् । सध-
स्थमिति सध स्थम् ॥४५॥

रक्षसः । अग्ने? । प्रनीताविति प्र नीतौ ॥४६॥

ओषधयदं । आयन्तमित्या ^२यन्तम् । द्युष्मा? । ^३व्यस्यन्निति वि
अस्यन् ॥४४॥

ओषधयदं । पुष्पवतीरिति पुष्प वतीदं । अयम् । ^४वृदं ।
ऋत्विज्यः ॥४५॥

१. पिप्पला? इति काशिकः पाठः ।

२. कपाठशैल्यनुसारमिह 'यन्तम्' इति पाठेन भाव्यम् ।

३. अपपाठोऽयम्, 'व्यस्यन्निति वि अस्यन्' इति शुद्धेन पाठेन भाव्यम् ।

४. अपपाठोऽयं, कपाठशैल्यनुसारमिह 'वृदं' इति शुद्धः पाठो ज्ञेयः ।

शर्मणि । स्याम् । अग्ने॑ । अहम् । सुहवस्येति॑सु हवस्य ।
प्रणीतौ । प्रनीताविति॑प्प्र नीतौ ॥४६॥

आपः॑ । हि । स्थ । मयो॑भुवऽइति॑मय॑त्वं भुवः॑ ।
ता॑ । न॑त्वं । ऊ॒र्जे । द॒धात॑न ॥ म॒हे । रणा॑य । च॒क्वसे ॥४७॥

य॑ । वृ॑त्वं । शि॒वत॑मऽइति॑शि॒व तम॑त्वं । रसः॑ ।
तस्य॑ । भा॒जय॑त् । इ॒ह । न॑त्वं ॥ उ॒शती॑रि॒वेत्यु॑शती॑त्वं इ॒व ।
मा॒तरः॑ ॥४८॥

तस्मै॑ । अ॒रम् । ग॒माम् । वृ॑त्वं । वस्य॑ । क्षया॑य ।
जि॒न्वथ ॥ आ॒पः । ज॒नय॑थ । च । न॑त्वं ॥४९॥

मि॒त्र॑ । स॒सृज्येति॑सम् सृज्य॑ । पृथि॒वीम् ।
भूमि॑म् । च । ज्योति॑षा । स॒ह ॥ सु॒जात॑मिति॑सु जा॑तम् ।
जा॒तवै॑दस॒मिति॑जा॒त वै॑दसम् । अ॒य॒क्ष्माय॑ । त्वा । स॒म् ।
सृ॒जामि॑ । प्र॒जा॒ब्यऽइति॑प्प्र जा॒ब्यः॑ ॥५०॥

चक्ष॑से ॥४७॥

उ॒शती॑रि॒वेत्यु॑शती॑ इ॒व ॥४८॥

तस्मै॑ । जि॒न्वथ ॥४९॥

मि॒त्र॑ । स॒सृज्येति॑सम् सृज्य॑ । अ॒य॒क्ष्माय॑ । प्र॒जा॒ब्यऽइति॑प्प्र
जा॒ब्यः॑ ॥५०॥

म॒यो॑भुवऽइति॑मय॑त्वं भुवः॑ । रणा॑य ॥४७॥

व्य॑ । १ वृ॑त्वं । भा॒जय॑त् ॥४८॥

१ वृ॑त्वं । वस्य॑ । क्षया॑य । ज॒नय॑थ ॥४९॥

जा॒तवै॑दस॒मिति॑जा॒त वै॑दसम् । अ॒य॒क्ष्माय॑ ॥५०॥

१. अपपाठोऽयम्, कपाठशैल्यनुसारमिह 'वृ॑त्' इत्येकवकारवता पाठेन
भाव्यम् ।

रुद्राः । स॒सृज्ज्येति॑सम् सृज्ज्य । पृथि॒वीम् । बृहत् ।
ज्योतिः॑ । सम् । ई॒धिरे ॥ तेषा॑म् । भ्रा॒नुः । अज॑स्रं । इत् ।
शुक्रः । दे॒वेषु॑ । रोच॑ते ॥५१॥

स॒सृष्टामि॑ति॒सम् सृष्टा॑म् । वसु॑भिरि॒तिवसु॑ भि॒दं ।
रु॒द्रैः । धीरै॑दं । क॒र्मण्य॑म् । मृद॑म् । ह॒स्ताभ्या॑म् ।
मृ॒द्धीम् । कृ॒त्वा । सि॒नीवा॑ली । कृ॒णोतु॑ । ताम् ॥५२॥

सि॒नीवा॑ली । सु॒कप॑र्देति॒सु 'कप॑र्द्वा । सु॒कुरी॑रेति॒सु
'कुरी॑रा । स्वौ॒प॒शेति॑सु ^३औ॒प॒शा ॥ सा । तु॒भ्यम् । अ॒दिते॑ ।
म॒हि । आ । उ॒खाम् । द॒धातु॑ । ह॒स्तयो॑दं ॥५३॥

उ॒खाम् । कृ॒णोतु॑ । श॒क्त्या । बा॒हुभ्या॑मि॒तिबा॒हु
भ्या॑म् । अ॒दिति॑दं । धि॒या ॥ मा॒ता । पु॒त्रम् । यथा॑ ।

रुद्राः । स॒सृज्ज्येति॑सम् सृज्ज्यं । शुक्रः ॥५१॥

स॒सृष्टामि॑ति॒सम् सृष्टा॑म् । रु॒द्रैः । क॒र्मण्य॑म् । ह॒स्ताभ्या॑म् ।
मृ॒द्धीम् । कृ॒त्वा ॥५२॥

तु॒भ्यम् ॥५३॥

श॒क्त्या । बा॒हुभ्या॑मि॒तिबा॒हु भ्या॑म् । पु॒त्रम् । उ॒प॒स्थ॒ऽइत्यु॑प स्थं ।

वसु॑भिरि॒तिवसु॑ भि॒दं । ^४क॒र्मण्य॑म् ॥५२॥

ह॒स्तयो॑दं ॥५३॥

धि॒या । यथा॑ ॥५४॥

१. 'कप॑र्द्वा' इति काशिकः पाठः ।

२. 'कुरी॑रा' इति काशिकः पाठः ।

३. 'औ॒प॒शा' इति काशिकः पाठः ।

४. अपपाठोऽयं लेखकप्रमादजः । 'क॒र्मण्य॑म्' इति शुद्धः पाठो ज्ञेयः ।

उपस्थऽइत्युप स्थे । सा । अग्निम् । विभर्त्तु । गर्भे । आ ॥
मखस्य । शिरः । असि ॥५४॥

वसवहं । त्वा । कृण्वन्तु । गायत्रेण । छन्दसा ।
अङ्गिरस्वत् । ध्रुवा । असि । पृथिवी । असि । धारय ।
मयि । प्रजामितिप्र जाम् । रायः । पोषम् । गौपत्यम् ।
सुवीर्यमिति सु वीर्यम् । सजातानितिस जातान् ।
यजमानाय । रुद्राः । त्रैष्टुभेन । तैस्तुभेनेति त्रै स्तुभेन ।
अन्तरिक्षम् । आदित्याः । जागतेन । द्यौः । विश्वे ।
देवाः । वैश्वानराः । आनुष्टुभेन । आनुस्तुभेनेत्यानु
स्तुभेन । दिशः ॥५५॥

अदितिहं । ते । विलम् । गृह्णातु । कृत्वाय । सा ।
महीम् । उखाम् । मृन्मयीमिति मृत् मयीम् । योनिम् ।

अग्निम् ॥५४॥

कृण्वन्तु । गायत्रेण । प्रजामितिप्र जाम् । गौपत्यम् । रुद्राः ।
त्रैष्टुभेन । तैस्तुभेनेति त्रै स्तुभेन । अन्तरिक्षम् । आदित्याः । विश्वे । वैश्वानराः ।
आनुष्टुभेन । आनुस्तुभेनेत्यानु स्तुभेन ॥५५॥

गृह्णातु । कृत्वाय । मृन्मयीमिति मृत् मयीम् । अग्नये ।

गायत्रेण । धारय । मयि । रायः । सुवीर्यमिति सु वीर्यम् ।
यजमानाय ॥५५॥

कृत्वाय । मृन्मयीमिति मृत् मयीम् । योनिम् । अग्नये ।

१. अणपाठोऽयम् । कपाठशैत्यनुसारमिह 'वी' इत्येकवकारवान् पाठः
साधुः ।

अंग्रये ॥ पुत्रेभ्यः । प्र । अयच्छत् । अदितिः ।
श्रपयान् । इति ॥५६॥

वसवः । त्वा । धूपयन्तु । इन्द्रः । धूपयतु । वरुणः ।
बिष्णुः ॥५७॥

अदितिः । त्वा । देवी । विश्वदेव्यावती । विश्व-
देव्यवतीतिविश्वदेव्य वती । पृथिव्याः । सधस्थऽइतिसध
स्थे । अङ्गिरस्वत् । खनतु । अवट । देवानाम् । त्वा ।
पत्नीः । देवीः । विश्वदेव्यावतीः । विश्वदेव्यवतीरिति-
विश्वदेव्य वतीः । दधतु । उखे । धिषणाः । अग्नि ।
इन्द्रताम् । वरुणीः । श्रपयन्तु । याः । पचन्तु । जनयः ।
अच्छिन्नपत्राऽइत्यच्छिन्न पत्राः । पचन्तु ॥५८॥

मित्रस्य । चर्षणीधृतः । चर्षणिधृतऽइतिचर्षणि धृतः ।

पुत्रेभ्यः । अयच्छत् ॥५६॥

बिष्णुः ॥५७॥

विश्वदेव्यावती । विश्वदेव्यवतीतिविश्वदेव्य वती । पृथिव्याः । सधस्थ-
ऽइतिसध स्थे । पत्नीः । विश्वदेव्यावतीः । विश्वदेव्यवतीरितिविश्वदेव्य वतीः ।
वरुणीः । अच्छिन्नपत्राऽइत्यच्छिन्न पत्राः ॥५८॥

अयच्छत् । श्रपयान् ॥५६॥

धूपयन्तु । धूपयतु ॥५७॥

विश्वदेव्यवतीतिविश्वदेव्य वती । विश्वदेव्यवतीरितिविश्वदेव्य वतीः ।
श्रपयन्तु । जनयः ॥५८॥

अवः- । देवस्य । सानसि ॥ घुम्नम् । चित्रश्रवस्तममिति-
चित्रश्रवदं तमम् ॥५९॥

देवदं । त्वा । सविता । उत् । वृपतु । सुपाणिरितिसु
पाणिः । स्वङ्गुरिरितिसु 'अङ्गुरिः' । सुबाहुरितिसु बाहुः ।
उत । शक्त्या ॥ अव्यथमाना । पृथिव्याम् । आशादं ।
दिशः- । आ । पुण ॥६०॥

उत्थाय । बृहती । भव । उत् । ऊँइत्यू । तिष्ठ ।
ध्रुवा । त्वम् ॥ मित्र । एताम् । ते । उखाम् । परि ।
ददामि । अभित्यै । एषा । मा । भेदि ॥ वैसवदं । त्वा ।
आ । छन्दन्तु ॥६१॥

आकूतिमित्या कूतिम् । अग्निम् । प्रयुजमितिप्र
युजम् । स्वाहा । मनः- । मेधाम् । चित्तम् । विज्ज्ञात-

मित्रस्य । घुम्नम् । चित्रश्रवस्तममितिचित्रश्रवदं तमम् ॥५९॥

स्वङ्गुरिरितिसु अङ्गुरिः । शक्त्या । अव्यथमाना । पृथिव्याम् ॥६०॥

उत्थाय । ऊँइत्यू । तिष्ठ । मित्र । अभित्यै ॥६१॥

आकूतिमित्या कूतिम् । अग्निम् । प्रयुजमितिप्र युजम् । विज्ञातमितिवि

उत्थाय । ऊँइत्युम् ॥६१॥

प्रयुजमितिप्र ३युजम् । विज्ञातमितिवि ज्ञातम् । विधितिमितिबि

१. 'अङ्गुरिः' इति काशिकः पाठः ।

२. इमानि पदान्युत्तरस्याः कण्डिकाया इहैव पठ्यन्ते, अन्यानि पूर्व
गतानि । अतः इत आरभ्य चतसृणां कण्डिकासंख्यानां भेदो ककोशे ज्ञेयः ।

३. कपाठशैत्यनुसारमिह 'युजम्' इति पाठेन भाव्यम् ।

मिति॑वि ज्ञातम् । वाच॑ । विधृ॑तिमिति॑वि धृतिम् । प्रजा-
पतय॑ऽइति॑प्रजा पतये । अग्नये॑ । ब्रैश्वान॑राय ॥६२॥

मा । सु । मि॒त्था॑ । मा । सु । रि॒ष॑ । अ॒म्ब ।
धृ॒ष्णु । वी॒र्य॑स्व । सु ॥ अ॒ग्नि॑ । च । इ॒दम् ।
क॒रि॒ष्य॒थ॑ ॥६३॥

दृ॒ह॑स्व । दे॒वि । पृ॒थि॒वि । स्व॒स्तये॑ । आ॒सुरी॑ । मा॒या ।
स्व॒धया॑ । कृ॒ता । अ॒ग्नि ॥ जु॒ष्टम् । दे॒वेभ्य॑ । इ॒दम् ।
अ॒स्तु । ह॒व्यम् । अ॒रि॒ष्टा । त्वम् । उ॒त् । इ॒हि । स॒ज्जे ।
अ॒स्मिन् ॥६४॥

द्व॒न्ऽइति॑द्व अ॒न्न॑ । स॒र्पि॒रा॒सुति॑रिति॑स॒र्पि॑
आ॒सुति॑ । प्र॒च॒न॑ । हो॒ता । वी॒रे॒ण्य॑ ॥ स॒ह॒स॑ । पु॒त्र॑ ।
अ॒द्भु॒त॑ ॥६५॥

ज्ञातम् । प्रजापतयऽइतिप्रजा पतये । अग्नये । ब्रैश्वानराय ॥६२॥

मि॒त्था॑ । अ॒ग्नि॑ । क॒रि॒ष्य॒थ॑ ॥६३॥

जु॒ष्टम् । दे॒वेभ्य॑ । ह॒व्यम् । अ॒रि॒ष्टा । स॒ज्जे । अ॒स्मिन् ॥६४॥

द्व॒न्ऽइति॑द्व अ॒न्न॑ । प्र॒च॒न॑ । वी॒रे॒ण्य॑ । पु॒त्र॑ । अ॒द्भु॒त॑ ॥६५॥

धृतिम् । प्रजापतयऽइतिप्रजा पतये । अग्नये । ब्रैश्वानराय ॥६२॥

१ वी॒र्य॑स्व ॥६३॥

स्व॒स्तये॑ । मा॒या । स्व॒धया॑ । स॒ज्जे ॥६४॥

१. इतः पूर्वा मन्त्रकण्डिका पूर्व गतेति कृत्वा नेह पुनः पदपाठे पठ्यते । अत इत आरभ्य पञ्चानां कण्डिकासंख्यानां ककोशे भेदो ज्ञेयः ।

परस्याहं । अधि । स्रव्वतऽइतिसम् वतः । अवरान् ।
अभि । आ । तर ॥ यत्र । अहम् । अस्मि । तान् ।
अव ॥६६॥

परमस्याः । परावतऽइतिपरा वतः । रोहिदश्च-
इतिरोहित् अश्वहं । इह । आ । गहि ॥ पुरीण्यः ।
पुरुप्रियऽइतिपुरु प्रियः । अग्ने । त्वम् । तर । मृधः ॥६७॥

यत् । अग्ने । कानि । कानि । चित् । आ । ते ।
दारुणि । दुध्मसि ॥ सर्वम् । तत् । अस्तु । ते । घृतम् ।
तत् । जुषस्व । यविष्टय ॥६८॥

यत् । अति । उपजिह्विकेत्युप जिह्विका । यत् ।
ब्रम् ॥ अतिसर्पतीत्यति सर्पति ॥६९॥

यत्र । अस्मि ॥६६॥

रोहिदश्चइतिरोहित् अश्वहं । पुरीण्यः । पुरुप्रियऽइतिपुरु प्रियः ।
अग्ने ॥६७॥

अग्ने । दुध्मसि । यविष्टय ॥६८॥

उपजिह्विकेत्युप जिह्विका । ब्रम् ॥ अतिसर्पतीत्यति सर्पति ॥६९॥

स्रव्वतऽइतिसम् वतः । यत्र ॥६६॥

पुरुप्रियऽइतिपुरु प्रियः ॥६७॥

यत् । यविष्टय ॥६८॥

यत् । यत् ॥६९॥

अहरहुरित्यहः- अहं । अप्रयावमित्यप्र यावम् ।
भरन्तं । अश्वायुवेत्यश्वाय इव । तिष्ठते । घासम् ।
अस्मै ॥ रायः । पोषेण । सम् । इषा । मदन्तं । अग्ने ।
मा । ते । प्रतिवेशाऽइतिप्रति वेशां । रिषाम् ॥७०॥

नाभा । पृथिव्याः । समिधानऽइतिसम् 'इधाने ।
अग्नौ । रायः । पोषाय । बृहते । हवामहे ॥ इरम्मदमितीरम्
मदम् । बृहदुक्कथमितिबृहत् उक्कथम् । यजत्रम् । जेतारम् ।
अग्निम् । पृतनासु । सासहिम् । ससहिमितिससहिम् ॥७१॥

याः । सेनां । अभीच्वरीरित्यभि इच्वरीं । आड्या-
धिनीरित्या व्याधिनीं । उगणां । उत् ॥ ये । स्तेनाः ।
ये । च । तस्करां । तान् । ते । अग्ने । अपि । दधामि ।
आस्ये ॥७२॥

अहरहुरित्यहः- अहं । अप्रयावमित्यप्र यावम् । अश्वायुवेत्यश्वाय
इव । तिष्ठते । अस्मै । अग्ने । प्रतिवेशाऽइतिप्रति वेशां ॥७०॥

पृथिव्याः । अग्नौ । बृहदुक्कथमितिबृहत् उक्कथम् । यजत्रम् ।
अग्निम् ॥७१॥

अभीच्वरीरित्यभि इच्वरीं । आव्याधिनीरित्या व्याधिनीं । तस्करां ।
अग्ने ॥७२॥

अप्रयावमित्यप्र २यावम् । अश्वायुवेत्यश्वाय इव । रायः ॥७०॥

रायः । पोषाय । यजत्रम् ॥७१॥

याः । ये । ये ॥७२॥

१. 'इधाने' इति काशिकः पाठः ।

२. 'यावम्' इति शुद्धेन पाठेन भाव्यम् ।

द॒ष्ट॒ष्ट्राभ्याम् । म॒लि॒म्ल॒न् । ज॒म्भ॒यो॒ऽहं । त॒स्करा॒न् ।
उ॒त ॥ ह॒नु॒भ्या॒मि॒ति॒ह॒नु॒ भ्याम् । स्ते॒ना॒न् । भ॒ग॒व॒ऽइ॒ति॒भ॒ग
व॒हं । ता॒न् । त्व॒म् । ख॒ाद् । सु॒खा॒दि॒ता॒नि॒ति॒सु॒ खा॒दि॒ता॒न् ॥७३॥

ये । ज॒ने॒षु । म॒लि॒म्ल॒न् । स्ते॒ना॒स॒ः । त॒स्करा॒हं ।
व॒ने ॥ ये । क॒क्षे॒षु । अ॒घा॒य॒व॒ः । अ॒घ॒य॒व॒ऽइ॒त्य॒घ॒ य॒व॒ः ।
ता॒न् । ते । दु॒धा॒भि॒ । ज॒म्भ॒यो॒ऽहं ॥७४॥

य॒ः । अ॒स्म॒भ्या॒म् । अ॒रा॒ती॒या॒त् । अ॒रा॒ति॒या॒दि॒त्य॒रा॒ति
या॒त् । य॒ः । च॒ । न॒हं । द्वे॒ष॒ते । ज॒न॒ः ॥ नि॒न्दा॒त् । य॒ः ।
अ॒स्मा॒न् । धि॒प्सा॒त् । च॒ । स॒र्व॒म् । त॒म् । म॒स्म॒सा॒ ।
कुरु ॥७५॥

स॒ंश॒ति॒मि॒ति॒स॒म् शि॒त॒म् । मे॒ । ब्र॒ह्म॒म् । स॒ंश॒ति॒मि॒ति॒-
स॒म् शि॒त॒म् । वृ॒थ्य॒म् । ब॒ल॒म् ॥ स॒ंश॒ति॒मि॒ति॒स॒म् शि॒त॒म् ।

द॒ष्ट॒ष्ट्राभ्याम् । म॒लि॒म्ल॒न् । त॒स्करा॒न् । ह॒नु॒भ्या॒मि॒ति॒ह॒नु॒ भ्याम् ॥७३॥

म॒लि॒म्ल॒न् । त॒स्करा॒हं । क॒क्षे॒षु । अ॒घ॒य॒व॒ऽइ॒त्य॒घ॒ य॒व॒ः ॥७४॥

अ॒स्म॒भ्या॒म् । अ॒रा॒ति॒या॒दि॒त्य॒रा॒ति॒ या॒त् । अ॒स्मा॒न् । धि॒प्सा॒त् ।
म॒स्म॒सा॒ ॥७५॥

भ॒ग॒व॒ऽइ॒ति॒भ॒ग॒ व॒हं ॥७३॥

य॒ये । य॒ये । अ॒घा॒य॒व॒ः । अ॒घ॒य॒व॒ऽइ॒त्य॒घ॒ १य॒व॒ः । ज॒म्भ॒यो॒ऽहं ॥७४॥

य॒य॒ः । अ॒रा॒ती॒या॒त् । अ॒रा॒ति॒या॒दि॒त्य॒रा॒ति॒ २य॒या॒त् । य॒य॒ः । य॒य॒ः ॥७५॥

वृ॒थ्य॒म् ॥७६॥

१. अपपाठोऽयम् । 'यवः' इति शुद्धः पाठो ज्ञेयः ।

२. अपपाठोऽयम् । 'य्यात्' इति शुद्धेन पाठेन भाव्यम् ।

क्षत्रम् । जिष्णु । यस्य । अहम् । अस्मि । पुरोहितऽइति-
पुरः हितं ॥७६॥

उत् । एषाम् । बाहूऽइतिबाहू । अतिरम् । उत् । वचः ।
अथोऽइत्यथो । बलम् ॥ क्षिणोमि । ब्रह्मणा । अमित्त्रान् ।
उत् । नयामि । खान् । अहम् ॥७७॥

अन्नपतऽइत्यन्न पते । अन्नस्य । नृ । देहि । अनमी-
वस्य । शुष्मिणः ॥ प्रप्रेतिप्र प्र । दातारम् । तारिषं ।
ऊर्जम् । नृ । धेहि । द्विपदऽइतिद्वि पदे । चतुष्पदे ।
चतुःपदऽइतिचतुः पदे ॥७८॥

॥ इति वाजसनेयिसंहितापदे एकादशोऽध्यायः ॥

ब्रह्म । क्षत्रम् । जिष्णु । अस्मि ॥७६॥

अथोऽइत्यथो । ब्रह्मणा । अमित्त्रान् ॥७७॥

अन्नपतऽइत्यन्न पते । शुष्मिणः । प्रप्रेतिप्र प्र । द्विपदऽइतिद्वि पदे ।
चतुष्पदे ॥७८॥

नयामि ॥७७॥

अन्नपतऽइत्यन्न पते ॥७८॥

॥ इति श्री वाजसनेयिसंहितापदे एकादशमोऽध्यायः ॥



द्वादशोऽध्यायः

दृशान॑ । रुक्म॑ । उड्या॑ । द्वि । अद्यौत् ।
 दुर्मर्षमितिदु॑र् मर्षम् । आयुः॑ । श्रिये । रुचान॑ ॥
 अग्नि॑ । अमृतः॑ । अभवत् । वयोभिरिति॑वयः॑ भि॑ ।
 यत् । एनम् । द्यौः॑ । अर्जनयत् । सुरेताऽइति॑सु रेता॑ ॥१॥

नक्कोषासा॑ । नक्कोषसेति॑नक्कोषसा॑ । समनसेति॑स
 मनसा । विरूपेऽइति॑वि रूपे । धापयेतेऽइति॑धापयेते ।
 शिशुम् । एकम् । समीचीऽइति॑सम् ईची ॥ द्यावाक्क्षामा॑ ।
 रुक्म॑ । अन्तः॑ । द्वि । भाति । देवाः॑ । अग्निम् ।
 धारयन् । द्रविणोदाऽइति॑द्रविणं॑ दाः॑ ॥२॥

विश्वा॑ । रूपाणि । प्रति । मुञ्चते । कविः॑ । प्र । असावीत् ।
 भद्रम् । द्विपदऽइति॑द्वि पदे । चतुष्पदे । चतुः॑पदऽइति॑-
 चतुः॑ पदे ॥ द्वि । नाकम् । अकृत्यत् । सविता । वरेण्य॑ ॥

रुक्मः॑ । अद्यौत् । अग्निः॑ ॥१॥

नक्कोषासा॑ । नक्कोषसेति॑नक्कोषसा॑ । द्यावाक्षामा॑ । रुक्मः॑ । अग्निम् ।
 द्रविणोदाऽइति॑द्रविणं॑ दाः॑ ॥२॥

विश्वा॑ । भद्रम् । द्विपदऽइति॑द्वि पदे । चतुष्पदे । अकृत्यत् । वरेण्य॑ ॥

आयुः॑ । श्रिये । वयोभिरिति॑वयः॑ भि॑ । यत् । अर्जनयत् ॥१॥

धापयेतेऽइति॑धापयेते । धारयन् ॥२॥

अनु । प्रयाणम् । प्रयानमितिप्र यानम् । उपसः । द्वि ।
राजति ॥३॥

सुपुर्णऽइतिसु पुर्णः । असि । गरुत्मान् । त्रिवृदितित्रि
वृत् । ते । शिरः । गायत्रम् । चक्कपुः । बृहद्द्रथन्तरे-
ऽइतिवृहत् ^१रथन्तरे । पक्कपौ ॥ स्तोमः । आत्मा । छन्दा-
ंमि । अङ्गानि । यजूंषि । नाम ॥ साम । ते । तनूः ।
वामदेव्यमिति वाम देव्यम् । यज्जज्ञायज्जियमितियज्ज्ञा यज्जि-
यम् । पुच्छम् । धिष्ण्याहं । शफाः ॥ दिवम् । गच्छ ।
स्वरितिस्वः । पत ॥४॥

प्रयानमितिप्र यानम् ॥३॥

सुपुर्णऽइतिसु पुर्णः । गरुत्मान् । त्रिवृदितित्रि वृत् । गायत्रम् ।
चक्षुः । बृहद्द्रथन्तरेऽइतिवृहत् रथन्तरे । पक्षौ । आत्मा । यज्ञायज्जियमिति-
यज्ञा यज्जियम् । ^२पुच्छम् । धिष्ण्याहं । ^३गच्छ ॥४॥

प्रयानम् । प्रयानमितिप्र ^३यानम् ॥३॥

सुपुर्णऽइतिसु पुर्णः । त्रिवृदितित्रि वृत् । गायत्रम् । यजूंषि ।
^४वामदेव्यमिति वाम देव्यम् । ^५यज्ञायज्जियमिति यज्ञा यज्जियम् ॥४॥

१. 'रथन्तरे' इति काशिकः पाठः ।

२. 'पुच्छम्' 'गच्छ' इति मुम्बईमुद्रिते पाठौ ।

३. अपपाठोऽयम्, 'यानम्' इति शुद्धः कपाठो ज्ञेयः ।

४. सर्वपाठविलक्षणोऽत्र स्वरनिर्देशः । 'वामदेवाडुयडुयौ' (अष्टा०
४।२।८) इत्यनेन पाणिनिः डचत् डच इति द्वौ प्रत्ययौ विदधाति । तत्र
डचप्रत्यये प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तो वामदेव्यशब्दः निष्पद्यते । डचत्-प्रत्ययस्य
तित्वात् 'तित्स्वरितम्' (अष्टा० ६।१।१७९) इति नियमेनान्तस्वरितः, यथात्र
कपाठः । शाखाभेदेन स्वरभेदो भवति । तेनायं कपाठो माध्यन्दिनपाठाद्
भिन्नायाः कस्याश्चित् शाखाया इति विज्ञायते । शर्परे द्वितीयवर्णापत्तिरपि
शाखान्तरत्वमेवास्य पाठस्य द्योतयति ।

५. कपाठशैल्यनुसारमिह 'यज्ञायज्जियमितियज्ञा यज्जियम्' इति पाठेन
भाव्यम् ।

विष्णोः । क्रमः । अग्नि । सपत्नहेतिसपत्न हा ।
 गायत्रम् । छन्दः । आ । रोह । पृथिवीम् । अनु । वि ।
 क्रमस्य । अभिमातिहेत्यभिमाति हा । तैष्टुभम् । त्रैस्तुभमिति-
 त्रैस्तुभम् । अन्तरिक्षम् । अरातीयतः । अरातियतऽइत्यराति
 यतः । हुन्ता । जागतम् । दिवम् । शत्रूयतः । शत्रूयत-
 ऽइतिशत्रु यतः । हुन्ता । आनुष्टुभम् । आनुस्तुभमित्यानु
 स्तुभम् । दिशः ॥५॥

अक्रन्दत् । अग्निः । स्तनयन्निवेतिस्तनयन् इव । यौः ।
 क्षाम । रेरिहत् । वीरुधः । समञ्जनितिसम् अञ्जन् ॥
 सद्यः । जज्जानः । वि । हि । ईम् । इद्धः । अख्यत् ।
 आ । रोदसीऽइतिरोदसी । भानुना । भाति । अन्तरि-
 त्यन्तः ॥६॥

विष्णोः । सपत्नहेतिसपत्न हा । गायत्रम् । अभिमातिहेत्यभिमाति
 हा । तैष्टुभम् । त्रैस्तुभमितित्रैस्तुभम् । अन्तरिक्षम् । अरातियतऽइत्यराति
 यतः । शत्रूयतः । शत्रूयतऽइतिशत्रु यतः । आनुष्टुभम् ॥५॥

अक्रन्दत् । अग्निः । सद्यः । जज्जानः । इद्धः । अख्यत् । अन्तरि-
 त्यन्तः ॥६॥

गायत्रम् । अरातीयतः । ^१अरातीयतऽइत्यराति यतः । शत्रूयतः ।
^२शत्रूयतऽइतिशत्रु यतः ॥५॥

स्तनयन्निवेतिस्तनयन् इव ॥६॥

१. अपपाठोऽयम्, 'अरातियतऽइत्यराति यत' इति पाठेन भाव्यम् ।

२. अपपाठोऽयम् 'शत्रूयतऽइतिशत्रु यतः' इति पाठेन भाव्यम् ।

अग्ने । अ॒भ्यावा॒वर्त्तिन्निर्य॑भि आव॒र्त्तिन् । अ॒भि । मा ।
नि । वृ॒त्त॑स्व । आ॒यु॑षा । व॒र्च॑सा । प्र॒जये॑ति॒प्प्र ज॑या । ध॒नेन॑ ॥
स॒न्ध्या । मे॒धया॑ । र॒य्या । पो॒षेण॑ ॥७॥

अग्ने । अ॒ङ्गिर॑हं । श॒तम् । ते । स॒न्तु । आ॒वृ॒त॒ऽइ॒त्या
वृ॒तः । स॒हस्र॑म् । ते । उ॒पा॒वृ॒त॒ऽइ॒त्यु॒प आ॒वृ॒तः ॥
अ॒ध । पो॒ष॑स्व । पो॒षेण॑ । पु॒नः । न॒हं । न॒ष्टम् । आ ।
कृ॒धि । पु॒नः । न॒हं । र॒यिम् । आ । कृ॒धि ॥८॥

पु॒नः । ऊ॒र्जा । नि । वृ॒त्त॑स्व । पु॒नः । अ॒ग्ने ।
इ॒षा । आ॒यु॑षा ॥ पु॒नः । न॒हं । पा॒हि । अ॒ह॑स॒हं ॥९॥

स॒ह । र॒य्या । नि । वृ॒त्त॑स्व । अ॒ग्ने । पि॒न्व॑स्व । धा॒र॑या ॥
वि॒श्व॒प्स॒न्येति॑वि॒श्व॒ प्स॒न्या । वि॒श्व॒तः । परि॑ ॥१०॥

अग्ने । अ॒भ्यावा॒वर्त्तिन्निर्य॑भि आव॒र्त्तिन् । प्र॒जये॑ति॒प्प्र ज॑या ॥७॥

अग्ने । आ॒वृ॒त॒ऽइ॒त्या वृ॒तः । उ॒पा॒वृ॒त॒ऽइ॒त्यु॒प आ॒वृ॒तः । न॒ष्टम् ॥८॥
अ॒ग्ने ॥९॥

अग्ने । पि॒न्व॑स्व । वि॒श्व॒प्स॒न्येति॑वि॒श्व॒ प्स॒न्या । वि॒श्व॒तः ॥१०॥

आ॒यु॑षा । प्र॒जये॑ति॒प्प्र ज॑या । मे॒धया॑ । र॒य्या ॥७॥

आ॒वृ॒त॒ऽइ॒त्या वृ॒तः । र॒यिम् ॥८॥

आ॒यु॑षा ॥९॥

र॒य्या । धा॒र॑या ॥१०॥

आ । त्वा । अहार्पम् । अन्तः । अभूत् । ध्रुवः ।
 तिष्ठत् । अविचाचलिरित्यवि चाचलिहं ॥ विशः । त्वा ।
 सर्वाहं । वाञ्छन्तु । मा । त्वत् । राष्ट्रम् । अधि ।
 अशत् ॥११॥

उत् । उत्तममित्युत् तमम् । वरुण । पार्श्वम् । अस्मत् ।
 अव । अधमम् । द्वि । मध्यमम् । अथाय । अथयेतिश्रथय ॥
 अथ । वयम् । आदित्य । ब्रूते । तव । अनागसहं । अदितये ।
 स्याम् ॥१२॥

अग्ने । बृहन् । उपसाम् । ऊर्ध्वः । अस्थात् । निर्जग-
 न्वानितिनिहं जगन्वान् । तमसहं । ज्योतिषा । आ ।
 अगात् ॥ अग्निः । भानुना । रुशता । स्वज्ञऽइतिषु अङ्गः ।
 आ ! जातः । विश्वा । सद्मानि । अप्राहं ॥१३॥

सीद । त्वम् । मातुः । अस्याः । उपस्थऽइत्युप स्थै ।

तिष्ठ । अविचाचलिरित्यवि चाचलिहं । राष्ट्रम् ॥११॥

उत्तममित्युत् तमम् । अस्मत् । मध्यमम् । अथयेतिश्रथय ।
 आदित्य ॥१२॥

अग्ने । अस्थात् । निर्जगन्वानितिनिहं जगन्वाम् । अग्निः । विश्वा ।
 सद्मानि । अप्राहं ॥१३॥

^२अथायम् । ^३अथयेतिश्रथाय । वयम् । अदितये ॥१२॥

१. 'जगन्वान्' इति काशिकः पाठः ।

२. अपपाठोऽयम्, 'अथायम्' इत्येवं शुद्धः स्वरो ज्ञेयः ।

३. अपपाठोऽयम्, 'अथयेतिश्रथयम्' इति शुद्धः पाठो ज्ञेयः ।

विश्वानि । अग्ने । ब्रुयुनानि । विद्वान् ॥ मा । एताम् ।
तपसा । मा । अक्षिषा । अभि । शोचीहं । अन्तः ।
अस्याम् । शुक्रज्योतिरिति शुक्र ज्योतिहं । वि । भाहि ॥१४॥

अन्तः । अग्ने । रुचा । त्वम् । उपायाहं । सदेने ।
खे ॥ तस्याहं । त्वम् । हरसा । तपन् । जातवेदऽइति जात
वेदहं । शिवः । भव ॥१५॥

शिवः । भूत्वा । मह्यम् । अग्ने । अथोऽइत्यथो ।
सीद । शिवः । त्वम् ॥ शिवाः । कृत्वा । दिशः । सर्वाहं ।
स्वम् । योनिम् । इह । आ । असदहं ॥१६॥

उपस्थऽइत्युप स्थे । विश्वानि । अग्ने । विद्वान् । शुक्रज्योतिरिति शुक्र
ज्योतिहं ॥१४॥

अग्ने ॥१५॥

भूत्वा । अग्ने । अथोऽइत्यथो । कृत्वा ॥१६॥

^१ ब्रुयुनानि । ^२ एताम् ॥१४॥

^३ उखास्याहं । जातवेदऽइति जात वेदहं ॥१५॥

मह्यम् । योनिम् ॥१६॥

१. इतः पूर्वस्याः कण्डिकायाः पूर्वं गतत्वान्नेह पदानि पदपादे पठ्यन्ते ।
अत इत आरम्यैकस्याः कण्डिकासंख्याया भेदो ज्ञेयः ।

२. अपपाठोऽयं प्रतीयते । नहि पाठान्तरे स्वीकृतेऽपि 'एताम्' पदस्य
सर्वानुदात्तत्वं संभवति ।

३. षकारस्य खकारोच्चारणजोऽपपाठः । 'उखास्याहं' इत्येव साधुः ।

दिवः । परि । प्रथमम् । जज्ज्जे । अग्निः । अस्मत् ।
 द्वितीयम् । परि । जातवेदाऽइतिजात वेदाः ॥ तृतीयम् ।
 अप्सिस्वत्यप् सु । नृमणाः । नृमनाऽइतिनृ मनाः ।
 अजसम् । इन्धानः । एनम् । जरते । स्वाधीरिति सु आधीः ॥१७॥

विद्म । ते । अग्ने । त्रेधा । त्रयाणि । विद्म । ते ।
 धाम । विभृतेतिवि भृता । पुरुत्नेतिपुरु त्रा ॥ विद्म । ते ।
 नाम । परमम् । गुहा । यत् । विद्म । तम् । उत्सम् । यतः ।
 आजगन्थेत्या जगन्थ ॥१८॥

समुद्रे । त्वा । नृमणाः । नृमनाऽइतिनृ मनाः ।
 अप्सिस्वत्यप् सु । अन्तः । नृचक्षणाऽइतिनृ चक्षणाः ।
 ईधे । दिवः । अग्ने । ऊर्ध्वम् ॥ तृतीयम् । त्वा । रजसि ।

जज्जे । अस्मत् । अप्सिस्वत्यप् सु ॥१७॥

विद्म । अग्ने । विद्म । पुरुत्नेतिपुरु त्रा । विद्म । विद्म । उत्सम् ।
 आजगन्थेत्या जगन्थ ॥१८॥

समुद्रे । अप्सिस्वत्यप् सु । नृचक्षणाऽइतिनृ चक्षणाः । अग्ने । तस्मिन्-

^२अस्मात् । द्वितीयम् । जातवेदाऽइतिजात वेदाः । तृतीयम् ॥१७॥
 त्रयाणि । विभृतेतिवि^३ भृता । यत् । ^४उत्सम् । यतः ॥१८॥
 तृतीये ॥१९॥

१. 'उत्सम्' इत्यपपाठो बम्बईमुद्रिते ।

२. अपपाठोऽयम् । 'अस्मत्' इति शुद्धः पाठो ज्ञेयः ।

३. अपपाठोऽयम्, कौत्स्यनुसारमिह 'वि' इति शुद्धः पाठो ज्ञेयः ।

४. कपाठे सर्वत्र सकारे परतः द्वितीयवर्णापत्तिरिष्यते, अतोऽत्र
 'उत्सम्' इति शुद्धः पाठो द्रष्टव्यः । इदं चावधेयम् — उत्सशब्दे कपाठेऽत्र चान्यत्र
 (१३।४९ ॥ १७।८७ ॥ १९।८७ मन्त्राणां पदपाठे) च द्वितीयवर्णापत्तिर्न
 दृश्यते ।

तस्तिथ्वाधसुमितितस्तिथ्वाधसम् । अपाम् । उपस्थ-
ऽइत्युप स्थे । महिषाः । अवर्द्धन् ॥१९॥

श्रीणाम् । उदारऽइत्युत् आरः । धर्षणः । रयीणाम् ।
मनीषाणाम् । प्रार्पणऽइतिप्र अर्पणं । सोमगोपाऽइतिसोम
गोपाः ॥ वसुः । सृनुः । सहस्रं । अपिस्वत्यप् सु ।
राजा । वि । भाति । अग्रे । उपसाम् । इधानः ॥२०॥

विश्वस्य । केतुः । भुवनस्य । गर्भः । आ । रोदसी-
ऽइतिरोदसी । अपृणात् । जायमानं ॥ वृडिम् । चित् । अद्रिम् ।
अभिनत् । पराश्रित्तिपरा श्रन् । जनां । यत् । अग्निम् ।
अयजन्त । पञ्च ॥२१॥

उशिक् । पात्रकः । अरतिः । सुमेधाऽइतिसु मेधाः ।
मर्त्येषु । अग्निः । अमृतः । नि । धायि ॥ इयति । धूमम् ।

वाधसुमितितस्तिथ्वाधसम् । उपस्थऽइत्युप स्थे । अवर्द्धन् ॥१९॥

उदारऽइत्युत् आरः । प्रार्पणऽइतिप्र अर्पणं । अपिस्वत्यप् सु ।
अग्रे ॥२०॥

विश्वस्य । अद्रिम् । अग्निम् ॥२१॥

^१रयीणाम् ॥२०॥

जायमानं । ^२पराश्रित्तिपरा श्रन् । व्यत् । अयजन्त ॥२१॥

धायि । इयति ॥२२॥

१. अपपाठोऽयम्, 'रयीणाम्' इति शुद्धः पाठो ज्ञेयः ।

२. अपपाठोऽयम्, 'पराश्रित्तिपरा श्रन्' इति शुद्धः पाठो ज्ञेयः ।

अरुषम् । भरिभ्रत् । उत् । शुक्लेण । शोचिषा । द्याम् ।
इनक्षन् ॥२२॥

यः । ते । अद्य । कृणवत् । भद्रशोचऽइतिभद्र
शोचे । अपूपम् । देव । घृतवन्तमितिघृत वन्तम् । अग्ने ॥
प्र । तम् । नय । प्रतरमितिप्र तरम् । वस्यः । अच्छ ।
अभि । सुम्नम् । देवभक्तमितिदेव भक्तम् । यविष्ट ॥२३॥

आ । तम् । भज । सौश्रवसेषु । अग्ने । उक्कथ-
ऽउक्कथऽइत्युक्कथे उक्कथे । आ । भज । शस्यमाने ॥
प्रियः । सूर्ये । प्रियः । अग्ना । भवति । उत् । जातेन ।
भिनदत् । उत् । जनिचैरितिजनि त्वैः ॥२४॥

त्वाम् । अग्ने । यजमानाः । अनु । द्यून् । विश्वा ।
वसु । दधिरे । वार्याणि ॥ त्वया । मह । द्रविणम् ।

अग्निः । भरिभ्रत् । शुक्लेण । इनक्षन् ॥२२॥

अद्य । भद्रशोचऽइतिभद्र शोचे । अग्ने । प्रतरमितिप्र तरम् । अच्छ ।
सुम्नम् । देवभक्तमितिदेव भक्तम् । यविष्ट ॥२३॥

सौश्रवसेषु । अग्ने । उक्कथऽउक्कथऽइत्युक्कथे उक्कथे । अग्ना । जनिचैरिति-
जनि त्वैः ॥२४॥

^१द्यः । घृतवन्तमितिघृत वन्तम् । नय । यविष्ट ॥२३॥

प्रियः । सूर्ये । प्रियः ॥२४॥

यजमानाः । वार्याणि । त्वया । ^२वसु ॥२५॥

१. इतः पूर्वमेकस्याः कण्डिकायाः पूर्वं गतत्वात् पदपाठेऽस्याः पदानि न पठ्यन्ते । अत इत आरभ्य तिसृणां कण्डिकासंख्यानां भेदो जायते ।

२. अपपाठोऽयम्, 'वसु' इति शुद्धः पाठो ज्ञेयः

इच्छमानाहं । ब्रजम् । गोमन्तमिति गो मन्तम् । उशिजः ।
वि । वृष्टुहं ॥२५॥

अस्तावि । अग्निः । नराम् । सुशेवऽइति सु शेवः ।
वैश्वानरः । ऋषिभिरित्यृषि भिहं । सोमगोपाऽइति सोम
गोपाहं ॥ अद्वेष्टेऽइत्यद्वेष्टे । द्यावापृथिवीऽइति द्यावापृथिवी ।
हुवेम । देवाहं । धत्त । रयिम् । अस्मेऽइत्यस्मे । सुवीर-
मिति सु वीरम् ॥२६॥

उत् । ऊँऽइत्यूँ । त्वा । विश्वे । देवाः । अग्ने ।
भरन्तु । चित्तिभिरिति चित्ति भिहं ॥ सः । नहं । भव ।
शिः । त्वम् । सुप्रतीकऽइति सु प्रतीकहं । विभावसुरिति-
विभा वसुहं ॥२७॥

प्र । इत् । अग्ने । ज्योतिष्मान् । ग्राहि । शिवेभिः ।
अर्चिभिरित्यर्चि भिः । त्वम् । बृहद्विरिति बृहत् भिः ।

अग्ने । विश्वा । इच्छमानाहं ॥२५॥

अग्निः । ऋषिभिरित्यृषि भिहं । अद्वेष्टेऽइत्यद्वेष्टे । द्यावापृथिवीऽइति-
द्यावापृथिवी । अस्मेऽइत्यस्मे ॥२६॥

ऊँऽइत्यूँ । विश्वे । अग्ने । सुप्रतीकऽइति सु प्रतीकहं ॥२७॥

अग्ने । ज्योतिष्मान् । अर्चिभिरित्यर्चि भिः । बृहद्विरिति बृहत्

ऋषिभिरित्यृषि भिहं । रयिम् । सुवीरमिति सु वीरम् ॥२६॥

१ ऊँऽइत्यूँ । विभावसुरिति विभा वसुहं ॥२७॥

ग्राहि ॥२८॥

१. इतः पूर्वस्या एकस्याः कण्डिकायाः पूर्वं गतत्वान्न तत्पदानि
पदपाठे पठ्यन्ते । अत इत आरभ्य चतसृणां कण्डिकासंख्यानां भेदो ज्ञेयः ।

भानुभिरितिभानु भिः । भासन् । मा । हिंसीहं ।
तन्त्रा । प्रजाऽइतिप्र जा? ॥२८॥

प्रप्रेतिप्र प्र । अयम् । अग्नि? । भरतस्य । शृण्वे ।
वि । यत् । सूर्यः । न । रोचते । बृहत् । भा? ॥ अभि ।
य? । पूरुम् । पृतनासु । तस्थौ । दीदाय । दैव्यः ।
अतिथिहं । शिव? । नहं ॥२९॥

आपः । देवीहं । प्रति । गृव्भणीत् । भस्म । एतत् ।
स्योने । कृणुद्धम् । सुरभौ । ऊँऽइत्यू । लोके ॥ तस्मै । नमन्ताम् ।
जनयहं । सुपत्नीरिति सु पत्नीहं । मातेवेतिमाता इव ।
पुत्रम् । विभुत् । अप्सिस्वत्यप् सु । एनत् ॥३०॥

अप्सिस्वत्यप् सु । अग्ने । सधिः । तव । स? ।
ओषधीहं । अनु । रुध्यसे । गर्भे । सन् । जायसे ।
पुनरितिपुनः ॥३१॥

भिः । तन्त्रा । प्रजाऽइतिप्र जा? ॥२८॥

प्रप्रेतिप्र प्र । अग्नि? । शृण्वे । तस्थौ । दैव्यः ॥२९॥

गृव्भणीत् । भस्म । कृणुद्धम् । ऊँऽइत्यू । तस्मै । सुपत्नीरिति सु पत्नीहं ।
पुत्रम् । अप्सिस्वत्यप् सु ॥३०॥

अप्सिस्वत्यप् सु । अग्ने । रुध्यसे । गर्भे ॥३१॥

^१अग्रम् । व्यत् । सूर्यः । व्य? । दीदाय ॥२९॥

ऊँऽइत्यूम् । जनयहं ॥३०॥

जायसे ॥३१॥

१. इतः पूर्वस्या एकस्याः कण्डिकायाः पूर्वं गतत्वान्नेह तत्पदानि पदपाठे
पठ्यन्ते । अत इत आरभ्य पञ्चानां कण्डिकासंख्यानां भेदो ज्ञेयः ।

गर्भंः । असि । ओषधीनाम् । गर्भंः । वनस्पती-
नाम् ॥ गर्भंः । विश्वस्य । भूतस्य । अग्ने । गर्भंः ।
अपाम् । असि ॥३२॥

प्रसद्येतिप्र सद्य । भस्मना । योनिम् । अप॑ । च ।
पृथिवीम् । अग्ने ॥ स॒सृज्येति॑सम् सृज्य । मा॒तृभि॒रिति॑-
मा॒तृ भिः । त्वम् । ज्योति॑ष्मान् । पुनः॑ । आ ।
असद॑दं ॥३३॥

पुनः॑ । आ॒सद्ये॒त्या सद्य । सदनम् । अप॑ । च ।
पृथिवीम् । अग्ने ॥ शेषे । मा॒तुः । यथा । उप॑स्थ॒ऽइत्युप॑ स्थे ।
अन्तः॑ । अ॒स्याम् । शिव॑तम॒ऽइति॑शिव तमं ॥३४॥

बोध । मे । अस्य । वच॑सं । स॒विष्ट॑ । म॒हि॒ष्ठस्य ।
प्रभृ॑त॒स्येति॑प्र भृतस्य । स्व॒धाव॒ऽइति॑स्वधा वदं ॥ पी॒यति॑ ।

गर्भंः । गर्भंः । वनस्पतीनाम् । गर्भंः । विश्वस्य । अग्ने ।
गर्भंः ॥३२॥

प्रसद्येतिप्र सद्य । भस्मना । स॒सृज्येति॑सम् सृज्य । ज्योति॑ष्मान् ॥३३॥
आ॒सद्ये॒त्या सद्य । अग्ने । उप॑स्थ॒ऽइत्युप॑ स्थे ॥३४॥
स॒विष्ट॑ । म॒हि॒ष्ठस्य । प्रभृ॑त॒स्येति॑प्र भृतस्य । तन्व॑म् । अग्ने ॥३५॥

योनिम् । १ ज्योति॑ष्मान् ॥३३॥

यथा ॥३४॥

२ स॒विष्ट॑ । पी॒यति॑ ॥३५॥

१. अपपाठोऽयम् ।

२. इतः पूर्वयोर्द्वयोः कण्डिकयोः पूर्वं गतत्वान्न तयोः पदानि पदनाटे
पठ्यन्ते । अत इत आरभ्य सप्तानां कण्डिकासंख्यानां भेदो ज्ञेयः ।

त्व॑हं । अनु॑ । त्व॑हं । गृ॒णा॒ति । वृ॒न्दा॒रुः । ते । त॒द्व॒म् ।
वृ॒न्दे । अ॒ग्रे ॥३५॥

स॒ः । बो॒धि । सू॒रि॒ः । म॒घवे॑ति॒म॒घ वा॑ । वसु॑प॒त-
ऽइ॒ति॒वसु॑ प॒ते । वसु॑दा॒व॒न्निति॑वसु॑ दा॒वन् ॥ यु॒यो॒धि । अ॒स्मत् ।
द्वे॒षां॑सि । वि॒श्वक॑र्म॒णऽइ॒ति॒वि॒श्व क॑र्म॒णे । स्वाहा॑ ॥३६॥

पु॒न॒रि॒ति॒पुन॑ः । त॒या । आ॒दि॒त्या॒ः । रु॒द्रा॒ः । वस॑व॒हं ।
स॒म् । इ॒न्ध॒ता॒म् । पु॒नः॑ । ब्र॒ह्म॒णा॑ः । वसु॑नी॒थेति॑वसु॑
नी॒थ । य॒ज्जै॑ ॥ धृ॒तेन॑ । त्व॒म् । त॒द्व॒म् । वृ॒र्द्ध॒य॒स्व ।
स॒त्या॒ः । न॒हं । स॒न्तु । य॒ज॑मानस्य । का॒मा॒हं ॥३७॥

अ॒प । इ॒त । वि॒ । इ॒त । वि॒ । च । स॒र्प॒त । अ॒तः॑ ।
ये । अ॒त्र । स्थ । पु॒रा॒णा॒ः । ये । च । नू॒त॒ना॒हं ॥ अ॒दा॒त् ।
य॒म॒ः । अ॒व॒सा॒न॒मि॒त्य॒व सा॑नम् । पृ॒थि॒व्या॒ः । अ॒क्र॒न् ।
इ॒मम् । पि॒तर॑ः । लो॒कम् । अ॒स्मै ॥३८॥

अ॒स॒त् । वि॒श्वक॑र्म॒णऽइ॒ति॒वि॒श्व क॑र्म॒णे ॥३६॥

आ॒दि॒त्या॒ः । रु॒द्रा॒ः । ब्र॒ह्म॒णा॑ः । य॒जै॑ । त॒द्व॒म् । वृ॒र्द्ध॒य॒स्व ।
स॒त्या॒ः ॥३७॥

अ॒त्र । अ॒व॒सा॒न॒मि॒त्य॒व सा॑नम् । पृ॒थि॒व्या॒ः । अ॒क्र॒न् । अ॒स्मै ॥३८॥

म॒घवे॑ति॒म॒घ वा॑ । वसु॑प॒तऽइ॒ति॒वसु॑ प॒ते । वसु॑दा॒व॒न्निति॑वसु॑ दा॒वन् ।
यु॒यो॒धि । वि॒श्वक॑र्म॒णऽइ॒ति॒वि॒श्व क॑र्म॒णे ॥३६॥

वसु॑नी॒थेति॑वसु॑ नी॒थ । य॒जै॑ । वृ॒र्द्ध॒य॒स्व । य॒ज॑मानस्य ॥३७॥

य॒ये । य॒य॒म॒हं ॥३८॥

१. कशैत्यनुसारमिह 'वसु' इत्येवं पाठो युक्तः ।

सञ्ज्ञानमिति सप्तम् ज्ञानम् । असि । कामधरणमिति काम
धरणम् । मयि । ते । कामधरणमिति काम धरणम् । भूयात् ॥
अग्ने१ । भस्मम् । असि । अग्ने१ । पुरीषम् । असि ।
चित्-ः । स्थ । परिचितऽइति परि चित्-ः । ऊर्ध्वचितऽइत्यूर्ध्व
चित्-ः । श्रयद्धम् ॥३९॥

अयम् । स१ । अग्नि१ । यस्मिन् । सोमम् । इन्द्र-ः ।
सुतम् । दुधे । जठरे । वावशान१ ॥ सहस्रियम् । वाजम् ।
अत्यम् । न । सप्तिम् । सप्तवानिति सप्त वान् । सन् ।
स्तूयसे । जातवेदऽइति जात वेदः ॥४०॥

अग्ने । यत् । ते । दिवि । वर्च-ः । पृथिव्याम् । यत् ।
ओषधीषु । अप्सि स्वत्यप् सु । आ । यजत्र ॥ येन । अन्त-
रिक्षम् । उरु । आततन्धेत्या ततन्धे । त्वेष१ । स१ ।
भानु१ । अर्णव१ । नृचक्ष्वाऽइति नृ चक्ष्वाः ॥४१॥

अग्ने१ । भस्म । अग्ने१ । ऊर्ध्वचितऽइत्यूर्ध्व चित्-ः । श्रयद्धम् ॥३९॥
अग्नि१ । यस्मिन् । अत्यम् । सप्तिम् ॥४०॥

अग्ने । पृथिव्याम् । अप्सि स्वत्यप् सु । यजत्र । अन्तरिक्षम् । आततन्धे-
त्या ततन्धे । नृचक्षाऽइति नृ चक्षाः ॥४१॥

मग्नि । भूयात् । ऊर्ध्वचितऽइत्यूर्ध्व चित्-ः । श्रयद्धम् ॥३९॥

अग्निम् । यस्मिन् । सहस्रियम् । सप्तवानिति सप्त वान् । स्तूयसे ।
जातवेदऽइति जात वेदः ॥४०॥

य्यत् । १ वर्च-ः । य्यत् । य्यजत्र । य्येन ॥४१॥

अग्ने । दिवः । अर्णम् । अच्छ । जिगासि । अच्छ ।
 देवान् । ऊचिषे । धिष्ण्यादं । ये ॥ याः । रोचने ।
 परस्तात् । सूर्यस्य । याः । च । अवस्तात् । उपतिष्ठन्त-
 इत्युप तिष्ठन्ते । आपः ॥४२॥

पुरीष्यासदं । अग्नयः । प्रावणेभिः । प्रवणेभिरितिप्र
 वणेभिः । सजोषसइतिस जोषसदं ॥ जुषन्ताम् । यज्जम् ।
 अद्बुहः । अनमीवाः । इषः । महीः ॥४३॥

इडाम् । अग्ने । पुरुदं समितिपुरु दंसम् । सनिम् ।
 गोः । शश्वत्तममिति शश्वत् तमम् । हवमानाय । साध ॥
 स्यात् । नदं । सूनुः । तनयदं । विजावेतिविजा वा । अग्ने ।
 सा । ते । सुमतिरिति सु मतिः । भूतु । अस्मे-
 इत्यस्मे ॥४४॥

अग्ने । अच्छ । अच्छ । धिष्ण्यादं । उपतिष्ठन्तइत्युप तिष्ठन्ते ॥४२॥

पुरीष्यासदं । अग्नयः । प्रवणेभिरितिप्र वणेभिः ॥४३॥

अग्ने । शश्वत्तममिति शश्वत् तमम् । अग्ने । अस्मेइत्यस्मे ॥४४॥

२ ऊचिषे । रये । रयाः । सूर्यस्य । रयाः ॥४२॥

अग्नयः । १ प्रवणेभिरितिप्रवणेभिः ॥४३॥

हवमानाय । तनयदं । विजावेतिविजा वा ॥४४॥

१. कवर्जं सर्वकोशेषु 'वणेभिः' इति विच्छिद्यते, परन्तु तच्छैल्यनु-
 सारमवग्रहादुत्तरस्य वकारस्य गुरुत्वनिदर्शनाय 'व' इत्येवं द्विनं लिख्यते
 कारणमत्र मृग्यम् । ककोशेषु त्ववग्रहो न निर्दिश्यते आवेष्टनं च क्रियते,
 तत्रापि कारणं मृग्यम् । ऋगथर्वपदपाठयोरपि नावगृह्यते ।

२. अपपाठोऽयम्, 'ऊचिषे' इति शुद्धः पाठोऽत्र ज्ञेयः ।

चित् । असि । तया । देवतया । अङ्गिरसत् । ध्रुवा ।
सीद । परिचिदितिपरि चित् ॥४५॥

लोकम् । पृण । छिद्रम् । पृण । अथोऽइत्यथो ।
सीद । ध्रुवा । त्वम् ॥ इन्द्राग्नीऽइतीन्द्राग्नी । त्वा । बृह-
स्पतिः । अस्मिन् । योनौ । असीषदन् । असीसदुन्नित्यसी-
सदन् ॥४६॥

ताः । अस्य । स्रद्धोहसऽइतिस्रद्धोहसः । सोमम् ।
श्रीणन्ति । पृश्नयः ॥ जन्मन् । देवानाम् । विशः । त्रिषु ।
आ । रोचने । दिवः ॥४७॥

इन्द्रम् । विश्वाः । अवीवृधन् । समुद्रव्यचसमितिःसमुद्र
व्यचसम् । गिरः ॥ रथीतमम् । रथितममितिःरथि तमम् ।
रथीनाम् । रथिनामितिःरथि नाम् । वाजानाम् । सत्पतिमिति-
सत् पतिम् । पतिम् ॥४८॥

छिद्रम् । अथोऽइत्यथो । इन्द्राग्नीऽइतीन्द्राग्नी । बृहस्पतिः । अस्मिन् ।
असीसदुन्नित्यसीसदन् ॥४६॥

पृश्नयः । जन्मन् ॥४७॥

विश्वाः । समुद्रव्यचसमितिःसमुद्र व्यचसम् । सत्पतिमितिःसत्
पतिम् ॥४८॥

१ तया । देवतया ॥४५॥

योनौ ॥४६॥

पृश्नयः ॥४७॥

समुद्रव्यचसमितिःसमुद्र व्यचसम् ॥४८॥

१. इतः पूर्वस्याः कण्डिकायाः पूर्वं गतत्वान्नेह तत्पदानि पदपाठे
पठ्यन्ते । अत इत आरभ्याष्टानां कण्डिकासंख्यानां भेदो द्रष्टव्यः ।

सम् । इतम् । सम् । कल्पेथाम् । सम्प्रियावितिसम्
 प्रियौ । रोचिष्णूऽइतिरोचिष्णू । सुमनस्यमानावितिसु
 'मनस्यमानौ ॥ इषम् । ऊर्जम् । अभि । सव्वसानावितिसम्
 वसानौ ॥४९॥

सम् । वाम् । मनांथसि । सम् । व्रता । मम् ।
 ऊँऽइत्थू । चित्तानि । आ । अकरम् । अग्ने । पुरीष्य ।
 अधिपाऽइत्याधि पा? । भव । त्वम् । नह । इषम् । ऊर्जम् ।
 यजमानाय । धेहि ॥५०॥

अग्ने । त्वम् । पुरीष्यः । रयिमानितिरयि मान् ।
 पुष्टिमानितिपुष्टि मान् । असि ॥५१॥

मातेवेतिमाता इव । पुत्रम् । पृथिवी । पुरीष्यम् ।
 अग्निम् । स्वे । योनौ । अभाह । उखा ॥ ताम् । विश्वैह ।

कल्पेथाम् । सम्प्रियावितिसम् प्रियौ । रोचिष्णूऽइतिरोचिष्णू ॥४९॥

ऊँऽइत्थू । अग्ने । पुरीष्य । अधिपाऽइत्याधि पा? ॥५०॥

अग्ने । पुरीष्यः । पुष्टिमानितिपुष्टि मान् ॥५१॥

पुत्रम् । पुरीष्यम् । अग्निम् । विश्वैह । ऋतुभिरिवृत्तु भिः । प्रजा-

सम्प्रियावितिसम् प्रियौ । २. सुमनस्यमानावितिसम् वसानौ ॥४९॥

ऊँऽइत्थूम् । यजमानाय ॥५०॥

रयिमानितिरयि मान् ॥५१॥

१. 'मनस्यमानौ' इति काशिकः पाठः ।

२. अथपाठोऽयम्, 'सव्वसाना०' इति शुद्धः पाठो ज्ञेयः ।

देवैः^१। ऋतुभिरिच्युतु भिः^२। स^३र्वविदानऽइतिसम्^४ विदान^५।
प्रजापतिरिति प्रजा पतिः^६। विश्वकर्मेति विश्व कर्मा^७। वि।
मुञ्चतु ॥५२॥

असुन्द्यन्तम् । अयजमानम् । इच्छ । स्तेनस्य । इच्याम् ।
अनु । इहि । तस्करस्य ॥ अन्यम् । अस्मत् । इच्छ । सा ।
ते । इच्या । नमः^८ । देवि । निऋतऽइतिनिः^९ ऋते ।
तुभ्यम् । अस्तु ॥५३॥

नमः^८ । सु । ते । निऋतऽइतिनिः^९ ऋते । तिग्म-
तेजऽइति तिग्म तेजः^{१०} । अयस्मयम् । वि । चतु । बन्धम् ।

पतिरिति प्रजा पतिः^६। विश्वकर्मेति विश्व कर्मा ॥५२॥

असुन्वन्तम् । इच्छ । इत्याम् । तस्करस्य । अन्यम् । अस्मत् । इच्छ ।
इत्या । तुभ्यम् ॥५३॥

तिग्मतेजऽइति तिग्म तेजः^{१०} । अयस्मयम् । यस्या । स^३र्वविदानेतिसम्

२योनौ । ३सम्बिदानऽइतिसम् ४विदाना^५ । विश्वकर्मेति विश्व
कर्मा ॥५२॥

अयजमानम् ॥५३॥

अयस्मयम् । ५यामेन । यस्या । ६सम्बिदानेतिसम् विदाना ।

१. 'विदान?' इति काशिकः पाठः ।

२. इतः पूर्वस्याः कण्डिकायाः पूर्वं गतत्वान्नेह तत्पदानि पदपाठे
पठ्यन्ते । अत इत आरभ्य नवानां कण्डिकासंख्यानां भेदो ज्ञेयः ।

३. अपपाठोऽयम्, 'सर्वविदान०' इति शुद्धः पाठो ज्ञेयः ।

४. 'विदान?' इति शुद्धः पाठो ज्ञेयः ।

५. अपपाठोऽयं लेखकप्रमादजः, 'यामेन' इत्येवं शुद्धः पाठो ज्ञेयः ।

६. अपपाठोऽयम्, 'सर्वविदानेतिसम् विदाना' इत्येवं शुद्धः पाठो ज्ञेयः ।

एतम् ॥ यमेन । त्वम् । यम्भ्या । सव्विदानेतिस्म 'विदाना ।
उत्तमऽइत्युत् तमे । नार्के । अर्ध । रोहय । एनम् ॥५४॥

यस्याः । ते । घोरे । आसन् । जुहोमि । एषाम् ।
बन्धानाम् । अवसर्जनायेत्यव सर्जनाय ॥ याम् । त्वा ।
जनः । भूमिः । इति । प्रमन्दतऽइतिप्र मन्दते ।
निर्ऋतिमितिनिः ऋतिम् । त्वा । अहम् । परि । वेद ।
बिभ्रतः ॥५५॥

यम् । ते । देवी । निर्ऋतिरितिनिः ऋतिः । आव-
बन्धेत्या बबन्ध । पाशम् । ग्रीवासु । अविचृत्यमित्यवि
चृत्यम् ॥ तम् । ते । वि । स्यामि । आयुषः । न । मध्यात् !
अथ । एतम् । पितुम् । अद्भि । प्रसूतऽइतिप्र सूतः ॥
नमः । भूत्यै । या । इदम् । चकार ॥५६॥

निवेशनऽइतिनि वेशनः । सङ्गमनऽइतिस्म गमनः ।

विदाना । उत्तमऽइत्युत् तमे ॥५४॥

अवसर्जनायेत्यव सर्जनाय । प्रमन्दतऽइतिप्र मन्दते । बिभ्रतः ॥५५॥

आवबन्धेत्या बबन्ध । अविचृत्यमित्यवि चृत्यम् । मध्यात् । अद्भि ।
प्रसूतऽइतिप्र सूतः । भूत्यै ॥५६॥

रोहय ॥५४॥

यस्याः । अवसर्जनायेत्यव सर्जनाय । याम् ॥५५॥

यम् । आयुषः । द्या ॥५६॥

निवेशनऽइतिनि वेशनः । २रूप ॥५७॥

१. 'विदाना' इति काशिकः पाठः ।

२. अपपाठोऽयम् । 'रूपा' इति शुद्धः पाठः ।

वसूनाम् । विश्वा । रूपा । अभि । चष्टे । शचीभिः ॥
देवऽइवेतिदेवः । इव । सविता । सत्यधर्मेति सत्य धर्मा ।
इन्द्रः । न । तस्थौ । समरऽइतिसम् अरे । पथीनाम् ॥५७॥

सीरा । युञ्जन्ति । कवयः । युगा । वि । तन्वते ।
पृथक् ॥ धीराः । देवेषु । सुम्नयेतिसुम्न या ॥५८॥

युनक्त । सीरा । वि । युगा । तनुध्वम् । कृते ।
योनौ । वृषत । इह । बीजम् ॥ गिरा । च । श्रुष्टिः ।
सभराऽइतिस भराः । असत् । नः । नेदीयः । इत् ।
सृण्वः । पक्कम् । आ । इयात् ॥५९॥

शुनम् । सु । कालाः । वि । कृषन्तु । भूमिम् ।
शुनम् । कीनाशाः । अभि । वन्तु । ब्राह्मैः ॥ शुनासीरा ।

विश्वा । चष्टे । सत्यधर्मेति सत्य धर्मा । तस्थौ ॥५७॥

तन्वते । सुम्नयेतिसुम्न या ॥५८॥

युनक्त । तनुध्वम् । श्रुष्टिः । सृण्वः । पक्कम् ॥५९॥

^१युञ्जति । ^२कवयः । ^३युगा । सुम्नयेतिसुम्न ^४य्या ॥५८॥

युनक्त । युगा । योनौ । नेदीयः । इयात् ॥५९॥

^५यन्तु ॥६०॥

१. अपपाठोऽयम् । 'युञ्जन्ति' इति शुद्धः पाठः ।

२. अपपाठोऽयम् । 'कवयः' इति शुद्धेन पाठेन भाव्यम् ।

३. कपाठानुसारमिह 'शा' इत्येवं पाठेन भाव्यम् ।

४. परसवर्णाभावरूपोऽपपाठः ।

हविषा । ^१तोषमाना । सुपिप्पलाऽइति^२सु ^१पिप्पलाः ।
ओषधीः । कर्त्तन । अस्मेऽइत्यस्मे ॥६०॥

घृतेन । सीता । मधुना । सम् । अज्ज्यताम् । विश्वैः ।
देवैः । अनुमतेत्यनु मता । मरुद्भिरिति मरुत् भिः ।
उज्जिखती । पर्यसा । पिन्वमाना । अस्मान् । सीते । पर्यसा ।
अभि । आ । वृष्टस्व ॥६१॥

लाङ्गलम् । पवीरवत् । सुशेवमिति सु शेवम् । सोम-
पित्सद्वितिसोमपि त्सरु ॥ तत् । उत् । वृपति । गाम् ।
अविम् । प्रफड्युमिति प्र फड्यम् । च । पवीरीम् । प्रस्था-
वदिति प्रस्था वत् । रथवाहनम् । रथवाहनमिति रथ
वाहनम् ॥६२॥

अस्मेऽइत्यस्मे ॥६०॥

अज्यताम् । विश्वैः । अनुमतेत्यनु मता । मरुद्भिरिति मरुत् भिः ।
पिन्वमाना । अस्मान् । वृष्टस्व ॥६१॥

सोमपित्सद्वितिसोमपि त्सरु । प्रफड्युमिति प्र फड्यम् । प्रस्थावदिति-
प्रस्था वत् ॥६२॥

पयसा । पयसा ॥६१॥

प्रस्थावदिति प्रस्था वत् । रथवाहनमिति रथ ^३वाहनम् ॥६२॥

१. 'तोषमाना' इति काशिकोऽपपाठः ।

२. 'पिप्पलाः' इति काशिकः पाठः ।

३. कपाठानुसारमिह 'वाहनम्' इति पाठेन भाव्यम् ।

कामम् । कामदुघऽइतिकाम दुधे । धुक्कध्व । मित्राय ।
वरुणाय । च ॥ इन्द्राय । अश्विभ्यामित्यश्वि भ्याम् ।
पूष्णे । प्रजाभ्यऽइतिप्र जाभ्यः । ओषधीभ्यः ॥६३॥

वि । मुच्यध्वम् । अघ्न्याः । देवयानाऽइतिदेव यानाः ।
अगन्म । तमसः । पारम् । अस्य ॥ ज्योतिः । आपाम् ॥६४॥

सजूरितिस जूः । अवद्ः । अयवोभिरित्ययवः
भिः । उपाः । अरुणीभिः ॥ सजोषमाविति स जोषसौ ।
अश्विना । दंसौभिरितिदंसः । भिः । सूरः । एतशेन ।
वैश्वानरः । इड्या । घृतेन । स्वाहा ॥६५॥

याः । ओषधीः । पूर्वीः । जाताः । देवेभ्यः ।
त्रियुगमितित्रि युगम् । पुरा ॥ मनै । नु । वभ्रूणाम् ।
अहम् । शतम् । धामानि । सप्त । च ॥६६॥

धुक्कध्व । मित्राय । अश्विभ्यामित्यश्वि भ्याम् । पूष्णे । प्रजाभ्यऽइतिप्र
जाभ्यः । ओषधीभ्यः ॥६३॥

मुच्यध्वम् । अघ्न्याः । अगन्म ॥६४॥

अवद्ः । अयवोभिरित्ययवः । भिः । अश्विना । वैश्वानरः ॥६५॥

देवेभ्यः । त्रियुगमितित्रि युगम् । वभ्रूणाम् । सप्त ॥६६॥

मित्राय । वरुणाय । इन्द्राय ॥६३॥

देवयानाऽइतिदेव यानाः ॥६४॥

अयवोभिरित्ययवः । भिः ॥६५॥

याः । त्रियुगमितित्रि युगम् ॥६६॥

१. कशैत्यनुसारमिह 'यानाः' इति पाठेन भाव्यम् ।

२. इत उत्तरं मन्त्रे पुनः पठितं पदपाठे च पौनरुक्त्या परित्यक्तं
'सजू?' पदं कपाठशैत्यनुसारं यथास्थानं त्रिः पठ्यते । तत्रावेष्टनमकृतवैव
'स जू?' इत्येवं लिख्यते, सोऽपपाठो ज्ञेयः ।

शतम् । बृहं । अम्भम् । धामानि । सहस्रम् । उत ।
बृहं । रुहं । ॥ अथ । शतवक्रवऽइतिशत क्रवहं । मूयम् ।
इमम् । मे । अगदम् । कृत ॥ ६७॥

ओषधीहं । प्रति । मोदध्वम् । पुष्पवतीरितिपुष्प
वतीहं । प्रसूवरीरितिप्र सूवरीहं ॥ अश्वऽइवेत्यश्वऽहं इव ।
सजित्वरीरितिस जित्वरीहं । वीरुधः । पारयिष्णवः ॥ ६८॥

ओषधीहं । इति । मात्रहं । तत् । बृहं । देवीहं ।
उप । ब्रुवे ॥ सनेयम् । अश्वम् । गाम् । वासः । आत्मानम् ।
तव । पूरुष । पुरुषेतिपुरुष ॥ ६९॥

अश्वत्थे । बृहं । निषदनम् । निसदनमितिनि सदनम् ।
पुष्ण । बृहं । वुसतिः । कृता ॥ गोभाजऽइतिगो भाजः ।
इत् । किल । असथ । यत् । सनवथ । पूरुषम् । पुरुषमिति-
पुरुषम् ॥ ७०॥

अम्भ । शतवक्रवऽइतिशत क्रवहं ॥ ६७॥

मोदध्वम् । पुष्पवतीरितिपुष्प वतीहं । प्रसूवरीरितिप्र सूवरीहं ।
अश्वऽइवेत्यश्वऽहं इव । सजित्वरीरितिस जित्वरीहं । पारयिष्णवः ॥ ६८॥

अश्वम् । आत्मानम् ॥ ६९॥

अश्वत्थे ॥ ७०॥

वृहं । वृहं । मूयम् ॥ ६७॥

^१मादध्वम् । पारयिष्णवः ॥ ६८॥

वृहं । ^२सनेयम् ॥ ६९॥

वृहं । वृहं । यत् ॥ ७०॥

१. अपपाठोऽयम्, 'मोदध्वम्' इति शुद्धः पाठो ज्ञेयः ।

२. अपपाठोऽयम् 'सनेयम्' इति शुद्धः पाठो द्रष्टव्यः ।

यत्र । ओषधीं । समग्मतेतिसम् अगमत । राजानं ।
समिताविवेतिसमितौ इव ॥ विप्रः । सः । उच्यते ।
भिषक् । रक्कषोहेतिरक्कषं हा । अमीवचातनऽइत्यमीव
चातनं ॥७१॥

अश्वावतीम् । अश्ववतीमित्यश्च वृतीम् । सोमावतीम् ।
सोमवतीमितिसोम वृतीम् । ऊर्जयन्तीम् । उदोजसमित्यु
ओजसम् ॥ आ । अविच्छि । सर्वां । ओषधीं । अस्मै ।
अरिष्टतातयऽइत्यरिष्ट तातये ॥७२॥

उत् । शुष्मां । ओषधीनाम् । गावः । गोष्ठादिव ।
गोस्थादिवेतिगोस्थात् इव । ईरते ॥ धनम् । 'सनिष्यन्ती-
नाम् । आत्मानम् । तव । पुरुष । पुरुषेतिपुरुष ॥७३॥

यत्र । सममेतिसम् अगमत । विप्रः । उच्यते । रक्षोहेतिरक्षं हा ।
अमीवचातनऽइत्यमीव चातनं ॥७१॥

अश्वावतीम् । अश्ववतीमित्यश्च वृतीम् । उदोजसमित्यु ओजसम् ।
अविच्छि । अस्मै । अरिष्टतातयऽइत्यरिष्ट तातये ॥७२॥

शुष्मां । गोष्ठादिव । गोस्थादिवेतिगोस्थात् इव । सनिष्यन्तीनाम् ।
आत्मानम् ॥७३॥

यत्र । 'समग्मतेतिसम् अगमत ॥७१॥

अश्ववतीमित्यश्च वृतीम् । सोमवतीमितिसोम वृतीम् । ऊर्जयन्तीम् ।

^३अस्मै । अरिष्टतातयऽइत्यरिष्ट तातये ॥७२॥

१. यत्र सनिष्यन्ती०' इति द्वियकारवान् क्वचित् पाठः ।

२. अपपाठोऽयम्, 'समग्मतेतिसम् अगमत' इति शुद्धः पाठो द्रष्टव्यः ।

३. अपपाठोऽयम्, 'अस्मै' इति शुद्धः पाठो ज्ञेयः ।

इष्कृति॑दं । नाम॑ । बु॒दं । मा॒ता । अथोऽइत्यथो॑ ।
 सू॒यम् । स्थ । निष्कृ॑तीदं । निःकृ॑तीरिति॑निः कृतीदं ॥
 सी॒रा३ । प॒त॒त्त्रिणी॑दं । स्थ॒न । यत् । आ॒मय॑ति । निः३ ।
 कृ॒थ ॥७४॥

अति॑ । वि॒श्वा॑दं । प॒रि॒ष्टा३ । प॒रि॒स्थाऽइति॑प॒रि स्था३ ।
 स्तेन॑ऽइवेति॑स्तेन३ इ॒व । ब्र॒जम् । अ॒क्रमु॑दं ॥ ओष॑धीदं । प्र ।
 अ॒चु॒च्यवु॑दं । यत् । किम् । च । त॒न्वः३ । र॒पः३ ॥७५॥

यत् । इ॒मा३ । बा॒जय॑न् । अ॒हम् । ओष॑धीदं । ह॒स्ते ।
 आ॒दध॑ऽइत्या॑ द॒धे ॥ आ॒त्मा । अक्ष॑मस्य । न॒श्यति॑ । पु॒रा ।
 जी॒व॒गृभ॑ऽइति॑जी॒व गृभ॑ः३ । य॒था ॥७६॥

अस्य॑ । ओष॑धीदं । प्र॒स॒र्प॒थेति॑प्र स॒र्प॒थ । अ॒ङ्गम॒ङ्ग-
 मि॒त्यङ्ग॑म् अ॒ङ्गम् । प॒रु॑ष्प॒रुदं । प॒रुः३-प॒रुरि॑ति॒प॒रुः३ प॒रुदं ॥

इष्कृ॑तीदं । अथोऽइत्यथो॑ । निष्कृ॑तीदं । प॒त॒त्रिणी॑दं ॥७४॥

वि॒श्वा । प॒रि॒ष्टा३ । प॒रि॒स्थाऽइति॑प॒रि॒स्था३ । स्तेन॑ऽइवेति॑स्तेन३ इ॒व ।
 अ॒क्रमु॑दं । अ॒चु॒च्यवु॑दं । त॒न्वः३ ॥७५॥

ह॒स्ते । आ॒दध॑ऽइत्या॑ द॒धे । आ॒त्मा । अक्ष॑मस्य । न॒श्यति॑ ॥७६॥

प्र॒स॒र्प॒थेति॑प्र स॒र्प॒थ । अ॒ङ्गम॒ङ्गमि॒त्यङ्ग॑म् अ॒ङ्गम् । प॒रु॑ष्प॒रुदं ।

व॒दं । य॒यु॒यम् । य॒यत् । आ॒मय॑ति ॥७४॥

य॒यत् ॥७५॥

य॒यत् । बा॒जय॑न् । अक्ष॑मस्य । य॒य॒था ॥७६॥

य॒यस्य॑ । प॒रुः३ २ । प॒रुरि॑ति॒प॒रुः३ प॒रुदं । य॒य॒क्ष॑मम् ॥७७॥

१. अपपाठोऽयम् 'अक्षमस्य' इति शुद्धः पाठो ज्ञेयः :

२. इतः उत्तरः पूर्णविरामः प्रमादपाठः ।

ततः । यक्कप्मम् । वि । बाधद्धे । उग्रः । मद्ध्यमशीरि-
वेतिमद्ध्यमशीः इव ॥७७॥

साकम् । यक्कप्मम् । प्र । पत । चार्षेण । किकिदी-
विना ॥ साकम् । वातस्य । ध्राज्ज्या । साकम् । नश्य ।
निहाकयेतिनि हाकया ॥७८॥

अन्या । वृहं । अन्याम् । अवतु । अन्या । अन्यस्याहं ।
उप । अवत । ताः । सर्वाहं । सर्व्वविदानाऽइतिसम्
'विदानाः । इदम् । मे । प्र । अवत । वचः ॥७९॥

याः । फलिनीहं । अफलाः । अपुष्पाः । या । च ।
पुष्पिणीहं ॥ वृहस्पतिप्रसूताऽइतिवृहस्पति प्रसूताहं । ताः ।
नहं । मुञ्चन्तु । अहंसहं ॥८०॥

यक्षम् । बाधद्धे । उग्रः । मध्यमशीरिवेतिमध्यमशीः इव ॥७७॥

यक्षम् । ध्राज्या । नश्य ॥७८॥

अन्या । अन्याम् । अन्या । अन्यस्याहं ॥७९॥

अपुष्पाः । पुष्पिणीहं । वृहस्पतिप्रसूताऽइतिवृहस्पति प्रसूताहं ॥८०॥

यक्षम् । निहाकयेतिनि हाकया ॥७८॥

वृहं । २सर्व्वविदानाऽइतिसम् विदानाः ॥७९॥

याः । याः ॥८०॥

१. 'विदानाः' इति काशिकः पाठः ।

२. अपपाठोऽयम्, 'सर्व्वविदानाऽइतिसम् विदानाहं' इति शुद्धः पाठो

ज्ञेयः

मुञ्चन्तु^१ । मा । शपथ्यात् । अथोऽइत्यथो ।
 वरुण्यात् । उत ॥ अथोऽइत्यथो । यमस्य । पङ्क्तीशात् ।
 सर्वस्मात् । देवकिल्विषादितिदेव^२ किल्विषात् ॥८१॥

अवपतन्तीरित्यव^३ पतन्तीह । अवदन् । दिवः ।
 ओषधयह । परि ॥ यम् । जीवम् । अश्वमहै । न । सः ।
 रिष्याति । पूरुषह । पुरुषऽइतिपुरुषह ॥८२॥

याः । ओषधीह । सोमराज्जीरिति^४सोम राज्जीह ।
 बह्वीः । शतविचक्षणाऽइतिशत विचक्षणाह ॥ तासाम् ।
 असि । त्वम् । उत्तमेत्युत् तमा । अरम् । कामाय । शम् ।
 वृदे ॥८३॥

शपथ्यात् । अथोऽइत्यथो । वरुण्यात् । पङ्क्तीशात् । सर्वस्मात् ॥८१॥

अवपतन्तीरित्यव^३ पतन्तीह । अश्वमहै । रिष्याति ॥८२॥

सोमराज्जीरिति^४सोम राज्जीह । बह्वीः । शतविचक्षणाऽइतिशत विच-
 क्षणाह । उत्तमेत्युत् तमा ॥८३॥

यमस्य । देवकिल्विषादितिदेव^२ किल्विषात् ॥८१॥

ओषधयह । अवपतन्तीरित्यव^३ पतन्तीह । यम् । पुरुषऽइति^४
 पूरुषह ॥८२॥

कामाय ॥८३॥

१. 'किल्विषात्' इति काशिकः पाठः ।

२. अपपाठोऽयम् 'किल्विषात्' इत्येवं स्वरेण भाव्यम् ।

३. अपपाठोऽयम्, अत्रावग्रहस्थानीयरेखाया उपरि=इत्येवं पाठ-
 शोधनाय चिह्नं वर्तते, परन्तु न तत्र पाठः शोधितः । शुद्धः पाठः 'अवपतन्ती'
 द्रष्टव्यः ।

४. अपपाठोऽयं दीर्घनिर्देशरूपः ।

विष्टिताऽ । विस्थिताऽइतिवि स्थिताऽ । पृथिवीम् ।
अनु । बृहस्पतिप्रसूताऽइतिबृहस्पति प्रसूताऽ । अस्यै ।
सम् । दत्त । वीर्यम् ॥८४॥

याऽ । च । इदम् । उपशृण्वन्तीत्युप शृण्वन्ति ।
या । च । दूरम् । परागताऽइतिपरा गताऽ ॥ सर्वाऽ ।
सङ्गत्येतिस्म गत्यै । वीरुधऽ ॥८५॥

मा । वृऽ । रिषत् । खनिता । यस्मै । च । अहम् ।
खनामि । वृऽ । द्विपादितिद्वि पात् । चतुष्पात् ।
चतुःपादितिचतुः पात् । अस्माकम् । सर्वम् । अस्तु ।
अनातुरम् ॥८६॥

ओषधयऽ । सम् । अवदन्त । सोमैः । सह । राज्ञा ॥
यस्मै । कृणोति । ब्राह्मणऽ । तम् । राजन् । पारयामसि ॥८७॥

विष्टिताऽ । विस्थिताऽइतिवि स्थिताऽ । बृहस्पतिप्रसूताऽइतिबृहस्पति
प्रसूताऽ ॥८४॥

उपशृण्वन्तीत्युप शृण्वन्ति । सङ्गत्येतिस्म गत्यै ॥८५॥

यस्मै । द्विपादितिद्वि पात् । चतुष्पात् । अस्माकम् ॥८६॥

राज्ञा । यस्मै । ब्राह्मणऽ ॥८७॥

वीर्यम् ॥८४॥

याऽ । द्याऽ । १ वीरुधऽ ॥८५॥

वृऽ । यस्मै । वृऽ ॥८६॥

ओषधयऽ । यस्मै । पारयामसि ॥८७॥

नाशयित्री । बलासस्य । अर्शसहं । उपचितामित्युप
चिताम् । असि ॥ अथोऽइत्यथो । शतस्य । यक्कम्माणाम् ।
पाकारोरितिपाक अरोः । असि । नाशनी ॥८८॥

त्वाम् । गन्धर्वाः । अखनन् । इन्द्रः । बृहस्पतिः ॥
ओषधे । सोमः । राजा । विद्वान् । यक्कम्मात् ।
अमुच्यत ॥८९॥

सहस्य । मे । अरातीहं । सहस्य । पृतनायुतऽइतिपृतना
युतः ॥ सहस्य । सर्वम् । पाप्मानम् । सहमाना । असि ।
ओषधे ॥९०॥

दीर्घायुरितिदीर्घ आयुहं । ते । ओषधे । खनिता ।
यस्मै । च । त्वा । खनामि । अहम् ॥ अथोऽइत्यथो । त्वम् ।

नाशयित्री । उपचितामित्युप चिताम् । अथोऽइत्यथो ॥८८॥

बृहस्पतिः । अमुच्यत ॥८९॥

पाप्मानम् ॥९०॥

दीर्घायुरितिदीर्घ आयुहं । यस्मै । अथोऽइत्यथो । दीर्घायुरितिदीर्घ

नाशयित्री । व्यक्षमाणाम् । पाकारोरितिपाक ^१अरोः ॥८८॥

व्यक्षमात् ॥८९॥

पृतनायुतऽइतिपृतना ^२युतः ॥९०॥

दीर्घायुरितिदीर्घ आयुहं । व्यस्मै । दीर्घायुरितिदीर्घ आयुहं ॥९१॥

१. अपपाठोऽयम्, अन्यथा वा सन्धिविच्छेदजं पाठान्तरमिति संदिग्धम्,
उभयथापि सम्भवति ।

२. कशैत्यनुसारमिह 'युतः' इति युक्तः पाठः ।

दीर्घायुरिति दीर्घ आयुः । भूत्वा । शतवल्लोतिशत
वल्लशा । वि । रोहतात् ॥९१॥

त्वम् । उत्तमेत्युत् तमा । अग्नि । ओषधे । तव ।
वृक्षपाः । उपस्तयः ॥ उपस्तिः । अस्तु । सः । अस्मा-
कम् । यः । अस्मान् । अभिदासतीत्यभि दासति ॥९२॥

मा । मा । हिंसीत् । जनिता । यः । पृथिव्याः ।
यः । वा । दिवम् । सत्यधर्मेतिसत्य धर्म्मा । वि ।
आनट् ॥ यः । च । अपः । चन्द्राः । प्रथमः । जजान ।
कस्मै । देवाय । हविषा । विधेम ॥९३॥

अभि । आ । वर्त्तस्व । पृथिवि । यज्जेन । पयसा ।
सह ॥ वृषाम् । ते । अग्निः । इषितः । अरोहत् ॥९४॥

अग्ने । यत् । ते । शुक्रम् । चन्द्रम् । पूतम् । च ।
यज्जियम् ॥ तत् । देवेभ्यः । भ्रामसि ॥९५॥

आयुः । भूत्वा । शतवल्लोतिशत वल्लशा ॥९१॥

उत्तमेत्युत् तमा । वृक्षाः । अस्माकम् । अस्मान् । अभिदासतीत्यभि
दासति ॥९२॥

पृथिव्याः । सत्यधर्मेतिसत्य धर्म्मा । कस्मै ॥९३॥

यज्जेन । अग्निः ॥९४॥

अग्ने । शुक्रम् । यज्जियम् । देवेभ्यः ॥९५॥

^१ वृक्षाः । उपस्तयः । यः ॥९२॥

यः । यः । देवाय ॥९३॥

यज्जेन । पयसा ॥९४॥

यत् । यज्जियम् ॥९५॥

इषम् । ऊर्जम् । अहम् । इतः । आदम् । ऋतस्य ।
 योनिम् । महिषस्य । धाराम् ॥ आ । मा । गोषु । विशतु ।
 आ । तनूषु । जहामि । सेदिम् । अनिराम् । अमीवाम् ॥९६॥

अग्ने । तव । श्रवः । वयः । महि । भ्राजन्ते । अर्चयः ।
 विभावसोऽइतिविभा वसो ॥ बृहद्भानोऽइतिबृहत् भानो ।
 शर्वसा । वाजम् ॥ उक्कथ्यम् । दधासि । दाशुषे ।
 कवे ॥९७॥

पावकवर्च्चाऽइतिपावक वर्च्चाः । शुक्रवर्च्चाऽइतिशुक्र
 वर्च्चाः । अनूनवर्च्चाऽइत्यनून वर्च्चाः । उत् । इयषि ।
 भानुना ॥ पुत्रः । मातरा । विचरन्निति वि चरन् । उप ।
 अवसि । पुणक्षिष । रोदसीऽइतिरोदसी । उभेऽइत्युभे ॥९८॥

ऊर्जः । नपात् । जातवेदऽइतिजात वेदः । सुश-

इषम् ॥९६॥

अग्ने । बृहद्भानोऽइतिबृहत् भानो । उक्कथ्यम् ॥९७॥

शुक्रवर्च्चाऽइतिशुक्र वर्च्चाः । अनूनवर्च्चाऽइत्यनून वर्च्चाः । पुत्रः ।
 पुणक्षि । उभेऽइत्युभे ॥९८॥

योनिम् ॥९६॥

वयः । अर्चयः । विभावसोऽइतिवि^१ । भा वसो ॥९७॥

पावकवर्च्चाऽइतिपावक वर्च्चाः । शुक्रवर्च्चाऽइतिशुक्र वर्च्चाः
 अनूनवर्च्चाऽइत्यनून वर्च्चाः । इयषि । विचरन्निति वि चरन् ॥९८॥

स्तिभिरितिऽसुशस्ति भिः । मन्दस्व । धीतिभिरितिधीति
भिः । हितः ॥ त्वेऽइतित्वे । इषः । सम् । दधुः ।
भूरिवर्षसुऽइतिभूरि वर्षसः । चित्रोत्तयऽइतिचित्र उत्तयः ।
वामजाताऽइतिवाम जाताः ॥९९॥

इरज्ज्यन् । अग्ने । प्रथयस्व । जन्तुभिरितिजन्तु भिः ।
अस्मेऽइत्यस्मे । रायः । अमर्त्यः ॥ सः । दर्शतस्य ।
वपुषः । वि । राजसि । पृणक्षिष । सानसिम् ।
कृतम् ॥१००॥

इष्कृत्तरिम् । अद्भरस्य । प्रचेतसमितिप्र चेतसम् ।
क्षयन्तम् । राधसः । महः ॥ रातिम् । वामस्य । सुभगा-
मितिऽसु भगाम् । महीम् । इषम् । दधासि । सानसिम् ।
रयिम् ॥१०१॥

ऋतावानम् । ऋतवानमित्युत वानम् । महिषम् ।
विश्वदर्शतमितिऽविश्व दर्शतम् । अग्निम् । सुम्नाय । दधिरे ।

त्वेऽइतित्वे । चित्रोत्तयऽइतिचित्र उत्तयः ॥९९॥

इरज्ज्यन् । अग्ने । अस्मेऽइत्यस्मे । पृणक्षि ॥१००॥

इष्कृत्तरिम् । अद्भरस्य । प्रचेतसमितिप्र चेतसम् ॥१०१॥

ऋतवानमित्युत वानम् । विश्वदर्शतमितिऽविश्व दर्शतम् । अग्निम् ।

जातवेदऽइतिजात वेदः । भूरिवर्षसुऽइतिभूरि वर्षसः । चित्रोत्तय-
ऽइतिचित्र उत्तयः । वामजाताऽइतिवाम जाताः ॥९९॥

प्रथयस्व । जन्तुभिरितिजन्तु भिः । रायः ॥१००॥

क्षयन्तम् । रयिम् ॥१०१॥

१ ऋतावानमित्युत वानम् । विश्वदर्शतमितिऽविश्व दर्शतम् । सुम्नाय ।

पुरः । जनाहं ॥ श्रुक्कर्णमिति श्रुत् कर्णम् । सप्रथस्तम-
मिति सप्रथः । तमम् । त्वा । गिरा । दैव्यम् । मानुषा ।
युगा ॥१०२॥

आ । प्यायस्व । सम् । एतु । ते । विश्वतः । सोम ।
वृण्यम् ॥ भवं । वाजस्य । सङ्गथऽइतिसम् गृथे ॥१०३॥

सम् । ते । पयांशसि । सम् । ऊँऽइत्यू । यन्तु । वाजाहं ।
वृण्यानि । अभिमातिषाहः । अभिमातिसहऽइत्यभिमाति
सहः ॥ आप्यायमानऽइत्या प्यायमानहं । अमृताय ।
सोम । दिवि । श्रवांशसि । उत्तमानीत्युत् तमानि ।
धिष्व ॥१०४॥

आ । प्यायस्व । मदिन्तमेतिमदिन् तम । सोम ।

सुज्ञाय । श्रुक्कर्णमिति श्रुत् कर्णम् । सप्रथस्तममिति सप्रथः । तमम् ।
दैव्यम् ॥१०२॥

विश्वतः । वृण्यम् ॥१०३॥

ऊँऽइत्यू । वृण्यानि । अभिमातिसहऽइत्यभिमाति सहः ।
आप्यायमानऽइत्या प्यायमानहं । उत्तमानीत्युत् तमानि । धिष्व ॥१०४॥

युगा ॥१०२॥

प्यायस्व ॥१०३॥

पयांशसि । ऊँऽइत्यू । यन्तु । आप्यायमानऽइत्या प्यायमानहं ।
अमृताय ॥१०४॥

विश्वेभिः । अ॒शुभिरित्य॒शु भिः॑ ॥ भव॑ । न॒दं ।
स॒प्रथ॑स्तम॒इति॑स॒प्रथ॑ः । तम॑दं । सखा॑ । ब्रु॒धे ॥१०५॥

आ । ते । वृ॒त्सः॑ । मन॑ः । य॒मत् । प॒रमा॑त् ।
चि॒त् । स॒धस्था॑दिति॒सध॑ स्था॒त् ॥ अग्ने॑ । त्वाङ्कामयेति॒त्वाम्
का॒मया॑ । गि॒रा ॥१०६॥

तु॒भ्यम् । ताः॑ । अ॒ङ्गिर॒स्तमे॒त्यङ्गि॑र॒दं तम॑ । विश्वा॑दं ।
सु॒क्षिप्त॑य॒इति॑सु क्षि॒प्तय॑ः । पृथ॑क् ॥ अग्ने॑ । का॒माय॑ ।
ये॒मिरे॑ ॥१०७॥

विश्वेभिः । अ॒शुभिरित्य॒शु भिः॑ । स॒प्रथ॑स्तम॒इति॑स॒प्रथ॑ः
तम॑दं ॥१०५॥

वृ॒त्सः॑ । स॒धस्था॑दिति॒सध॑ स्था॒त् । अग्ने॑ । त्वाङ्कामयेति॒त्वाम्
का॒मया॑ ॥१०६॥

तु॒भ्यम् । अ॒ङ्गिर॒स्तमे॒त्यङ्गि॑र॒दं तम॑ । विश्वा॑दं । सु॒क्षिप्त॑य॒इति॑सु
क्षि॒प्तय॑ः । अग्ने॑ ॥१०७॥

प्या॒यस्व । १ब्रु॒धे ॥१०५॥

२वृ॒त्सः॑ । य॒मत् । त्वा॒म् ३ । का॒मये॑ति॒त्वाम् का॒मया॑ ॥१०६॥

सु॒क्षिप्त॑य॒इति॑सु क्षि॒प्तय॑ः । का॒माय॑ । ये॒मिरे॑ ॥१०७॥

१. कशैत्यनुसारमृकारपरस्य वकारस्य द्विलेखनं न युक्तम् ।

२. सकारपरस्य वर्गीयप्रथमाक्षरस्य द्वितीयापत्तिः कपाठे दृश्यते ।
परन्तु 'वत्सोत्स'शब्दयोर्द्वितीयापत्तिर्नोपलभ्यते (द्र० १२।१६, पृ० १८६
टि० ४) किमत्रकारणमिति न ज्ञायते ।

३. एकपदस्य मध्ये विच्छेदरूपोऽपपाठः ।

अग्निः । प्रियेषु । धामस्वितिधाम सु । कामः ।
 भूतस्य । भव्यस्य ॥ सम्म्राडितिसुम् राट् । एकः । द्वि ।
 राज्ञति ॥१०८॥

॥ इति वाजसनेयिसंहितापदे द्वादशोऽध्यायः ॥

अग्निः । भव्यस्य । सम्म्राडितिसुम् राट् ॥१०८॥

प्रियेषु । ^१सम्म्राडितिसुम् राट् ॥१०८॥

॥ इति श्री वाजसनेयिसंहितापदे द्वादशमोऽध्यायः ॥



१. द्रष्टव्याः पूर्वत्र ३७, ६६, ११६, १३६, १३७ पृष्ठेषु यथास्थानं
 टिप्पण्यः ।

२. द्र० पृष्ठ १७६ टि० १ । पाणिनिनाऽविहितोऽपि मुडागमः
 प्राचीनेषु प्रयोगेषूपलभ्यते ।

त्रयोदशोऽध्यायः

मयि । गृह्णामि । अग्ने । अग्निम् । रायः । पोषाय ।
सुप्रजास्त्वायेतिसुप्रजादं त्वाय । सुवीर्यायेतिसु वीर्याय ॥
माम् । ऊँऽइत्यू । देवतादं । सचन्ताम् ॥१॥

ब्रह्म । जज्जानम् । प्रथमम् । पुरस्तात् । वि ।
सीमतः । सुरुचऽइतिसु रुचः । वेनः । आवरित्यावदं ॥
सः । बुध्न्याः । उपमाऽइत्युप माः । अस्य । विष्टाः ।
विस्थाऽइतिवि स्थाः । सतः । च । योनिम् । असतदं ।
च । वि । वुरितिबदं ॥२॥

हिरण्यगर्भऽइतिहिरण्य गर्भः । सम् । अवर्त्तत ।
अग्ने । भूतस्य । ज्ञातः । पतिः । एकः । आसीत् ॥
सः । दाधार । पृथिवीम् । द्याम् । उत । इमाम् ॥३॥

गृह्णामि । अग्ने । अग्निम् । सुप्रजास्त्वायेतिसुप्रजादं त्वाय । ऊँऽइत्यू ॥१॥
ब्रह्म । जज्जानम् । आवरित्यावदं । बुध्न्याः । उपमाऽइत्युप माः ।
विष्टाः । विस्थाऽइतिवि स्थाः ॥२॥

हिरण्यगर्भऽइतिहिरण्य गर्भः । अग्ने ॥३॥

मयि । रायः । पोषाय । सुप्रजास्त्वायेतिसुप्रजादं त्वाय । सुवीर्या-
येतिसु वीर्याय । ऊँऽइत्यूम् ॥१॥

^१विस्थाऽइतिवि स्थानं । द्येनिम् ॥२॥

१. इतः पूर्वस्याः काण्डकाया पूर्व गतत्वान्नेह पदानि पदपाठे पठ्यन्ते ।
अत इत आरभ्यैकस्याः मन्त्रकण्डिकासंख्याया भेदो ज्ञेयः ।

द्रप्सः । चस्कन्द । पृथिवीम् । अनु ! द्याम् । इमम् ।
 च । योनिम् । अनु । यः । च । पूर्वः ॥ समानम् । योनिम् ।
 अनु । सञ्चरन्तमिति सम् चरन्तम् । द्रप्सम् । जुहोमि ।
 अनु । सप्त । होत्राहं ॥४॥

नमः । अस्तु । सूर्पेभ्यः । ये । के । च । पृथिवीम् ।
 अनु । ये । अन्तरिक्षे । ये । दिवि । तेभ्यः । सूर्पेभ्यः ।
 नमः ॥५॥

याः । इषवहं । यातुधानानामिति यातु धानानाम् । ये ।
 वा । वनस्पतीन् । अनु ॥ ये । वा । अवटेषु । शेरते ॥६॥

ये । वा । अमीऽइत्यमी । रोचने । दिवः । ये । वा ।
 सूर्यस्य । रश्मिषु ॥ येषाम् । अप्सिस्त्वयस् सु । सदाः ।
 कृतम् ॥७॥

द्रप्सः । चस्कन्द । द्रप्सम् । सप्त । होत्राहं ॥४॥

अस्तु । सूर्पेभ्यः । अन्तरिक्षे । तेभ्यः । सूर्पेभ्यः ॥५॥

वनस्पतीन् ॥६॥

अमीऽइत्यमी । रश्मिषु । अप्सिस्त्वयस् सु ॥७॥

द्योनिम् । द्यः । द्योनिम् ॥४॥

द्ये । द्ये । द्ये ॥५॥

द्याः । द्यातुधानानामिति द्यातु धानानाम् । द्ये । वा । द्ये ।
 वा ॥६॥

द्ये । वा । द्ये । वा । द्येषाम् ॥७॥

१: अपपाठोऽयम्, '०यातु' इति शुद्धः पाठो ज्ञेयः ।

२. ककोरो 'वः वा वै' पदेषु संहितावदेव लघुवकारो ज्ञेयः । अग्रे-
 प्येवमेव द्रष्टव्यम् ।

कृणुष्व । पाजः । प्रसितिमितिप्र सितिम् । न ।
 पृथ्वीम् । याहि । राजेवेतिराजा इव । अमवानित्यमं वान् ।
 इमेन ॥ तृष्णीम् । अनु । प्रसितिमितिप्र सितिम् । द्रूणान् ।
 अस्ता । असि । विद्ध्व । रक्वषसः । तपिष्टैः ॥८॥

तव । भ्रमासः । आशुयेत्याशु या । पतन्ति । अनु ।
 स्पृश । धृषता । शोशुचानं । तपूथपि । अग्ने । जुह्वा ।
 पतङ्गान् । असन्दिताइत्यसम् दितं । वि । सृज । विष्वक् ।
 उल्काः ॥९॥

प्रति । स्पर्शः । वि । सृज । तूर्णितमइतितूर्णि
 तमं । भव । पायुः । विशः । अस्याः । अदब्धं ॥ यः । नः ।
 दूरे । अघशंसइत्यघ शंसं । यः । अन्ति । अग्ने ।
 मार्किः । ते । व्यर्थः । आ । दधर्षीत् ॥१०॥

कृणुष्व । प्रसितिमितिप्र सितिम् । पृथ्वीम् । अमवानित्यमं वान् ।
 तृष्णीम् । प्रसितिमितिप्र सितिम् । विध्य । रक्वषसः । तपिष्टैः ॥८॥

आशुयेत्याशु या । अग्ने । जुह्वा । असन्दिताइत्यसम् दितं ।
 विष्वक् । उल्काः ॥९॥

अदब्धं । अघशंसइत्यघ शंसं । अग्ने ॥१०॥

याहि । अमवानित्यमं वान् ॥८॥

आशुयेत्याशु १ व्या ॥९॥

पायुः । व्यः । व्यः । २ व्यर्थः ॥१०॥

१. ककोशशैल्यनुसारमिह 'या' इत्येवं शुद्धः पाठो ज्ञेयः ।

२. अपपाठोऽयं, पाठान्तरं वेति विचार्यम् ।

उत् । अग्ने । तिष्ठ । प्रति । आ । तनुष्व । नि ।
 अमित्रान् । ओषतात् । तिग्महेतुऽइति तिग्म हेते ॥ यः ।
 नः । अरातिम् । समिधानेति सम् इधान । चक्रे । नीचा ।
 तम् । धक्किष । अतसम् । न । शुष्कम् ॥११॥

ऊर्ध्वः । भव । प्रति । विध्य । अधि । अस्मत् ।
 आविः । कृणुष्व । दैव्यानि । अग्ने ॥ अव । स्थिरा ।
 तनुहि । सातु जूनामिति यातु जूनाम् । जामिम् । अजामिम् ।
 प्र । मृणीहि । शत्रून् ॥ अग्नेः । त्वा । तेजसा । सादयामि ॥
 इन्द्रस्य । त्वा । ओजसा । सादयामि ॥१२॥

भुवः । यज्ञस्य । रजसं । च । नेता । यत्र ।
 नियुद्भिर्भरिति नियुत् भिः । सचसे । शिवाभिः ॥ दिवि ।

अग्ने । तिष्ठ । तनुष्व । अमित्रान् । तिग्महेतुऽइति तिग्म हेते । चक्रे ।
 धक्कि । शुष्कम् ॥११॥

ऊर्ध्वः । विध्य । अस्मत् । कृणुष्व । दैव्यानि । अग्ने । शत्रून् ।
 अग्नेः ॥१२॥

यज्ञस्य । यत्र । नियुद्भिर्भरिति नियुत् भिः । जिह्वाम् । अग्ने ।

व्यः ॥११॥

^१व्यातुज्जनामिति यातु जूनाम् । सादयामि ॥१२॥

^२यज्ञस्य । व्यत्र । नियुद्भिर्भरिति नियुत् भिः । हव्यवाहमिति हव्य

१. अपपाठोऽयम्, 'व्यातुज्जनामिति व्यातु' इति शुद्धः पाठो ज्ञेयः ।

२. इतः पूर्वस्याः कण्डिकायाः पूर्वं गतत्वान्नेह तत्पदानि पदपाठे
 पठ्यन्ते । अत इत आरभ्य द्वयोर्मन्त्रकण्डिकयोः संह्ययोर्भेदो ज्ञेयः ।

मूर्द्धानम् । दधिषे । स्वर्षाम् । खलंसामितिखलं साम् ।
जिह्वाम् । अग्ने । चकृषे । हव्यवाहमितिहव्य वाहम् ॥१३॥

ध्रुवा । असि । धरुणा । आस्तृतेत्या स्तृता । विश्व-
कर्मणेतिविश्व कर्मणा ॥ मा । त्वा । समुद्रः । उत् । वृधीत् ।
मा । सुपर्णऽइतिसु पर्णः । अव्यथमाना । पृथिवीम् ।
ह॒ह ॥१४॥

प्रजापतिरितिप्रजा पतिः । त्वा । सादयतु । अपाम् ।
पृष्ठे । समुद्रस्य । एमन् ॥ व्यचस्वतीम् । प्रथस्वतीम् । प्रथस्व ।
पृथिवी । असि ॥१५॥

भूः । भूमिः । अदितिः । विश्वधायाऽइतिविश्व
धायाः । विश्वस्य । भुवनस्य । धर्त्री ॥ पृथिवीम् । यच्छ ।
ह॒ह । मा । हि॒सीः ॥१६॥

हव्यवाहमितिहव्य वाहम् ॥१३॥

आस्तृतेत्या स्तृता । विश्वकर्मणेतिविश्व कर्मणा । समुद्रः । अव्य-
थमाना ॥१४॥

प्रजापतिरितिप्रजा पतिः । पृष्ठे । समुद्रस्य ॥१५॥

विश्वधायाऽइतिविश्व धायाः । विश्वस्य । धर्त्री । यच्छ ॥१६॥

वाहम् ॥१३॥

विश्वकर्मणेतिविश्व कर्मणा । 'वृधीत् ॥१४॥

सादयतु । व्यचस्वतीम् ॥१५॥

विश्वधायाऽइतिविश्व धायाः । यच्छ ॥१६॥

विश्वस्मै । प्राणाय । अपानायेत्यप आनाय । व्याना-
येतिवि आनाय । उदानायेत्युत् आनाय । प्रतिष्ठायै ।
प्रतिस्थायाऽइतिप्रति स्थायै । चरित्राय ॥ अग्निः । त्वा ।
अभि । पातु । मह्या । स्वस्त्या । छर्दिषा । शन्तमेनेतिशम्
तमेन ॥१७॥

काण्डात्काण्डादितिकाण्डात् काण्डात् । प्ररोहन्तीतिप्र
रोहन्ती । परुषं परुषऽइतिपरुषं परुषं । परि ॥ एव । नहं ।
दूर्ध्वे । प्र । तनु । सहस्रेण । शतेन । च ॥१८॥

याः । शतेन । प्रतनोषीतिप्र तनोषि । सहस्रेण ।
विरोहसीतिवि रोहसि ॥ तस्याहं । ते । देवि । इष्टके ।
विधेम । हविषा । वयम् ॥१९॥

याः । ते । अग्ने । सूर्ये । रुचः । दिवम् ।
आतन्वन्तीत्या तन्वन्ति । रश्मिभिरिति रश्मि भिः ॥

विश्वस्मै । अपानायेत्यप आनाय । उदानायेत्युत् आनाय । प्रतिष्ठायै ।
प्रतिस्थायाऽइतिप्रति स्थायै । चरित्राय । अग्निः ॥१७॥

काण्डात्काण्डादितिकाण्डात् काण्डात् । प्ररोहन्तीतिप्र रोहन्ती ॥१८॥

प्रतनोषीतिप्र तनोषि । इष्टके ॥१९॥

अग्ने । आतन्वन्तीत्या तन्वन्ति । रश्मिभिरिति रश्मि भिः ॥२०॥

प्राणाय । अपानायेत्यप आनाय । व्यानायेतिवि आनाय ।
उदानायेत्युत् आनाय । प्रतिष्ठायै । प्रतिस्थायाऽइतिप्रति स्थायै । चरित्राय ।
मह्या ॥१७॥

व्याः । विरोहसीतिवि रोहसि । वयम् ॥१९॥

व्याः । सूर्ये । जनाय ॥२०॥

ताभिः । न॒हं । अ॒द्य । सर्वाभि॑हं । रु॒चे । जना॑य । न॒हं ।
कृ॒धि ॥२०॥

या॒ । वृ॒हं । दे॒वा॒हं । सूर्ये॑ । रुचः॑ । गो॒षु । अ॒श्वेषु॑ ।
या॒ । रुचः॑ ॥ इन्द्रा॑ग्नीऽइतीन्द्रा॑ग्नी । ताभिः॑ । सर्वाभि॑हं ।
रुच॑म् । न॒हं । ध॒त्त । बृ॒हस्प॑ते ॥२१॥

वि॒राडिति॑ वि॒ राट् । ज्योतिः॑ । अ॒धार॒यत् । स्व॒रा-
डिति॑स्व॒ राट् । ज्योतिः॑ । अ॒धार॒यत् ॥ पु॒ष्टे । पु॒थि॒व्या॒ ।
ज्योति॑ष्मतीम् ॥ वि॒श्वम् । ज्योतिः॑ । य॒च्छ ॥ अ॒ग्नि॒ ।
ते । अधि॑पतिरि॒त्यधि॑ पति॑हं ॥२२॥

म॒धुः । च॒ । मा॒धव॑हं । च॒ । वास॑न्तिकौ । ऋ॒तू-
ऽइत्य॑तू । अ॒ग्ने॒ । अ॒न्त॒र॒श्लेष॑ऽइत्य॑न्त॒र॒ श्लेष॑ । अ॒सि ।
क॒ल्पे॑ताम् । द्या॒वा॒पृथि॒वीऽइति॑द्द्या॒वा॒पृथि॒वी । क॒ल्पे॑न्ताम् ।

अश्वेषु । इन्द्रा॑ग्नीऽइतीन्द्रा॑ग्नी । बृ॒हस्प॑ते ॥२१॥

पु॒ष्टे । पु॒थि॒व्या॒ । ज्योति॑ष्मतीम् । वि॒श्वम् । य॒च्छ । अ॒ग्नि॒ । अधि॑पति-
रि॒त्यधि॑ पति॑हं ॥२२॥

ऋ॒तूऽइत्य॑तू । अ॒ग्ने॒ । अ॒न्त॒र॒श्लेष॑ऽइत्य॑न्त॒र॒ श्लेष॑ । क॒ल्पे॑ताम् ।

व्या॒ । वृ॒हं । सूर्ये॑ । व्या॒ ॥२१॥

वि॒राडिति॑ वि॒ राट् । अ॒धार॒यत् । अ॒धार॒यत् । 'ज्योतिः॑ ।
य॒च्छ ॥२२॥

१. लेखकप्रमादजोऽपपाठः । अस्मिन्नेव मन्त्रे पूर्वत्र 'ज्योतिः' इत्येवं
साधु निर्दिश्यते ।

आपः । ओषधयः । कल्पन्ताम् । अग्नयः । पृथक् । मम ।
 ज्यैष्ठ्याय । सव्रताऽइतिस ब्रताः ॥ ये । अग्नयः । समनस-
 ऽइतिस मनसः । अन्तरा । द्यावापृथिवीऽइतिद्यावापृथिवी ।
 इमेऽइतीमे ॥ वासन्तिकौ । ऋतूऽइत्यृतू । अभिकल्पमाना-
 ऽइत्यभि कल्पमानाः । इन्द्रमिवेतीन्द्रम् इव । देवाः ।
 अभिसर्व्विशन्तिवत्यभि सर्व्विशन्तु । ध्रुवेऽइतिध्रुवे ।
 सीदुतम् ॥२३॥

अषाढा । असि । सहमाना । सहस्र । अरातीः ।
 सहस्र । पृतनायतऽइतिपृतना यतः ॥ सहस्रवीर्य्येतिसहस्र
 वीर्या । असि । सा । मा । जिह्व ॥२४॥

द्यावापृथिवीऽइतिद्यावापृथिवी । कल्पन्ताम् । कल्पन्ताम् । अग्नयः । ज्यैष्ठ्याय ।
 अग्नयः । द्यावापृथिवीऽइतिद्यावापृथिवी । ऋतूऽइत्यृतू । अभिकल्पमानाऽइत्यभि
 कल्पमानाः । अभिसर्व्विशन्तिवत्यभि सर्व्विशन्तु ॥२३॥

जिह्व ॥२४॥

^१कल्पेताम् । ओषधयः । ^१कल्पेताम् । अग्नयः । ^२ज्यैष्ठ्याय ।
 सव्रताऽइतिस ब्रताः । ये । अग्नयः । ^३अभिसर्व्विशन्तिवत्यभि सम्भि-
 शन्तु ॥२३॥

पृतनायतऽ^४इतिपृतना यतः । सहस्रवीर्य्येतिसहस्र वीर्या ॥२४॥

१. अपपाठोऽयं लेखकप्रमादजः । 'कल्पन्ताम्' इति पाठेन भाव्यम् ।

२. अयमपि लेखकप्रमादजोऽपपाठः । 'ज्यैष्ठ्याय' इति भाव्यम् ।

३. अपपाठोऽयम्, 'अभिसर्व्विशन्तिवत्यभि सर्व्विशन्तु' इति शुद्धः
 पाठा ज्ञेयः ।

४. अपपाठोऽयम्, 'इतिपृतना यतः' इत्येवं पाठेन भाव्यम् ।

मधु । द्वातीहं । ऋतायते । ऋतयतऽइत्थृत यते । मधु ।
क्षरन्ति । सिन्धवहं ॥ माद्धीहं । नहं । सन्तु । ओषधीहं ॥ २५ ॥

मधु । नक्तम् । उत । उषसः । मधुमदितिमधु मत् ।
पार्थिवम् । रजः ॥ मधु । द्यौः । अस्तु । नहं । पिता ॥ २६ ॥

मधुमानितिमधु मान् । नहं । वनस्पतिः । मधु-
मानितिमधु मान् । अस्तु । सूर्यः ॥ माद्धीहं । गावः ।
भवन्तु । नहं ॥ २७ ॥

अपाम् । गम्भन् । सीद । मा । त्वा । सूर्यः ।
अभि । ताप्सीत् । मा । अग्निः । वैश्वानरः ॥ अच्छिन्नपत्रा-
ऽइत्यच्छिन्न पत्राहं । प्रजाऽइतिप्र जाः । अनुवीक्षस्वे-
त्यनु वीक्षस्व । अनु । त्वा । दिव्या । वृष्टिः ।
सचताम् ॥ २८ ॥

ऋतयतऽइत्थृत यते । माद्धीहं ॥ २५ ॥

नक्तम् । पार्थिवम् ॥ २६ ॥

वनस्पतिः । माद्धीहं ॥ २७ ॥

ताप्सीत् । अग्निः । वैश्वानरः । अच्छिन्नपत्राऽइत्यच्छिन्न पत्राहं । प्रजा-
ऽइतिप्र जाः । अनुवीक्षस्वेत्यनु वीक्षस्व । दिव्या । वृष्टिः ॥ २८ ॥

ऋतायते । ऋतयतऽइत्थृत १ इत्यते ॥ २५ ॥

सूर्यः ॥ २७ ॥

सूर्यः । २ ताप्सीत् । अनुवीक्षस्वेत्यनु वीक्षस्व ॥ २८ ॥

१. कशैत्यनुसारं 'यते' इत्येवं पाठेन भाव्यम् ।

२. अत्र सकारे परतो वर्गीयप्रथमस्य द्वित्वावृत्तिः 'उत्स-वत्स' (पृष्ठ १८६ टि० ४) इव न दृश्यते, कारणं मृग्यम् । बम्बईमुद्रिते 'ताप्सीत्' इति दृश्यते ।

लीन् । समुद्रान् । सम् । असृपत् । स्वर्गानितिस्वदं
गान् । अपाम् । पतिः । वृषभः । इष्टकानाम् ॥ पुरीषम् ।
वमानं । सुकृतस्येति सु कृतस्य । लोके । तत्र । गच्छ ।
यत्नं । पूर्व । परेताऽइतिपरा इतादं ॥२९॥

इतः । जज्जजे । प्रथमम् । एभ्यः । योनिभ्यऽइति-
योनि भ्यदं । अधि । जातवेदाऽइतिजात वेदादं ॥ सः ।
गायत्र्या । त्रिष्टुभा । त्रिस्तुभेतित्रि स्तुभा । अनुष्टुभा ।
अनुस्तुभेत्यनु स्तुभा । च । देवेभ्यः । हव्यम् । ब्रुतु ।
प्रजानन्नितिप्र जानन् ॥३०॥

इपे । राये । रमस्व । सहसे । युम्ने । ऊर्जे । अपत्याय ॥
सम्प्राडितिसम् राट् । असि । स्वराडितिस्व राट् । असि ।
सारस्वतौ । त्वा । उत्सौ । प्र । अवताम् ॥३१॥

समुद्रान् । इष्टकानाम् । तत्र । गच्छ । यत्नं ॥२९॥

जजे । एभ्यः । योनिभ्यऽइतियोनि भ्यदं । गायत्र्या । त्रिष्टुभा ।
त्रिस्तुभेतित्रि स्तुभा । अनुष्टुभा । अनुस्तुभेत्यनु स्तुभा । देवेभ्यः । हव्यम् ।
प्रजानन्नितिप्र जानन् ॥३०॥

युम्ने । अपत्याय । सम्प्राडितिसम् राट् । उत्सौ ॥३१॥

व्यत्र ॥२९॥

^१योनिभ्यऽइति योनि भ्यदं । जातवेदाऽइतिजात वेदादं ।
गायत्र्या ॥३०॥

राग्रे । अपत्याय । ^२सम्प्राडितिसम् राट् । ^३उत्सौ ॥३१॥

१. इतः पूर्वयोर्द्वयोर्मन्त्रकण्डियोः पूर्वं गतत्वान्नेह तत्पदानि पदपाठे
पठ्यन्ते । अत इत आरभ्य चतसृणां कण्डिकासंख्यानां भेदो ज्ञेयः ।

२. द्र० पूर्व पृष्ठ ३७ टि० १ ।

३. द्र० पूर्व पृष्ठ १८६ टि० ४ । बम्बईमुद्रिते तु 'उत्सौ' दृश्यते ।

अग्ने । युक्क्व । हि । ये । तव । अश्वासं । देव ।
माधवः ॥ अरम् । वहन्ति । मन्त्र्यवे ॥ ३२ ॥

युक्क्व । हि । देवहूतमानितिदेव हूतमान् । अश्वान् ।
अग्ने । रथारिवेतिरथीः इव ॥ नि । होता । पूर्यः ।
सदं ॥ ३३ ॥

सम्म्यक् । स्रवन्ति । सरितः । न । धेनां ।
अन्तः । हृदा । मनसा । पूयमानां ॥ घृतस्य । धारां ।
अभि । चाकशीमि । हिरण्ययः । वेतसः । मन्त्र्ये ।
अग्नेः ॥ ३४ ॥

ऋचे । त्वा । रुचे । भूसे । ज्योतिषे ॥ अभूत् ।
इदम् । विश्वस्य । भुवनस्य । वाजिनम् । अग्नेः । वैश्वान-
नरस्य । च ॥ ३५ ॥

अग्निः । ज्योतिषा । ज्योतिष्मान् । रुक्मः । वर्चसा ।

अग्ने । युक्व । अश्वासः । मन्त्र्यवे ॥ ३२ ॥

युक्व । अश्वान् । अग्ने ॥ ३३ ॥

सम्म्यक् । हिरण्ययः । मन्त्र्ये । अग्नेः ॥ ३४ ॥

विश्वस्य । अग्नेः । वैश्वानरस्य ॥ ३५ ॥

अग्निः । ज्योतिष्मान् । रुक्मः ॥ ३६ ॥

युक्व । ये ॥ ३२ ॥

युक्व ॥ ३३ ॥

पूयमानां । हिरण्ययः ॥ ३४ ॥

वर्चस्वान् ॥ सहस्रदाऽइतिसहस्र दा? । असि । सहस्राय ।
त्वा ॥३६॥

आदित्यम् । गर्भम् । पर्यसा । सम् । अङ्घ्रिम् ।
सहस्रस्य । प्रतिमामितिप्रति माम् । विश्वरूपमिति विश्व
रूपम् ॥ परि । वृद्धिम् । हरसा । मा । अभि । मन्स्थाहं ।
शतायुषमिति शत आयुषम् । कृणुहि । चीयमानं ॥३७॥

वातस्य । जूतिम् । वरुणस्य । नाभिम् । अश्वम् ।
जज्जानम् । सरिरस्य । मध्ये ॥ शिशुम् । नदीनाम् । हरिम् ।
अद्रिबुध्नमित्यद्रि बुध्नम् । अग्ने । मा । हिंसीहं ।
परमे । व्योमनिति वि ओमन् ॥३८॥

अजस्रम् । इन्दुम् । अरुषम् । भुरण्युम् । अग्निम् ।

आदित्यम् । गर्भम् । अङ्घ्रि । प्रतिमामितिप्रति माम् । विश्वरूपमिति-
विश्व रूपम् । वृद्धि । मन्स्थाहं ॥३७॥

अश्वम् । जज्जानम् । मध्ये । अद्रिबुध्नमित्यद्रि बुध्नम् । अग्ने ॥३८॥

भुरण्युम् । अग्निम् । ऋतुशऽहर्षुतु दा? । कल्पमानं ॥३९॥

सहस्राय ॥३६॥

पर्यसा । विश्वरूपमिति विश्व रूपम् । शतायुषमिति शत आयुषम् ।
चीयमानं ॥३७॥

व्योमनिति वि ओमन् ॥३८॥

ईडे । पूर्वचित्तिमितिपूर्व चित्तिम् । नमोभिरिति नमः- भिहं ॥
सः । पूर्वभिरितिपूर्व भिहं । ऋतुशऽइत्यृतु शः । कल्प-
मानहं । गाम् । मा । हि-सीहं । अदितिम् । विराजमिति वि-
राजम् ॥३९॥

वरून्त्रीम् । त्वष्टुः । वरूणस्य । नाभिम् । अविम् ।
जज्जानाम् । रजसहं । परस्मात् ॥ महीम् । साहसीम् ।
असुरस्य । मायाम् ॥४०॥

यः । अग्निः । अग्नेः । अधि । अजायत । शोकात् ।
पृथिव्याः । उत । वा । दिवः । परि ॥ येन । प्रजाऽइतिप्र
जाः । विश्वकर्मैतिविश्व कर्मा । जजान । तम् । अग्ने ।
हेडः । परि । ते । वृणक्तु ॥४१॥

वरून्त्रीम् । त्वष्टुः । जजानाम् । परस्मात् ॥४०॥

अग्निः । अग्नेः । पृथिव्याः । प्रजाऽइतिप्र जाः । विश्वकर्मैतिविश्व
कर्मा । अग्ने । वृणक्तु ॥४१॥

पूर्वचित्तिमितिपूर्व चित्तिम् । ऋतुशऽइत्यृतु शः । विराजमिति वि-
राजम् ॥३९॥

मायाम् ॥४०॥

यः । अजायत । येन । विश्वकर्मैतिविश्व कर्मा ॥४१॥

१. ककोश एवायं पाठ उपलभ्यते । स्वरशास्त्रविरोधादयं पाठ-
श्चिन्त्यः । क्तान्ते पाठ उत्तरपदान्तोदात्तत्वेन भाव्यम् (द्र० अष्टा० ६।२।
१४५) । ककोशेऽन्यत्र (द्र० अ० १५ क० १६; अ० २१, क० ११, १२,
५३, ५४) सर्वत्र 'पूर्वचित्ति' पदमेव पठ्यते ।

इमम् । मा । हि॒॒सी॒हं । द्वि॒पाद॒मिति॒द्वि॒ पाद॑म् ।
 प॒शुम् । स॒हस्रा॒क्षऽइति॑सहस्र अ॒क्षः । मे॒धाय । ची॒य-
 मानं॑ ॥ म॒युम् । प॒शुम् । मे॒धम् । अ॒ग्ने । जुष॑स्व । तेन॑ ।
 चि॒न्वान॑ । त॒न्वः । नि । सी॒द ॥ म॒युम् । ते । शुक् ।
 ऋ॒च्छतु॑ । यम् । द्वि॒ष्मः । तम् । ते । शुक् । ऋ॒च्छतु॑ ॥४२॥

एक॑शफ॒मित्येक॑ शफम् । क॒निक्र॑दम् । वा॒जिन॑म् ।
 वा॒जिनेषु॑ ॥ गौ॒रम् । आ॒र॒ण्यम् । अनु॑ । ते । दि॒शामि॑ ॥४३॥

सा॒हस्र॑म् । श॒तधा॑र॒मिति॑शत धारम् । उ॒त्स॑म् ।
 इ॒य॒च्यमा॑न॒मिति॑वि अ॒च्यमा॑नम् । स॒रि॒रस्य॑ । म॒ध्ये ॥ घृ॒तम् ।
 दु॒हाना॑म् । अ॒दि॒तिम् । जना॑य ॥ ग॒व॒यम् ॥४४॥

द्वि॒पाद॒मिति॒द्वि॒ पाद॑म् । स॒हस्रा॒क्षऽइति॑सहस्र अ॒क्षः । अ॒ग्ने ।
 चि॒न्वान॑ । त॒न्वः । ऋ॒च्छतु॑ । द्वि॒ष्मः । ऋ॒च्छतु॑ ॥४२॥

एक॑शफ॒मित्येक॑ शफम् । क॒निक्र॑दम् । आ॒र॒ण्यम् ॥४३॥

उ॒त्स॑म् । इ॒य॒च्यमा॑न॒मिति॑वि अ॒च्यमा॑नम् । म॒ध्ये ॥४४॥

^१द्वि॒पाद॒मिति॒द्वि॒ पाद॑म् । मे॒धाय॑ । ची॒य॒मानं॑ । म॒युम् । म॒युम् ॥४२॥

^२उ॒त्स॑म् । जना॑य । ग॒व॒यम् ॥४४॥

१. ककोश एवायं पाठ उपलभ्यते । व्याकरणदृशा तत्र न पादः
 पदभावः संभवति, तस्य भसंज्ञायां विधानात् । यदि स्वतन्त्रः पादशब्द-
 समानार्थकः पच्छब्द इष्येत हृच्छब्दवत् (द्र० हृद्विषये काशिका ६।३।५१)
 बर्ह्यं पाठोऽपि साधुः स्यात् ।

२. द्र० पूर्वत्र पृष्ठ १८६ टि० ४ । 'उत्सम्' इति बम्बईमुद्रिते
 पाठः ।

ऊर्णाथुम् । वरुणस्य । नार्भिम् । त्वचम् । पशूनाम् ।
द्विपदामितिदिद्वि पदाम् । चतुष्पदाम् । चतुःपदामितिचतुः
पदाम् ॥ त्वष्टुः । प्रजानामितिप्र जानाम् । प्रथमम् ।
जनित्रम् । उष्ट्रम् ॥४५॥

अजः । हि । अग्नेः । अजनिष्ट । शोकात् । सः ।
अपश्यत् । जनितारम् । अग्ने ॥ तेन । देवाः । देवताम् ।
अग्रम् । आयन् । तेन । रोहम् । आयन् । उप । मेध्यासह ।
शरभम् ॥४६॥

त्वम् । यविष्ट । दाशुषः । नृन् । पाहि । शृणुधि ।
गिरः ॥ रक्वष । तोकम् । उत । तमना ॥४७॥

अपाम् । त्वा । एमन् । सादयामि । ओद्बन् ।
भस्मन् । ज्योतिषि । अग्ने । अर्णवे । सदेने । समुद्रे ।

द्विपदामितिदिद्वि पदाम् । चतुष्पदाम् । त्वष्टुः । प्रजानामितिप्र
जानाम् । जनित्रम् । उष्ट्रम् ॥४५॥

अग्नेः । अजनिष्ट । अपश्यत् । अग्ने । अग्रम् । मेध्यासह ॥४६॥

यविष्ट । रक्ष ॥४७॥

ओद्बन् । भस्मन् । समुद्रे । सधस्थऽहृत्सध स्थे ।

ऊर्णाथुम् ॥४५॥

आयन् । आयन् ॥४६॥

यविष्ट । नृन् ॥४७॥

सादयामि । उद्बन् । अग्ने । अग्रम् । ज्योनौ ॥४८॥

१. अपपाठोऽयं पाठान्तरं वेति विचारणीयम् । 'नृन्' इत्यस्य 'नृ?'
प्रयोगस्यापि छन्दसि सम्भवात् ।

२. अपपाठोऽयम् । 'ओद्बन्' इत्येवं पाठेन भाव्यम् ।

स॒रिरे । क्षये । स॒धिषि । स॒दने । स॒धस्थऽइति॑स॒ध स्थे ।
यो॒नौ । पु॒रिषे । पा॒थसि । पा॒ङ्ङ्क्तेन ॥४८॥

अ॒यम् । पु॒रः । भुवः॑ । तस्य॑ । प्रा॒णः । भौवा॒यन-
ऽइति॑भौव 'आ॒यनः॑ । वृ॒सन्तः॑ । प्रा॒णाय॒नऽइति॑प्राण
'आ॒यनः॑ । गा॒यत्री । वा॒सन्ती । गा॒यत्र्यै । गा॒यत्रम् ।
गा॒यत्रात् । उ॒पा॒ंशु॒रित्यु॒प अ॒ंशुः॑ । उ॒पा॒ंशो॒रित्यु॒प
अ॒ंशोः॑ । त्रि॒वृ॒दिति॑त्रि वृत् । त्रि॒वृ॒तऽइति॑त्रि वृत्तः॑ ।
र॒थन्त॒रमि॒तिर॒थम् त॒रम् । वसि॑ष्ठ॒ऽ । ऋषि॑ः । प्र॒जाप॑ति-
गृही॒तये॒तिप्र॒जाप॑ति गृही॒तया । त्वया॑ । प्रा॒णम् । गृह्ण॑मि ।
प्र॒जा॒भ्यऽइति॑प्र जा॒भ्यः॑ ॥४९॥

दु॒क्कि॒षणा । वि॒श्वक॒र्मेति॑वि॒श्व क॑र्मा । मनः॑ ।
वै॒श्वक॒र्म॒णमि॒तिवै॒श्व 'क॒र्म॒णम् । ग्री॒ष्मः॑ । मा॒नसः॑ ।

पाङ्ङ्क्तेन ॥४८॥

प्रा॒णाय॒नऽइति॑प्राण आ॒यनः॑ । गा॒यत्री । गा॒यत्र्यै । गा॒यत्रम् ।
गा॒यत्रात् । उ॒पा॒ंशु॒रित्यु॒प अ॒ंशुः॑ । उ॒पा॒ंशो॒रित्यु॒प अ॒ंशोः॑ ।
त्रि॒वृ॒दिति॑त्रि वृत् । त्रि॒वृ॒तऽइति॑त्रि वृत्तः॑ । वसि॑ष्ठ॒ऽ । प्र॒जाप॑तिगृही॒तये॒ति-
प्र॒जाप॑ति गृही॒तया । गृह्ण॑मि । प्र॒जा॒भ्यऽइति॑प्र जा॒भ्यः॑ ॥४९॥

दु॒क्षि॒णा । वि॒श्वक॒र्मेति॑वि॒श्व क॑र्मा । वै॒श्वक॒र्म॒णमि॒तिवै॒श्व क॑र्म॒णम् ।

अ॒यम् । भौवा॒यनऽइति॑भौव आ॒यनः॑ । प्रा॒णाय॒नऽइति॑प्राण आ॒यनः॑ ।
गा॒यत्री । गा॒यत्र्यै । गा॒यत्रम् । गा॒यत्रात् । त्रि॒वृ॒दिति॑त्रि वृत् । त्रि॒वृ॒तऽइति॑त्रि
वृत्तः॑ । प्र॒जाप॑तिगृही॒तये॒तिप्र॒जाप॑ति गृही॒तया । त्वया॑ ॥४९॥

वि॒श्वक॒र्मेति॑वि॒श्व क॑र्मा । वै॒श्वक॒र्म॒णमि॒तिवै॒श्व क॑र्म॒णम् । अ॒न्तर्या॒म-

१. 'आयनः' इति काशिकः पाठः ।

२. 'कर्मणम्' इति काशिकः पाठः ।

त्रिष्टुप् । त्रिस्तुबितित्त्रि स्तुप् । ग्रैष्मी । त्रिष्टुभः ।
त्रिस्तुभऽइतित्त्रि स्तुभः । स्वारम् । स्वारात् । अन्तर्व्यामि-
ऽइत्यन्तं ग्रामः । अन्तर्व्यामादित्यन्तं ग्रामात् ।
पञ्चदशऽइतिपञ्च दशः । पञ्चदशादितिपञ्च दशात् । बृहत् ।
भरद्वाजऽइतिभरत् वाजः । मनः ॥५०॥

पश्चात् । विश्वव्यचाऽइतिविश्व व्यचाः । चक्षुः ।
वैश्वव्यचसमितिर्वैश्व 'व्यचसम् । वृषाः । चाक्षुष्यः ।
जगती । वृषी । जगत्याः । ऋक्सममित्यूक् समम् ।
ऋक्समादित्यूक् समात् । शुक्रः । शुक्रात् । सप्तदश-

ग्रैष्मिः । त्रिष्टुप् । त्रिस्तुबितित्त्रि स्तुप् । ग्रैष्मी । त्रिष्टुभः । त्रिस्तुभऽइतित्त्रि
स्तुभः । अन्तर्व्यामिऽइत्यन्तं ग्रामः । अन्तर्व्यामादित्यन्तं ग्रामात् ।
भरद्वाजऽइतिभरत् वाजः ॥५०॥

पश्चात् । विश्वव्यचाऽइतिविश्व व्यचाः । चक्षुः । वैश्वव्यचसमितिर्वैश्व
व्यचसम् । चाक्षुष्यः । जगत्याः । ऋक्सममित्यूक् समम् । ऋक्समादि-
त्यूक् समात् । शुक्रः । शुक्रात् । सप्तदशऽइतिसप्त दशः । सप्तदशादितिसप्त

ऽइत्यन्तं ^२ग्रामः । अन्तर्व्यामादित्यन्तं ^३ग्रामात् । भरद्वाजऽइतिभरद्
वाजः ॥५०॥

विश्वव्यचाऽइतिविश्व व्यचाः । वैश्वव्यचसमितिर्वैश्व व्यचसम् ।
^४वृषाः । ^५ऋक्सममित्यूक् समम् । ^६ऋक्समादित्यूक् समात् ।

१. 'व्यचसम्' इति काशिकः पाठः ।

२. ककोशशैल्यनुसारमिह 'ग्रामः' इति शुद्धः पाठो ज्ञेयः ।

३. ककोशशैल्यनुसारमिह 'ग्रामात्' इति शुद्धः पाठो ज्ञेयः ।

४. अपपाठोऽयमेकवकारवान् । 'वृषाः' इति पाठेन भाव्यम् ।

५. द्र० पूर्वत्र पृष्ठ ४५ टि० २ ।

ऽइतिसप्त दशः । सप्तदशादितिसप्त दशात् । वैरूपम् ।
जमदग्निरितिजमत् अग्निः । चक्कपुः ॥५१॥

इदम् । उत्तरात् । स्वरितिस्वः । श्रोत्रम् । सौवम् ।
शरत् । श्रोत्री । अनुष्टुप् । अनुस्तुबित्यनु स्तुप् । शारदी ।
अनुष्टुभः । अनुस्तुभऽइत्यनु स्तुभः । ऐडम् । ऐडात् ।
मन्थी । मन्थिनः । एकविंशऽइत्येक विंशः । एकवि-
ंशादित्येक विंशात् । वैराजम् । विश्वामित्रः ।
श्रोत्रम् ॥५२॥

इयम् । उपरि । मतिः । तस्यै । वाक् । माच्या ।
हेमन्तः । वाच्यः । पङ्क्तिः । हैमन्ती । पङ्क्त्यै । निधनवदिति-
निधनं वत् । निधनवत्ऽइतिनिधनं वतः । आग्रयणः ।
आग्रयणात् । त्रिणवत्रयस्त्रिंशौ । त्रिनवत्रयस्त्रिंशाविति-

दशात् । जमदग्निरितिजमत् अग्निः । चक्कपुः ॥५१॥

श्रोत्रम् । श्रोत्री । अनुष्टुप् । अनुस्तुबित्यनु स्तुप् । अनुष्टुभः ।
अनुस्तुभऽइत्यनु स्तुभः । एकविंशऽइत्येक विंशः । एकविंशादित्येक
विंशात् । विश्वामित्रः । श्रोत्रम् ॥५२॥

माच्या । वाच्यः । आग्रयणः । आग्रयणात् । त्रिणवत्रयस्त्रिंशौ ।

^१ वैरूपम् ॥५१॥

^२ सौवम् ॥५२॥

इयम् । ^३ हैमम् । ती । निधनवदितिनिधनं वत् । निधनवत्ऽइति-
निधनं वतः । आग्रयणः । आग्रयणात् । त्रिणवत्रयस्त्रिंशौ । त्रिनवत्रयस्त्रिंश-

१. अपपाठोऽयमेकवकारवान् । 'वैरूपम्' इति पाठेन भाव्यम् ।

२. अपपाठोऽयं पाठान्तरं वेति चिन्त्यम् ।

३. अपपाठोऽयमस्थानेऽवग्रहरूपः । 'हैमन्ती' इति साधुः पाठो ज्ञेयः ।

त्रिनवत्रयस्त्रिंशौ । त्रिणवत्रयस्त्रिंशाभ्याम् । त्रिनवत्रयस्त्रिं-
 शाभ्यामिति त्रिनवत्रयस्त्रिंशाभ्याम् । शाक्वरैर्वते-
 ऽइति शाक्वरैर्वते । विश्वकर्मेति विश्व कर्मा । वाचम् ॥
 लोकम् । ता७ । इन्द्रम् ॥५३॥

॥ इति वाजसनेयिसंहितापदे त्रयोदशोऽध्यायः ॥

त्रिनवत्रयस्त्रिंशाविति त्रिनवत्रयस्त्रिंशौ । त्रिणवत्रयस्त्रिंशाभ्याम् ।
 त्रिनवत्रयस्त्रिंशाभ्यामिति त्रिनवत्रयस्त्रिंशाभ्याम् । शाक्वरैर्वते ऽइति शाक्वरैर्वते ।
 विश्वकर्मेति विश्व कर्मा ॥५३॥

शाविति त्रिनवत्रयस्त्रिंशौ । त्रिणवत्रयस्त्रिंशाभ्याम् । त्रिनवत्रयस्त्रिं-
 शाभ्यामिति त्रिनवत्रयस्त्रिंशाभ्याम् । विश्वकर्मेति विश्व कर्मा ॥५३॥

॥ इति श्रीवाजसनेयिसंहितापदे त्रयोदशोऽध्यायः ॥



चतुर्दशोऽध्यायः

ध्रुवक्षिप्तिरिति ध्रुवक्षिप्तिः । ध्रुवयोनिरिति ध्रुव
योनिरिति । ध्रुवा । असि । ध्रुवम् । योनिम् । आ । सीद ।
साधुयेतिसाधु या ॥ उक्त्यस्य । केतुम् । प्रथमम् । जुषाणा ।
अश्विना । अक्षर्युऽइत्यक्षर्युः । सादयताम् । इह । त्वा ॥ १॥

कुलायिनी । घृतवतीति घृत वती । पुरन्धिरिति पुरम्
धिरिति । स्योने । सीद । सदाने । पृथिव्या ॥ अभि । त्वा ।
रुद्रा ॥ वसवः । गृणन्तु । इमा । ब्रह्म । पीपिहि ।
सौभगाय ॥ २॥

सै ॥ दक्षपैः । दक्षपितेति दक्षपि पिता । इह ।

ध्रुवक्षितिः ध्रुवक्षितिः । ध्रुवयोनिरिति ध्रुव योनिरिति । उक्त्यस्य ।
अश्विना । अध्वर्युऽइत्यध्वर्युः ॥ १॥

पृथिव्या ॥ रुद्रा ॥ ब्रह्म ॥ २॥

दक्षैः । दक्षपितेति दक्ष पिता । सुम्ने । तन्वा ॥ ३॥

‘ध्रुवयोनिरिति ध्रुव योनिरिति । योनिम् । साधुयेतिसाधु २ इत्या ।
अध्वर्युऽइत्यध्वर्युः । सादयताम् ॥ १॥

कुलायिनी । घृतवतीति घृत वती । सौभगाय ॥ २॥

१. अपपाठोऽयम्, कशैत्यनुसारं ‘ध्रुवयोनिरिति ध्रुव योनिरिति’ इत्येवं
पाठेन भाव्यम् ।

२. अपपाठोऽयम्, ‘आ’ इत्येवं साधुना पाठेन भाव्यम् ।

सीद । देवानाम् । सुम्ने । बृहते । रणाय ॥ पितेवेतिपिता
इव । एधि । सूनवे । आ । सुशेवेतिमु शेवा । स्वावेशेतिमु
१ आवेशा । तद्वा । सम् । विशस्व ॥३॥

पृथिव्याः । पुरीषम् । अग्नि । अप्सः । नाम ।
ताम् । त्वा । विश्वे । अभि । गृणन्तु । देवाः ॥ स्तोमपृष्ठेतिस्तोमं
पृष्ट्वा । घृतवतीतिघृत वती । इह । सीदु । प्रजावदितिप्रजा
वत् । अस्मेऽइत्यस्मे । द्रविणा । आ । यजस्व ॥४॥

अदित्याहं । त्वा । पृष्ठे । सादयामि । अन्तरिक्षस्य ।
धर्त्रीम् । विष्टम्भनीम् । दिशाम् । अधिपन्नीमिच्यधि

पृथिव्याः । २ अप्सः । विश्वे । स्तोमपृष्ठेतिस्तोमं पृष्ट्वा । प्रजावदितिप्रजा
वत् । अस्मेऽइत्यस्मे ॥४॥

अदित्याहं । पृष्ठे । अन्तरिक्षस्य । धर्त्रीम् । विष्टम्भनीम् । ३ द्रप्सः ।

रणाय ॥३॥

४ अप्सः । घृतवतीतिघृत वती । प्रजावदितिप्रजा वत् । यजस्व ॥४॥

सादयामि । ५ द्रप्सः । विश्वकर्मैतिविश्व कर्म ॥५॥

१. 'आवेशा' इति काशिकः पाठः ।

२. मुम्बईमुद्रिते 'अप्सः' इति द्वित्वं पकारस्य द्वितीयवर्णापत्तिश्च
दृश्यते । एवमुत्तरमन्त्रे 'द्रप्सः' इत्यत्रापि । १३।४ पदपाठे तु 'द्रप्सः द्रप्सम्'
इत्यनयोः पकार एव श्रूयते ।

३. द्रष्टव्या पूर्वा १४।४ मुम्बईपाठस्था टिप्पणी २ ।

४. अत्र 'वत्सोत्स' वत् द्वितीयवर्णापत्तिर्न दृश्यते । द्र० पूर्वत्र पृष्ठ २१३
टि० २ ।

५. इहापि द्वितीयवर्णापत्तिर्न दृश्यते । द्र० पूर्वा १४।४ 'अप्सः' पदस्य
टिप्पणी ४ ।

पत्नीम् । भुवनानाम् ॥ ऊर्मिः । द्रप्सः । अपाम् । असि ।
विश्वकर्मेतिविश्व कर्मा । ते । ऋषिः ॥ शुक्रः ।
शुचिः । ग्रैष्मौ ॥५॥

सजूरितिसु जूः । ऋतुभिरित्युतु भिः । विधा-
भिरिति विधा भिः । देवैः । देवैः । ब्रयोनाधैरिति वयं
नाधैः । अग्नये । त्वा । वैश्वानराय । वसुभिरिति वसु भिः ।
रुद्रैः । आदित्यैः । विश्वैः । देवैः ॥६॥

प्राणम् । मे । पाहि । अपानमित्यप आनम् । इयान-
मिति वि आनम् । चक्षुः । उड्या । वि । भाहि ।
श्रोत्रम् । श्लोक्य ॥ अपः । पिन्व । ओषधीः । जिन्व ।

विश्वकर्मेतिविश्व कर्मा । शुक्रः । ग्रैष्मौ ॥५॥

ऋतुभिरित्युतु भिः । अग्नये । वैश्वानराय । रुद्रैः । आदित्यैः ।
विश्वैः ॥६॥

अपानमित्यप आनम् । चक्षुः । श्रोत्रम् । पिन्व । जिन्व ।

१ विधाभिरिति विधा भिः । ब्रयोनाधैरिति वयं नाधैः । अग्नये ।
२ वैश्वानराय । वसुभिरिति वसु भिः ॥६॥

व्यानमिति वि आनम् । ४ श्लोक्य । ५ इर्य ॥७॥

१. कशैत्यनुसारमुभयत्र द्विवकारवता पाठेन भाव्यम् ।

२. इतः पूर्वमेकस्या मन्त्रकण्डिकायाः पूर्वं गतत्वान्नेह तत्पदानि पदपाठे
पठ्यन्ते । अत इत आरभ्यैकस्यायाः कण्डिकासंख्याया भेदो द्रष्टव्यः ।

३. कशैत्यनुसारमिह '० वसु' इत्येवं पाठेन भाव्यम् ।

४. कशैत्यनुसारमिह 'वि' इत्येवं द्विवकारवता पाठेन भाव्यम् ।

५. अपपाठोऽयम्, 'श्लोक्य' इति साधुपाठो ज्ञेयः ।

६. अपपाठोऽयम् 'इर्य' इत्येवं पाठेन भाव्यम् ।

द्विपादितिद्वि पात् । अव । चतुष्पात् । चतुःपादितिचतुः
पात् । पाहि । दिवः । वृष्टिम् । आ । ईरय ॥७॥

मूर्द्धा । वयः । प्रजापतिरितिप्रजा पतिः । छन्दः ।
क्षत्रम् । मयन्दम् । विष्टम्भः । अधिपतिरित्यधि
पतिः । विश्वकर्मैतिविश्व कर्मा । परमेष्टी । परमेस्थीति-
परमे स्त्री । वस्तः । विलमिति वि वलम् । वृष्णिः ।
विशालमिति वि शालम् । पुरुषः । तन्द्रम् । व्याघ्रः ।
अनाष्टम् । सिंहः । छदिः । पृष्ठवाडितिपृष्ठ वाट् ।
बृहती । उक्क्षा । कुक्कुप् । ऋषभः । सतोबृहतीतिसतः
बृहती ॥८॥

अनड्वान् । पङ्क्तिः । धेनुः । जगती । त्र्यविरितित्रि
अविः । त्रिष्टुप् । त्रिस्तुबितित्रि स्तुप् । दिच्यवाडितिदिच्य

द्विपादितिद्वि पात् । चतुष्पात् । वृष्टिम् ॥७॥

प्रजापतिरितिप्रजा पतिः । क्षत्रम् । विष्टम्भः । अधिपतिरित्यधि
पतिः । विश्वकर्मैतिविश्व कर्मा । परमेष्टी । परमेस्थीतिपरमे स्त्री । वृष्णिः ।
व्याघ्रः । अनाष्टम् । पृष्ठवाडितिपृष्ठ वाट् । उक्क्षा ॥८॥

अनड्वान् । त्र्यविरितित्रि अविः । त्रिष्टुप् । त्रिस्तुबितित्रि स्तुप् ।

वयः । मयन्दम् । विश्वकर्मैतिविश्व कर्मा । ^१विलमिति
^१वलम् । ^२विशालमिति वि शालम् । पृष्ठवाडितिपृष्ठ वाट् ॥८॥

१. अत्रोभयत्र बकारपाठो लेखकप्रमादज उत पाठान्तरमिति विचारार्हम् ।
स्वामिद्वयानन्दोऽस्य (१४।६) मन्त्रस्य व्याख्याने 'विविधं बलं यस्मात्' इति
व्याचक्षणो बकारवन्तं पाठं स्वीकरोति । तथैव च तदीये पदपाठेऽपि दृश्यते ।

२. ककोवोऽेत्यनुसारमिह 'वि' इत्येवं पाठेन भाव्यम् ।

वाट् । विराडितिवि राट् । पञ्चाविरितिपञ्च अविहं ।
गायत्री । त्रिवत्सऽइतित्वि वत्सः । उष्णिक् । तुर्य्य-
वाडितितुर्य्य वाट् । अनुष्टुप् । अनुस्तुबित्यनु स्तुप् ॥९॥

इन्द्राग्नीऽइतीन्द्राग्नी । अद्यथमानाम् । इष्टकाम् ।
दृष्टतम् । युवम् ॥ पृष्ठेन । द्यावापृथिवीऽइतिद्यावापृथिवी ।
अन्तरिक्षम् । च । वि । बाधसे ॥१०॥

विश्वकर्म्मैतिविश्व कर्म्मा । त्वा । सादयतु । अन्त-
रिक्षस्य । अन्तरिक्षम् । वायुः ॥११॥

राज्जी । अग्नि । प्राची । दिक् । विराडितिवि राट् ।
दक्षिणम् । सम्प्राडितिसम् राट् । प्रतीची । स्वराडितिस्र

दित्यवाडितित्य वाट् । गायत्री । त्रिवत्सऽइतित्रि वत्सः । उष्णिक् ।
अनुष्टुप् । अनुस्तुबित्यनु स्तुप् ॥९॥

इन्द्राग्नीऽइतीन्द्राग्नी । अद्यथमानाम् । इष्टकाम् । पृष्ठेन । द्यावापृथिवी-
ऽइतिद्यावापृथिवी । अन्तरिक्षम् ॥१०॥

विश्वकर्म्मैतिविश्व कर्म्मा । अन्तरिक्षस्य । अन्तरिक्षम् ॥११॥

राज्जी । दक्षिणम् । सम्प्राडितिसम् राट् । अधिपत्नीत्याधि पत्नी ॥१२॥

दित्यवाडितित्य वाट् । विराडितिवि राट् । गायत्री । त्रिवत्स-
इतित्रि वत्सः । तुर्य्यवाडितितुर्य्य वाट् ॥९॥

युवम् ॥१०॥

विश्वकर्म्मैतिविश्व कर्म्मा । सादयतु ॥११॥

विश्वकर्म्मैतिवि राट् । ३ सम्प्राडितिसम् राट् । ४ नभः ।

१. वत्सशब्दे द्वितीयवर्णापत्तिर्न दृश्यते । द्र० पृष्ठ २१३ टि० २ ।

२. ककोशशैल्यनुसारमिह 'वि' इत्येवं पाठेन भाव्यम् ।

३. द्र० पूर्वत्र पृष्ठ २१४ टि० १ ।

४. एतस्याः कण्डिकायास्त्रीण्येवापुनरुक्तानि पदानि पदपाठ एतस्यामेव
कण्डिकायां पठितानि ।

राट् । उदींची । अधिपत्नीत्यधि पत्नी । बृहती ॥ नभः ।
नभस्यः । वार्षिकौ ॥ इषः । ऊर्जः । शारदौ ॥ १२ ॥

आयुः । मे । पाहि । प्राणम् । अपानमित्यप आनम् ।
व्यानमिति वि आनम् । चक्षुः । श्रोत्रम् । वाचम् ।
पिन्व । मनः । जिह्व । आत्मानम् । पाहि । ज्योतिः ।
यच्छ ॥ १३ ॥

मा । छन्दः । प्रमेतिप्र मा । प्रतिमेतिप्रति मा ।
अस्त्रिवयः । पङ्क्तिः । उष्णिक् । बृहती । अनुष्टुप् । अनु-
स्तुबित्यनु स्तुप् । विराडिति वि राट् । गायत्री । त्रिष्टुप् ।
त्रिस्तुबिति त्रि स्तुप् । जगती ॥ १४ ॥

पृथिवी । अन्तरिक्षम् । द्यौः । समाह । नक्षत्राणि ।

अपानमित्यप आनम् । चक्षुः । श्रोत्रम् । पिन्व । जिह्व ।
आत्मानम् । यच्छ ॥ १३ ॥

प्रमेतिप्र मा । प्रतिमेतिप्रति मा । उष्णिक् । अनुष्टुप् । अनुस्तुबित्यनु
स्तुप् । गायत्री । त्रिष्टुप् । त्रिस्तुबिति त्रि स्तुप् ॥ १४ ॥

अन्तरिक्षम् । नक्षत्राणि । हिरण्यम् । अश्वः ॥ १५ ॥

१ इषः ॥ १२ ॥

आयुः । व्यानमिति वि २ आनम् । यच्छ ॥ १३ ॥

विराडिति वि ३ राट् ॥ १४ ॥

१. एतस्याः कण्डिकाया अपि त्रीण्येवापुनरुक्तानि पदानि पदपाठ
एतस्यामेव कण्डिकायामन्ते पठितानि । अत इत उत्तरं चतसृणां मन्त्रकण्डिका-
संख्यानां भेदो ज्ञेयः ।

२. ककोशशैल्यनुसारमिह 'वि' इत्येवं पाठेन भाव्यम् ।

३. ककोशशैल्यनुसारमिह 'वि' इत्येवं पाठेन भाव्यम् ।

वाक् । मनः । कृषिः । हिरण्यम् । गौः । अजा ।
अश्वः ॥१५॥

अग्निः । देवता । वातः । सूर्यः । चन्द्रमा ।
वसवः । रुद्राः । आदित्याः । मरुतः । विश्वे । देवाः ।
बृहस्पतिः । इन्द्रः । वरुणः ॥१६॥

मूर्द्धा । असि । राट् । ध्रुवा । धरुणा । धन्त्री । धरणी ॥
आयुषे । त्वा । वर्चसे । कृष्यै । क्षेमाय ॥१७॥

यन्त्री । राट् । यन्त्री । यमनी । ध्रुवा । धरित्री ॥
इषे । ऊर्जे । रय्यै । पोषाय ॥१८॥

आशुः । त्रिवृदिति त्रि वृत् । भान्तः । पञ्चदश-
ऽइति पञ्च दशः । व्योमेति वि ओमा । सप्तदशऽइति सप्त
दशः । धरुणः । एकविंशऽइत्येक विंशः । प्रतृप्तिरिति प्र

अग्निः । रुद्राः । आदित्याः । विश्वे । बृहस्पतिः ॥१६॥

कृष्यै ॥१७॥

यन्त्री । यन्त्री । धरित्री ॥१८॥

त्रिवृदिति त्रि वृत् । एकविंशऽइत्येक विंशः । प्रतृप्तिरिति प्र

सूर्यः ॥१६॥

आयुषे । क्षेमाय ॥१७॥

यन्त्री । यमनी । रय्यै । पोषाय ॥१८॥

त्रिवृदिति त्रि वृत् । व्योमेति वि ओमा । अभिवर्त्तऽइत्यभि

१. ककोशसूत्रानुसारमिह 'वि' इत्येवं पाठेन भाव्यम् ।

तृत्तिः । अष्टादशऽइत्यष्टा दशः । तपः । नवदश-
 इतिनव दशः । अभीवर्त्तः । अभिवर्त्तऽइत्यभि वर्त्तः ।
 सविंशऽइतिस विंशः । वचः । द्वाविंशः । सम्भरण-
 इतिसम्भरणः । त्रयोविंशऽइतित्रयः विंशः । योनिः ।
 चतुर्विंशऽइतिचतुः विंशः । गन्भीः । पञ्चविंशऽइति-
 पञ्च विंशः । ओजः । त्रिणवः । त्रिनवऽइतित्ति नवः ।
 क्रतुः । एकत्रिंशऽइत्येक त्रिंशः । प्रतिष्ठा ।
 प्रतिस्थेतिप्रति स्था । त्रयस्त्रिंशऽइतित्रयः त्रिंशः ।
 ब्रह्मस्य । विष्टपम् । चतुस्त्रिंशऽइतिचतुः त्रिंशः ।
 नाकः । षट्त्रिंशऽइतिषट् त्रिंशः । विवर्त्तऽइतिवि
 वर्त्तः । अष्टाचत्वारिंशऽइत्यष्टा चत्वारिंशः । धर्तम् ।
 चतुष्टोमः । चतुस्तोमऽइतिचतुः तोमः ॥१९॥

अग्नेः । भागः । असि । दीक्षणायाः । आधिपत्य-
 मित्याधि पत्यम् । ब्रह्म । स्पृतम् । त्रिवृदिति त्रि वृत् ।

तृत्तिः । अष्टादशऽइत्यष्टा दशः । अभिवर्त्तऽइत्यभि वर्त्तः । त्रयोविंश-
 इतित्रयः विंशः । त्रिनवऽइतित्ति नवः । एकत्रिंशऽइत्येक त्रिंशः ।
 प्रतिष्ठा । प्रतिस्थेतिप्रति स्था । त्रयस्त्रिंशऽइतित्रयः त्रिंशः । ब्रह्मस्य ।
 विष्टपम् । चतुस्त्रिंशऽइतिचतुः त्रिंशः । षट्त्रिंशऽइतिषट् त्रिंशः ।
 अष्टाचत्वारिंशऽइत्यष्टा चत्वारिंशः । चतुष्टोमः ॥१९॥

अग्नेः । दीक्षायाः । आधिपत्यमित्याधि पत्यम् । ब्रह्म । त्रिवृदिति त्रि
 वर्त्तः । सविंशऽइतिस विंशः । त्रयोविंशऽइतित्रयः विंशः ।
 चतुर्विंशऽइतिचतुः विंशः । पञ्चविंशऽइतिपञ्च विंशः । त्रयस्त्रिंश-
 इतित्रयः त्रिंशः । विवर्त्तऽइतिवि वर्त्तः ॥१९॥

दीक्षायाः । त्रिवृदिति त्रि वृत् । एकविंशऽइत्येक विंशः ॥२०॥

स्तोमः । इन्द्रस्य । द्विष्णोऽं । क्षत्रम् । पञ्चदशइतिपञ्च
दशः । नृचक्षुषसामिति नृ चक्षुषसाम् । धातुः । जनित्रम् ।
सप्तदशइतिसप्त दशः । मित्रस्य । वरुणस्य । दिवः ।
बृष्टिः । वातः । स्पृतः । एकविंशइत्येक विंशः ॥२०॥

ब्रह्मनाम् । रुद्राणाम् । चतुष्पात् । चतुःपादितिचतुः
पात् । चतुर्विंशइतिचतुः विंशः । आदित्यानाम् ।
मरुताम् । गर्भोऽं । स्पृताः । पञ्चविंशइतिपञ्च विंशः ।
अदित्यै । पूष्णः । ओजः । त्रिणवः । त्रिनवइतित्ति
नवः । देवस्य । सवितुः । बृहस्पतेऽं । समीचीऽं । दिशः ।
स्पृताः । चतुष्टोमः । चतुस्तोमइतिचतुः स्तोमः ॥२१॥

यवानाम् । अयवानाम् । प्रजाइतिप्र जाः । चतु-
श्चत्वारिंशइतिचतुः चत्वारिंशः । ऋभूणाम् । विश्वै-

भूत् । द्विष्णोऽं । क्षत्रम् । जनित्रम् । सप्तदशइतिसप्त दशः । मित्रस्य ।
बृष्टिः । एकविंशइत्येक विंशः ॥२०॥

रुद्राणाम् । चतुष्पात् । आदित्यानाम् । अदित्यै । पूष्णः । त्रिनवइतित्ति
नवः । बृहस्पतेऽं । चतुष्टोमः ॥२१॥

प्रजाइतिप्र जाः । चतुश्चत्वारिंशइतिचतुः चत्वारिंशः ।

चतुर्विंशइतिचतुः विंशः । पञ्चविंशइतिपञ्च विंशः ।
२आदित्यै ॥२१॥

यवानाम् । अयवानाम् । ३सहः ॥२२॥

१. 'चत्वारिंशः' इति काशिकः पाठः ।

२. अपपाठोऽयं लेखकप्रमादजः, 'अदित्यै' इति साधुज्ञेयः ।

३. इत आरभ्य पठितानि त्रीणि पदान्युत्तरस्याः कण्डिकाया इहैव
पदपाठे पठितानि । अत इत आरभ्य पञ्चानां मन्त्रकण्डिकासंख्यानां भेदो ज्ञेयः ।

षाम् । देवानाम् । भूतम् । त्रयस्त्रिंशद्वितित्रयं त्रिंशः ॥
सहः । सहस्रः । हैमन्तिकौ ॥२२॥

एकया । अस्तुवत् । प्रजाद्विप्र जाः । अधीयन्त ।
प्रजापतिरितिप्रजा पतिः । अधिपतिरित्यधि पतिः ।
आसीत् । तिसृभिरितितिसृ भिः । ब्रह्मम् । असृज्यत् ।
ब्रह्मणः । पतिः । पञ्चभिरितिपञ्च भिः । भूतानि ।
असृज्यन्त । भूतानाम् । सप्तभिरितिसप्त भिः । सप्त-
ऽऋषयद्वितिसप्त ऋषयः । धाता ॥२३॥

नवभिरितिनव भिः । पितरः । अदितिः । अधि-
पत्नीत्यधि पत्नी । एकादशभिरित्येकादश भिः ।
ऋतवः । आर्त्तवाः । अधिपतयद्वित्याधि पतयः । अस्तन् ।
त्रयोदशभिरितित्रयोदश भिः । मासाः । सव्यस्तरः ।
पञ्चदशभिरितिपञ्चदश भिः । क्षत्रम् । इन्द्रः । सप्तदश-

बिम्बेषाम् । त्रयस्त्रिंशद्वितित्रयं त्रिंशः ॥२२॥

प्रजाद्विप्र जाः । प्रजापतिरितिप्रजा पतिः । अधिपतिरित्यधि
पतिः । ब्रह्म । असृज्यत् । ब्रह्मणः । असृज्यन्त । सप्तभिरितिसप्त भिः ।
सप्तऽऋषयद्वितिसप्त ऋषयः ॥२३॥

अधिपत्नीत्यधि पत्नी । एकादशभिरित्येकादश भिः । अधिपतय-
द्वित्याधि पतयः । त्रयोदशभिरितित्रयोदश भिः । सव्यस्तरः । क्षत्रम् ।
सप्तदशभिरितिसप्तदश भिः । ग्राम्याः । बृहस्पतिः ॥२४॥

एकया । अधीयन्त । सप्तऽऋषयद्वितिसप्त ऋषयः ॥२३॥

अधिपतयद्वित्याधि पतयः । त्रयोदशभिरितित्रयोदश भिः

भिरितिसप्तदश भिः । ग्राम्म्याः । पशवः ।
बृहस्पतिः ॥२४॥

नवदशभिरितिनवदश भिः । शूद्राव्यौ । असृज्ये-
ताम् । अहोरात्रेऽइत्यहोरात्रे । अधिपत्नीऽइत्यधि पत्नी ।
आस्ताम् । एकविंशत्येत्येकं विंशत्या । एकशफा-
ऽइत्येकं शफाः । वरुणः । त्रयोविंशत्येतित्रयः
विंशत्या । क्षुद्राः । पूषा । पञ्चविंशत्येतपञ्च विंशत्या ।
आरण्याः । वायुः । सप्तविंशत्येतिसप्त विंशत्या ।
द्यावापृथिवीऽइतिद्यावापृथिवी । द्वि । ऐताम् । वसवः ।
रुद्राः । आदित्याः । अनुव्यायन्नित्यनु व्यायन् । ते ।
एव ॥२५॥

शूद्राव्यौ । असृज्येताम् । अहोरात्रेऽइत्यहोरात्रे । अधिपत्नीऽइत्यधि
पत्नी । एकविंशत्येत्येकं विंशत्या । एकशफाऽइत्येकं शफाः । त्रयोवि-
ंशत्येतित्रयः विंशत्या । क्षुद्राः । पञ्चविंशत्येतपञ्च विंशत्या ।
आरण्याः । सप्तविंशत्येतिसप्त विंशत्या । द्यावापृथिवीऽइतिद्यावापृथिवी ।
रुद्राः । आदित्याः । अनुव्यायन्नित्यनु व्यायन् ॥२५॥

१ अधिपतस्यऽइत्यधि पतस्यः । २ अधिपतस्यऽइत्यधि पतिः ॥२४॥

शूद्राव्यौ । एकविंशत्येत्येकं विंशत्या । त्रयोविंशत्येतित्रयः
विंशत्या । पञ्चविंशत्येतपञ्च विंशत्या । वायुः । सप्तविंशत्येतिसप्त
विंशत्या । अनुव्यायन्नित्यनु व्यायन् ॥२५॥

१. मन्त्रपाठे पुनः पठितं पदपाठे च परित्यक्तं पदमिह ककोशे
बहुवचनान्तमशुद्धं पठ्यते, मन्त्र एकवचनान्तपाठो दृश्यते ।

२. अत्रापि पूर्ववदपपाठः, इह तु इति करणात् पूर्वं बहुवचनान्तं
पठ्यतेऽवग्रहादुत्तरं चैकवचनान्तम् ।

नवविंशत्येतिनव विंशत्या । वनस्पतयं । सोमः ।
 एकत्रिंशतेत्येकं त्रिंशता । प्रजाऽइतिप्र जाः । सर्वाः ।
 च । अयंवा । च । त्रयस्त्रिंशतेतित्रयः । त्रिंशता ।
 भूतानि । अशाम्यन् । प्रजापतिरितिप्रजा पतिः । परमेष्ठी ।
 परमेस्थीतिपरमे स्थी ॥२६॥

॥ इति वाजसनेयिसंहितापदे चतुर्दशोऽध्यायः ॥

नवविंशत्येतिनव विंशत्या । वनस्पतयं । एकत्रिंशतेत्येकं
 त्रिंशता । प्रजाऽइतिप्र जाः । त्रयस्त्रिंशतेतित्रयः । त्रिंशता ।
 अशाम्यन् । प्रजापतिरितिप्रजा पतिः । परमेष्ठी । परमेस्थीतिपरमे स्थी ॥२६॥

नवविंशत्येतिनव विंशत्या । वनस्पतयं । 'अधिपतयऽइत्यधि
 पतयं । अयंवाः । 'अयंवा । त्रयस्त्रिंशतेतित्रयः । त्रिंशता ॥२६॥

॥ इति श्रीवाजसनेयिसंहितापदे चतुर्दशमोऽध्यायः ॥

१. द्र० पूर्वत्र पृष्ठ २४४ टि० १ ।

२. अपपाठोऽयम्, 'अयंवा' इति शुद्धेन पाठेन भाव्यम् ।

३. द्र० पूर्वत्र पृष्ठ २१४ टि० २ ।

पञ्चदशोऽध्यायः

अग्ने । जातान् । प्र । नुद । न॑ । सपत्नानितिसु
पत्नान् । प्रति । अजातान् । नुद । जातवेदऽइतिजात वेद॑ ।
अधि । न॑ । ब्रूहि । सुमनाऽइतिसु मना॑ । अहेडन् ।
तव । स्याम् । शर्मन् । त्रिवरूथऽइतित्रि वरूथे । उद्भा-
वित्युत् भौ ॥१॥

सहसा । जातान् । प्र । नुद । न॑ । सपत्नानितिसु
पत्नान् । प्रति । अजातान् । जातवेदऽइतिजात वेद॑ ।
नुदस्व ॥ अधि । न॑ । ब्रूहि । सुमनस्यमानऽइतिसु
'मनस्यमानं' ॥२॥

षोडशी । स्तोमः । ओजः । द्रविणम् । चतुश्चत्वारि-

अग्ने । सपत्नानितिसु पत्नान् । त्रिवरूथऽइतित्रि वरूथे । उद्भा-
वित्युत् भौ ॥१॥

सपत्नानितिसु पत्नान् ॥२॥

जातवेदऽइतिजात वेद॑ । त्रिवरूथऽइतित्रि वरूथे ॥१॥

जातवेदऽइतिजात वेद॑ ॥२॥

५शऽइतिचतुः^१ चत्वारिंशः^२ । स्तोमः^३ । वर्चः^४ । द्रविणम् ॥
अग्नेः ॥३॥

एवं^५ । छन्दः^६ । वरिवः^७ । शम्भूरितिंशम् भूः^८ ।
परिभूरितिपरि भूः^९ । आच्छदित्या छत् । मनः^{१०} । इयचः^{११} ।
सिन्धुः^{१२} । समुद्रः^{१३} । सरिरम् । ककुप् । त्रिककुबितिति
ककुप् । काड्यम् । अङ्गुपम् । अक्षरपङ्क्तिरित्यक्षरं पङ्क्तिः^{१४} ।
पदपङ्क्तिरितिपद पङ्क्तिः^{१५} । विष्टारपङ्क्तिः^{१६} । विस्तारपङ्क्तिरिति-
विस्तार पङ्क्तिः^{१७} । क्षुरः^{१८} । भ्रजः^{१९} ॥४॥

आच्छदित्या छत् । प्रच्छदितिप्प्र छत् । स्र्यदिति-
सम् यत् । वियदितिंवि यत् । बृहत् । रथन्तरमितिरथम्
तरम् । निःकायऽइतिनि कायः^{२०} । विवधऽइतिवि वुधः^{२१} ।

चतुश्चत्वारिंशऽइतिचतुः चत्वारिंशः^{२२} । अग्नेः^{२३} ॥३॥
आछदित्या छत् । समुद्रः^{२४} । त्रिककुबितित्रि ककुप् । अक्षरपङ्क्तिरित्यक्षरं
पङ्क्तिः^{२५} । विष्टारपङ्क्तिः^{२६} ॥४॥
आछदित्या छत् । प्रच्छदितिप्प्र छत् । अनुष्टुप् । अनुस्तुब्रित्यनु स्तुप् ।

^{२७}शम् । ^{२८}भूः । ^{२९}परिभूरितिभूः । ^{३०}परि । विस्तारपङ्क्तिरितिविस्तार
पङ्क्तिः^{३१} ॥४॥

^{३२}स्र्यदितिसम् यत् । विःस्रदितिंवि^{३३} यत् । निःकायऽइतिनि

१. 'चत्वारिंशः' इति काशिकः पाठः ।

२. अपपाठोऽयं लेखकप्रमादजः । अत्र 'शम्भूरितिंशम् भूः, परिभूरितिपरि
भूः' इत्येवं शुद्धः पाठो ज्ञेयः ।

३. अपपाठोऽयम्, 'स्र्यदितिसम् यत्' इति शुद्धेन पाठेन भाव्यम् ।

४. अत्र इतिपदात् परं ककोशसौल्यनुसारं द्वित्वव्यकारेण भाव्यम् ।

गिरं॑ । अजं॑ । स॒स्तुवितिसु॑ स्तुप् । अनु॒ष्टुप् ।
 अनु॒स्तुवित्यनु॑ स्तुप् । एवं॑ । वरि॑वहं । वयं॑ । वय॒स्कृत् ।
 वय॑हंकृदितिवय॑हं कृत् । वि॒ष्ण्वर्द्धा॑हं । वि॒स्पृष्ट्वा॑ऽइतिवि
 स्पर्द्धा॑हं । विशालमिति॑वि शालम् । छदि॑ । दूरो॒हणमिति॑दुहं
 'रो॒हणम् । तन्द्रम् । अ॒ङ्गाङ्गमि॒त्यङ्ग॑ अ॒ङ्गम् ॥५॥

र॒श्मिना॑ । स॒त्याय॑ । स॒त्यम् । जि॒ह्व । प्रेति॑नेति॒प्र
 इति॑ना । ध॒र्मणा॑ । ध॒र्मम् । अ॒न्वि॒त्ये॒त्यनु॑ इ॒त्या । दि॒वा ।
 दि॒वम् । स॒न्धिनेति॑सु॒ धिना॑ । अ॒न्तरि॑क्क्षे॒ण । अ॒न्त-
 रि॑क्क्षम् । प्र॒ति॒धिनेति॑प्र॒ति धिना॑ । पृ॒थि॒व्या ।
 पृ॒थि॒वीम् । वि॒ष्टम्भे॑न । वृ॒ष्ट्या । वृ॒ष्टिम् । प्र॒वयेति॑प्र॒ वया॑ ।
 अ॒ह्ना । अ॒हं । अ॒नु॒ये॒त्यनु॑ या । रा॒त्र्या । रा॒त्रीम् ।

वि॒ष्ण्वर्द्धा॑हं । वि॒स्पृष्ट्वा॑ऽइतिवि स्पर्द्धा॑हं ॥५॥

र॒श्मिना॑ । स॒त्याय॑ । स॒त्यम् । जि॒ह्व । प्रेति॑नेति॒प्र इति॑ना । अ॒न्वि॒त्ये॒त्यनु॑
 इ॒त्या । अ॒न्तरि॑क्षे॒ण । अ॒न्तरि॑क्षम् । प्र॒ति॒धिनेति॑प्र॒ति धिना॑ । पृ॒थि॒व्या ।
 वि॒ष्टम्भे॑न । वृ॒ष्ट्या । वृ॒ष्टिम् । प्र॒वयेति॑प्र॒ वया॑ । अ॒ह्ना । अ॒नु॒ये॒त्यनु॑ या ।
 रा॒त्र्या । रा॒त्रीम् । वसु॑भ्य॒ऽइति॑वसु॒ भ्यहं । प्र॒केते॑नेति॒प्र के॒तेन॑ ।

का॒स्य॑ । वि॒वध॑ऽइतिवि॒ वध॑ । वस्यं॑ । वस॒स्कृत् । वस॑हंकृदिति॑वस्य॑हं
 कृत् । वि॒स्पृष्ट्वा॑ऽइतिवि॒ स्पर्द्धा॑हं । विशालमिति॑वि॒ शालम् ॥५॥

स॒त्याय॑ । प्र॒वयेति॑प्र॒ वया॑ । अ॒नु॒ये॒त्यनु॑ ३३या । वसु॑भ्य॒ऽइति॑वसु॒

१. 'रोहणम्' इति काशिकः पाठः ।

२. अत्र इतिपदात् परं ककोशशैल्यनुसारं द्वित्वव्कारेण भाव्यम् ।

३. ककोशशैल्यनुसारमिह 'या' इत्येवं साधुः पाठः ।

उशिजा । वसुभ्यऽइतिवसुं भ्यः । वसून् । प्रकेतेनेतिप्र
केतेन । आदित्येभ्यः । आदित्यान् ॥६॥

तन्तुना । रायः । पोषेण । रायः । पोषम् । सःसर्पे-
णेतिसम् सर्पेण । श्रुताय । श्रुतम् । ऐडेन । ओषधीभिः ।
ओषधीः । उत्तमेनेत्युत् तमेन । तनूभिः । तनूः । वयो-
धसेतिवयः धसा । आधीतिनेत्या धीतेन । आधीतमित्या
धीतम् । अभिजितेत्यभि जिता । तेजसा । तेजः ॥७॥

प्रतिपदितिप्रति पत् । असि । प्रतिपदऽइतिप्रति पदे ।
त्वा । अनुपदित्यनु पत् । अनुपदऽइत्यनु पदे । सम्पदिति-
सम् पत् । सम्पदऽइतिसम् पदे । तेजः । तेजसे ॥८॥

आदित्येभ्यः । आदित्यान् ॥६॥

उत्तमेनेत्युत् तमेन । आधीतिनेत्या धीतेन । आधीतमित्या धीतम् ।
अभिजितेत्यभि जिता ॥७॥

प्रतिपदितिप्रति पत् । प्रतिपदऽइतिप्रति पदे । अनुपदित्यनु पत् ।
अनुपदऽइत्यनु पदे ॥८॥

भ्यः । ^१प्रकेतेनेतिप्र केतना ॥६॥

रायः । रायः । श्रुताय । वयोधसेतिवयः धसा ॥७॥

^२सम्पदितिसम् । ^३सम् । ^४पदे । ^५त्वा ॥८॥

१. अपपाठोऽयं पाठान्तरं वेति विचार्यम्, उभयथा सम्भवात् ।

२. अपपाठोऽयं लेखकप्रमादजः ।

३. अपपाठोऽयम्, 'त्वा' इति साधुः पाठो ज्ञेयः ।

त्रिवृदिति॒त्रि वृत् । त्रिवृत्तऽइति॒त्रि वृत्ते । प्रवृदिति॒प्र
 वृत् । प्रवृत्तऽइति॒प्र वृत्ते । द्विवृदिति॒वि वृत् । द्विवृत्तऽइति॒वि
 वृत्ते । सवृदिति॒स वृत् । सवृत्तऽइति॒स वृत्ते । आक्रमऽइत्या
 क्रमः॑ । आक्रमायेत्या क्रमाय । सङ्क्रमऽइतिसम् क्रमः॑ ।
 सङ्क्रमायेतिसम् क्रमाय । उत्क्रमऽइत्युत् क्रमः॑ ।
 उत्क्रमायेत्युत् क्रमाय । उत्क्रान्तिरित्युत् क्रान्तिः॑ ।
 उत्क्रान्त्याऽइत्युत् क्रान्त्यै । अधिपतिनेत्यधि पतिना ।
 ऊर्जा । ऊर्जम् ॥९॥

राज्जी । असि । प्राची । दिक् । वसवः॑ । ते । देवाः॑ ।
 अधिपतयऽइत्यधि पतयः॑ । अग्निः॑ । हेतीनाम् । प्रतिधर्तेति-
 प्रति धर्त्ता । त्रिवृदिति॒त्रि वृत् । त्वा । स्तोमः॑ ।

त्रिवृदिति॒त्रि वृत् । त्रिवृत्तऽइति॒त्रि वृत्ते । प्रवृदिति॒प्र वृत् । प्रवृत्तऽ
 इति॒प्र वृत्ते । आक्रमऽइत्या क्रमः॑ । आक्रमायेत्या क्रमाय । सङ्क्रमऽइतिसम्
 क्रमः॑ । सङ्क्रमायेतिसम् क्रमाय । उत्क्रमऽइत्युत् क्रमः॑ । उत्क्रमायेत्युत्
 क्रमाय । उत्क्रान्तिरित्युत् क्रान्तिः॑ । उत्क्रान्त्याऽइत्युत् क्रान्त्यै । अधिपतिने-
 त्यधि पतिना । ऊर्जा । ऊर्जम् ॥९॥

राज्जी । अधिपतयऽइत्यधि पतयः॑ । अग्निः॑ । प्रतिधर्तेति॒प्रति धर्त्ता ।

त्रिवृदिति॒त्रि वृत् । त्रिवृत्तऽइति॒त्रि वृत्ते । प्रवृदिति॒प्र वृत् । प्रवृत्तऽ
 इति॒प्र वृत्ते । द्विवृदिति॒वि वृत् । द्विवृत्तऽइति॒वि वृत्ते । सवृदिति॒स वृत् ।
 सवृत्तऽइति॒स वृत्ते । आक्रमायेत्या क्रमाय । सङ्क्रमायेतिसम् क्रमाय ।
 उत्क्रमायेत्युत् क्रमाय ॥९॥

अधिपतयऽइत्यधि पतयः॑ । त्रिवृदिति॒त्रि वृत् । श्रयतु । अव्यथायै ।

पृथिव्याम् । श्रयत्तु । आज्यम् । उक्थम् । अह्यथायै ।
 स्तम्भनातु । रथन्तरमिति रथम् तुरम् । साम् । प्रतिष्ठित्यै ।
 प्रतिस्थित्याऽइति प्रति स्थित्यै । अन्तरिक्षे । ऋषयः ।
 त्वा । प्रथमजाऽइति प्रथम जाः । देवेषु । दिवः । मात्रया ।
 ब्रिम्णा । प्रथन्तु । विधत्तेति वि धत्ता । च । अयम् ।
 अधिपतिरित्यधि पतिः । च । ते । त्वा । सर्वे । सर्ववि-
 दानाऽइतिसम् 'विदानाः । नाकस्य । पृष्ठे । स्वर्गऽइति स्वः
 गे । लोके । यजमानम् । च । सादयन्तु ॥१०॥

विराडिति वि राट् । दक्षिणा । रुद्राः । इन्द्रः ।
 पञ्चदशऽइति पञ्च दशः । प्रऽउगम् । बृहत् ॥११॥

त्रिवृदिति त्रि वृत् । पृथिव्याम् । आज्यम् । २ उक्थम् । प्रतिष्ठित्यै ।
 प्रतिस्थित्याऽइति प्रति स्थित्यै । अन्तरिक्षे । प्रथमजाऽइति प्रथम जाः ।
 मात्रया । ब्रिम्णा । अधिपतिरित्यधि पतिः । पृष्ठे ॥१०॥

दक्षिणा । रुद्राः ॥११॥

ऋषयः । मात्रया । विधत्तेति वि^३ धत्ता । अयम् । ४ सर्वविदानाऽइतिसम्
 विदानाः । यजमानम् । सादयन्तु ॥१०॥

विराडिति वि^५ राट् ॥११॥

१. 'विदानाः' इति काशिकः पाठः ।

२. क्वचिद् 'उक्थम्', 'उत्थम्' इति चापपाठः ।

३. ककोशशैल्यनुसारमिह द्विवकारवता 'वि' इति पाठेन भाव्यम् ।

४. अपपाठोऽयम्, 'सर्वविदानाऽइतिसम् विदानाः' इति बुद्धः पाठो

ज्ञेयः ।

५. कशैल्यनुसारमिह 'वि' इति पाठेन भाव्यम् ।

सम्प्राडितिसम् राट् । प्रतीची । आदित्याः । वरुणदे ।
सप्तदशऽइतिसप्त दशः । मरुत्वतीयम् । वैरूपम् ॥१२॥

स्वराडितिस्व राट् । उदीची । मरुतः । सोमः ।
एकविंशऽइत्येक विंशः । निःकेवल्यम् । निःकेवल्य-
मितिनिः केवल्यम् । वैराजम् ॥१३॥

अधिपत्नीत्यधि पत्नी । बृहती । विश्वे । देवाः ।
बृहस्पतिः । त्रिणवत्रयस्त्रिंशौ । त्रिनवत्रयस्त्रिंशाविति-
त्रिनवत्रयस्त्रिंशौ । त्वा । स्तोमौ । श्रयताम् । वैश्वदेवाग्नि-
मारुतेऽइतिवैश्वदेवाग्निमारुते । उक्थेऽइत्युक्थे । अव्यथायै ।
रुञ्जिताम् । शाकवरैर्वतेऽइतिशाकवरैर्वते । सामनी-
ऽइतिसामनी ॥१४॥

सम्प्राडितिसम् राट् । आदित्याः । सप्तदशऽइतिसप्त दशः ।
मरुत्वतीयम् ॥१२॥

एकविंशऽइत्येक विंशः । निःकेवल्यम् । निःकेवल्यमितिनिः
केवल्यम् ॥१३॥

अधिपत्नीत्यधि पत्नी । विश्वे । बृहस्पतिः । त्रिणवत्रयस्त्रिंशौ ।
त्रिनवत्रयस्त्रिंशावितित्रिनवत्रयस्त्रिंशौ । वैश्वदेवाग्निमारुतेऽइतिवैश्वदेवाग्निमारुते ।
१ उक्थेऽइत्युक्थे । अव्यथायै । रुञ्जिताम् । शाकवरैर्वतेऽइतिशाकवरैर्वते ॥१४॥

२ सम्प्राडितिसम् राट् । मरुत्वतीयम् ॥१२॥

एकविंशऽइत्येक विंशः ॥१३॥

श्रयताम् । वैश्वदेवाग्निमारुतेऽइतिवैश्वदेवाग्निमारुते । अव्यथायै ॥१४॥

१. द्र० पूर्वत्र पृष्ठ २५१ टि० २ ।

२. द्र० पूर्वत्र पृष्ठ ३७ टि० १ ।

अयम् । पुरः । हरिकेशऽइतिहरिं केशं । सूर्य-
रश्मिरिति सूर्यं रश्मिं । तस्य । रथगृत्सऽइतिरथ गृत्सः ।
च । रथौजाऽइतिरथ ओजां । च । सेनानीग्रामण्यौ ।
सेनानीग्रामन्यावितिसेनानीग्रामन्यौ ॥ पुञ्जिकस्थलेतिपुञ्जिक
स्थला । च । क्रतुस्थलेति क्रतु स्थला । च । अप्सरसौ ।
दृक्क्षणवः । पशवः । हेतिः । पौरुषेयं । बुधं । प्रहेति-
रितिप्र हेतिं । तेभ्यः । नमः । अस्तु । ते । नः ।
अवन्तु । ते । नः । मृडयन्तु । ते । वम् । द्विष्मः । वः ।
च । नः । द्वेष्टि । तम् । एषाम् । जम्भे । दध्मं ॥१५॥

दुक्क्षिणा । विश्वकर्मेतिविश्व कर्मा । रथस्वन-
ऽइतिरथ स्वनः । रथेचित्त्रऽइतिरथे चित्रं । मेनका ।
सहजन्येतिसह जन्या । यातुधानाऽइति यातु धानां ।
रक्क्ष्णांशसि ॥१६॥

सूर्यरश्मिरितिसूर्यं रश्मिं । रथगृत्सऽइतिरथ गृत्सः । सेनानी-
ग्रामण्यौ । सेनानीग्रामन्यावितिसेनानीग्रामन्यौ । पुञ्जिकस्थलेतिपुञ्जिक स्थला ।
क्रतुस्थलेति क्रतु स्थला अप्सरसौ । दृक्क्षणवः । प्रहेतिरितिप्र हेतिं ।
तेभ्यः । द्विष्मः । द्वेष्टि । जम्भे । दध्मं ॥१५॥

दक्षिणा । विश्वकर्मेतिविश्व कर्मा । रथेचित्त्रऽइतिरथे चित्रं ।
सहजन्येतिसह जन्या । रक्क्ष्णांशसि ॥१६॥

अयम् । सूर्यरश्मिरितिसूर्यं रश्मिं । रथगृत्सऽइतिरथगृत्सः ।
पौरुषेयं । मृडयन्तु । वयम् । वयः ॥१५॥

विश्वकर्मेतिविश्व कर्मा । यातुधानाऽइति यातु धानां ॥१६॥

१. 'गृत्स' शब्देऽपि 'उत्सवत्स'वद् द्वितीयवर्णापत्तिर्न दृश्यते ।
द्र० पृष्ठ २१३ टि० २ ।

पश्चात् । विश्वव्यचाऽइतिविश्व व्यचाः । रथप्रोत-
ऽइतिरथ प्रोतः । असमरथऽइत्यसम रथः । प्रम्मलो-
चन्तीतिप्र म्लोचन्ती । अनुम्मलोचन्तीत्यनु म्लोचन्ती ।
व्याघ्राः । सर्पाः ॥१७॥

उत्तरात् । स्र्यद्वसुरितिस्र्यत् वसुः । ताक्क्यः ।
अरिष्टनेमिरित्यरिष्ट नेमिः । विश्वाची । घृताची । आपः ।
वातः ॥१८॥

उपरि । अर्वाग्वसुरित्यर्वाक् वसुः । सेनजिदितिसेन
जित् । सुषेणः । सुसेनऽइतिसु सेनः । उर्वशी । पूर्व-
चित्तिरितिपूर्व चित्तिः । अवस्फूर्जन्नित्यव स्फूर्जन् ।
ब्रिद्युदितिब्रि द्युत् ॥१९॥

पश्चात् । विश्वव्यचाऽइतिविश्व व्यचाः । रथप्रोतऽइतिरथ प्रोतः ।
असमरथऽइत्यसम रथः । प्रम्मलोचन्तीतिप्र म्लोचन्ती । अनुम्मलोचन्तीत्यनु
म्लोचन्ती । व्याघ्राः ॥१७॥

स्र्यद्वसुरितिस्र्यत् वसुः । अरिष्टनेमिरित्यरिष्ट नेमिः ।
विश्वाची ॥१८॥

अर्वाग्वसुरित्यर्वाक् वसुः । पूर्वचित्तिरितिपूर्व चित्तिः । अवस्फूर्जन्नि-
त्यव स्फूर्जन् । ब्रिद्युदितिब्रि द्युत् ॥१९॥

विश्वव्यचाऽइतिविश्व व्यचाः ॥१७॥

स्र्यद्वसुरितिस्र्यत् वसुः ॥१८॥

अर्वाग्वसुरित्यर्वाक् वसुः । ब्रिद्युदितिब्रि द्युत् ॥१९॥

१. इह 'स्र्यद्वसुरितिस्र्यत् वसुः' इति शुद्धः पाठो ज्ञेयः ।

२. ककोशशैल्यनुसारमवग्रहादुत्तरो वकारो न गुरुर्भवति, तस्मात्
'वसुः' इत्येव साधुः ।

३. ककोशशैल्यनुसारमिह 'ब्रि' इत्येवं द्विवकारवता पाठेन भाव्यम् ।

अयम् । अग्निः । सहस्रिणः । वाजस्य । शतिनः ।
पतिः ॥ मूर्द्धा । कविः । रयीणाम् ॥२०॥

अबोधि । अग्निः । समिधेतिस्म इधा । जनानाम् ।
प्रति । धेनुमिवेतिधेनुम् इध । आयतीमित्या सतीम् ।
उषासम् । उपसमित्युषसम् । सद्वाऽइवेतियद्वाः इव । प्र ।
व्याम् । उज्जिहानाऽइत्युत् जिहानाः । प्र । भानवः ।
सिस्रते । नार्कम् । अच्छ ॥२१॥

अवोचाम । कवये । मेध्याय । वचः । बृन्दारः ।
वृषभाय । वृष्णे ॥ गविष्टिरः । नमसा । स्तोमम् । अग्नौ ।

३ मिः ॥२०॥

अग्निः । आयतीमित्या सतीम् । सद्वाऽइवेतियद्वाः इव । उज्जिहाना-
ऽइत्युत् जिहानाः । अच्छ ॥२१॥

मेध्याय । वृष्णे । गविष्टिरः । अग्नौ । रुक्मम् ।

^१अयम् । रयीणाम् ॥२०॥

^२अबोधि । आयतीमित्या ^३सतीम् । सद्वाऽइवेतियद्वाः इव ।
वृषाम् ॥२१॥

कवये । मेध्याय । ^४बृन्दारः । वृषभाय ।

१. इतः पूर्वस्या एकस्या मन्त्रकण्डिकायाः पूर्वं गतत्वादित उत्तरं पदपाठ
एकस्याः संख्याया भेदो ज्ञेयः ।

२. इतः पूर्वयोर्द्वयोः कण्डिकयोः पूर्वं गतत्वादित उत्तरं पदपाठे तिसृणा
कण्डिकासंख्यानां भेदो ज्ञेयः ।

३. ककोशशैल्यनुसारमिह 'सतीम्' इत्येव पाठः साधुज्ञेयः ।

४. अपपाठोऽयं पाठान्तरं वेति विचार्यमुभयथा सम्भवात् ।

दिवीवेतिदिवि ईव । रुक्मम् । उरुव्यञ्चमित्युरु इयञ्चम् ।
अश्नेत् ॥२२॥

जनस्य । गोपा१ । अजनिष्ट२ । जागृविहं । अग्नि३ ।
सुदक्षऽइति४ सु दक्षः । सुविताय । नश्यसे ॥ घृत-
प्रतीकऽइति५ घृत प्रतीकहं । बृहता । दिविस्पृशेति६ दिवि
स्पृशा । द्युमदिति७ द्यु मत् । वि । भाति । भरतेभ्यः८ ।
शुचिः९ ॥२३॥

त्वाम् । अग्ने । अङ्गिरसहं । गुहा । हितम् । अनु ।
अविन्दन् । शिश्रियाणम् । वनेवनऽइति१० वने ॥ स११ ।
जायसे । मथ्यमानहं । सहः१२ । महत् । त्वाम् । आहुहं ।
सहसहं । पुत्रम् । अङ्गिरहं ॥२४॥

उरुव्यञ्चमित्युरु व्यञ्चम् । अश्नेत् ॥२२॥

अजनिष्ट । अग्नि३ । सुदक्षऽइति४ सु दक्षः । नश्यसे । घृतप्रतीकऽइति५ घृत
प्रतीकहं । दिविस्पृशेति६ दिवि स्पृशा । द्युमदिति७ द्यु मत् । भरतेभ्यः८ ॥२३॥

अग्ने । शिश्रियाणम् । मथ्यमानहं । पुत्रम् ॥२४॥

उरुव्यञ्चमित्युरु व्यञ्चम् ॥२२॥

१ जनस्य । सुविताय१ । २ वि ॥२३॥

शिश्रि३ । याणम् । वनेवनऽइति१० वने । जायसे ॥२४॥

१. इतः पूर्वस्या मन्त्रकण्डिकायाः पूर्वं गतत्वादित उत्तरं चतसृणां
कण्डिकासंख्यानां भेदो ज्ञेयः ।

२. अपपाठोऽयम्, 'वि' इत्येवं साधुः पाठो ज्ञेयः ।

३. मध्ये विरामनिक्षेपरूपोऽयमपपाठः ।

४. कशैल्यनुसारमिह, 'वने' इति पाठो द्रष्टव्यः ।

सखाय॑दं । सम् । वृ॑दं । सम्म्यञ्च॑म् । इष॑म् । स्तोम॑म् ।
च । अ॒ग्नये॑ ॥ व॒र्षि॑ष्ठा॒य । क्षि॒तीना॑म् । उ॒र्ज॑ः । न॒प्ते ।
सह॑स्वते ॥२५॥

स॒स॒मि॒ति॒सम् स॑म् । इत् । यु॒व॒से । वृ॒ष॒न् । अ॒ग्ने ।
वि॒श्व॒नि । अ॒र्य॑ः । आ ॥ इ॒ड॑ः । प॒दे । सम् । इ॒ध॒य॒से ।
स॑ः । न॒दं । व॒स॒नि । आ । भ॒र ॥२६॥

त्वा॒म् । चि॒त्र॒श्र॒व॒स्त॒मे॒ति॒चि॒त्र॒श्र॒व॑दं तम । ह॒व॒न्ते ।
वि॒क्व॒पु । ज॒न्त॒वः ॥ शो॒चि॒ष्कै॑शम् । शो॒चि॒ःकै॑शमि॒ति॒शो॒चि॑ः
कै॑शम् । पु॒रु॒प्ति॒ये॒ति॒पु॒रु प्रि॒य । अ॒ग्ने । ह॒व्या॒य । वो॒ढ॒वे ॥२७॥

ए॒ना । वृ॑दं । अ॒ग्नि॑म् । नम॑सा । उ॒र्ज॑ः । नपा॑तम् ।
आ । हु॒वे । प्रि॒यम् । चे॒ति॒ष्ठ॑म् । अ॒र॒ति॑म् । स्व॒ह्व॒रमि॑ति॒सु
अ॒ह्व॒रम् । वि॒श्व॒स्य । दू॒तम् । अ॒मृ॒तम् ॥२८॥

स॒म्यञ्च॑म् । अ॒ग्नये॑ । व॒र्षि॑ष्ठा॒य । न॒प्ते ॥२५॥

अ॒ग्ने । वि॒श्व॒नि । इ॒ध॒य॒से ॥२६॥

चि॒त्र॒श्र॒व॒स्त॒मे॒ति॒चि॒त्र॒श्र॒व॑दं तम । वि॒क्षु । शो॒चि॒ष्कै॑शम् । पु॒रु॒प्ति॒ये॒ति॒पु॒रु
प्रि॒य । अ॒ग्ने । ह॒व्या॒य ॥२७॥

अ॒ग्नि॑म् । चे॒ति॒ष्ठ॑म् । स्व॒ह्व॒रमि॑ति॒सु अ॒ह्व॒रम् । वि॒श्व॒स्य ॥२८॥

सखा॑य॒दं । १ वृ॑दं । अ॒ग्नये॑ । व॒र्षि॑ष्ठा॒य ॥२५॥

यु॒व॒से । अ॒र्य॑ः ॥२६॥

ह॒व॒म् २ । ते॒ ३ । ह॒व्या॒य ॥२७॥

वृ॑दं । प्रि॒यम् ॥२८॥

१. ककोशे 'वः' पदं संहितापाठवल्लघ्वकारवदेव ज्ञेयः ।

२. मध्ये विरामनिक्षेपरूपोऽपपाठोऽयम् । 'हवन्ते' इति शुद्धः पाठो

ज्ञेयः ।

सः । योजते । अरुषा । विश्वभोजसेतिविश्व भोजसा ।
सः । दुद्रवत् । स्वाहुतऽइतिसु आहुतं ॥२९॥

सुब्रह्मेतिसु ब्रह्मा । यज्जः । सुशमीतिसु शमी ।
वसूनाम् । देवम् । राधः । जनानाम् ॥३०॥

अग्ने । वाजस्य । गोमतऽइतिगो मतं । ईशानं ।
सहस्रं । सहोऽइतियहो ॥ अस्मेऽइत्यस्मे । धेहि । जातवेद-
ऽइतिजात वेदं । महि । श्रवः ॥३१॥

सः । इधानः । वसुः । कविः । अग्निः ।
इडेन्यः । गिरा ॥ रेवत् । अस्मभ्यम् । पुर्वणीक । पुर्वनी-
केतिपुरु अनीक । दीदिहि ॥३२॥

क्षपः । राजन् । उत । तमना । अग्ने । वस्तोः । उत ।
उषसः ॥ सः । तिग्मजम्भेतितिग्म जम्भ । रक्षसः ।
दह । प्रति ॥३३॥

विश्वभोजसेतिविश्व भोजसा । दुद्रवत् ॥२९॥

सुब्रह्मेतिसु ब्रह्मा । यज्जः ॥३०॥

अग्ने । अस्मेऽइत्यस्मे ॥३१॥

अग्निः । इडेन्यः । अस्मभ्यम् ॥३२॥

अग्ने । तिग्मजम्भेतितिग्म जम्भ । रक्षसः ॥३३॥

य्योजते । विश्वभोजसेतिविश्व भोजसा ॥२९॥

य्यज्जः ॥३०॥

य्यहोऽइतिगो । जातवेदऽइतिजात वेदं ॥३१॥

भद्रः । नहं । अग्निः । आहुतऽइत्या हुतहं । भद्रा ।
रातिः । सुभगेतिसु भग । भद्रः । अक्षरः ॥ भद्राः ।
उत । प्रशस्तयऽइतिप्र शस्तयहं ॥३४॥

भद्रम् । मनः । कृणुष्व । वृत्रतूर्ख्यऽइतिवृत्र तूर्ख्ये ॥
येन । समस्त्वितिसमत् सु । सासहः । ससहऽइतिससहः ॥३५॥

अव । स्थिरा । तनुहि । भूरि । शर्द्धताम् ॥ बुनेम ।
ते । अभिष्टिभिरित्यभिष्टि भिहं ॥३६॥

अग्निम् । तम् । मन्त्रे । यः । वसुः । अस्तम् ॥
यम् । यन्ति । धेनवः ॥ अस्तम् । अर्वन्तहं । आशवः ।
अस्तम् । निर्यासहं । वाजिनः । इषम् । स्तोतृभ्यऽइति-
स्तोतृ भ्यः । आ । भर ॥३७॥

भद्रः । अग्निः । आहुतऽइत्या हुतहं । भद्रा । भद्रः । अक्षरः ।
भद्राः । प्रशस्तयऽइतिप्र शस्तयहं ॥३४॥

भद्रम् । कृणुष्व । वृत्रतूर्ख्यऽइतिवृत्र तूर्ख्ये । समस्त्वितिसमत् सु ॥३५॥
अभिष्टिभिरित्यभिष्टि भिहं ॥३६॥

अग्निम् । मन्त्रे । निर्यासहं स्तोतृभ्यऽइतिस्तोतृ भ्यः ॥३७॥

प्रशस्तयऽइतिप्र शस्तयहं ॥३४॥

वृत्रतूर्ख्यऽइतिवृत्र तूर्ख्ये । ध्येन । 'समस्त्वितिसमत् सु ॥३५॥

ध्यः । ध्यम् । ध्यन्ति ॥३७॥

१. पदपाठे तु सकारे परतस्तकारस्य द्वितीयवर्णपत्तिर्न दृश्यते, परन्तु
यदेवमेव पदमुत्तरमन्त्रप्रतीकरूपेण ककोशे पठ्यते, तदा 'येन समस्थु' इत्येवं
निदिश्यते ।

न । ज्योतिः ॥ अग्ने । विश्वेभिः । सुमनाऽइतिसु मनाः ।
अनीकैः ॥४२॥

अग्निम् । होतारम् । मन्ये । दासन्तम् । वसुम् ।
सूनुम् । सहसः । जातवेदसमितिजात वेदसम् । विप्रम् । न ।
जातवेदसमितिजात वेदसम् ॥ यः । ऊर्ध्वया । स्वध्वरऽइतिसु
अध्वरः । देवः । देवाच्या । कृपा ॥ घृतस्य । विभ्राष्टिमिति वि
भ्राष्टिम् । अनु । वृष्टि । शोचिषा । आजुह्वानस्येत्या
जुह्वानस्य । सर्पिषः ॥४३॥

येन । ऋषयः । तपसा । सत्रम् । आयन् । इन्धानाः ।
अग्निम् । स्वः । अभरन्तऽइत्या भरन्तः ॥ तस्मिन् ।
अहम् । नि । दधे । नाकै । अग्निम् । यम् । आहुः । मनवः ।
स्तीर्णबर्हिषमितिस्तीर्ण बर्हिषम् ॥४४॥

अग्ने । विश्वेभिः ॥४२॥

अग्निम् । मन्ये । विप्रम् । ऊर्ध्वया । स्वध्वरऽइतिसु अध्वरः ।
देवाच्या । विभ्राष्टिमिति वि भ्राष्टिम् । वृष्टि । आजुह्वानस्येत्या जुह्वानस्य ॥४३॥

सत्रम् । अग्निम् । अभरन्तऽइत्या भरन्तः । तस्मिन् । अग्निम् ।
स्तीर्णबर्हिषमितिस्तीर्ण बर्हिषम् ॥४४॥

जातवेदसमितिजात वेदसम् । जातवेदसमितिजात वेदसम् । यः ।
१ ऊर्ध्वया । विभ्राष्टिमिति वि २ भ्राष्टिम् ॥४३॥

३ येन । ऋषयः । आयन् । यम् ॥४४॥

१. अपपाठोऽयं लेखकप्रमादजः । ऊर्ध्वया' इति शुद्धः पाठो ज्ञेयः ।

२. ककोशशैत्यनुसारमिह 'वि' इत्येवं द्विवकारवता पाठेन भाव्यम् ।

३. इतः पूर्वस्या मन्त्रकण्डिकायाः पूर्वं गतत्वान्नेह तत्पदानि पदपाठे
पठ्यन्ते। अत इत आरभ्य पञ्चानां कण्डिकासंख्यानां भेदो ज्ञेयः ।

तम् । पत्नीभिः । अनु । गच्छेम् । देवाः । पुत्रैः ।
 भ्रातृभिरितिभ्रातृ भिः । उत । वा । हिरण्यैः ॥ नाकम् ।
 गृष्णानाः । सुकृतसेतिंसु कृतस्य । लोके । तृतीयैः । पृष्ठे ।
 अधि । रोचने । दिवः ॥४५॥

आ । वाचः । मध्यम् । अरुहत् । भुरण्युः । अयम् ।
 अग्निः । सत्पतिरितिसत् पतिः । चेकितानः ॥ पृष्ठे ।
 पृथिव्याः । निहितऽइतिनि हितः । दविद्द्युतत् । अध-
 स्पदम् । अधःपदमित्यधः पदम् । कृणुताम् । ये ।
 पृतन्यवः ॥४६॥

अयम् । अग्निः । वीरतमऽइतिवीर तमः । वृयोधा-
 ऽइतिवयः धाः । सहस्रियः । द्योतताम् । अप्रयुच्छन्नित्यप्र

पत्नीभिः । गच्छेम् । पुत्रैः । भ्रातृभिरितिभ्रातृ भिः । हिरण्यैः ।
 गृष्णानाः । पृष्ठे ॥४५॥

मध्यम् । भुरण्युः । अग्निः । सत्पतिरितिसत् पतिः । पृष्ठे ।
 पृथिव्याः । दविद्द्युतत् । अधस्पदम् । अधःपदमित्यधः पदम् ।
 पृतन्यवः ॥४६॥

अग्निः । अप्रयुच्छन्नित्यप्र युच्छन् । विभ्राजमानऽइतिवि भ्राजमानः ।

वा । तृतीयैः ॥४५॥

अयम् । ये ॥४६॥

अयम् । वीरतमऽइतिवीर तमः । वृयोधाऽइतिवयः धाः ।
 सहस्रियः । अप्रयुच्छन्नित्यप्र ^१युच्छन् । विभ्राजमानऽइतिवि भ्राजमानः ।

युच्छन् ॥ विभ्राजमानऽइतिवि भ्राजमानं । सरिरस्य ।
मध्ये । उप । प्र । ग्राहि । दिव्यानि । धाम ॥४७॥

सम्प्रच्यवद्धमितिस्म प्रच्यवद्धम् । उप । सम्प्रयातेति-
स्म प्रयात । अग्ने । पथः । देवयानानितिदेव यानान् ।
कृणुद्धम् ॥ पुनरितिपुनः । कृण्वाना । पितरा । युवाना ।
अन्वातांसीदित्यनु आतांसीत् । त्वयि । तन्तुम् ।
एतम् ॥४८॥

उत् । बुद्ध्यस्व । अग्ने । प्रति । जागृहि । त्वम् ।
इष्टापूतेऽइतीष्टापूते । सम् । सृजेथाम् । अयम् । च ॥ अस्मिन् ।
सधस्थऽइतिसध स्थे । अधि । उत्तरस्मिन्नित्युत्तरस्मिन् ।
विश्वे । देवां । यजमानं । च । सीदत ॥४९॥

मध्ये । दिव्यानि ॥४७॥

सम्प्रच्यवद्धमितिस्म प्रच्यवद्धम् । अग्ने । कृणुद्धम् । कृण्वाना ।
अन्वातांसीदित्यनु आतांसीत् ॥४८॥

बुद्ध्यस्व । अग्ने । इष्टापूतेऽइतीष्टापूते । अस्मिन् । सधस्थऽइतिसध
स्थे । उत्तरस्मिन्नित्युत्तरस्मिन् । विश्वे ॥४९॥

ग्राहि ॥४७॥

सम्प्रयातेतिस्म प्रयात । देवयानानितिदेव यानान् । युवाना ।
त्वयि ॥४८॥

अयम् ॥४९॥

येन । ब्रह्मसि । सहस्रम् । येन । अग्ने । सर्ववेदसमिति-
सर्व 'वेदसम् ॥ तेन । इमम् । यज्जम् । नहं । नय ।
स्वः । देवेषु । ^२गन्तवे ॥ तपः । तपस्यः । शैशिरौ ।
परमेष्ठी । परमेस्थीतिपरमे स्थी । दिवः । सूर्यः ॥५०॥

प्रोथत् । अश्वः । न । यवसे । अविष्यन् । यदा ।
महः । सुव्वरणादितिसम् वरणात् । वि । अस्थात् ॥ आत् ।
अस्य । वार्तः । अनु । वाति । शोचिहं । अथ । स्म । ते ।
व्रजनम् । कृष्णम् । अस्ति ॥५१॥

अग्ने । यज्जम् । परमेष्ठी । परमेस्थीतिपरमे स्थी ॥५०॥

अश्वः । अविष्यन् । अस्थान् । कृष्णम् ॥५१॥

येन । येन । सर्ववेदसमितिसर्व वेदसम् । यज्जम् । नय । ^३तपः ।
^३परमेष्ठी । सूर्यः ॥५०॥

^४प्रोथत् । यवसे । यदा । ^५सुव्वरणादितिसम् वरणात् ।
^६व्रजनम् ॥५१॥

१. 'वेदसम्' इति काशिकः पाठः ।

२. मुम्बईमुद्रित इह 'गन्तवे ॥५०॥ तपः' इत्येवं कण्डिका-
विच्छेदो दृश्यते । अत्र जायमानः कण्डिकासंख्याभेद आ अध्यायान्तं दृश्यते ।

३. इतः पूर्वस्या एकस्या मन्त्रकण्डिकायाः पूर्वं गतत्वान्नेह तत्पदानि
पदपाठे पठ्यन्ते । 'तपः' इत्येवाद्याः, 'परमेष्ठी' इत्येवमाद्याश्च मन्त्रकण्डि-
काया अपुनरुक्तानि त्रीणि त्रीणि पदान्येवेह पठ्यन्ते । अत इत आरभ्याष्टानां
कण्डिकासंख्यानां भेदो ज्ञेयः ।

४. इतः पूर्वासां तिसृणां मन्त्रकण्डिकानां पूर्वं गतत्वान्नेह पदपाठे तासां
पदानि पठ्यन्ते । अत इत आरभ्य एकादशकण्डिकासंख्याया भेदो द्रष्टव्यः ।

५. अपपाठोऽयम्, 'सुव्वरणादितिसम् वरणात्' इत्येवं शुद्धः पाठो ज्ञेयः ।

६. अपपाठोऽयं पाठान्तरं वेति विचार्यम् ।

आयो॑ । त्वा । सदे॑ने । साद॒यामि । अव॑तहं । छाया-
या॑म् । समु॒द्रस्य॑ । हृद॑ये ॥ रश्मि॑वतीम् । रश्मि॑वतीमि॒ति-
रश्मि॑म् । वती॑म् । भास्व॑तीम् । आ । या । द्या॑म् । भासि॑ ।
आ । पृथि॑वीम् । आ । उ॒रु । अ॒न्तरि॑क्षम् ॥ पर॑मेष्ठी ।
पर॑मे॒स्थीति॑पर॑मे स्थी । दि॒वं । ध्रु॒वेऽह॑ति॒ध्रुवे ।
मी॒द॒तम् ॥५२॥

सहस्र॑स्य । प्र॒मेति॑प्र मा । अ॒सि । प्र॒तिमेति॑प्रति मा ।
उ॒न्मेत्यु॑त् मा । सा॒हस्र॑ । सह॒स्राय॑ । त्वा ॥५३॥

॥ इति वाजसनेयिसंहितापदे पञ्चदशोऽध्यायः ॥

समु॒द्रस्य॑ । रश्मि॑वतीम् । रश्मि॑वतीमि॒तिरश्मि॑म् । वती॑म् । अ॒न्तरि॑क्षम् ।
पर॑मेष्ठी । पर॑मे॒स्थीति॑पर॑मे स्थी । ध्रु॒वेऽह॑ति॒ध्रुवे ॥५२॥
प्र॒मेति॑प्र मा । प्र॒तिमेति॑प्रति मा । उ॒न्मेत्यु॑त् मा ॥५३॥

आयो॑ । साद॒यामि । छाया॑या॑म् । हृद॑ये । रश्मि॑वतीमि॒तिरश्मि॑
वती॑म् । द्या । १पर॑मेष्ठी ॥५२॥

सह॒स्राय॑ ॥५३॥

॥ इति श्रीवाजसनेयिसंहितापदे पञ्चदशमोऽध्यायः ॥

१. अस्याः कण्डिकायाः कानिचिदेव पदान्यपुनरुक्तानि, तानि च पदपाठ इहैव पठ्यन्ते । अत इतोऽग्रे द्वादशकण्डिकासंख्याया भेदो ज्ञेयः ।

२. द्रष्टव्यं पूर्वत्र पृष्ठ १७६ टि० १ ।

षोडशोऽध्यायः

नमः । ते । रुद्र । मन्त्रवे । उतोऽइत्युतो । ते ।
इषवे । नमः ॥ बाहुभ्यामितिबाहु भ्याम् । उत । ते ।
नमः ॥ १॥

या । ते । रुद्र । शिवा । तनूः । अघौरा । अपाप-
काशिनीत्यपाप काशिनी ॥ तया । नदं । तन्वा । शन्त-
मयेतिशम् तमया । गिरिशन्तेतिगिरि शन्त । अभि ।
चाकशीहि ॥ २॥

याम् । इषुम् । गिरिशन्तेतिगिरि शन्त । हस्ते ।
विभर्षि । अस्तवे ॥ शिवाम् । गिरित्त्रेतिगिरि त्र । ताम् ।
कुरु । मा । हिंसीदं । पुरुषम् । जगत् ॥ ३॥

शिवेन । वचसा । त्वा । गिरिशेतिगिरि श । अच्छ ।
बुदामसि । यथा । नदं । सर्वम् । इत् । जगत् । अयक्वम् ।
सुमनाऽइति सु मनादं । असत् ॥ ४॥

रुद्र । मन्त्रवे । उतोऽइत्युतो । बाहुभ्यामितिबाहु भ्याम् ॥ १॥

रुद्र । अपापकाशिनीत्यपाप काशिनी । तन्वा ॥ २॥

हस्ते । अस्तवे । गिरित्त्रेतिगिरि त्र ॥ ३॥

अच्छ । अयक्वम् ॥ ४॥

व्या । तया । शन्तमयेतिशम् तमया ॥ २॥

याम् ॥ ३॥

व्यथा । अयक्वम् ॥ ४॥

अधि । अवोचत् । अधिवक्तेर्यधि वृक्ता । प्रथमः ।
दैव्यः । भिषक् ॥ अहीन् । च । सर्वान् । जम्भयन् ।
सर्वाँ । च । यातुधान्युऽइति यातु धान्यः । अधराचीः ।
परा । सुव ॥५॥

असौ । यः । ताम्रः । अरुणः । उत । वव्रुः ।
सुमङ्गलऽइतिसु मङ्गलः ॥ ये । च । एनम् । रुद्राः ।
अभितः । दिक्वषु । श्रिताः । सहस्रशऽइतिसहस्र शः ।
अव । एषाम् । हेडः । ईमहे ॥६॥

असौ । यः । अवसर्पतीत्यव सर्पति । नीलग्रीव-
ऽइतिनील ग्रीवः । विलोहितऽइतिवि लोहितः ॥ उत । एनम् ।
गोपाः । अदृश्रन् । अदृश्रन् । उदहार्युऽइत्युद हार्यः ।
सः । दृष्टः । मृडयति । नः ॥७॥

अधिवक्तेर्यधि वृक्ता । दैव्यः । यातुधान्युऽइति यातु धान्यः ॥५॥

ताम्रः । वव्रुः । रुद्राः । दिक्षु ॥६॥

अवसर्पतीत्यव सर्पति । नीलग्रीवऽइतिनील ग्रीवः । अदृश्रन् ।
अदृश्रन् । उदहार्युऽइत्युद हार्यः । दृष्टः ॥७॥

^१जम्भयन् । व्यातुधान्युऽइति यातु^२ धान्यः ॥५॥

य्यः । ये ॥६॥

य्यः । विलोहितऽइतिवि^३ लोहितः । उदहार्युऽइत्युद हार्यः ।
मृडयति ॥७॥

१. अपपाठोऽयं लेखकप्रमादजः । 'जम्भयन्' इत्येव शुद्धः पाठः ।

२. ककोशशैल्यनुसारमिह 'व्यातु' इत्येवं निर्देशेन भाव्यम् ।

३. ककोशशैल्यनुसारमिह 'विलोहितः' इत्येवं पाठेन भाव्यम् ।

नमः । अस्तु । नीलग्रीवायेतिनील ग्रीवाय ।
 सहस्राक्षायेतिसहस्र अक्षाय । मीढुषे ॥ अथोऽइत्यथो ।
 ये । अस्य । सत्त्वानं । अहम् । तेभ्यः । अकरम् ।
 नमः ॥८॥

प्र । मुञ्च । धन्वनं । त्वम् । उभयोः । आत्न्योः ।
 ज्याम् ॥ याः । च । ते । हस्ते । इषवः । परा । ताः ।
 भगवऽइतिभग वः । वृष ॥९॥

विज्यमिति वि ज्यम् । धनुः । कपर्दिनः । विशल्य-
 ऽइति वि शल्यः । बाणवानितिबाण वान् । उत ॥ अनैशन् ।
 अस्य । याः । इषवः । आभुः । अस्य । निषङ्गधिरितिनिषङ्ग
 धिः ॥१०॥

या । ते । हेतिः । मीढुष्टम् । मीढुस्तमेतिमीढुः तम ।

नीलग्रीवायेतिनील ग्रीवाय । सहस्राक्षायेतिसहस्र अक्षाय । अथो-
 ऽइत्यथो । तेभ्यः ॥८॥

धन्वनं । हस्ते ॥९॥

विज्यमिति वि ज्यम् । विशल्यऽइति वि शल्यः ॥१०॥

मीढुष्टम् । मीढुस्तमेतिमीढुः तम । हस्ते । अस्मान् ।

नीलग्रीवायेतिनील ग्रीवाय । सहस्राक्षायेतिसहस्र अक्षाय । ये ॥८॥

उभयोः । व्याः । भगवऽइतिभग वः ॥९॥

विज्यमिति वि ज्यम् । विशल्यऽइति वि शल्यः । बाणवानितिबाण
 वान् । व्याः ॥१०॥

हस्ते । बभूव । ते । धनुः । तया । अस्मान् । विश्वतः ।
त्वम् । अयक्कमया । परि । भुज ॥११॥

परि । ते । धन्वनं । हेतिः । अस्मान् । वृणक्तु ।
विश्वतः ॥ अथोऽइत्यथो । यः । इषुधिरितीषु धिः ।
तय । आरे । अस्मत् । नि । धेहि । तम् ॥१२॥

अवतत्येत्यव तत्य । धनुः । त्वम् । सहस्राक्कषेति-
सहस्र अक्कष । शतेषुधऽइतिशत इषुधे ॥ निशीर्येतिनि
शीर्ये । शल्ल्यानाम् । मुखा । शिवः । नः । सुमनाऽइतिमु
मनाः । भव ॥१३॥

नमः । ते । आयुधाय । अनातताय । धृष्णवे ॥
उभाभ्याम् । उत । ते । नमः । बाहुभ्यामितिबाहु
भ्याम् । तव । धन्वने ॥१४॥

मा । नः । महान्तम् । उत । अर्भकम् । उक्कष-

विश्वतः । अयक्कमया ॥११॥

धन्वनं । अस्मान् । वृणक्तु । विश्वतः । अथोऽइत्यथो । अस्मत् ॥१२॥
अवतत्येत्यव तत्य । सहस्राक्षेतिहस्र अक्ष । शल्ल्यानाम् ॥१३॥
धृष्णवे । उभाभ्याम् । बाहुभ्यामितिबाहु भ्याम् । धन्वने ॥१४॥
अर्भकम् । उक्षन्तम् । उक्षितम् । तन्वः ॥१५॥

भ्या । तया । अयक्कमया ॥११॥

य्यः ॥१२॥

निशीर्येतिनि शीर्ये ॥१३॥

आयुधाय । अनातताय ॥१४॥

न्तम् । उक्किषतम् ॥ वृधीं । पितरम् । मातरम् । प्रियाः ।
तन्वः । रुद्र । रीरिषं । रिरिषइतिरिरिषं ॥१५॥

तोके । तनये । आयुषि । गोषु । अश्वेषु । रीरिषं ।
रिरिषइतिरिरिषं ॥ वीरान् । रुद्र । भामिनः । वृधीं ।
हविष्मन्तं । सदम् । इत् । त्वा । हवामहे ॥१६॥

हिरण्यबाहवइतिहिरण्य बाहवे । सेनाद्वयइतिसेना
न्ये । दिशाम् । च । पतये । वृक्कषेभ्यः । हरिकेशेभ्य-
इतिहरि केशेभ्यः । पशूनाम् । शष्पिञ्जराय । त्विषीमते ।
त्विषिमतइतिच्विषि मते । पथीनाम् । हरिकेशायेतिहरि
केशाय । उपवीतिनइत्युप वीतिने । पुष्टानाम् ॥१७॥

बभ्रुशाय । व्याधिने । अन्नानाम् । भवस्य । हेर्यै ।
जगताम् । रुद्राय । आततायिनइत्यातत अयिने । क्षेत्रा-
णाम् । सूताय । अहर्न्यै । वनानाम् ॥१८॥

अश्वेषु । रुद्र । हविष्मन्तं ॥१६॥

हिरण्यबाहवइतिहिरण्य बाहवे । वृक्षेभ्यः । हरिकेशेभ्यइतिहरि
केशेभ्यः । शष्पिञ्जराय । त्विषिमतइतिच्विषि मते । उपवीतिनइत्युप
वीतिने । पुष्टानाम् ॥१७॥

बभ्रुशाय । रुद्राय । आततायिनइत्यातत अयिने । क्षेत्राणाम् ॥१८॥

प्रियाः ॥१५॥

तनये । आयुषि ॥१६॥

पतये । शष्पिञ्जराय । हरिकेशायेतिहरि केशाय ॥१७॥

बभ्रुशाय । व्याधिने । रुद्राय । आततायिनइत्यातत अयिने ।
सूताय ॥१८॥

रोहिताय । स्थपतये । वृक्कषाणाम् । भुवन्तये ।
वारिवस्कृताय । वारिवदकृतायेतिवारिवद कृताय । ओषधी-
नाम् । मन्त्रिणे । वाणिजाय । कक्कषाणाम् । उच्चैर्घोषायेत्युच्चैः
घोषाय । आक्रन्दयतऽइत्या क्रन्दयते । पत्तीनाम् ॥१९॥

कृत्स्नायतयेतिकृत्स्न आयतया । धावते । सत्त्वनाम् ।
सहमानाय । निव्याधिनऽइतिनि व्याधिने । आव्याधिनी-
नामित्या व्याधिनीनाम् । निषङ्गिणे । ककुभाय । स्तेनानाम् ।
निचेरवऽइतिनि चेरेव । परिचरायेतिपरि चराय ।
अरण्यानाम् ॥२०॥

वञ्चते । परिवञ्चतऽइतिपरि वञ्चते । स्तायूनाम् ।
निषङ्गिणे । इषुधिमतऽइतीषुधि मते । तस्कराणाम् । सूका-

वृक्षाणाम् । कक्षाणाम् । उच्चैर्घोषायेत्युच्चैः घोषाय । आक्रन्दयत-
ऽइत्या क्रन्दयते ॥१९॥

कृत्स्नायतयेतिकृत्स्न आयतया । सत्त्वनाम् । आव्याधिनीनामित्या
व्याधिनीनाम् । अरण्यानाम् ॥२०॥

तस्कराणाम् । सूकायिभ्यऽइतिसूकायि भ्यः । मुष्णताम् ।

रोहिताय । स्थपतये । भुवन्तये । वारिवस्कृताय । वारिवदकृतायेति-
वारिवद कृताय । वाणिजाय । उच्चैर्घोषायेत्युच्चैः घोषाय । आक्रन्दयत-
ऽइत्या क्रन्दयते ॥१९॥

कृत्स्नायतयेतिकृत्स्न आयतया । सहमानाय । निव्याधिनऽइतिनि
व्याधिने । आव्याधिनीनामित्या व्याधिनीनाम् । ककुभाय । परिचरायेतिपरि
चराय ॥२०॥

परिवञ्चतऽइतिपरि वञ्चते । स्तायूनाम् । सूकायिभ्यऽइति-

यिब्भ्यऽइतिसृकायि भ्यः । जिघाँसद्भ्यऽइतिजिघाँसत्
भ्यः । मुष्णताम् । अस्मिद्भ्यऽइत्यस्मिन् भ्यः । नक्तम् ।
चरद्भ्यऽइतिचरत् भ्यः । विकृन्तानामिति वि कृन्तानाम् ॥२१॥

उष्णीषिणे । गिरिचरायेतिगिरि चराय । कुलुञ्चा-
नाम् । इषुमद्भ्यऽइतीषुमत् भ्यः । धन्वायिब्भ्यऽइतिधन्वायि
भ्यः । च । वृ । आतन्वानेब्भ्यऽइत्या 'तन्वानेब्भ्यः ।
प्रतिदधानेब्भ्यऽइतिप्रति दधानेभ्यः । आयच्छद्भ्यऽ-
इत्यायच्छद् भ्यः । अस्यद्भ्यऽइत्यस्यत् भ्यः ॥२२॥

विसृजद्भ्यऽइतिविसृजत् भ्यः । विध्यद्भ्यऽइतिविध्यत्
भ्यः । स्वपद्भ्यऽइतिस्वपत् भ्यः । जाग्रद्भ्यऽइतिजाग्रत्

जिघाँसद्भ्यऽइतिजिघाँसत् भ्यः । अस्मिद्भ्यऽइत्यस्मिन् भ्यः ।
नक्तम् । चरद्भ्यऽइतिचरत् भ्यः ॥२१॥

उष्णीषिणे । इषुमद्भ्यऽइतीषुमत् भ्यः । धन्वायिब्भ्यऽइतिधन्वायि
भ्यः । आतन्वानेब्भ्यऽइत्या तन्वानेभ्यः । प्रतिदधानेब्भ्यऽइतिप्रति दधा-
नेभ्यः । आयच्छद्भ्यऽइत्यायच्छद् भ्यः । अस्यद्भ्यऽइत्यस्यत् भ्यः ॥२२॥

विसृजद्भ्यऽइतिविसृजत् भ्यः । विध्यद्भ्यऽइतिविध्यत् भ्यः ।
स्वपद्भ्यऽइतिस्वपत् भ्यः । जाग्रद्भ्यऽइतिजाग्रत् भ्यः । शयानेभ्यः ।

सृकायि भ्यः । विकृन्तानामिति वि कृन्तानाम् ॥२१॥

गिरिचरायेतिगिरि चराय । धन्वायिब्भ्यऽइतिधन्वायि भ्यः । वृ ।
आयच्छद्भ्यऽइत्यायच्छद् भ्यः ॥२२॥

विसृजद्भ्यऽइतिविसृजत् भ्यः । विध्यद्भ्यऽइतिविध्यद् भ्यः ।

१. 'तन्वानेब्भ्यः' इति काशिकः पाठः ।

२. ककोशशैल्यनुसारमिह 'बि' इति द्विवकारेण भाव्यम् ।

भ्यं । श्यानेभ्यं । आसीनेभ्यं । तिष्ठद्भ्यऽइतितिष्ठत्
भ्यं । धावद्भ्यऽइतिधावत् भ्यं ॥२३॥

सुभाभ्यः । सुभापतिभ्यऽइतिसुभापति भ्यं ।
अश्वेभ्यं । अश्वपतिभ्यऽइत्यश्वपति भ्यं । आव्याधिनी-
भ्यऽइत्या व्याधिनीभ्यं । विविध्यन्तीभ्यऽइतिवि-
विध्यन्तीभ्यं । उगणाभ्यं । तृहृतीभ्यः ॥२४॥

गुणेभ्यः । गुणपतिभ्यऽइतिगुणपति भ्यं । व्राते-
भ्यं । व्रातपतिभ्यऽइतिव्रातपति भ्यं । गृत्सेभ्यं ।

आसीनेभ्यं । तिष्ठद्भ्यऽइतितिष्ठत् भ्यं । धावद्भ्यऽइतिधावत् भ्यं ॥२३॥

सुभाभ्यः । सुभापतिभ्यऽइतिसुभापति भ्यं । अश्वेभ्यं । अश्व-
पतिभ्यऽइत्यश्वपति भ्यं । आव्याधिनीभ्यऽइत्या व्याधिनीभ्यं । विविध्यन्ती-
भ्यऽइतिवि विध्यन्तीभ्यं । उगणाभ्यं । तृहृतीभ्यः ॥२४॥

गुणेभ्यः । गुणपतिभ्यऽइतिगुणपति भ्यं । व्रातेभ्यं । व्रातपति-
भ्यऽइतिव्रातपति भ्यं । गृत्सेभ्यं । गृत्सपतिभ्यऽइतिगृत्सपति भ्यं ।

शय्यानेभ्यं ॥२३॥

आव्याधिनीभ्यऽइत्या व्याधिनीभ्यं । विविध्यन्तीभ्यऽइतिवि-
ध्यन्तीभ्यं ॥२४॥

व्रातपतिभ्यऽइतिव्रातपति^२ भ्यं । ^३गृत्सेभ्यः । ^३गृत्सपतिभ्यः-

१. लेखकप्रमादजोस्थानेऽवग्रहनिर्देशः, '०इतिवि विध्यन्तीभ्यं' इत्येवं
शुद्धः पाठो द्रष्टव्यः ।

२. अपपाठोऽयम्, '०इतिव्रातपति भ्यं' इति शुद्धः पाठो ज्ञेयः ।

३. उत्सवत्सशब्दवत् (द्र० पूर्वत्र पृष्ठ २१३ टि० २) 'गृत्स' शब्देऽपि
द्वितीयवर्णापत्तिर्न दृश्यते । 'गृत्सेभ्यः' इत्येवं स्वरस्थाने 'गृत्सेभ्यं' इति
शुद्धः स्वरौ ज्ञेयः । अग्रिमपदे साधुस्वर एवोपलभ्यते ।

गृत्संपतिव्ययइतिगृत्संपति व्यङ् । विरूपेव्ययइतिवि रूपे-
व्यङ् । विश्वरूपेव्ययइतिविश्व रूपेव्यङ् ॥२५॥

सेनाव्यङ् । सेनानिव्ययइतिसेनानि व्यङ् ।
रथिव्ययइतिरथि व्यङ् । अरथेव्यङ् । क्षतव्ययइतिक्वपत्
व्यङ् । सङ्ग्रहीतव्ययइतिसङ्ग्रहीत् व्यङ् । महद्व्ययइतिमहत्
व्यङ् । अर्भकेव्यङ् ॥२६॥

तक्वव्ययइतितक्व व्यङ् । रथकारेव्ययइतिरथ
कारेव्यङ् । कुलालेव्यङ् । कर्म्मारेव्यङ् । निषादेव्यङ् ।
निसादेव्ययइतिनि सादेव्यङ् । पुञ्जिष्टेव्यङ् । श्वनिव्यय-
इतिश्वनि व्यङ् । मृगयुव्ययइतिमृगयु व्यङ् ॥२७॥

श्वव्ययइतिश्व व्यङ् । श्वपतिव्ययइतिश्वपति व्यङ् ।

विरूपेव्ययइतिवि रूपेव्यङ् । विश्वरूपेव्ययइतिविश्व रूपेव्यङ् ॥२५॥

सेनाव्यङ् । सेनानिव्ययइतिसेनानि व्यङ् । रथिव्ययइतिरथि व्यङ् ।
अरथेव्यङ् । क्षतव्ययइतिक्षत् व्यङ् । सङ्ग्रहीतव्ययइतिसङ्ग्रहीत् व्यङ् ।
महद्व्ययइतिमहत् व्यङ् । अर्भकेव्यङ् ॥२६॥

तक्वव्ययइतितक्व व्यङ् । रथकारेव्ययइतिरथ कारेव्यङ् । कुलालेव्यङ् ।
कर्म्मारेव्यङ् । निषादेव्यङ् । निसादेव्ययइतिनि सादेव्यङ् । पुञ्जिष्टेव्यङ् ।
श्वनिव्ययइतिश्वनि व्यङ् । मृगयुव्ययइतिमृगयु व्यङ् ॥२७॥

श्वव्ययइतिश्व व्यङ् । श्वपतिव्ययइतिश्वपति व्यङ् । रुद्राय । नीलग्री-

इतिगृत्संपति व्यङ् । विरूपेव्ययइतिवि रूपेव्यङ् । विश्वरूपेव्ययइतिविश्व
रूपेव्यङ् ॥२५॥

मृगयुव्ययइतिमृगयु व्यङ् ॥२७॥

भवाय । रुद्राय । शर्वाय । पशुपतयऽइतिपशु पतये । नील-
ग्रीवायेतिनील ग्रीवाय । शितिकण्ठायेतिशिति कण्ठाय ॥२८॥

कपर्दिने । व्युत्पकेशायेतिव्युत्प केशाय । सहस्रा-
क्षयेतिसहस्र अक्षाय । शतधन्वनऽइतिशत धन्वने ।
गिरिशयायेतिगिरि शयाय । शिपिविष्ट्रयेतिशिपि विष्ट्राय ।
मीढुष्ट्रमाय । मीढुस्तमायेतिमीढुः तमाय । इष्टुमतऽइतीष्टु
मते ॥२९॥

ह्रस्वाय । वामनाय । बृहते । वर्षीयसे । वृद्धाय ।
सवृधऽइतिस वृधे । अग्रयाय । प्रथमाय ॥३०॥

वायेतिनील ग्रीवाय ॥२८॥

व्युत्पकेशायेतिव्युत्प केशाय । सहस्राक्षयेतिसहस्र अक्षाय । शतधन्वन-
ऽइतिशत धन्वने । शिपिविष्ट्रायेतिशिपि विष्ट्राय । मीढुष्ट्रमाय । मीढुस्तमायेति-
मीढुः तमाय ॥२९॥

वृद्धाय । अग्रयाय ॥३०॥

भवाय । रुद्राय । शर्वाय । पशुपतयऽइतिपशु पतये । नीलग्रीवायेति-
नील ग्रीवाय । शितिकण्ठायेतिशिति कण्ठाय ॥२८॥

व्युत्पकेशायेतिव्युत्प केशाय । सहस्राक्षयेतिसहस्र अक्षाय । शत-
धन्वऽइतिशत धन्वने । गिरिशयायेतिगिरि शयाय । शिपिविष्ट्रायेतिशिपि
विष्ट्राय । मीढुष्ट्रमाय । मीढुस्तमायेतिमीढुः तमाय ॥२९॥

ह्रस्वाय । वामनाय । वर्षीयसे । वृद्धाय । सवृधऽइतिस वृधे ।
अग्रयाय । प्रथमाय ॥३०॥

१. '०शति' अपपाठोऽयं लेखकप्रमादजः, '०शिति' इत्येव साधुपाठः ।

२. अपपाठोऽयम्, 'शतधन्वन' इति शुद्धः पाठो द्रष्टव्यः ।

आशवे । अजिराय । शीघ्रयाय । शीर्भ्याय ।
ऊर्म्याय । अवस्वन्त्यायेत्यव स्वन्त्याय । नादेयाय ।
द्वीप्याय ॥३१॥

ज्येष्ठाय । कुनिष्ठाय । पूर्वजायेतिपूर्वं जाय ।
अपरजायेत्यपर जाय । मध्यमाय । अपगल्भ्यायेत्यप
गल्भ्याय । जघन्याय । बुध्न्याय ॥३२॥

सोभ्याय । प्रतिसृष्ट्यायेतिप्रति सृष्ट्याय । घाम्याय ।
क्षेम्याय । श्लोक्याय । अवसान्यायेत्यव सान्याय ।
ऊर्ध्व्याय । खल्याय ॥३३॥

शीघ्राय । शीर्भ्याय । अवस्वन्त्यायेत्यव स्वन्त्याय । द्वीप्याय ॥३१॥

ज्येष्ठाय । कुनिष्ठाय । अपरजायेत्यपर जाय । मध्यमाय । अपगल्भ्याये-
त्यप गल्भ्याय । जघन्याय । बुध्न्याय ॥३२॥

सोभ्याय । प्रतिसृष्ट्यायेतिप्रति सृष्ट्याय । घाम्याय । क्षेम्याय ।
श्लोक्याय । अवसान्यायेत्यव सान्याय । खल्याय ॥३३॥

अजिराग्र । शीघ्राग्र । शीर्भ्याग्र । ऊर्म्याग्र । अवस्वन्त्याग्रेत्यव
स्वन्त्याग्र । नादेयाग्र । द्वीप्याग्र ॥३१॥

ज्येष्ठाग्र । कुनिष्ठाग्र । पूर्वजाग्रेतिपूर्वं जाग्र । अपरजाग्रेत्यपर जाग्र ।
मध्यमाग्र । अपगल्भ्याग्रेत्यप गल्भ्याग्र । जघन्याग्र । बुध्न्याग्र ॥३२॥

सोभ्याग्र । प्रतिसृष्ट्याग्रेतिप्रति सृष्ट्याग्र । घ्याम्याग्र । क्षेम्याग्र ।
श्लोक्याग्र । अवसान्याग्रेत्यव सान्याग्र । ऊर्ध्व्याग्र । खल्याग्र ॥३३॥

वृक्षाय । कक्ष्याय । श्रवाय । प्रतिश्रवायेतिप्रति
श्रवाय । आशुषेणाय । आशुसेनायेत्याशु सेनाय । आशु-
रथायेत्याशु रथाय । शूराय । अवभेदिनइत्यव
भेदिने ॥३४॥

विल्मिने । कवचिने । वृष्मिणे । वरूथिने । श्रुताय
श्रुतसेनायेतिश्रुत सेनाय । दुन्दुभ्याय । आहनन्यायेत्या
हनन्याय ॥३५॥

धृष्णवे । प्रमृशयेतिप्र मृशाय । निषङ्गिणे । इषुधि-
मतइतीषुधि मते । तीक्कण्णेषवइतितीक्कण्ण इषवे । आयु-
धिने । स्वायुधयेतिसु आयुधाय । सुधन्वनइतिसु
धन्वने ॥३६॥

वन्याय । कक्ष्याय । प्रतिश्रवायेतिप्रति श्रवाय । आशुसेनायेत्याशु
सेनाय । आशुरथायेत्याशु रथाय । अवभेदिनइत्यव भेदिने ॥३४॥

विल्मिने । श्रुतसेनायेतिश्रुत सेनाय । दुन्दुभ्याय । आहनन्यायेत्या
हनन्याय ॥३५॥

धृष्णवे । प्रमृशयेतिप्र मृशाय । सुधन्वनइतिसु धन्वने ॥३६॥

वन्याय । कक्ष्याय । श्रवाय । प्रतिश्रवायेतिप्रति श्रवाय । आशुषे-
णाय । आशुसेनायेत्याशु सेनाय । आशुरथायेत्याशु रथाय । शूराय ॥३४॥

श्रुताय । श्रुतसेनायेतिश्रुत सेनाय । दुन्दुभ्याय । आहनन्यायेत्या
हनन्याय ॥३५॥

प्रमृशयेतिप्र मृशाय । स्वायुधयेतिसु आयुधाय ॥३६॥

१. 'हनन्याय' इति काशिकः पाठः ।

२. 'आयुधाय' इति काशिकः पाठः ।

सुत्थाय । पत्थाय । काट्थाय । नीप्थाय । कुल्थाय ।
सरस्थाय । नादेयाय । वैशन्ताय ॥३७॥

कूप्याय । अवट्थाय । वीद्घ्यायेतिवि ईद्घ्याय ।
आतप्प्यायेत्या तप्प्याय । मेघ्याय । विद्युत्प्यायेतिवि
द्युत्थाय । वर्ष्याय । अवर्ष्याय ॥३८॥

वात्थाय । रेष्म्याय । वास्तुत्थाय । वास्तुपायेतिवास्तु
पाय । सोमाय । रुद्राय । ताम्नाय । अरुणाय ॥३९॥

सुत्थाय । पत्थाय । काट्थाय । नीप्थाय । कुल्थाय ॥३७॥

कूप्याय । अवट्थाय । ३वीद्घ्यायेतिवि ईद्घ्याय । आतप्प्यायेत्या
तप्प्याय । मेघ्याय । विद्युत्प्यायेतिवि द्युत्थाय ॥३८॥

वात्थाय । वास्तुत्थाय । वास्तुपायेतिवास्तु पाय । रुद्राय ।
ताम्नाय ॥३९॥

सुत्थाय । पत्थाय । काट्थाय । नीप्थाय । कुल्थाय । सरस्थाय ।
नादेयाय । वैशन्ताय ॥३७॥

कूप्याय । अवट्थाय । ३वीद्घ्यायेतिवि ईद्घ्याय । आतप्प्यायेत्या
तप्प्याय । मेघ्याय । विद्युत्प्यायेतिवि द्युत्थाय । वर्ष्याय । अवर्ष्याय ॥३८॥

वात्थाय । रेष्म्याय । वास्तुत्थाय । वास्तुपायेतिवास्तु पाय ।
सोमाय । रुद्राय । ताम्नाय । अरुणाय ॥३९॥

१. 'तप्प्याय' इति काशिकः पाठः ।

२. बम्बईमुद्रितेऽपपाठोऽयं स्वरभेदनिमित्तः पाठभेदो वेति विचारार्हः ।

३. 'वीद्घ्यायेतिवि ईद्घ्याय' इत्येवं शुद्धः स्वरपाठो ज्ञेयः । यद्वा
बम्बईमुद्रितवत् पाठो द्रष्टव्यः । अत्र पूर्वा टिप्पणी द्रष्टव्या ।

शङ्खवऽइतिशम् गवे । पशुपतयऽइतिपशु पतये ।
उग्राय । भीमाय । अग्नेवधायेत्यग्ने वृधाय । दूरेवधायेतिदूरे
वृधाय । हुन्त्रे । हनीयसे । वृक्क्षेभ्यः । हरिकेशेभ्यऽइतिहरि
केशेभ्यः । ताराय ॥४०॥

शम्भवायेतिशम् भवाय । मयोभवायेतिमयः भवाय ।
शङ्करायेतिशम् कराय । मयस्कराय । मयःकरायेतिमयः
कराय । शिवाय । शिवतरायेतिशिव तराय ॥४१॥

पाथ्याय । अवाप्याय । प्रतरणायेतिप्र तरणाय ।
उत्तरणायेत्युत् तरणाय । तीर्थ्याय । कूल्याय । शल्याय ।
फेन्याय ॥४२॥

उग्राय । अग्नेवधायेत्यग्ने वृधाय । वृक्क्षेभ्यः । हरिकेशेभ्यऽइतिहरि
केशेभ्यः ॥४०॥

मयस्कराय ॥४१॥

प्रतरणायेतिप्र तरणाय । उत्तरणायेत्युत् तरणाय । तीर्थ्याय । कूल्याय ।
शल्याय । फेन्याय ॥४२॥

पशुपतयऽइतिपशु पतये । उग्राय । भीमाय । अग्नेवधायेत्यग्ने
वृधाय । दूरेवधायेतिदूरे वृधाय । हनीयसे । ताराय ॥४०॥

शम्भवायेतिशम् भवाय । मयोभवायेतिमयः भवाय । शङ्क-
रायेतिशम् कराय । मयस्कराय । मयःकरायेतिमयः कराय । शिवाय ।
शिवतरायेतिशिव तराय ॥४१॥

पाथ्याय । अवाप्याय । प्रतरणायेतिप्र तरणाय । उत्तरणायेत्युत्
तरणाय । तीर्थ्याय । ^१कूल्याय । ^२शल्याय । फेन्याय ॥४२॥

१. लेखकप्रमादजोऽपपाठः, 'कूल्याय' इत्यस्य पूर्वत्र (१६।३७) गत-
त्वात् ।

२. अपपाठोऽयम्, 'शल्याय' इति शुद्धः पाठो ज्ञेयः ।

सि॒क॒त्पाय । प्र॒वाह॒य्यायेति॑प्र वाह॒य्याय । कि॒श्लि॒पाय ।
क्ष॒य॒णाय । क॒प॒र्दिने । पु॒ल॒स्तये । इ॒रि॒ण्पाय । प्र॒प॒थ्यायेति॑प्र
'प॒थ्याय ॥४३॥

व्रज्याय । गो॒ध्याय । गो॒स्थ्यायेति॑गो स्थ्याय ।
त॒ल्पाय । गो॒ध्याय । हृ॒द॒य्याय । नि॒वे॒प्यायेति॑नि वे॒प्याय ।
का॒ट्याय । ग॒ह्वरे॒ष्टाय । ग॒ह्वरे॒स्थायेति॑गह्वरे स्थाय ॥४४॥

शु॒ष्क्याय । ह॒रि॒त्पाय । पा॒थ्स॒व्याय । र॒ज॒स्याय ।
लो॒प्याय । उ॒ल्पाय । ऊ॒र्ज्याय । सूर्या॑येति॒सु ऊ॒र्ज्याय ॥४५॥

सि॒क॒त्पाय । प्र॒वाह॒य्यायेति॑प्र वाह॒य्याय । इ॒रि॒ण्पाय । प्र॒प॒थ्यायेति॑प्र
प॒थ्याय ॥४३॥

व्रज्याय । गो॒ध्याय । गो॒स्थ्यायेति॑गो स्थ्याय । त॒ल्पाय । गो॒ध्याय ।
हृ॒द॒य्याय । नि॒वे॒प्यायेति॑नि वे॒प्याय । का॒ट्याय । ग॒ह्वरे॒ष्टाय । ग॒ह्वरे॒स्थायेति॑गह्वरे
स्थाय ॥४४॥

शु॒ष्क्याय । ह॒रि॒त्पाय । पा॒थ्स॒व्याय । लो॒प्याय ॥४५॥

सि॒क॒त्पाय । २ प्र॒वाह्या॑येति॒प्र वाह्याय । कि॒श्लि॒पाय । क्ष॒य॒णाय ।
पु॒ल॒स्तये । इ॒रि॒ण्पाय । प्र॒प॒थ्यायेति॑प्र प॒थ्याय ॥४३॥

व्रज्याय । गो॒ध्याय । गो॒स्थ्यायेति॑गो स्थ्याय । त॒ल्पाय । गो॒ध्याय ।
हृ॒द॒य्याय । नि॒वे॒प्यायेति॑नि वे॒प्याय । का॒ट्याय । ग॒ह्वरे॒ष्टाय ।
ग॒ह्वरे॒स्थायेति॑गह्वरे स्थाय ॥४४॥

शु॒ष्क्याय । ह॒रि॒त्पाय । पा॒थ्स॒व्याय । र॒ज॒स्याय । लो॒प्याय ।
उ॒ल्पाय । ऊ॒र्ज्याय । सूर्या॑येति॒सु ३ ऊ॒र्ज्याय ॥४५॥

१. 'प॒थ्याय' इति काशिकः पाठः ।

२. अपपाठोऽयम्, 'प्र॒वाह्या॑येति॒प्र' इति साधुः पाठो द्रष्टव्यः ।

३. अपपाठोऽयम्, 'ऊ॒र्ज्याय' इति युक्तः स्वरसंचारो ज्ञेयः ।

प॒र्णाय॑ । प॒र्णश॑दायेतिप॒र्णं श॑दाय । उ॒द्गुर॑मा॒णाय॑त्युत्
गुर॑मा॒णाय । अ॒भि॒घ्न॒तऽइ॒त्यभि॑ घ्न॒ते । आ॒खि॒द॒तऽइ॒त्या
'खि॒द॒ते । प्र॒खि॒द॒तऽइ॒तिप्र॑ 'खि॒द॒ते । इ॒षु॒कृ॒द्भ्यऽइ॒तीषु॑कृ॒त्
भ्यः॑ । ध॒नु॒कृ॒द्भ्यः॑ । ध॒नु॒कृ॒द्भ्यऽइ॒तिध॑नु॒कृ॒त् भ्यः॑ ।
कि॒रि॒के॒भ्यः॑ । दे॒वाना॑म् । हृ॒द॒ये॒भ्यः॑ । वि॒चि॒न्व॒त्के॒भ्यः॑-
ऽइ॒तिवि॑ ३चि॒न्व॒त्के॒भ्यः॑ । वि॒कि॒ष्ण॒त्के॒भ्यऽइ॒तिवि॑
३क्षि॒ण॒त्के॒भ्यः॑ । आ॒नि॒र्ह॒ते॒भ्यऽइ॒त्यानि॑ ह॒ते॒भ्यः॑ ॥४६॥

द्रा॒पे । अ॒न्ध॒सः॑ । प॒ते । द॒रि॒द्र । नी॒ल॒लो॒हि॒तेति॑नी॒ल
लो॒हित ॥ आ॒साम् । प्र॒जा॒ना॒मिति॑प्र॒ जाना॑म् । ए॒षाम् ।
प॒शूना॑म् । मा । भे॒ः । मा । रो॒क् । मोऽइ॒तिमो॑ । च । नः॑ ।
कि॒म् । च॒न । आ॒म॒मत् ॥४७॥

प॒र्णाय॑ । प॒र्णश॑दायेतिप॒र्णं श॑दाय । उ॒द्गुर॑मा॒णाय॑त्युत् गुर॑मा॒णाय ।
अ॒भि॒घ्न॒तऽइ॒त्यभि॑ घ्न॒ते । आ॒खि॒द॒तऽइ॒त्या खि॒द॒ते । प्र॒खि॒द॒तऽइ॒तिप्र॑ खि॒द॒ते ।
इ॒षु॒कृ॒द्भ्यऽइ॒तीषु॑कृ॒त् भ्यः॑ । ध॒नु॒कृ॒द्भ्यः॑ । ध॒नु॒कृ॒द्भ्यऽइ॒तिध॑नु॒कृ॒त् कृ॒द्-
भ्यः॑ । कि॒रि॒के॒भ्यः॑ । हृ॒द॒ये॒भ्यः॑ । वि॒चि॒न्व॒त्के॒भ्यऽइ॒तिवि॑ चि॒न्व॒त्के॒भ्यः॑ ।
वि॒क्षि॒ण॒त्के॒भ्यऽइ॒तिवि॑ क्षि॒ण॒त्के॒भ्यः॑ । आ॒नि॒र्ह॒ते॒भ्यऽइ॒त्यानि॑ ह॒ते॒भ्यः॑ ॥४६॥

द॒रि॒द्र । प्र॒जा॒ना॒मिति॑प्र॒ जाना॑म् ॥४७॥

प॒र्णाय॑ । प॒र्णश॑दायेतिप॒र्णं श॑दाय । उ॒द्गुर॑मा॒णाय॑त्युत् गुर॑मा॒णाय ।
अ॒भि॒घ्न॒तऽइ॒त्यभि॑ घ्न॒ते । हृ॒द॒ये॒भ्यः॑ ॥४६॥

नी॒ल॒लो॒हि॒तेति॑नी॒ल॒ लो॒हित ॥४७॥

१. 'खि॒द॒ते' इति काशिकः पाठः ।

२. 'चि॒न्व॒त्के॒भ्यः॑' इति काशिकः पाठः ।

३. 'क्षि॒ण॒त्के॒भ्यः॑' इति काशिकः पाठः ।

४. अपपाठोऽयम्, 'अ॒भि॒घ्न॒त' इति शुद्धः पाठो ज्ञेयः ।

५. अपपाठोऽयम्, 'नी॒ल॒लो॒हि॒तेति॑नी॒ल' इति शुद्धः पाठो ज्ञेयः ।

इमा॑ । रुद्राय॑ । तवसे॑ । कपर्दिने॑ । क्षयद्वीरायेति-
क्क्षयत् वीराय॑ । प्र । भरामहे॑ । मती॑ ॥ यथा॑ । शम् ।
असत् । द्विपदुऽइतिद्वि पदे॑ । चतुष्पदे॑ । चतुःपदुऽइति-
चतुः पदे॑ । विश्वम् । पुष्टम् । ग्रामे॑ । अस्मिन् ।
अनातुरम् ॥४८॥

या । ते । रुद्र॑ । शिवा । तनू॑ । शिवा । विश्वाहा॑ ।
भेषजी ॥ शिवा । रुतस्य॑ । भेषजी । तया॑ । न॑ । मूढ॑ ।
जीवसे॑ ॥४९॥

परि॑ । न॑ । रुद्रस्य॑ । हेति॑ । वृणक्क्तु॑ । परि॑ ।
त्वेपस्य॑ । दुर्मतिरितिदु॑ मति॑ । अघायो॑ । अघयोरित्यघ॑
यो॑ ॥ अव॑ । स्थिरा । मघवद्भ्यऽइतिमघवत् भ्य॑ ।
तनुष्वा॑ । मीड्वः॑ । तोकाय॑ । तनयाय॑ । मूढ॑ ॥५०॥

रुद्राय॑ । क्षयद्वीरायेतिक्षयत् वीराय॑ । द्विपदुऽइतिद्वि पदे॑ । चतुष्पदे॑ ।
विश्वम् । पुष्टम् । अस्मिन् ॥४८॥

रुद्र॑ । विश्वाहा॑ ॥४९॥

रुद्रस्य॑ । वृणक्क्तु॑ । अघयोरित्यघ॑ यो॑ । मघवद्भ्यऽइतिमघवत्
भ्य॑ । तनुष्वा॑ । मीड्वः॑ ॥५०॥

रुद्राय॑ । क्षयद्वीरायेतिक्षयत् वीराय॑ । यथा॑ ॥४८॥

या । तया॑ ॥४९॥

अघायो॑ । अघयोरित्यघ॑ १ यो॑ । तोकाय॑ । तनयाय॑ ॥५०॥

मीढुष्टम् । मीढुस्तमेतिमीढुः तम् । शिव्तमेतिशिव
तम् । शिवः । नहं । सुमनाऽइतिमु मनाहं । भव ॥ परमे ।
बृक्क्षे । आयुधम् । निधायेतिनि धाय । कृत्तिम् । वसानहं ।
आ । चर । पिनाकम् । बिभ्रत् । आ । गृहि ॥५१॥

विकिरिद्वेतिवि किरिद्र । विलोहितेतिवि लोहित ।
नमः । ते । अस्तु । भगवऽइतिभग वहं ॥ याः । ते ।
सहस्रम् । हेतयः । अन्यम् । अस्मत् । नि । वृपन्तु ।
ताः ॥५२॥

सहस्राणि । सहस्रशऽइतिसहस्र शः । बाह्वोः । तव ।
हेतयः ॥ तासाम् । ईशानहं । भगवऽइतिभग वहं ।
पराचीना । मुखा । कृधि ॥५३॥

असङ्ख्यातेत्यसम् ख्याता । सहस्राणि । ये । रुद्राः ।

मीढुष्टम् । बृक्षे । बिभ्रत् ॥५१॥

विकिरिद्वेतिवि किरिद्र । अन्यम् । अस्मत् ॥५२॥

बाह्वोः ॥५३॥

असङ्ख्यातेत्यसम् ख्याता । रुद्राः । भूम्याम् । धन्वानि ।

आयुधम् । निधायेतिनि धाय ॥५१॥

विकिरिद्वेतिवि किरिद्र । विलोहितेतिवि^१ लोहित । भगवऽइतिभग
वहं । या । हेतयः ॥५२॥

हेतयः । भगवऽइतिभग वहं ॥५३॥

१. अपपाठोऽयम्, 'विलोहितेतिवि' इत्येवं शुद्धः पाठो द्रष्टव्यः ।

अधि । भूम्याम् ॥ तेषाम् । सहस्रयोजनऽइतिसहस्र 'योजने ।
अव । धन्वानि । तन्मसि ॥५४॥

अस्मिन् । महति । अर्णवे । अन्तरिक्षे । भवाः ।
अधि ॥५५॥

नीलग्रीवाऽइतिनील ग्रीवाः । शितिकण्ठाऽइतिशिति
कण्ठाः । दिवम् । रुद्राः । उपश्रिताऽइत्युप श्रिताः ॥
'शर्वाः । अधः । क्षमाचराऽइतिक्षमा चराः ॥५६॥

वृक्षेषु । शृङ्गिञ्जराः । नीलग्रीवाऽइतिनील ग्रीवाः ।
बिलोहिताऽइतिबि लोहिताः ॥५७॥

तन्मसि ॥५४॥

अस्मिन् । अन्तरिक्षे ॥५५॥

नीलग्रीवाऽइतिनील ग्रीवाः । रुद्राः । उपश्रिताऽइत्युप श्रिताः ।
क्षमाचराऽइतिक्षमा चराः ॥५६॥

वृक्षेषु । शृङ्गिञ्जराः । नीलग्रीवाऽइतिनील ग्रीवाः ॥५७॥

ये । सहस्रयोजनऽइतिसहस्र 'योजने ॥५४॥

[ककोशे पञ्चपञ्चाशत्तमायाः कण्डिकायाः पदपाठो लेखकप्रमादान्न
दृश्यते] ।

बिलोहिताऽइतिबि लोहिताः ॥५७॥

१. 'योजने' इति काशिकः पाठः ।

२. इमानि पदान्युत्तरस्या मन्त्रकण्डिकाया इहैव पठितानीत्यत इत
आरभ्य एकस्याः कण्डिकासंख्याया भेदः समजनि ।

३. कशैत्यनुसारमिह, 'योजने' इत्येवं साधुः पाठो ज्ञेयः ।

भूतानाम् । अधिपतयऽइत्यधि पतयत् । विशिखास-
ऽइतिवि- शिखासः । कपर्दिनः ॥५८॥

पथाम् । पथिरक्कषयऽइतिपथि रक्कषयत् । ऐलवुदाः ।
आयुर्षुधऽइत्यायुत् सुधः ॥५९॥

तीर्थानि । प्रचरन्तीतिप्र चरन्ति । सूकाहस्ताऽइतिसूका
हस्तात् । निषज्जिणः ॥६०॥

अनेषु । विविद्ध्यन्तीतिवि विद्ध्यन्ति । पात्रेषु ।
पिबतत् । जनान् ॥६१॥

एतावन्तत् । च । भूयांसत् । च । दिशः । रुद्राः ।
वितुस्थिरऽइतिवि ^१तुस्थिरे ॥६२॥

अधिपतयऽइत्यधि पतयत् ॥५८॥

पथिरक्षयऽइतिपथि रक्षयत् । आयुर्षुधऽइत्यायुत् सुधः ॥५९॥

तीर्थानि । प्रचरन्तीतिप्र चरन्ति । सूकाहस्ताऽइतिसूका हस्तात् ॥६०॥

विविद्ध्यन्तीतिवि विद्ध्यन्ति । पात्रेषु ॥६१॥

रुद्राः । वितुस्थिरऽइतिवि तुस्थिरे ॥६२॥

अधिपतयऽइत्यधि पतयत् । विशिखासऽइतिवि^२ शिखासः ॥५८॥

पथिरक्षयऽइतिपथि रक्षयत् । आयुर्षुधऽइत्यायुत् ^३युधः ॥५९॥

विविद्ध्यन्तीतिवि^४ विद्ध्यन्ति ॥६१॥

भूयांसत् । वितुस्थिरऽइतिवि^५ तुस्थिरे ॥६२॥

१. 'तुस्थिरे' इति काशिकः पाठः ।

२. कशैल्यनुसारमिह 'वि' इत्येवं पाठेन भाव्यम् ।

३. कशैल्यनुसारमिह 'युधः' इत्येवं पाठेन भाव्यम् ।

४. कशैल्यनुसारमिह 'वि' इत्येवं पाठेन भाव्यम् ।

५. कशैल्यनुसारमिह 'वि' इत्येवं निर्देशेन भाव्यम् ।

नमः । अस्तु । रुद्रेभ्यः । ये । दिवि । येषाम् ।
 वर्षम् । इषवः ॥ तेभ्यः । दश । प्राचीं । दुक्विषणा ।
 प्रतीचीं । उदीचीं । ऊर्द्धा ॥ ^१अन्तरिक्षे । ^२वार्तः ॥
^३पृथिव्याम् । ^४अन्नम् ॥ ६३ ॥

॥ इति वाजसनेयिसंहितापदे षोडशोऽध्यायः ॥

रुद्रेभ्यः । तेभ्यः । दुक्विषणा । अन्तरिक्षे । पृथिव्याम् ॥ ६३ ॥

ये । येषाम् ॥ ६३ ॥

॥ इति श्रीवाजसनेयिसंहितापदे षोडशमोऽध्यायः ॥

१. अन्येषां मन्त्रपदानां पुनरुक्तत्वाद् उत्तरस्याः कण्डिकाया अपुनरुक्ते
 द्वे पदे इहैव पठिते । अत इह द्वयोः कण्डिकासंख्ययो भेदः समजनि ।

२. अन्येषां मन्त्रपदानां पुनरुक्तत्वाद् उत्तरस्याः कण्डिकाया अपुनरुक्ते
 द्वे पदे इहैव पठिते । अत इह तिसृणां कण्डिकासंख्यानां भेदोऽजायत ।

३. द्र० पूर्वत्र - (पृष्ठ १७६ टि० १) ।

सप्तदशोऽध्यायः

अश्मन् । ऊर्जम् । पर्वते । शिश्रियाणाम् । अद्भ्य-
ऽइत्यत् भ्यः । ओषधीभ्यः । वनस्पतिभ्यऽइति वनस्पति
भ्यः । अधि । सम्भृतमिति सम्भृतम् । पर्यः ॥ ताम् ।
नः । इषम् । ऊर्जम् । धत्त । मरुतः । सः रराणाऽइति सम्
रराणाः । अश्मन् । ते । क्षुत् । मयि । ते । ऊर्क् ॥ १॥

इमाः । मे । अग्ने । इष्टकाः । धेनवः । सन्तु ।
एका । च । दश । शतम् । सहस्रम् । अयुतम् । नियुत-
मिति नि युतम् । प्रयुतमिति प्र युतम् । अर्बुदम् । न्यर्बुद-
मिति नि अर्बुदम् । समुद्रः । मध्यम् । अन्तः । परार्द्ध-
ऽइति पर अर्द्धः । एताः । अमुत्र । अमुष्मिन् । लोके ॥ २॥

अश्मन् । शिश्रियाणाम् । अद्भ्यऽइत्यत् भ्यः । ओषधीभ्यः ।
वनस्पतिभ्यऽइति वनस्पति भ्यः । अश्मन् ॥ १॥

अग्ने । इष्टकाः । प्रयुतमिति प्र युतम् । समुद्रः । मध्यम् । अमुत्र ।
अमुष्मिन् ॥ २॥

शिश्रियाणाम् । वनस्पतिभ्यऽइति वनस्पति भ्यः । पर्यः । मयि ॥ १॥

अयुतम् । नियुतमिति न्ययुतम् । प्रयुतमिति प्र ययुतम् ॥ २॥

१. 'रराणाः' इति काशिकः पाठः ।

२. ककोशशैल्यनुसारमिह 'युतम्' इत्येवं पाठेन भाव्यम् ।

ऋतवः । स्थ । ऋतावृधः । ऋतवृधऽइत्तृत् वृधः ।
 ऋतुष्ठा? । ऋतुस्थाऽइत्तृत् स्था? । स्थ । ऋतावृधः ।
 ऋतवृधऽइत्तृत् वृधः ॥ घृतश्चुतऽइतिघृत श्रुतः । मधु-
 श्चुतऽइतिमधु श्रुतः । विराजऽइतिवि राजः । नाम ।
 कामदुघाऽइतिकाम दुघाहं । अक्क्षणीयमाणाहं ॥३॥

ऋतवृधऽइत्तृत् वृधः । ऋतुष्ठा? । ऋतुस्थाऽइत्तृत् स्था? ।
 ऋतवृधऽइत्तृत् वृधः । घृतश्चुतऽइतिघृत श्रुतः । मधुश्चुतऽइतिमधु
 श्रुतः । अक्क्षणीयमाणाहं ॥३॥

ऋतवृधऽइत्तृत् वृधः । ऋतवृधऽइत्तृत् वृधः । 'घृतश्च्युत-
 ऽइतिघृत श्रुतः । 'मधुश्च्युतऽइतिमधु श्रुतः । विराजऽइति-
 विराजः' । अक्क्षणीयमाणाहं ॥३॥

१. अवान्तरशाखानुरूपोऽयं पाठभेदः स्यात् । मौरिसब्लूमफील्डः
 स्वीकीये 'वैदिककनकोडेंस' ग्रन्थे एतन्मन्त्रनिर्देशे (पृष्ठ ३५९ कालम २)
 वाजसनेयसंहिताया (१७।३), मैत्रायणीसंहितायाः २।८।१४ च मन्त्रपाठे
 'घृतश्चुतो मधुश्चुतः' पठितस्य पदपाठे 'घृतश्च्युतः मधुश्च्युतः' इति सयकार-
 पाठं निर्दिशति । मैत्रायणीसंहितायां ३।३।४ स्थाने 'घृतश्च्युतो मधुश्च्युताः'
 सयकारः पाठः, २।८।१४ स्थाने च 'घृतश्चुतो मधुश्चुताः' इति यकाररहितः
 पाठ उपलभ्यते । अत्र वाजसनेयसंहिताया २१।४२ मन्त्रस्य 'मधुश्चुतः' पदस्य
 ककोशीयः पाठोऽप्यनुसन्धेयः । मुम्बईमुद्रितयोरुवटमहीधरभाष्ययोः स्वामि-
 दयानन्दभाष्ये चात्र (१७।३) 'घृतश्च्युतो मधुश्च्युतः' इति सयकार एव
 पाठो दृश्यते, परन्तु २१।४२ मन्त्रे 'मधुश्चुतः' इति यकाररहित एव पाठ एषु
 भाष्यग्रन्थेषु लक्ष्यते ।

२. अपपाठोऽयम्, ककोशशैल्यनुसारमिह '० वि राजः' इत्येवं पाठेन
 भाव्यम् ।

समुद्रस्य । त्वा । अवकया । अग्ने । परि । इय्यामसि ॥
 पावकः । अस्मभ्यम् । शिवः । भव ॥ 'हिमस्य । त्वा ।
 जरायुणा ॥४॥

उप । जम् । उप । वेतसे । अव । तर । नदीषु ।
 आ ॥ अग्ने । पित्तम् । अपाम् । असि । मण्डकि । तामिः ।
 आ । गहि । सा । इमम् । नदं । यज्जम् । पावकवर्ण-
 मितिपावक वर्णम् । शिवम् । कृधि ॥५॥

अपाम् । इदम् । न्ययनमितिनि अयनम् । समुद्रस्य ।
 निवेशनमितिनि वेशनम् ॥ अद्व्यान् । ते । अस्मत् ।
 तपन्तु । हेतयः ॥६॥

समुद्रस्य । अग्ने । अस्मभ्यम् ॥४॥

अग्ने । यज्जम् । पावकवर्णमितिपावक वर्णम् ॥५॥

समुद्रस्य । अन्यान् । अस्मत् ॥६॥

अवकया । व्यय्यामसि । ^२अइमभ्यम् । हिमस्य । जरायुणा ॥४॥

^३उमन् । यज्जम् । पावकवर्णमितिपावक वर्णम् ॥५॥

न्ययनमितिनि अयनम् । निवेशनमितिनि वेशनम् । हेतयः ॥६॥

१. उत्तरस्यां मन्त्रकण्डिकायां त्रीण्येवापुनरुक्तानि पदानि, तानि च पदपाठेऽस्यामेव कण्डिकायां पठितानि । अत इत आरभ्य एकस्या कण्डिका-संख्याया भेदो ज्ञेयः ।

२. लेखकप्रमादजोऽपपाठः, 'अस्मभ्यम्' इति साधुः पाठो ज्ञेयः ।

३. यकारस्य जकारोच्चारणनिमित्तो जकारस्थाने यकारस्य लेखः ।

ये । देवाः । देवानाम् । यज्जिज्ञयाँ । यज्जिज्ञयानाम् ।
सर्व्वत्सरीणम् । उप । भागम् । आसते ॥ अहुताद्ऽइत्यहुत
अदः । हविषः । यज्जे । अस्मिन् । स्वयम् । पिबन्तु ।
मधुनः । घृतस्य ॥१२॥

ये । देवाः । देवेषु । अधि । देवत्वमिति देव त्वम् ।
आयन् । ये । ब्रह्मणः । पुरऽएतारऽइति पुरः एतारः ।
अस्य ॥ येभ्यः । न । ऋते । पवते । धाम । किम् ।
चन । न । ते । दिवः । न । पृथिव्याः । अधि ।
स्नुषु ॥१३॥

प्राणदाऽइति प्राण दाः । अपानदाऽइत्यपान दाः ।
इयानदाऽइति व्यान दाः । बुच्चोदाऽइति बृच्चं दाः । बुरि-
वोदाऽइति वरिवः दाः ॥१४॥

यज्जिज्ञयाँ । यज्जिज्ञयानाम् । सर्व्वत्सरीणम् । अहुताद्ऽइत्यहुत अदः ।
यजे । अस्मिन् ॥१२॥

देवत्वमिति देव त्वम् । ब्रह्मणः । येभ्यः । पृथिव्याः ॥१३॥

प्राणदाऽइति प्राण दाः । अपानदाऽइत्यपान दाः ॥१४॥

ये । यज्जिज्ञयाँ । यज्जिज्ञयानाम् । सर्व्वत्सरीणम् । यजे ।
स्वयम् ॥१२॥

ये । आयन् । ये । येभ्यः ॥१३॥

बुच्चोदाऽइति बृच्चं दाः । बुरिवोदाऽइति वरिवः दाः ॥१४॥

१. अत्र 'सर्व्वत्सरीणम्' इति शुद्धः पाठो ज्ञेयः ।

अग्निः । तिग्मेन । शोचिषा । यासत् । विश्वम् ।
नि । अत्रिणम् ॥ अग्निः । नहं । वृनते । रयिम् ॥ १५ ॥

यः । इमा । विश्वा । भुवनानि । जुह्वत् । ऋषिः ।
होता । नि । असीदत् । पिता । नहं ॥ सः । आशिषेत्या
शिषा । द्रविणम् । इच्छमानहं । प्रथमच्छदितिप्रथमं छत् ।
अवरान् । आ । विवेश ॥ १६ ॥

किम् । स्वित् । आसीत् । अधिष्ठानम् । अधिस्थान-
मित्यधि स्थानम् । आरम्भणमित्या रम्भणम् । कृतमत् ।
स्वित् । कथा । आसीत् ॥ यतः । भूमिम् । जनयन् ।
विश्वकर्मेतिविश्व कर्मा । वि । द्याम् । और्णोत् । महिना ।
विश्वचक्ष्वाऽइतिविश्व चक्ष्वाहं ॥ १७ ॥

विश्वतश्चक्षुरितिविश्वतः चक्षुहं । उत । विश्वतो-

अग्निः । तिग्मेन । विश्वम् । अत्रिणम् । अग्निः ॥ १५ ॥

विश्वा । जुह्वत् । आशिषेत्या शिषा । इच्छमानहं । प्रथमच्छदितिप्रथमं
छत् ॥ १६ ॥

अधिष्ठानम् । अधिस्थानमित्यधि स्थानम् । आरम्भणमित्या रम्भणम् ।
विश्वकर्मेतिविश्व कर्मा । विश्वचक्ष्वाऽइतिविश्व चक्ष्वाहं ॥ १७ ॥

विश्वतश्चक्षुरितिविश्वतः चक्षुहं । विश्वतोमुखऽइतिविश्वतः मुखहं ।

व्यासत् । रयिम् ॥ १५ ॥

यः ॥ १६ ॥

यतः । जनयन् । विश्वकर्मेतिविश्व कर्मा । विश्वचक्ष्वाऽइतिविश्व
चक्ष्वाहं ॥ १७ ॥

विश्वतश्चक्षुरितिविश्वतः चक्षुहं । विश्वतोमुखऽइतिविश्वतः मुखहं ।

मुखऽइतिविश्वतः॑ मुखं । विश्वतोबाहुरिति॑विश्वतः॑ बाहुं ।
उत । विश्वतस्पात् । विश्वतः॑पादिति॑विश्वतः॑ पात् ॥
सम् । बाहुभ्यामिति॑बाहु भ्याम् । धमति । सम् । पतत्रै॑ ।
द्यावाभूमीऽइति॑द्यावाभूमी । जनयन् । देवः । एकः॑ ॥१८॥

किम् । स्मिन् । वनम् । कः । ऊँऽइत्यू॑ । सः ।
वृक्कषः । आस । यतः॑ । द्यावापृथिवीऽइति॑द्यावापृथिवी ।
निष्टृतक्कषुः । निस्तृतक्कषुरिति॑निहं 'ततक्कषुः॑ ॥ मनी-
षिणं । मनसा । पृच्छत । इत् । ऊँऽइत्यू॑ । तत् । यत् ।
अध्यतिष्ठदित्यधि॑ अतिष्ठत् । भुवनानि । धारयन् ॥१९॥

या । ते । धामानि । परमाणि । या । अवमा । या ।
मध्यमा । विश्वकर्मन्निति॑विश्व कर्मन् । उत । इमा ॥

विश्वतोबाहुरिति॑विश्वतः॑ बाहुं । विश्वतस्पात् । विश्वतः॑पादिति॑विश्वतः॑
पात् । बाहुभ्यामिति॑बाहु भ्याम् । पतत्रै॑ । द्यावाभूमीऽइति॑द्यावाभूमी ॥१८॥

ऊँऽइत्यू॑ । वृक्षः । द्यावापृथिवीऽइति॑द्यावापृथिवी । निष्टृतक्षुः ।
निस्तृतक्षुरिति॑निहं ततक्षुः । पृच्छत । ऊँऽइत्यू॑ । अध्यतिष्ठदित्यधि॑ अतिष्ठत् ॥१९॥

मध्यमा । विश्वकर्मन्निति॑विश्व कर्मन् । शिक्ष । सखिभ्युऽइति॑सखि

विश्वतोबाहुरिति॑विश्वतः॑ बाहुं । विश्वतः॑पादिति॑विश्वतः॑ पात् । जन-
यन् ॥१८॥

यतः॑ । यत् । धारयन् ॥१९॥

यया । यया । यया । विश्वकर्मन्निति॑विश्व कर्मन् । २ शिक्षा ।

१ 'ततक्कषुः' इति काशिकः पाठः ।

२. अपपाठोऽयम्, 'शिक्ष' इति साधुः पाठो ज्ञेयः ।

शिव्वष । सखिन्भ्यऽइति सखिं भ्यः । हविषि । स्वधाव-
ऽइति स्वधा वः । स्वयम् । यजस्व । तद्वत् । वृधानः ॥ २० ॥

विश्वकर्मन्निति विश्वं कर्मन् । हविषा । वावृधानः ।
वृवृधानऽइति वृवृधानः । स्वयम् । यजस्व । पृथिवीम् । उत ।
द्याम् ॥ मुह्यन्तु । अन्ये । अभितः । सपत्नाऽइति स
पत्नाः । इह । अस्माकम् । मघवेति मघ वा । सूरिः ।
अस्तु ॥ २१ ॥

चक्वषः । पिता । मनसा । हि । धीरः । घृतम् ।
एनेऽइत्येने । अजनत् । नमन्मानेऽइति नमन्माने ॥ यदा ।
इत् । अन्ताः । अददृहन्त । पूर्व । आत् । इत् । द्यावापृथिवी-
ऽइति द्यावापृथिवी । अप्रथेताम् ॥ २२ ॥

भ्यः । तन्वम् ॥ २० ॥

विश्वकर्मन्निति विश्वं कर्मन् । मुह्यन्तु । अन्ये । सपत्नाऽइति सपत्नाः ।
अस्माकम् ॥ २१ ॥

चक्षुषः । एनेऽइत्येने । नमन्मानेऽइति नमन्माने । द्यावापृथिवीऽइति द्यावा-
पृथिवी । अप्रथेताम् ॥ २२ ॥

स्वधावऽइति स्वधा वः । स्वयम् । यजस्व । वृधानः ॥ २० ॥

विश्वकर्मन्निति विश्वं कर्मन् । वृवृधानऽइति वृवृधानः । स्वयम् ।
यजस्व । १ द्याम् । मुह्यन्तु । मघवेति मघ वा ॥ २१ ॥

२ यदा ॥ २२ ॥

१. अपपाठोऽयम्, 'द्याम्' इत्युदात्तपाठ एव साधुर्ज्ञेयः ।

२. इतः पूर्वयोर्द्वयोः कण्डिकयोः पूर्वं गतत्वान्नेह तत्पदानि पदपाठे
यथचन्ते, अत इत आरभ्य तिसृणां कण्डिकासंख्यानां भेदो ज्ञेयः ।

विश्वकर्मैतिविश्व कर्मा । विमनाऽइतिवि मनाऽ ।
आत् । विहायाऽइतिवि हायाऽ । धाता । विधातेतिवि
धाता । परमा । उत । सन्दृगितिसम् दृक् ॥ तेषाम् ।
इष्टानि । सम् । इषा । मदन्ति । यत्र । सप्तऽऋषीनितिसप्त
ऋषीन् । परः । एकम् । आहुः ॥२३॥

यः । नः । पिता । जनिता । यः । विधातेतिवि
धाता । धामानि । वेद । भुवनानि । विश्वा ॥ यः । देवा-
नाम् । नामधाऽइतिनाम् धाः । एकः । एव । तम् ।
सम्प्रश्नमिति सम् प्रश्नम् । भुवना । यन्ति । अद्या ॥२४॥

ते । आ । अयजन्त । द्रविणम् । सम् । अस्मै ।
ऋषयः । पूँ । जरितारः । न । भूना ॥ असूते । सूते ।
रजसि । निषत्ते । निमत्तऽइतिनि सूते । ये । भूतानि ।
समकृण्वन्नितिसम् अकृण्वन् । इमानि ॥२५॥

विश्वकर्मैतिविश्व कर्मा । इष्टानि । यत्र । सप्तऽऋषीनितिसप्त
ऋषीन् ॥२३॥

विधा । सम्प्रश्नमिति सम् प्रश्नम् । अन्या ॥२४॥

अस्मै । समकृण्वन्नितिसम् अकृण्वन् ॥२५॥

विश्वकर्मैतिविश्व कर्मा । विमनाऽइतिवि मनाऽ । 'विहायाऽइतिवि
हायाऽ । विधातेतिवि' धाता । यत्र ॥२३॥

य्यः । य्यः । विधातेतिवि^२ धाता । य्यः । य्यन्ति ॥२४॥

अयजन्त । ^३अस्मै । ऋषयः । य्ये ॥२५॥

१. अपपाठोऽयम्, 'विहायाऽइतिवि हायाऽ' इति साधुः पाठो ज्ञेयः ।

२. ककोशशैल्यनुसारमिह 'वि' इत्येवं पाठेन भाव्यम् ।

३. अपपाठोऽयम्, 'अस्मै' इति शुद्धः पाठो ज्ञेयः ।

पर॑ । दिवा । पर॑ । एना । पृथिव्या । पर॑ ।
 देवेभिः । असुरैः । यत् । अस्ति ॥ कम् । स्त्रित् । गर्भम् ।
 प्रथमम् । दध्रे । आपः । यत्र । देवाः । समपश्यन्तेति-
 सम् अपश्यन्त । पूर्वे ॥२६॥

तम् । इत् । समगच्छन्तेतिसम् अगच्छन्त । विश्वे ॥
 अजस्ये । नामौ । अधि । एकम् । अर्पितम् । यस्मिन् ।
 विश्वानि । भुवनानि । तस्थुः ॥२७॥

न । तम् । विदाथ । यः । इमा । ज्ञान । अन्यत् ।
 सुष्मार्कम् । अन्तरम् । बभूव ॥ नीहारेण । प्रावृताः ।
 जल्प्या । च । असुतृपऽइत्यसु तृपः । उक्थशासः ।
 उक्थशासऽइत्युक्थ शासः । चरन्ति ॥२८॥

पृथिव्या । दध्रे । यत्र । समपश्यन्तेतिसम् अपश्यन्त ॥२६॥

समगच्छन्तेतिसम् अगच्छन्त । विश्वे । यस्मिन् । विश्वानि । तस्थुः ॥२७॥

अन्यत् । सुष्मार्कम् । जल्प्या । असुतृपऽइत्यसु तृपः । उक्थशासः ।
 उक्थशासऽइत्युक्थ शासः ॥२८॥

य्यत् । य्यत्र ॥२६॥

य्यस्मिन् ॥२७॥

य्यः । य्युष्मार्कम् । १ उन्धकशासः । १ उन्धकशासऽइत्युन्धक^१
 शासः ॥२८॥

विश्वकर्मैतिविश्व कर्म्मा । हि । अजनिष्ट । देवः ।
 आत् । इत् । गन्धर्वः । अभवत् । द्वितीयः ॥ तृतीयः ।
 पिता । जनिता । ओषधीनाम् । अपाम् । गन्धर्म्मम् । वि ।
 अदधात् । पुरुत्रेतिपुरु त्रा ॥२९॥

आशुः । शिशानं । वृषभः । न । भीमः । घनाघनः ।
 क्षोभणं । चर्षणीनाम् ॥ सङ्क्रन्दनऽइतिसम् क्रन्दनं ।
 अनिमिषऽइत्यनि मिषः । एकवीरऽइत्येक वीरः । शतम् ।
 सेनां । अजयत् । साकम् । इन्द्रः ॥३०॥

सङ्क्रन्दनेनेतिसम् क्रन्दनेन । अनिमिषेणेत्यनि मिषेण ।
 जिष्णुना । सुत्कारेणेतियुत् कारेण । दुश्च्यवनेनेतिदुः
 च्यवनेन । धृष्णुना ॥ तत् । इन्द्रेण । जयत् । तत् ।
 सहध्वम् । युधः । नरः । इषुहस्तेनेतीषु हस्तेन ।
 वृष्णा ॥३१॥

विश्वकर्मैतिविश्व कर्म्मा । अजनिष्ट । पुरुत्रेतिपुरु त्रा ॥२९॥
 अनिमिषऽइत्यनि मिषः । एकवीरऽइत्येक वीरः ॥३०॥
 अनिमिषेणेत्यनि मिषेण । जिष्णुना । सुत्कारेणेतियुत् कारेण ।
 दुश्च्यवनेनेतिदुः च्यवनेन । धृष्णुना । सहध्वम् । इषुहस्तेनेतीषु हस्तेन ।
 वृष्णा ॥३१॥

विश्वकर्मैतिविश्व कर्म्मा । २ अजनिष्ट । द्वितीयः ॥ तृतीयः ॥२९॥
 ३ वृषभः । एकवीरऽइत्येक वीरः । अजयत् ॥३०॥
 द्युत्कारेणेतियुत् कारेण । जयत् । युधः ॥३१॥

१. 'च्यवनेन' इति काशिकः पाठः ।

२. अपपाठोऽयम्, 'अजनिष्ट' इति शुद्धः पाठो ज्ञेयः ।

३. ककोशशैल्यनुसारमिह ऋकारपरो वकारो लघुर्ज्ञेयः—वृषभः ।

सः । इषुहस्तैरितीषु हस्तैः । सः । निषङ्गिभिरिति-
 निषङ्गि भिः । वृशी । सः स्रष्टेति सम् स्रष्टा । सः ।
 युधः । इन्द्रः । गणेन ॥ सः स्रष्टृजिदितिसः स्रष्टृ जित् ।
 सोमपाऽइतिसोम पाः । बाहुशर्द्धातिबाहु शर्द्धा । उग्र-
 धन्वेत्युग्र धन्वा । प्रतिहिताभिरितिप्रति हिताभिः ।
 अस्ता ॥ ३२ ॥

वृहस्पते । परि । दीय । रथेन । रक्क्पोहेतिरक्क्पः
 हा । अमित्रान् । अपबाधमानऽइत्यप बाधमानः ॥ प्रभञ्ज-
 न्नितिप्र भञ्जन् । सेनाः । प्रमृणऽइतिप्र मृणः । युधा ।
 जयन् । अस्माकम् । एधि । अविता । रथानाम् ॥ ३३ ॥

बलविज्जायऽइतिबल 'विज्जायः' । स्थीरः । प्रवीर-
 इतिप्र वीरः । सहैस्वान् । वाजी । सहमानः । उग्रः ॥

इषुहस्तैरितीषु हस्तैः । सः स्रष्टेति सम् स्रष्टा । सः स्रष्टृजिदिति-
 सः स्रष्टृ जित् । उग्रधन्वेत्युग्र धन्वा । प्रतिहिताभिरितिप्रति हिताभिः ।
 अस्ता ॥ ३२ ॥

वृहस्पते । रक्षोहेतिरक्षः हा । अमित्रान् । अपबाधमानऽइत्यप बाध-
 मानः । प्रभञ्जन्नितिप्र भञ्जन् । प्रमृणऽइतिप्र मृणः । अस्माकम् ॥ ३३ ॥

बलविज्जायऽइतिबल विज्जायः । प्रवीरऽइतिप्र वीरः । उग्रः ।

युधः ॥ ३२ ॥

दीय । युधा । जयन् ॥ ३३ ॥

बलविज्जायऽइतिबल विज्जायः । प्रवीरऽइतिप्र वीरः ।

अभिवीरऽइत्यभि वीरं । अभिसत्त्वेत्यभि सत्त्वा । सहोजा-
ऽइतिसहं जा३ । जैत्रम् । इन्द्र । रथम् । आ । तिष्ठ ।
गोविदितिगो वित् ॥३४॥

गोत्रभिदमितिगोत्र भिदम् । गोविदमितिगो विदम् ।
वज्रबाहुमितिबज्र बाहुम् । जयन्तम् । अजम् । प्रमृणन्त-
मितिप्र मृणन्तम् । ओजसा ॥ इमम् । सजाताऽइतिस
जातां । अनु । वीरयद्धम् । इन्द्रम् । सखायं । अनु । सम् ।
रभद्धम् ॥३५॥

अभि । गोत्राणि । सहसा । गाहमानं । अदय३ ।
वीर३ । शतमन्युरितिशत मन्युं । इन्द्रः ॥ दुश्च्यवन-

अभिवीरऽइत्यभि वीरं । अभिसत्त्वेत्यभि सत्त्वा । जैत्रम् । तिष्ठ ॥३४॥

गोत्रभिदमितिगोत्र भिदम् । वज्रबाहुमितिबज्र बाहुम् । अजम् ।
प्रमृणन्तमितिप्र मृणन्तम् । वीरयध्वम् । रभध्वम् ॥३५॥

गोत्राणि । शतमन्युरितिशत मन्युं । दुश्च्यवनऽइतिदुं

अभिवीरऽइत्यभि वीरं । गोविदितिगो वित् ॥३४॥

^१वज्रबाहुमितिबज्र बाहुम् । जयन्तम् । ^२अजम् । ^३वीरयध्वम् ।
सखायं ॥३५॥

अदय३ । अयुध्यः । ^४अवन्तु । व्युत्स्वित्युत् सु ॥३६॥

१. ककोशे इतः पूर्व द्वयोः पदयोः पदविभागो न दृश्यते । अस्यापि
पदस्य 'वज्रबाहुमितिबज्र बाहुम्' इति शुद्धः पाठो द्रष्टव्यः ।

२. अपपाठोऽयं यकारस्य जकारोच्चारणनिमित्तः । 'अजम्' इत्येवं
शुद्धेन पाठेन भाव्यम् ।

३. 'वीरयध्वम्' इत्येवं शुद्धेन पाठेन भाव्यम् ।

४. अपपाठोऽयम्, 'अवन्तु' इति साधुः पाठो ज्ञेयः ।

५. अपपाठोऽयम्, 'व्युत्' इत्येवं साधुपाठेन भविष्यम् ।

इतिदुर् १ च्यवनः । पुतनाषाट् । अयुद्ध्यः । अस्माकम् ।
सेनां । अत्रु । प्र । सुस्वित्युत् सु ॥३६॥

इन्द्रः । आसाम् । नेता । बृहस्पतिः । दक्षिणा ।
यज्जः । पुरः । एतु । सोमः ॥ देवमेनानामितिदेव सेना-
नाम् । अभिभञ्जतीनामित्यभि २ भञ्जतीनाम् । जयन्तीनाम् ।
मरुतः । यन्तु । अग्रम् ॥३७॥

इन्द्रस्य । वृष्णः । वरुणस्य । राज्ञः । आदित्या-
नाम् । मरुताम् । शर्द्धः । उग्रम् ॥ महामनसामितिमहा
मनसाम् । भुवनच्यवानामितिभुवन च्यवानाम् । घोषः ।
देवानाम् । जयताम् । उत् । अस्थान् ॥३८॥

उत् । हर्षय । मघवन्नितिमघ वन् । आयुधानि । उत् ।
सच्यनाम् । मामकानाम् । मनाथसि ॥ उत् । वृत्रहन्नितिवृत्र

च्यवनः । अयुद्ध्यः । अस्माकम् । सुस्वित्युत् सु ॥३६॥

बृहस्पतिः । दक्षिणा । यज्जः । अभिभञ्जतीनामित्यभि भञ्जती-
नाम् । अग्रम् ॥३७॥

वृष्णः । राज्ञः । आदित्यानाम् । उग्रम् । भुवनच्यवानामितिभुवन
च्यवानाम् । अस्थान् ॥३८॥

वृत्रहन्नितिवृत्र हन् ॥३९॥

यज्जः । जयन्तीनाम् । यन्तु ॥३७॥

जयताम् ॥३८॥

हर्षय । मघवन्नितिमघ वन् । आयुधानि । वृत्रहन्नितिवृत्र हन् ।

१. 'च्यवनः' इति काशिकः पाठः ।

२. 'भञ्जतीनाम्' इति काशिकः पाठः ।

हन् । वृजिनाम् । वृजिनानि । उत् । रथानाम् । जयताम् ।
यन्तु । घोषादं ॥३९॥

अस्माकम् । इन्द्रः । समृतेष्वितिसम् ऋतेषु ।
ध्वजेषु । अस्माकम् । याः । इषवदं । ताः । जयन्तु ॥
अस्माकम् । वीराः । उत्तरइत्युत् तरे । भवन्तु ।
अस्मान् । ऊँइत्यूँ । देवाः । अवत । हवेषु ॥४०॥

अमीषाम् । चित्तम् । प्रतिलोभयन्तीतिप्रति लोभयन्ती ।
गृहाण । अङ्गानि । अप्वे । परा । इहि ॥ अभि । प्र ।
इहि । निः । दह । हृत्स्वितिहृत् सु । शोकैदं । अन्धेन ।
अमित्रादं । तमसा । सचन्ताम् ॥४१॥

अवसृष्टेत्यव सृष्टा । परा । पत । शरव्ये । ब्रह्म-

अस्माकम् । समृतेष्वितिसम् ऋतेषु । अस्माकम् । अस्माकम् । उत्तर-
इत्युत् तरे । अस्मान् । ऊँइत्यूँ ॥४०॥

प्रतिलोभयन्तीतिप्रति लोभयन्ती । अप्वे । हृत्स्वितिहृत् सु ।
अमित्रादं ॥४१॥

अवसृष्टेत्यव सृष्टा । शरव्ये । ब्रह्मसंशितइतिब्रह्म संशिते ।

जयताम् । यन्तु ॥३९॥

य्याः । जयन्तु ॥४०॥

प्रतिलोभयन्तीतिप्रति लोभयन्ती । १अमित्राः ॥४१॥

१. अपपाठोऽयम्, 'अमित्रादं' इति साधुः पाठः स्यात् । यद्वा 'अमित्रादं'
इत्येवं शुद्धः पाठः स्यात् । तथा सति पाठभेदो ज्ञेयः ।

संशितऽइतिब्रह्मं संशिते ॥ गच्छ । अमित्त्रान् । प्र ।
पद्यस्व । मा । अमीषाम् । कम् । चन । उत् । शिषदं ॥४२॥

प्र । इत । जयत । नरदं । इन्द्रः । वृदं । शर्म ।
यच्छतु ॥ उग्राः । वृदं । सन्तु । वाहवः । अनाधृष्याः ।
यथा । असथ ॥४३॥

असौ । या । सेना । मरुतदं । परेषाम् । अभि । आ ।
एति । नदं । ओजसा । स्पर्द्धमाना ॥ ताम् । गूहत । तमसा ।
अपव्रतेनेत्यपं व्रतेन । यथा । अमीऽइत्यमी । अन्यः ।
अन्यम् । न । जानन् ॥४४॥

गच्छ । अमित्त्रान् । पद्यस्व ॥४२॥

यच्छतु । उग्राः । अनाधृष्याः ॥४३॥

अपव्रतेनेत्यपं व्रतेन । अमीऽइत्यमी । अन्यः । अन्यम् ॥४४॥

कम् । ^१च । ^१न ॥४२॥

जयत । ^२वृदं । यच्छतु । वृदं । ययथा ॥४३॥

यथा । ^३अपव्रतेनेत्यपं व्रतेन । ययथा ॥४४॥

१. अत्र स्वरानुरोधेन 'चन' इत्येकं 'च । न' इति द्वे पदे, इत्युभयथा विच्छेदः संभवति, परन्तु मन्त्रवाक्ये निषेधार्थकस्य 'मा' पदस्य प्रयोगात् 'च । न' इत्येवं विच्छेदे निषेधार्थस्य पौनरुक्त्यप्रसंगाद् लेखकप्रमादजोऽपपाठः संभाव्यते ।

२. ककोशशैल्यनुसारमिह 'वृदं' इत्येवं पाठो साधुः, तथा चात्रैव पुनः प्रयोग उपलभ्यते ।

३. ककोशशैल्यनुसारमिह 'अपव्रतेनेत्यपं व्रतेन' इत्येवं पाठो द्रष्टव्यः ।

यत्र । बाणाः । सम्पतन्तीतिस्म पतन्ति । कुमाराः ।
विशिखाऽइवेतिविशिखाः इव ॥ तत् । नहं । इन्द्रः । बृह-
स्पतिः । अदितिहं । शर्म । यच्छतु । विश्वाहा । शर्म ।
यच्छतु ॥४५॥

मर्माणि । ते । वर्मणा । छादयामि । सोमः । त्वा ।
राजा । अमृतेन । अनु । वृस्ताम् ॥ उरोः । वरीयहं । वरुणहं ।
ते । कृणोतु । जयन्तम् । त्वा । अनु । देवाः । मदन्तु ॥४६॥

उत् । एनम् । उत्तरामित्युत्तराम् । नय । अग्ने ।
घृतेन । आहुतेत्या हुत ॥ रायः । पोषेण । सम् । सृज ।
प्रजयेतिप्र जया । च । बहुम् । कृधि ॥४७॥

इन्द्र । इमम् । प्रतरामितिप्र तराम् । नय । सजाताना-
मिति स जातानाम् । असत् । वृशी ॥ सम् । एनम् ।

यत्र । बृहस्पतिः । यच्छतु । विश्वाहा । यच्छतु ॥४५॥

वृस्ताम् ॥४६॥

उत्तरामित्युत्तराम् । अग्ने । आहुतेत्या हुत । प्रजयेतिप्र जया ॥४७॥

प्रतरामितिप्र तराम् ॥४८॥

यत्र । विशिखाऽइवेतिविशिखाः इव । यच्छतु । यच्छतु ॥४५॥

छादयामि । वरीयहं । जयन्तम् ॥४६॥

नय । रायः । प्रजयेतिप्र जया ॥४७॥

नयः । १वर्चसा । २असत् ॥४८॥

१. अपपाठोऽयम्, 'वर्चसा' इत्येवं साधुः पाठः स्यात् ।

२. अत्र स्वरभेदः किमूल इति न ज्ञायते । उदात्तत्वस्य नात्र किञ्चित्
कारणमुलभ्यते ।

बर्चसा । सूज । देवानाम् । भागदाऽइतिभाग दा३ ।
असत् ॥४८॥

यस्य । कुर्मः३ । गृहे । हविः३ । तम् । अग्ने । वृद्धय ।
त्वम् ॥ तस्मै । देवा३ । अधि । ब्रवन् । अयम् । च । ब्रह्मणं ।
पतिः ॥४९॥

पञ्च । दिशः । दैवीः । यज्जम् । अवन्तु । देवी३ ।
अप । अमतिम् । दुर्मतिमितिदुर्मतिम् । बाधमानां ॥
राय३ । पोषे । यज्जपतिमितियज्ज पतिम् । आभजन्तीरित्या
भजन्तीं । राय३ । पोषे । अधि । यज्ज३ । अस्तथात् ॥५०॥

समिद्धऽइतिसम् इद्धे । अग्नौ । अधि । मामहान३ ।
ममहानऽइतिमहान३ । उक्थपत्रऽइत्युक्थ पत्रं ।

अग्ने । तस्मै । ब्रह्मणं ॥४९॥

यज्जम् । यज्जपतिमितियज्ज पतिम् । आभजन्तीरित्या भजन्तीं ।
यज्ज३ । अस्तथात् ॥५०॥

समिद्धऽइतिसम् इद्धे । अग्नौ । उक्थपत्रऽइत्युक्थ पत्रं ।

व्यस्य । वर्धय । अयम् ॥४९॥

व्यज्जम् । राय३ । व्यज्जपतिमितिव्यज्ज पतिम् । राय३ ।
यज्ज३ ॥५०॥

१. इतः पूर्वो मन्त्रः पूर्वं गत इति न पदपाठे तस्य पदानि पठ्यन्ते ।
अत इत आरभ्य चतसृणां कण्डिकासंख्यानां भेदो ज्ञेयः ।

ईडूढ्यः । गृभीतः ॥ तप्तम् । घर्मम् । परिगृह्येतिपरि
गृह्य । अयजन्त । ऊर्जा । यत् । यज्जम् । अयजन्त ।
देवाः ॥५१॥

दैव्याय । धर्त्रे । जोष्ट्रे । देवश्रीरितिदेव श्रीः ।
श्रीमनाऽइतिश्री मनाः । शतपयाऽइतिशत पयाः ॥ परि-
गृह्येतिपरि गृह्य । देवाः । यज्जम् । आयन् । देवाः ।
देवेभ्यः । अध्वर्यन्तः । अस्थुः ॥५२॥

वृत्तम् । हविः । शमितम् । शमिता । यज्ज्यै । तुरीयः ।
यज्जः । यत्र । हव्यम् । एति ॥ ततः । वाकाः । आशिष-
ऽइत्या शिषः । नः । जुषन्ताम् ॥५३॥

ईडूढ्यः । तप्तम् । परिगृह्येतिपरि गृह्य । यज्जम् ॥५१॥

दैव्याय । धर्त्रे । जोष्ट्रे । देवश्रीरितिदेव श्रीः । श्रीमनाऽइतिश्री
मनाः । परिगृह्येतिपरि गृह्य । यज्जम् । देवेभ्यः । अध्वर्यन्तः ।
अस्थुः ॥५२॥

यज्ज्यै । यज्जः । यत् । हव्यम् । आशिषऽइत्या शिषः ॥५३॥

^१परिगृह्येतिपरि गृह्य । अयजन्त । यत् । यज्जम् । अयजन्त ॥५१॥

दैव्याय । शतपयाऽइतिशत पयाः । ^२परिगृह्येतिपरि गृह्य । यज्जम् ।
आयन् । ^३अध्वर्यन्तः ^४ततः ॥५२॥

यज्ज्यै । तुरीयः । यज्जः । यत्र । ^५जुषन्ताम् ॥५३॥

१. अपपाठोऽयम्, 'परिगृह्येतिपरि' इत्येवं युक्तः पाठो द्रष्टव्यः ।

२. अपपाठोऽयम्, 'परिगृह्येति' इति शुद्धः पाठो ज्ञेयः ।

३. अस्थानेऽवग्रहनिर्देशः, 'अध्वर्यन्तः' इत्यनवगृहीतेन पाठेन भाव्यम् ।

४. अपपाठोऽयम्, 'जुषन्ताम्' इति साधुः पाठो द्रष्टव्यः ।

सूर्यैरश्मिरितिसूर्यै रश्मिहं । हरिकेशइतिहरिं केशहं ।
 पुरस्तात् । सविता । ज्योतिः- । उत् । अयान् । अजस्रम् ॥
 तस्य । पूषा । प्रसवइतिप्र सवे । याति । विद्वान् ।
 सम्पश्यन्नितिसम् पश्यन् । विश्वा । भुवनानि । गोपाः ॥५४॥

विमानइतिवि मानः- । एषः । दिवः । मध्ये ।
 आस्ते । आपप्रिवानित्यापप्रि बान् । रोदसीइतिरोदसी ।
 अन्तरिक्षम् ॥ सः । विश्वार्चीहं । अभि । चष्टे । घृताचीहं ।
 अन्तरा । पूर्वम् । अपरम् । च । क्रेतुम् ॥५५॥

उक्कषा । समुद्रः । अरुणः । सुपर्णाइतिसु पर्णाः ।
 पूर्वस्य । योनिम् । पितुः । आ । विवेश ॥ मध्ये । दिवः ।
 निहितइतिनि हितहं । पृश्निः- । अश्मा । वि । चक्रमे ।
 रजसहं । पाति । अन्तौ ॥५६॥

सूर्यैरश्मिरितिसूर्यै रश्मिहं । पुरस्तात् । प्रसवइतिप्र सवे ।
 विद्वान् । सम्पश्यन्नितिसम् पश्यन् । विश्वा ॥५४॥

मध्ये । आस्ते । आपप्रिवानित्यापप्रि बान् । अन्तरिक्षम् । विश्वार्चीहं ।
 चष्टे ॥५५॥

उक्का । समुद्रः । सुपर्णाइतिसु पर्णाः । मध्ये । पृश्निः- । अश्मा ।
 चक्रमे ॥५६॥

सूर्यैरश्मिरितिसूर्यै रश्मिहं । अयान् । याति । सम्पश्यन्नितिसम्
 पश्यन् ॥५४॥

विमानइतिवि मानः- । आपप्रिवानित्यापप्रि बान् ॥५५॥

व्योनिम् । 'आतौ' ॥५६॥

१. अपपाठोऽयं लेखकप्रमादजः, 'अन्तौ' इति शुद्धः पाठो शेषः ।

देवहरितिदेव हू१ । यज्ज१ । आ । च । वृक्कषत् ।
सुम्नहरितिसुम्न हू१ । यज्ज१ । आ । च । वृक्कषत् ॥
यक्कषत् । अग्नि१ । देव१ । देवान् । आ । च ।
वृक्कषत् ॥५७॥

बाजस्य । मा । प्रसवऽइतिप्र सव१ । उद्ग्राभेणेत्युत्
ग्राभेण । उत् । अग्रभीत् ॥ अध । सपत्नानितिस पत्नान् ।
इन्द्रः । मे । निग्राभेणेतिनि ग्राभेण । अधरान् ।
अकुरित्यकटं ॥५८॥

उद्ग्राभमित्युत् ग्राभम् । च । निग्राभमितिनि ग्राभम् ।
च । ब्रह्म । देवा१ । अवीवृधन् ॥ अध । सपत्नानितिस
पत्नान् । इन्द्राग्नीऽइतीन्द्राग्नी । मे । विषूचीनान् । वि ।
अस्यताम् ॥५९॥

यज्ज१ । वृक्षत् । सुम्नहरितिसुम्न हू१ । यज्ज१ । वृक्षत् । यक्षत् ।
अग्नि१ । वृक्षत् ॥५७॥

प्रसवऽइतिप्र सव१ । उद्ग्राभेणेत्युत् ग्राभेण । अग्रभीत् । सपत्नानितिस
पत्नान् । निग्राभेणेतिनि ग्राभेण । अकुरित्यकटं ॥५८॥

उद्ग्राभमित्युत् ग्राभम् । निग्राभमितिनि ग्राभम् । ब्रह्म । सपत्नानितिस
पत्नान् । इन्द्राग्नीऽइतीन्द्राग्नी ॥५९॥

^१यज्ज१ । यज्ज१ । [यक्षत्] ॥५७॥

^२विषूचीनाम् ॥५९॥

१. इतः पूर्वा मन्त्रकण्डिका पूर्व गतेति कृत्वा न तत्पदानि पदपाठे
पठ्यन्ते । अत इत आरभ्य पञ्चानां कण्डिकासंख्यानां भेदो द्रष्टव्यः ।

२. अपपाठोऽयम्, 'विषूचीनान्' इत्येवं शुद्धः पाठो द्रष्टव्यः ।

क्रमद्धम् । अग्निना । नाकम् । उख्यम् । हस्तेषु ।
बिभ्रतं ॥ दिवः । पृष्ठम् । स्वः । गत्वा । मिश्राः ।
देवेभिः । आद्धम् ॥ ६० ॥

प्राचीम् । अनु । प्रदिशमितिप्र दिशम् । प्र । इहि ।
बिद्वान् । अग्नेः । अग्ने । पुरोऽअग्निरितिपुरः अग्निं ।
भव । इह ॥ विश्वां । आशां । दीद्यानं । वि । माहि ।
ऊर्जम् । न । धेहि । द्विपदऽइतिद्वि पदे । चतुष्पदे ।
चतुःपदऽइतिचतुः पदे ॥ ६१ ॥

पृथिव्याः । अहम् । उत् । अन्तरिक्षम् । आ ।
अरुहम् । अन्तरिक्षात् । दिवम् । आ । अरुहम् ॥ दिवं ।
नाकस्य । पृष्ठात् । स्वः । ज्योतिः । अगाम् । अहम् ॥ ६२ ॥

स्वः । यन्तः । न । अप । ईकषन्ते । आ । द्याम् ।
रोहन्ति । रोदसीऽइतिरोदसी ॥ यज्जम् । ये । विश्वतोधार-

क्रमध्वम् । अग्निना । उख्यम् । हस्तेषु । बिभ्रतं । पृष्ठम् । गत्वा ।
मिश्राः । आध्वम् ॥ ६० ॥

प्रदिशमितिप्र दिशम् । बिद्वान् । अग्नेः । अग्ने । पुरोऽअग्निरितिपुरः
अग्निं । विश्वां । दीद्यानं । द्विपदऽइतिद्वि पदे । चतुष्पदे ॥ ६१ ॥

पृथिव्याः । अन्तरिक्षम् । अन्तरिक्षात् । पृष्ठात् ॥ ६२ ॥

ईक्षन्ते । यज्जम् । विश्वतोधारमिति विश्वतः । धारम् ।

यन्तः । 'रोहन्ति' इति साधुः पाठो ज्ञेयः ।

मिति विश्वतः धारम् । सुविद्वांश्चसुइतिसु विद्वांश्चसः ।
चित्तेनिरइतिवि तेनरे ॥६३॥

अग्ने । प्र । इहि । प्रथमः । देव्यतामितिदेव यताम् ।
चक्षुः । देवानाम् । उत । मर्त्यानाम् ॥ इयक्षमाणाः ।
भृगुभिरितिभृगु भिः । सजोषाऽइतिसु जोषाः । स्वः ।
यन्तु । यजमानाः । स्वस्ति ॥६४॥

अग्ने । सहस्राक्षेतिहस्र अक्ष । शतमूर्द्धनितिशत
मूर्द्धन् । शतम् । ते । प्राणाः । सहस्रम् । व्यानाऽइतिवि
आनाः ॥ त्वम् । साहस्रस्य । रायः । ईशिषे । तस्मै । ते ।
विधेम । वाजाय । स्वाहा ॥६५॥

सुविद्वांश्चसुइतिसु विद्वांश्चसः ॥६३॥

अग्ने । चक्षुः । इयक्षमाणाः ॥६४॥

अग्ने । सहस्राक्षेतिहस्र अक्ष । तस्मै ॥६५॥

धारम् । सुविद्वांश्चसुइतिसु विद्वांश्चसः । चित्तेनिरइतिवि^२ तेनरे ॥६३॥

देव्यतामितिदेव^३ व्यताम् । इयक्षमाणाः । यन्तु । यजमानाः ॥६४॥

व्यानाऽइतिवि^४ आनाः । रायः । वाजाय ॥६५॥

१. 'तेनरे' इति काशिकः पाठः ।

२. कशैत्यनुसारमिह '०क्षि' इति शुद्धः पाठो द्रष्टव्यः ।

३. कशैत्यनुसारं 'यताम्' इत्येवं पाठेन भाव्यम् ।

४. इतः पूर्वस्य मन्त्रस्य पूर्वं गतत्वान्नेह पदपाठे तत्पदानि पठ्यन्ते ।

अत इत उत्तरं षण्णां कण्डिकासंख्यानां भेदो द्रष्टव्यः ।

५. '०क्षि' इत्येवं शुद्धेन पाठेन भाव्यम् ।

पृष्ठे । पृथिव्या३ । सीद ॥ भासा । अन्तरिक्षम् ।
 आ । पृण । ज्योतिषा । दिवम् । उत् । स्तभान् । तेजसा ।
 दिशः । उत् । दृ७७ ॥६६॥

आजुह्वानऽइत्या जुह्वानं । सुप्रतीकऽइतिषु प्रतीकं ।
 पुरस्तात् । अग्ने । स्वम् । योनिम् । आ । सीद । साधु-
 येतिसाधु या ॥६७॥

ताम् । सवितु३ । वरेण्यस्य । चित्राम् । आ । अहम् ।
 वृणे । सुमतिमितिषु मतिम् । विश्वजन्यामिति३ विश्व जन्याम् ॥
 याम् । अस्य । कण्वः । अदुहत् । प्रपीनामितिप्र पीनाम् ।
 सहस्रधारामिति३ सहस्र धाराम् । पयसा । महीम् । गाम् ॥६८॥

विधेम । ते । परमे । जन्मन् । अग्ने । विधेम ।
 स्तोमैः । अवरे । सधस्थऽइतिसध स्थे ॥ यस्मात् ।

पृष्ठे । पृथिव्या३ । अन्तरिक्षम् ॥६६॥

आजुह्वानऽइत्या जुह्वानं । सुप्रतीकऽइतिषु प्रतीकं । पुरस्तात्
 अग्ने ॥६७॥

वरेण्यस्य । चित्राम् । विश्वजन्यामिति३ विश्व जन्याम् । कण्वः ।
 प्रपीनामितिप्र पीनाम् ॥६८॥

जन्मन् । अग्ने । सधस्थऽइतिसध स्थे । यस्मात् ।

द्योनिम् । साधुयेतिसाधु १य्या ॥६७॥

विश्वजन्यामिति३ विश्व जन्याम् । द्याम् । पयसा ॥६८॥

द्यस्मात् । द्योनेः । द्यजे ॥६९॥

योनेः । उदारित्थेत्तुत् आरिथ । यजे । तम् । प्र । त्वे-
इतिच्चे । हवींश्रिषि । जुहुरे । समिद्धऽइतिसम् इद्धे ॥६९॥

प्रेद्धऽइतिप्प्र इद्धं । अग्ने । दीदिहि । पुरः । नृ ।
अजस्रया । सूम्प्या । यविष्ठ ॥ त्वाम् । शश्वन्तं । उप ।
यन्ति । वाजां ॥७०॥

चित्तिम् । जुहोमि । मनसा । घृतेन । यथा । देवाः ।
इह । आगमन्नित्या गमन् । वीतिहोत्राऽइतिवीति होत्रां ।
ऋतवृधऽइत्यृत वृधः ॥ पर्ये । विश्वस्य ।
भूमनं । जुहोमि । विश्वकर्मणऽइतिविश्व कर्मणे । विश्वाहा ।
अदाभ्यम् । हविः ॥७१॥

उदारित्थेत्तुत् आरिथ । त्वेऽइतिच्चे । समिद्धऽइतिसम् इद्धे ॥६९॥

प्रेद्धऽइतिप्प्र इद्धं । अग्ने । यविष्ठ । शश्वन्तं ॥७०॥

आगमन्नित्या गमन् । वीतिहोत्राऽइतिवीति होत्रां । ऋतवृधऽइत्यृत
वृधः ॥ पर्ये । विश्वस्य । विश्वकर्मणऽइतिविश्व कर्मणे । विश्वाहा ।
अदाभ्यम् ॥७१॥

अजस्रया । यविष्ठ । यन्ति ॥७०॥

^१यथा । आगमन्नित्या गमन् । ^२वीतिहोत्राऽइतिवीति होत्रां ।
ऋतवृधऽइत्यृत वृधः ॥ विश्वकर्मणऽइतिविश्व कर्मणे ॥७१॥

१. इतः पूर्वस्या मन्त्रकण्डिकायाः पूर्वं गतत्वान्नेह पदपाठे तत्पदानि
पठ्यन्ते । अत इत आरभ्य सप्तानां कण्डिकासंख्यानां भेदो जायते ।

२. अपपाठोऽयम्, 'वीतिहोत्राऽइतिवीति होत्रां' इति शुद्धः पाठो
द्रष्टव्यः ।

सप्स । ते । अग्ने । समिधऽइतिसम् इधः । जिह्वा३ ।
 ऋषय६ । धाम । प्रियाणि ॥ होत्रा६ । सप्तधा । त्वा ।
 यजन्ति । योनी६ । आ । पृणस्व । घृतेन । स्वाहा ॥७२॥

शुक्रज्योतिरिति शुक्र ज्योति६ । च । चित्रज्योति-
 रिति चित्र ज्योति६ । सत्यज्योतिरिति सत्य ज्योति६ ।
 ज्योतिष्मान् ॥ शुक्र३ । ऋतपाऽइत्यृत पा३ । अत्यंहा-
 इत्यति अंहा६ ॥७३॥

ईदृङ् । अन्यादृङ् । सदृडितिस दृङ् । प्रतिसदृ-
 डिति प्रति सदृङ् ॥ मित३ । समितऽइतिसम् मित६ ।
 सभराऽइतिस भरा६ ॥७४॥

सप्स । अग्ने । जिह्वा३ । होत्रा६ । सप्तधा ॥७२॥

शुक्रज्योतिरिति शुक्र ज्योति६ । चित्रज्योतिरिति चित्र ज्योति६ । सत्य-
 ज्योतिरिति सत्य ज्योति६ । ज्योतिष्मान् । शुक्र३ । ऋतपाऽइत्यृत पा३ ।
 अत्यंहाऽइत्यति अंहा६ ॥७३॥

अन्यादृङ् । प्रतिसदृडिति प्रति सदृङ् ॥७४॥

ऋषय६ । प्रियाणि । यजन्ति । योनी६ ॥७२॥

१ शुक्रज्योतिरिति शुक्र ज्योति६ । १ चित्रज्योतिरिति चित्र ज्योति६ ।
 १ सत्यज्योतिरिति सत्य ज्योति६ । १ ज्योतिष्मान् । ऋतपाऽइत्यृत पा३ ॥७३॥

१. एषु पदेषु सर्वत्र 'ज्यो' इत्यस्य जकारस्थाने यकारो लिख्यते । अयं
 यकारस्य जकारोच्चारणप्रमादजोऽपपाठः ।

ऋत॑ । स॒त्य॑ । ध्रु॒व॑ । ध॒रुण॑ः ॥ ध॒र्त्ता । वि॒ध॒र्त्तेति॑ वि॒
ध॒र्त्ता । वि॒धा॒र॒य॒इति॑ वि॒ 'धा॒र॒य॑ ॥ ७५ ॥

ऋ॒त॒जिदि॑त्षृ॒त जि॒त् । स॒त्य॒जिदि॑तिस॒त्य जि॒त् । से॒न-
जिदि॑ति॒सेन॒ जि॒त् । सु॒षेण॑ः । सु॒सेन॒इति॑ सु॒ सेन॑ः ॥
अ॒न्तिमि॒त्र॒इत्य॑न्ति॒ मि॒त्र॒हं । दू॒रेऽअ॒मि॒त्र॒इति॑ दू॒रे अ॒मि॒त्र॒हं ।
गु॒ण॑ ॥ ७६ ॥

ई॒दृक्क॑षा॒स॒हं । ए॒ता॒दृक्क॑षा॒स॒हं । ऊँ॒इत्थूँ । सु॒ । न॒हं ।
स॒दृक्क॑षा॒स॒इति॑ स॒ दृक्क॑षा॒स॒हं । प्र॒ति॒स॒दृक्क॑षा॒स॒इति॑ प्र॒ति॒
स॒दृक्क॑षा॒स॒हं । आ॒ । इ॒त॒न ॥ मि॒ता॒सः॑ । स॒मि॒ता॒स-
इति॑ स॒मि॒ता॒स॒हं । न॒हं । अ॒द्ध्य । स॒भ॒र॒स॒इति॑ स॒ भ॒र॒स॒हं ।
म॒रु॒त॒हं । य॒ज्जे । अ॒स्मिन् ॥ ७७ ॥

स॒त्य॑ ॥ ७५ ॥

ऋ॒त॒जिदि॑त्षृ॒त जि॒त् । स॒त्य॒जिदि॑तिस॒त्य जि॒त् । अ॒न्तिमि॒त्र॒इत्य॑न्ति॒
मि॒त्र॒हं । दू॒रेऽअ॒मि॒त्र॒इति॑ दू॒रे अ॒मि॒त्र॒हं ॥ ७६ ॥

ई॒दृक्षा॑स॒हं । ए॒ता॒दृक्षा॑स॒हं । ऊँ॒इत्थूँ । स॒दृक्षा॑स॒इति॑ स॒ दृक्षा॑स॒हं ।
प्र॒ति॒स॒दृक्षा॑स॒इति॑ प्र॒ति॒ स॒दृक्षा॑स॒हं । अ॒द्य । य॒जे । अ॒स्मिन् ॥ ७७ ॥

वि॒ध॒र्त्तेति॑ वि॒ ध॒र्त्ता । वि॒धा॒र॒य॒इति॑ वि॒ धा॒र॒य॑ ॥ ७५ ॥

ऋ॒त॒जिदि॑त्षृ॒त जि॒त् ॥ ७६ ॥

य॒जे ॥ ७७ ॥

१. 'धारय?' इति काशिकः पाठः ।

२. अपपाठोऽयम्, ककोशशैल्यनुसारमिह 'वि' इत्येवं पाठेन भाव्यम् ।

स्वतवानितिस्व तवान् । प्रघासीतिप्र घासी । सान्त-
पनऽइतिंसां १ तपनः । गृहमेधीतिगृह मेधी ॥ क्रीडी ।
शाकी । उज्जेपीत्युत् जेषी ॥७८॥

इन्द्रम् । २ दैवीः । विशः । मरुतः । अनुवर्त्मान-
ऽइत्यनु वत्मानं । अभवन् । यथा । अभवन् ॥ एवम् ।
इमम् । यजमानम् । ३ दैवीः । च । विशः । मानुषीः ।
च । अनुवर्त्मानऽइत्यनु वत्मानं । भवन्तु ॥७९॥

इमम् । स्तनम् । ऊर्जस्वन्तम् । धय । अपाम् । प्रपीन-
मितिप्र पीनम् । अग्ने । सरिरस्य । मद्ध्ये ॥ उत्सम् ।
जुषस्व । मधुमन्तमितिमधु मन्तम् । अर्घुन् । समुद्रियम् ।
सदनम् । आ । विशस्व ॥८०॥

प्रघासीतिप्र घासी । उज्जेपीत्युत् जेषी ॥७८॥

२ दैवीः । अनुवर्त्मानऽइत्यनु वत्मानं । ३ दैवीः । अनुवर्त्मानऽइत्यनु
वत्मानं ॥७९॥

प्रपीनमितिप्र पीनम् । अग्ने । मध्ये । उत्सम् । समुद्रियम् ॥८०॥

स्वतवानितिस्वत ३ वान् ॥७८॥

२ दैवीः । अनुवर्त्मानऽइत्यनु वत्मानं । यथा । ४ अभवन् ।
यजमानम् । ३ दैवीः । अनुवर्त्मानऽइत्यनु वत्मानं ॥७९॥

धय । समुद्रियम् ॥८०॥

१. 'तपनः' इति काशिकः पाठः ।

२. एतस्मिन् पदे सर्वत्र दीर्घात् परस्य विसर्गचिह्नस्य ÷ ङ द्वैविध्यं
दृश्यते । तथैव 'यवाः' इत्यत्रापि (द्र० अग्ने पृष्ठ ३२२, टि० १) ।

३. अस्थानेऽवग्रहः प्रमादजन्य उत पाठभेदकृत इति विचारार्हः ।

४. यथापदयोगात् 'अभवन्' इत्येवं युक्तः पाठो भवेत् ।

घृतम् । मिमिक्षे । घृतम् । अस्य । योनिः । घृते ।
श्रितः । घृतम् । ऊँऽइत्थू । अस्य । धाम् ॥ अनुष्वधम् ।
अनुस्वधमित्यनु स्वधम् । आ । बृह । मादयस्व । स्वाहाकृत-
मितिस्वाहा कृतम् । वृषभ । वृक्षिष । हृड्यम् ॥८१॥

समुद्रात् । ऊर्मिः । मधुमानितिमधु मान् । उत् ।
आरत् । उप । अंशुना । सम् । अमृतत्वमित्यमृत त्वम् ।
आनट् ॥ घृतस्य । नाम् । गुह्यम् । यत् । अस्ति । जिह्वा ।
देवानाम् । अमृतस्य । नाभिः ॥८२॥

ब्रुयम् । नाम् । प्र । ब्रवाम् । घृतस्य । अस्मिन् ।
यज्ञे । धारयाम् । नमोभिरितिनामः भिः ॥ उप । ब्रह्मा ।
शृणवत् । शस्यमानम् । चतुःशङ्खऽइतिचतुः शङ्खः ।
अवमीत् । गौरः । एतत् ॥८३॥

चत्वारि । शङ्खा । त्रयः । अस्य । पादाः । द्वेऽइतिद्वे ।

मिमिक्षे । ऊँऽइत्थू । अनुष्वधम् । अनुस्वधमित्यनु स्वधम् । वृक्षि ।
हृड्यम् ॥८१॥

समुद्रात् । अमृतत्वमित्यमृत त्वम् । गुह्यम् । जिह्वा ॥८२॥

अस्मिन् । यज्ञे । ब्रह्मा ॥८३॥

चत्वारि । द्वेऽइतिद्वे । सप्त । हस्तासट् । बद्धः ॥८४॥

योनिः । मादयस्व ॥८१॥

१ आनट् । गुह्यम् । व्यत् ॥८२॥

वृषभ । व्यज्ञे । धारयाम् ॥८३॥

त्रयः । १ मर्त्यान् ॥८४॥

शीर्षेऽइतिशीर्षे । सप्त । हस्तासहं । अस्य ॥ त्रिधा । बद्धः ।
वृषभः । रोरवीति । महः । देवः । मर्त्यान् । आ ।
विवेश ॥८४॥

त्रिधा । हितम् । पणिभिरितिपणि भिः । गुह्यमान-
नम् । गवि । देवासः । घृतम् । अनु । अविन्दन् ॥ इन्द्रः ।
एकम् । सूर्यः । एकम् । जजान । वेनात् । एकम् ।
स्वधया । निः । तत्तत्क्षुहं ॥८५॥

एताः । अर्षन्ति । हृद्यात् । समुद्रात् । शतव्रजा-
ऽइतिशत व्रजाहं । रिपुणा । न । अवचक्षःऽइत्यव चक्षे ॥
मध्ये । आसाम् ॥८६॥

एते । अर्षन्ति । ऊर्मयः । घृतस्य । मृगाऽइवेतिमृगाः
इव । क्षिपणोः । ईषमाणाहं ॥८७॥

सिन्धोरिवेतिस्सिन्धौहं इव । प्राद्ध्वनऽइतिप्र अद्ध्वने ।

गुह्यमानम् । तत्तत्क्षुहं ॥८५॥

हृद्यात् । समुद्रात् । शतव्रजाऽइतिशत व्रजाहं । अवचक्षःऽइत्यव चक्षे ।
मध्ये ॥८६॥

प्राद्ध्वनऽइतिप्र अद्ध्वने । वातप्रमियऽइतिवात प्रमियहं ।

गुह्यमानम् । २अविन्दन् । सूर्यः । स्वधया ॥८५॥

शतव्रजाऽइतिशत व्रजाहं ॥८६॥

ऊर्मयः ॥८७॥

१. 'अद्ध्वने' इति काशिकः पाठः ।

२. अपपाठोऽयं स्यात् ।

शूयनासः । वातप्रमियऽइतिवात प्रमियहं । पतयन्ति ।
सहवाः ॥ अरुषः । न । वृज्जी । काण्डाहं । भिन्दन् ।
ऊर्मिभिरित्यूर्मि भिः । पिन्वमानहं ॥८८॥

अभि । प्रवन्त । समनेवेतिसमना इव । योषाहं ।
कल्याण्यः । स्मयमानासहं । अग्निम् ॥ समिधऽइतिसम्
इधः । नसन्त । ताः । जुषाणः । हर्षयति । जातवेदा-
ऽइतिजात वेदाहं ॥८९॥

कन्याऽइवेतिकन्याहं इव । बृहत्तुम् । एतवै । ऊँऽइत्यू ।
अञ्जि । अञ्जानाः । अभि । चाकशीमि ॥ यत्र । सोमः ।
सूयते । यत्र । यज्जः । अभि । तत् । पवन्ते ॥९०॥

सहवाः । काण्डाहं । ऊर्मिभिरित्यूर्मि भिः । पिन्वमानहं ॥८८॥

कल्याण्यः । अग्निम् ॥८९॥

कन्याऽइवेतिकन्याहं इव । ऊँऽइत्यू । यत्र । यत्र । यज्जः ॥९०॥

वातप्रमियऽइतिवात प्रमियहं । ^१एतयन्ति । व्यह्वाः ।
^२भिन्दन् ॥८८॥

योषाहं । स्मयमानासहं । हर्षयति । जातवेदाऽइतिजात
वेदाहं ॥८९॥

^३एतवै । व्यत्र । सूयते । व्यत्र । यज्जः ॥९०॥

१. अपपाठोऽयम्, 'पतयन्ति' इत्येव साधुज्ञेयः ।

२. अपपाठोऽयम्, 'भिन्दन्' इत्येवं शुद्धः पाठो द्रष्टव्यः ।

३. अपपाठोऽयं स्यात्, तवैप्रत्ययान्तस्य युगपद् आद्युदात्तान्तोदात्तत्व-
दर्शनात् । (द्र० अष्टा० ६।१।१९४)

अभि । अर्षत । सुष्टुतिम् । सुस्तुतिमितिषु स्तुतिम् ।
 गव्यम् । आजिम् । अस्मासु । भद्रा । द्रविणानि । धत्त ॥
 इमम् । यज्जम् । नयत । देवता । नहं । मधुमदितिमधु
 मत् । पवन्ते ॥९१॥

धामन् । ते । विश्वम् । भुवनम् । अधि । श्रितम् ।
 अन्तरित्यन्तः । समुद्रे । हृदि । अन्तः । आयुषि ॥ अपाम् ।
 अनीके । समिथऽइतिसम् इथे । यः । आभृतऽइत्या भृतः ।
 तम् । अश्याम् । मधुमन्तमितिमधु मन्तम् । ते ।
 ऊर्मिम् ॥९२॥

॥ इति वाजसनेयिसंहितापदे सप्तदशोऽध्यायः ॥

सुष्टुतिम् । सुस्तुतिमितिषु स्तुतिम् । गव्यम् । अस्मासु । भद्रा ।
 यज्जम् ॥९१॥

विश्वम् । अन्तरित्यन्तः । समुद्रे । आभृतऽइत्या भृतः । अश्याम् ॥९२॥

यज्जम् । नयत ॥९१॥

आयुषि । ययः ॥९२॥

॥ इति श्रीवाजसनेयिसंहितापदे सप्तदशमोऽध्यायः ॥



१. अत्र केषुचित् सन्धिविरहितेषु मुद्रितग्रन्थेषु 'धामं ते' इति पाठो
 दृश्यते, स प्रमादपाठः स्यात् ।

२. द्र० पूर्वत्र पृष्ठ १७६, टि० १ ।

अष्टादशोऽध्यायः

वाजं॑ ÷ । च॒ । मे॒ । प्रस॒वऽइति॑प्र स॒वः॑ । प्रय॑तिरिति॑प्र
य॑तिः । प्रसि॑तिरिति॑प्र सि॑तिः । धी॑तिः । क्रतु॑ ÷ । स्वर॑ ÷ ।
श्लो॒कः॑ ÷ । श्र॒वः॑ । श्रु॑तिः । ज्यो॑तिः । स्वरि॑तिस्वः ।
च॒ । मे॒ । यज्ज॑ने । क॒ल्पन्ता॑म् ॥१॥

प्रा॒णः॑ । अ॒पा॒नऽइत्य॑प आ॒नः॑ । व्य॒यानऽइति॑वि आ॒नः॑ ।
असु॑ ÷ । चि॒त्तम् । आ॒धी॒त॒मि॒त्या धी॑तम् । वाक् । मन॑ ÷ ।
चक्क॑षु ÷ । श्रो॒त्रम् । दक्क॑षः । बल॑म् ॥२॥

ओज॑ ÷ । सह॑ ÷ । आ॒त्मा । त॒नूः॑ । श॒र्म । व॒र्म ।
अ॒ङ्गानि॑ । अ॒स्थी॑नि । प॒रू॒थ॒षि । शरी॑राणि । आयु॑ ÷ ।
ज॒रा ॥३॥

प्रस॒वऽइति॑प्र स॒वः॑ । प्रय॑तिरिति॑प्र य॑तिः । प्रसि॑तिरिति॑प्र सि॑तिः ।
य॒ज्ञेन॑ । क॒ल्पन्ता॑म् ॥१॥

अ॒पा॒नऽइत्य॑प आ॒नः॑ । आ॒धी॒त॒मि॒त्या धी॑तम् । चक्षु॑ ÷ । श्रो॒त्रम् ।
दक्ष॑ ÷ ॥२॥

आ॒त्मा । अ॒स्थी॑नि ॥३॥

प्रय॑तिरिति॑प्र ^१य॑तिः । व्य॒य॒ज्ञेन॑ ॥१॥

^२व्य॒यानः॑ ॥२॥

आयु॑ ÷ ॥३॥

१. अपपाठोऽयम्, 'यति' इत्येवं साधुः पाठो ज्ञेयः ।

२. पूर्वत्र सर्वत्रावग्रहदर्शनादिह अवग्रहरहितोऽपपाठः ।

ज्यैष्ठ्यम् । आधिपत्यमित्याधि पत्यम् । मन्त्र्यु१ ।
भामि० । अमि० । अम्भि० । जेमा । महिमा । वुरिमा ।
प्रथिमा । वुषिमा । द्राघिमा । वृद्धम् । वृद्धिः ॥४॥

सूर्यम् । श्रद्धा । जगत् । धनम् । विश्वम् । महः ।
क्रीडा । मोदः । जातम् । जनिष्यमाणम् । सूक्तमितिसु
उक्तम् । सुकृतमितिसु कृतम् ॥५॥

ऋतम् । अमृतम् । अयक्षम् । अनामयत् । जीवातुः ।
दीर्घायुत्वमितिदीर्घायु त्वम् । अनमित्रम् । अभयम् ।
मुखमितिसु खम् । शयनम् । सूपाऽइतिसु उपा१ ।
सुदिनमितिसु दिनम् ॥६॥

यन्ता । धर्ता । क्षेमः । धृतिः । विश्वम् । महः ।
सर्व्विदितिसम् वित् । ज्ञात्रम् । सू१ । प्रसुरितिस्र सू१ ।
सीरम् । लयः ॥७॥

ज्यैष्ठ्यम् । आधिपत्यमित्याधि पत्यम् । मन्त्र्यु१ । वृद्धम् । वृद्धिः ॥४॥

सूर्यम् । श्रद्धा । विश्वम् । जनिष्यमाणम् । सूक्तमितिसु उक्तम् ॥५॥

दीर्घायुत्वमितिदीर्घायु त्वम् । अनमित्रम् ॥६॥

विश्वम् । ज्ञात्रम् । प्रसुरितिस्र सू१ ॥७॥

^१वृद्धम् । ^१वृद्धिः ॥४॥

अयक्षम् । अनामयत् । दीर्घायुत्वमितिदीर्घायु त्वम् । अभयम् ।
शयनम् । सूपाऽइतिसु उपा१ ॥६॥

यन्ता । ^३सर्व्विदितिसम् वित् । लयः ॥७॥

१. ककोशशैल्यनुसारमिह ऋकारपरो वकारो गुरुर्न भवतीति कृत्वा
एकवकारवान् पाठो साधुर्द्रष्टव्यः ।

२. षकारस्य खकारोच्चारणजो लेखनेऽपपाठः ।

३. 'सर्व्वि०' इति शुद्धः पाठो ज्ञेयः ।

ज्ञम् । मयः । प्रियम् । अनुकामऽहर्त्यनु कामः ।
 कामः । सौमनसः । भगः । द्रविणम् । भद्रम् । श्रेयः ।
 वसीयत् । यशः ॥८॥

ऊर्कः । सूनृता । पयः । रसः । घृतम् । मधु ।
 सग्धिः । सपीतिरितिस पीतिः । कृषिः । वृष्टिः । जैत्रम् ।
 औद्भिद्यमित्यौत् भिद्यम् ॥९॥

रयिः । रायः । पुष्टम् । पुष्टिः । विविश्रतिवि भु ।
 प्रविश्रतिप्र भु । पूर्णम् । पूर्णतरमितिपूर्ण तरम् ।
 कुर्यवम् । अक्किपतम् । अकम् । अक्कपुत् ॥१०॥

वित्तम् । वेद्यम् । भूतम् । भविष्यत् । सुगमितिः
 गम् । सुपथ्यमितिसु पथ्यम् । ऋद्धम् । ऋद्धिः ।
 क्लृप्तम् । क्लृप्तिः । मतिः । सुमतिरितिः मतिः ॥११॥

अनुकामऽहर्त्यनु कामः । भद्रम् ॥८॥

सग्धिः । वृष्टिः । जैत्रम् । औद्भिद्यमित्यौत् भिद्यम् ॥९॥

पुष्टम् । पुष्टिः । विविश्रतिवि भु । प्रविश्रतिप्र भु । वक्षितम् ।
 अक्षुत् ॥१०॥

वेद्यम् । भविष्यत् । सुपथ्यमितिसु पथ्यम् । ऋद्धम् । ऋद्धिः ।
 क्लृप्तम् । क्लृप्तिः ॥११॥

मयः । प्रियम् । श्रेयः । वसीयत् । यशः ॥८॥

पयः । ^१वृष्टिः । ^२औद्भिद्यमित्यौत् भिद्यम् ॥९॥

रयिः । रायः । विविश्रतिवि^३ भु । कुर्यवम् ॥१०॥

१. गुरुत्वलेखनरूपो द्विवकारवान् अपपाठः । 'वृष्टिः' इति भाव्यम् ।

२. अपपाठोऽयम्, 'औद्भिद्यमित्यौत् भिद्यम्' इति शुद्धः पाठो ज्ञेयः ।

३. ककोशशैल्यनुसारमिह, 'वि' पाठेन भाव्यम् ।

ब्रीहयः । 'यवाः । माषाँ । तिलाँ । मुद्गाः ।
खल्लवाँ । प्रियङ्गवः । अणवः । श्यामाकाँ । नीवाराँ ।
गोधूमाँ । मसूराँ ॥१२॥

अश्मा । मृत्तिका । गिरयः । पर्वताँ । सिकताँ ।
वनस्पतयँ । हिरण्यम् । अयः । श्यामम् । लोहम् ।
सीसम् । त्रपु ॥१३॥

अग्निः । आपः । वीरुधः । ओषधयः । कृष्टपच्या-
ऽइतिकृष्ट पच्याः । अकृष्टपच्याऽइत्यकृष्ट पच्याः ।
ग्राम्याः । पशवः । आरण्याः । वित्तम् । वित्तिः ।
भूतम् । भूतिः ॥१४॥

'यवाँ । मुद्गाः । खल्लवाँ ॥१२॥

अश्मा । वनस्पतयँ । हिरण्यम् ॥१३॥

अग्निः । कृष्टपच्याऽइतिकृष्ट पच्याः । अकृष्टपच्याऽइत्यकृष्ट पच्याः ।
ग्राम्याः । आरण्याः ॥१४॥

ब्रीहयः । 'यवाः । प्रियङ्गवः ॥१२॥

गिरयः । वनस्पतयँ । अयः ॥१३॥

ओषधयः ॥१४॥

१. इदमत्रावधेयम्—यत्र द्विमात्रिकात् स्वरितात् परो विसर्जनीयः
प्रयुज्यते, तत्र ङ इत्येव विसर्गचिह्नमुपलभ्यते । परन्तु 'यवाः' इति पदं यत्र
यत्र प्रयुज्यते, तत्र सर्वत्र द्वैविध्यं दृश्यते । केषुचित् कोशेषु 'यवाः' इत्येव-
मङ्कयते (द्र० कपाठः जपाठश्च), अन्येषु 'यवाँ' इत्येवम् (द्र० टपाठः) ।
एवमुभयविधे पाठे पाठशुद्धौ वैदिका एव प्रमाणम् ।

वसु । वसति॑ । कर्म । शक्तिः । अर्थः । एमः ।
इत्या । गतिः ॥१५॥

अग्नि॑ । इन्द्रः । सोमः । सविता । सरस्वती ।
पूषा । बृहस्पतिः ॥१६॥

मित्र॑ । वरुणः । धाता । त्वष्टा । मरुतः । विश्वे ।
देवा॑ ॥१७॥

पृथिवी । अन्तरिक्षम् । द्यौः । समाह । नक्षत्राणि ।
दिशः ॥१८॥

अशु॑ । रश्मि॑ । अदाभ्यह । अधिपतिरित्यधि
पतिह । उपाशु॑रित्युप अशु॑ । अन्तर्ध्यामऽइत्यन्तह
याम॑ । ऐन्द्रवायव॑ । मैत्रावरुण॑ । आश्विन॑ । प्रति-
प्रस्थानऽइतिप्रति प्रस्थानः । शुक्र॑ । मन्थी ॥१९॥

शक्तिः । अर्थः ॥१५॥

अग्नि॑ । बृहस्पतिः ॥१६॥

मित्र॑ । त्वष्टा । विश्वे ॥१७॥

अन्तरिक्षम् । नक्षत्राणि ॥१८॥

रश्मि॑ । अदाभ्यह । अधिपतिरित्यधि पतिह । उपाशु॑रित्युप
अशु॑ । अन्तर्ध्यामऽइत्यन्तह याम॑ । मैत्रावरुण॑ । आश्विन॑ । प्रति-
प्रस्थानऽइतिप्रति प्रस्थानः । शुक्र॑ ॥१९॥

अन्तर्ध्यामऽइत्यन्तह १ ध्याम॑ । ऐन्द्रवायव॑ ॥१९॥

१. ककोशशैल्यनुसारमिह 'याम॑' इत्येककारवता पाठेन भाव्यम् ।

आग्रयणः । वैश्वदेवऽइतिवैश्व देवः । ध्रुवः ।
 वैश्वानरः । ऐन्द्राग्रः । महावैश्वदेवऽइतिमहा वैश्वदेवः ।
 मरुत्वतीयाः । निःकैवल्यः । निःकैवल्यऽइतिनिः कैवल्यः ।
 सावित्रः । सारस्वतः । पात्नीवत्तऽइतिपात्नी वृत्तः ।
 हारियोजनऽइतिहारि 'योजनः ॥२०॥

सुचः । चमसाः । वायव्यानि । द्रोणकलशऽइतिद्रोण
 'कलशः । ग्रावाणः । अधिषवणे । अधिसर्वनऽइत्यधि
 सर्वने । पूतमृदितिपूत भृत् । आधवनीयऽइत्या 'धवनीयः ।
 वेदिः । बर्हिः । अवभृथऽइत्यव भृथः । स्वगाकार-
 ऽइतिस्वगा कारः ॥२१॥

आग्रयणः । वैश्वदेवऽइतिवैश्व देवः । वैश्वानरः । ऐन्द्राग्रः ।
 महावैश्वदेवऽइतिमहा वैश्वदेवः । मरुत्वतीयाः । निःकैवल्यः । निःकैवल्य-
 ऽइतिनिः कैवल्यः । सावित्रः । पात्नीवत्तऽइतिपात्नी वृत्तः ॥२०॥

वायव्यानि । द्रोणकलशऽइतिद्रोण कलशः । अधिसर्वनऽइत्यधि
 सर्वने । आधवनीयऽइत्या धवनीयः । अवभृथऽइत्यव भृथः ॥२१॥

आग्रयणः । वैश्वदेवऽइतिवैश्व देवः । महावैश्वदेवऽइतिमहा वैश्वदेवः ।
 मरुत्वतीयाः । पात्नीवत्तऽइतिपात्नी वृत्तः । हारियोजनऽइतिहारि
 'योजनः ॥२०॥

वायव्यानि । 'अधिसर्वनऽइत्याधि सर्वने । आधवनीयऽइत्या
 धवनीयः ॥२१॥

१. 'योजनः' इति काशिकः पाठः ।

२. 'कलशः' इति काशिकः पाठः ।

३. 'धवनीयः' इति काशिकः पाठः ।

४. ककोशशैल्यनुसारमिह 'श्वो' इत्येककारवता पाठेन भाव्यम् ।

५. अपठपाठोऽयम्, 'अधिसर्वन' इति शुद्धः पाठो द्रष्टव्यः ।

अग्निः । घर्मः । अर्कः । सूर्यः । प्राणः । अश्वमेध-
ऽइत्यश्व मेधः । पृथिवी । अदितिः । दितिः । द्यौः ।
अङ्गुलयः । शक्करयः । दिशः ॥२२॥

व्रतम् । ऋतवः । तपः । सव्वत्सरः । अहोरात्रे-
ऽइत्यहोरात्रे । ऊर्ब्वीवेऽइत्यूर्ब्वीवे । बृहद्द्रथन्तरऽइतिबृहत्
रथन्तरे ॥२३॥

एका । तिस्रः । पञ्च । सप्त । नव । एकादश । त्रयो-
दशेतित्रयः दश । पञ्चदशेतिपञ्च दश । सप्तदशेतिसप्त
दश । नवदशेतिनव दश । एकविंशतिरित्येकं विंशतिः ।
त्रयोविंशतिरितित्रयः विंशतिः । पञ्चविंशतिरितिपञ्च
विंशतिः । सप्तविंशतिरितिसप्त विंशतिः । नववि-

अग्निः । अश्वमेधऽइत्यश्व मेधः । शक्करयः ॥२२॥

सव्वत्सरः । अहोरात्रेऽइत्यहोरात्रे । ऊर्ब्वीवेऽइत्यूर्ब्वीवे । बृहद्द्रथन्तर-
ऽइतिबृहत् रथन्तरे ॥२३॥

सप्त । त्रयोदशेतित्रयः दश । सप्तदशेतिसप्त दश । एकवि-
ंशतिरित्येकं विंशतिः । त्रयोविंशतिरितित्रयः विंशतिः । सप्तविं-

सूर्यः । अङ्गुलयः । शक्करयः ॥२२॥

सव्वत्सरः । अहोरात्रेऽइत्यहो रात्रे ॥२३॥

त्रयोदशेतित्रयः दश । एकविंशतिरित्येकं विंशतिः । त्रयो-
विंशतिरितित्रयः विंशतिः । पञ्चविंशतिरितिपञ्च विंशतिः ।
सप्तविंशतिरितिसप्त विंशतिः । नवविंशतिरितिनव विंशतिः ।

१. 'सव्वत्सरः' इत्येवं शुद्धः पाठो ज्ञेयः ।

२. अस्थानेऽवग्रहनिर्देशरूपोऽपपाठः ।

२शतिरिति नयं विंशतिः । एकत्रिंशदित्येकं त्रिंशत् ।
त्रयस्त्रिंशदिति त्रयः । त्रिंशत् ॥ २४ ॥

चतस्रः । अष्टौ । द्वादश । षोडश । विंशतिः ।
चतुर्विंशतिरिति चतुः । विंशतिः । अष्टाविंशतिरित्यष्टा
विंशतिः । द्वात्रिंशत् । षट्त्रिंशदिति षट् त्रिंशत् ।
चत्वारिंशत् । चतुश्चत्वारिंशदिति चतुः । चत्वारिंशत् ।
अष्टाचत्वारिंशदित्यष्टा चत्वारिंशत् ॥ २५ ॥

त्र्यविरितित्त्रि अविः । त्र्यवीतित्त्रि अवी । द्वित्य-
वाडिति द्वित्य वाड् । द्वित्यौही । पञ्चाविरिति पञ्च अविः ।
पञ्चावीति पञ्च अवी । त्रिवत्सऽइति त्रि वृत्सः । त्रिवत्सेति त्रि
वृत्सा । तुर्यवाडिति तुर्य वाड् । तुर्यौही ॥ २६ ॥

२शतिरिति सप्त विंशतिः । एकत्रिंशदित्येकं त्रिंशत् । त्रयस्त्रिंशदिति त्रयः । त्रिंशत् ॥ २४ ॥

अष्टौ । अष्टाविंशतिरित्यष्टा विंशतिः । द्वात्रिंशत् । षट्त्रिंशदि-
ति षट् त्रिंशत् । चत्वारिंशत् । चतुश्चत्वारिंशदिति चतुः । चत्वारिंशत् ।
अष्टाचत्वारिंशदित्यष्टा चत्वारिंशत् ॥ २५ ॥

त्र्यविरितित्त्रि अविः । त्र्यवीतित्त्रि अवी । द्वित्यवाडिति द्वित्य वाड् ।
द्वित्यौही । त्रिवत्सऽइति त्रि वृत्सः । त्रिवत्सेति त्रि वृत्सा ॥ २६ ॥

त्रयस्त्रिंशदिति त्रयः । त्रिंशत् ॥ २४ ॥

चतुर्विंशतिरिति चतुः । विंशतिः । अष्टाविंशतिरित्यष्टा विं-
शतिः ॥ २५ ॥

द्वित्यवाडिति द्वित्यवाड् । तुर्यवाडिति तुर्य वाड् । तुर्यौही ॥ २६ ॥

१. बहुषु कोशेष्विह 'षड्त्रिंशत्' 'षड्त्रिंशत्' इत्येवमेकङकारवान्
द्विङकारवाच पाठ उपलभ्यते, स प्रमादपाठः ।

२. '०द्वित्य वाड्' इत्येवमिहावग्रहेण भाव्यम् ।

पृष्ठवाडितिपृष्ठ वाद् । पृष्ठौही । उक्कषा ।
वृशा । ऋषभः । वेदत् । अनङ्घ्रान् । धेनुः ॥२७॥

वाजाय । स्वाहा । प्रसवायेतिप्र सवाय । प्रजापतय-
ऽइतिप्रजा पतये ॥ इयम् । ते । राट् । मित्राय । यन्ता ।
असि । यमनदं । ऊर्जे । त्वा । वृष्ट्यै । प्रजानामितिप्र
जानाम् । आधिपत्यायेत्याधि पत्याय ॥२८॥

वाक् । मनः । आत्मा । ब्रह्मा । ज्योतिः । स्वः ।
स्तोमः । यजुः । ऋक् । साम । बृहत् । रथन्तरमिति रथम्
तरम् । वेद् । स्वाहा ॥२९॥

विश्वे । अद्य । मरुतः । विश्वे । ऊती । विश्वे ।
भवन्तु । अग्नयः । समिद्धाऽइतिसम् इद्धादं ॥ विश्वे ।

पृष्ठवाडितिपृष्ठ वाद् । पृष्ठौही । उक्का । अनङ्घ्रान् ॥२७॥

प्रसवायेतिप्र सवाय । प्रजापतयऽइतिप्रजा पतये । मित्राय । वृष्ट्यै ।
प्रजानामितिप्र जानाम् । आधिपत्यायेत्याधि पत्याय ॥२८॥

आत्मा । ब्रह्मा ॥२९॥

विश्वे । अद्य । विश्वे । विश्वे । अग्नयः । समिद्धाऽइतिसम् इद्धादं ।

पृष्ठवाडितिपृष्ठ वाद् ॥२७॥

वाजाय । प्रसवायेतिप्र सवाय । प्रजापतयऽइतिप्रजा पतये ।
इयम् । मित्राय । यन्ता । यमनदं । आधिपत्यायेत्याधि पत्याय ॥२८॥

यजुः ॥२९॥

^१विश्वे । ^२ऊती । अग्नयः ॥३०॥

१. इतः पूर्वस्या मन्त्रकण्डिकायाः पूर्वं गतत्वान्नेह तत्पदानि पठ्यन्ते ।
अत इत आरभ्य एकस्या कण्डिकासंख्याया भेदो जायते ।

२. 'ऊती' पदात् पूर्वस्य 'विश्वे' पदस्यापपाठः ।

न॒हं । दे॒वाः॑ । अ॒वसा॑ । आ । ग॒म॒न्तु । वि॒श्वम् । अ॒स्तु ।
द्र॒विण॑म् । वा॒जः॑ । अ॒स्म्येऽइत्य॑स्मे ॥३०॥

वा॒जः॑ । न॒हं । स॒प्त । प्र॒दिश॑ऽइति॒प्र दि॒शः॑ ।
च॒तस्र॑हं । वा । प॒राव॑तऽइति॒परा॑ व॒तः॑ ॥ वा॒जः॑ । न॒हं ।
वि॒श्वे॑हं । दे॒वैः॑ । ध॒नसा॑ता॒विति॑ ध॒न सा॒तौ । इ॒ह । अ॒व॒तु ॥३१॥

वा॒जः॑ । न॒हं । अ॒द्य । प्र । सु॒वा॒ति । दा॒नम् ।
वा॒जः॑ । दे॒वान् । ऋ॒तुभि॑रि॒त्युत॑ भिः॑ । क॒ल्प॒या॒ति ॥
वा॒जः॑ । हि । मा । स॒र्ववी॑र॒मिति॑स॒र्व वी॑रम् । ज॒जान॑ ।
वि॒श्वोः॑ । आ॒शाहं॑ । वा॒जप॑ति॒रिति॑वा॒ज प॑तिहं ।
ज॒ये॒यम् ॥३२॥

वा॒जः॑ । पु॒रस्ता॑त् । उ॒त । म॒द्ध्य॑तः॑ । न॒हं । वा॒जः॑ ।
दे॒वान् । ह॒विषा॑ । वृ॒द्ध्या॑ति ॥ वा॒जः॑ । हि । मा । स॒र्व-
वी॑र॒मिति॑स॒र्व वी॑रम् । च॒कार॑ । स॒र्वोः॑ । आ॒शाहं॑ । वा॒जप॑ति॒-
रिति॑वा॒ज प॑तिहं । भ॒वे॒यम् ॥३३॥

वि॒श्वे । वि॒श्वम् । अ॒स्तु । अ॒स्म्येऽइत्य॑स्मे ॥३०॥

स॒प्त । प्र॒दिश॑ऽइति॒प्र दि॒शः॑ । वि॒श्वे॑हं ॥३१॥

अ॒द्य । ऋ॒तुभि॑रि॒त्युत॑ भिः॑ । क॒ल्प॒या॒ति । वि॒श्वोः॑ ॥३२॥

पु॒रस्ता॑त् । म॒द्ध्य॑तः॑ । स॒र्वोः॑ ॥३३॥

वा । प॒राव॑तऽइति॒परा॑ व॒तः॑ ॥३१॥

ऋ॒तुभि॑रि॒त्युत॑ भिः॑ । क॒ल्प॒या॒ति । स॒र्ववी॑र॒मिति॑स॒र्व वी॑रम् ।

वि॒श्वोः॑ । वा॒जप॑ति॒रिति॑वा॒ज प॑तिहं । ज॒ये॒यम् ॥३२॥

वृ॒द्ध्या॑ति । स॒र्ववी॑र॒मिति॑स॒र्व वी॑रम् । स॒र्वोः॑ । वा॒जप॑ति॒रिति॑वा॒ज
प॑तिहं । भ॒वे॒यम् ॥३३॥

१. उभयत्रापि 'यवाः' पदमिव दीर्घात् परस्य विसर्गचिह्नस्य ÷ हं
द्वैविध्यं दृश्यते । (द्र० पूर्वत्र पृष्ठ ३२२, टि० १) ।

सम् । मा । सृजामि । पर्यसा । पृथिव्याः । सम् । मा ।
 सृजामि । अद्भिरित्युत् भिः । ओषधीभिः ॥ सः । अहम् ।
 वाजम् । सनेयम् । अग्ने ॥ ३४ ॥

पर्यः । पृथिव्याम् । पर्यः । ओषधीषु । पर्यः ।
 दिवि । अन्तरिक्षे । पर्यः । धाः ॥ पर्यस्वतीः । प्रदिश-
 ऽइतिप्र दिशः । सन्तु । मह्यम् ॥ 'यन्त्रेण ।
 अग्नेः ॥ ३५ ॥

ऋताषाट् । ऋतधामेत्युत् धामा । अग्निः । गन्धर्वः ।
 तस्य । ओषधयः । अप्सुरसः । मुदः । नाम ॥ सः ।
 नः । इदम् । ब्रह्म । क्षत्रम् । पातु । तस्मै । स्वाहा ।
 वाट् । तावभ्यः । स्वाहा ॥ ३६ ॥

पृथिव्याः । अद्भिरित्युत् भिः । अग्ने ॥ ३४ ॥

पृथिव्याम् । अन्तरिक्षे । प्रदिशऽइतिप्र दिशः । मह्यम् ।
 अग्नेः ॥ ३५ ॥

ऋतधामेत्युत् धामा । अग्निः । अप्सुरसः । ब्रह्म । क्षत्रम् । तस्मै ।
 तावभ्यः ॥ ३६ ॥

पर्यसा । सनेयम् ॥ ३४ ॥

पर्यः । पर्यः । पर्यः । पर्यः । पर्यस्वतीः । मह्यम् ।
 यन्त्रेण ॥ ३५ ॥

ऋतधामेत्युत् धामा । ओषधयः ॥ ३६ ॥

१. उत्तरस्या मन्त्रकण्डिकाया अन्यपदानां पुनरुक्तत्वात् द्वे पदे इहैव
 पठिते । अत इत आरभ्य द्वयोः कण्डिकासंख्ययोर्भेदो जायते ।

संहितऽइतिसम् हितः । विश्वसामेतिविश्व सामा ।
सूर्यः । मरीचयः । आयुवः ॥३७॥

सुषुम्णः । सुसुम्नऽइतिसु सुम्नः । सूर्यरश्मिरिति-
सूर्य रश्मिः । चन्द्रमाः । नक्षत्राणि । भेकुरयः ॥३८॥

इषिरः । विश्वव्यचाऽइतिविश्व व्यचाः । वातः ।
आपः । उज्जः ॥३९॥

भुज्युः । सुपुर्णऽइतिसु पुर्णः । यज्जः । दक्षिणाः ।
स्तावाः ॥४०॥

विश्वसामेतिविश्व सामा ॥३७॥

सुषुम्णः । सुसुम्नऽइतिसु सुम्नः । सूर्यरश्मिरितिसूर्य रश्मिः ।
नक्षत्राणि ॥३८॥

विश्वव्यचाऽइतिविश्व व्यचाः ॥३९॥

भुज्युः । यज्जः । दक्षिणाः । स्तावाः ॥४०॥

विश्वसामेतिविश्व सामा । सूर्यः । मरीचयः । आयुवः ॥३७॥

सुसुम्नऽइतिसु सुम्नः । सूर्यरश्मिरितिसूर्य रश्मिः ।
भेकुरयः ॥३८॥

विश्वव्यचाऽइतिविश्व व्यचाः ॥३९॥

सुपुर्णऽइतिसु पुर्णः । यज्जः ॥४०॥

१. अपपाठोऽयं लेखकप्रमादजः । '०इतिसु सुम्नः' इति भाव्यम् ।

२. अपपाठोऽयं लेखकप्रमादजः । 'सुपुर्णऽइतिसु पुर्णः' इति भाव्यम् ।

प्रजापतिरिति प्रजा पतिः । विश्वकर्मेति विश्व कर्मा ।
मनः । ऋक् सामानीत्वं सामानि । एष्ट्यऽइत्या
इष्ट्यः ॥४१॥

सः । नः । भुवनस्य । पते । प्रजापतऽइति प्रजा पते ।
वस्य । ते । उपरि । गृहाः । वस्य । वा । इह ॥ अस्मै ।
ब्रह्मणे । क्षत्राय । महि । शर्म । सच्छ । स्वाहा ॥४२॥

समुद्रः । असि । नभस्वान् । आर्द्रदानुरित्यार्द्र दानुः ।
शम्भूरिति शम् भूः । मयोभूरिति मयः भूः । अभि । मा ।
वाहि । स्वाहा । मारुतः । मरुताम् । गणः । अवस्यूः ।
दुर्वस्वान् ॥४३॥

रुचम् । नः । धेहि । ब्राह्मणेषु । राजस्वितिराज सु ।
नः । कृधि ॥ विश्वेषु । शूद्रेषु । मयि । धेहि । रुचा ।
रुचम् ॥४४॥

प्रजापतिरिति प्रजा पतिः । विश्वकर्मेति विश्व कर्मा । ऋक्सामानीत्वं
सामानि । एष्ट्यऽइत्या इष्ट्यः ॥४१॥

प्रजापतऽइति प्रजा पते । अस्मै । ब्रह्मणे । क्षत्राय । सच्छ ॥४२॥

समुद्रः । आर्द्रदानुरित्यार्द्र दानुः ॥४३॥

ब्राह्मणेषु । विश्वेषु । शूद्रेषु ॥४४॥

विश्वकर्मेति विश्व कर्मा । 'ऋक्सामानीत्वं सामानि । एष्ट्यऽइत्या
इष्ट्यः ॥४१॥

व्यस्य । ध्यस्य । वा । क्षत्राय । व्यच्छ ॥४२॥

मयोभूरिति मयः भूः ॥४३॥

^१रुचम् । मयि ॥४४॥

१. द्रष्टव्येह ४५ पृष्ठस्था द्वितीया टिप्पणी ।

२. इतः पूर्वयोर्द्वयोर्मन्त्रकण्डिकयोः पूर्वं गतत्वान्नेह तत्पदानि पठ्यन्ते ।
अत इत आरभ्य चतसृणां कण्डिकासंख्यानां भेदो जायते ।

तत् । त्वा । आभि । ब्रह्मणा । वन्दमानं । तत् ।
 आ । शास्ते । यजमानं । हविर्भिरितिहविः । भिः ॥ अहं-
 डमानं । वुरुण । इह । बोधि । उरुशस्सेत्युरु शस्स । मा ।
 नं । आर्युः । प्र । मोषीं ॥४५॥

स्वः । न । घर्मः । स्वाहा । अर्कः । शुक्रः ।
 ज्योतिः । सूर्यः ॥४६॥

अग्निम् । युनज्जिम् । शर्वसा । घृतेन । दिव्यम् ।
 सुपर्णमिति सु पर्णम् । वयसा । बृहन्तम् ॥ तेन । वयम् ।
 गमेम् । ब्रध्नस्य । विष्टपम् ॥४७॥

इमौ । ते । पक्ष्णौ । अजरौ । पतत्रिणौ । याभ्याम् ।
 रक्ष्णां०सि । अपहसीत्यप हसि । अग्ने ॥ ताभ्याम् ।
 पतेम् । सुकृतामिति सु कृताम् । ऊँऽइत्यू । लोकम् । यत्र ।
 ऋषयः । जग्मुः । प्रथमजाऽइतिप्रथम जाः । पुराणाः ॥४८॥

ब्रह्मणा । शास्ते । उरुशस्सेत्युरु शस्स ॥४५॥

शुक्रः ॥४६॥

अग्निम् । युनज्जिम् । दिव्यम् । ब्रध्नस्य । विष्टपम् ॥४७॥

पक्षौ । पतत्रिणौ । याभ्याम् । रक्षां०सि । अपहसीत्यप हसि ।
 अग्ने । ताभ्याम् । ऊँऽइत्यू । यत्र । जग्मुः । प्रथमजाऽइतिप्रथम जाः ॥४८॥

व्यामि । व्यजमानं । आर्युः ॥४५॥

सूर्यः ॥४६॥

युनज्जिम् । वयसा । वयम् । विष्टपम् ॥४७॥

व्याभ्याम् । अपहसीत्यप हसि । यत्र । ऋषयः ॥४८॥

१. एकवकारवान् अपपाठः ।

२. अपपाठोऽयम् । 'अपहसीत्यप हसि' इति शुद्धः पाठः ।

इन्दुः । दक्षः । इयेनः । ऋतावा । ऋतवेत्सुत
वा । हिरण्यपक्षऽइतिहिरण्य पक्षः । शकुनः ।
भुरण्युः ॥ महान् । सधस्थऽइतिसध स्थे । ध्रुवः । आ ।
निषत्तः । निषत्तऽइतिनि सत्तः ॥४९॥

दिवः । मूर्द्धा । असि । पृथिव्याः । नार्मिः ।
उर्कः । अपाम् । ओषधीनाम् ॥ विश्वायुरिति विश्व आयुः ।
शर्म । सप्रथाऽइतिस प्रथाः । नर्मः । पथे ॥५०॥

विश्वस्य । मूर्द्धन् । अधि । तिष्ठसि । श्रितः ।
आयुः । अपः । दत्त । उदधिमित्युद धिम् । भिन्त ॥
दिवः । पर्जन्यात् । अन्तरिक्षात् । पृथिव्याः । तर्तः ।
नः । वृष्ट्या । अव ॥५१॥

दक्षः । ऋतवेत्सुत वा । हिरण्यपक्षऽइतिहिरण्य पक्षः । भुरण्युः ।
सधस्थऽइतिसध स्थे ॥४९॥

पृथिव्याः । विश्वायुरिति विश्व आयुः । सप्रथाऽइतिस प्रथाः ॥५०॥

विश्वस्य । तिष्ठसि । उदधिमित्युद धिम् । पर्जन्यात् । अन्तरिक्षात् ।
पृथिव्याः । वृष्ट्या ॥५१॥

ऋतवेत्सुत वा । वा ॥४९॥

विश्वायुरिति विश्व आयुः । पथे ॥५०॥

आयुः ॥५१॥

१. ककोशशैल्यनुसारमिह '०विश्व' इत्येवं पाठेन भाव्यम् ।

२. अंपपाठोऽयं स्वररहितः । 'पथे' इति शुद्धः पाठो ज्ञेयः ।

इष्ट॑ । यज्ज॑ । भृगु॑भिरितिभृगु॑ भि॒ । आशी॑र्द्दा-
ऽइत्याशी॑ दा॒ । वसु॑भिरिति॒वसु॑ भि॒ ॥ तस्य॑ । न॒ ।
इष्टस्य॑ । प्री॒तस्य॑ । द्रवि॑ण । इ॒ह । आ । ग॒मे॒ ॥ ५२ ॥

इष्ट॑ । अ॒ग्नि॑ । आहु॑तऽइत्या हु॒त॒ ॥ पि॒प॒र्त्तु॑ ।
न॒ ॥ इष्ट॑म् । ह॒वि॑ ॥ स्व॒गेति॑स्व गा । इ॒दम् । दे॒वेभ्यः॑ ।
नमः॑ ॥ ५३ ॥

यत् । आकृ॑तादि॒त्या कृ॑तात् । स॒मसु॑स्रोदि॒तिस॒म् अ॒सु-
स्रोत् । इ॒द॑ । वा । म॒न॒स॒ ॥ वा । स॒म्भृ॑तमि॒तिस॒म् भृ॑तम् ।
च॒क्व॒ष॒ ॥ वा ॥ तत् । अ॒नु॒प्रे॒तेत्य॑नु॒ प्रे॒त ॥ ५४ ॥

ए॒तम् । स॒ध॒स्थेति॑स॒ध स्थ । परि॑ । ते । द॒दामि॑ ।
यम् । आ॒व॒हादि॒त्या व॒हात् । शे॒व॒धि॒मिति॑शे॒व धि॒म् । जा॒त-
वे॒दाऽइति॑जा॒त वे॒दा॒ ॥ अ॒न्वा॒ग॒न्तेत्य॑नु॒ आ॒ग॒न्ता ।

इष्ट॑ । यज्ज॑ । आशी॑र्द्दाऽइत्याशी॑ दा॒ । इष्टस्य॑ ॥ ५२ ॥

इष्ट॑ । अ॒ग्नि॑ । आहु॑तऽइत्या हु॒त॒ ॥ इष्ट॑म् । दे॒वेभ्यः॑ ॥ ५३ ॥

आकृ॑तादि॒त्या कृ॑तात् । च॒क्व॒ष॒ ॥ अ॒नु॒प्रे॒तेत्य॑नु॒ प्रे॒त ॥ ५४ ॥

स॒ध॒स्थेति॑स॒ध स्थ । आ॒व॒हादि॒त्या व॒हात् । अ॒न्वा॒ग॒न्तेत्य॑नु॒ आ॒ग॒न्ता ।

य्यज्ज॑ । वसु॑भिरिति॒वसु॑ भि॒ ॥ ५२ ॥

य्यत् । वा । वा । वा ॥ ५४ ॥

य्यम् । आ॒व॒हादि॒त्या व॒हात् । जा॒तवे॒दाऽइति॑जा॒त वे॒दा॒ ॥

पू॒र्त्तम् । या॒३ । च । द॒क्कि॑ण्णा॒हं ॥ तत् । अ॒ग्नि॒३ । वै॒श्व-
क॒र्म॒ण॒ऽइति॑वै॒श्व 'क॒र्म॒ण॒३ । स्वः॑ । दे॒वेषु॑ । न॒हं ।
द॒धत् ॥५८॥

यत्र॑ । धा॒रा॒हं । अ॒न॒पे॒ता॒ऽइत्य॑न॒प इ॒ता॒हं । म॒धौ॒हं ।
घृ॒तस्य॑ । च । या॒३ ॥५९॥

अ॒ग्नि॒३ । अ॒स्मिम् । ज॒न्म॒ना । ज्ञा॒तवै॑दा॒ऽइति॑ज्ञा॒त वै॒दा॒हं ।
घृ॒तम् । मे । च॒क्क॑षुः । अ॒मृ॒तम् । मे । आ॒सन् ॥ अ॒र्क॒३ ।
त्रि॒धा॒तु॒रिति॑त्रि॒ धा॒तुः॑ । र॒ज॒स॒हं । वि॒मान॑ऽइति॑वि॒ मानः॑ ।
अ॒ज॒स्र॒हं । घ॒र्म॒३ । ह॒वि॒३ । अ॒स्मिम् । ना॒म ॥६०॥

ऋ॒चः॑ । यजू॑ं॒षि । सा॒मा॒नि ॥ ये । अ॒ग्न॒यः॑ ।
पा॒ञ्च॒ज॒न्या॑ऽइति॑पा॒ञ्च ज॒न्या॒हं । अ॒स्याम् । पृ॒थि॒व्याम् । अ॒धि ॥
तेषा॑म् । अ॒सि । त्वम् । उ॒त्त॒म॑ऽइत्यु॒त्त॒म॒३ । प्र । न॒हं ।
जी॒वा॒त॒वे । सु॒व ॥६१॥

दक्षि॑णा॒हं । अ॒ग्नि॒३ । वै॒श्वक॒र्म॒ण॒ऽइति॑वै॒श्व क॒र्म॒ण॒३ ॥५८॥

यत्र॑ । अ॒न॒पे॒ता॒ऽइत्य॑न॒प इ॒ता॒हं ॥५९॥

अ॒ग्नि॒३ । अ॒स्मिम् । ज॒न्म॒ना । च॒क्षुः॑ । त्रि॒धा॒तु॒रिति॑त्रि॒ धा॒तुः॑ ।
अ॒स्मि ॥६०॥

अ॒ग्न॒यः॑ । पा॒ञ्च॒ज॒न्या॑ऽइति॑पा॒ञ्च ज॒न्या॒हं । पृ॒थि॒व्याम् । उ॒त्त॒म॑-
ऽइत्यु॒त्त॒म॒३ ॥६१॥

क॒र्म॒ण॒३ ॥५८॥

य॒त्र । स्या॑ ॥५९॥

ज्ञा॒तवै॑दा॒ऽइति॑ज्ञा॒त वै॒दा॒हं । वि॒मान॑ऽइति॑वि॒ मानः॑ ॥६०॥

यजू॑ं॒षि । ये । अ॒ग्न॒यः॑ ॥६१॥

१. 'क॒र्म॒ण॒३' इति काशिकः पाठः ।

वात्रैहत्यायेतिवात्रै हत्याय । शर्वसे । पुतनाषाह्व्याय ।
पुतनासह्व्यायेतिपुतना सह्व्याय । च ॥ इन्द्र । त्वा ।
आ । वर्त्तयामसि ॥६२॥

सहदानुमितिंसह दानुम् । पूरुहूतेतिपुरु हूत ।
क्षियन्तम् । अहस्तम् । इन्द्रम् । सम् । पिणक् । कुणारुम् ॥
अभि । वृत्रम् । बद्धमानम् । पियारुम् । अपादम् । इन्द्र ।
तवसा । जघन्थ ॥६३॥

परावतऽइतिपरा वर्तः । आ । जगन्थ । परस्याहं ॥
सूकम् । सःशायेतिसम् शाय । पविम् । इन्द्र । तिग्गम् ।
वि । शत्रून् । ताहि । वि । मृधः । नुदस्व ॥६४॥

वैश्वानरः । नहं । ऊतये । आ । प्र । यातु । परावत-
ऽइतिपरा वर्तः ॥ अग्निः । नहं । सुष्टुतीः । सुस्तुतीरिति सु
स्तुतीः । उप ॥६५॥

वात्रैहत्यायेतिवात्रै हत्याय । पुतनाषाह्व्याय । पुतनासह्व्यायेतिपुतना
सह्व्याय ॥६२॥

अहस्तम् । वृत्रम् । बद्धमानम् ॥६३॥ तिग्गम् । शत्रून् ॥६४॥

वैश्वानरः । अग्निः । सुष्टुतीः । सुस्तुतीरिति सु स्तुतीः ॥६५॥

वात्रैहत्यायेतिवात्रै हत्याय । पुतनाषाह्व्याय । पुतनासह्व्यायेतिपुतना
सह्व्याय । १ वर्त्तयामसि ॥६२॥

क्षियन्तम् । वृत्रम् । पियारुम् ॥६३॥

२ परावतऽइतिपरा वर्तः । सःशायेतिसम् शाय ॥६४॥

ऊतये । यातु । परावतऽइतिपरा वर्तः ॥६५॥

१. द्विवकारेणह भाव्यम् ।

२. इत आरभ्य सप्तानां कण्डिकासंख्यानां भेदो ज्ञेयः ।

पृष्ट॑ । दिवि । पृष्ट॑ । अग्नि॑ । पृथिव्या॑म् । पृष्ट॑ ।
 'विश्वा'ः । ओषधी॑ । आ । विवेश ॥ वैश्वान॑रः ।
 सहसा । पृष्ट॑ । अग्नि॑ । सः । न॑ । दिवा । सः ।
 रिष॑ । पातु । नक्व॑त्तम् ॥६६॥

अश्या॑म् । तम् । काम॑म् । अग्ने । तव । उ॒ती ।
 अश्या॑म् । रयि॑म् । रयि॑वऽइति॑रयि व॑ । सुवी॑रमि॒त्तिसु
 वी॑रम् ॥ अश्या॑म् । वाज॑म् । अ॒भि । वाज॑यन्त॑ । अश्या॑म् ।
 यु॒म्नम् । अ॒ज॒र । अ॒ज॒रम् । ते ॥६७॥

वुय॑म् । ते । अ॒द्य । र॒रि॒म् । हि । काम॑म् । उ॒त्तान-
 ह॑स्ताऽइत्यु॑त्तान ह॑स्ता । नम॑सा । उ॒प॒स॒द्येत्यु॑प स॒द्य ॥

पृष्ट॑ । पृष्ट॑ । अग्नि॑ । पृथिव्या॑म् । पृष्ट॑ । 'विश्वा' । वैश्वान॑रः ।
 पृष्ट॑ । अग्नि॑ । नक्व॑त्तम् ॥६६॥

अश्या॑म् । अग्ने । अश्या॑म् । अश्या॑म् । अश्या॑म् । यु॒म्नम् ॥६७॥

अ॒द्य । उ॒त्तानह॑स्ताऽइत्यु॑त्तान ह॑स्ता । उ॒प॒स॒द्येत्यु॑प स॒द्य । यजि॑ष्ठेन ।

'विश्वा'ः ॥६६॥

र॒यि॒म् । र॒यि॒वऽइति॑रयि व॑ । सुवी॑रमि॒त्तिसु वी॑रम् ।
 वाज॑यन्त॑ ॥६७॥

यु॒म्नम् । उ॒त्तानह॑स्ताऽइत्यु॑त्तान ह॑स्ता । यजि॑ष्ठेन ।

१. द्रष्टव्या ३२८ पृष्ठस्था प्रथमा टिप्पणी ।

२. अपपाठोऽयम्, वकारेणानुदात्तेन '०व' इत्येवं भाव्यम् ।

३. अपपाठोऽयं लेखकप्रमादजः, 'इत्युत्तान हस्ता' इति शुद्धः पाठो

यजिष्ठेन । मनसा । यक्विष । देवान् । असेधता । मन्मना ।
विप्रः । अग्ने ॥६८॥

धामच्छदितिधाम छत् । अग्निः । इन्द्रः । ब्रह्मा ।
देवः । बृहस्पतिः ॥ सचेतस इति स चेतसः । विश्वे ।
देवाः । यज्ञम् । प्र । अवन्तु । नः । शुभे ॥६९॥

॥ इति वाजसनेयिसंहितापदे अष्टादशोऽध्यायः ॥

यक्षि । मन्मना । विप्रः । अग्ने ॥६८॥

धामच्छदितिधाम छत् । अग्निः । ब्रह्मा । बृहस्पतिः । विश्वे ।
यज्ञम् ॥६९॥

य्यक्षि ॥६८॥

य्यज्ञम् ॥६९॥

॥ इति श्रीवाजसनेयिसंहितापदे अष्टादशोऽध्यायः ॥



एकोनविंशोऽध्यायः

स्वाद्दीम् । त्वा । स्वादुना । तीव्राम् । तीव्रेण । अमृताम् ।
अमृतेन ॥ मधुमतीमिति मधु मतीम् । मधुमतेति मधु मता ।
सृजामि । सम् । सोमेन ॥ सोमः । अस्मि ॥ १ ॥

परि । इतः । सिञ्चत । सुतम् । सोमः । यः ।
उत्तममित्युत् तमम् । हविः ॥ दधन्वान् । यः । नर्यः ।
अप्स्वित्यप् सु । अन्तः । आ । सुषाव । सुसावेतिसुसाव ।
सोमम् । अद्विभिरित्यद्वि भिः ॥ वायोः । अतिद्भुत-
ऽइत्यति द्रुतं ॥ प्राङ् । सोमः ॥ २ ॥

स्वाद्दीम् । तीव्राम् । तीव्रेण ॥ १ ॥

उत्तममित्युत् तमम् । दधन्वान् । अप्स्वित्यप् सु । अद्विभिरित्यद्वि
भिः । अतिद्भुतऽइत्यति द्रुतं ॥ २ ॥

^१ तीव्रेण ॥ १ ॥

य्यः । य्यः । नर्यः । सुसावेतिसु ^२साव । ^३वायोः ॥ २ ॥

१. वकारस्थाने पवर्गीयोऽपपाठः ।

२. अस्थानेऽवग्रहलोपोऽपपाठः । एतादृश एवापपाठो मुम्बईमुद्रिते
घसंज्ञके हस्तलेखे चापि दृश्यते ।

३. उत्तरस्या कण्डिकाया अपुनरुक्तानि चत्वारि पदानिहैव पठितानी-
त्यन इत उत्तरमेकस्याः कण्डिकासंख्याया भेदो जायते ।

पुनाति । ते । परिस्सुतमितिपरि स्तुतम् । सोमम् ।
सूर्यस्य । दुहिता ॥ वारेण । शश्वता । तना ॥३॥

ब्रह्मम् । क्षत्रम् । पवते । तेजः । इन्द्रियम् । सुरया ।
सोमः । सुतः । आसुतऽइत्या सुतं । मदाय ॥ शुक्लेण ।
देव । देवतां । पिपृग्धि । रसेन । अन्नम् । यजमानाय ।
धेहि ॥ तेजसे । त्वा । वीर्याय । बलाय ॥४॥

नाना । हि । वाम् । देवहितमितिदेव हितम् । सदाः ।
कृतम् । मा । सम् । सूक्कषाथाम् । परमे । व्योमन्निति वि
ओमन् ॥ सुरा । त्वम् । असि । शुष्मिणी । सोमः ।
एषः । मा । मा । हिंसीह । स्वाम् । योनिम् ।
आविशन्तीत्या विशन्ती ॥५॥

शश्वता ॥३॥

ब्रह्म । क्षत्रम् । आसुतऽइत्या सुतं । शुक्लेण । पिपृग्धि ॥४॥
सूक्षाथाम् । शुष्मिणी । आविशन्तीत्या विशन्ती ॥५॥

परिस्सुतमिति 'स्तुतम् । सूर्यस्य ॥३॥

इन्द्रियम् । सुरया । मदाय । यजमानाय । ^२ वीर्याय । बलाय ॥४॥

^३ नानाहि । वाम् । व्योमन्निति वि ^४ ओमन् । योनिम् । आविशन्तीत्या
विशन्ती ॥५॥

१. अपपाठोऽयम्, '०मितिपरि स्तुतम्' इति शुद्धः पाठो ज्ञेयः ।

२. उत्तरस्याः कण्डिकायाश्चत्वार्यपुनरुक्तानि पदानिहैव पठितान्यत
इत उत्तरं द्वयोः कण्डिकासंख्ययो भेदो द्रष्टव्यः ।

३. पदविभागाभावहूपोऽपपाठः । 'नाना । हि' इत्येवं पृथक्पदे द्रष्टव्ये ।

४. ककोशशैल्यनुसारं 'वि' इत्येवं द्विवकारवत्ता पाठेन भाव्यम् ।

आश्विनम् । तेजः । सारस्वतम् । वीर्यम् । ऐन्द्रम् ।
बलम् ॥ मोदाय । त्वा । आनन्दायेत्या नन्दाय । महसे ॥६॥

तेजः । असि । तेजः । मयि । धेहि । वीर्यम् ।
बलम् । ओजः । मन्त्र्युः । मन्त्र्युम् । सहः ॥७॥

या । व्याघ्रम् । विषूचिका । उभौ । वृकम् । च ।
रक्वपति ॥ श्येनम् । पतत्रिणम् । सिंहम् । सा । इमम् ।
पातु । अहसह ॥८॥

यत् । आपिपेषेत्या पिपेष । मातरम् । पुत्रः । प्रमुदित-
इतिप्र मुदितः । धयन् ॥ एतत् । तत् । अग्ने । अनृणः ।
भवामि । अहतौ । पितरौ । मया ॥ सम्पृचइतिसम् पृचः ।
स्थ । सम् । मा । भद्रेण । पृङ्क्त । विपृचइतिवि पृचः ।
स्थ । वि । मा । पाप्मना । पृङ्क्त ॥९॥

आश्विनम् । आनन्दायेत्या नन्दाय ॥६॥

मन्त्र्युः । मन्त्र्युम् ॥७॥

व्याघ्रम् । रक्वपति । पतत्रिणम् ॥८॥

आपिपेषेत्या पिपेष । पुत्रः । प्रमुदितइतिप्र मुदितः । अग्ने । भद्रेण ।
पाप्मना ॥९॥

वीर्यम् । मोदाय । आनन्दायेत्या नन्दाय ॥६॥

मयि । वीर्यम् ॥७॥

व्याघ्रम् । व्याघ्रम् ॥८॥

यत् । धयन् । मया । १पृङ्क्त । विपृचइतिवि २पृचः ।
१पृङ्क्त ॥९॥

१. अपपाठोऽयम्, 'पृङ्क्त' इत्येवं शुद्धेन पाठेन भाव्यम् ।

२. ककोशशैल्यनुसारमिह, '०वि' इत्येवं पाठेन भाव्यम् ।

देवाः । सज्जम् । अतन्वत । भेषजम् । भिषजा ।
अश्विना ॥ वाचा । सरस्वती । भिषक् । 'इन्द्राय ।
'इन्द्रियाणि । दधतः ॥१०॥

दीक्षायै । रूपम् । शष्पाणि । प्रायणीयस्य । प्रायनी-
यस्येतिप्र अयनीयस्य । तोक्मानि ॥ क्रयस्य । रूपम् ।
सोमस्य , लाजाः । सोमांश्शवऽइतिसोम अश्वः ।
मधु ॥११॥

आतिथ्यरूपमित्यातिथ्य रूपम् । मासरम् । महा-
वीरस्येतिमहा वीरस्य । नग्नहुः ॥ रूपम् । उपसदामित्युप
सदाम् । एतत् । तिस्रः । रात्रीः । सुरा । आसुतेत्या
सुता ॥१२॥

सज्जम् । अतन्वत । अश्विना ॥१०॥

दीक्षायै । शष्पाणि । प्रायनीयस्येतिप्र अयनीयस्य । तोक्मानि ॥११॥

आतिथ्यरूपमित्यातिथ्य रूपम् । नग्नहुः । उपसदामित्युप सदाम् ।
रात्रीः । आसुतेत्या सुता ॥१२॥

यज्जम् । इन्द्राय । इन्द्रियाणि ॥१०॥

दीक्षायै । प्रायणीयस्य । प्रायनीयस्येतिप्र अयनीयस्य ।
क्रयस्य ॥११॥

महावीरस्येतिमहा वीरस्य ॥१२॥

१. तुलनीयम्—'इन्द्रस्येन्द्रियम्' यजुः ११।७५ ॥ आभ्यां मन्त्रांशाभ्यां
सह पाणिनीयस्येन्द्रियपदसाधकसूत्रस्य (अ० ५।२।१३) अपि तुलना कर्तव्या ।

२. 'अयनीयस्य' इति काशिकः पाठः ।

सोमस्य । रूपम् । क्रीतस्य । परिस्रुदितिपरि स्नुत् ।
परि । सिच्यते ॥ अश्विभ्यामित्यश्वि भ्याम् । दुग्धम् ।
भेषजम् । इन्द्राय । ऐन्द्रम् । सरस्वत्या ॥१३॥

आसन्दीत्या सन्दी । रूपम् । राजासन्द्याऽइतिराज
१आसन्धै । वेद्यै । कुम्भी । सुराधानीतिसुरा धानी ॥
अन्तरं । उत्तरवेद्याऽइत्युत्तर वेद्याः । रूपम् ।
कारोतरः । भिषक् ॥१४॥

वेद्या । वेदिः । सम् । आप्यते । बर्हिषा । बर्हिः ।
इन्द्रियम् ॥ यूपेन । यूपः । आप्यते । प्रणीतं । प्रणीत-
ऽइतिप्र नीतं । अग्निः । अग्निना ॥१५॥

सिच्यते । अश्विभ्यामित्यश्वि भ्याम् । दुग्धम् । सरस्वत्या ॥१३॥

आसन्दीत्या सन्दी । वेद्यै । उत्तरवेद्याऽइत्युत्तर वेद्याः ॥१४॥

वेद्या । आप्यते । आप्यते । प्रणीतऽइतिप्र नीतं । अग्निः ।
अग्निना ॥१५॥

इन्द्राय ॥१३॥

राजासन्द्याऽइतिराज^२ आसन्धै । उत्तर^३ । ^३वेद्याऽइत्युत्तर
^३वेद्याः ॥१४॥

इन्द्रियम् । यूपेन । यूपः ॥१५॥

१. 'आसन्धै' इति काशिकः पाठः ।

२. अपपाठोऽयम्, 'राज' इति साधुः पाठो ज्ञेयः ।

३. अपपाठोऽयं लेखकप्रमादजः । इह 'उत्तरवेद्याऽइत्युत्तर वेद्याः'
इत्येवं शुद्धेन पाठेन भवितव्यम् ।

हविर्द्धानमितिहविर्धं धानम् । यत् । अश्विना ।
 आप्प्रीद्धम् । यत् । सरस्वती ॥ इन्द्राय । ऐन्द्रम् । सदे- ।
 कृतम् । पत्नीशालमितिपत्नी शालम् । गार्हपत्यइतिगार्ह
 पत्यं ॥ १६॥

प्रैषेभिरितिप्र एषेभिः- । प्रैषानितिप्र एषान् ।
 आप्प्रीति । आप्प्रीभिरित्या प्रीभिः- । आप्प्रीरित्या प्री- ।
 यज्ञस्य ॥ प्रयाजेभिरितिप्र याजेभिः- । अनुयाजानित्यनु
 याजान् । वृषट्कारेभिरितिषट् कारेभिः- । आहुतीरित्या
 हुतीं ॥ १७॥

हविर्द्धानमितिहविर्धं धानम् । अश्विना । आप्प्रीद्धम् । पत्नीशालमिति-
 पत्नी शालम् । गार्हपत्यइतिगार्ह पत्यं ॥ १६॥

प्रैषेभिरितिप्र एषेभिः- । प्रैषानितिप्र एषान् । आप्प्रीति ।
 आप्प्रीभिरित्या प्रीभिः- । आप्प्रीरित्या प्री- । यज्ञस्य । प्रयाजेभिरितिप्र
 याजेभिः- । अनुयाजानित्यनु याजान् । वृषट्कारेभिरितिषट् कारेभिः- ।
 आहुतीरित्या हुतीं ॥ १७॥

व्यत् । व्यत् । इन्द्राय ॥ १६॥

^१आप्रीभिरित्या प्री- । व्यज्ञस्य । प्रयाजेभिरितिप्र ^२व्याजेभिः- ।
^३अनुयाजानित्यनु व्याजान् । ^४वृषट्कारेभिरितिषट् कारेभिः- ॥ १७॥

१. अपपाठोऽयम्, 'आप्रीरित्या प्री-' इत्येवं शुद्धः पाठो द्रष्टव्यः ।

२. ककोशशैल्यनुसारमिह 'व्याजेभिः-' इत्येवं शुद्धः पाठो ज्ञेयः ।

३. अपपाठोऽयम्, 'अनुयाजानित्यनु व्याजान्' इत्येवं शुद्धः पाठो
 द्रष्टव्यः ।

४. अपपाठोऽयम्, 'वृषट्कारेभिरितिषट् कारेभिः-' इत्येवं कशैल्य-
 नुसारं पाठो द्रष्टव्यः ।

पशुभिरितिपशु भिः । पशून् । आप्नोति । पुरो-
डाशैः । हवींश्वि । आ ॥ छन्दोभिरितिच्छन्दः भिः ।
मामिधेनीरितिसाम् ^१इधेनीः । याज्याभिः । वृषट्कारा-
नितिषट् कारान् ॥१८॥

धानाः । क्रम्भः । सक्त्वं । परीवापः । परिवाप-
इतिपरि वापः । पर्यः । दधि ॥ सोमस्य । रूपम् ।
हविषः । आमिक्षा । वाजिनम् । मधु ॥१९॥

धानानाम् । रूपम् । कुवलम् । परीवापस्य । परिवापस्येति
परि वापस्य । गोधूमाः ॥ सक्त्तनाम् । रूपम् । बदरम् ।
उपवाकाऽइत्युप वाकाः । क्रम्भस्य ॥२०॥

पर्यसः । रूपम् । यत् । ^२यवाः । दुध्मः । रूपम् ।

आप्नोति । छन्दोभिरितिच्छन्दः भिः । याज्याभिः । वृषट्कारा-
नितिषट् कारान् ॥१८॥

सक्त्वं । आमिक्षा ॥१९॥

सक्त्तनाम् । उपवाकाऽइत्युप वाकाः ॥२०॥

^२यवाः । दुध्मः । सोमस्य । आमिक्षा ॥२१॥

याज्याभिः । ^३वृषट्कारानितिषट् कारान् ॥१८॥

परिवापइतिपरि वापः । पर्यः ॥१९॥

परिवापस्येतिपरि वापस्य । उपवाकाऽइत्युप वाकाः ॥२०॥

पर्यसः । यत् । ^२यवाः ॥२१॥

१. 'इधेनी?' इति काशिकः पाठः ।

२. द्रष्टव्या टिप्पणी अ० १८, कं० १२ ॥

३. अपपाठोऽयम्, उभयत्र वकारद्वयवान् शुद्धः पाठो ज्ञेयः ।

कर्कन्धूनि ॥ सोमस्य । रूपम् । वार्जिनम् । सौम्यस्य ।
रूपम् । आमिक्कषा ॥२१॥

आ । श्रावय । इति । स्तोत्रियाँ । प्रत्याश्राव-
इतिप्रति ^१आश्रावः । अनुरूपइत्यनु रूपः ॥ यज ।
इति । धाव्यारूपमितिधाव्या रूपम् । प्रगाथाइतिप्र
गाथाः । येयजामहाइतिये ^३यजामहाः ॥२२॥

अर्द्धऽऋचैरित्यर्द्ध ऋचैः । उक्कथानाम् । रूपम् ।
पदैः । आप्नोति । निविदइतिनि विदः ॥ प्रणवैः ।
प्रनवैरितिप्र नवैः । शस्त्राणाम् । रूपम् । पर्यसा । सोमः ।
आप्यते ॥२३॥

अश्विभ्यामित्यश्वि भ्याम् । प्रातःसवनमितिप्रातः
^३सवनम् । इन्द्रेण । ऐन्द्रम् । माज्यन्दिनम् ॥

स्तोत्रियाँ । प्रत्याश्रावइतिप्रति आश्रावः । अनुरूपइत्यनु रूपः ।
प्रगाथाइतिप्र गाथाः ॥२२॥

अर्द्धऽऋचैरित्यर्द्ध ऋचैः । उक्कथानाम् । आप्नोति । प्रनवैरितिप्र
नवैः । शस्त्राणाम् । आप्यते ॥२३॥

अश्विभ्यामित्यश्वि भ्याम् । प्रातःसवनमितिप्रातः सवनम् । माज्यन्दि-
श्रावय । स्तोत्रियाँ । यज । धाव्यारूपमितिधाव्या रूपम् ।
येयजामहाइतिये ^४यजामहाः ॥२२॥

निविदइतिनि विदः । पर्यसा ॥२३॥

१. 'आश्रावः' इति काशिकः पाठः ।

२. 'यजामहाः' इति काशिकः पाठः ।

३. 'सवनम्' इति काशिकः पाठः ।

४. ककोशशैल्यनुसारमिह 'यजामहाः' इत्येवं पाठेन भाव्यम् ।

वैश्वदेवमिति वैश्व देवम् । सरस्वत्या ! तृतीयम् ।
आप्सम् । सर्वनम् ॥२४॥

वायव्यैः । वायव्यानि । आप्नोति । सतेन ।
द्रोणकलशमिति द्रोण कलशम् ॥ कुम्भीभ्याम् । अम्भृणौ ।
सुते । स्थालीभिः । स्थालीः । आप्नोति ॥२५॥

यजुर्भिरितियजुः भिः । आप्यन्ते । ग्रहाः ।
ग्रहैः । स्तोमाः । च । विष्टुतीः । विस्तुतीरिति वि
स्तुतीः ॥ छन्दोभिरिति छन्दः भिः । उक्कथाशस्त्राणि ।
उक्कथशस्त्राणीत्युक्कथ शस्त्राणि । साम्ना । अवभृथऽहृत्यव
भृथः । आप्यते ॥२६॥

नम् । वैश्वदेवमिति वैश्व देवम् । सरस्वत्या । आप्सम् ॥२४॥

वायव्यैः । वायव्यानि । आप्नोति । द्रोणकलशमिति द्रोण कलशम् ।
कुम्भीभ्याम् । आप्नोति ॥२५॥

यजुर्भिरितियजुः भिः । आप्यन्ते । विष्टुतीः । छन्दोभिरिति छन्दः
भिः । उक्कथाशस्त्राणि । उक्कथशस्त्राणीत्युक्कथ शस्त्राणि । साम्ना । अवभृथऽहृत्यव
भृथः । आप्यते ॥२६॥

वैश्वदेवमिति वैश्व देवम् । तृतीयम् ॥२४॥

वायव्यैः । वायव्यानि ॥२५॥

यजुर्भिरितियजुः^२ भिः ।^३ विस्तुतीरिति वि स्तुतीः ॥२६॥

१. 'कलशम्' इति काशिकः पाठः ।

२. '०यजुः' इत्येवं पाठेन भाव्यम् ।

३. अपपाठोऽयम्, 'विस्तुतीरिति वि स्तुतीः' इत्येवं पाठेन भाव्यम् ।

इडाभिः । भक्कषान् । आप्नोति । सूक्तवक्त्रेनेति
सूक्त वक्त्रेन । आशिषऽइत्या शिषः ॥ शंयुनेतिशम्
युना । पत्नीसंय्याजानितिपत्नी संय्याजान् । समिष्ट-
यजुषेतिमिष्ट यजुषा । संस्थासमितिशम् स्थाम् ॥२७॥

द्वेतेन । दीक्षाम् । आप्नोति । दीक्षया । आप्नोति ।
दक्षिणाम् ॥ दक्षिणा । श्रद्धाम् । आप्नोति । श्रद्धया ।
सत्यम् । आप्यते ॥२८॥

एतावत् । रूपम् । यज्ज्ञस्य । यत् । देवैः । ब्रह्मणा ।
कृतम् ॥ तत् । एतत् । सर्वम् । आप्नोति । यज्ज्ञे ।
सौत्रामणी । सुते ॥२९॥

भक्षान् । आप्नोति । सूक्तवक्त्रेनेति सूक्त वक्त्रेन । आशिषऽइत्या
शिषः । पत्नीसंय्याजानितिपत्नी संय्याजान् । समिष्टयजुषेतिमिष्ट यजुषा ।
संस्थासमितिशम् स्थाम् ॥२७॥

दीक्षाम् । आप्नोति । दीक्षया । आप्नोति । दक्षिणाम् । दक्षिणा ।
श्रद्धाम् । आप्नोति । श्रद्धया । सत्यम् । आप्यते ॥२८॥

यज्ज्ञस्य । ब्रह्मणा । आप्नोति । यज्ञे । सौत्रामणी ॥२९॥

सूक्तवक्त्रेनेति सूक्त वक्त्रेन । ^२शंयुनेतिशम् य्युना । ^३पत्नीसंय्याजा-
नीतिपत्नी संय्याजान् । ^४समिष्टयजुषेतिमिष्ट य्यजुषा ॥२७॥

दीक्षया । श्रद्धया ॥२८॥

य्यज्ज्ञस्य । य्यत् । य्यज्ञे ॥२९॥

१. 'संय्याजान्' इति काशिकः पाठः ।

२. अपपाठोऽयम्, 'शंयुनेतिशम् युना' इत्येवं पाठो द्रष्टव्यः ।

३. 'पत्नीसंय्याजानितिपत्नी संय्याजान्' इत्येवं पाठेन भाव्यम् ।

४. 'समिष्टयजुषेतिमिष्ट य्यजुषा' इत्येवं शुद्धः पाठो ज्ञेयः ।

सुरावन्तमिति सुरा वन्तम् । बर्हिषदम् । बर्हिसदमिति बर्हि
सदम् । सुवीरमिति सु वीरम् । यज्जम् । हिङ्गवन्ति । महिषा१ ।
नमोभिरिति नमः२ भिदं ॥ दधानादं । सोमम् । दिवि ।
देवतासु । मदेम । इन्द्रम् । यजमानादं । स्पर्काऽइतिसु
अर्का३ ॥३०॥

य३ । ते । रसः४ । सम्भृतऽइतिसम्भृतं । ओष-
धीषु । सोमस्य । शुष्मः५ । सुरया । सुतस्य ॥ तेन ।
जिह्व । यजमानम् । मदेन । सरस्वतीम् । अश्विनौ । इन्द्रम् ।
अग्निम् ॥३१॥

यम् । अश्विना । नमुचेदं । आसुरात् । अधि ।
सरस्वती । असुनोत् । इन्द्रियाय ॥ इमम् । तम् । शुक्रम् ।
मधुमन्तमिति मधु मन्तम् । इन्दुम् । सोमम् । राजानम् ।
इह । भक्षयामि ॥३२॥

यत् । अत्र । रिप्तम् । रसिनः६ । सुतस्य । यत् ।

यज्जम् । हिङ्गवन्ति ॥३०॥

शुष्मः५ । जिह्व । अश्विनौ । अग्निम् ॥३१॥

अश्विना । शुक्रम् । भक्षयामि ॥३२॥

अत्र । रिप्तम् ॥३३॥

१ सुरावन्तमिति सुरा वन्तम् । सुवीरमिति सु वीरम् । यज्जम् ।
यजमानादं ॥३०॥

य्य३ । सुरया । यजमानम् ॥३१॥

य्यम् । इन्द्रियाय । भक्षयामि ॥३२॥

य्यत् । य्यत् ॥३३॥

१. अणपाठोऽयम्, 'सुरावन्तमिति सुरा वन्तम्' इत्येवं पाठेन भाव्यम् ।

इन्द्रं । अपिबत् । शचीमिदं ॥ अहम् । तत् । अस्य ।
मनसा । शिवेन ॥३३॥

पितृभ्यऽइतिपितृ भ्यः । स्वधायिभ्यऽइतिस्वधायि
भ्यः । स्वधा । नमः । पितामहेभ्यः । प्रपितामहेभ्यः-
इतिप्र पितामहेभ्यः ॥ अक्क्पन् । पितरः । अमीमदन्त ।
अतीतुपन्त । पितरः । पितरः । शुन्धच्छम् ॥३४॥

पुनन्तु । मा । पितरः । सोम्यासः । पितामहाः ।
प्रपितामहाऽइतिप्र पितामहाः ॥ पवित्रेण । शतायुषेतिशत
आयुषा ॥ विश्वम् । आयुः । वि । अश्नवै ॥३५॥

अग्ने । आयूँषि । पवसे । आ । सुव । ऊर्जम् ।
इषम् । च । नः ॥ आरे । वाधस्व । दुच्छुनाम् ॥३६॥

पितृभ्यऽइतिपितृ भ्यः । स्वधायिभ्यऽइतिस्वधायि भ्यः ।
पितामहेभ्यः । प्रपितामहेभ्यऽइतिप्र पितामहेभ्यः । अक्षन् ।
शुन्धध्वम् ॥३४॥

सोम्यासः । प्रपितामहाऽइतिप्र पितामहाः । पवित्रेण । विश्वम् ।
अश्नवै ॥३५॥

अग्ने । दुच्छुनाम् ॥३६॥

स्ववाग्निभ्यऽइतिस्ववाग्नि भ्यः ॥३४॥

शतायुषेतिशत आयुषा । आयुः । २वि ॥३५॥

आयूँषि ॥३६॥

१. पदमिदमस्मिन् मन्त्रे त्रिः पठ्यते, सर्वत्रापि 'भ्य' इत्यस्यानुदात्त-
त्वाप्रदर्शनरूपोऽपपाठो ज्ञेयः ।

२. अपपाठोऽयम् 'वि' इत्येवं पाठेन भाव्यम् ।

देवजनाऽइतिदेव जनाः । मनसा । धियः- ॥ विश्वा ।
भूतानि । जातवेदऽइतिजात वेदः । पुनीहि । मा ॥३७॥

पवित्रेण । पुनीहि । मा । शुक्लेण । देव । दीद्यत् ॥
अग्ने । क्रत्वा । क्रतून् । अनु ॥३८॥

यत् । ते । पवित्रम् । अक्षिषि । अग्ने । दिततमिति वि
ततम् । अन्तरा ॥ ब्रह्म । तेन । पुनातु । मा ॥३९॥

पर्वमानः । सः । अद्य । नः । पवित्रेण । विश्वर्षणि-
रिति वि चर्षणिः ॥ यः । पोता । सः । पुनातु ।
मा ॥४०॥

उभाभ्याम् । देव । सवितरितिसवितः । पवित्रेण ।
सवेन । च ॥ माम् । पुनीहि । विश्वतः- ॥४१॥

विश्वा ॥३७॥

पवित्रेण । शुक्लेण । दीद्यत् । अग्ने । क्रत्वा ॥३८॥

पवित्रम् । अग्ने । ब्रह्म ॥३९॥

अद्य । पवित्रेण ॥४०॥

उभाभ्याम् । पवित्रेण । विश्वतः- ॥४१॥

धियः- । जातवेदऽइतिजात वेदः ॥३७॥

यत् । दिततमिति वि' ततम् ॥३९॥

विश्वर्षणिरिति वि' चर्षणिः । यः ॥४०॥

ब्रैश्वदेवीतिवैश्व देवी । पुनती । देवी । आ ।
अगात् । यस्याम् । इमाः । बह्व्यः । तन्वः । व्रीतपृष्ठा-
ऽइतिवीत पृष्ठाः ॥ तथा । मदन्तः । सधमादेष्वितिसध
मादेषु ॥४२॥

ये । समानाः । समनमऽइतिम मनसः । पितरः ।
यमराज्यऽइतियम राज्ये ॥ तेषाम् । लोकः । स्वधा ।
नमः । यज्जः । देवेषु । कल्पताम् ॥४३॥

जीवाः । जीवेषु । मामकाः ॥ श्रीः । मयि ।
कल्पताम् । अस्मिन् । लोके । शतम् । समाः ॥४४॥

द्वेऽइतिद्वे । सृतीऽइतिसृती । अशृणवम् । पितृणाम् ।
अहम् । देवानाम् । उत । मर्त्यानाम् ॥ तावभ्याम् । इदम् ।

ब्रैश्वदेवीतिवैश्व देवी । बह्व्यः । तन्वः । व्रीतपृष्ठाऽइतिवीत
पृष्ठाः । सधमादेष्वितिसध मादेषु ॥४२॥

यमराज्यऽइतियम राज्ये । यज्जः । कल्पताम् ॥४३॥

कल्पताम् । अस्मिन् ॥४४॥

द्वेऽइतिद्वे । तावभ्याम् । द्विश्वम् ॥४५॥

ब्रैश्वदेवीतिब्रैश्व देवी । पुनती । यस्याम् । व्रीतपृष्ठाऽइतिवीत पृष्ठाः ।
तथा ॥४२॥

ये । यमराज्यऽइतिग्रम^२ राज्ये । यज्जः ॥४३॥

मयि ॥४४॥

१. अपपाठोऽयम्, अन्तोदात्तत्वस्य दर्शनात् ।

२. ककोशशैल्यनुसारमिह कोशे 'ग्रम' इत्येवं शुद्धं लिखित्वाऽप्यशुद्धं

द्विद्वयम् । एजत् । सम् । एति । यत् । अन्तरा । पितरम् ।
मातरम् । च ॥४५॥

इदम् । हविः । प्रजननमितिप्र जननम् । मे । अस्तु ।
दशवीरमितिदश वीरम् । सर्वगणमितिर्ष्व गणम् । स्वस्त्ये ॥
आत्मसनीत्यात्म सनि । प्रजासनीतिप्रजा सनि । पशु-
सनीतिपशु सनि । लोकसनीतिलोक सनि । अभयसनीत्य-
भय सनि ॥ अग्निः । प्रजामितिप्र जाम् । बहुलाम् । मे ।
करोतु । अन्नम् । पर्यः । रेतः । अस्मासु । धत्त ॥४६॥

उत् । ईरताम् । अवरे । उत् । परासदं । उत् ।
मध्यमाः । पितरः । सोम्यासः ॥ असुम् । ये । ईयुः ।
अवृकाः । ऋतज्ज्ञाऽइत्यृत ज्ञाः । ते । नदं । अवन्तु ।
पितरः । हवेषु ॥४७॥

प्रजननमितिप्र जननम् । अस्तु । स्वस्त्ये । आत्मसनीत्यात्म सनि ।
प्रजासनीतिप्रजा सनि । अभयसनीत्यभय सनि । अग्निः । प्रजामितिप्र जाम् ।
अस्मासु ॥४६॥

मध्यमाः । सोम्यासः । ऋतज्ज्ञाऽइत्यृत ज्ञाः ॥४७॥

यत् ॥४५॥

दशवीरमितिदश वीरम् । स्वस्त्ये । अभयसनीत्यभय सनि ।
पर्यः ॥४६॥

ईयुः । ईयुः । ऋतज्ज्ञाऽइत्यृत ज्ञाः ॥४७॥

१. संहितायाः समानत्वात् प्रथमान्तमपि पदं छेत्तुं शक्यम् । कर्तरि
क्रियायां च वचनस्यानैकरूप्यम् बहुधा वेदे दृश्यते । तद्यथा—चपानं ये
अश्वयूपाय तक्षति (ऋ० १।१६२।६) इत्यत्र । अत एव महाभाष्यकार
इममुद्धरणमुदाहृत्य 'तक्षन्तीति प्राप्ते' इत्युक्तवान् (महा० ३।१।८५) ।

अङ्गिरसं । न॒हं । पि॒तरं॑ । न॒वग्वाऽइति॑ न॒व॒ ग्वा॑ ।
अथ॑र्वाण॑ । भृ॒गव॑ । सो॒म्यास॑ । ॥ ते॒षाम् । वृ॒यम् ।
सु॒म॒तावि॑तिसु म॒तौ । य॒ज्ञि॒याना॑म् । अपि॑ । भ॒द्रे । सो॒म॒न॒से ।
स्या॑म् ॥४८॥

ये । न॒हं । पू॒र्वे । पि॒तरं॑ । सो॒म्यास॑ । ॥ अ॒नू॒हि॒र-
ऽइत्य॑नु 'ऊ॒हि॒रे । सो॒म॒पी॒थमि॑तिसो॒म पी॒थम् । सि॑ष्ट॒ठा॑ । ॥
तेभि॑ः । य॒म॑ । स॒र॒रा॒णऽइति॑सम् 'र॒रा॒ण॑ । ह॒वी॒धं॑षि ।
उ॒श॒न् । उ॒श॒दि॒द्धरि॑त्यु॒शत् भि॑ः । प्र॒ति॒क्राम॑मि॒तिप्र॑ति
क्राम॑म् । अ॒त्तु ॥४९॥

त्वम् । सो॒म । प्र । ३चि॑कित॒हं । म॒नी॒षा । त्वम् ।

न॒वग्वाऽइति॑ न॒व॒ ग्वा॑ । सो॒म्यास॑ । ॥ य॒ज्ञि॒याना॑म् । भ॒द्रे ॥४८॥
सो॒म्यास॑ । ॥ अ॒नू॒हि॒रऽइत्य॑नु ऊ॒हि॒रे । व॒सि॑ष्ठा॑ । उ॒श॒दि॒द्धरि॑त्यु॒शत्
भि॑ः । प्र॒ति॒क्राम॑मि॒तिप्र॑ति क्राम॑म् ॥४९॥

वृ॒यम् । य॒ज्ञि॒याना॑म् ॥४८॥

ये । य॒म॑ ॥४९॥

१. 'ऊहिरे' इति काशिकः पाठः ।

२. 'रराण' इति काशिकः पाठः ।

३. एतत्पदव्याख्याने विवदन्ते भाष्यकाराः । उव्वटः कात्यायन-
प्रातिशाख्ये २।१२ सूत्रं व्याचक्षाण आमन्त्रितपदमेतं मेने (तद्व्याख्याना
एवानन्तभट्ट उव्वटमतं निराचकार), परन्तु यजुर्भाष्ये स एव 'प्रकर्षेण
ज्ञातासि' इति विवृण्वन् प्रथमान्तं स्वीचकार । एतन्मन्त्रव्याख्याने उव्वट-
महीधरस्वामिदयानन्दाः 'प्रचिकितः' इत्येवमेकपदे भत्वा व्याचख्युः (स्वामि-
दयानन्दभाष्ये मुद्रिते पदपाठे पदार्थे च पदद्वयमेव मुद्रितम्) । एतन्मन्त्रस्य
ऋक्पाठे (१।६।१) अपि पदद्वयमेव शाकल्यः स्वीचकार, परन्तु सायणस्तत्रैकं

रजिष्ठम् । अनु । नेषि । पन्थाम् ॥ तव । प्रणीती ।
प्रनीतीतिप्र नीती । पितरः । नहं । इन्दोऽइतीन्दो ।
देवेषु । रत्नम् । अभजन्त । धीराहं ॥५०॥

त्वया । हि । नहं । पितरः । सोम । पूर्वे । कर्माणि ।
चक्रुः । पवमान । धीराहं ॥ वृन्वन् । अवातहं । परिधी-
नितिपरि धीन् । अप । ऊर्णु । वीरेभिः । 'अश्वैः ।
मघवेतिमघ वा । भव । नहं ॥५१॥

त्वम् । सोम । पितृभिरितिपितृ भिः । सव्विदान-
ऽइतिसम् 'विदानः । अनु । द्यावापृथिवीऽइतिद्यावापृथिवी ।
आ । ततन्थ ॥ तस्मै । ते । इन्दोऽइतीन्दो । हविषा ।
बिधेम ॥५२॥

रजिष्ठम् । प्रनीतीतिप्र नीती । रत्नम् ॥५०॥

चक्रुः । वृन्वन् । 'अश्वैः ॥५१॥

द्यावापृथिवीऽइतिद्यावापृथिवी । तस्मै ॥५२॥

^३इन्दोऽइतीन्दो ॥५०॥

त्वया । 'अश्वैः । मघवेतिमघ वा ॥५१॥

^४सव्विदानाऽइतिसम् विदानः ॥५२॥

पदं मत्वैव व्याचख्यौ, व्याकरणप्रक्रियां च निदर्शयान्चकार । स्कन्दवेङ्कटमाधव-
स्वामिदयानन्दा द्वे पदे मन्वाना तिङन्तत्वेन व्याचक्षिरे । मन्त्रस्वरदृष्ट्या-
स्यमेवार्थपक्षः साधीयान् ।

१. द्रष्टव्या ३२२ पृष्ठस्था टिप्पणी १ ।

२. 'विदानः' इति काशिकः पाठः ।

३. अपपाठोऽयम्, 'इन्दोऽइतीन्दो' इति शुद्धः पाठो ज्ञेयः । इदमेव
पदमुत्तरत्र (द्र० ५२) पठ्यते, तत्र साधुः स्वर उपलभ्यते ।

४. अपपाठोऽयम्, 'सव्विदानाऽइतिसम् विदानः' इत्येवं शुद्धः पाठो
द्रष्टव्यः ।

बर्हिषदं । बर्हिसदुऽइतिवर्हि सदं । पितरं । ऊती ।
अर्वाक् । इमा । वृं । हृया । चक्रम । जुषध्वम् ॥ ते । आ ।
गत । अवसा । शन्तमेनेतिशम् तमेन । अथ । नं । शम् ।
योः । अरपः । दधातु ॥५३॥

आ । अहम् । पितृन् । सुविदत्रानितिसु विदत्रान् ।
अवित्सि । नपातम् । च । द्विक्रमणमितिवि क्रमणम् । च ।
विष्णोः ॥ बर्हिषदः । बर्हिसदुऽइतिवर्हि सदः । ये ।
स्वधया । सुतस्य । भजन्त । पितृवः । ते । इह । आगमिष्टा-
ऽइत्या गमिष्टाः ॥५४॥

हृया । जुषध्वम् ॥५३॥

सुविदत्रानितिसु विदत्रान् । अवित्सि । द्विक्रमणमितिवि क्रमणम् ।
विष्णोः । पितृवः । आगमिष्टाऽइत्या गमिष्टाः ॥५४॥

वृं । योः ॥५३॥

सुविदत्रानितिसु ^१विदत्रान् । ^२द्विक्रमणमितिवि क्रमणम् । ^३बर्हि-
सदुऽइतिवर्हि सदः । ये । स्वधया । आगमिष्टाऽइत्या ^४आ
गमिष्टाः ॥५४॥

१. ककोशशैल्यनुसारमिह 'वि' इत्येकवकारवता पाठेन भाव्यम् ।

२. अपपाठोऽयम्, 'द्विक्रमणमितिवि क्रमणम्' इति शुद्धेन पाठेन
भवितव्यम् ।

३. अपपाठोऽयम्, पदत्रुटिश्चाप्यत्र वर्तते । इह 'बर्हिषदः । बर्हिसद-
ऽइतिवर्हि सदः' इत्येवं शुद्धेन पाठेन भाव्यम् ।

४. अत्र 'आ' इत्यस्य व्यर्थः पाठः । द्विः 'आ' प्रसवेण स्वरे दोषः
स्यात् ।

उपहृताऽइत्युप हृताहं । पितरः । सोम्यासः ।
बहिष्येषु । निधिष्वितिनि धिषु । प्रियेषु ॥ ते । आ ।
गमन्तु । ते । इह । श्रुवन्तु । अधि । ब्रुवन्तु । ते । अवन्तु ।
अस्मान् ॥५५॥

आ । वन्तु । नहं । पितरः । सोम्यासः ।
अग्निष्वात्ताः । अग्निष्वात्ताऽइत्यग्नि स्वात्ताः । पथिभिरिति-
पथि धिः । देवयानैरितिदेव यानैहं ॥ अस्मिन् । यज्ञे ।
स्वधया । सदन्तहं ॥५६॥

अग्निष्वात्ताहं । अग्निष्वात्ताऽइत्यग्नि स्वात्ताहं ।
पितरहं । आ । इह । गच्छत । सदः-सदऽइतिसदः
सदहं । सदत । सुप्रणीतयहं । सुप्रणीतयऽइतिसु

उपहृताऽइत्युप हृताहं । सोम्यासः । बहिष्येषु । निधिष्वितिनि-
धिषु । अस्मान् ॥५५॥

सोम्यासः । अग्निष्वात्ताः । अग्निष्वात्ताऽइत्यग्नि स्वात्ताः । अस्मिन् ।
यज्ञे ॥५६॥

अग्निष्वात्ताहं । अग्निष्वात्ताऽइत्यग्नि स्वात्ताहं । गच्छत । सुप्रणीतयहं ।

प्रियेषु ॥५५॥

श्रुवन्तु । 'देवयानैरितिदेव यानैहं' । यज्ञे । स्वधया ॥५६॥

सदः-२ । सदऽइतिसदः- सदहं । सुप्रणीतयहं । सुप्रणीतयः-

१. अपपाठोऽयम्, 'देवयानैरितिदेव यानैहं' इत्येवं मुद्रित पाठेन
भाव्यम् ।

२. आग्नेयिने पदे वृथवपदनिर्देशः ग्रामादिकः, काशीमित्येवमेवा-
पपाठः ।

प्रनीतयदं ॥ अत्त । हवींषि । प्रयत्नानीतिप्र यतानि । बहिषि ।
अथ । रयिम् । सर्व्वीरमिति सर्व्व वीरम् । दधातन् ॥५७॥

ये । अग्निष्वात्ताः । अग्निस्वात्ताऽइत्यग्नि स्वात्ताः ।
ये । अनग्निष्वात्ताः । अनग्निस्वात्ताऽइत्यनग्नि स्वात्ताः ।
मध्ये । दिव्ये । स्वधया । मादयन्ते ॥ तेभ्यः । स्वरा-
डितिस्व राट् । असुनीतिमित्यसु नीतिम् । एताम् । यथा-
वशमितियथा वशम् । तन्वम् । कल्पयति ॥५८॥

अग्निष्वात्तान् । अग्निस्वात्तानित्यग्नि स्वात्तान् ।
ऋतुमतऽइत्यृतु मतः । हवामहे । नाराशसे । सोमपीथ-
मितिसोम पीथम् । ये । आशुः ॥ ते । नदं । विप्रांसदं ।
सुहवाऽइतिमु हवाः । भवन्तु ॥५९॥

सुप्रनीतयऽइतिसु प्रनीतयदं । प्रयत्नानीतिप्र यतानि ॥५७॥

अग्निष्वात्ताः । अग्निस्वात्ताऽइत्यग्नि स्वात्ताः । अनग्निष्वात्ताः ।
अनग्निस्वात्ताऽइत्यनग्नि स्वात्ताः । मध्ये । तेभ्यः । असुनीतिमित्यसु
नीतिम् । तन्वम् । कल्पयति ॥५८॥

अग्निष्वात्तान् । अग्निस्वात्तानित्यग्नि स्वात्तान् । ऋतुमतऽइत्यृतु
मतः । विप्रांसदं ॥५९॥

इतिसु प्रनीतयदं । प्रयत्नानीतिप्र यतानि । रयिम् । सर्व्वीरमिति सर्व्व
वीरम् ॥५७॥

स्ये । स्ये । स्वधया । मादयन्ते । यथावशमितियथा वशम् ।
कल्पयति ॥५८॥

ऋतुमतऽइत्यृतु मतः । स्ये ॥५९॥

आच्येत्या अच्य । जानु । दक्षिणतः । निषद्य ।
 निसद्येतिनि सद्य । इमम् । यज्जम् । अभि । गृणीत ।
 विश्वे ॥ मा । हिंसिष्ट । पितरं । केन । चित् । नरं ।
 यत् । वरं । आर्गः । पुरुषता । कराम ॥६०॥

आसीनासं । अरुणीनाम् । उपस्थऽइत्युप स्थे ।
 रयिम् । धत्त । दाशुपे । मर्त्याय ॥ पुत्रेभ्यः । पितरं ।
 तस्य । वस्वः । प्र । यच्छत । ते । इह । उर्जम् ।
 दधात ॥६१॥

यम् । अग्ने । कव्यवाहनेतिकव्य वाहन । त्वम् । चित् ।
 मन्यसे । रयिम् ॥ तम् । नरं । गीर्भिरितिगीरं भिः ।
 श्रवायम् । देवत्रेतिदेव त्रा । पनय । युजम् ॥६२॥

आच्येत्या अच्य । दक्षिणतः । निषद्य । निसद्येतिनि सद्य ।
 यज्जम् । विश्वे । हिंसिष्ट ॥६०॥

उपस्थऽइत्युप स्थे । पुत्रेभ्यः । यच्छत ॥६१॥

अग्ने । कव्यवाहनेतिकव्य वाहन । मन्यसे । गीर्भिरितिगीरं भिः ।
 देवत्रेतिदेव त्रा ॥६२॥

य्यजम् । य्यत् । वरं ॥६०॥

रयिम् । मर्त्याय । य्यच्छत ॥६१॥

य्यम् । १ कव्यवाहनऽइतिकव्य वाहन । रयिम् । श्रवायम् ।
 पनय । युजम् ॥६२॥

१. अपपाठोऽयं लेखकप्रमादजः । इह प्रथमं लेखकेन 'कव्यवाहनमिति'
 इत्येवं लिखित्वाऽपमृज्य चायं पाठः कृतः । मानेऽस्य पदस्यामन्वितत्वात्
 'कव्यवाहनेतिकव्य वाहन' इत्येवं युक्तः पाठो ज्ञेयः ।

य॒ । अ॒ग्नि॒ । क॒व्य॒वा॒ह॒न॒ऽइ॒ति॒क॒व्य॒ वा॒ह॒न॒ । पि॒तृ॒न् ।
 य॒क्ष॒न् । ऋ॒ता॒वृ॒ध॒ः । ऋ॒त॒वृ॒ध॒ऽइ॒त्यृ॒त॒ वृ॒ध॒ः ॥ प्र । इत् ।
 ऊँ॒ऽइ॒त्यूँ । हु॒व्या॒नि । वो॒च॒ति । दे॒वे॒भ्य॒ः । च । पि॒तृ॒भ्य॒-
 इ॒ति॒पि॒तृ॒ भ्य॒ः । आ ॥ ६३ ॥

त्वम् । अ॒ग्ने । ई॒डि॒त॒ । क॒व्य॒वा॒ह॒ने॒ति॒क॒व्य॒ वा॒ह॒न ।
 अ॒वा॒ट् । हु॒व्या॒नि । सु॒र॒भी॒णि । कृ॒त्वी ॥ प्र । अ॒दा॒ ।
 पि॒तृ॒भ्य॒ऽइ॒ति॒पि॒तृ॒ भ्य॒ः । स्व॒ध॒या । ते । अ॒क्ष॒न् ।
 अ॒दि॒द्भ । त्वम् । दे॒व । प्र॒य॒ते॒ति॒प्र य॒ता । हु॒वी॒र्ध॒षि ॥ ६४ ॥

ये । च । इ॒ह । पि॒तरं॑ । ये । च । न । इ॒ह ।
 या॒न् । च । वि॒द्भ । या॒न् । ऊँ॒ऽइ॒त्यूँ । च । न ।
 प्र॒वि॒द्भे॒ति॒प्र वि॒द्भ ॥ त्वम् । वे॒त्थ । य॒ति । ते । जा॒त॒वे॒द-

अ॒ग्नि॒ । क॒व्य॒वा॒ह॒न॒ऽइ॒ति॒क॒व्य॒ वा॒ह॒न॒ । य॒क्ष॒न् । ऋ॒त॒वृ॒ध॒ऽइ॒त्यृ॒त॒
 वृ॒ध॒ः । ऊँ॒ऽइ॒त्यूँ । हु॒व्या॒नि । दे॒वे॒भ्य॒ः । पि॒तृ॒भ्य॒ऽइ॒ति॒पि॒तृ॒ भ्य॒ः ॥ ६३ ॥

अ॒ग्ने । क॒व्य॒वा॒ह॒ने॒ति॒क॒व्य॒ वा॒ह॒न । हु॒व्या॒नि । कृ॒त्वी । पि॒तृ॒भ्य॒ऽइ॒ति॒पि॒तृ॒
 भ्य॒ः । अ॒क्ष॒न् । अ॒दि॒ । प्र॒य॒ते॒ति॒प्र य॒ता ॥ ६४ ॥

वि॒द्भ । ऊँ॒ऽइ॒त्यूँ । प्र॒वि॒द्भे॒ति॒प्र वि॒द्भ । वे॒त्थ ।

य्य॒ । क॒व्य॒वा॒ह॒न॒ऽइ॒ति॒क॒व्य॒ वा॒ह॒न॒ । य॒क्ष॒न् । ऋ॒त॒वृ॒ध॒ऽइ॒त्यृ॒त॒
 वृ॒ध॒ः ॥ ६३ ॥

१ क॒व्य॒वा॒ह॒न॒ऽइ॒ति॒क॒व्य॒ वा॒ह॒न॒ । स्व॒ध॒या । प्र॒य॒ते॒ति॒प्र २ य॒ता ॥ ६४ ॥
 य्ये । य्ये । य्या॒न् । य्या॒न् । प्र॒वि॒द्भे॒ति॒प्र ३ वि॒द्भ । य्य॒ति । जा॒त॒वे॒द-

१. इहामन्त्रितपदस्य प्रथमान्तरूपेण निर्देशोऽयुक्तः । 'क॒व्य॒वा॒ह॒ने॒ति॒क॒व्य॒
 वा॒ह॒न' इत्येवं युक्तः पाठो ज्ञेयः ।

२. ककोशशैल्यनुसारमिह 'य॒ता' इत्येवं शुद्धः पाठो द्रष्टव्यः ।

३. ककोशशैल्यनुसारमिह 'वि' इत्येवमेकवकारवता पाठेन भाव्यम् ।

ऽइतिजात वेदहं । स्वधामिः । यज्जम् । सुकृतमिति सु
कृतम् । जुपस्य ॥६५॥

इदम् । पितृभ्यऽइतिपितृ भ्यः । नमः । अस्तु ।
अद्य । ये । पूर्वासहं । ये । उपरासहं । ईयुः ॥ ये । पार्थिवे ।
रजसि । आ । निषत्ताहं । निषत्ताऽइतिनि सत्ताहं । ये ।
वा । नूनम् । सुवृजनास्त्रितिसु वृजनासु । विक्कषु ॥६६॥

अध । यथा । नहं । पितरः । परासहं । प्रत्नासः ।
अग्ने । ऋतम् । आशुषाणाः ॥ शुचि । इत् । अयन् ।
दीधितिम् । उक्थशसः । उक्थशसऽइत्युक्थ शसः ।
क्षाम । भिन्दन्तः । अरुणीः । अप । वृन् ॥६७॥

उशन्तः । त्वा । नि । धीमहि । उशन्तः । सम् ।
इधीमहि ॥ उशन् । उशतः । आ । बृह । पितृन् । हविषे ।
अत्तवे ॥६८॥

यज्जम् ॥६५॥

पितृभ्यऽइतिपितृ भ्यः । अस्तु । अद्य । पार्थिवे । विष्णु ॥६६॥
प्रत्नासः । अग्ने । उक्थशसः । उक्थशसऽइत्युक्थ शसः ॥६७॥

ऽइतिजात वेदहं । यज्जम् ॥६५॥

एये । एये । ईयुः । एये । एये । वा । सुवृजनास्त्रितिसु वृजनासु ॥६६॥

यथा । अयन् । वृन् ॥६७॥

वृह ॥६८॥

१. इह 'वृन्' इत्येवं द्विवकारवता पाठेन भवितव्यम् ।

२. 'वृह' इत्येवं शुद्धेन पाठेन भाव्यम् ।

अपा॒म् । के॒नेन । नमु॑चे॒ऽ । शि॒रेः । इन्द्र॑ । उ॒त् ।
अ॒व॒र्त्त॒य॒ऽ ॥ १ वि॒श्वोः । य॒त् । अ॒ज॒य॒ऽ । स्पृ॒धः ॥ ६९॥

सोम॑ः । रा॒जा । अ॒मृ॒त॒म् । सु॒तः । ऋ॒ज॒षि॒ण ।
अ॒ज॒हा॒त् । मृ॒त्यु॒म् ॥ ऋ॒तेन॑ । स॒त्य॒म् । इन्द्रि॑य॒म् । वि॒पा॒न॒-
मि॒ति॒वि॒ पान॑म् । शु॒क्र॒म् । अ॒न्ध॒स॒ऽ । इन्द्र॑स्य । इन्द्रि॑य॒म् ।
इ॒द॒म् । प॒यः । अ॒मृ॒त॒म् । म॒धु ॥ ७०॥

अ॒द्भ्यऽइ॒त्य॒त् भ्यः॑ । क्षी॒र॒म् । वि॒ । अ॒पि॒व॒त् ।
कु॒ङ् । आ॒ङ्गि॒र॒सः॑ । धि॒या ॥ ७१॥

सोम॑म् । अ॒द्भ्यऽइ॒त्य॒त् भ्यः॑ । वि॒ । अ॒पि॒व॒त् ।
छ॒न्द॒सा । ह॒सः॑ । शु॒चि॒ष॒त् । शु॒चि॒स॒दि॒ति॒शु॒चि॒ स॒त् ॥ ७२॥

१ वि॒श्वोऽ ॥ ६९॥

मृ॒त्यु॒म् । स॒त्य॒म् । शु॒क्र॒म् ॥ ७०॥

अ॒द्भ्यऽइ॒त्य॒त् भ्यः॑ ॥ ७१॥

अ॒द्भ्यऽइ॒त्य॒त् भ्यः॑ ॥ ७२॥

२ अ॒व॒र्त्त॒य॒ऽ । १ वि॒श्वोः । य॒त् । अ॒ज॒य॒ऽ ॥ ६९॥

इन्द्रि॑य॒म् । वि॒पा॒न॒मि॒ति॒वि॒ पान॑म् । इन्द्रि॑य॒म् । प॒यः ॥ ७०॥

३ वि॒अ॒पि॒व॒त् । ४ आ॒ङ्गि॒र॒सः॑ । धि॒या ॥ ७१॥

५ वि॒ । ६ शु॒चि॒ष॒त् । ७ शु॒चि॒स॒दि॒ति॒शु॒चि॒ स॒त् ॥ ७२॥

१. द्रष्टव्येह २२८ पृष्ठस्थिता टिप्पणी १ ।

२. अपपाठोऽयम्, 'अ॒व॒र्त्त॒य॒ऽ' इत्येवं स्वरेण भाव्यम् ।

३. अपपाठोऽयम्, 'वि॒ । अ॒पि॒व॒त्' इत्येवं शुद्धेन पाठेन भाव्यम् ।

४. अपपाठोऽयम्, 'आ॒ङ्गि॒र॒सः॑' इति शुद्धः पाठो ज्ञेयः ।

५. 'वि॒' इत्येवं द्विवकारवत्ता पाठेन भाव्यम् ।

६. अपपाठोऽयम्, 'शु॒चि॒ष॒त् । शु॒चि॒स॒दि॒ति॒शु॒चि॒ स॒त्' इत्येवं शुद्धेन पाठेन भाव्यम् ।

अन्नात् । परिस्सुतऽइतिपरि स्सुतः । रसम् । ब्रह्मणा ।
 वि । अपिचत् । क्षत्रम् । पयः । सोमम् । प्रजापतिरिति-
 प्रजा पतिः ॥७३॥

रेतः । सूत्रम् । वि । जहाति । योनिम् । प्रविशदितिप्र
 विशत् । इन्द्रियम् ॥ गर्भः । जरायुणा । आवृतऽइत्या
 वृतः । उल्बम् । जहाति । जन्मना ॥७४॥

दृष्ट्वा । रूपेऽइतिरूपे । वि । आ । अकरोत् । सत्यानृते-
 ऽइतिसत्यानृते । प्रजापतिरितिप्रजा पतिः । अश्रद्धाम् ।
 अनृते । अदधात् । श्रद्धाम् । सत्ये । प्रजापतिरितिप्रजा
 पतिः ॥७५॥

ब्रह्मणा । क्षत्रम् । प्रजापतिरितिप्रजा पतिः ॥७३॥

सूत्रम् । प्रविशदितिप्र विशत् । गर्भः । आवृतऽइत्या वृतः ।
 उल्बम् । जन्मना ॥७४॥

दृष्ट्वा । सत्यानृतेऽइतिसत्यानृते । प्रजापतिरितिप्रजा पतिः ।
 अश्रद्धाम् । श्रद्धाम् । सत्ये । प्रजापतिरितिप्रजा पतिः ॥७५॥

१वि । पयः ॥७३॥

१वि । योनिम् । प्रविशदितिप्र २विशत् । इन्द्रियम् । जरायुणा ।
 आवृतऽइत्या वृतः ॥७४॥

१वि । ३सत्यानृतेतिसत्यानृते ॥७५॥

१. इह 'वि' इत्येवं द्विवकारवता पाठेन भाव्यम् ।

२. ककोशशैल्यनुसारमिह 'वि' इत्येकवकारवता पाठेन भाव्यम् ।

३. अपपाठोऽयम्, 'सत्यानृतेऽइति०' इत्येवं पाठेन भाव्यम् ।

वेदेन । रूपेऽइतिरूपे । वि । अपिवत् । सुतासुतौ ।
प्रजापतिरितिप्रजा पतिः ॥७६॥

दृष्ट्वा । परिस्नुतऽइतिपरि स्नुतः । रसम् । शुक्रेण ।
शुक्रम् ॥७७॥

सीमेन । तन्त्रम् । मनसा । मनीषिणः । ऊर्णा-
सूत्रेणेत्यूर्णा सूत्रेण । कवयः । वृयन्ति ॥ अश्विना ।
यज्जम् । सविता । सरस्वती । इन्द्रस्य । रूपम् । वरुणः ।
भिषज्जयन् ॥७८॥

तत् । अस्य । रूपम् । अमृतम् । शचीभिः । तिस्रः ।
दुधुः । देवताः । स॒र॒राणाऽइतिसम् 'र॒राणाः ॥ लोमानि ।
शष्पैः । बहुधा । न । लोकमभिरितिलोकम् भिः ।
त्वक् । अस्य । मांसम् । अभवत् । न । लाजाः ॥७९॥

प्रजापतिरितिप्रजा पतिः ॥७६॥

दृष्ट्वा । शुक्रेण । शुक्रम् ॥७७॥

ऊर्णासूत्रेणेत्यूर्णा सूत्रेण । अश्विना । यज्जम् । भिषज्जयन् ॥७८॥

शष्पैः । लोकमभिरितिलोकम् भिः ॥७९॥

२वि ॥७६॥

कवयः । वृयन्ति । व्यज्जम् ॥७८॥

१. 'र॒राणाः' इति काशिकः पाठः ।

२. इह 'वि' इत्येवं द्विवकारवता पाठेन भाव्यम् ।

तत् । अश्विना । भिजषा । रुद्रवर्त्तनीऽइतिरुद्र वर्त्तनी ।
सरस्वती । वृयति । पेशः । अन्तरम् ॥ अस्थि । मज्जानम् ।
मासरैह । कारोतरेण । दधतह । गवाम् । त्वचि ॥८०॥

सरस्वती । मनसा । पेशलम् । वसु । नासत्याभ्याम् ।
वृयति । दर्शतम् । वपुः । रसम् । परिस्रुतेतिपरि स्नुता ।
न । रोहितम् । नृग्रहुः । धीरः । तसरम् । न ।
वेम ॥८१॥

पयसा । शुक्रम् । अमृतम् । जनित्रम् । सुरया ।
मूत्रात् । जनयन्त । रेतः । अप । अमतिम् । दुर्मितिमितिदुह
मतिम् । बाधमानाह । उवध्यम् । वातम् । सव्वम् । तत् ।
आरात् ॥८२॥

अश्विना । रुद्रवर्त्तनीऽइतिरुद्र वर्त्तनी । अस्थि ॥८०॥

नासत्याभ्याम् । नृग्रहुः ॥८१॥

शुक्रम् । जनित्रम् । मूत्रात् । उवध्यम् । सव्वम् ॥८२॥

^१रुद्रवर्त्तनीतिरुद्र वर्त्तनी । वृयति ॥८०॥

वृयति ॥८१॥

पयसा । सुरया । जनयन्त । ^२सव्वम् ॥८२॥

१. अपपाठोऽयम्, 'रुद्रवर्त्तनीऽइति०' इत्येवं पाठेन भाव्यम् ।

२. अपपाठोऽयम्, बम्बईमुद्रिते उव्वटमहीधरभाष्येऽपि 'वात' 'सव्व' इत्येवं सर्वानुदात्तत्वमुपलभ्यते । नहि परिगणितेभ्यः समसिमादिभ्योऽन्यस्य नाम्नः सर्वानुदात्तत्वमुपलभ्यते । तेनात्र 'सव्वम्' इत्यन्तस्वरित एव शुद्धः पाठः ।

इन्द्रं । सुत्रामेतिषु ग्रामा । हृदयन । सत्यम् ।
पुरोडाशेन । सविता । जजान ॥ यकृत् । क्लोमानम् ।
वरुणं । भिषज्ज्यन् । मर्तस्नेऽइतिमर्तस्ने । 'वायुव्यैः । न ।
मिनाति । पित्तम् ॥८३॥

आन्त्राणि । स्थाली१ । मधु । पिन्वमानां । गुदां ।
पात्राणि । सुदुधेतिषु दुधा । न । धेनुः ॥ श्येनस्य । पत्रम् ।
न । प्लीहा । शचीभिः । आसन्दीत्या सन्दी । नाभिः ।
उदरम् । न । माता ॥८४॥

कुम्भः । बुनिष्टुः । जनिता । शचीभिः । यस्मिन् ।
अग्रे । योन्याम् । गर्भैः । अन्तरित्यन्तः ॥ प्लाशिः ।
व्यक्तऽइतिवि अक्तं । शतधारऽइतिशत धारं ।
उत्सः । दुहे । न । कुम्भी । स्वधाम् । पितृभ्यऽइतिपितृ
भ्यः ॥८५॥

सुत्रामेतिषु ग्रामा । सत्यम् । भिषज्ज्यन् । मर्तस्नेऽइतिमर्तस्ने ।
वायुव्यैः ॥८३॥

पिन्वमानां । पात्राणि । पत्रम् । आसन्दीत्या सन्दी ॥८४॥

बुनिष्टुः । यस्मिन् । अग्रे । योन्याम् । गर्भैः । अन्तरित्यन्तः ।
व्यक्तऽइतिवि अक्तं । उत्सः । पितृभ्यऽइतिपितृ भ्यः ॥८५॥

हृदयेन । व्यकृत् । 'वायुव्यैः ॥८३॥

यस्मिन् । योन्याम् । व्यक्तऽइतिवि अक्तं ॥८५॥

१. इहापि दीर्घस्वरितात् परस्य विसर्गस्य ÷ ङ इत्येवं द्विधा चित्त्व-
मुपलभ्यते ।

मुखम् । सत् । अस्य । शिरः । इत् । सतेन ।
जिह्वा । पवित्रम् । अश्विना । आसन् । सरस्वती ॥
चप्यम् । न । पायुः । भिषक् । अस्य । बालः । वृत्तिः ।
न । शेषः । हरसा । तुरस्वी ॥८६॥

अश्विभ्यामित्यश्वि भ्याम् । चक्वधुः । अमृतम् ।
ग्रहाभ्याम् । छागेन । तेजः । हविषा । शृतेन ॥ पक्ष्माणि ।
गोधूमैः । कुवलैः । उतानि । पेशः । न । शुक्रम् ।
असितम् । वृसातेऽइतिवसाते ॥८७॥

अविः । न । मेषः । नसि । वृष्याय । प्राणस्य ।
पन्थाः । अमृतः । ग्रहाभ्याम् ॥ सरस्वती । उपवाकैरित्युप
वाकैः । व्यानमिति वि आनम् । नस्यानि । बहिः । वदरैः ।
जजान ॥८८॥

जिह्वा । पवित्रम् । अश्विना । चप्यम् । वृत्तिः ॥८६॥

अश्विभ्यामित्यश्वि भ्याम् । चक्षुः । ग्रहाभ्याम् । पक्ष्माणि ।
शुक्रम् ॥८७॥

ग्रहाभ्याम् । उपवाकैरित्युप वाकैः ॥८८॥

पायुः ॥८६॥

वृसातेऽइतिवसाते ॥८७॥

वृष्याय । उपवाकैरित्युपवाकैः^१ । व्यानमिति वि^२ आनम् ॥८८॥

१. 'उपवाकैरित्युप वाकैः' इत्येवमवग्रहनिर्देशाभावरूपोऽपपाठः ।

२. ककोशशैल्यनुसारमिह 'वि' इत्येवं पाठेन भाव्यम् ।

इन्द्रस्य । रूपम् । ऋषभः । बलाय । कर्णीवभ्याम् ।
 श्रोत्रम् । अमृतम् । ग्रहाभ्याम् ॥ ^१यवाः । न । बर्हिः ।
 भुवि । केशराणि । कर्कन्धु । ^२जज्जे । मधु । सारघम् ।
 मुखात् ॥ ८९ ॥

आत्मन् । उपस्थऽइत्युप स्थे । न । वृकस्य । लोम ।
 मुखे । श्मश्रूणि । न । व्याघ्रलोमेतिव्याघ्र लोम ॥
 केशाहं । न । शीर्षिन् । यशसे । श्रियै । शिखा । सिंहस्य ।
 लोम । त्विषिः । इन्द्रियाणि ॥ ९० ॥

अङ्गानि । आत्मन् । भिषजा । तत् । अश्विना ।
 आत्मानम् । अङ्गैः । सम् । अधात् । सरस्वती ॥ इन्द्रस्य ।
 रूपम् । शतमानमिति शत मानम् । आयुः । चन्द्रेण ।
 ज्योतिः । अमृतम् । दधानाहं ॥ ९१ ॥

श्रोत्रम् । ग्रहाभ्याम् । ^१यवाः । ^२जज्जे ॥ ८९ ॥

आत्मन् । उपस्थऽइत्युप स्थे । श्मश्रूणि । व्याघ्रलोमेतिव्याघ्र
 लोम ॥ ९० ॥

आत्मन् । अश्विना । आत्मानम् ॥ ९१ ॥

बलाय । ^१यवाः । ^३भुवि । जज्जे ॥ ८९ ॥

व्याघ्रलोमेतिव्याघ्र लोमः । यशसे । श्रियै ॥ ९० ॥

आयुः ॥ ९१ ॥

१. द्रष्टव्येह ३२२ पृष्ठस्था टिप्पणी १ ।

२. काशीमुद्रिते बम्बईमुद्रिते च यकारस्य जकारोच्चारणरूपजयोर्भेदा-
 ग्रहणमित्तजः 'यज्जे यजे' इत्येवमपपाठः ।

३. अपपाठोऽयम्, 'भुवि' इत्येवं शुद्धः पाठो ज्ञेयः ।

सरस्वती । योद्ध्याम् । गर्भम् । अन्तः । अश्विभ्या-
मित्यश्विभ्याम् । पत्नी । सुकृतमितिसु कृतम् । विभर्त्ति ॥
अपाम् । रसेन । बह्वर्गः । न । साम्ना । इन्द्रम् । श्रियै ।
जनयन् । अष्टिस्वत्यप् सु । राजा ॥९२॥

तेजः । पशूनाम् । हविः । इन्द्रियावत् । इन्द्रियव-
दितीन्द्रियवत् । परिस्रुतेतिपरि स्नुता । पर्यसा । सारधम् ।
मधु ॥ अश्विभ्यामित्यश्विभ्याम् । दुग्धम् । भिषजा ।
सरस्वत्या । सुतासुताभ्याम् । अमृतः । सोमः ।
इन्दुः ॥९३॥

॥ इति वाजसनेयिसंहितापदे एकोनविंशोऽध्यायः ॥

योन्त्याम् । गर्भम् । अश्विभ्यामित्यश्विभ्याम् । पत्नी । साम्ना ।
अष्टिस्वत्यप् सु ॥९२॥

अश्विभ्यामित्यश्विभ्याम् । दुग्धम् । सरस्वत्या । सुतासुताभ्याम् ॥९३॥

योन्त्याम् । ^१अन्तरित्यन्तः । श्रियै । जनयन् ॥९२॥

इन्द्रियावत् । इन्द्रियवदितीन्द्रियवत् । पर्यसा ॥९३॥

॥ इति श्रीवाजसनेयिसंहितापदे एकोनविंशोऽध्यायः ॥

१. अयं पाठभेद उतापपाठ इति विचारार्हः ।

२ इहापि पाणिनिनाऽविहितो डटो मडागमो द्रष्टव्यः । प्राचीन-
ग्रन्थेष्वेतादृशाः प्रयोगा अप्युपलभ्यन्ते ।

विंशोऽध्यायः

क्षत्रस्य । योनिः । असि । क्षत्रस्य । नाभिः ।
 असि ॥ मा । त्वा । हिंसीत् । मा । मा । हिंसीदं ॥
 'मृत्योः । पाहि । विद्योदितिवि द्योत् । पाहि ॥१॥

अश्विनोदं । भैषज्येन । तेजसे । ब्रह्मवर्चसायेति-
 ब्रह्मम 'वर्चसाय' । अभि । सिञ्चामि । सरस्वत्यै । भैषज्येन ।
 वृष्याय । अन्नाद्यायेत्यन्न अद्याय । इन्द्रस्य । इन्द्रियेण ।
 बलाय । श्रियै । यशसे ॥२॥

क्षत्रस्य । क्षत्रस्य । मृत्योः । विद्योदितिवि द्योत् ॥१॥

अश्विनोदं । भैषज्येन । ब्रह्मवर्चसायेतिब्रह्म वर्चसाय । सरस्वत्यै ।
 भैषज्येन । अन्नाद्यायेत्यन्न अद्याय ॥२॥

योनिः । 'मृत्योः । 'विद्योत् ॥१॥

ब्रह्मवर्चसायेतिब्रह्म वर्चसाय । वृष्याय । अन्नाद्यायेत्यन्न अद्याय ।
 इन्द्रियेण । बलाय । श्रियै । यशसे ॥२॥

१. इमानि चत्वारि पदान्युत्तरस्या मन्त्रकण्डिकायाः पदानीहैवपठिता-
 नीत्यत इत आरभ्य एकस्या मन्त्रकण्डिकासंख्याया भेदो जायते ।

२. 'वर्चसाय' इति काशिकः पाठः ।

३. अत्रग्रहरहितोऽपपाठः, 'विद्योदितिवि द्योत्' इत्येवं पाठेन भाव्यम् ।

कस्मै । त्वा । काय । त्वा । सुश्लोकेतिसु श्लोक ।
सुभङ्गलेतिसु मङ्गल । सत्यराजन्नितिसत्य राजन् ॥३॥

शिरः । मे । श्रीः । यशः । मुखम् । त्विषिः ।
केशाहं । च । श्मश्रूणि ॥ राजा । मे । प्राणः । अमृतम् ।
सुम्प्राडितिसम् राट् । चक्षुः । विराडितिवि राट् ।
श्रोत्रम् ॥४॥

जिह्वा । मे । भद्रम् । वाक् । महः । मनः ।
मन्युः । स्मराडितिस्व राट् । भामः ॥ मोदाहं । प्रमोदा-
ऽइतिप्र मोदाः । अङ्गुलीहं । अङ्गानि । मित्रम् । मे ।
सहः ॥५॥

बाहूऽइतिबाहू । मे । बलम् । इन्द्रियम् । हस्तौ । मे ।
कर्म । वीर्यम् ॥ आत्मा । क्षत्रम् । उरः । मम ॥६॥

कस्मै । सुश्लोकेतिसु श्लोक । सत्यराजन्नितिसत्य राजन् ॥३॥

श्मश्रूणि । सुम्प्राडितिसम् राट् । चक्षुः । श्रोत्रम् ॥४॥

जिह्वा । भद्रम् । मन्युः । प्रमोदाऽइतिप्र मोदाः । मित्रम् ॥५॥

हस्तौ । आत्मा । क्षत्रम् ॥६॥

काय ॥३॥

यशः । १ सुम्प्राडितिसम् राट् । विराडितिवि २ राट् ॥४॥

इन्द्रियम् । वीर्यम् ॥६॥

पृष्टी? । मे । राष्ट्रम् । उदरम् । अश्वसौ । ग्रीवा? ।
च । श्रोणीऽइतिश्रोणी ॥ उरुऽइत्युरु । अरत्नीऽइत्यरत्नी ।
जानुनीऽइतिजानुनी । विशः । मे । अङ्गानि । सर्वतः ॥७॥

नाभिः । मे । चित्तम् । विज्ञानमिति वि ज्ञानम् ।
पायु? । मे । अपचितिरित्यप चितिः । भसत् ॥ आनन्द-
नन्दौ । आण्डौ । मे । भगः । सौभाग्यम् । पसः ॥
जङ्घाभ्याम् । पद्भ्यामिति पत् भ्याम् । धर्मः । अस्मि ।
विशि । राजा । प्रतिष्ठितः । प्रतिस्थितऽइतिप्रति
स्थितः ॥८॥

प्रति । क्षत्रे । प्रति । तिष्ठामि । राष्ट्रे । अश्वेषु ।
गोषु ॥ अङ्गेषु । आत्मन् । प्राणेषु । पुष्टे । द्यावापृथिव्यो? ।
यज्ञे ॥९॥

पृष्टी? । राष्ट्रम् । श्रोणीऽइतिश्रोणी । उरुऽइत्युरु । अरत्नी-
ऽइत्यरत्नी ॥७॥

विज्ञानमिति वि ज्ञानम् । अपचितिरित्यप चितिः । सौभाग्यम् ।
जङ्घाभ्याम् । पद्भ्यामिति पत् भ्याम् । अस्मि । प्रतिष्ठितः । प्रतिस्थित-
ऽइतिप्रति स्थितः ॥८॥

क्षत्रे । तिष्ठामि । राष्ट्रे । अश्वेषु । आत्मन् । पुष्टे । द्यावापृथिव्यो? ।
यज्ञे ॥९॥

विज्ञानमिति वि^१ ज्ञानम् । पायु? ॥८॥

यज्ञे ॥९॥

त्रया॑ । देवा॑ । एकादश । त्रयस्त्रिंशाऽइतित्रयदं
त्रिंशा॑ । सुराधसऽइतिं सु राधसदं ॥ बृहस्पतिपुरोहिता-
ऽइतिबृहस्पतिं पुरोहितादं । देवस्य । सवितु॑ । सवे ॥
देवा॑ । देवै॑ । अवन्तु । मा ॥१०॥

प्रथमा॑ । द्वितीयै॑ । द्वितीया॑ । तृतीयै॑ । तृतीया॑ ।
सत्येन । सत्यम् । यज्जेन । यज्ज॑ । यजुर्भिरितियजुः-
भि॑ । यजूंषि । सामभिरितिसाम भि॑ । सामानि ।
ऋग्भिरित्यृक् भि॑ । ऋचः । पुरोनुवाक्क्याभिरितिपुरदं
१ अनुवाक्क्याभि॑ । पुरोनुवाक्क्याऽइतिपुरदं २ अनुवाक्क्या॑ ।
याज्याभि॑ । याज्या॑ । वषट्कारैरिति वषट् कारै॑ ।
वषट्काराऽइति वषट् कारा॑ । आहुतिभिरित्याहुति भि॑ ।
आहुतयऽइत्या हुतय॑ । मे । कामान् । सम् । अर्द्धयन्तु ।
भू॑ । स्वाहा ॥११॥

त्रयस्त्रिंशाऽइतित्रयदं त्रिंशा॑ । बृहस्पतिपुरोहिताऽइतिबृहस्पतिं
पुरोहितादं ॥१०॥

सत्येन । सत्यम् । यज्जेन । यज्ज॑ । यजुर्भिरितियजुः-
भि॑ । पुरोनुवाक्क्याभिरितिपुरदं अनुवाक्क्याभि॑ । पुरोनुवाक्या-
ऽइतिपुरदं अनुवाक्या॑ । याज्याभि॑ । याज्या॑ । वषट्कारैरिति वषट् कारै॑ ।
वषट्काराऽइति वषट् कारा॑ । आहुतिभिरित्याहुति भि॑ । आहुतयऽइत्याहुतयदं ११

त्रया॑ । त्रयस्त्रिंशाऽइतित्रयदं त्रिंशा॑ ॥१०॥

द्वितीयै॑ । द्वितीया॑ । तृतीयै॑ । तृतीया॑ । यज्जेन । यज्ज॑ ।
यजुर्भिरितियजुः भि॑ । यजूंषि । याज्याभि॑ । याज्या॑ ।
वषट्कारैरिति वषट् कारै॑ । वषट्काराऽइति वषट् कारा॑ । आहुतयऽइत्या
हुतयदं । अर्द्धयन्तु ॥११॥

लोमानि । प्रयतिरितिप्र यतिहं । ममे । त्वक् । मे ।
 आनतिरित्या नतिहं । आंगतिरित्या गतिहं ॥ माथ्सम् ।
 मे । उपनतिरित्युप नतिहं । वसु । अस्थि । मजा । मे ।
 आनतिरित्या नतिहं ॥१२॥

यत् । देवाहं । देवहेडनमितिदेव हेडनम् । देवासहं ।
 चक्रम् । वयम् ॥ अग्निः । मा । तस्मात् । एनसहं ।
 विश्वात् । मुञ्चतु । अहंसहं ॥१३॥

यदि । दिवा । यदि । नक्तम् । एनाथ्सि । चक्रम् ।
 वयम् ॥ वायुः । जाग्रत् । स्वप्ने । सूर्यः । शूद्रे । अर्ये ।
 एकस्य । अधि । धर्म्मणि । तस्य । अवयजनमित्यव यजनम् ।
 असि ॥ आपः । अयक्विष ॥१४॥

प्रयतिरितिप्र यतिहं । आनतिरित्या नतिहं । आंगतिरित्या गतिहं ।
 उपनतिरित्युप नतिहं । अस्थि । आनतिरित्या नतिहं ॥१२॥

अग्निः । तस्मात् । विश्वात् ॥१३॥

नक्तम् । जाग्रत् । स्वप्ने । शूद्रे । अवयजनमित्यव यजनम् ।
 अयक्विष ॥१४॥

प्रयतिरितिप्र यतिहं ॥१२॥

यत् । वयम् ॥१३॥

यदि । यदि । वयम् । वायुः । सूर्यः । अर्ये । अवयजनमित्यव
 यजनम् । अयक्विष ॥१४॥

१. ककोशशैल्यानुसारमिह 'यतिहं' इत्येवं पाठेन भाव्यम् ।

२. ककोशशैल्यानुसारमिह 'यजनम्' इत्येवं पाठेन भाव्यम् ।

द्रुपदादिवेतिद्रुपदात् इव । मुमुचानः । सिन्नः ।
 स्नातः । मलादिवेतिमलात् इव ॥ पूतम् । पवित्रेणेवेति-
 पवित्रेण इव । आज्यम् । आपः । शुन्धन्तु । मा ।
 एनसह ॥१५॥

उत् । वृषम् । तमसह । परि । स्वरितिस्वः ।
 पश्यन्तह । उत्तरमित्युत्तरम् ॥ देवम् । देवत्वेतिदेव-
 त्रा । सूर्यम् । अगन्म । ज्योतिः । उत्तममित्युत्त-
 तमम् ॥१६॥

अपः । अद्य । अनु । अचारिषम् । रसेन । सम् ।
 असूक्ष्महि ॥ पर्यस्वान् । अग्ने । आ । अगमम् । तम् ।
 मा । सम् । सृज । वर्चसा । प्रजयेतिप्र जया । च ।
 धनेन । च ॥१७॥

द्रुपदादिवेतिद्रुपदात् इव । पवित्रेणेवेतिपवित्रेण इव । आज्यम् ॥१५॥
 पश्यन्तह । उत्तरमित्युत्तरम् । देवत्वेतिदेव त्रा । अगन्म ।
 उत्तममित्युत्त तमम् ॥१६॥

अद्य । असूक्ष्महि । अग्ने । प्रजयेतिप्र जया ॥१७॥

^१द्रुपदादिवेतिद्रुपदात् इव ॥१५॥

वृषम् । सूर्यम् ॥१६॥

पर्यस्वान् । प्रजयेतिप्र जया ॥१७॥

१. इतः पूर्वाणां त्रयाणां मन्त्राणाम् अपुनरुक्तानि कानिचित् पदानि
 पूर्वकण्डिकान्त एव पठितानि । 'समुद्रे' इत्यस्याः कण्डिकायाः पूर्वं गतत्वान्न
 तत्पदानिह पठितानि । अत इत आरभ्य पञ्चानां मन्त्रकण्डिकासंख्यानां भेदो
 जायते ।

एधः । असि । एधिपीमहि । समिदितिसम् इत् ।
 असि । तेजः । असि । तेजः । मयि । धेहि ॥ समाववर्त्तितिसम्
 आववर्त्ति । पृथिवी । सम् । उपा३ । सम् । ऊँऽइत्थू । सूर्यः ॥
 सम् । ऊँऽइत्थू । विश्वम् । इदम् । जगत् ॥ वैश्वानरज्ज्योति-
 रितिवैश्वानर ज्योतिः । भूयासम् । विभूनिर्तिवि भून् ।
 कामान् । वि । अश्नवै । भू३ । स्वाहा ॥ १८ ॥

अभि । आ । दधामि । समिधमितिसम् इधम् ।
 अग्ने । व्रतपतऽइतिव्रत पते । त्वयि ॥ व्रतम् । च । श्रद्धाम् ।
 च । उप । एमि । इन्धे । त्वा । दीक्किपत३ । अहम् ॥ १९ ॥

यत्र । ब्रह्मम् । च । क्षत्रम् । च । सम्यञ्चौ ।
 चरतः । सह ॥ तम् । लोकम् । पुण्यम् । प्र । ज्ञेयम् । यत्र ।
 देवा३ । सह । अग्निना ॥ 'इन्द्रः' । वायु३ । सेदि३ । न ।
 विद्यते ॥ २० ॥

ऊँऽइत्थू । ऊँऽइत्थू । विश्वम् । वैश्वानरज्ज्योतिरितिवैश्वानर ज्योतिः ।
 अश्नवै ॥ १८ ॥

अग्ने । श्रद्धाम् । दीक्षित३ ॥ १९ ॥

यत्र । ब्रह्म । क्षत्रम् । सम्यञ्चौ । पुण्यम् । यत्र । अग्निना । विद्यते ॥ २० ॥

मयि । सूर्यः । वैश्वानरज्ज्योतिरितिवैश्वानर ज्योतिः । भूयासम् ।
 विभूनिर्तिवि^२ भून् ॥ १८ ॥

व्रतपतऽइतिव्रत पते । त्वयि ॥ १९ ॥

यत्र । यत्र । वायु३ ॥ २० ॥

१. 'इन्द्रः' प्रभृतीनि पञ्च पदान्युत्तरमन्त्रकण्डिकाया इहैव पदपाठे
 पठितानि । अत इत आरभ्य षण्णां कण्डिकासंख्यानां भेदो जायते ।

२. ककोशशैल्यनुसारम् 'वि' इत्येवं द्विवकारवता पाठेन भाव्यम् ।

अ॒ङ्गुना॑ । ते । अ॒ङ्गु॑ । पृ॒च्यता॑म् । परु॑षा । परु॑ः ॥
 ग॒न्ध॑ । ते । सोम॑म् । अ॒वतु॑ । मदा॑य । रस॑ः ।
 अच्यु॑तं ॥ २१ ॥

सिञ्च॑न्ति । परि॑ । सिञ्च॑न्ति । उ॒त् । सिञ्च॑न्ति ।
 पु॒नन्ति॑ । च ॥ सुरा॑यै । व॒व्र॒भ्रवै॑ । मदे॑ । कि॒न्त्व॑ । वृ॒दति॑ ।
 कि॒न्त्व॑ ॥ २२ ॥

धा॒नाव॑न्तमि॒ति॒धा॒ना व॑न्तम् । क॒र॒म्भि॒णाम् । अ॒पूप॑व॒न्त-
 मि॒त्य॑पूप व॑न्तम् । उ॒क्कि॒थन॑म् ॥ इन्द्र॑ । प्रा॒त॑ । जु॒प॒स्व ।
 न॑ ॥ २३ ॥

वृ॒हत् । इन्द्रा॑य । गा॒य॒त । मरु॑तं । वृ॒त्र॒हन्त॑मि॒ति-
 वृ॒त्र॒हन् त॑मम् ॥ येन॑ । ज्योति॑ः । अ॒ज॒न॒यन् । ऋ॒तावृ॑धः ।
 ऋ॒त॒वृ॒ध॒ऽइत्यृ॑त वृ॑धः । दे॒वम् । दे॒वाय॑ । जा॒गृ॒षि ॥ २४ ॥

पृ॒च्यता॑म् । अच्यु॑तं ॥ २१ ॥

व॒व्र॒भ्रवै॑ ॥ २२ ॥

अ॒पूप॑व॒न्तमि॒त्य॑पूप व॑न्तम् । उ॒क्कि॒थन॑म् ॥ २३ ॥

वृ॒त्र॒हन्त॑मि॒ति॒वृ॒त्र॒हन् त॑मम् । ऋ॒त॒वृ॒ध॒ऽइत्यृ॑त वृ॑धः ॥ २४ ॥

मदा॑य ॥ २१ ॥

सुरा॑यै ॥ २२ ॥

धा॒नाव॑न्तमि॒ति॒धा॒ना व॑न्तम् । अ॒पूप॑व॒न्तमि॒त्य॑पूप व॑न्तम् ॥ २३ ॥

इन्द्रा॑य । गा॒य॒त । वृ॒त्र॒हन्त॑मि॒ति॒वृ॒त्र॒हन् त॑मम् । येन॑ । अ॒ज॒न॒यन् ।
 ऋ॒त॒वृ॒ध॒ऽइत्यृ॑त वृ॑धः । दे॒वाय॑ ॥ २४ ॥

अध्वर्योऽइत्यध्वर्यो । अद्रिभिरित्यद्रिं भिदं । सुतम् ।
सोमम् । पवित्रे । आ । नय ॥ पुनाहि । इन्द्राय ।
पातवे ॥२५॥

यः । भूतानाम् । अधिपतिरित्यधि पतिदं । यस्मिन् ।
लोकाः । अधि । श्रिताः ॥ यः । ईशे । महतः । महान् ।
तेन । गृह्णामि । त्वाम् । अहम् । मयि । गृह्णामि ।
त्वाम् । अहम् ॥२६॥

प्राणपाऽइतिप्राण पाः । मे । अपानपाऽइत्यपान
पाः । चक्षुष्पाः । चक्षुष्पाऽइतिचक्षुषुदं पाः ।
श्रोत्रपाऽइतिश्रोत्र पाः । च । मे ॥ वाचः । मे ।
विश्वभेषजऽइतिविश्व भेषजदं । मनसदं । असि । विलायक-
ऽइतिवि लायकदं ॥२७॥

अध्वर्योऽइत्यध्वर्यो । अद्रिभिरित्यद्रिं भिदं । पवित्रे ॥२५॥

अधिपतिरित्यधि पतिदं । यस्मिन् । गृह्णामि । गृह्णामि ॥२६॥

प्राणपाऽइतिप्राण पाः । अपानपाऽइत्यपान पाः । चक्षुष्पाः ।
चक्षुषुपाऽइतिचक्षुषु पाः । श्रोत्रपाऽइतिश्रोत्र पाः । विश्वभेषजऽइतिविश्व
भेषजदं ॥२७॥

अध्वर्योऽइत्यध्वर्यो । नय । इन्द्राय ॥२५॥

यः । यस्मिन् । यः । मयि ॥२६॥

१ विश्वभेषजऽइतिविश्व भेषजदं । विलायकऽइतिवि^२ लायकदं ॥२७॥

१. इतः पूर्वस्या मन्त्रकण्डिकायाः पूर्व गतत्वान्नेह तत्पदानि पठ्यन्ते ।
अत इत आरभ्य सप्तानां कण्डिकासंख्यानां भेदो द्रष्टव्यः ।

२. ककोशशैल्यनुसारमिह 'वि' इति द्विवकारवता पाठेन भाव्यम् ।

अश्विनकृतस्येत्यश्विनं कृतस्य । ते । सरस्वतिकृतस्येति-
 सरस्वति कृतस्य । इन्द्रेण । सुत्राम्णेतिषु त्राम्णा ।
 कृतस्य ॥ उपहृतस्येत्युप हृतं । उपहृतस्येत्युप हृतस्य ।
 भक्षयामि ॥२८॥

समिद्धस्येतिषु इद्धं । इन्द्रः । उपसां ।
 अनीके । पुरोरुचेतिपुरं रुचा । पूर्वकृदितिपूर्वं कृत् ।
 वृध्वान् । वृध्वानस्येतिवृध्वान् ॥- त्रिभिरितित्रि भिः ।
 देवैः । त्रिशता । वज्रबाहुरितिवज्र बाहुं । ज्वान् ।
 वृत्रम् । द्वि । दुरः । वृत्रम् ॥२९॥

नराशंसः । प्रति । शूरः । मिमानं । तनूनपादिति-
 तनू नपात् । प्रति । यज्जस्य । धाम् ॥ गोभिः । वृपावा-
 नितिर्वपा वान् । मधुना । समञ्जनितिसम् अञ्जन् ।
 हिरण्यैः । चन्द्री । यजति । प्रचेतास्येतिप्र चेतां ॥३०॥

अश्विनकृतस्येत्यश्विनं कृतस्य । सुत्राम्णेतिषु त्राम्णा । उपहृतस्येत्युप
 हृतं । उपहृतस्येत्युप हृतस्य । भक्षयामि ॥२८॥

समिद्धस्येतिषु इद्धं । त्रिभिरितित्रि भिः । वज्रबाहुरितिवज्र
 बाहुं । वृत्रम् ॥२९॥

यजस्य । हिरण्यैः । प्रचेतास्येतिप्र चेतां ॥३०॥

भक्षयामि ॥२८॥

वृध्वानस्येतिवृध्वान् । वज्रबाहुरितिवज्र बाहुं ॥२९॥

यजस्य । वृपावानितिर्वपा वान् । यजति ॥३०॥

ईडितः । देवैः । हरिवानितिहरिं वान् । अभिष्टिः ।
आजुह्वानऽइत्या जुह्वानं । हविषा । शर्द्धमानं ॥ पुरन्दर-
ऽइतिपुरम् दुरः । गोत्रभिदितिगोत्र भित् । वज्रबाहु-
रिति वज्र बाहुं । आ । यातु । यज्जम् । उप । नं ।
जुषाणः ॥३१॥

जुषाणः । बर्हिः । हरिवानितिहरिं वान् । नं ।
इन्द्रः । प्राचीनम् । सीदत् । प्रदिशेतिप्र दिश ।
पृथिव्याः ॥ 'उरुप्रथाऽइत्युरु प्रथां । प्रथमानम् । स्योनम् ।
आदित्यैः । अक्त्वम् । वसुभिरिति वसु भिः । सजोषा-
ऽइतिस जोषां ॥३२॥

अभिष्टिः । आजुह्वानऽइत्या जुह्वानं । गोत्रभिदितिगोत्र भित् ।
वज्रबाहुरिति वज्र बाहुं । यज्जम् ॥३१॥

प्रदिशेतिप्र दिश । पृथिव्याः । उरुप्रथाऽइत्युरु प्रथां ।
आदित्यैः । अक्त्वम् ॥३२॥

हरिवानितिहरिं वान् । वज्रबाहुरिति वज्र बाहुं । म्यातु ।
यज्जम् ॥३१॥

हरिवानितिहरिं वान् । वसुभिरिति वसु भिः ॥३२॥

१. यजुः १।२२ मन्त्रे पदे च पूर्वपदान्तोदात्तत्वं दृश्यते । इह
तूत्तरपदप्रकृतिस्वरेणोत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । भेदोऽयं पूर्वत्र बहुव्रीहिसमासाद्
इहोपपदसमासान् च द्रष्टव्यः । उभयत्रोव्वट-महीधर-व्याख्यानं स्वरविरोधा-
च्चिन्त्यम्, दधानन्द-सरस्वतीस्वामिनस्तूभयत्र व्याख्यानं यथास्वरं शुद्धमु-
पलभ्यते ।

२. ककोशशैल्यनुसारमिह 'वसु' इत्येवं पाठेन भाव्यम् ।

इन्द्रम् । दुरः । कवष्यः । धारमानाहं । वृषाणम् ।
 सन्तु । जनयहं । सुपत्नीरिति सु पत्नीहं ॥ द्वारः । देवीः ।
 अभितः । वि । श्रयन्ताम् । सुवीराऽइति सु वीराहं ।
 वीरम् । प्रथमानाहं । महौभिरिति महः । भिहं ॥ ३३ ॥

उपासानकता । उपसानकतेत्युपसानकता । बृहती-
 ऽइति बृहती । बृहन्तम् । पर्यस्वतीऽइति पर्यस्वती । सुदुधेऽइति सु
 दुधे । शूरम् । इन्द्रम् ॥ तन्तुम् । ततम् । पेशसा । सव्वयन्ती-
 ऽइति सम् वयन्ती । देवानाम् । देवम् । यजतहं ॥ सुरुक्कमे-
 ऽइति सु रुक्कमे ॥ ३४ ॥

दैव्या । मिमाना । मनुषहं । पुरुत्रेति पुरु त्रा ।
 होतारौ । इन्द्रम् । प्रथमा । सुवाचेति सु वाचा ॥ मूर्द्धन् ।
 यज्जस्य । मधुना । दधाना । प्राचीनम् । ज्योतिः ।
 हविषा । 'बुधातहं ॥ ३५ ॥

कवष्यः । सुपत्नीरिति सु पत्नीहं ॥ ३३ ॥

उपासानकता । उपसानकतेत्युपसानकता । सुरुक्कमेऽइति सु रुक्कमे ॥ ३४ ॥

दैव्या । पुरुत्रेति पुरु त्रा । यज्जस्य ॥ ३५ ॥

य्यन्तु । जनयहं । श्रयन्ताम् । सुवीराऽइति सु ^२ वीराहं ॥ ३३ ॥

पर्यस्वतीऽइति पर्यस्वती । ^३ सम्वयन्तीऽइति सम् ^४ वयन्ती ।

य्यजतहं ॥ ३४ ॥

सुवाचेति सु वाचा । य्यज्जस्य । ^५ बुधातहं ॥ ३५ ॥

१. 'कचित् बुधानहं, बुधान?' इत्येवं पाठावुपलभ्येते ।

२. ककोशशैल्यनुसारमिह 'वीराहं' इत्येकवकारवता पाठेन भाव्यम् ।

३. अथपाठोऽयम्, 'सव्वयन्ती' इत्येवं परसवर्णवता पाठेन भाव्यम् ।

४. ककोशशैल्यनुसारमिह 'व' इत्येकवकारेण पाठेन भाव्यम् ।

५. ककोशशैल्यनुसारम् 'बुधातहं' इत्येवं पाठेन भाव्यम् ।

तिस्रः । देवीः । हविषा । बर्द्धमानाः । इन्द्रम् ।
जुषाणाः । जनयः । न पृच्छनीः ॥ अच्छिन्नम् । तन्तुम् ।
पर्यसा । सरस्वती । इडा । देवी । भारती । विश्वतृत्तिरिति-
विश्व तृत्तिः ॥३६॥

त्वष्टा । दधत् । शुष्मम् । इन्द्राय । वृष्णे । अपाकः ।
अचिष्टुः । यशसे । पुरुणि ॥ वृषा । यजन् । वृषणम् ।
भूरिरेताऽइतिभूरि रेताः । मूर्द्धन् । यज्ञस्य । सम् ।
अनक्कत्तु । देवान् ॥३७॥

वनस्पतिः । अवसृष्टुऽइत्यव सृष्टुः । न । पार्श्वः ।
त्मन्या । समञ्जनिनिसम् अञ्जन् । शमिता । न । देवः ॥
इन्द्रस्य । हृदयैः । जठरम् । पृणानः । स्वदाति । यज्ञम् ।
मधुना । घृतेन ॥३८॥

पत्नीः । अछिन्नम् । विश्वतृत्तिरिति विश्व तृत्तिः ॥३६॥

त्वष्टा । शुष्मम् । वृष्णे । अचिष्टुः । यज्ञस्य । अनक्कु ॥३७॥

वनस्पतिः । अवसृष्टुऽइत्यव सृष्टुः । त्मन्या । हृदयैः ।
यज्ञम् ॥३८॥

जनयः । पर्यसा । विश्वतृत्तिरिति विश्व तृत्तिः ॥३६॥

इन्द्राय । यशसे । यजन् । यज्ञस्य ॥३७॥

यज्ञम् ॥३८॥

स्तोकानाम् । इन्दुम् । प्रति । शूरः । इन्द्रः ।
 वृषायमाणं । वृषयमाणऽइतिवृष समीणं । वृषभः । तुराषाट् ॥
 घृतपुषेतिघृत पुषा । मनसा । मोदमानां । स्वाहा । देवाः ।
 अमृतां । मादयन्ताम् ॥३९॥

आ । यातु । इन्द्रः । अवसे । उप । नृ । इह ।
 स्तुतः । सधमादितिसध मात् । अस्तु । शूरः ॥ वृध्वानः ।
 वृध्वानऽइतिवृध्वानः । तविषीं । यस्य । पूर्वीः । द्यौः ।
 न । क्षत्रम् । अभिभूतीत्यभि भूति । पुण्यात् ॥४०॥

आ । नृ । इन्द्रः । दूरात् । आ । नृ । आरात् ।
 अभिष्टिष्टकृदित्यभिष्टिष्ट कृत् । अवसे । यासत् । उग्रः ॥
 ओजिष्ठेभिः । नृपतिरिति नृ पतिः । वज्रबाहुरितिवज्र
 बाहुः । सङ्गऽइतिसम् गे । समस्वितिसमत् सु । तुर्धणिः ।
 पृतन्यून् ॥४१॥

घृतपुषेतिघृत पुषा ॥३९॥

अस्तु । क्षत्रम् । अभिभूतीत्यभि भूति । पुण्यात् ॥४०॥

अभिष्टिष्टकृदित्यभिष्टिष्ट कृत् । उग्रः । ओजिष्ठेभिः । वज्रबाहुरितिवज्र
 बाहुः । समस्वितिसमत् सु । पृतन्यून् ॥४१॥

१ वृषायमाणं । २ वृषयमाणऽइतिवृष ३ व्यमाणं । मादयन्ताम् ॥३९

यातु । वृध्वानऽइति ४ वृध्वानः । व्यस्य ॥४०॥

यासत् । वज्रबाहुरितिवज्र ५ बाहुः ॥४१॥

१. ककोशशैल्यनुसारम् 'वृ' इत्येकवकारवता पाठेन भाव्यम् ।

२. ककोशशैल्यनुसारम् 'वृषयमाणं' इत्येवं शुद्धः पाठो ज्ञेयः ।

३. ककोशशैल्यनुसारम् 'वृध्वानः' इत्येवं शुद्धः पाठो ज्ञेयः ।

४. ककोशशैल्यनुसारमिह 'वज्र' इत्येवं पाठेन भाव्यम् ।

हरिभिरितिहरिं भि० । यातु । अच्छ । अर्वाचीनः ।
 अवसे । राधसे । च ॥ तिष्ठति । वृज्ज्री । मघवेतिमघ
 वा । विरप्शीतिवि रप्शी । इमम् । यज्जम् । अनु । न० ।
 बाजसातावितिबाज सातौ ॥४२॥

त्रातारम् । इन्द्रम् । अवितारम् । इन्द्रम् । हवैहव-
 ऽइतिहवै हवे । सुहवमितिमु हवम् । शूरम् । इन्द्रम् ॥
 ह्यामि । शक्रम् । पुरुहूतमितिपुरु हूतम् । इन्द्रम् । स्वस्ति ।
 न० । मघवेतिमघ वा । धातु । इन्द्रः ॥४३॥

इन्द्रः । सुत्रामेतिमु त्रामा । स्वानितिस्व वान् ।
 अवोभिरित्यवः भि० । सुमृडीकऽइतिमु 'मृडीकः' ।
 भवतु । विश्ववेदाऽइतिविश्व वेदा० ॥ बाधताम् । द्वेषः ।

अच्छ । तिष्ठति । वृज्ज्री । विरप्शीतिवि रप्शी । यज्जम् ॥४२॥

शक्रम् । स्वस्ति ॥४३॥

सुत्रामेतिमु त्रामा । अवोभिरित्यवः भि० । विश्ववेदाऽइतिविश्व
 वेदा० ॥४४॥

यातु । मघवेतिमघ वा । विरप्शीतिवि^२ रप्शी । यज्जम् । बाज-
 सातावितिबाज सातौ ॥४२॥

ह्यामि । मघवेतिमघ^३ वा ॥४३॥

स्वानितिस्व वान् । विश्ववेदाऽइतिविश्व वेदा० । अभयम् ।

१. 'मृडीकः' इति काशिकः पाठः ।

२. कपाठशैल्यनुसारमिह 'वि' इत्येवं पाठेन भाव्यम् ।

३. कपाठशैल्यनुसारमिह 'वा' इत्येवं पाठेन भाव्यम् ।

अभयम् । कृणोतु । सुवीर्यस्येति सु वीर्यस्य । पतयं ।
स्याम् ॥४४॥

तस्य । वयम् । सुमतावितिसु मतौ । यज्जियस्य ॥
सः । सुत्रामेति सु त्रामा । स्ववानिति स्व वान् । इन्द्रः ।
अस्मेऽइत्यस्मे । आरात् । चित् । द्वेपः । सनुतः ।
सुयोतु ॥४५॥

आ । मन्द्रैः । इन्द्र । हरिभिरिति हरि भिः । याहि ।
मयूररोमभिरिति मयूररोम भिः ॥ मा । त्वा । के ।
चित् । नि । यमन् । विम् । न । पाशिनः । अति ।
धन्वेवेति धन्वा इव । तान् । इहि ॥४६॥

एव । इत् । इन्द्रम् । वृषणम् । वज्रबाहुमिति वज्र
बाहुम् । वसिष्ठासः । अभि । अर्चन्ति । अकैः ॥ सः ।
नः । स्तुतः । वीरवदिति वीर वत् । धातु । गोमदिति गो

यजियस्य । सुत्रामेति सु त्रामा । अस्मेऽइत्यस्मे ॥४५॥

धन्वेवेति धन्वा इव ॥४६॥

वज्रबाहुमिति वज्र बाहुम् । वसिष्ठासः । स्वस्तिभिरिति-

सुवीर्यस्येति सु वीर्यस्य । पतयं ॥४४॥

वयम् । यजियस्य । स्ववानिति स्व वान् । य्युयोतु ॥४५॥

याहि । मयूररोमभिरिति मयूररोम भिः । य्यमन् ॥४६॥

वज्रबाहुमिति वज्र बाहुम् । वीरवदिति वीर वत् । य्युयम् ॥४७॥

मत् । यूयम् । पात । स्वस्तिभिरितिस्वस्ति भिः ।
सदा । नृ० ॥४७॥

समिद्धऽइतिसम् इद्धं । अग्निः । अश्विना ।
तप्तः । घर्मः । विराडिति वि राट् । सुतः ॥ दुहे । धेनुः ।
सरस्वती । सोमम् । शुक्रम् । इह । इन्द्रियम् ॥४८॥

तनूपेतितनू पा । भिषजा । सुते । अश्विना । उभा ।
सरस्वती । मध्वा । रजाधंसि । इन्द्रियम् । इन्द्राय । पथिभि-
रितिपथि भिः । बृहान् ॥४९॥

इन्द्राय । इन्दुम् । सरस्वती । नराशंसैन । नग्नहुम् ॥
अधाताम् । अश्विना । मधु । भेषजम् । भिषजा । सुते ॥५०॥

आजुह्वानेत्या जुह्वाना । सरस्वती । इन्द्राय ।
इन्द्रियाणि । वीर्यम् ॥ इडाभिः । अश्विनौ । इषम् । सम् ।
उज्जम् । सम् । रयिम् । दुधु० ॥५१॥

स्वस्ति भिः ॥४७॥

समिद्धऽइतिसम् इद्धं । अग्निः । अश्विना । तप्तः । शुक्रम् ॥४८॥

अश्विना । मध्वा ॥४९॥

नग्नहुम् । अश्विना ॥५०॥

आजुह्वानेत्या जुह्वाना । अश्विनौ ॥५१॥

विराडिति वि राट् । इन्द्रियम् ॥४८॥

इन्द्रियम् । इन्द्राय ॥४९॥

इन्द्राय ॥५०॥

इन्द्राय । इन्द्रियाणि । वीर्यम् । रयिम् ॥५१॥

अश्विना । नमुचेह । सुतम् । सोमम् । शुक्रम् ।
परिस्रुतेतिपरि स्रुता ॥ सरस्वती । तम् । आ । अभरत् ।
बर्हिषा । इन्द्राय । पातवे ॥५२॥

कृविष्यः । न । इयचस्वतीह । अश्विभ्यामित्यश्वि
भ्याम् । न । दुरः । दिशः ॥ इन्द्रः । न । रोदसी-
ऽइतिरोदसी । उभेऽइत्युभे । दुहे । कामान् । सरस्वती ॥५३॥

उषासा । उषसेत्युषसा । नक्तम् । अश्विना । दिवा ।
इन्द्रम् । सायम् । इन्द्रियैः ॥ सज्जानानेऽइतिसम् 'जानाने ।
सुपेशसेतिमु पेशसा । सम् । अज्जातेऽइत्यज्जाते ।
सरस्वत्या ॥५४॥

पातम् । नह । अश्विना । दिवा । पाहि । नक्तम् ।
सरस्वति ॥ दैव्या । होतारा । भिषजा । पातम् । इन्द्रम् ।
सचा । सुते ॥५५॥

अश्विना । शुक्रम् ॥५२॥

कृविष्यः । अश्विभ्यामित्यश्वि भ्याम् । उभेऽइत्युभे ॥५३॥

उषसेत्युषसा । नक्तम् । अश्विना । अज्जातेऽइत्यज्जाते । सरस्वत्या ॥५४॥

अश्विना । नक्तम् । दैव्या ॥५५॥

इन्द्राय ॥५२॥

कृविष्यः ॥५३॥

सायम् । इन्द्रियैः ॥५४॥

१. 'जानाने' इति काशिकः पाठः ।

२. अपपाठोऽयम् । मन्त्रप्रतीकनिर्देशे तु 'कृविष्यो नः' इत्येवं लिखित्वा
'कृविष्यो?' इत्येवं बोधितः । परन्तु पदनिर्देशे प्रमादाच्छोधनं नाभूत् ।

तिस्रः । त्रेधा । सरस्वती । अश्विना । भारती । इडा ॥
तीव्रम् । परिस्रुतेतिपरि सुता । सोमम् । इन्द्राय । सप्तवुहं ।
सुसुवुरितिसुसुवुहं । मदम् ॥५६॥

अश्विना । भेषजम् । मधु । भेषजम् । नहं । सरस्वती ॥
इन्द्रे । त्वष्टा । यशः । श्रियम् । रूपरूपमिति रूपम् रूपम् ।
अधुहं । सुते ॥५७॥

ऋतुथेत्तृत्तु था । इन्द्रः । वनस्पतिः । शशमानः ।
परिस्रुतेतिपरि सुता ॥ कीलालम् । अश्विभ्यामित्यश्वि
भ्याम् । मधु । दुहे । धेनुः । सरस्वती ॥५८॥

गोभिः । न । सोमम् । अश्विना । मासरेण ।
परिस्रुतेतिपरि सुता ॥ सम् । अधातम् । सरस्वत्या ।
स्वाहा । इन्द्रे । सुतम् । मधु ॥५९॥

अश्विना । हविः । इन्द्रियम् । नमुचेहं । धिया ।

अश्विना । तीव्रम् ॥५६॥

अश्विना । त्वष्टा ॥५७॥

ऋतुथेत्तृत्तु था । वनस्पतिः । अश्विभ्यामित्यश्वि भ्याम् ॥५८॥

अश्विना । सरस्वत्या ॥५९॥

अश्विना । शुक्रम् । जभिरे ॥६०॥

इन्द्राय ॥५६॥

यशः । श्रियम् ॥५७॥

ऋतुथेत्तृत्तु था ॥५८॥

इन्द्रियम् । धिया । इन्द्राय ॥६०॥

सरस्वती ॥ आ । शुक्रम् । आसुरात् । वसु । मघम् ।
इन्द्राय । जम्भिरे ॥६०॥

यम् । अश्विना । सरस्वती । हविषा । इन्द्रम् ।
अवर्द्धयन् ॥ स१ । विभेदु । वृलम् । मघम् । नमुचौ । आसुरे ।
सचा ॥६१॥

तम् । इन्द्रम् । पशवः । सचा । अश्विना । उभा ।
सरस्वती ॥ दधानाहं । अभि । अनूषत । हविषा । मज्जे ।
इन्द्रियैः ॥६२॥

ये । इन्द्रे । इन्द्रियम् । दुधुः । सविता । वरुणहं ।
भगः ॥ स१ । सुत्रामेतिषु त्रामा । हविष्पतिहं । हविःपति-
रितिहविः पतिहं । यजमानाय । सश्चत ॥६३॥

सविता । वरुणहं । दधत् । यजमानाय । दाशुषे ॥
आ । अदत्त । नमुचेहं । वसु । सुत्रामेतिषु त्रामा । बलम् ।
इन्द्रियम् ॥६४॥

अश्विना । अवर्द्धयन् ॥६१॥

अश्विना । मज्जे ॥६२॥

सुत्रामेतिषु त्रामा । हविष्पतिहं । सश्चत ॥६३॥

अदत्त । सुत्रामेतिषु त्रामा ॥६४॥

य्यम् । अवर्द्धयन् ॥६१॥

य्यजे । इन्द्रियैः ॥६२॥

य्ये । इन्द्रियम् । १ य्यजमाना ॥६३॥

य्यजमानाय । इन्द्रियम् ॥६४॥

ब्रह्मणं । क्षत्रम् । इन्द्रियम् । भर्गेन । सविता ।
श्रियम् ॥ सुत्रामेतिषु त्रामा । यशसा । बलम् । दधानां ।
यज्जम् । आशत ॥ ६५ ॥

अश्विना । गोभिः । इन्द्रियम् । अब्रह्मैभिः । ब्रह्म्यम् ।
बलम् ॥ हविषा । इन्द्रम् । सरस्वती । यजमानम् ।
अवर्द्धयन् ॥ ६६ ॥

ता । नासत्या । सुपेशसेतिषु पेशसा । हिरण्यवर्त्तनी-
ऽइतिहिरण्य वर्त्तनी । नरा ॥ सरस्वती । हविष्मती ।
इन्द्र । कर्मस्वितिकर्म सु । नः । अवत ॥ ६७ ॥

ता । मिषजा । सुकर्मणेतिषु कर्मणा । सा । सुदु-
धेतिषु दुधा । सरस्वती ॥ सः । बृत्रहेतिबृत्र हा ।
शतक्रतुरितिशत क्रतुः । इन्द्राय । दुष्टुः । इन्द्रियम् ।

क्षत्रम् । सुत्रामेतिषु त्रामा । यज्जम् ॥ ६५ ॥

अश्विना । अभ्रैभिः । अवर्द्धयन् ॥ ६६ ॥

नासत्या । हिरण्यवर्त्तनीऽइतिहिरण्य वर्त्तनी । हविष्मती ॥ ६७ ॥

बृत्रहेतिबृत्र हा । शतक्रतुरितिशत क्रतुः ॥ ६८ ॥

इन्द्रियम् । श्रियम् । यशसा । व्यज्जम् ॥ ६५ ॥

इन्द्रियम् । ब्रह्म्यम् । व्यजमानम् । अवर्द्धयन् ॥ ६६ ॥

हिरण्यवर्त्तनीऽइतिहिरण्य वर्त्तनी ॥ ६७ ॥

बृत्रहेतिबृत्र हा । शतक्रतुरितिशत 'क्रतुः । इन्द्राय । इन्द्रियम् ।

१. अपपाठोऽयम् । अवग्रहादुत्तरस्यानुदात्ताक्षराणां विकाराभाव-
स्तैत्तिरीयपाठ उपलभ्यते ।

द्विपिपानाऽइतिवि^१ पिपाना? । सरस्वति । इन्द्रम् ।
कर्मस्वितिकर्म सु । आवत् ॥६८॥

वस्मिन् । अश्वासं । ऋषभासः । उक्मषणः ।
बुशा? । मेषा? । अवसृष्टासऽइत्यव सृष्टासः । आहुता-
ऽइत्या हुतां ॥ कीलालपऽइतिकीलाल पे । सोमपृष्ठायेति-
सोम पृष्ठाय । वेधसं । हुदा । मतिम् । जनय । चारुम् ।
अग्नये ॥६९॥

अहावि । अग्ने । हवि? । आस्ये । ते । सुचीवेतिसुचि
इव । घृतम् । चम्बूवेतिचम्बू इव । सोमः ॥ ब्राजसनिमिति-

वस्मिन् । अश्वासं । उक्ष्णः । अवसृष्टासऽइत्यव सृष्टासः ।
आहुताऽइत्या हुतां । सोमपृष्ठायेतिसोम पृष्ठाय । अग्नये ॥६९॥

अग्ने । चम्बूवेतिचम्बू इव । अस्मेऽइत्यस्मे । प्रशस्तमितिप्र

द्विपिपानाऽइतिवि^२ पिपाना? ॥६८॥

व्यस्मिन् । सोमपृष्ठायेतिसोम पृष्ठाय । जनय । अग्नये ॥६९॥

चम्बूवेतिचम्बू^४ इव । ब्राजसनिमितिब्राज सनिम् । रश्मिम् ।

१. 'पिपाना?' इति काशिकः पाठः ।

२. ककोशशैल्यनुसारमिह 'द्वि' इत्येवं द्विवकारवता पाठेन भाव्यम् ।

३. इतः पूर्वयोर्द्वयोर्मन्त्रकण्डिकयोः पूर्वं गतत्वान्नेह तत्पदानि पठ्यन्ते ।
अत इत आरभ्य नवानां कण्डिकासंख्यानां भेदो ज्ञेयः ।

४. अत्रावगृह्यमाणे इवपदात् पूर्वपदे द्विधा पाठ उपलभ्यते । प्रायेण
सर्वकोशेषु '०चम्बू इव' (चम्बू इव) इति दीर्घान्तं पूर्वपदं दृश्यते ।
काशीमुद्रिते 'अ' संज्ञके कोशे '०चस्मिन् इव' इत्येवं ह्रस्वान्तं पूर्वपदमुपलभ्यते ।
एतन्मन्त्रव्याख्याने महीधरः 'चस्मिन् चम्बाम्' इति ब्रुवन् ह्रस्वान्तं पूर्वपदमेव
स्वीचकार । अयं मन्त्रः ऋग्वेदे १०।११।१५ इत्यत्रापि दृश्यते । तत्र पदपाठे

वाज॒ सनि॑म् । र॒यिम् । अ॒स्मि॒ऽइत्य॒स्मि॒ । सु॒वीर॒मिति॑सु
वीर॑म् । प्र॒शस्त॑मिति॑प्र श॒स्तम् । धेहि॑ । य॒शस॑म् ।
बृ॒हन्त॑म् ॥७०॥

अ॒श्विना॑ । तेज॑सा । च॒क्व॑षुः । प्रा॒णेन॑ । सर॑स्वती ।
ब्री॒र्घ्यम् ॥ वा॒चा । इन्द्र॑ः । ब॒लैः । इन्द्रा॑य । दु॒धु॒ः ।
इन्द्रि॒यम् ॥७१॥

गोम॑दि॒ति॒गो म॑त् । ऊँ॒ऽइत्यूँ॑ । सु । ना॒स॒त्या ।
अ॒श्व॑वत् । अ॒श्व॑व॒दि॒त्यश्व॑ वत् । या॒तम् । अ॒श्वि॒ना ॥
बृ॒त्ति॑ः । रु॒द्रा । नृ॒पा॒य॒मिति॑नृ पा॒य॒म् ॥७२॥

श॒स्तम् ॥७०॥

अ॒श्विना॑ । च॒क्षुः॑ ॥७१॥

ऊँ॒ऽइत्यूँ॑ । ना॒स॒त्या । अ॒श्व॑वत् । अ॒श्व॑व॒दि॒त्यश्व॑ वत् । अ॒श्वि॒ना ।
रु॒द्रा ॥७२॥

सु॒वीर॒मिति॑सु वीर॑म् । व्य॒शस॑म् ॥७०॥

ब्री॒र्घ्यम् । इन्द्रा॑य । इन्द्रि॒यम् ॥७१॥

अ॒श्व॑व॒दि॒त्यश्व॑ वत् । या॒तम् । 'बृ॒त्ति॑ः । नृ॒पा॒य॒मिति॑नृ पा॒य॒म् ॥७२॥

‘चम्ब्व इव’ इति ह्रस्वान्तमेव पठ्यते । उभयथा पदविच्छेदे त्विदं कारणं प्रतीयते—ये खलु ह्रस्वेकारान्तं पठन्ति ते छान्दसत्वात् सप्तम्येकवचनस्य ग्रामादेशं (७।३।११६) नेच्छन्ति । ये तु दीर्घेकारान्तं पठन्ति ते सप्तम्येकवचनस्य स्थाने ‘इयाडियाजीकाराणां मुपसंख्यानम्’ (वा० ७।१।३६) इति वार्त्तिवेन ईकारादेशं मन्वते । अत्र चमू दीर्घान्तं प्रातिपदिकमुत् ह्रस्वान्तमित्यत्रापि विवदन्ते भाष्यकाराः । स्वामिदयानन्दः ‘चम्बीव यथा चम्बी’ इति वदन् ह्रस्वान्तं मेने, अन्ये दीर्घान्तं प्रतिपद्यन्ते ।

१. अपपाठोऽयं पाठान्तरो वेति सन्दिग्धमुभयथाऽपि संहितायां समानत्वात् ।

न । यत् । परं । न । अन्तरं । आदधर्षदित्या
दधर्षत् । वृषण्वसूऽइतिवृषण् वसू ॥ दुदंशंमूऽइतिदुदं
शंमूऽ । मर्त्यः । रिपुः ॥७३॥

ता । नृदं । आ । वृद्धम् । अश्विना । रयिम् ।
पिशङ्गसन्दृशमितिपिशङ्गं सन्दृशम् ॥ धिष्ण्या । वृरिवोविदु-
मितिवरिवदं विदम् ॥७४॥

यावका । नृदं । सरस्वती । वार्जिभिदं । वाजिनीवतीति-
वाजिनी वती ॥ यज्जम् । वृष्टु । धियावसुरितिधिया
वसुदं ॥७५॥

चोदयित्री । सूनूतानाम् । चेतन्ती । सुमतीनामितिसु
मतीनाम् ॥ यज्जम् । दधे । सरस्वती ॥७६॥

आदधर्षदित्या दधर्षत् । वृषण्वसूऽइतिवृषण् वसू । मर्त्यः ॥७३॥

अश्विना । धिष्ण्या ॥७४॥

यज्जम् । वृष्टु ॥७५॥

चोदयित्री । यज्जम् ॥७६॥

यत् । वृषण्वसूऽइतिवृषण् वसू ॥७३॥

रयिम् । वृरिवोविदुमितिवरिवदं विदम् ॥७४॥

वाजिनीवतीतिवाजिनी वती । यज्जम् । धियावसुरितिधिया
वसुदं ॥७५॥

चोदयित्री । यज्जम् ॥७६॥

१. 'सुमतीनाम्' इति काशिकः पाठः ।

२. ककोशशैल्यनुसारम् 'वृषण्वसूऽइतिवृषण्वसू' इति पाठो ज्ञेयः ।

मह॑ । अर्णीः । सरस्वती । प्र । चेतयति ।
केतुना ॥ धियः । १ बिश्वाः । बि । राजति ॥७७॥

इन्द्र॑ । आ । आहि । चित्रभानोऽइतिचित्र भानो ।
सुता॑ । इमे । त्वायवऽइतित्वा यवः ॥ अण्वीभिः ।
तना । पूतासः ॥७८॥

धिया । इषित॑ । विप्रजूतऽइतिविप्र जूतः ।
सुतावतः । सुतवतऽइतिसुत वतः ॥ उप । ब्रह्माणि ।
ब्राधतः ॥७९॥

तूतुजानः । उप । ब्रह्माणि । हरिवऽइतिहरि वः ॥
सुते । दुधिष्व । नः । चनः ॥८०॥

१ बिश्वाः ॥७७॥

चित्रभानोऽइतिचित्र भानो । त्वायवऽइतित्वा यवः ।
अण्वीभिः ॥७८॥

विप्रजूतऽइतिविप्र जूतः । ब्रह्माणि ॥७९॥

ब्रह्माणि । दुधिष्व ॥८०॥

चेतयति । धियाः । १ बिश्वाः ॥७७॥

आहि । त्वायवऽइतित्वा यवः ॥७८॥

धिया । विप्रजूतऽइतिविप्र जूतः । सुतवतऽइतिसुत वतः ॥७९॥

हरिवऽइतिहरि वः ॥८०॥

१. अत्र दीर्घात् परस्य विसर्गचिह्नस्य — ऽं द्वैविध्यं दृश्यते । (द्र०
पूर्वत्र पृ० ३२८ टि० १)

२. ककोशशैल्यनुसारम् 'यवः' इति पाठेन भाव्यम् ।

अश्विना । पिबताम् । मधु । सरस्वत्या । सजोषसेतिसु
जोषसा ॥ इन्द्रः । सुत्रामेतिषु त्रामा । वृत्रहेतिवृत्र हा ।
जुषन्ताम् । सोम्यम् । मधु ॥८१॥

॥ इति वाजसनेयिसंहितापदे विंशोऽध्यायः ॥

अश्विना । सरस्वत्या । सुत्रामेतिषु त्रामा । वृत्रहेतिवृत्र हा ।
सोम्यम् ॥८१॥

^१वृत्रहेतिवृत्र हा ॥८१॥

॥ इति श्रीवाजसनेयिसंहितापदे विंशतिमो^२ऽध्यायः ॥

॥ इति पूर्वंविंशतिः समाप्ता ॥



१. अपपाठोऽयम्, ककोशशैत्यनुसारमिह ऋकारपरो वकारो लघुर्ज्ञेयः—
'वृत्रहेतिवृत्र हा' ।

२. अत्र डटः तमडागमाभावपक्षे पूर्ववत् (पृष्ठ ३७० टि० २)
मडागमो द्रष्टव्यः ।

एकविंशोऽध्यायः

इमम् । मे । वुरुण । श्रुधि । हवम् । अद्घ । च ।
मृडय ॥ त्वाम् । अवस्युः । आ । चके ॥१॥

^१त्वम् । न६ । अग्ने । वुरुणस्य । विद्द्वान् । देवस्य ।
हेडः । अव । यासिसीष्टा६ ॥ यजिष्ठ६ । बह्नितम-
ऽइतिवह्नि तम६ । शोशुचान६ । विश्वा । द्वेषां३सि ।
प्र । मुमुग्धि । अस्मत् ॥२॥

सः । त्वम् । न६ । अग्ने । अवमः । भव । ऊती ।
नेदिष्ठ६ । अस्याः । उषसः । व्युष्टाविति वि उष्टौ ॥
अव । सक्स्व । न६ । वुरुणम् । रराण६ । वीहि । मृडीकम् ।
सुहवऽइतिसु हवः । न६ । एधि ॥३॥

अथ ॥१॥

अग्ने । विद्द्वान् । यासिसीष्टा६ । यजिष्ठ६ । बह्नितमऽइतिवह्नि तम६ ।
विश्वा । मुमुग्धि । अस्मत् ॥२॥

अग्ने । नेदिष्ठ६ । व्युष्टाविति वि उष्टौ । सक्स्व ॥३॥

मृडय ॥१॥

^२यासिसीष्टा६ । ^२यजिष्ठ६ । बह्नितमऽइतिवह्नि तम६ ॥२॥

व्युष्टाविति वि ^३उष्टौ । व्यक्स्व ॥३॥

१. पूर्वस्या मन्त्रकण्डिकायाः पूर्व गतत्वान्नेह तत्पदानि पठ्यन्ते । अत
इत आरभ्यैकस्याः कण्डिकासंख्याया भेदो ज्ञेयः ।

२. द्विकारनिर्देशाभावरूपोऽपपाठो ज्ञेयः ।

३. ककोशशैल्यनुसारमिह 'वि' इत्येवं पाठेन भाव्यम् ।

महीम् । ऊँऽइर्यू । सु । मातरम् । सुव्रतानामिति सु
व्रतानाम् । ऋतस्य । पत्नीम् । अवसे । हुवेम् ॥
तुविक्कषत्रामितितुवि क्षत्राम् । अजरन्तीम् । उरुचीम् ।
सुशर्माणामिति सु शर्माणम् । अदितिम् । सुप्रणीतिम् ।
सुप्रणीतिमिति सु प्रणीतिम् ॥४॥

सुत्रामाणामिति सु त्रामाणम् । पृथिवीम् । द्याम् ।
अनेहसम् । सुशर्माणामिति सु शर्माणम् । अदितिम् ।
सुप्रणीतिम् । सुप्रणीतिमिति सु प्रणीतिम् ॥ दैवीम् ।
नावम् । स्वरित्रामिति सु अरित्राम् । अनागसम् । अस्त्र-
वन्तीम् । आ । रुहेम् । स्वस्तये ॥५॥

सुनावामिति सु नावम् । आ । रुहेयम् । अस्त्रवन्तीम् ।
अनागसम् ॥ शतारित्रामिति शत अरित्राम् । स्वस्तये ॥६॥

आ । न६ । मित्रावरुणा । धृतैः । गव्यूतिम् ।
उक्कषतम् ॥ मद्धा । रजांश्चसि । सुक्रतूऽइतिसु क्रतू ॥७॥

ऊँऽइर्यू । सुव्रतानामिति सु व्रतानाम् । पत्नीम् । तुविक्कषत्रामितितुवि
क्षत्राम् । सुप्रणीतिम् । सुप्रणीतिमिति सु प्रणीतिम् ॥४॥

सुत्रामाणामिति सु त्रामाणम् । सुप्रणीतिम् । सुप्रणीतिमिति सु प्रणीतिम् ।
स्वरित्रामिति सु अरित्राम् । स्वस्तये ॥५॥

शतारित्रामिति शत अरित्राम् । स्वस्तये ॥६॥

मित्रावरुणा । गव्यूतिम् । उक्कषतम् । मद्धा । सुक्रतूऽइतिसु क्रतू ॥७॥

सुव्रतानामिति सु २ व्रतानाम् ॥४॥

स्वस्तये ॥५॥

रुहेयम् । स्वस्तये ॥६॥

१. 'अरित्राम्' इति काशिकः पाठः ।

२. ककोशशैत्यनुसारमत्रैकवकारवान् पाठः साधुः ।

प्र । बा॒हवा । मि॒सृ॒तम् । जी॒वसे । न॒दं । आ । न॒दं ।
ग॒व्यू॒तिम् । उ॒क्ष॒प॒तम् । घृ॒तेन ॥ आ । मा । ज॒ने ।
श्र॒व॒य॒तम् । यु॒वाना । श्रु॒तम् । भे । मि॒त्रा॒व॒रु॒णा । ह॒वा । इ॒मा ॥८

स॒मिद्ध॒ऽइति॒सम् । ई॒द्धं । अ॒ग्नि॒३ । स॒मिधेति॒सम्
इ॒धा । सु॒स॒मिद्ध॒ऽइति॒सु । स॒मिद्धं । व॒रे॒ण्यं ॥ गा॒य॒त्री ।
छ॒न्दः । इ॒न्द्रि॒यम् । अ॒ग्निरिति॒त्रि॒ अ॒विः । गौ॒३ ।
व॒यः । द॒धु॒दं ॥९॥

त॒नू॒न॒पा॒दि॒ति॒त॒नू॒ न॒पात् । शु॒चि॒व्र॒त॒ऽइति॒शु॒चि॒ व्र॒तं ।
त॒नू॒पा॒ऽइति॒त॒नू॒ पा॒३ । च । सर॑स्वती ॥ उ॒ष्णि॒हा ।
दि॒त्य॒वा॒डि॒ति॒दि॒त्य॒ वा॒ट् ॥१०॥

इ॒डा॒भि॒दं । अ॒ग्नि॒३ । ई॒ड्यः । सोम॑ः । दे॒व३ ।
अ॒म॒र्त्यं ॥ अ॒नु॒ष्टुप् । अ॒नु॒स्तु॒बि॒त्य॒नु॒ स्तुप् । प॒श्चा॒ग्निरिति॒प॒श्च
अ॒वि॒दं ॥११॥

ग॒व्यू॒तिम् । उ॒क्ष॒तम् । मि॒त्रा॒व॒रु॒णा ॥८॥
स॒मिद्ध॒ऽइति॒सम् । ई॒द्धं । अ॒ग्नि॒३ । सु॒स॒मिद्ध॒ऽइति॒सु । स॒मिद्धं ।
व॒रे॒ण्यं । गा॒य॒त्री । अ॒ग्निरिति॒त्रि॒ अ॒विः ॥९॥
शु॒चि॒व्र॒त॒ऽइति॒शु॒चि॒ व्र॒तं । उ॒ष्णि॒हा । दि॒त्य॒वा॒डि॒ति॒दि॒त्य॒ वा॒ट् ॥१०॥
अ॒ग्नि॒३ । ई॒ड्यः । अ॒म॒र्त्यं । अ॒नु॒ष्टुप् । अ॒नु॒स्तु॒बि॒त्य॒नु॒ स्तुप् ॥११॥

श्र॒व॒य॒तम् । यु॒वाना^१ ॥८॥

^२गा॒य॒त्री । इ॒न्द्रि॒यम् । व॒यः ॥९॥

शु॒चि॒व्र॒त॒ऽइति॒शु॒चि॒ व्र॒तं । दि॒त्य॒वा॒डि॒ति॒दि॒त्य॒ वा॒ट् ॥१०॥

१. अपपाठोऽयम्, 'यु॒वाना' इत्येवं साधुर्जयः ।

२. इतः पूर्वयोर्मन्त्रकण्डिकयोः पूर्वं गतत्वान्नेह तत्पदानि पठन्ते ।

अत इत आरभ्य तिसृणां कण्डिकासंख्यानां भेदो जायते ।

सुवर्हिरिति सु वर्हिः । अग्निः । पूषण्वानिति पूषण्
वान् । स्तीर्णवर्हिरिति स्तीर्ण वर्हिः । अमर्त्यः ॥ बृहती ।
त्रिवत्सऽइति त्रि वत्सः ॥ १२ ॥

दुरः । देवीः । दिशः । महीः । ब्रह्मा । देवः ।
बृहस्पतिः ॥ पङ्क्तिः । इह । तुर्यवाडितितुर्य वाट् ॥ १३ ॥

उषेऽइत्युषे । यहवीऽइतियहवी । सुपेशसेतिसु पेशसा ।
विश्वे । देवाः । अमर्त्याः ॥ त्रिष्टुप् । त्रिस्तुभितिति त्रि
स्तुप् । पृष्ठवाडिति पृष्ठ वाट् ॥ १४ ॥

दैव्या । होतारा । भिषजा । इन्द्रेण । सयुजेतिस युजा ।
युजा ॥ जगती । अनड्वान् ॥ १५ ॥

तिस्रः । इडा । सरस्वती । भारती । मरुतः ।
विशः ॥ विराडिति वि राट् । धेनुः । गौः । न ॥ १६ ॥

अग्निः । पूषण्वानिति पूषण् वान् । अमर्त्यः । त्रिवत्सऽइति त्रि
वत्सः ॥ १२ ॥

ब्रह्मा । बृहस्पतिः ॥ १३ ॥

उषेऽइत्युषे । यह्वीऽइतियह्वी । विश्वे । अमर्त्याः । त्रिष्टुप् । त्रिस्तु-
भितिति त्रि स्तुप् । पृष्ठवाडिति पृष्ठ वाट् ॥ १४ ॥

दैव्या । अनड्वान् ॥ १५ ॥

पूषण्वानिति पूषण् वान् । त्रिवत्सऽइति त्रि वत्सः ॥ १२ ॥

तुर्यवाडितितुर्य वाट् ॥ १३ ॥

यह्वीऽइतियह्वी । पृष्ठवाडिति पृष्ठ वाट् ॥ १४ ॥

सयुजेतिस युजा । युजा ॥ १५ ॥

विराडिति वि राट् ॥ १६ ॥

१. 'य्युजा' इत्येवं द्विचकारवान् शुद्धः पाठो ज्ञेयः ।

२. ककोशशैल्यनुसारमिह 'त्रि' इत्येवं द्विचकारवता पाठेन भाव्यम् ।

त्वष्टा । तुरीपः । अद्भुतं । इन्द्राग्नीऽइतीन्द्राग्नी ।
पुष्टिर्वर्द्धनेतिपुष्टिर्वर्द्धना ॥ द्विपदेतिद्वि पदा । उक्कषा ॥१७॥

शमिता । नृहं । वनस्पतिः । सविता । प्रसुवन्नितिप्र
सुवन् । भगम् ॥ ककुप् । वृशा । वेहत् ॥१८॥

स्वाहा । यज्जम् । वरुणं । सुक्कषत्त्रऽइतिसु क्षत्रः ।
भेषजम् । करत् ॥ अतिच्छन्दाऽइत्यति छन्दां । इन्द्रियम् ।
बृहत् । ऋषभः ॥१९॥

वृसन्तेन । ऋतुना । देवाः । वसवं । त्रिवृतेतित्रि
वृता । स्तुताः ॥ रथन्तरेणेतिरथम् तरेण । तेजसा । हविः ।
इन्द्रे । वयः । दुधुहं ॥२०॥

ग्रीष्मेण । रुद्राः । पञ्चदशऽइतिपञ्च दशे ॥ बृहता ।
यशसा । बलम् ॥२१॥

त्वष्टा । इन्द्राग्नीऽइतीन्द्राग्नी । पुष्टिर्वर्द्धनेतिपुष्टिर्वर्द्धना । द्विपदेतिद्वि
पदा । उक्कषा ॥१७॥

वनस्पतिः । प्रसुवन्नितिप्र सुवन् ॥१८॥

यजम् । सुक्कषत्त्रऽइतिसु क्षत्रः । अतिच्छन्दाऽइत्यति छन्दां ॥१९॥

त्रिवृतेतित्रि वृता ॥२०॥

ग्रीष्मेण । रुद्राः ॥२१॥

पुष्टिर्वर्द्धनेतिपुष्टिर्वर्द्धना ॥१७॥

यजम् । इन्द्रियम् ॥१९॥

त्रिवृतेतित्रि वृता । वयः ॥२०॥

यशसा ॥२१॥

वृषाभिः । आदित्या । स्तोमै । सप्तदशऽइतिसप्त
दशे ॥ वैरूपेण । विशा । ओजसा ॥२२॥

शारदेन । एकविंशऽइत्येक विंशे । ऋभवः ॥
वैराजेन । श्रिया । श्रियम् ॥२३॥

हेमन्तेन । त्रिणवे । त्रिनवऽइतित्त्रि नवे । मरुतः ॥
बलेन । शक्करीहं । सहः ॥२४॥

शैशिरेण । त्रयस्त्रिंशऽइतित्त्रयहं त्रिंशे । अमृताहं ॥
सत्येन । रेवतीहं । क्षत्रम् ॥२५॥

होता । यक्कपत् । समिधेतिसम् इधा । अग्निम् ।
इडः । पदे । अश्विना । इन्द्रम् । सरस्वतीम् । अजः ।
धूम्रः । न । गोधूमैहं । कुवलैहं । भेषजम् । मधु । शण्पैहं ।
न । तेजः । इन्द्रियम् । पर्यः । सोमः । परिस्रुतेतिपरि
स्रुता । घृतम् । मधु । व्यन्तु । आज्यस्य । होतः । यज ॥२६॥

तनूनपादितितनू नपात् । सरस्वतीम् । अविः ।
मेषः । न । भेषजम् । पथा । मधुमतेतिमधु मता । भरन् ।

आदित्या । सप्तदशऽइतिसप्त दशे ॥२२॥

एकविंशऽइत्येक विंशे ॥२३॥

त्रिनवऽइतित्त्रि नवे । शक्करीहं ॥२४॥

त्रयस्त्रिंशऽइतित्त्रयहं त्रिंशे । सत्येन । क्षत्रम् ॥२५॥

यक्षत् । अग्निम् । अश्विना । धूम्रः । शण्पैहं । आज्यस्य ॥२६॥

एकविंशऽइत्येक विंशे । श्रिया । श्रियम् ॥२३॥

त्रयस्त्रिंशऽइतित्त्रयहं त्रिंशे ॥२५॥

यक्षत् । इन्द्रियम् । पर्यः । व्यज ॥२६॥

अश्विना । इन्द्राय । वीर्यम् । बर्दरैः । उपवाकाभिरित्युप
वाकाभिः । भेषजम् । तोक्कमभिरितितोक्कमं भिः ॥२७॥

नराशंसम् । न । नग्नहुम् । पतिम् । सुरया । भेषजम् ।
भेषः । सरस्वती । भिषक् । रथः । न । चन्द्री ।
अश्विनौः । वृषाः । इन्द्रस्य ॥२८॥

इडा । ईडितः । आजुह्वानऽइत्या जुह्वानः ।
सरस्वतीम् । इन्द्रम् । बलैः । वर्द्धयन् । ऋषभेण । गवा ।
इन्द्रियम् । अश्विना । इन्द्राय । भेषजम् । 'यवैः ।
कर्कन्धुभिरितिकर्कन्धु भिः । मधु । लाजैः । न ।
मासरम् ॥२९॥

बर्हिः । ऊर्णम्रदाऽइत्यूर्णं म्रदाः । भिषक् । नास-
त्या । भिषजा । अश्विना । अश्व्या । शिशुमतीतिशिशु
मती । भिषक् । धेनुः । सरस्वती । भिषक् । दुहे । इन्द्राय ।
भेषजम् ॥३०॥

अश्विना । उपवाकाभिरित्युप वाकाभिः । तोक्कमभिरितितोक्कमं भिः ॥२७॥
नग्नहुम् । अश्विनौः ॥२८॥

आजुह्वानऽइत्या जुह्वानः । अश्विना । 'यवैः ॥२९॥
ऊर्णम्रदाऽइत्यूर्णं म्रदाः । नासत्या । अश्विना । अश्व्या ॥३०॥

इन्द्राय । वीर्यम् । उपवाकाभिरित्युप वाकाभिः ॥२७॥
सुरया ॥२८॥

वर्द्धयन् । इन्द्रियम् । इन्द्राय । 'यवैः ॥२९॥

ऊर्णम्रदाऽइत्यूर्णम् म्रदाः । इन्द्राय ॥३०॥

दुरं॑ । दिशं॑ । कव॑ण्यः । न । इयच॑स्वती६ ।
 अ॒श्विभ्या॑मित्य॒श्विभ्या॑म् । न । दुरं॑ । दिशं॑ ।
 इन्द्रं॑ । न । रोद॑सीऽइति॒रोद॑सी । दु॒धेऽइति॒दुधे॑ । दु॒हे ।
 धेनु॑ । सर॑स्वती । अ॒श्विना॑ । इन्द्रा॑य । भेष॑जम् । शु॒क्रम् ।
 न । ज्योति॑ः । इन्द्रि॒यम् ॥३१॥

सु॒पेश॑सेतिसु पेश॑सा । उ॒पेऽइत्यु॑पे । नक्त॑तम् । दिवा॑ ।
 अ॒श्विना॑ । सम् । अ॒ज्जाते॑ऽइत्य॒ज्जाते॑ । सर॑स्वत्या । त्विषि॑म् ।
 इन्द्रे॑ । न । भेष॑जम् । ज्ये॒न॑ । न । रज॑सा । वृ॒दा ।
 श्रि॒या । न । मा॒सरम् ॥३२॥

दै॒व्या । होता॑रा । भिष॑जा । अ॒श्विना॑ । इन्द्रं॑ । न ।
 जागृ॑वि । दिवा॑ । नक्त॑तम् । न । भेष॑जैः । शू॒षम् । सर॑स्वती ।
 भिष॑क् । सी॒सेन॑ । दु॒हे । इन्द्रि॒यम् ॥३३॥

ति॒स्रः । दे॒वीः । न । भेष॑जम् । त्रयं॑ । त्रि॒धात॑व॒-
 ऽइति॑त्रि॒ धात॑व६ । अ॒पसं॑ । रू॒पम् । इन्द्रे॑ । हि॒र॒ण्य॒यम् ।
 अ॒श्विना॑ । इडा॑ । न । भार॑ती । वा॒चा । सर॑स्वती । महं॑ ।
 इन्द्रा॑य । दु॒हे । इन्द्रि॒यम् ॥३४॥

कव॑ण्यः । अ॒श्विभ्या॑मित्य॒श्विभ्या॑म् । अ॒श्विना॑ । शु॒क्रम् ॥३१॥
 उ॒पेऽइत्यु॑पे । नक्त॑म् । अ॒श्विना॑ । अ॒ज्जाते॑ऽइत्य॒ज्जाते॑ । सर॑स्वत्या ॥३२॥
 दै॒व्या । अ॒श्विना॑ । नक्त॑म् ॥३३॥
 त्रि॒धात॑व॒ऽइति॑त्रि॒ धात॑व६ । हि॒र॒ण्य॒यम् । अ॒श्विना॑ ॥३४॥

इन्द्रा॑य । इन्द्रि॒यम् ॥३१॥

श्रि॒या ॥३२॥

इन्द्रि॒यम् ॥३३॥

त्रयं॑ । हि॒र॒ण्य॒यम् । इन्द्रा॑य । इन्द्रि॒यम् ॥३४॥

सुरेतसमितिंसु रेतसम् । ऋषशम् । नय्यापसमितिनय्य
अपसम् । त्वष्टारम् । इन्द्रम् । अश्विना । भिषजम् । न ।
सरस्वतीम् । ओजः । न । जूतिः । इन्द्रियम् । वृकः ।
न । रभसः । भिषक् । वशः । सुरया । भेषजम् । श्रिया ।
न । मासरम् ॥ ३५ ॥

वनस्पतिम् । शमितारम् । शतक्रतुमितिशत क्रतुम् ।
भीमम् । न । मन्त्र्यम् । राजानम् । व्याघ्रम् । नमसा ।
अश्विना । भामम् । सरस्वती । भिषक् । इन्द्राय । दुहे ।
इन्द्रियम् ॥ ३६ ॥

अग्निम् । स्वाहा । आज्यस्य । स्तोकानाम् । मेदसाम् ।
पृथक् । छागम् । अश्विभ्यामित्यश्वि भ्याम् । मेषम् ।
सरस्वत्यै । ऋषभम् । इन्द्राय । सिंहाय । सहसे । इन्द्रियम् ।
अग्निम् । न । भेषजम् । सोमम् । इन्द्रियम् । इन्द्रम् ।
सुत्रामाणमितिंसु त्रामाणम् । सवितारम् । वरुणम् । भिषजाम् ।
पतिम् । वनस्पतिम् । प्रियम् । पार्थः । न । भेषजम् ।

त्वष्टारम् । अश्विना ॥ ३५ ॥

वनस्पतिम् । शतक्रतुमितिशत क्रतुम् । मन्त्र्यम् । व्याघ्रम् । अश्विना ॥ ३६ ॥

अग्निम् । आज्यस्य । अश्विभ्यामित्यश्वि भ्याम् । सरस्वत्यै ।
अग्निम् । सुत्रामाणमितिंसु त्रामाणम् । वनस्पतिम् ।

नय्यापसमितिनय्य अपसम् । इन्द्रियम् । वशः । सुरया ।
श्रिया ॥ ३५ ॥

इन्द्राय । इन्द्रियम् ॥ ३६ ॥

इन्द्राय । सिंहाय । इन्द्रम् । इन्द्रियम् । प्रियम् ॥ ३७ ॥

देवाः । आज्यपाऽइत्याज्य पाः । जुषाणः । अग्निः ।
भेषजम् ॥३७॥

अश्विनौ । छागस्य । वृषायां । मेदसं । जुषेताम् ।
हविः ॥ सरस्वतीम् । भेषस्य । जुषताम् ॥ इन्द्रम् ।
ऋषभस्य ॥३८॥

अश्विनौ । सरस्वतीम् । इन्द्रम् । सुत्रामाणमिति सु
त्रामाणम् । इमे । सोमां । सुरामाणं । छागैः । न ।
भेषैः । ऋषभैः । सुताः । शष्पैः । न । तोककर्मभिरिति-
तोककर्म भिः । लाजैः । महस्वन्तं । मदां । मासरेण ।
परिष्कृतां । परिष्कृताऽइतिपरि कृतां । शुक्राः । पर्य-
स्वन्तं । अमृतां । प्रस्थिताऽइतिप्र स्थितां । वृहं ।
मधुश्चुतऽइतिमधु श्रुतः । तान् । अश्विना । सरस्वती ।
पिबन्तु । मदन्तु । व्यन्तु ॥३९॥

आज्यपाऽइत्याज्य पाः । अग्निः ॥३७॥

अश्विनौ ॥३८॥

अश्विनौ । सुत्रामाणमिति सु त्रामाणम् । शष्पैः । तोककर्मभिरितितोक-
मभिः । शुक्राः । प्रस्थिताऽइतिप्र स्थितां । मधुश्चुतऽइतिमधु श्रुतः ।
अश्विना ॥३९॥

वृषायां ॥३८॥

पर्यस्वन्तं । वृहं । १ मधुश्च्युतऽइतिमधु श्रुतः ॥३९॥

अश्विनौ । छागस्य । हविषः । आत्ताम् । अद्य ।
मध्यतः । मेदः । उद्धृतमित्युत् भृतम् । पुरा । द्वेषोऽभ्य-
ऽइतिद्वेषः ॥ ४० ॥ पुरा । पौरुषेय्याहं । गृभः । घस्ताम् ।
नूनम् । घासेऽअज्जाणामितिघासे अज्जाणाम् । सर्वसप्रथ-
मानामितियवस प्रथमानाम् । सुमत्क्षराणामितिसुमत् क्षरा-
णाम् । शतरुद्रियाणामितिशत रुद्रियाणाम् । अग्निश्वात्ताना-
नाम् । अग्निस्वात्तानामित्यग्नि स्वात्तानाम् । पीवोपवसनाना-
मितिपीवः उपवसनानाम् । पार्श्वतः । श्रोणितः ।
शितामतः । उत्सादतऽइत्युत् सादतः । अङ्गादङ्गादित्यङ्गात्
अङ्गात् । अवत्तानाम् । करतः । एव । अश्विना । जुषताम् ।
हविः ॥ ४० ॥

सरस्वतीम् । मेषस्य । आ । ब्रूयत् । वसत् । करत् ।
एवम् । सरस्वती । जुषताम् ॥ इन्द्रम् । ऋषभस्य । इन्द्रः ॥ ४१ ॥

अश्विनौ । अद्य । मध्यतः । उद्धृतमित्युत् भृतम् । द्वेषोऽभ्यऽइतिद्वेषः
भ्यः । घस्ताम् । घासेऽअज्जाणामितिघासे अज्जाणाम् । सर्वसप्रथमानामितियवस
प्रथमानाम् । सुमत्क्षराणामितिसुमत् क्षराणाम् । शतरुद्रियाणामितिशत
रुद्रियाणाम् । अग्निश्वात्तानानाम् । अग्निस्वात्तानामित्यग्नि स्वात्तानानाम् । उत्सादत-
ऽइत्युत् सादतः । अङ्गादङ्गादित्यङ्गात् अङ्गात् । अश्विना ॥ ४० ॥

^१ आत्ता । पौरुषेय्याहं । ^२ घस्ता । सर्वसप्रथमानामितियवस प्रथमा-
नाम् । शतरुद्रियाणामितिशत रुद्रियाणाम् । ^३ उत्सादतऽइत्युत् सादतः ॥ ४० ॥

ब्रूयत् ॥ ४१ ॥

१. इह मन्त्रे पदपाठे च सर्वत्र 'आत्ताम्, घस्ताम्' पदे उपलभ्येते ।
'क' कोशे उभयोराकारान्तः पाठोऽन्यथा उत पाठभेदरूप इति विचारार्हः ।

२. अत्र ४५ पृष्ठस्था द्वितीया टिप्पणी द्रष्टव्या ।

वनस्पतिम् । अभि । हि । पिष्टृतमयेतिपिष्ट तमया ।
 रभिष्ठया । रश्नया । अर्धित ॥ यत्र । अश्विनौ । छागस्य ।
 हविषः । प्रिया । धामानि । सरस्वत्या । मेषस्य । इन्द्रस्य ।
 ऋषभस्य । अग्नेः । सोमस्य । इन्द्रस्य । सुत्राम्णऽइति सु
 त्राम्णः । सवितुः । बरुणस्य । वनस्पतेः । प्रिया ।
 पार्थाश्रसि । देवानाम् । आज्यपानामित्याज्य पानाम् ।
 अग्नेः । होतुः । तत्र । एतान् । प्रस्तुत्येवेतिप्रस्तुत्य इव ।
 उपस्तुत्येवेत्युपस्तुत्य इव । उपावस्रक्षदित्युप अवस्रक्षत् ।
 रभीयसऽइवेतिरभीयसः इव । कृत्वी । करत् । एवम् । देवः ।
 वनस्पतिः ॥४२॥

अग्निम् । स्विष्टकृतमितिस्विष्ट कृतम् । अयाद् । अग्निः ।
 यक्षत् । यक्षत् । स्वम् । महिमानम् । आ । यजताम् ।
 एज्याऽइत्या इज्या । इषः । कृणोतु । सः । अक्षुरा ।
 जातवेदाऽइतिजात वेदाः ॥४३॥

वनस्पतिम् । पिष्टृतमयेतिपिष्ट तमया । रभिष्ठया । यत्र । अश्विनौ ।
 सरस्वत्या । अग्नेः । सुत्राम्णऽइति सु त्राम्णः । वनस्पतेः । आज्यपानामित्याज्य
 पानाम् । अग्नेः । तत्र । प्रस्तुत्येवेतिप्रस्तुत्य इव । उपस्तुत्येवेत्युपस्तुत्य इव ।
 उपावस्रक्षदित्युप अवस्रक्षत् । कृत्वी । वनस्पतिः ॥४२॥

अग्निम् । स्विष्टकृतमितिस्विष्ट कृतम् । अग्निः । यक्षत् । यक्षत् ।
 एज्याऽइत्या इज्या । अक्षुरा ॥४३॥

पिष्टृतमयेतिपिष्ट तमया । रभिष्ठया । रश्नया । यत्र । प्रिया ।
 प्रिया । रभीयसऽइवेतिरभीयसः इव ॥४२॥

अयाद् । यक्षत् । यक्षत् । यजताम् । जातवेदाऽइतिजात वेदाः ॥४३॥

१. इतः पूर्वस्या मन्त्रकण्डिकाया अपुनरुक्तानि त्रीणि पदानि पूर्व-
 कण्डिकान्त एव पठितानीति कृत्वा इत उत्तरं चतसृणां कण्डिकासंख्यानां भेदे
 जायते ।

देवम् । ब॒र्हिः॑ । सर॑स्वती । सु॒देव॑मि॒तिसु॑ देवम् ।
 इन्द्रे॑ । अ॒श्विना॑ ॥ तेज॑ः । न । चक्क॑षुः । 'अ॒क्क॑ष्यो॒ऽ ।
 ब॒र्हिषा॑ । दुधु॑ः । इन्द्रि॒यम् । वृ॒सुव॑न॒ऽइति॑वसु वने॑ ।
 वृ॒सुधे॒यस्येति॑वसु धेय॑स्य । व्य॒न्तु । यज॑ ॥४४॥

देवी॑ः । द्वा॒रः॑ । अ॒श्विना॑ । भि॒षजा॑ । इन्द्रे॑ । सर॑स्वती ॥
 प्रा॒णम् । न । वी॒र्य॑म् । न॒सि । द्वा॒रः॑ । दुधु॑ः ।
 इन्द्रि॒यम् ॥४५॥

देवी॑ऽइति॑देवी । उ॒पासौ॑ । उ॒पसा॑वि॒त्युष॑सौ । अ॒श्विना॑ ।
 सु॒त्रामे॑ति॒सु त्रामा॑ । इन्द्रे॑ । सर॑स्वती ॥ ब॒र्हम् । न । वा॒चम् ।
 आ॒स्ये । उ॒षा॑भ्याम् । दुधु॑ः । इन्द्रि॒यम् ॥४६॥

अ॒श्विना॑ । चक्क॑षुः । 'अ॒क्क॑ष्यो॒ऽ ॥४४॥

अ॒श्विना॑ ॥४५॥

उ॒पसा॑वि॒त्युष॑सौ । अ॒श्विना॑ । सु॒त्रामे॑ति॒सु त्रामा॑ । उ॒षा॑भ्याम् ॥४६॥

'अ॒क्क॑ष्योः॑ । इन्द्रि॒यम् । वृ॒सुव॑न॒ऽइति॑वसु वने॑ । वृ॒सुधे॒यस्येति॑वसु
 धेय॑स्य । व्य॒ज ॥४४॥

वी॒र्य॑म् । इन्द्रि॒यम् ॥४५॥

इन्द्रि॒यम् ॥४६॥

१. बम्बईमुद्रिते ककोशे च 'अ॒क्क॑ष्योः' इत्येवं स्वरितनिर्देश उपलभ्यते
 अन्यत्र 'अ॒क्क॑ष्यो॒ऽ' इत्येवमपि । पदस्यान्यत्र प्रयोगाभावात् कः साधुनिर्देश इत्यत्र
 वैदिका एव प्रमाणम् ।

२. ककोशशैल्यनुसारमिह 'वने' इत्येककारवता पाठेन भाव्यम् ।
 उत्तरयोर्द्वयोर्मन्त्रयोः पुनरुक्तपदनिर्देशे ककोश एककारवान् एव पाठो दृश्यते ।

देवीऽइतिदेवी । जोष्टीऽइतिजोष्टी । सरस्वती । अश्विना ।
 इन्द्रम् । अवर्द्धयन् ॥ श्रोत्रम् । न । कर्णयोः । यशः ।
 जोष्टीभ्याम् । दधुः । इन्द्रियम् ॥४७॥

देवीऽइतिदेवी । ऊर्जाहुतीऽइत्यूर्जा आहुती । दुधे-
 ऽइतिदुधे । सुदुधेतिषु दुधा । इन्द्रे । सरस्वती । अश्विना ।
 भिषजा । अवतः ॥ शुक्रम् । न । ज्योतिः । स्तनयोः ।
 आहुतीऽइत्या हुती । धत्तः । इन्द्रियम् ॥४८॥

देवा । देवानाम् । भिषजा । होतारौ । इन्द्रम् ।
 अश्विना ॥ वृषट्कारैरिति वषट् कारैः । सरस्वती । त्विषिम् ।
 न । हृदये । मतिम् । होतृभ्यामिति होतृ भ्याम् । दधुः ।
 इन्द्रियम् ॥४९॥

जोष्टीऽइतिजोष्टी । अश्विना । श्रोत्रम् । जोष्टीभ्याम् ॥४७॥

ऊर्जाहुतीऽइत्यूर्जा आहुती । अश्विना । शुक्रम् । आहुतीऽइत्या
 हुती ॥४८॥

अश्विना । वृषट्कारैरिति वषट् कारैः । होतृभ्यामिति होतृ
 भ्याम् ॥४९॥

अवर्द्धयन् । कर्णयोः । यशः । इन्द्रियम् ॥४७॥

स्तनयोः । इन्द्रियम् ॥४८॥

वृषट्कारैरिति वषट् कारैः । हृदये । इन्द्रियम् ॥४९॥

१. काशी संस्करणे इह उत्तरत्र (२८।१६) च 'इत्यूर्जा आहुती'
 इत्येवं द्व्युदात्तपाठ उपलभ्यते । उ कोशेऽपीह 'आहुती' इत्येवं स्वरमपमृज्य
 'आहुती' इत्येवं संशोध्य स्वरो लेखकेन प्रदर्शितः । परं २८।१६ पदपाठे तु
 'आहुती' इत्यमेव स्वरो दृश्यते ।

देवीः । तिस्रः । तिस्रः । देवीः । अश्विना । इडा ।
सरस्वती ॥ शूर्पम् । न । मध्ये । नाभ्याम् । इन्द्राय । दुधुं ।
इन्द्रियम् ॥५०॥

देवः । इन्द्रः । नराशंसः । त्रिवरूथऽइतित्रि
वरूथः । सरस्वत्या । अश्विभ्यामित्यश्विभ्याम् ।
ईयते । रथः ॥ रेतः । न । रूपम् । अमृतम् । जनित्रम् ।
इन्द्राय । त्वष्टा । दधत् । इन्द्रियाणि ॥५१॥

देवः । देवैः । वनस्पतिः । हिरण्यपर्णऽइतिहिरण्य
पर्णः । अश्विवभ्यामित्यश्विभ्याम् । सरस्वत्या । सुपिप्पल-
ऽइतिसु^३पिप्पलः । इन्द्राय । पच्यते । मधु ॥ ओजः ।
न । जूतिः । ऋषभः । न । भामम् । वनस्पतिः । नृः ।
दधत् । इन्द्रियाणि ॥५२॥

अश्विना । मध्ये । नाभ्याम् ॥५०॥

त्रिवरूथऽइतित्रि वरूथः । सरस्वत्या । अश्विभ्यामित्यश्विभ्याम् ।
जनित्रम् । त्वष्टा ॥५१॥

वनस्पतिः । हिरण्यपर्णऽइतिहिरण्य पर्णः । अश्विभ्यामित्यश्वि
भ्याम् । सरस्वत्या । पच्यते । वनस्पतिः ॥५२॥

^३पूर्वम् । ^३मध्या । इन्द्राय । इन्द्रियम् ॥५०॥

त्रिवरूथऽइतित्रि वरूथः । ईयते । इन्द्राय । इन्द्रियाणि ॥५१॥

इन्द्राय । इन्द्रियाणि ॥५२॥

१. 'वरूथः' इति काशिकः पाठः ।

२. 'पिप्पलः' इति काशिकः पाठः ।

३. किमेते ककोशस्थे पदे अपपाठरूपे पाठान्तरे वेति विचारार्हं स्तः ।

देवम् । ब॒र्हि॑ः । वा॒रि॒तीनाम् । अ॒ध्व॒रे । स्ती॒र्णम् ।
 अ॒ग्नि॒व॒न्भ्या॒मित्य॒ग्नि॒व॒ भ्या॑म् । ऊ॒र्ण॑म्भ्रदाऽइत्यू॒र्णं भ्र॑दाहं ।
 सर॑स्वत्या । स्यो॒नम् । इन्द्र॑ । ते । स॒दः॑ ॥ ई॒शा॒यै ।
 म॒न्युम् । रा॒जा॒नम् । ब॒र्हि॑षा । द॒धु॒हं । इन्द्रि॒यम् ॥५३॥

दे॒वः॑ । अ॒ग्निः॑ । स्वि॒ष्ट॒कृ॒दि॒ति॒स्विष्ट॑ कृत् । दे॒वान् ।
 व॒य॒श्च॑त् । व॒था॒य॒थ॒मि॒ति॒य॒था॒ व॒थ॑म् । हो॒ता॒रौ । इन्द्र॑म् ।
 अ॒ग्नि॒व॒ना । वा॒चा । वा॒च॑म् । सर॑स्वतीम् । अ॒ग्नि॒म् । सोम॑म् ।
 स्वि॒ष्ट॒कृ॒दि॒ति॒स्विष्ट॑ कृत् । स्वि॒ष्ट॒ऽइ॒ति॒सु॑ ई॒ष्ट॑हं । इन्द्र॑ः ।
 सु॒त्रा॒मे॒ति॒सु॑ त्रा॒मा । स॒वि॒ता । व॒रु॒ण॑हं । भि॒षक् । इष्ट॑ः ।
 दे॒वः॑ । व॒न॒स्प॒तिः॑ । स्वि॒ष्ट॒ऽइ॒ति॒सु॑ ई॒ष्ट॑हं । दे॒वाः॑ ।
 आ॒ज्य॒पा॒ऽइ॒त्या॒ज्य॒ पा॑ः । स्वि॒ष्ट॒ऽइ॒ति॒सु॑ ई॒ष्ट॑हं । अ॒ग्निः॑ ।

अ॒ध्व॒रे । अ॒ग्नि॒भ्या॒मित्य॒ग्नि॒ भ्या॑म् । ऊ॒र्ण॑म्भ्रदाऽइत्यू॒र्णं भ्र॑दाहं ।
 सर॑स्वत्या । म॒न्युम् ॥५३॥

अ॒ग्निः॑ । स्वि॒ष्ट॒कृ॒दि॒ति॒स्विष्ट॑ कृत् । व॒य॒श्च॑त् । अ॒ग्नि॒ना । अ॒ग्नि॒म् । स्वि॒ष्ट॒कृ॒दि॒ति॒-
 स्विष्ट॑ कृत् । स्वि॒ष्ट॒ऽइ॒ति॒सु॑ ई॒ष्ट॑हं । सु॒त्रा॒मे॒ति॒सु॑ त्रा॒मा । इष्ट॑ः । व॒न॒स्प॒तिः॑ ।
 स्वि॒ष्ट॒ऽइ॒ति॒सु॑ ई॒ष्ट॑हं । आ॒ज्य॒पा॒ऽइ॒त्या॒ज्य॒ पा॑ः । स्वि॒ष्ट॒ऽइ॒ति॒सु॑ ई॒ष्ट॑हं । अ॒ग्निः॑ ।

१ ऊ॒र्ण॑म्भ्रदाऽइत्यू॒र्णं भ्र॑दाहं । ई॒शा॒यै । इन्द्रि॒यम् ॥५३॥

व॒य॒श्च॑त् । व॒था॒य॒थ॒मि॒ति॒व॒था॒ २ व॒थ॑म् । व॒य॒शः॑ । इन्द्रि॒यम् ॥५४॥

१. अत्र ४।१० पदपाठे च अकारान्त अवगृह्यते, अन्यत्र २।२, ५;
 २। ३३ इत्येतेषु स्थलेषु मकारान्तः । इह पूर्वत्र १३ पृष्ठस्था द्वितीया
 टिप्पणी, प्राक्कथने 'माध्यन्दिनपदपाठस्य चतुर्विधः पाठ' इत्यत्र ४८ पृष्ठं
 चावलोकनीयम् ।

२. 'व॒थ॑म्' इति शुद्धः पाठो ज्ञेयः ।

अग्निना । होता । होत्रे । स्विष्टकृदितिस्विष्ट कृत् । यशः ।
न । दधत् । इन्द्रियम् । ऊर्जम् । अपचितिमित्यप चितिम् ।
स्वधाम् ॥५४॥

अग्निम् । अद्य । होतारम् । अवृणीत । अयम् ।
यजमानं । पचन् । पक्वतीं । पचन् । पुरोडाशान् ।
बद्धन् । अश्विबभ्यामित्यश्विभ्याम् । छागम् । सरस्वत्यै ।
मेघम् । इन्द्राय । ऋषभम् । सुन्वन् । अश्विबभ्यामित्यश्वि
भ्याम् । सरस्वत्यै । इन्द्राय । सुत्राम्णऽइतिसु त्राम्णे ।
सुरासोमानितिसुरा सोमान् ॥५५॥

सूपस्थाऽइतिसु 'उपस्थाः । अद्य । देवः ।
बनस्पतिः । अभवत् । अश्विबभ्यामित्यश्विभ्याम् ।
छागेन । सरस्वत्यै । मेघेण । इन्द्राय । ऋषभेण । अक्वषन् ।
तान् । मेदुस्तः । प्रति । पचता । अगृभीषत । अवीवृधन्त ।
पुरोडाशैः । अपुः । अश्विना । सरस्वती । इन्द्रः ।
सुत्रामेतिसु त्रामा । सुरासोमानितिसुरा सोमान् ॥५६॥

अग्निना । होत्रे । स्विष्टकृदितिस्विष्ट कृत् । अपचितिमित्यप चितिम् ॥५४॥

अग्निम् । अद्य । पक्वतीं । बद्धन् । अश्विभ्यामित्यश्विभ्याम् ।
सरस्वत्यै । सुन्वन् । अश्विभ्यामित्यश्विभ्याम् । सरस्वत्यै । सुत्राम्णऽइतिसु
त्राम्णे ॥५५॥

सूपस्थाऽइतिसु उपस्थाः । अद्य । बनस्पतिः । अश्विभ्यामित्यश्वि
भ्याम् । सरस्वत्यै । अक्षन् । मेदुस्तः । अश्विना । सुत्रामेतिसु त्रामा ॥५६॥

अयम् । यजमानं । इन्द्राय । इन्द्राय ॥५५॥

इन्द्राय । २ अवीवृधत् ॥५६॥

१. 'उपस्थाः' इति काशिकः पाठः ।

२. 'अवीवृधन्त' इत्येवं शुद्धः पाठोऽत्र द्रष्टव्यः ।

त्वाम् । अद्य । ऋषे । आर्षेय । ऋषीणाम् । नपात् ।
 अवृणीत । अयम् । यजमानं । बहुभ्यऽइतिबहु भ्यः ।
 आ । सङ्गतेभ्यऽइतिसम् गतेभ्यः । एषः । मे । देवेषु ।
 वसु । वारि । आ । यक्ष्यते । इति । ता । या । देवाः ।
 देव । दानानि । अहुः । तानि । अस्मै । आ । च ।
 शास्व । आ । च । गुरस्व । इषितः । च । होतः । अंसि ।
 भद्रवाच्यायेतिभद्र वाच्याय । प्रेषितऽइतिप्र इषितः ।
 मानुषः । सूक्तवाकायेतिसूक्त वाकाय । सूक्तेतिसु
 उक्ता । ब्रूहि ॥५७॥

॥ इति वाजसनेयिसंहितापदे एकविंशोऽध्यायः ॥

अण । बहुभ्यऽइतिबहु भ्यः । सङ्गतेभ्यऽइतिसम् गतेभ्यः ।
 यक्ष्यते । अस्मै । भद्रवाच्यायेतिभद्र वाच्याय । प्रेषितऽइतिप्र इषितः ।
 सूक्तवाकायेतिसूक्त वाकाय । सूक्तेतिसु उक्ता । ५७॥

आर्षेय । अयम् । यजमानं । यक्ष्यते । या । भद्रवाच्यायेतिभद्र
 वाच्याय । सूक्तवाकायेतिसूक्त वाकाय ॥५७॥

॥ इति श्रीवाजसनेयिसंहितापदे एकविंशतिमोऽध्यायः ॥

द्वाविंशोऽध्यायः

तेजः । असि । शुक्रम् । अमृतम् । आयुष्पाः ।
आयुर्दंपाऽइत्यायुर्दं पाः । आयुः । मे । पाहि ॥ आ ।
ददे ॥१॥

इमाम् । अगृभ्णन् । रश्नाम् । ऋतस्य । पूर्वै । आयुषि ।
विदथेषु । कड्या ॥ सा । नदं । अस्मिन् । सुते । आ ।
बभूव । ऋतस्य । सामन् । सरम् । आरपन्तीत्या रपन्ती ॥२॥

अभिधाऽइत्याभि धाः । असि । भुवनम् । सन्ता ।
धर्ता ॥ सः । त्वम् । अग्निम् । वैश्वानरम् । सप्रथसमितिम्
प्रथसम् । गच्छ । स्वाहाकृतऽइतिस्वाहा कृतं ॥३॥

स्वगेतिस्व गा । त्वा । देवेभ्यः । प्रजापतयऽइतिप्रजा
पतये । ब्रह्मन् । अश्वम् । भन्त्यामि । देवेभ्यः ।

शुक्रम् । आयुष्पाः । आयुर्दंपाऽइत्यायुर्दं पाः ॥१॥

अगृभ्णन् । कड्या । अस्मिन् । आरपन्तीत्या रपन्ती ॥२॥

अभिधाऽइत्याभि धाः । अग्निम् । वैश्वानरम् । सप्रथसमिति
प्रथसम् । गच्छ ॥३॥

देवेभ्यः । प्रजापतयऽइतिप्रजा पतये । ब्रह्मन् । अश्वम् । देवेभ्यः ।

आयुष्पाः । आयुर्दंपाऽइत्यायुर्दं पाः । आयुः ॥१॥

आयुषि ॥२॥

स्यन्ता ॥३॥

प्रजापतयऽइतिप्रजा पतये । प्रजापतयऽइतिप्रजा पतये । प्रजापतयः-

प्रजापतयऽइतिप्रजा पतये । तेन । राध्यासम् ॥ तम् ।
वधान । देवेभ्यः । प्रजापतयऽइतिप्रजा पतये । तेन ।
राधुहि ॥४॥

प्रजापतयऽइतिप्रजा पतये । त्वा । जुष्टम् । प्र ।
उक्कपामि । इन्द्राग्निभ्यामितीन्द्राग्नि भ्याम् । वायवे ।
विश्वेभ्यः । देवेभ्यः । सर्वेभ्यः । देवेभ्यः ॥ यः ।
अर्वन्तम् । जिघांशति । तम् । अभि । अमीति । वरुणः ॥
परः । मर्त्तः । परः । श्वा ॥५॥

अपाम् । मोदाय । सवित्त्वे । वायवे । विष्णवे । इन्द्राय ।
बृहस्पतये । मित्राय । वरुणाय ॥६॥

हिङ्कारायेतिहिम् काराय । हिङ्कृतायेतिहिम् कृताय ।
क्रन्दते । अवक्रन्दायेत्यव क्रन्दाय । प्रोथते । प्रप्रोथायेतिप्र
प्रोथाय । गन्धाय । घ्राताय । निविष्टायेतिनि विष्टाय ।

प्रजापतयऽइतिप्रजा पतये । राध्यासम् । देवेभ्यः । प्रजापतयऽइतिप्रजा पतये ।
राधुहि ॥४॥

प्रजापतयऽइतिप्रजा पतये । जुष्टम् । उक्कपामि । इन्द्राग्निभ्यामितीन्द्राग्नि
भ्याम् । विश्वेभ्यः । देवेभ्यः । सर्वेभ्यः । देवेभ्यः ॥५॥

सवित्त्वे । विष्णवे । बृहस्पतये । मित्राय ॥६॥

अवक्रन्दायेत्यव क्रन्दाय । प्रप्रोथायेतिप्र प्रोथाय । निविष्टायेतिनि विष्टाय ।

ऽइतिप्रजा पतये ॥४॥

प्रजापतयऽइतिप्रजा पतये । वायवे । यः ॥५॥

मोदाय । वायवे । इन्द्राय । बृहस्पतये । मित्राय । वरुणाय ॥६॥

हिङ्कारायेतिहिम् काराय । हिङ्कृतायेतिहिम् कृताय । अवक्रन्दाये-
त्यव क्रन्दाय । प्रप्रोथायेतिप्र प्रोथाय । गन्धाय । घ्राताय । निविष्टायेतिनि

उपविष्टायेत्युपं विष्टाय । सन्दितायेतिसम् दिताय । बलगते ।
 आसीनाय । शयानाय । स्वपते । जाग्रते । कूर्जते । प्रबुद्धायेतिप्र
 बुद्धाय । विजृम्भमाणायेतिवि जृम्भमाणाय । विवृत्तायेतिवि
 वृत्ताय । संहानायेतिसम् हानाय । उपस्थितायेत्युपं
 स्थिताय । आर्यनायेत्या अर्यनाय । प्रायणाय । प्रायनायेतिप्र
 अर्यनाय ॥७॥

सुते । धावते । उद्वायेत्युत् द्वावाय । उद्दुतायेत्युत्
 दुताय । शूकाराय । शूकृताय । निषण्णाय । निमन्नायेतिनि
 सन्नाय । उत्थिताय । जवाय । बलाय । विवर्त्तमानायेतिवि
 वर्त्तमानाय । विवृत्तायेतिवि वृत्ताय । विधून्वानायेतिवि
 'धून्वानाय' । विधूतायेतिवि धूताय । शुश्रूषमाणाय । शृण्वते ।

उपविष्टायेत्युपं विष्टाय । बलगते । जाग्रते । प्रबुद्धायेतिप्र बुद्धाय । उपस्थितायेत्युपं
 स्थिताय । आर्यनायेत्या अर्यनाय । प्रायनायेतिप्र अर्यनाय ॥७॥

उद्वायेत्युत् द्वावाय । उद्दुतायेत्युत् दुताय । उत्थिताय ।
 विधून्वानायेतिवि धून्वानाय । शृण्वते । ईक्षमाणाय । ईक्षिताय । वीक्षितायेतिवि

विष्टाय । उपविष्टायेत्युपं विष्टाय । सन्दितायेतिसम् दिताय । आसीनाय ।
 शयानाय । प्रबुद्धायेतिप्र बुद्धाय । विजृम्भमाणायेतिवि जृम्भमाणाय ।
 विवृत्तायेतिवि वृत्ताय । संहानायेतिसम् हानाय । उपस्थितायेत्युपं
 स्थिताय । आर्यनायेत्या अर्यनाय । प्रायणाय । प्रायनायेतिप्र अर्यनाय ॥७॥

सुते । उद्वायेत्युत् द्वावाय । उद्दुतायेत्युत् दुताय । शूकाराय ।
 शूकृताय । निषण्णाय । निमन्नायेतिनि सन्नाय । उत्थिताय । जवाय ।
 बलाय । विवर्त्तमानायेतिवि वर्त्तमानाय । विवृत्तायेतिवि वृत्ताय । विधू-
 न्वायायेतिवि धून्वानाय । विधूतायेतिवि धूताय । शुश्रूषमाणाय ।

ईक्ष्णुमाणाय । ईक्ष्णुताय । वीक्ष्णुतायेतिवि ईक्ष्णुताय ।
निमेषायेतिनि मेषाय । यत् । अत्ति । तस्मै । पिबति ।
मूत्रम् । करोति । कुर्वते । कृताय ॥८॥

हिरण्यपाणिमितिहिरण्य पाणिम् । उतर्यै । सवितारम् ।
उप । ह्ये ॥ स१ । चेत्ता । देवता । पदम् ॥९॥

देवस्य । चेततं । महीम् । प्र । सवितुः । हवामहे ॥
सुमतिमिति सु मतिम् । सत्यराधसमिति सत्य राधसम् ॥१०॥

सुष्टुतिम् । सुस्तुतिमिति सु स्तुतिम् । सुमतीवृधः ।
सुमतिवृधऽइति सुमति वृधः । रातिम् । सवितुः । ईमहे ॥
प्र । देवाय । मतीविदे । मतिविदऽइति मति विदे ॥११॥

ईक्षिताय । तस्मै । मूत्रम् ॥८॥

हिरण्यपाणिमितिहिरण्य पाणिम् ॥९॥

सत्यराधसमिति सत्य राधसम् ॥१०॥

सुष्टुतिम् । सुस्तुतिमिति सु स्तुतिम् ॥११॥

ईक्ष्माणाय । ईक्षिताय । वीक्षितायेतिवि ईक्षिताय । निमेषायेतिनि मेषाय ।
यत् । कृताय ॥८॥

१ उतर्यै । ह्ये ॥९॥

सुमतिवृधऽइति सुमति वृधः । देवाय । मती २ [विदे । मतिविदऽ
इति मति] विदे ॥११॥

१. इनः पूर्वस्या मन्त्रकण्डिकायाः पूर्व गतत्वान्नेह तत्पदानि पठ्यन्ते ।
अत इत आरभ्यैकस्याः कण्डिकासंख्याया भेदो जायते ।

२. लेखकप्रमादान्नष्टोऽयं पाठः ।

रातिम् । सत्पतिमिति सत् पतिम् । महे । सवितारम् ।
उप । ह्वये ॥ आसवमित्या सवम् । देववीतयऽइति देव
वीतये ॥१२॥

देवस्य । सवितुः । मतिम् । आसवमित्या सवम् ।
विश्वदेव्यमिति विश्व देव्यम् ॥ धिया । भगम् । मनामहे ॥१३॥

अग्निम् । स्तोमेन । बोधय । समिधानऽइतिसम्
'इधानः' । अमर्त्यम् ॥ हव्या । देवेषु । नदं । दधत् ॥१४॥

सः । हव्यवाडिति हव्य वाद् । अमर्त्यदं । उशिक् ।
दूतः । चनोहितऽइति चनः- हितदं ॥ अग्निः । धिया ।
सम् । ऋणवति ॥१५॥

अग्निम् । दूतम् । पुरः । दुधे । हव्यवाहुमिति हव्य
वाहम् । उप । ब्रुवे ॥ देवाम् । आ । सादयात् । इह ॥१६॥

सत्पतिमिति सत् पतिम् । आसवमित्या सवम् ॥१२॥

आसवमित्या सवम् । विश्वदेव्यमिति विश्व देव्यम् ॥१३॥

अग्निम् । हव्या ॥१४॥

हव्यवाडिति हव्य वाद् । अग्निः । ऋणवति ॥१५॥

अग्निम् । हव्यवाहुमिति हव्य वाहम् ॥१६॥

ह्वये । देववीतयऽइति देव वीतये ॥१२॥

विश्वदेव्यमिति विश्व देव्यम् । धिया ॥१३॥

बोधय ॥१४॥

हव्यवाडिति हव्य वाद् । धिया ॥१५॥

हव्यवाहुमिति हव्य वाहम् । २सादयात् ॥१६॥

१. 'इधानः' इति काशिकः पाठः ।

२. 'सादयात्' 'सादयात्' उभयत्र लेटि अट्-आट्निमित्तो भेदः
पाठान्तरकृत उत लेखकप्रमादज इति विचारार्हः । अन्यकोशेषु 'सादयात्' पाठः ।

अजीजनं । हि । पवमान । सूर्यम् । विधारइतिवि
धारे । शक्मना । पर्यः ॥ गोजीरयेतिगो जीरया ।
रहमाणं । पुरन्ध्येतिपुरम् ध्या ॥१७॥

विभूरितिभि भूः । मात्रा । प्रभूरितिप्र भूः ।
पित्रा । अश्वः । असि । हर्यः । अर्यः । मर्यः ।
अर्वा । सप्तिः । वृजी । वृषा । नृमणां । नृमनाइतिनृ
मणां ॥ ययुः । नाम । शिशुः । नाम । आदित्यानाम् ।
पत्वा । अनु । इहि । 'देवाः । आशापालाइत्याशा
पालां । एतम् । देवेभ्यः । अश्वम् । मेधाय । प्रोक्क्षित-
मितिप्र उक्क्षितम् । रक्क्षत । इह । रन्तिः । रमताम् ।
धृतिः । स्वधृतिरितिस्व धृतिं । स्वाहा ॥१८॥

कार्य । कस्मै । कृतमस्मै । आधिमित्या धिम् ।

शक्मना ॥१७॥

मात्रा । प्रभूरितिप्र भूः । पित्रा । अश्वः । अर्यः । सप्तिः ।
आदित्यानाम् । 'पत्वा । आशापालाइत्याशा पालां । देवेभ्यः । अश्वम् ।
प्रोक्षितमितिप्र उक्षितम् । रक्षत ॥१८॥

कस्मै । कृतमस्मै । आधिमित्या धिम् । आधीतायेत्या धीताय ।

सूर्यम् । विधारइतिवि धारे । पर्यः । गोजीरयेतिगो जीरया ॥१७॥
विभूरितिभि भूः । हर्यः । मर्यः । ययुः । 'पत्वा ।
मेधाग्र ॥१८॥

कार्य । आधीतायेत्या धीताय । प्रजापतग्रइतिप्रजा पतये ।

१. द्र० पूर्वत्र ३२२ पृष्ठे 'यवाः यवां'; ३२८ पृष्ठे 'विश्वाः-
विश्वां'; ३२५ पृष्ठे 'देवाः देवां' इत्यादिविषयकाष्टिप्पण्यः ।

२. 'मुम्बईमुद्रिते 'पत्वा' ककोशे च 'पत्वा' उभावप्यपपाठी ।

आधीतायेत्या धीताय । मनः । प्रजापतयऽइतिप्रजा
पतये । चित्तम् । विज्ज्ञातायेतिवि ज्ञाताय । अदित्यै ।
मह्यै । सुमृडीकायाऽइतिसु मृडीकायै । सरस्वत्यै ।
पावकायै । बृहत्यै । पूष्णे । प्रपथ्यायेतिप्र पथ्याय ।
नरन्धिषाय । त्वष्ट्रे । तुरीपाय । पुरुरूपायेतिपुरु रूपाय ।
विष्णवे । निभूयपायेतिनिभूय षाय । शिपिविष्टायेतिशिपि
विष्टाय ॥१९॥

आ । ब्रह्मन् । ब्राह्मणः । ब्रह्मवर्चसीतिब्रह्म
वर्चसी । जायताम् । आ । राष्ट्रे । राजन्यः । शूरः ।
इषव्यः । अतिव्याधीत्यति व्याधी । महारथऽइतिमहा

प्रजापतयऽइतिप्रजा पतये । विज्ज्ञातायेतिवि ज्ञाताय । अदित्यै । सरस्वत्यै ।
बृहत्यै । पूष्णे । प्रपथ्यायेतिप्र पथ्याय । त्वष्ट्रे । विष्णवे । शिपिविष्टायेतिशिपि
विष्टाय ॥१९॥

ब्रह्मन् । ब्राह्मणः । ब्रह्मवर्चसीतिब्रह्म वर्चसी । राष्ट्रे । राजन्यः ।
इषव्यः । अतिव्याधीत्यति व्याधी । दोग्धी । ससिः । जिष्णुः । रथेष्टाः ।

विज्ज्ञातायेतिवि ज्ञाताय । मह्यै । सुमृडीकायाऽइतिसु मृडीकायै । पावकायै ।
प्रपथ्यायेतिप्र पथ्याय । नरन्धिषाय । तुरीपाय । पुरुरूपायेतिपुरु रूपाय ।
निभूयपायेतिनिभूय षाय । शिपिविष्टायेतिशिपि विष्टाय ॥१९॥

३ ब्रह्मवर्चसीतिब्रह्म ४ वर्चसी । जायताम् । अतिव्याधीत्यति व्याधी ।

१. 'मृडीकायै' इति काशिकः पाठः ।

२. 'वर्चसी' इति काशिकः पाठः ।

३. इतः पूर्वस्या मन्त्रकण्डिकायाः पूर्वं गतत्वान्नेह तत्पदानि पठ्यन्ते ।
अत इत आरभ्य द्वयोः कण्डिकासंख्ययोर्भेदो द्रष्टव्यः ।

४. ककोशशैल्यनुसारं 'ब्रह्मवर्चसीतिब्रह्म वर्चसी' इति शुद्धः पाठो
ज्ञेयः ।

रथः । जायताम् । दोग्ध्री । धेनुः । बोढा । अनङ्घान् ।
 आशुः । सप्तिः । पुरन्धिरितिपुरम् धिहं । योषा ।
 जिष्णुः । रथेष्टाः । रथेस्थाऽइतिरथे स्थाः । सभेयः ।
 युवा । आ । अस्य । यजमानस्य । वीरः । जायताम् ।
 निकामेनिकामऽइतिनिकामे निकामे । नहं । पर्जन्यः ।
 वर्षतु । फलवत्यऽइतिफलं वत्यहं । नहं । ओषधयहं ।
 पच्यन्ताम् । योगक्वपेमऽइतियोग क्वपेमः । नहं ।
 कल्पताम् ॥२०॥

चक्षुषे । श्रोत्राय । वाचे । मनसे ॥२१॥

प्राच्यै । दिशे । अर्वाच्यै । दक्षिणायै । प्रतीच्यै ।
 उदीच्यै । उर्ध्वाच्यै । अर्वाच्यै । अर्वाच्यै ॥२२॥

अद्भ्यऽइत्यत् भ्यः । वाग्भ्यऽइतिवाहं भ्यः । उद्-
 काय । तिष्ठन्तीवभ्यहं । स्रवन्तीवभ्यहं । स्रन्दमानावभ्यहं ।
 रथेस्थाऽइतिरथे स्थाः । पर्जन्यः । फलवत्यऽइतिफलं वत्यहं । पच्यन्ताम् ।
 योगक्षेमऽइतियोग क्षेमः । कल्पताम् ॥२०॥

चक्षुषे । श्रोत्राय ॥२१॥

प्राच्यै । अर्वाच्यै । दक्षिणायै । प्रतीच्यै । उदीच्यै । अर्वाच्यै ।
 अर्वाच्यै ॥२२॥

अद्भ्यऽइत्यत् भ्यः । तिष्ठन्तीभ्यहं । स्रवन्तीभ्यहं । स्रन्दमानाभ्यहं ।
 जायताम् । योषा । सभेयः । युवा । यजमानस्य । जायताम् ।
 फलवत्यऽइतिफलं वत्यहं । ओषधयहं । योगक्षमेऽइतियोग क्षेमः ॥२०॥

श्रोत्राय ॥२१॥

दक्षिणायै । ऊर्ध्वाच्यै ॥२२॥

वाग्भ्यऽइतिवाहं भ्यः । उद्काय । धार्य्यभ्यः । अर्णवायै ।

कूप्याभ्यः । सूद्याभ्यः । धार्याभ्यः ॥ अर्णाय ।
समुद्राय । सरिराय ॥२३॥

वाताय । धूमाय । अभ्राय । मेधाय । विद्योतमानाये-
ति विद्योतमानाय । स्तनयते । अवस्फूर्जत इत्यव स्फूर्जते ।
वर्षते । अववर्षत इत्यव वर्षते । उग्रम् । शीघ्रम् । उद्गृ-
ह्णत इत्युत् 'गृह्णते । उद्गृहीतायेत्युत् गृहीताय । प्रुण्णते ।
शीकायते । पुष्पाभ्यः । ह्रादुनीभ्यः । नीहाराय ॥२४॥

इन्द्राय । पृथिव्यै । अन्तरिक्षाय । दिवे । दिग्भ्य-
इति दिक् भ्यः । आशाभ्यः । उड्यै । दिशे । अर्वाच्यै ॥२५॥

नक्षत्रेभ्यः । नक्षत्रिभ्यः । अहोरात्रेभ्यः ।
अर्द्धमासेभ्य इत्यर्द्ध मासेभ्यः । मासेभ्यः । ऋतुभ्य-

कूप्याभ्यः । सूद्याभ्यः । धार्याभ्यः । समुद्राय ॥२३॥

अभ्राय । विद्योतमानायेति विद्योतमानाय । अवस्फूर्जत इत्यव
स्फूर्जते । अववर्षत इत्यव वर्षते । उग्रम् । शीघ्रम् । उद्गृह्णत इत्युत् गृह्णते ।
उद्गृहीतायेत्युत् गृहीताय । प्रुण्णते । पुष्पाभ्यः । ह्रादुनीभ्यः ॥२४॥

पृथिव्यै । अन्तरिक्षाय । आशाभ्यः । अर्वाच्यै ॥२५॥

नक्षत्रेभ्यः । नक्षत्रिभ्यः । अहोरात्रेभ्यः । अर्द्धमासेभ्य इत्यर्द्ध

समुद्राय । सरिराय ॥२३॥

वाताय । धूमाय । अभ्राय । मेधाय । विद्योतमानायेति विद्योत-
मानाय । स्तनयते । अववर्षत इत्यव वर्षते । उद्गृहीतायेत्युत् गृहीताय ।
शीकायते । नीहाराय ॥२४॥

इन्द्राय । अन्तरिक्षाय ॥२५॥

नक्षत्रिभ्यः । ऋतुभ्य इत्युत् भ्यः । सम्बत्सुराय । चन्द्राय ।

१. 'गृह्णते' इति काशिकः पाठः ।

२. ककोणशैत्यनुसारम् 'वर्षते' इति युक्तः पाठः ।

३. अपपाठोऽयम् 'सम्बत्सुराय' इत्येवं शुद्धः पाठो ज्ञेयः ।

ऽइत्युतु भ्यः । आर्त्तवेभ्यः । सुव्वत्सराय । द्यावा-
पृथिवीभ्याम् । चन्द्राय । सूर्याय । रश्मिभ्यऽइतिरश्मि
भ्यः । वसुभ्यऽइतिवसु भ्यः । रुद्रेभ्यः । आदित्ये-
भ्यः । मरुद्भ्यऽइतिमरुत् भ्यः । विश्वेभ्यः । देवेभ्यः ।
मूलेभ्यः । शाखाभ्यः । वनस्पतिभ्यऽइतिवनस्पति
भ्यः । पुष्पेभ्यः । फलेभ्यः । ओषधीभ्यः । परिप्लवे-
भ्यऽइतिपरि प्लवेभ्यः । चराचरेभ्यः । सरीसृपे-
भ्यः ॥२३॥

अस्ये । वस्ये । विभुवऽइतिवि भुवे । विवस्वते ।
गुणश्रियऽइतिगुण श्रिये । गुणपतयऽइतिगुण पतये । अभि-
भुवऽइत्यभि भुवे । अधिपतयऽइत्यधि पतये । शूषाय ।
सःसर्पायेतिसम् सर्पाय । चन्द्राय । ज्योतिषे । मलिम्लु-

मायेभ्यः । मायेभ्यः । ऋतुभ्यऽइत्युतु भ्यः । आर्त्तवेभ्यः । सुव्वत्स-
राय । द्यावापृथिवीभ्याम् । रश्मिभ्यऽइतिरश्मि भ्यः । वसुभ्यऽइतिवसु
भ्यः । रुद्रेभ्यः । आदित्येभ्यः । मरुद्भ्यऽइतिमरुत् भ्यः । विश्वेभ्यः ।
देवेभ्यः । मूलेभ्यः । शाखाभ्यः । वनस्पतिभ्यऽइतिवनस्पति भ्यः ।
पुष्पेभ्यः । फलेभ्यः । ओषधीभ्यः । परिप्लवेभ्यऽइतिपरि प्लवेभ्यः ।
चराचरेभ्यः । सरीसृपेभ्यः ॥२४॥

गुणश्रियऽइतिगुण श्रिये । अभिभुवऽइत्यभि भुवे । अधिपतय-
ऽइत्यधि पतये । मलिम्लुचाय । व्यश्नुविनऽइतिश्नु विनै ॥२७॥

सूट्याय । वसुभ्यऽइतिवसु भ्यः । वनस्पतिभ्यऽइतिवनस्पति भ्यः ॥२६॥

विभुवऽइतिवि भुवे । गुणश्रियऽइतिगुण श्रिये । गुणपतयऽइतिगुण
पतये । अधिपतयऽइत्यधि पतये । शूषाय । सःसर्पायेतिसम् सर्पाय ।

१. इतः पूर्वस्या मन्त्रकण्डिकायास्त्रीण्यपुनरुक्तानि पदानि पदपाठे
पूर्वकण्डिकान्त एव पठितानीत्यत इत आरभ्य तिमृणां कण्डिकामंथ्यानां भेदो
जायते ।

चायं । दिवा । पतयते ॥ इषायं । ऊज्जयं ॥ स्वरितिस्वः ।
स्वाहा ॥ मूद्धने । व्यश्नुविनऽइतिवि 'अश्नुविने' ॥२७॥

प्राणः । अपानऽइत्यप आनः । व्यानऽइतिवि आनः ।
उदानऽइत्युत् आनः । समानऽइतिसम् आनः ॥२८॥

एकस्मै । द्वाभ्याम् । शताय । एकशतायेत्येक शताय ।
व्युष्ट्याऽइतिवि उष्ट्र्यै । स्वर्गायेतिस्वः गायं ॥२९॥

॥ इति वाजसनेयिसंहितापदे द्वाविंशोऽध्यायः ॥

अपानऽइत्यप आनः । उदानऽइत्युत् आनः ॥२८॥

एकस्मै । द्वाभ्याम् । एकशतायेत्येक शताय । व्युष्ट्याऽइतिवि उष्ट्र्यै ॥२९॥

चन्द्राय । मलिम्लुचाय । पतयते । इषाय । ऊज्जयं । व्यश्नुविनऽइतिवि
अश्नुविने ॥२७॥

२ व्यानऽइतिवि आनः ॥२८॥

शताय । एकशतायेत्येक शताय । व्युष्ट्याऽइतिवि उष्ट्र्यै ।
स्वर्गायेतिस्वः गायं ॥२९॥

॥ इति श्रीवाजसनेयिसंहितापदेन द्वाविंशतिमोऽध्यायः ॥



१. 'अश्नुविने' इति काशिकः पाठः ।

२. इतः पूर्वयोर्द्वयोर्मन्त्रकण्डिकयोः षडपुनरुक्तानि पदानि पदपाठे
२७ कण्डिकान्त एव पठितानि । अत इत आरभ्य पञ्चानां कण्डिकासंख्यानां
भेदो जायते ।

३. द्रष्टव्याऽत्र ३६६ पृष्ठस्था टिप्पणी २ ।

त्रयोविंशोऽध्यायः

प्रजापतयऽइतिप्रजा पतये । त्वा । जुष्टम् । गृह्णामि ।
सूर्य्यः । ते । महिमा ॥ य१ । ते । अहन् । सञ्चन्मरे ।
महिमा । सम्बभूवेतिसम् बभूव । वायौ । अन्तरिक्षकपे ।
दिवि । सूर्य्यै । तस्मै । ते । महिम्ने । प्रजापतयऽइतिप्रजा
पतये । स्वाहा । देवेभ्यः ॥ १॥

य१ । प्राणत१ । निमिषतऽइतिनि 'मिषत१ । महित्वेति-
महि त्वा । एकः । इत् । राजा । जगतं । बभूव ॥
य१ । ईशे । अस्य । द्विपदऽइतिद्वि पदः । चतुष्पदं ।
चतुःपदऽइतिचतुः पदं । चन्द्रमां । रात्रौ । पृथि-
व्याम् । अग्नौ । नक्षत्रेषु । चन्द्रमसि । देवेभ्यः ।
स्वाहा ॥ २॥

प्रजापतयऽइतिप्रजा पतये । जुष्टम् । गृह्णामि । सञ्चत्सरे । अन्तरिक्षे ।
तस्मै । महिम्ने । प्रजापतयऽइतिप्रजा पतये । देवेभ्यः ॥ १॥

महित्वेतिमहि त्वा । द्विपदऽइतिद्वि पदः । चतुष्पदं । रात्रौ ।
पृथिव्याम् । अग्नौ । नक्षत्रेषु । देवेभ्यः ॥ २॥

२ प्रजापतयऽइतिप्रजा पतये । सूर्य्यः । य१ । वायौ । सूर्य्यै ।
प्रजापतयऽइतिप्रजा पतये ॥ १॥

य१ । य१ ॥ २॥

१. 'मिषत१' इति काशिकः पाठः ।

२. इतः पूर्वस्या मन्त्रकण्डिकायाः पूर्वं गतत्वान्नेह तत्पदानि पठ्यन्ते ।
अतोऽत्रैकस्याः कण्डिकासंख्याया भेदः समजनि ।

युञ्जन्ति । ब्रह्मम् । अरुषम् । चरन्तम् । परि ।
तस्थुषः ॥ रोचन्ते । रोचना । दिवि ॥३॥

युञ्जन्ति । अस्य । काम्म्या । हरीऽइतिहरी । विपक्ष-
सेतिवि पक्षसा । रथे ॥ शोणा । धृष्णूऽइतिधृष्णू ।
नृबाहुसेतिनृ बाहसा ॥४॥

यत् । वातः ॥ अपः । अगनीगन् । प्रियाम् । इन्द्रस्य ।
तन्वम् ॥ एतम् । स्तोतः । अनेन । पथा । पुनः । अश्वम् ।
आ । वर्त्तयासि । नः ॥५॥

वसवः । त्वा । अञ्जन्तु ॥ लाजी३न् । शाची३न् ।
यव्ये । गव्ये । एतत् । अन्नम् । अत्त । देवाः । एतत् ।
अन्नम् । अद्धि । प्रजापतऽइतिप्रजा पते ॥६॥

ब्रह्मम् । तस्थुषः ॥३॥

काम्या । विपक्षसेतिवि पक्षसा । धृष्णूऽइतिधृष्णू ॥४॥

तन्वम् । अश्वम् ॥५॥

यव्ये । गव्ये । प्रजापतऽइतिप्रजा पते ॥६॥

^१युञ्जन्ति ॥३॥

युञ्जन्ति । विपक्षसेतिवि^२ पक्षसा । नृबाहुसेतिनृ बाहसा ॥४॥

यत् । प्रियाम् । वर्त्तयासि ॥५॥

^३लाजीन् । ^३शाचीन् । यव्ये । ^३प्रजापतऽइतिप्रजा पते ॥६॥

१. इतः पूर्वस्या मन्त्रकण्डिकायाः कानिचिद् अपुनरुक्तानि पदानि पूर्व-
कण्डिकान्त एव पठितानि, अत इत आरभ्य द्वयोः कण्डिकासंख्ययोर्भेदो द्रष्टव्यः ।

२. अपपाठोऽयम्, 'वि' इत्येवं कपाठसौत्यनुसारमपेक्षते ।

३. अपपाठा एते लेखकप्रमादजाः, अत्र 'लाजी३न्, शाची३न्,
प्रजापतऽइतिप्रजा पते' इत्येवं शुद्धाः पाठा द्रष्टव्याः ।

कः । स्वि॒त् । ए॒काकी । च॒रति । कः । ऊँऽइत्थूँ ।
स्वि॒त् । जा॒यते । पु॒नरि॒तिपुनः॑ ॥ किम् । स्वि॒त् । हि॒मस्य॑ ।
भे॒षजम् । किम् । ऊँऽइत्थूँ । आ॒वर्प॑न॒मित्या॒ व॒र्पनम् ।
म॒हत् ॥७॥

सूर्यः॑ । ए॒काकी । च॒रति । च॒न्द्रमा॑ । जा॒यते ।
पु॒नरि॒तिपुनः॑ ॥ अ॒ग्निः । हि॒मस्य॑ । भे॒षजम् । भूमिः॑ ।
आ॒वर्प॑न॒मित्या॒ व॒र्पनम् । म॒हत् ॥८॥

का । स्वि॒त् । आ॒सीत् । पूर्॒वचि॒त्तिरि॒तिपूर्॒व चि॒त्तिः ।
किम् । स्वि॒त् । आ॒सीत् । बृ॒हत् । व॒यः ॥ का । स्वि॒त् ।
आ॒सीत् । पि॒लिप्पि॒ला । का । स्वि॒त् । आ॒सीत् ।
पि॒शङ्गि॒ला ॥९॥

द्यौः । आ॒सीत् । पूर्॒वचि॒त्तिरि॒तिपूर्॒व चि॒त्तिः । अ॒श्वः ।
आ॒सीत् । बृ॒हत् । व॒यः ॥ अ॒विः । आ॒सीत् । पि॒लिप्पि॒ला ।
रा॒त्रिः । आ॒सीत् । पि॒शङ्गि॒ला ॥१०॥

ऊँऽइत्थूँ । ऊँऽइत्थूँ । आ॒वर्प॑न॒मित्या॒ व॒र्पनम् ॥७॥

अ॒ग्निः । आ॒वर्प॑न॒मित्या॒ व॒र्पनम् ॥८॥

अ॒श्वः । रा॒त्रिः ॥१०॥

जा॒यते । आ॒वर्प॑न॒मित्या॒ व॒र्पनम् ॥७॥

सूर्यः॑ । जा॒यते । आ॒वर्प॑न॒मित्या॒ व॒र्पनम् ॥८॥

व॒यः ॥९॥

व॒यः ॥१०॥

वायुः । त्वा । पचतैः । अवतु । असितग्रीवऽइत्यसित
ग्रीवः । छागैः । न्यग्रोधः । चमसैः । शल्मलिः ।
वृद्ध्या ॥ एषः । स्वः । रात्र्यः । वृषा । पङ्क्तिरितिपट्
भिः । चतुर्भिःरितिचतुः भिः । आ । इत् । अग्न ।
ब्रह्मा । अकृष्णः । च । नः । अवतु । नमः । अग्नये ॥ ११

संशितऽइतिसम् शितः । रश्मिना । रथः ।
संशितऽइतिसम् शितः । रश्मिना । हयः ॥ संशित-
ऽइतिसम् शितः । अप्सिस्वत्यप् सु । अप्सुजाऽइत्यप्सु
जाः । ब्रह्मा । सोमपुरोगवऽइतिसोम पुरोगवः ॥ १२ ॥

स्वयम् । वाजिन् । तन्वम् । कल्पयस्व । यजस्व ।
जुषस्व ॥ महिमा । ते । अन्येन । न । सन्नशेऽइतिसम् नशे १३

न । वै । ऊँऽइत्थूँ । एतत् । अग्नये । न । रिष्यसि ।
देवान् । इत् । एषि । पथिभिरितिपथि भिः । मुगेभिरितिमु

असितग्रीवऽइत्यसित ग्रीवः । न्यग्रोधः । शल्मलिः । रात्र्यः ।
पङ्क्तिरितिपट् भिः । ब्रह्मा । अकृष्णः । अग्नये ॥ ११ ॥

रश्मिना । रश्मिना । अप्सिस्वत्यप् सु । अप्सुजाऽइत्यप्सु जाः ।
ब्रह्मा ॥ १२ ॥

तन्वम् । कल्पयस्व । अन्येन ॥ १३ ॥

ऊँऽइत्थूँ । रिष्यसि । यत्र । यत्र । तत्र ॥ १४ ॥

वायुः । अग्नये ॥ ११ ॥

हयः ॥ १२ ॥

कल्पयस्व । यजस्व ॥ १३ ॥

वै । अग्नये । यत्र । यत्र । ययुः ॥ १४ ॥

१. ककोशे संहितावद् 'वै' इत्यस्य वकारो न गुरुर्भवति ।

गेभिः ॥ यत्त्र । आसते । सुकृतऽइति सु कृतः । यत्त्र ।
ते । वयुः । तत्त्र । त्वा । देवः । सविता । दधातु ॥१४॥

अग्निः । पशुः । आसीत् । तेन । अयजन्त । सः ।
एतम् । लोकम् । अजयत् । यस्मिन् । अग्निः । सः । ते ।
लोकः । भविष्यति । तम् । जेष्यसि । पिब । एताः ।
अपः ॥ वायुः । सूर्यः ॥१५॥

अम्बे । अम्बिके । अम्बालिके । न । मा । नयति ।
कं । चन ॥ ससस्ति । अश्वकः । सुभद्रिकामितिसु
भद्रिकाम् । काम्पीलवासिनीमितिकाम्पील वासिनीम् ॥१६॥

गुणानाम् । त्वा । गुणपतिमिति गुण पतिम् । हवामहे ।
प्रियाणाम् । प्रियपतिमिति प्रिय पतिम् । निधीनामिति नि
धीनाम् । निधिपतिमिति निधि पतिम् । वसोऽइति वसो ।
मम ॥ आ । अहम् । अजानि । गर्भधमिति गर्भ धम् ।
आ । त्वम् । अजासि । गर्भधमिति गर्भ धम् ॥१७॥

अग्निः । यस्मिन् । अग्निः । भविष्यति । जेष्यसि ॥१५॥

अश्वकः । सुभद्रिकामितिसु भद्रिकाम् ॥१६॥

प्रियपतिमिति प्रिय पतिम् ॥१७॥

अयजन्त । अजयत् । यस्मिन् । वायुः । सूर्यः ॥१५॥

नयति । काम्पीलवासिनीमितिकाम्पील वासिनीम् ॥१६॥

प्रियाणाम् । प्रियपतिमिति प्रिय पतिम् । वसोऽइति वसो ॥१७॥

तौ । उभौ । चतुरः । पदः । सम्प्रसारयवेतिसम्
प्रसारयाव । स्वर्गऽइतिस्वर्गं । गे । लोके । प्र । ऊर्णुवाथाम् ।
वृषा । वृजि । रेतोधाऽइतिरेतं । धाः । रेतः । दधातु ॥१८

उत्सक्कथ्याऽइत्युत् सक्कथ्याः । अव । गुदम् ।
धेहि । सम् । अजिम् । चारय । वृषन् ॥ यः । स्त्रीणाम् ।
जीवभोजनऽइतिजीव भोजनं ॥१९॥

यका । असकौ । शकुन्तिका । आहर्लक् । इति ।
वञ्चति ॥ आ । हन्ति । गभे । पसः । नि । गलगलीति ।
धारका ॥२०॥

यकः । असकौ । शकुन्तकः ॥ विवक्षतऽइवेतिविवक्षतं
इव । ते । मुखम् । अध्वर्योऽइत्यध्वर्यो । मा । नः । त्वम् ।
अभि । भाषथाः ॥२१॥

उत्सक्कथ्याऽइत्युत् सक्कथ्या ॥१९॥

गलगलीति ॥२०॥

अध्वर्योऽइत्यध्वर्यो ॥२१॥

सम्प्रसारयवेतिसम् प्रसारयाव । ^१वृषा ॥१८॥

^२उत्सक्कथ्याऽइत्युत् सक्कथ्याः । ^३अजिम् । चारय । ^४वृषन् । यः ॥१९॥

यका ॥२०॥

यकः । अध्वर्योऽइत्यध्वर्यो ॥२१॥

१. ककोशशैल्यनुसारम् ऋकारपरो वकारो न गुरुर्भवति तेन, 'वृषा'
इत्येव साधुः ।

२. पूर्वत्र ४५ पृष्ठस्था द्वितीया टिप्पणी द्रष्टव्या ।

३. अपपाठोऽयं लेखकप्रमादजः ।

४. ऋकारः शैल्यनुसारम् ऋकारपरो वकारो न गुरुर्भवत्यतः 'वृषन्'
इत्येव साधुः ।

माता । च । ते । पिता । च । ते । अग्रम् । वृक्षस्य ।
 रोहतं ॥ प्र । तिलाभि । इति । ते । पिता । गभे । मुष्टिम् ।
 अतःसयत् ॥२२॥

अग्रे । वृक्षस्य । क्रीडतं ॥ ब्रह्मन् । मा । त्वम् ।
 बुद्धं । बहु ॥२३॥

ऊर्ध्वम् । एनाम् । उत् । श्रापय । गिरौ । भारम् ।
 हरन्निवेतिहरन् इय ॥ अथ । अस्यै । मध्यम् । एधताम् ।
 शीति । वार्ते । पुनन्निवेतिपुनन् इय ॥२४॥

ऊर्ध्वम् । एनम् । उत् । श्रयतात् ॥ अथ । अस्य ।
 मध्यम् । एजतु ॥२५॥

यत् । अस्यां । अःहुभेद्याऽइत्यःहु भेद्यां । कृधु ।
 स्थूलम् । उपातसदित्युप अतसत् ॥ मुष्कौ । इत् । अस्यां ।
 एजतं । गोशफऽइतिगो शफे । शकुलाविवेतिशकुलौ
 इय ॥२६॥

अग्रम् । वृक्षस्य । मुष्टिम् ॥२२॥

अग्रे । वृक्षस्य । ब्रह्मन् ॥२३॥

मध्यम् ॥२४॥

मध्यम् ॥२५॥

अःहुभेद्याऽइत्यःहु भेद्यां । उपातसदित्युप अतसत् । मुष्कौ ॥२६॥

अतःसयत् ॥२२॥

श्रापय । अथ ॥२४॥

श्रयतात् ॥२५॥

यत् ॥२६॥

१. अन्यकोशेषु 'अथ' इत्येवं पाठः, उत्तरमन्त्रेऽस्मिन् कोशेऽपि 'अथ'
 इत्येव दृश्यते ।

यत् । देवासं । ललामगुमितिललाम गुम् । प्र ।
 विष्टीमिनम् । आविषुहं ॥ सक्कश्चा । देदिश्यते । नारी ।
 सत्त्यस्य । अक्किषभुवऽइत्त्यक्किष भुवं । सथा ॥२७॥

यत् । हरिणः । यवम् । अत्ति । न । पुष्टम् । पशु ।
 मन्यते ॥ शूद्रा । यत् । अर्यजारेत्यर्य जारा । न । पोषाय ।
 धनायति ॥२८॥

बहु । मन्यते ॥ शूद्रः । यत् । अर्ययै । जारः । न ।
 पोषम् । अनु । मन्यते ॥२९॥

दधिक्राव्णऽइतिदधि क्राव्णः । अकारिषम् । जिष्णोः ।
 अश्वस्य । वाजिनः ॥ सुरभि । नहं । मुखा । करत् । प्र ।
 नहं । आयूँषि । तारिषत् ॥३०॥

गायत्री । त्रिष्टुप् । त्रिस्तुबितित्त्रि स्तुप् । जगती ।

विष्टीमिनम् । सक्कश्चा । देदिश्यते । सत्त्यस्य । अक्षिभुवऽइत्त्यक्षि
 भुवं । ॥२७॥

पुष्टम् । मन्यते । शूद्रा । अर्यजारेत्यर्य जारा ॥२८॥

मन्यते । शूद्रः । मन्यते ॥२९॥

दधिक्राव्णऽइतिदधि क्राव्णः । जिष्णोः । अश्वस्य ॥३०॥

गायत्री । त्रिष्टुप् । त्रिस्तुबितित्त्रि स्तुप् । अनुष्टुप् । अनुस्तुबित्यनु

यत् । यथा ॥२७॥

यत् । यवम् । यत् । अर्यजारेत्यर्य जारा । पोषाय । धनायति ॥२८॥

यत् । अर्ययै ॥२९॥

आयूँषि ॥३०॥

गायत्री । उष्णीहा ॥३१॥

अनुष्टुप् । अनुस्तुबिच्यनु स्तुप् । पङ्क्त्या । सह ॥ बृहती ।
उष्णिहा । कुक्कुप् । सूचीभिः । शुम्भ्यन्तु । त्वा ॥ ३१ ॥

द्विपदाऽइतिद्वि पदाहं । या३ । चतुष्पदाहं । चतुःपदा-
ऽइतिचतुः पदाहं । त्रिपदाऽइतित्रि पदाहं । या३ । च ।
षट्पदाऽइतिषट् पदाहं ॥ विच्छन्दाऽइतिवि छन्दाहं । या३ ।
च । सच्छन्दाऽइतिस छन्दाहं ॥ ३२ ॥

महानाम्भ्यऽइतिमहा नाम्भ्यहं । रेवत्यः । विश्वाः ।
आशाहं । प्रभूर्वरीरितिप्र भूर्वरीहं ॥ मैधीहं । विद्युतऽइतिवि
द्युतः । वाचः ॥ ३३ ॥

नार्यः । ते । पत्न्यः । लोम । वि । चिन्वन्तु ।
मनीषया ॥ देवानाम् । पत्न्यः । दिशः ॥ ३४ ॥

स्तुप् । पङ्क्त्या । उष्णिहा । शुम्भ्यन्तु ॥ ३१ ॥

द्विपदाऽइतिद्वि पदाहं । चतुष्पदाहं । त्रिपदाऽइतित्रि पदाहं ।
षट्पदाऽइतिषट् पदाहं । विच्छन्दाऽइतिवि छन्दाहं । सच्छन्दाऽइतिस छन्दाहं ॥ ३२ ॥

महानाम्भ्यऽइतिमहा नाम्भ्यहं । रेवत्यः । विश्वाः । प्रभूर्वरीरितिप्र
भूर्वरीहं । विद्युतऽइतिवि द्युतः ॥ ३३ ॥

पत्न्यः । चिन्वन्तु । पत्न्यः ॥ ३४ ॥

य्या१ । २या१ । विच्छन्दाऽइतिवि^३ छन्दाहं । य्या१ ॥ ३२ ॥

विद्युतऽइतिवि^४ द्युतः ॥ ३३ ॥

नार्यः । मनीषया ॥ ३४ ॥

१. पूर्वत्रास्मिन् पाठे 'विश्वाहं' इत्येवं विसर्गस्य चिह्नं प्रयुक्तम् । द्र०
पृष्ठ ३२८ ।

२. 'य्या१' इत्येवं पाठः साधुर्ज्ञेयः ।

३. ककोशशैल्यनुसारमिह 'वि' इत्येवं पाठो युक्तः ।

४. ककोशशैल्यनुसारमिह 'वि' इत्येवं शुद्धः पाठो द्रष्टव्यः ।

रजता॑ । हरिणी॑ । सीसा॑ । युजः॑ । युज्यन्ते ।
कर्मभिरिति॑ कर्म भि॑ ॥ अश्वस्य । वाजिनः॑ । त्वचि॑ ।
सिमा॑ । शम्भ्यन्तु । शम्भ्यन्ती॑ ॥ ३१ ॥

क॑ । त्वा । आ । छ्यति॑ । क॑ । त्वा । वि ।
शास्ति॑ । क॑ । ते । गात्राणि । शम्भ्यति॑ ॥ क॑ ।
ऊँऽइत्थूँ । ते । शमिता । कवि॑ ॥ ३६ ॥

ऋतवः॑ । ते । ऋतुथेत्थु॑ था । पर्व । शमितारः॑ ।
वि । शासतु॑ ॥ सव्वत्सरस्य॑ । तेजसा । शमीभिः॑ ।
शम्भ्यन्तु । त्वा ॥ ३७ ॥

अर्द्धमासाऽइत्थर्द्ध मासा॑ । परूँषि । ते । मासा॑ ।

युज्यन्ते । अश्वस्य । शम्भ्यन्तु । शम्भ्यन्ती॑ ॥ ३५ ॥

शास्ति॑ । गात्राणि । शम्भ्यति॑ । ऊँऽइत्थूँ ॥ ३६ ॥

ऋतुथेत्थु॑ था । सव्वत्सरस्य॑ । शम्भ्यन्तु ॥ ३७ ॥

अर्द्धमासाऽइत्थर्द्ध मासा॑ । शम्भ्यन्त॑ । अहोरात्राणि । विलिङ्गमिति॑ वि

^१युजः॑ । युज्यन्ते ॥ ३५ ॥

छ्यतु॑ ॥ ३६ ॥

ऋतुथेत्थु॑ था ॥ ३७ ॥

१. ककोशशैल्यनुसारं 'युजः॑' इति शुद्धः पाठो ज्ञेयः ।

२. अपपाठोऽयं प्रतीयते । उत्तरत्रास्मिन्नेव मन्त्रे 'वि । शास्ति' पाठ-
हेतोः । 'दैव्या०' (३६ ककोशे ४२) मन्त्रे उभयत्र 'छ्यन्तु' 'शासतु'
समानपुरुषप्रयोगाच्च ।

आ । छयन्तु । शम्भ्यन्तं ॥ अहोरात्राणि । मरुतः ।
बिलिष्टमिति वि लिष्टम् । सूदयन्तु । ते ॥ ३८ ॥

दैव्याः । अध्वर्यवः । त्वा । आ । छयन्तु । वि ।
च । शासतु ॥ गात्राणि । पर्वशङ्तिपर्व शः । ते । सिमां ।
कृण्वन्तु । शम्भ्यन्तीं ॥ ३९ ॥

द्यौः । ते । पृथिवी । अन्तरिक्षम् । वायुः ।
छिद्रम् । पृणातु । ते ॥ सूर्यः । ते । नक्षत्रैः । सह ।
लोकम् । कृणोतु । साधुयेतिसाधु या ॥ ४० ॥

शम् । ते । परेभ्यः । गात्रेभ्यः । शम् । अस्तु ।
अवेभ्यः ॥ शम् । अस्थभ्यः इत्यस्थ भ्यः । मज्जभ्य-
ऽइति मज्ज भ्यः । शम् । ऊँ इत्यूँ । अस्तु । तन्त्रैः ।
तव ॥ ४१ ॥

लिष्टम् ॥ ३८ ॥

दैव्याः । अध्वर्यवः । गात्राणि । कृण्वन्तु । शम्भ्यन्तीं ॥ ३९ ॥

अन्तरिक्षम् । छिद्रम् । नक्षत्रैः ॥ ४० ॥

परेभ्यः । गात्रेभ्यः । अस्तु । अवेभ्यः । अस्थभ्यः इत्यस्थ भ्यः ।
मज्जभ्यः इति मज्ज भ्यः । ऊँ इत्यूँ । अस्तु । तन्त्रैः ॥ ४१ ॥

बिलिष्टमिति वि लिष्टम् । सूदयन्तु ॥ ३८ ॥

अध्वर्यवः ॥ ३९ ॥

वायुः । सूर्यः । साधुयेतिसाधु २४या ॥ ४० ॥

१. ककोशशैल्यनुसारं 'बि' इत्येवं पाठेन भाव्यम् ।

२. ककोशशैल्यनुसारं 'सा' इति पाठेन भाव्यम् ।

किम् । खित् । सूर्यसममितिसूर्य समम् । ज्योतिः ।
किम् । समुद्रसममितिसमुद्र समम् । सरः ॥ किम् । खित् ।
पृथिव्यै । वर्षीयत् । कस्य । मात्रा । न । विद्यते ॥४२॥

ब्रह्म । सूर्यसममितिसूर्य समम् । ज्योतिः । द्यौः ।
समुद्रसममितिसमुद्र समम् । सरः ॥ इन्द्रः । पृथिव्यै ।
वर्षीयान् । गोः । तु । मात्रा । न । विद्यते ॥४३॥

पृच्छामि । त्वा । चितये । देवसखेतिदेव सख ।
यदि । त्वम् । अत्र । मनसा । जगन्थ ॥ येषु । विष्णुः ।
त्रिषु । पदेषु । एष्टइत्या इष्टत् । तेषु । विश्वम् ।
भुवनम् । आ । विवेशा ॥४४॥

अपि । तेषु । त्रिषु । पदेषु । अस्मि । येषु ।
विश्वम् । भुवनम् । आविवेशेत्या विवेश ॥ सद्यः । परि ।

समुद्रसममितिसमुद्र समम् । पृथिव्यै । मात्रा । विद्यते ॥४३॥
ब्रह्म । समुद्रसममितिसमुद्र समम् । पृथिव्यै । मात्रा । विद्यते ॥४३॥
पृच्छामि । अत्र । विष्णुः । एष्टइत्या इष्टत् । विश्वम् ॥४४॥
अस्मि । विश्वम् । आविवेशेत्या विवेश । सद्यः । पृष्ठम् ॥४५॥

^१सूर्यसममितिसूर्य समम् । वर्षीयत् ॥४२॥

सूर्यसममितिसूर्य समम् । वर्षीयान् ॥४३॥

चितये । यदि । येषु । ^२विवेशा ॥४४॥

येषु । आविवेशेत्या विवेश ॥४५॥

१. इतः पूर्वयोर्द्वयोः कण्डिकयोः पूर्व गतत्वान्नेह तत्पदानि पठ्यन्ते ।
अत इत आरभ्य पञ्चानां कण्डिकासंख्यानां भेदो ज्ञेयः ।

२. अपपाठोऽयम्, 'विवेशा' इत्येवं शुद्धः पाठो ज्ञेयः । अस्मिन्
कोश इत उत्तरमुत्तरमन्त्रस्य 'अपि । तेषु' इति द्वे पदे पठ्यते, उत्तरमन्त्रेऽपि ।
तदन्ययोरिह पाठस्य प्रयोजनं चिन्त्यम् ।

ए॒मि । पृ॒थि॒वीम् । उ॒त । द्याम् । ए॒कै॒न । अ॒ङ्गे॒न । दि॒वः॑ ।
अ॒स्य । पृ॒ष्ठम् ॥४५॥

के॒षु । अ॒न्तरि॒च्यन्तः॑ । पु॒रुष॑ः । आ । वि॒वेशु॑ । का॒नि ।
अ॒न्तरि॒च्यन्तः॑ । पु॒रुषे॑ । अ॒र्पि॒तानि॑ ॥ ए॒तत् । ब्र॒ह्म॒मन् ।
उ॒प । बृ॒ल्ल॒हाम॒सि । त्वा । किम् । स्वि॒त् । न॒ः । प्र॒ति ।
बो॒चा॒सि । अ॒त्र ॥४६॥

प॒ञ्चस्वि॒तिप॒ञ्च सु॑ । अ॒न्तरि॒च्यन्तः॑ । पु॒रुष॑ः । आ ।
वि॒वेश । ता॒नि । अ॒न्तरि॒च्यन्तः॑ । पु॒रुषे॑ । अ॒र्पि॒तानि॑ ॥
ए॒तत् । त्वा । अ॒त्र । प्र॒तिम॒न्वान॑ऽइति॒प्रति॑ 'म॒न्वानः॑ ।
अ॒स्मि । न । मा॒यया॑ । भ॒व॒सि । उ॒त्तर॑ऽइत्यु॒त्तरं॑ ।
मत् ॥४७॥

का । ई॒म् । अ॒रे । पि॒शङ्गि॒ला । का । ई॒म् । कु॒रु-
पि॒शङ्गि॒लेति॑कुरु॒ २पि॒शङ्गि॒ला ॥ कः॑ । ई॒म् । आ॒स्क॒न्दमि॒त्या
स्क॒न्दम् । अ॒र्प॒ति । कः॑ । ई॒म् । प॒न्थाम् । वि । स॒र्प॒ति ॥४८॥

अ॒न्तरि॒च्यन्तः॑ । अ॒न्तरि॒च्यन्तः॑ । ब्र॒ह्मन् । बृ॒ल्ल॒हाम॒सि । अ॒त्र ॥४६॥

अ॒न्तरि॒च्यन्तः॑ । अ॒न्तरि॒च्यन्तः॑ । अ॒त्र । प्र॒तिम॒न्वान॑ऽइति॒प्रति॑ म॒न्वानः॑ ।
अ॒स्मि । उ॒त्तर॑ऽइत्यु॒त्तरं॑ ॥४७॥

आ॒स्क॒न्दमि॒त्या स्क॒न्दम् ॥४८॥

मा॒यया॑ ॥४७॥

३का । ई॒म् ॥४८॥

१. 'म॒न्वानं' इति काशिकः पाठः ।

२. 'पि॒शङ्गि॒ला' इति काशिकः पाठः ।

३. इतः पूर्वयोर्द्वयोः कण्ठकयोः पूर्वं गतत्वादिह तत्पदानि न पठ्यन्ते ।

अत इत आरभ्य सप्तानां कण्ठिकासंख्यानां भेदो ज्ञेयः ।

अजा । अरे । पिशङ्गिला । श्वावित् । श्वविदितिश्च
वित् । कुरुपिशङ्गिलेति कुरु ^१पिशङ्गिला ॥ शशः । आस्कन्द-
मित्या स्कन्दम् । अर्षति । अहिः । पन्थाम् । वि ।
सर्पति ॥४९॥

कति । अस्य । विष्टाः । विस्थाऽइतिवि स्थाः ।
कति । अक्क्षराणि । कति । होमादं । कतिधा । समिद्ध-
ऽइतिसम् इद्धदं ॥ यज्जस्य । त्वा । विदथा । पृच्छम् ।
अत्र । कति । होतारदं । ऋतुशऽइत्यृतु शः । यजन्ति ॥५०॥

षट् । अस्य । विष्टाः । विस्थाऽइतिवि स्थाः । शतम् ।
अक्क्षराणि । अशीतिः । होमादं । समिथऽइतिसम् इधः ।
ह । तिस्रः ॥ यज्जस्य । ते । विदथा । प्र । ब्रवीमि ।
सप्त । होतारदं । ऋतुशऽइत्यृतु शः । यजन्ति ॥५१॥

कः । अस्य । वेद । भुवनस्य । नाभिम् । कः ।
द्यावापृथिवीऽइतिद्यावापृथिवी । अन्तरिक्षम् ॥ कः ।

श्वविदितिश्च वित् । आस्कन्दमित्या स्कन्दम् ॥४९॥

विष्टाः । विस्थाऽइतिवि स्थाः । अक्षराणि । समिद्धऽइतिसम् इद्धदं ।
यज्जस्य । पृच्छम् । अत्र । ऋतुशऽइत्यृतु शः ॥५०॥

विष्टाः । विस्थाऽइतिवि स्थाः । अक्षराणि । यज्जस्य । सप्त । ऋतुश-
ऽइत्यृतु शः ॥५१॥

द्यावापृथिवीऽइतिद्यावापृथिवी । अन्तरिक्षम् । जनित्रम् ॥५२॥

विस्थाऽइतिवि स्थाः । यज्जस्य । ऋतुशऽइत्यृतु शः । यजन्ति ॥५०॥

विस्थाऽइतिवि स्थाः । यज्जस्य । ऋतुशऽइत्यृतु शः । यजन्ति ॥५१॥

१. 'पिशङ्गिला' इति काशिकः पाठः ।

सूर्यस्य । वेद । बृहत् । जनित्रम् । कः । वेद । चन्द्रमसम् ।
यतो जाऽइति यतः जाः ॥५२॥

वेद । अहम् । अस्य । भुवनस्य । नाभिम् । वेद ।
द्यावापृथिवीऽइति द्यावापृथिवी । अन्तरिक्षम् ॥ वेद ।
सूर्यस्य । बृहत् । जनित्रम् । अथोऽइत्यथो । वेद । चन्द्रम-
सम् । यतो जाऽइति यतः जाः ॥५३॥

पृच्छामि । त्वा । परम् । अन्तम् । पृथिव्याः ।
पृच्छामि । यत्र । भुवनस्य । नाभिः ॥ पृच्छामि । त्वा ।
वृष्णाः । अश्वस्य । रेतः । पृच्छामि । वाचः । परम् ।
व्योमेति वि ओम् ॥५४॥

इयम् । वेदिः । परः । अन्तः । पृथिव्याः ।
अयम् । यज्जः । भुवनस्य । नाभिः ॥ अयम् । सोमः ।

द्यावापृथिवीऽइति द्यावापृथिवी । अन्तरिक्षम् । जनित्रम् । अथो-
ऽइत्यथो ॥५३॥

पृच्छामि । पृथिव्याः । पृच्छामि । यत्र । पृच्छामि । वृष्णाः । अश्वस्य ।
पृच्छामि ॥५४॥

पृथिव्याः । यज्जः । वृष्णाः । अश्वस्य । ब्रह्मा ॥५५॥

सूर्यस्य । यतो जाऽइति यतः^१ जाः ॥५२॥

सूर्यस्य । यतो जाऽइति यतः^१ जाः ॥५३॥

यत्र । व्योमेति वि ओम् ॥५४॥

इयम् । ^२अयम् । यज्जः । ^२अयम् । ^२अयम् । व्योमेति वि^३

१. कपाठशैल्यनुसारमिह 'यतः' इत्येवं लेखनं भाव्यम् ।

२. सर्वानुदात्तरूपोऽपपाठोऽयम् ।

३. ककोशशैल्यनुसारमिह 'वि' इत्येवं लेखनं भाव्यम् ।

वृष्णः । अश्वस्य । रेतः । ब्रह्मा । अयम् । वाचः ।
परमम् । इथोमेतिवि औम ॥५५॥

सुभूरितिमु भूः । स्वयम्भूरितिस्वयम् भूः । प्रथमः ।
अन्तः । महति । अर्णवे ॥ दुधे । ह । गर्भम् । ऋत्विग्यम् ।
यतः । जातः । प्रजापतिरितिप्रजा पतिः ॥५६॥

होता । यक्षत् । प्रजापतिमितिप्रजा पतिम् ।
सोमस्य । महिम्नः ॥ जुषताम् । पिबतु । सोमम् । होतः ।
यज ॥५७॥

॥ इति वाजसनेयिसंहितापदे त्रयोविंशोऽध्यायः ॥

गर्भम् । ऋत्विग्यम् । प्रजापतिरितिप्रजा पतिः ॥५६॥

यक्षत् । प्रजापतिमितिप्रजा पतिम् । महिम्नः ॥५७॥

औम् ॥५५॥

स्वयम्भूरितिस्वयम् भूः । ऋत्विग्यम् । यतः ॥५६॥

युक्षत् । पिबतु^१ । यज^२ ॥५७॥

॥ इति श्रीवाजसनेयिसंहितायां पदेन त्रयोविंशोऽध्यायः ॥



१. अपपाठोऽयम् । 'पिबतु' इति शुद्धः पाठो ज्ञेयः ।

२. इत उत्तरस्याः कण्डिकायाः पूर्व गतत्वान्नेह तत्पदानि पठ्यन्ते ।
ककोशेऽस्याः कण्डिकायाः पदानि पठ्यन्ते, परन्तु तेषां पदच्छेदः स्वराङ्कनं च
प्रायेणानुद्ध उपलभ्यते ।

चतुविंशोऽध्यायः

अश्वः । तूपरः । गोमृगऽइतिगो मृगः । ते ।
 प्राजापत्याऽइतिप्राजा पत्याः । कृष्णग्रीवऽइतिकृष्ण ग्रीवः ।
 आग्नेयः । रराटे । पुरस्तात् । सारस्वती । मेपी । अधस्तात् ।
 हन्वोऽ । आश्विनौ । अधोरात्रावित्यधः । रामौ । बाह्वोः ।
 सौमपौष्णः । श्यामः । नाभ्याम् । सौर्यश्यामौ । श्वेतः ।
 च । कृष्णः । च । पार्श्वयोः । त्वाष्ट्रौ । लोमशसंक्कथा-
 वितिलोमश संक्कथौ । संक्कथोः । वायव्यः । श्वेतः ।
 पुच्छे । इन्द्राय । स्वपस्यायेतिसु 'अपस्याय । वेहत् ।
 वैष्णवः । वामनः ॥ १ ॥

रोहितः । धूम्ररोहितऽइतिधूम्र रोहितः । कर्कन्धु-
 रोहितऽइतिकर्कन्धु रोहितः । ते । सौम्याः । वभ्रुः ।

अश्वः । प्राजापत्याऽइतिप्राजा पत्याः । कृष्णग्रीवऽइतिकृष्ण ग्रीवः ।
 आग्नेयः । पुरस्तात् । अधस्तात् । हन्वोऽ । आश्विनौ । अधोरात्रावित्यधः ।
 रामौ । बाह्वोः । सौमपौष्णः । नाभ्याम् । कृष्णः । पार्श्वयोः । त्वाष्ट्रौ ।
 लोमशसंक्कथावितिलोमश संक्कथौ । संक्कथोः । वायव्यः । पुच्छे । वैष्णवः ॥ १ ॥

धूम्ररोहितऽइतिधूम्र रोहितः । सौम्याः । वभ्रुः । अरुणवभ्रुरित्यरुण

आग्नेयः । सौर्यश्यामौ । पार्श्वयोः । वायव्यः । इन्द्राय ।
 स्वपस्यायेतिसु अपस्याय ॥ १ ॥

अरुणबन्धुरित्यरुण बन्धुः । शुक्बन्धुरिति शुक् बन्धुः ।
ते । वारुणाः । शितिरन्ध्रऽइति शिति रन्ध्रः । अन्यतः शिति-
रन्ध्रऽइत्यन्यतः शितिरन्ध्रः । समन्तशितिरन्ध्रऽइति समन्त
शितिरन्ध्रः । ते । सावित्राः । शितिबाहुरिति शिति बाहुः ।
अन्यतः शितिबाहुरित्यन्यतः शितिबाहुः । समन्तशिति-
बाहुरितिसमन्त शितिबाहुः । ते । बार्हस्पत्याः । पृषती ।
क्षुद्रपृषतीति कक्षुद्र पृषती । स्थूलपृषतीति स्थूल पृषती । ताः ।
मैत्रावरुण्यः ॥२॥

शुद्धवालऽइति शुद्ध बालः । सर्वशुद्धवालऽइति सर्व
शुद्धवालः । मणिवालऽइति मणि बालः । ते । आश्विनाः ।
इयेतः । इयेताक्षऽइति इयेत अक्षः । अरुणः । ते ।
रुद्राय । पशुपतयऽइति पशु पतये । कर्णाः । यामाः ।
अवल्लिप्ताऽइत्येव लिप्ताः । रौद्राः । नभोरूपाऽइति नभः-
रूपाः । पाञ्चन्याः ॥३॥

पृश्निः । तिरश्चीनपृश्निरिति तिरश्चीन पृश्निः ।

बन्धुः । शुक्बन्धुरिति शुक् बन्धुः । अन्यतः शितिरन्ध्रऽइत्यन्यतः शिति-
रन्ध्रः । सावित्राः । अन्यतः शितिबाहुरित्यन्यतः शितिबाहुः । बार्ह-
स्पत्याः । क्षुद्रपृषतीति क्षुद्र पृषती । स्थूलपृषतीति स्थूल पृषती । मैत्रावरुण्यः ॥२॥

शुद्धवालऽइति शुद्ध बालः । सर्वशुद्धवालऽइति सर्व शुद्धवालः ।
आश्विनाः । इयेताक्षऽइति इयेत अक्षः । रुद्राय । अवलिप्ताऽइत्येव लिप्ताः ।
रौद्राः । पाञ्चन्याः ॥३॥

पृश्निः । तिरश्चीनपृश्निरिति तिरश्चीन पृश्निः । ऊर्ध्वपृश्निरित्यूर्ध्व

शुद्धवालऽइति शुद्ध बालः । मणिवालऽइति मणि बालः । रुद्राय ।
पशुपतयऽइति पशु पतये । यामाः ॥३॥

ऊर्ध्वपृश्निरित्यूर्ध्व पृश्निहं । ते । मारुताः । फल्गूः ।
लोहितोष्णीतिलोहित ऊष्णी । पलक्वषी । ताः । सार-
स्वत्यः । प्लीहाकर्णः । प्लीहकर्णऽइतिप्लीह कर्णः ।
शुण्ठाकर्णः । शुण्ठकर्णऽइतिशुण्ठ कर्णः । अर्ध्या-
लोहकर्णऽइत्यर्ध्यालोह कर्णः । ते । त्वाष्ट्राः । कृष्णग्रीव-
ऽइतिकृष्ण ग्रीवहं । शितिकक्वपऽइतिशिति कक्वपः ।
अञ्जिमक्वथऽइत्यञ्जि सक्वथः । ते । ऐन्द्राग्नाः । कृष्णा-
ञ्जिरितिकृष्ण अञ्जिहं । अल्पाञ्जिरित्यल्प अञ्जिहं ।
महाञ्जिरितिमहा अञ्जिहं । ते । उपस्याः ॥४॥

शिल्पाः । वैश्वदेव्युऽइतिवैश्व देव्यः । रोहिण्यहं ।
व्यव्युऽइतित्रि अव्यहं । वाचे । अविज्जाताऽइत्यवि
ज्ञाताहं । अदित्यै । सरूपाऽइतिस रूपाहं । धात्रे ।
वृत्सुतर्ध्वः । देवानाम् । पत्नीभ्यहं ॥५॥

पृश्निहं । फल्गूः । पलक्षी । सारस्वत्यः । प्लीहकर्णऽइतिप्लीह कर्णः ।
शुण्ठाकर्णः । शुण्ठकर्णऽइतिशुण्ठ कर्णः । अर्ध्यालोहकर्णऽइत्यर्ध्यालोह
कर्णः । त्वाष्ट्राः । कृष्णग्रीवऽइतिकृष्ण ग्रीवहं । शितिकक्वऽइतिशिति
कक्वः । अञ्जिमक्वथऽइत्यञ्जि सक्वथः । ऐन्द्राग्नाः । कृष्णाञ्जिरितिकृष्ण
अञ्जिहं । अल्पाञ्जिरित्यल्प अञ्जिहं । महाञ्जिरितिमहा अञ्जिहं ॥४॥

शिल्पाः । वैश्वदेव्युऽइतिवैश्व देव्यः । रोहिण्यहं । व्यव्युऽइतित्रि
अव्यहं । अविज्जाताऽइत्यवि ज्ञाताहं । अदित्यै । धात्रे । वृत्सुतर्ध्वः ।
पत्नीभ्यहं ॥५॥

वैश्वदेव्युऽइतिवैश्व देव्यः । व्यव्युऽइतित्रि अव्यहं ।
वृत्सुतर्ध्वः ॥५॥

कृष्णग्रीवाऽइतिकृष्ण ग्रीवाहं । आग्नेयाः । शिति-
ब्रवऽइतिशिति भ्रवः । वसूनाम् । रोहिताहं । रुद्राणाम् ।
श्वेताः । अवरोकिणऽइत्यव रोकिणः । आदित्यानाम् ।
नभोरूपाऽइतिनभः । रूपाहं । पाज्जन्त्याः ॥६॥

उन्नतऽइत्युत् नतः । ऋषभः । वामनः । ते ।
ऐन्द्रावैष्णवाः । उन्नतऽइत्युत् नतः । शितिबाहुरितिशिति
बाहुः । शितिपृष्ठऽइतिशिति पृष्ठः । ते । ऐन्द्राबार्ह-
स्पत्याः । शुकूरूपाऽइतिशुक रूपाहं । वाजिनाः ।
कल्मषाहं । आग्निमारुताऽइत्याग्नि मारुताः । इयामाः ।
पौष्णाः ॥७॥

एताहं । ऐन्द्राग्नाः । द्विरूपाऽइतिद्वि रूपाः । अग्नी-
षोमीयाहं । वामनाः । अनङ्गाहः । आग्नावैष्णवाः ।
वृशाः । मैत्रावरुण्यः । अन्यतऽएन्यऽइत्यन्यतः एन्यहं ।
मैत्र्यः ॥८॥

कृष्णग्रीवाऽइतिकृष्ण ग्रीवाहं । आग्नेयाः । शितिभ्रवऽइतिशिति
भ्रवः । रुद्राणाम् । अवरोकिणऽइत्यव रोकिणः । आदित्यानाम् ।
पाज्जन्त्याः ॥६॥

उन्नतऽइत्युत् नतः । ऐन्द्रावैष्णवाः । उन्नतऽइत्युत् नतः । शितिपृष्ठ-
ऽइतिशिति पृष्ठः । ऐन्द्राबार्हस्पत्याः । कल्मषाहं । आग्निमारुताऽइत्याग्नि
मारुताः । पौष्णाः ॥७॥

ऐन्द्राग्नाः । द्विरूपाऽइतिद्वि रूपाः । अग्नीषोमीयाहं । आग्नावैष्णवाः ।
मैत्रावरुण्यः । अन्यतऽएन्यऽइत्यन्यतः एन्यहं । मैत्र्यः ॥८॥

आग्नेयाः ॥६॥

अग्नीषोमीयाहं ॥८॥

व॒भ्रव॑ः । सौ॒म्या॑ । श्वे॒ता॑ । वा॒य॒व्याः ॥९॥

कृ॒ष्णा॑ । भौ॒मा॑ । धू॒म्रा॑ । आ॒न्त॒रि॒क्का॑ ।
बृ॒हन्त॑ः । दि॒व्या॑ । श॒वला॑ । वै॒द्यु॒ता॑ । सि॒द्ध॒मा॑ ।
ता॒र॒का॑ ॥१०॥

धू॒म्रान् । बृ॒हन्ता॑य । आ । ल॒भ॒ते । श्वे॒तान् ।
ग्री॒ष्मा॑य । कृ॒ष्णान् । वृ॒षा॒भ्यः । अ॒रु॒णान् । श॒रदे॑ ।
पृ॒षत॑ । हे॒मन्ता॑य । पि॒शङ्गा॑न् । शि॒शि॒रा॑य ॥११॥

व्य॒वय॑ऽइति॒त्रि॒ अव॑य॒ । गा॒य॒त्र्यै । पञ्चा॒वय॑ऽइति॒पञ्च॑
अव॑य॒ । त्रि॒ष्टु॒भे । त्रि॒स्तु॒भ॑ऽइति॒त्रि॒ स्तु॒भे । दि॒व्य॒वा॒ह॒-
ऽइति॒दि॒व्य॒ वा॒ह॑ः । जग॑त्र्यै । त्रि॒व॒त्सा॑ऽइति॒त्रि॒ व॒त्सा॑ ।
अ॒नु॒ष्टु॒भे । अ॒नु॒स्तु॒भ॑ऽइत्य॒नु॒ स्तु॒भे । तु॒र्य॒वा॒ह॒ऽइति॒तु॒र्य॒
वा॒ह॑ः । उ॒ष्णि॒हे ॥१२॥

व॒भ्रव॑ः । सौ॒म्या॑ । वा॒य॒व्याः ॥९॥

कृ॒ष्णा॑ । धू॒म्रा॑ । आ॒न्त॒रि॒क्षा॑ । दि॒व्या॑ । वै॒द्यु॒ता॑ । सि॒द्ध॒मा॑ ॥१०॥

धू॒म्रान् । ग्री॒ष्मा॑य । कृ॒ष्णान् । वृ॒षा॒भ्यः ॥११॥

व्य॒वय॑ऽइति॒त्रि॒ अव॑य॒ । गा॒य॒त्र्यै । त्रि॒ष्टु॒भे । त्रि॒स्तु॒भ॑ऽइति॒त्रि॒ स्तु॒भे ।
दि॒व्य॒वा॒ह॒ऽइति॒दि॒व्य॒ वा॒ह॑ः । जग॑त्र्यै । त्रि॒व॒त्सा॑ऽइति॒त्रि॒ व॒त्सा॑ । अ॒नु॒ष्टु॒भे ।
अ॒नु॒स्तु॒भ॑ऽइत्य॒नु॒ स्तु॒भे । उ॒ष्णि॒हे ॥१२॥

वा॒य॒व्याः ॥९॥

बृ॒हन्ता॑य । ग्री॒ष्मा॑य । हे॒मन्ता॑य । शि॒शि॒रा॑य ॥११॥

व्य॒वय॑ऽइति॒त्रि॒ अव॑य॒ । गा॒य॒त्र्यै । पञ्चा॒वय॑ऽइति॒पञ्च॑ अव॑य॒ ।
दि॒व्य॒वा॒ह॒ऽइति॒दि॒व्य॒ वा॒ह॑ः । त्रि॒व॒त्सा॑ऽइति॒त्रि॒ व॒त्सा॑ । तु॒र्य॒वा॒ह॒ऽइति॒तु॒र्य॒
वा॒ह॑ः ॥१२॥

पृष्ठग्राहऽइतिपृष्ठ बाहं । विराजऽइतिवि राजे ।
उक्कषाणं । बृहत्त्यै । ऋषभाः । ककुभे । अनङ्गाहं ।
पङ्क्त्यै । धेनवं । अतिच्छन्दसऽइत्यति छन्दसे ॥१३॥

उपध्वस्ताऽइत्युप ध्वस्ताः । सावित्राः । वृत्सुतर्ष्यः ।
सारस्वत्यः । श्यामाः । पौष्णाः । पृश्नयं । मारुताः ।
बहुरूपाऽइतिबहु रूपाः । वैश्वदेवाऽइतिवैश्व देवाः । वशाः ।
द्यावापृथिवीयां ॥१४॥

उक्कताः । सञ्चराऽइतिसम् चराः । एतां ।
ऐन्द्राग्नाः । कृष्णाः । वारुणाः । पृश्नयं । मारुताः ।
कायाः । तूपराः ॥१५॥

अग्नये । अनीकवत्ऽइत्यनीक वते । प्रथमजानितिप्रथम
जान् । आ । लभते । मरुद्भ्यऽइतिमरुत् भ्यः । सान्त-

पृष्ठग्राहऽइतिपृष्ठ बाहं । उक्षाणं । बृहत्त्यै । अतिच्छन्दसऽइत्यति
छन्दसे ॥१३॥

उपध्वस्ताऽइत्युप ध्वस्ताः । सावित्राः । वृत्सुतर्ष्यः । सारस्वत्यः ।
पौष्णाः । पृश्नयं । वैश्वदेवाऽइतिवैश्व देवाः ॥१४॥

उक्ताः । ऐन्द्राग्नाः । कृष्णाः । पृश्नयं ॥१५॥

अग्नये । अनीकवत्ऽइत्यनीक वते । प्रथमजानितिप्रथम जान् । मरुद्भ्य-

पृष्ठग्राहऽइतिपृष्ठ बाहं । विराजऽइतिवि^१ राजे ॥१३॥

वृत्सुतर्ष्यः । पृश्नयं । वैश्वदेवाऽइतिवैश्व देवाः । द्यावापृथिवीयां १४
पृश्नयं । कायाः ॥१५॥

अग्नये । अनीकवत्ऽइत्यनीक वते । सवात्यानितिस वात्यान् ॥१६॥

पनेभ्यऽइतिसाम् तपनेभ्यः । स्वाच्यानितिस वाच्यान् ।
 गृहमेधिभ्यऽइतिगृहमेधि भ्यः । बष्किहान् । क्रीडिभ्यऽ
 इतिक्रीडि भ्यः । सःसृष्टानितिसम् सृष्टान् । स्वतवद्भ्यऽ
 इतिस्वतवत् भ्यः । अनुसृष्टानित्यनु सृष्टान् ॥१६॥

प्राशृङ्गाः । प्रशृङ्गाऽइतिप्र शृङ्गाः । माहेन्द्राऽइतिमाहा
 इन्द्राः । बहुरूपाऽइतिबहु रूपाः । वैश्वकर्मणाऽइतिवैश्व
 कर्मणाः ॥१७॥

धूम्राः । बभ्रुनीकाशाः । बभ्रुनिकाशाऽइतिबभ्रु
 निकाशाः । पितृणाम् । सोमवतामितिसोम वताम् । बभ्रवः ।
 धूम्रनीकाशाः । धूम्रनिकाशाऽइतिधूम्र निकाशाः । पितृ-
 णाम् । बर्हिषदाम् । बर्हिसदामितिबर्हि सदाम् । कृष्णाः ।

ऽइतिस्वरु भ्यः । सान्तपनेभ्यऽइतिसाम् तपनेभ्यः । स्वाच्यानितिस
 वाच्यान् । गृहमेधिभ्यऽइतिगृहमेधि भ्यः । बष्किहान् । क्रीडिभ्यऽइतिक्रीडि
 भ्यः । सःसृष्टानितिसम् सृष्टान् । स्वतवद्भ्यऽइतिस्वतवत् भ्यः । अनुसृष्टा-
 नित्यनु सृष्टान् ॥१६॥

प्रशृङ्गाऽइतिप्र शृङ्गाः । वैश्वकर्मणाऽइतिवैश्व कर्मणाः ॥१७॥

धूम्राः । बभ्रुनीकाशाः । बभ्रुनिकाशाऽइतिबभ्रु निकाशाः ।
 बभ्रवः । धूम्रनीकाशाः । धूम्रनिकाशाऽइतिधूम्र निकाशाः । कृष्णाः ।

वैश्वकर्मणाऽइतिवैश्व कर्मणाः ॥१७॥

सोमवतामितिसोम वताम् । बभ्रवः^३ । त्रैश्वकाः ॥१८॥

१. 'तपनेभ्यः' इति काशिकः पाठः ।

२. 'कर्मणाः' इति काशिकः पाठः ।

३. अपपाठोऽयमुत तैत्तिरीयपाठवद्वङ् रूपः पाठभेद इति विचार-
 णीयम् ।

ब॒भ्रुनी॑काशा॒ढं । ब॒भ्रुनि॑काशाऽइति॒ब॒भ्रु नि॑काशा॒ढं । पि॒तृ-
णाम् । अ॒ग्निष्वा॒त्ताना॑म् । अ॒ग्निस्वा॒त्ताना॑मि॒त्यग्नि॑ स्वा॒त्ता-
ना॑म् । कृ॒ष्णाः । पृ॒षन्त॑ढं । त्रै॒यम्ब॒काः ॥१८॥

शु॒नासी॑रीया॒ढं । श्वे॒ताः । वा॒यव्या॑ः । श्वे॒ताः ।
सौ॒र्याः ॥१९॥

व॒सन्ता॑य । क॒पिञ्ज॑लान् । आ । ल॒भ॒ते । ग्री॒ष्माय॑ ।
क॒लवि॑ङ्कान् । वृ॒षाभ्य॑ः । ति॒त्तिरी॑न् । श॒रदे॑ । व॒सि॑का॒ढं ।
हे॒मन्ता॑य । क॒करा॑न् । शि॒शिरा॑य । वि॒क॒करा॑निति॒वि॒क॒करा॑न् ॥२०॥

स॒मु॒द्राय॑ । शि॒शुमा॑रा॒निति॑शि॒शु मा॑रान् । आ । ल॒भ॒ते ।
प॒र्जन्या॑य । म॒ण्डूका॑न् । अ॒द्भ्यऽइत्य॑त् भ्यः । म॒त्स्यान् ।
मि॒त्राय॑ । कु॒लीप॑यान् । व॒रु॑णाय । ना॒क्रान् ॥२१॥

ब॒भ्रुनी॑काशा॒ढं । ब॒भ्रुनि॑काशाऽइति॒ब॒भ्रु नि॑काशा॒ढं । अ॒ग्निष्वा॒त्ताना॑म् । अ॒ग्नि-
स्वा॒त्ताना॑मि॒त्यग्नि॑ स्वा॒त्ताना॑म् । कृ॒ष्णाः ॥१८॥

वा॒यव्या॑ः ॥१९॥

ग्री॒ष्माय॑ । वृ॒षाभ्य॑ः ॥२०॥

स॒मु॒द्राय॑ । प॒र्जन्या॑य । अ॒द्भ्यऽइत्य॑त् भ्यः । म॒त्स्यान् । मि॒त्राय॑ ।
ना॒क्रान् ॥२१॥

शु॒नासी॑रीया॒ढं । वा॒यव्या॑ः । 'सू॒र्याः' ॥१९॥

व॒सन्ता॑य । ग्री॒ष्माय॑ । हे॒मन्ता॑य । शि॒शिरा॑य । वि॒क॒करा॑निति॒वि॒क॒करा॑न् ॥२०॥

स॒मु॒द्राय॑ । प॒र्जन्या॑य । मि॒त्राय॑ । कु॒लीप॑यान् । व॒रु॑णाय ॥२१॥

१. अपपाठोऽयम् । 'सौ॒र्याः' इति शुद्धः पाठो ज्ञेयः ।

२. अस्थानेऽवग्रहो लेखकप्रमादजः ।

सोमाय । ह॒सान् । आ । ल॒भ॒ते । वा॒यवे॑ । ब॒लाका॑ ।
इन्द्रा॒ग्निव॒भ्यामितीन्द्रा॒ग्नि भ्या॑म् । कु॒ञ्चान् । मि॒त्राय॑ ।
म॒द्गून् । व॒रुणाय॑ । च॒क्रवा॒कानिति॑चक्र वा॒कान् ॥२२॥

अ॒ग्नये॑ । कु॒टरून् । आ । ल॒भ॒ते । व॒नस्प॑तिव॒भ्य-
ऽइति॑व॒नस्प॑ति भ्य॑ । उ॒लू॒कान् । अ॒ग्नीषो॑मा॒भ्याम् ।
चा॒षान् । अ॒श्वि॒व॒भ्यामि॒त्यश्वि॑ भ्या॑म् । म॒यू॒रान् । मि॒त्रा-
व॒रुणा॑व॒भ्याम् । क॒पो॒तान् ॥२३॥

सोमाय । ल॒वान् । आ । ल॒भ॒ते । त्वष्ट्रे॑ । कौ॒ली॒कान् ।
गो॒षादी॑ । गो॒सादी॑रिति॒गो सा॒दी । दे॒वाना॑म् । प॒त्नीव॑भ्य॑ ।
कु॒ली॒का॑ । दे॒वजा॑भि॒व॒भ्यऽइति॑दे॒वजा॑मि भ्य॑ । अ॒ग्नये॑ ।
गृ॒हप॑तय॒ऽइति॑गृ॒ह प॑तये । पा॒रु॒ष्णान् ॥२४॥

अ॒ह्ने । पा॒रा॒व॒तान् । आ । ल॒भ॒ते । रा॒त्र्यै । सी॒चापू॑ ।

इन्द्रा॒ग्नि॒भ्यामितीन्द्रा॒ग्नि भ्या॑म् । मि॒त्राय॑ । म॒द्गून् । च॒क्रवा॒कानिति॑-
चक्र वा॒कान् ॥२२॥

अ॒ग्नये॑ । व॒नस्प॑ति॒भ्यऽइति॑व॒नस्प॑ति भ्य॑ । अ॒ग्नीषो॑मा॒भ्याम् । अ॒श्वि-
भ्यामि॒त्यश्वि॑ भ्या॑म् । मि॒त्राव॒रुणा॑भ्याम् ॥२३॥

त्वष्ट्रे॑ । प॒त्नीभ्य॑ । दे॒वजा॑मि॒भ्यऽइति॑दे॒वजा॑मि भ्य॑ । अ॒ग्नये॑ ।
पा॒रु॒ष्णान् ॥२४॥

अ॒ह्ने । रा॒त्र्यै । अ॒हो॒रा॒त्र्यो॑ । स॒न्धि॒भ्यऽइति॑स॒न्धि भ्य॑ । सा॒से॒भ्यः ।

सोमा॒ग्न । वा॒यवे॑ । मि॒त्रा॒ग्न । व॒रुणा॒ग्न । च॒क्रवा॒कानिति॑चक्र वा॒कान् ॥२२॥

अ॒ग्नये॑ । व॒नस्प॑ति॒भ्यऽइति॑व॒नस्प॑ति भ्य॑ । म॒यू॒रान् ॥२३॥

सोमा॒ग्न । ल॒वान् । अ॒ग्नये॑ । गृ॒हप॑तय॒ऽइति॑गृ॒ह प॑तये ॥२४॥

अहोरात्रयोऽहं । सन्धिर्बभूवऽइति सन्धिर्भ्यः । जतू३ । मासे-
बभूवः । दात्यौहान् । सव्वत्सराय । महतः३ । सुपण्णानितिसु
पण्णान् ॥२५॥

भूम्यै । आखून् । आ । लभते । अन्तरिक्षाय ।
पाङ्ङान् । दिवे । कशान् । दिग्भ्यऽइति दिक् भ्यः३ ।
नकुलान् । बभ्रुकान् । अवान्तरदिशाभ्यऽइत्यवान्तर
दिशाभ्यः ॥२६॥

बसुभ्यऽइति वसु भ्यः । ऋश्यान् । आ । लभते ।
रुद्रेभ्यः । रुरुन् । आदित्येभ्यः । न्यङ्ङून् । विश्वेभ्यः ।
देवेभ्यः । पृषतान् । साध्येभ्यः । कुलुङ्गान् ॥२७॥

ईशानाय । परस्वतः । आ । लभते । मित्राय ।
गौरान् । वरुणाय । महिषान् । बृहस्पतये । गवयान् ।
त्वष्ट्रे । उष्ट्रान् ॥२८॥

दात्यौहान् । सव्वत्सराय ॥२५॥

भूम्यै । अन्तरिक्षाय । पाङ्ङान् । बभ्रुकान् । अवान्तरदिशाभ्यऽइत्य-
वान्तर दिशाभ्यः ॥२६॥

बसुभ्यऽइति वसु भ्यः । ऋश्यान् । रुद्रेभ्यः । आदित्येभ्यः ।
विश्वेभ्यः । देवेभ्यः । साध्येभ्यः ॥२७॥

मित्राय । बृहस्पतये । त्वष्ट्रे । उष्ट्रान् ॥२८॥

अहोरात्रयोऽहं । 'सव्वत्सराय' ॥२५॥

अन्तरिक्षाय ॥२६॥

बसुभ्यऽइति वसु भ्यः ॥२७॥

ईशानाय । मित्राय । वरुणाय । बृहस्पतये । गवयान् ॥२८॥

१. अपपाठोऽयम्, 'सव्वत्सराय' इत्येवं शुद्धः पाठो ज्ञेयः ।

प्रजापतयऽइतिप्रजा पतये । पुरुषान् । हस्तिनः ।
 आ । लभते । वाचे । पुषीन् । चक्वषुषे । मशकान् ।
 श्रोत्राय । भृङ्गाहं ॥२९॥

प्रजापतयऽइतिप्रजा पतये । च । वायवे । च ।
 गोमृगऽइतिगो मृगः । वरुणाय । आरण्यः । मेषः ।
 यमाय । कृष्णः । मनुष्यराजायेतिमनुष्य राजाय ।
 मर्कटः । शार्दूलाय । रोहित । ऋषभाय । गवयी । क्षिप्र-
 श्येनायेतिक्षिप्र श्येनाय । वृत्तिका । नीलङ्गोहं ।
 क्रिमिः । समुद्राय । शिशुमारऽइतिशिशु मारः । हिमवत-
 ऽइतिहिम वते । हस्ती ॥३०॥

मयुः । प्राजापत्यऽइतिप्राजा पत्यः । उलः ।
 हलिक्कणाः । वृषदंशऽइतिवृष दंशः । ते । धात्रे ।
 दिशाम् । कङ्कः । धुङ्क्क्षा । आग्नेयी । कलविङ्कः ।
 लोहिताहिरितिलोहित अहिः । पुष्करसादऽइतिपुष्कर सादः ।
 ते । त्वाष्ट्राः । वाचे । कुञ्चः ॥३१॥

प्रजापतयऽइतिप्रजा पतये । हस्तिनः । चक्षुषे । श्रोत्राय ॥२९॥
 प्रजापतयऽइतिप्रजा पतये । आरण्यः । कृष्णः । मनुष्यराजायेति-
 मनुष्य राजाय । क्षिप्रश्येनायेतिक्षिप्र श्येनाय । समुद्राय । हस्ती ॥३०॥
 प्राजापत्यऽइतिप्राजा पत्यः । हलिक्कणाः । धात्रे । धुङ्क्षा । आग्नेयी ।
 पुष्करसादऽइतिपुष्कर सादः । त्वाष्ट्राः ॥३१॥

प्रजापतयऽइतिप्रजा पतये । श्रोत्राय ॥२९॥
 प्रजापतयऽइतिप्रजा पतये । वायवे । वरुणाय । यमाय । मनुष्य-
 राजायेतिमनुष्य राजाय । शार्दूलाय । ऋषभाय । गवयी । क्षिप्रश्येनायेति-
 क्षिप्र श्येनाय । समुद्राय । हिमवतऽइतिहिम वते ॥३०॥
 मयुः । वृषदंशऽइतिवृष दंशः । आग्नेयी ॥३१॥

सोमाय । कुलुङ्गः । आरण्यः । अजः । नकुलः ।
शका । ते । पौष्णाः । क्रोष्टा । मायोः । इन्द्रस्य । गौर-
मृगऽइतिगौर मृगः । पिद्वः । न्यङ्कुः । ककटः । ते ।
अनुमत्याऽइत्यनु मत्यै । प्रतिश्रुत्कायाऽइतिप्रति श्रुत्कायै ।
चक्रवाकऽइतिचक्र वाकः ॥३२॥

सौरी । बलाका । शार्गाः । सृजयः । श्याण्डक-
ऽइतिशय आण्डकः । ते । मैत्राः । सरस्वत्यै । शारिः ।
पुरुषवागितिपुरुष वाक् । श्वावित् । श्वविदितिश्च वित् ।
भौमी । शार्दूलः । वृकः । पृदाकुः । ते । मन्यवै । सरस्वते ।
शुकः । पुरुषवागितिपुरुष वाक् ॥३३॥

सुपर्णऽइतिसु पर्णः । पाज्जन्त्यः । आतिः । बाहसः ।
दर्विदेतिदर्वि दा । ते । वायवै । बृहस्पतये । वाचः ।
पतये । पैङ्गराजऽइतिपैङ्ग राजः । अलजः । आन्तरिक्षः ।
प्लवः । मद्गुः । मत्स्यः । ते । नदीपतयऽइतिनदी
पतये । द्यावापृथिवीयः । कूर्मः ॥३४॥

आरण्यः । पौष्णाः । क्रोष्टा । पिद्वः । अनुमत्याऽइत्यनु मत्यै ।
प्रतिश्रुत्कायाऽइतिप्रति श्रुत्कायै । चक्रवाकऽइतिचक्र वाकः ॥३२॥
मैत्राः । सरस्वत्यै । श्वविदितिश्च वित् । मन्यवै ॥३३॥
पाज्जन्त्यः । बृहस्पतये । आन्तरिक्षः । मद्गुः । मत्स्यः ॥३४॥

सोमाय । मायोः । प्रतिश्रुत्कायाऽइतिप्रति श्रुत्कायै । चक्रवाकऽइतिचक्र
वाकः ॥३२॥

सृजयः । श्याण्डकऽइतिशय आण्डकः । पुरुषवागितिपुरुष वाक् ।
श्वविदितिश्च वित् । पुरुषवागितिपुरुष वाक् ॥३३॥

वायवै । बृहस्पतये । पतये । नदीपतयऽइतिनदी पतये । द्यावा-

१. ककोशशैल्यनुसारं 'वाकः' इत्येवं लघुवकारो युक्तः पाठः ।

पुरुषमृगऽइति पुरुष मृगः । चन्द्रमसं । गोधा ।
 कालका । द्वाव्वाघाटः । द्वाव्वाघातऽइति दारु^१ आघातः । ते ।
 वनस्पतीनाम् । कृकवाकुरितिकृक वाकुः । सावित्रः ।
 हंसः । वातस्य । नाक्रः । मकरः । कुलीपयः । ते ।
 अकूपारस्य । हिर्यै । शल्यकं ॥ ३५ ॥

एणी । अह्नः । मण्डूकः । मूषिका । तित्तिरिः ।
 ते । सपर्पणाम् । लोपाशः । आश्विनः । कृष्णः । रात्र्यै ।
 ऋक्षः । जतूः । मुषिलीकेतिसुषि लीका । ते ।
 इतरजनानामितीतर जनानाम् । जहका । वैष्णवी ॥ ३६ ॥

अन्यवापऽइत्यन्य वापः । अर्द्धमासानामित्यर्द्ध
 मासानाम् । ऋश्यः । मयूरः । सुपर्णऽइतिसु पर्णः ।
 ते । गन्धर्वाणाम् । अपाम् । उद्रः । मासाम् । कश्यपः ।
 रोहित् । कुण्डुणाची । गोलत्तिका । ते । अप्सरसाम् ।
 मृत्यवे । अमितः ॥ ३७ ॥

वनस्पतीनाम् । सावित्रः । नाक्रः । शल्यकं ॥ ३५ ॥

अह्नः । आश्विनः । कृष्णः । रात्र्यै । ऋक्षः । वैष्णवी ॥ ३६ ॥

अन्यवापऽइत्यन्य वापः । अर्द्धमासानामित्यर्द्ध मासानाम् । कश्यपः ।
 उद्रः । कश्यपः । अप्सरसाम् । मृत्यवे ॥ ३७ ॥

पृथिवीयः ॥ ३४ ॥

कृकवाकुरितिकृक^२ वाकुः । कुलीपयः । हिर्यैः ॥ ३५ ॥

अन्यवापऽइत्यन्य^३ वापः । मयूरः ।^४ मासाम् ॥ ३७ ॥

१. 'आघातः' इति काशिकः पाठः ।

२. ककोशशैल्यनुसारमिह 'वा' इत्येव साधुः ।

३. ककोशशैल्यनुसारमिह 'वा' इत्येव साधुर्ज्ञेयः ।

४. अथपाठोऽयं लेखकप्रमादजः । 'मासाम्' इति शुद्धः पाठः ।

वृषाहूरितिर्वर्ष आहू॑ । ऋतूनाम् । आखु॑ । कश॑ ।
मान्थाल॑ । ते । पितॄणाम् । बलाय॑ । अजगर॑ । वसूनाम् ।
कपिञ्जल॑ । कपोत॑ । उलूक॑ । शश॑ । ते । निर्ऋत्या-
ऽइतिनि॑ । ऋत्यै । बरुणाय॑ । आरण्य॑ । मेष॑ ॥३८॥

श्वित्र॑ । आदित्यानाम् । उष्ट्र॑ । घृणीवान् ।
घृणिवानितिघृणि॑ वान् । वाद्भ्रीनस॑ । ते । मत्स्यै । अर-
ण्याय॑ । सूमर॑ । रुरु॑ । रौद्र॑ । कयि॑ । कुटरु॑ ।
दात्यौह॑ । ते । वाजिनाम् । कामाय॑ । पिक॑ ॥३९॥

खड्ग॑ । वैश्वदेवऽइतिवैश्व देव॑ । श्वा । कृष्ण॑ ।
कर्ण॑ । गर्दभ॑ । तरक्वषु॑ । ते । रक्वषसाम् । इन्द्राय॑ ।
सूकर॑ । सिं॒ह॑ । मारुत॑ । कृक॒ला॑स॑ । पिप्पका ।
शकुनि॑ । ते । शर॒व्यायै॑ । विश्वेषाम् । देवानाम् ।
पृषत॑ ॥४०॥

॥ इति वाजसनेयिसंहितापदे चतुर्विंशोऽध्यायः ॥

निर्ऋत्याऽइतिनि॑ । ऋत्यै । आरण्य॑ ॥३८॥

श्वित्र॑ । आदित्यानाम् । उष्ट्र॑ । वाद्भ्रीनस॑ । मत्स्यै । अरण्याय॑ ।
रौद्र॑ । दात्यौह॑ ॥३९॥

खड्ग॑ । वैश्वदेवऽइतिवैश्व देव॑ । कृष्ण॑ । तरक्व॑ । रक्वसाम् ।
शर॒व्यायै॑ । विश्वेषाम् ॥४०॥

वृषाहूरितिर्वर्ष आहू॑ । बलाय॑ । बरुणाय॑ ॥३८॥

घृणिवानितिघृणि॑ वान् । अरण्याय॑ । कयि॑ । कामाय॑ ॥३९॥

वैश्वदेवऽइतिवैश्व देव॑ । इन्द्राय॑ । शर॒व्यायै॑ ॥४०॥

॥ इति श्रीवाजसनेयिसंहितायां पदे चतुर्विंशतिमोऽध्यायः ॥

पञ्चविंशोऽध्यायः

शादम् । दुद्भिभरितिदुत् भिः । अवकाम् । दुन्तमूलै-
रितिदन्त मूलैः । मृदम् । ^१बस्वैः । ^२तेगाम् । दंष्ट्रा-
भ्याम् । सरस्वत्यै । अग्रजिह्वमित्यग्र जिह्वम् ।

दुद्भिरितिदुत् भिः । ^१बस्वैः । ^२तेगाम् । दंष्ट्राभ्याम् । सरस्वत्यै ।

^१बस्वैः ।

१. 'यवाः' आदिपदवदिहापि विसर्जनीयस्य ÷ ङ इत्येवं द्विधा संकेत उपलभ्यते । (द्र० पृ० ३२२, ३२५, ३२८ प्रभृति) ।

२. एतत्पदविभागे विवदन्ते पदकारा व्याख्यातारश्च । माध्यन्दिन-
पदपाठे काण्वपदपाठे चासंशयं 'तेगाम्' इत्येव पाठः । महीधरानन्दबोघी च
'तेगाम्' इत्येवमेव व्याचक्षाते । मुम्बईमुद्रिते 'ट' संज्ञके कोशे 'तेगान्' इत्येवं
पाठ उपलभ्यते । स प्रमादपाठ उत पाठान्तरमिति विचारणीयं विद्वद्भिः ।
स्वामिदयानन्दसरस्वती तु '(ते) तव (गाम्) वाणीम्' इत्येवमग्न्यथा व्याचष्टे,
तद्भाष्ये मुद्रिते पदपाठेऽपि 'ते। गाम्' इत्येवं पदच्छेद उपलभ्यते (अस्मिन्
पदच्छेदेऽपि स्वरदोषो नास्ति) । इयं कण्डिका तैत्तिरीय-संहितायाम् (५।७।
६-११) अपि पठ्यते । तत्रैकादशस्यानुवाकस्यारम्भः 'स्तेगान् दंष्ट्राभ्याम्'
इत्येवं दृश्यते । एवमेव तैत्तिरीय-ब्राह्मणे (३।६।११), आपस्तम्बे (२०।२।१६),
बौधायने (१५।३५), हिरण्यकेशीये च श्रौते (१४।४।५५) पाठ उपलभ्यते ।
सर्वत्र मन्त्रः 'स्तेगान् दंष्ट्राभ्याम्' इत्येवमेव पठ्यते । तेन तत्र 'स्तेगान्' इत्येवं
पदमिति स्पष्टम् । व्याख्याकारा अपि 'स्तेगाः क्षुद्रजन्तुविशेषाः...तदधिष्ठातृ-
देवतेह गृह्यते' इत्येवं व्याचक्षते । अथर्ववेदे (१८।१।३६), ऋग्वेदे (१०।३।१६)
चापि 'स्तेगः' पदं श्रूयते ।

इह माध्यन्दिन-काण्वपाठयोः (क्रमशः २५।१; २७।१) 'बस्वैस्ते-
गान्दंष्ट्राभ्याम्' इत्येवं संहितापाठ उपलभ्यते (काठकमंत्रायण्योरप्येवमेव संहिता-
पाठः) । तत्र 'वा शर्प्रकरणे खर्परे लोपः' (महा० ८।३।३६) इति वार्त्तिकेन

जिह्वायां । उत्सादमित्युत् सादम् । अवक्रन्देनेत्यव
क्रन्देन । तालु । वार्जम् । हनुभ्यामितिहनु भ्याम् । अपः ।
आस्येन । वृषणम् । आण्डाभ्याम् । आदित्यान् । श्मश्रु-
भिरितिश्मश्रु भिः । पन्थानम् । भ्रूभ्याम् । द्यावापृथिवी-
इतिद्यावापृथिवी । वृत्तीभ्यामिति वृत्तैः भ्याम् । विद्युत-

अग्रजिह्वमित्यग्र जिह्वम् । जिह्वायां । उत्सादमित्युत् सादम् । अवक्रन्देनेत्यव
क्रन्देन । हनुभ्यामितिहनु भ्याम् । आण्डाभ्याम् । आदित्यान् । श्मश्रुभिरिति-
श्मश्रु भिः । भ्रूभ्याम् । द्यावापृथिवीइतिद्यावापृथिवी । वृत्तीभ्यामिति वृत्तैः

.....जिह्वायां । १ उत्सादमित्युत् सादम् । वृत्तीभ्यामिति वृत्तैः भ्याम् ।

विसर्गस्य लोपे सति संहितापाठस्योभयथाऽपि समानत्वाद् इह 'तेगाम्'
'स्तेगान्' वोभयथाऽप्यत्र पदच्छेदः संभवति । तथा सतीह कः पाठः प्रामाणिक
इति भवति सन्देहः । पण्डितभगवद्भक्तमहाभागास्तु स्वकीये 'वैदिक-वाङ्मय
का इतिहास' (भाग १, खण्ड २, पृष्ठ १४८) नाम्नि ग्रन्थे 'स्तेगान्' पाठं शुद्धं
मन्वाना माध्यन्दिनपदपाठे 'तेगां' पदच्छेदं लेखकप्रमादजमाहुः । पुण्यपत्तनस्थ
वैदिक-संशोधनमण्डलस्य मन्त्रिणः अस्मन्मित्रवर्याः 'चि० ग० काशीकर' महा-
भागा एतत्पदच्छेदावषये पृष्ठाः सन्तः १५-६-६६ तिथ्यङ्किते स्वकीये पत्रे
'ऋग्वेदस्य' गोल्डनकृतोऽनुवादो मया दृष्टः । तत्र 'तेग' इति माध्यन्दिनपाठः
तेन निर्दिष्टः, तस्य सादृश्यं च 'तराघ' इति अवेस्ताशब्देन 'तेघ' इति
फारसीशब्देन च प्रदर्शितम् । अतः सकारविरहितस्य माध्यन्दिनपदपाठस्य
साधुत्वं पश्यामीत्यलम्' इत्येव स्वमतमलिखन् । तेगस्तेगस्तेना अन्तोदात्ता
उपलभ्यन्ते, तत्र तेगपदस्यान्यत्रादर्शनात् स्तेगस्यान्यत्र दर्शनात् 'स्तेगस्तेन'
शब्दयोः प्रत्ययमात्रभेदस्योपलम्भाच्च माध्यन्दिन-काण्वसंहितयोरपि 'स्तेगान्'
इत्येव पदच्छेदः साधीयान् इत्यस्माकं मतम् । पदपाठानामार्षत्वात् तेषां
क्वचिदप्रामाण्यं सम्भवति । तथा च 'वनेनत्रायोन्यधायिचाकन' (१०।२६।१)
इति ऋगंशं व्याचक्षाण आह यास्कः—वायो वेः पुत्रः..... वा इति च य इति
च चकार शाकल्य उदात्तं त्वेवमाख्यातमभविष्यद् असुसमाप्तश्चाथः' (निरु०
६।२८) इति ।

१. द्रष्टव्यात्र पूर्वत्र ४५ पृष्ठस्था टिप्पणी २ ।

मिति॒वि द्युत॑म् । क॒नीन॑का॒भ्याम् । शु॒क्लाय॑ । स्वाहा ।
 कृ॒ष्णाय॑ । स्वाहा । पा॒र्या॑णि । प॒क्षमा॑णि । अ॒वा॒र्याः ।
 इ॒क्षव॑ः । अ॒वा॒र्या॑णि । प॒क्षमा॑णि । पा॒र्याः ।
 इ॒क्षव॑ः ॥१॥

वा॒तम् । प्रा॒णेन॑ । अ॒पाने॑नेत्य॒प आ॒नेन॑ । नासि॑के-
 ऽइति॒नासि॑के । उ॒प॒याम॑मित्यु॒प याम॑म् । अ॒धरे॑ण । ओ॒ष्ठेन॑ ।
 सत् । उ॒त्तरे॑णेत्यु॒त् तरे॑ण । प्र॒का॒शेनेति॑प्र का॒शेन॑ ।
 अन्त॑रम् । अ॒नूका॑शेन॑ । अ॒नूका॑शेनेत्य॒नु का॑शेन॑ । बा॒ह्यम् ।
 'नि॒वे॒ष्पमि॑ति॒नि वे॒ष्पम् । मू॒र्ध्ना । स्त॒नयि॑त्नुम् । नि॒र्वा॒धेनेति॑नि॒ वा॒धेन॑ । अ॒शनि॑म् । म॒स्तिष्के॑ण । वि॒द्युत॑मिति॒वि
 द्युत॑म् । क॒नीन॑का॒भ्याम् । क॒र्णा॒भ्याम् । श्रो॒त्रम् । श्रो॒त्रा॒-
 भ्याम् । क॒र्णौ । ते॒दनी॑म् । अ॒ध॒रक॑ण्ठेनेत्य॒ध॒र क॑ण्ठेन॑ ।
 अ॒प॑ः । शु॒क्लक॑ण्ठेनेति॒शु॒क्ल क॑ण्ठेन॑ । चि॒त्तम् । म॒न्याभि॑ ॥

भ्याम् । विद्युतमिति॒वि द्युत॑म् । क॒नीन॑का॒भ्याम् । शु॒क्लाय॑ । कृ॒ष्णाय॑ । प॒क्षमा॑णि ।
 इ॒क्षव॑ः । प॒क्षमा॑णि । इ॒क्षव॑ः ॥१॥

अ॒पाने॑नेत्य॒प आ॒नेन॑ । उ॒प॒याम॑मित्यु॒प याम॑म् । ओ॒ष्ठेन॑ । उ॒त्तरे॑णेत्यु॒त्
 तरे॑ण । प्र॒का॒शेनेति॑प्र का॒शेन॑ । अ॒नूका॑शेनेत्य॒नु का॑शेन॑ । 'नि॒वे॒ष्पमि॑ति॒नि
 वे॒ष्पम् । स्त॒नयि॑त्नुम् । नि॒र्वा॒धेनेति॑नि॒ वा॒धेन॑ । म॒स्तिष्के॑ण । वि॒द्युत॑मिति॒वि
 द्युत॑म् । क॒नीन॑का॒भ्याम् । क॒र्णा॒भ्याम् । श्रो॒त्रम् । श्रो॒त्रा॒भ्याम् । अ॒ध॒रक॑ण्ठे-
 नेत्य॒ध॒र क॑ण्ठेन॑ । शु॒क्लक॑ण्ठेनेति॒शु॒क्ल क॑ण्ठेन॑ । म॒न्याभि॑ ॥

वि॒द्युत॑मिति॒वि द्युत॑म् । शु॒क्लाय॑ । कृ॒ष्णाय॑ । पा॒र्या॑णि । अ॒वा॒र्याः ।
 अ॒वा॒र्या॑णि । पा॒र्याः ॥१॥

उ॒प॒याम॑मित्यु॒प याम॑म् । बा॒ह्यम् । 'नि॒वे॒ष्पमि॑ति॒नि वे॒ष्पम् ।
 स्त॒नयि॑त्नुम् । वि॒द्युत॑मिति॒वि द्युत॑म् ॥२॥

१. एतत्पदस्य पाठाविषयकं विस्तृतं विवेचनं ग्रन्थान्ते परिशिष्टे द्रष्टव्यम् ।

२. ककोशशैल्यनुसारमिह 'यामम्' इत्येवं पाठेन भाव्यम् ।

अदितिम् । शीष्णा । निर्जलमितिनिः कृतिम् । निर्जल-
लयेनेतिनिः जल्लयेन । शीष्णा । सङ्क्षोभैरितिसम् क्रोशैः ।
प्राणान् । रेष्माणम् । स्तुपेन ॥२॥

मशकान् । केशैः । इन्द्रम् । स्वपसेतिमु अपसा ।
वहेन । बृहस्पतिम् । शकुनिसादेनेमिशकुनि सादेन ।
कूर्मान् । शफैः । आक्रमणमित्या क्रमणम् । स्थूराभ्याम् ।
ऋक्क्षलाभिः । कपिञ्जलान् । जवम् । जङ्घाभ्याम् ।
अध्वानम् । बाहुभ्यामितिबाहु भ्याम् । जाम्बीलेन ।
अरण्यम् । अग्निम् । अतिरुग्भ्यामित्यतिरुक् भ्याम् ।
पूषणम् । दोभ्यामितिदोः भ्याम् । अश्विनौ । अंसा-
भ्याम् । रुद्रम् । रौराभ्याम् ॥३॥

अग्नेः । पक्षतिः । वायोः । निपक्षतिरितिनि
पक्षतिः । इन्द्रस्य । तृतीया । सोमस्य । चतुर्थी । अदित्यै ।
पञ्चमी । इन्द्राण्यै । षष्ठी । मरुताम् । सप्तमी । बृहस्पतेः ।
अष्टमी । अर्यम्णः । नवमी । धातुः । दशमी । इन्द्रस्य ।

शीष्णा । निर्जलमितिनिः जल्लयेन । शीष्णा । रेष्माणम् ॥२॥

बृहस्पतिम् । आक्रमणमित्या क्रमणम् । स्थूराभ्याम् । ऋक्षलाभिः ।
जङ्घाभ्याम् । अध्वानम् । बाहुभ्यामितिबाहु भ्याम् । अरण्यम् । अग्निम् ।
अतिरुग्भ्यामित्यतिरुक् भ्याम् । दोभ्यामितिदोः भ्याम् । अश्विनौ । अंसाभ्याम् ।
रुद्रम् । रौराभ्याम् ॥३॥

अग्नेः । पक्षतिः । निपक्षतिरितिनि पक्षतिः । अदित्यै । इन्द्राण्यै ।
षष्ठी । सप्तमी । बृहस्पतेः । अष्टमी । अर्यम्णः । त्रयोदशीतित्रयः दशी ॥४॥

वायोः । तृतीया । अर्यम्णः । द्यमस्व । त्रयोदशीतित्रयः दशी ॥४॥

एकादशी । वरुणस्य । द्वादशी । यमस्य । त्रयोदशीतित्त्रयहं
दशी ॥४॥

इन्द्राग्नयोः । पक्षपतिः । सरस्वत्यै । निपक्षपतिरितिनि
पक्षपतिहं । मित्रस्य । तृतीया । अपाम् । चतुर्थी । निर्वृत्त्या-
ऽइतिनिः । ऋत्यै । पञ्चमी । अग्नीषोमयोहं । षष्ठी । सप्त-
मी । सप्तमी । विष्णोहं । अष्टमी । पूष्णः । नवमी ।
त्वष्टुः । दशमी । इन्द्रस्य । एकादशी । वरुणस्य । द्वादशी ।
यमस्यै । त्रयोदशीतित्त्रयहं दशी । द्वावापृथिव्योः ।
दक्षिणम् । पार्श्वम् । विश्वेषाम् । देवानाम् । उत्तरम् ॥५॥

मरुताम् । स्कन्धाः । विश्वेषाम् । देवानाम् । प्रथमा ।
कीकसा । रुद्राणाम् । द्वितीया । आदित्यानाम् । तृतीया ।
वायोः । पुच्छम् । अग्नीषोमयोहं । भासदौ । कुश्वौ । श्रोणि-
वभ्यामितिश्रोणि भ्याम् । इन्द्रावृहस्पतीऽइतीन्द्रावृहस्पती ।
ऊरुवभ्यामित्यूरु भ्याम् । मित्रावरुणौ । अल्गावभ्याम् ।

इन्द्राग्नयोः । पक्षतिः । सरस्वत्यै । निपक्षतिरितिनि पक्षतिहं ।
मित्रस्य । निर्वृत्त्याऽइतिनिः । ऋत्यै । अग्नीषोमयोहं । षष्ठी । सप्तमी ।
विष्णोः । अष्टमी । पूष्णः । त्वष्टुः । यमस्यै । त्रयोदशीतित्त्रयहं दशी ।
द्वावापृथिव्योः । दक्षिणम् । विश्वेषाम् ॥५॥

विश्वेषाम् । रुद्राणाम् । आदित्यानाम् । पुच्छम् । अग्नीषोमयोहं ।
श्रोणिभ्यामितिश्रोणि भ्याम् । इन्द्रावृहस्पतीऽइतीन्द्रावृहस्पती । ऊरुभ्यामित्यूरु
भ्याम् । मित्रावरुणौ । अल्गाभ्याम् । आक्रमणमित्या क्रमणम् । स्थूराभ्याम् ।

तृतीया । अग्नीषोमस्योहं । यमस्यै । त्रयोदशीतित्त्रयहं दशी ॥५॥

द्वितीया । तृतीया । वायोः । अग्नीषोमस्योहं ॥६॥

आक्रमणमित्या क्रमणम् । स्थूराब्भ्याम् । बलम् । कुण्डा-
ब्भ्याम् ॥६॥

पूषणम् । वृनिष्टुना । अन्धाहीनित्यन्ध अहीन् ।
स्थूलगुदयेतिस्थूल गुदया । सर्पान् । गुदाभिः । ब्रिहुत-
ऽइतिवि हुतः । अन्त्रैः । अपः । वृस्तिना । वृषणम् ।
आण्डाब्भ्याम् । वार्जिनम् । शेषेन । प्रजामितिप्र जाम् ।
रेतसा । चाषान् । पित्तेन । प्रदुरानितिप्र दुरान् । पायुना ।
कूश्मान् । शक्रपिण्डैरितिशक पिण्डैः ॥७॥

इन्द्रस्य । क्रोडः । अदित्यै । पाजस्यम् । दिशाम् ।
जत्रवः । अदित्यै । भसत् । जीमूतान् । हृदयौपशेन ।
अन्तरिक्षम् । पुरीतता । पुरिततेतिपुरि तता । नभः ।
उदर्येण । चक्रवाकावितिचक्र वाकौ । मतस्नाब्भ्याम् ।
दिवम् । वृक्षाब्भ्याम् । गिरीन् । प्लाशिभिरितिप्लाशि भिः ।
उपलान् । प्लीह्ना । वल्मीकान् । क्लोमभिरितिक्लोम

कुष्ठाब्भ्याम् ॥६॥

वृनिष्टुना । अन्धाहीनित्यन्ध अहीन् । स्थूलगुदयेतिस्थूल गुदया ।
वृस्तिना । आण्डाब्भ्याम् । प्रजामितिप्र जाम् । प्रदुरानितिप्र दुरान् ।
कूश्मान् ॥७॥

अदित्यै । जत्रवः । अदित्यै । अन्तरिक्षम् । चक्रवाकावितिचक्र वाकौ ।
मतस्नाब्भ्याम् । वृक्षाब्भ्याम् । प्लाशिभिरितिप्लाशि भिः । प्लीह्ना । वल्मीकान् ।

स्थूलगुदयेतिस्थूल गुदया । ब्रिहुतऽइतिब्रि हुतः । पायुना ॥७॥
हृदयौपशेन । उदर्येण । चक्रवाकावितिचक्र वाकौ । 'ग्लौमान्' ।

१. अपपाठोऽयम् । 'गुल्मान्' इति शुद्धः पाठो ज्ञेयः ।

भिः । ग्लौभिः । गुल्मान् । हिराभिः । स्रवन्तीः ।
हृदान् । कुक्किषब्भ्यामितिकुक्किष भ्याम् । समुद्रम् । उदरेण ।
वैश्वानरम् । भस्मना ॥८॥

विधृतिमिति वि धृतिम् । नाभ्या । धृतम् । रसेन ।
अपः । मूष्णा । मरीचीः । विष्पुडिभरिति विष्पुट् भिः ।
नीहारम् । ऊष्मणा । शीनम् । वसया । 'पुष्वाः ।
अश्रुभिरित्यश्रु भिः । हृदुनीः । दूषिकाभिः । अस्ना ।
रक्कषांशसि । चित्राणि । अङ्गैः । नक्कषत्त्राणि । रूपेण ।
पृथिवीम् । त्वचा । जम्बुकाय । स्वाहा ॥९॥

यस्य । इमे । हिमवन्तऽइति हिम वन्तः । महित्वेति महि
त्वा । यस्य । समुद्रम् । रसया । सह । आहुः ॥ यस्य ।
इमाः । प्रदिशऽइति प्र दिशः । यस्य । बाहूऽइति बाहू ॥१०॥

कःोमभिरितिकःोम भिः । गुल्मान् । कुक्षिभ्यामितिकुक्षि भ्याम् ।
समुद्रम् । वैश्वानरम् । भस्मना ॥८॥

नाभ्या । मूष्णा । विष्पुडिभरिति विष्पुट् भिः । ऊष्मणा । 'पुष्वाः ।
अश्रुभिरित्यश्रु भिः । अस्ना । रक्षांशसि । चित्राणि । नक्षत्राणि ॥९॥

महित्वेति महि त्वा । समुद्रम् । प्रदिशऽइति प्र दिशः ॥१०॥

^२ स्रवन्तीः ॥८॥

विधृतिमिति वि धृतिम् । मूष्णा । विष्पुडिभरिति विष्पुट् भिः ।
वसया । 'पुष्वाः । जम्बुकाय ॥९॥

^३ यस्य । हिमवन्तऽइति हिम वन्तः । यस्य । रसया । यस्य ।
यस्य ॥१०॥

१. इह हि विसर्जनीयस्य ÷ ः द्विधा संज्ञेतो भिद्यते (द्र० पृ ३२२) ।

२. अपपाठोऽयम् । 'स्रवन्तीः' इति शब्दः पाठो ज्ञेयः ।

३. इतोऽग्रे द्वयोर्मन्त्रकण्डिकयोः पूर्वं गतत्वात् तत्पदानि नेह पठ्यन्ते ।
अत इत उत्तरं द्वयोः कण्डिकासंख्ययोर्भेदो जायते ।

यः । आत्मदाऽइत्यात्म दाः । बलदाऽइतिबल दाः ।
 यस्य । विश्वे । उपासतऽइत्युप आसते । प्रशिषमितिप्र
 शिषम् । यस्य । देवाः ॥ यस्य । छाया । अमृतम् । यस्य ।
 मृत्युः ॥११॥

आ । नहं । भद्राः । क्रतवहं । सन्तु । विश्वतः ।
 अदब्धासहं । अपरीतासऽइत्यपरि इतासहं । उद्भिदुऽइत्युत्
 भिदः ॥ देवाः । नहं । यथा । सदम् । इत् । वृधे ।
 असन् । अप्रायुवऽइत्यप्र आयुवहं । रक्किषतारः । दिवे-
 दिवऽइतिदिवे दिवे ॥१२॥

देवानाम् । भद्रा । सुमतिरिति सु मतिः । ऋजुयताम् ।
 ऋजुयतामिच्छुः सताम् । देवानाम् । रातिः । अभि । नहं ।
 नि । वर्त्तताम् ॥ देवानाम् । सख्यम् । उप । सेदिम् ।
 वृयम् । देवाः । नहं । आयुः । प्र । तिरन्तु ।
 जीवसे ॥१३॥

आत्मदाऽइत्यात्म दाः । विश्वे । उपासतऽइत्युप आसते । प्रशिषमितिप्र
 शिषम् । मृत्युः ॥११॥

भद्राः । विश्वतः । अपरीतासऽइत्यपरि इतासहं । उद्भिदुऽइत्युत्
 भिदः । अप्रायुवऽइत्यप्र आयुवहं । रक्षितारः ॥१२॥

भद्रा । ऋजुयतामिच्छुः सताम् । सख्यम् ॥१३॥

व्यः । व्यस्य । व्यस्य । व्यस्य । छाया । व्यस्य ॥११॥

व्यन्तु । व्यथा । अप्रायुवऽइत्यप्र आयुवहं ॥१२॥

ऋजुयताम् । ऋजुयतामित्युः 'व्यताम् । वृयम् । आयुः ॥१३॥

१. अपपाठोऽयम्, ककोशशैल्यनुसारमिह 'स्यताम्' इत्येवं पाठेन भाव्यम् ।

तान् । पूर्व्या । निविदेतिनि विदा । हूमहे । वृयम् ।
भगम् । मित्रम् । अदितिम् । दक्षम् । अस्त्रिधम् ॥ अर्य-
मणम् । वरुणम् । सोमम् । अश्विना । सरस्वती । नः ।
सुभगेतिषु भगा । मयः । करत् ॥१४॥

तत् । नः । वातः । मयोभ्वितिमयः सु । वातु ।
भेषजम् । तत् । माता । पृथिवी । तत् । पिता । यौ ॥
तत् । ग्रावाणः । सोमसुतऽइतिसोम सुतः । मयोभुवऽइतिमयः
भुवः । तत् । अश्विना । गृणुतम् । धिष्ण्या ।
युवम् ॥१५॥

तम् । ईशानम् । जगतः । तस्थुषः । पतिम् ।
धियज्जिन्वमितिधियम् जिन्वम् । अवसे । हूमहे । वृयम् ॥
पूषा । नः । यथा । वेदसाम् । अमत् । वृधे । रक्विपता ।
पायुः । अदन्धः । स्वस्तये ॥१६॥

मित्रम् । दक्षम् । अश्विना ॥१४॥

मयोभ्वितिमयः सु । अश्विना । धृण्या ॥१५॥

तस्थुषः । धियज्जिन्वमितिधियम् जिन्वम् । रक्षिता ।
स्वस्तये ॥१६॥

पूर्व्या । निविदेतिनि विदा । वृयम् । अर्यमणम् । मयः ॥१४॥

मयोभ्वितिमयः सु । मयोभुवऽइतिमयः भुवः । व्युवम् ॥१५॥

धियज्जिन्वमितिधियम् जिन्वम् । वृयम् । यथा । पायुः ।
स्वस्तये ॥१६॥

स्वस्ति । न॒हं । इन्द्र॑ः । वृद्ध॑श्वा॒ऽइति॑वृद्ध॒ श्रवा॑हं ।
 स्वस्ति । न॒हं । पूषा । विश्वे॑वे॒दाऽइति॑विश्व॒ वेदा॑हं ॥
 स्वस्ति । न॒हं । ताक॑र्ष्यः । अरि॑ष्टनेमि॒रित्य॑रिष्ट॒ नेमि॑हं ।
 स्वस्ति । न॒हं । बृह॑स्पतिः । दुधा॑तु ॥१७॥

पृष॑दश्वा॒ऽइति॑पृषत् अश्वा॑हं । म॒रुतः॑ । पृ॒श्निमा॑तर॒ऽइति॑पृ॒श्नि मा॑तरहं । शुभ॑ँ॒य्यावा॑न॒ऽइति॑शुभम् यावा॑नहं ।
 वि॒दथै॑षु । जग्म॑यहं ॥ अ॒ग्निजि॑ह्वा॒ऽइत्य॑ग्नि जिह्वा॑ः ।
 म॒नव॑हं । सूर॑चक्ष॒सऽइति॑सूर॒ चक्ष॑सहं । विश्वे॑ । न॒हं ।
 देवा॑ः । अ॒वसा॑ । आ । ग॒मन् । इह ॥१८॥

भ॒द्रम् । क॒र्णेभि॑हं । शृ॒णु॒याम् । दे॒वाहं । भ॒द्रम् ।
 प॒श्ये॒म । अ॒क्षभि॑रि॒त्यक्ष॑ भिः । 'य॒ज्ञत्रा॑हं ॥ स्थि॒रैः ।

स्वस्ति । वृद्ध॑श्वा॒ऽइति॑वृद्ध॒ श्रवा॑हं । स्वस्ति । विश्वे॑वे॒दाऽइति॑विश्व॒ वेदा॑हं । स्वस्ति । ता॒क॑र्ष्यः । अरि॑ष्टनेमि॒रित्य॑रिष्ट॒ नेमि॑हं । स्वस्ति ।
 बृह॑स्पतिः ॥१७॥

पृष॑दश्वा॒ऽइति॑पृषत् अश्वा॑हं । पृ॒श्निमा॑तर॒ऽइति॑पृ॒श्नि मा॑तरहं ।
 जग्म॑यहं । अ॒ग्निजि॑ह्वा॒ऽइत्य॑ग्नि जिह्वा॑ः । सूर॑चक्ष॒सऽइति॑सूर॒ चक्ष॑सहं । विश्वे॑ ॥१८॥
 भ॒द्रम् । भ॒द्रम् । प॒श्ये॒म । अ॒क्षभि॑रि॒त्यक्ष॑ भिः । य॒ज्ञत्रा॑हं ।

^२वृद्ध॑श्वा॒ऽइति॑वृद्ध॒ श्रवा॑हं । विश्वे॑वे॒दाऽइति॑विश्व॒ वेदा॑हं ॥१७॥

^३शुभ॑ँ॒य्यावा॑न॒ऽइति॑शुभम् ^३य्यावा॑नहं । जग्म॑यहं ॥१८॥ -

शृ॒णु॒याम् । य॒ज्ञत्रा॑हं । तु॒स्तुवा॑ँ॒सऽइति॑तुस्तु वाँ॒सः । द्यत् ।

१. अस्माभिरुपयुक्ते ज-संज्ञके कोशे 'यज्ञत्रा' इत्येवमाद्युदात्तः पठ्यते ।
 तैत्तिरीयारण्यके मैत्रायणीय-संहिताया एकस्मिन् (Bb) हस्तलेखे चाद्युदात्त
 एवोपलभ्यते । भट्टभास्करस्य तै० आ० १।१।१ भाष्यमिह द्रष्टव्यम् ।

२. ऋकारपरो वकारो ककोशीये पाठे न गुरुर्भवत्यतोऽपपाठोऽयम् ।
 उभयत्र 'वृ' इत्येव शुद्धः पाठो ज्ञेयः ।

३. अपपाठोऽयम् । 'शुभ॑ँ॒य्यावा॑न॒ऽइति॑शुभम् यावा॑नहं' इति शुद्धः पाठः ।

अङ्गैः । तुष्टुवा०सः । तुस्तुवा०सः इति तुस्तु वा०सः ।
तनूभिः । वि । अशेमहि । देवहितमिति देव हितम् । यत् ।
आयुः ॥ १९ ॥

शतम् । इत् । नु । शरदः । अन्ति । देवाः । यत्र ।
नः । चक्र । जरसम् । तनूनाम् ॥ पुत्रासः । यत्र ।
पितरः । भवन्ति । मा । नः । मद्ध्या । रीरिषत् । रिरिषते-
तिरिषत् । आयुः । गन्तौः ॥ २० ॥

अदितिः । द्यौः । अदितिः । अन्तरिक्षम् । अदितिः ।
माता । सः । पिता । सः । पुत्रः ॥ विश्वे । देवाः ।
अदितिः । पञ्च । जनाः । अदितिः । जातम् । अदितिः ।
जनिष्वमितिजनि त्वम् ॥ २१ ॥

मा । नः । मित्रः । वरुणः । अर्यमा । आयुः ।
इन्द्रः । ऋभुक्क्ष्माः । मरुतः । परि । ख्यन् ॥ यत् ।
वाजिनः । देवजातस्येति देव जातस्य । सप्तैः । प्रवक्ष्याम-
ऽइतिप्र वृक्ष्यामः । विदथे । वीर्याणि ॥ २२ ॥

तुष्टुवा०सः । तुस्तुवा०सः इति तुस्तु वा०सः ॥ १९ ॥

यत्र । चक्र । पुत्रासः । यत्र । मद्ध्या ॥ २० ॥

अन्तरिक्षम् । पुत्रः । विश्वे । जनिष्वमितिजनि त्वम् ॥ २१ ॥

मित्रः । ऋभुक्क्ष्माः । सप्तैः । प्रवक्ष्यामऽइतिप्र वृक्ष्यामः ॥ २२ ॥

आयुः ॥ १९ ॥

यत्र । यत्र । १ रीरिषतेतिरिषत् । आयुः ॥ २० ॥

अर्यमा । आयुः । यत् । प्रवक्ष्यामऽइतिप्र वृक्ष्यामः ।

वीर्याणि ॥ २२ ॥

१. अपपाठोऽयम् । 'रिरिषतेतिरिषत्' इति साधुपाठः ।

यत् । निर्णिङ्जा । निर्भिजेतिनिहं निजा । रेक्कासा ।
प्रावृतस्य । रातिम् । गृभीताम् । मुखतः । नयन्ति ॥
सुप्राडितिसु प्राड् । अजः । मेम्यत् । विश्वरूपइतिविश्व
रूपं । इन्द्रापूष्णोः । प्रियम् । अपि । एति ।
पार्थः ॥२३॥

एषः । छागः । पुरः । अश्वेन । बाजिना ।
पूष्णः । भागः । नीयते । विश्वदेव्यइतिविश्व देव्यं ॥
अभिप्रियमित्यभि प्रियम् । यत् । पुरोडाशम् । अर्षिता ।
त्वष्टा । इत् । एनम् । सौश्रवसाय । जिह्वति ॥२४॥

यत् । हविष्यम् । ऋतुशइत्यृतु शः । देवयानमितिदेव
यानम् । त्रिः । मानुषाहं । परि । अश्वम् । नयन्ति ॥
अत्र । पूष्णः । प्रथमः । भागः । एति । यज्ञम् ।
देवेभ्यः । प्रतिवेदयन्नितिप्रति वेदयन् । अजः ॥२५॥

रेक्कासा । सुप्राडितिसु प्राड् । मेम्यत् । विश्वरूपइतिविश्व रूपं ।
इन्द्रापूष्णोः ॥२३॥

अश्वेन । पूष्णः । विश्वदेव्यइतिविश्व देव्यं । अभिप्रियमित्यभि
प्रियम् । त्वष्टा । सौश्रवसाय । जिह्वति ॥२४॥

हविष्यम् । ऋतुशइत्यृतु शः । अश्वम् । अत्र । पूष्णः । यज्ञम् ।
देवेभ्यः । प्रतिवेदयन्नितिप्रति वेदयन् ॥२५॥

यत् । नयन्ति । विश्वरूपइतिविश्व रूपं । प्रियम् ॥२३॥
नीयते । विश्वदेव्यइतिविश्व देव्यं । अभिप्रियमित्यभि प्रियम् ।
यत् । सौश्रवसाय ॥२४॥

यत् । ऋतुशइत्यृतु शः । देवयानमितिदेव यानम् । नयन्ति ।
यज्ञम् । प्रतिवेदयन्नितिप्रति वेदयन् ॥२५॥

होता । अ॒ध्व॒र्युः॑ । आ॒व॒याऽइ॒त्या व॒या॑ । अ॒ग्नि॒-
मि॒न्धऽइ॒त्य॒ग्निम् इ॒न्धः॑ । ग्रा॒व॒ग्रा॒भऽइ॒ति॒ग्रा॒व ग्रा॒भः॑ । उ॒त ।
श॒स्त्ता । सु॒वि॒प्रऽइ॒ति॒सु वि॒प्रः॑ ॥ तेन॑ । य॒ज्ञेन॑ ।
स्व॒र॒ङ्क॒तेने॒ति॒सु अ॒र॒ङ्क॒तेन॑ । स्वि॒ष्टेने॒ति॒सु इ॒ष्टेन॑ । वृ॒क्ष॒णा॑ ।
आ । पृ॒ण॒क्षुम् ॥ २६ ॥

सू॒प॒व॒स्काऽइ॒ति॒यू॒ष व॒स्काः॑ । उ॒त । ये । सू॒प॒वा॒हा॒-
ऽइ॒ति॒यू॒ष वा॒हाः॑ । च॒षा॒लम् । ये । अ॒श्व॒यू॒पाये॒त्य॒श्व यू॒पाय॑ ।
तक्ष॑ति ॥ ये । च । अ॒व॒ते । प॒च॒नम् । स॒म्भ॒र॒न्ती॒ति॒सम्
भ॒र॒न्ति । उ॒तोऽइ॒त्यु॒तो । ते॒षाम् । अ॒भि॒गू॒र्त्ति॒रि॒त्य॒भि गू॒र्त्तिः॑ ।
न॒दं । इ॒न्द्र॒तु ॥ २७ ॥

अ॒ध्व॒र्युः॑ । आ॒व॒याऽइ॒त्या व॒या॑ । अ॒ग्नि॒मि॒न्धऽइ॒त्य॒ग्निम् इ॒न्धः॑ ।
ग्रा॒व॒ग्रा॒भऽइ॒ति॒ग्रा॒व ग्रा॒भः॑ । श॒स्त्ता । सु॒वि॒प्रऽइ॒ति॒सु वि॒प्रः॑ । य॒ज्ञेन॑ ।
स्वि॒ष्टेने॒ति॒सु इ॒ष्टेन॑ । वृ॒क्ष॒णा॑ । पृ॒ण॒क्षुम् ॥ २६ ॥

सू॒प॒व॒स्काऽइ॒ति॒यू॒ष व॒स्काः॑ । अ॒श्व॒यू॒पाये॒त्य॒श्व यू॒पाय॑ । तक्ष॑ति ।
उ॒तोऽइ॒त्यु॒तो । अ॒भि॒गू॒र्त्ति॒रि॒त्य॒भि गू॒र्त्तिः॑ । इ॒न्द्र॒तु ॥ २७ ॥

अ॒ध्व॒र्युः॑ । आ॒व॒याऽइ॒त्या व॒या॑ । सु॒वि॒प्रऽइ॒ति॒सु वि॒प्रः॑ ।
य॒ज्ञेन॑ ॥ २६ ॥

सू॒प॒व॒स्काऽइ॒ति॒यू॒ष व॒स्काः॑ । ये । यू॒प॒वा॒हाऽइ॒ति॒यू॒ष वा॒हाः॑ ।
ये । अ॒श्व॒यू॒पाये॒त्य॒श्व यू॒पाय॑ । ये ॥ २७ ॥

१. ककोशशैल्यनुसारमिह 'विप्रः' इत्येवं पाठेन भाव्यम् ।

२. ककोशशैल्यनुसारमिह 'वस्काः' इत्येवं पाठेन भाव्यम् ।

३. ककोशशैल्यनुसारमिह 'यूपाय' इत्येवं पाठेन भाव्यम् ।

उष । प्र । अगात् । सुमदितिसु मत् । मे । अथायि ।
मन्म । देवानाम् । आशाहं । उप । वीतपृष्ठऽइतिवीत
पृष्ठहं ॥ अनु । एनम् । विप्राहं । ऋषयहं । मदन्ति ।
देवानाम् । पुष्टे । चक्रम् । सुबन्धुमितिस्व बन्धुम् ॥२८॥

यत् । वाजिनः । दाम । सन्दानमितिस्व दानम् ।
अद्वितहं । या । शीर्षण्या । रशना । रज्जुः । अस्य ॥ यत् ।
वा । घ । अस्य । प्रभृतमितिप्र भृतम् । आस्ये । तृणम् ।
सर्वा । ता । ते । अपि । देवेषु । अस्तु ॥२९॥

यत् । अश्वस्य । क्रविषः । मक्षिका । आश ।
यत् । वा । स्वरा । स्वधितावितिस्व धितौ । रिप्सम् । अस्ति ॥
यत् । हस्तयोहं । शमितुः । यत् । नखेषु ॥३०॥

यत् । ऊवज्यम् । उदरस्य । अपवातीत्यप वाति ।

मन्म । वीतपृष्ठऽइतिवीत पृष्ठहं । विप्राहं । पुष्टे ॥२८॥

शीर्षण्या । प्रभृतमितिप्र भृतम् । अस्तु ॥२९॥

अश्वस्य । मक्षिका । रिप्सम् । अस्ति । हस्तयोहं ॥३०॥

ऊवज्यम् । अपवातीत्यप वाति । अस्ति । कृण्वन्तु ॥३१॥

अथायि । ^१ वीतपृष्ठऽइतिवीत पृष्ठहं । ऋषयहं ॥२८॥

यत् । व्या । यत् । ^२ वा । ^३ ते । ति ^४ ॥२९॥

यत् । यत् । वा ^२ । यत् । हस्तयोहं । यत् ॥३०॥

यत् । अपवातीत्यप वाति । यत् ॥३१॥

१. इह कपाटे संहितावन्त गुरुवकारः, अत एव इतिपदान् परोऽपि लघुरेव वकारः ।

२. संहितावन्नेह गुरुवकारः ।

३. अपवाठाविमौ, उत्तरमन्त्रेऽप्यनयोः पुनरुक्तयोः पदयोः पाठेऽप्य-
शुद्ध एव पाठ उपलभ्यते ।

य॒३ । आ॒सस्य॑ । कृ॒विष॑ः । ग॒न्ध॒३ । अ॒स्ति ॥ मु॒कृते॑ति॒सु
कृ॒ता । तत् । श॒मितार॑ः । कृ॒ण्वन्तु । उ॒त । मे॒धम् ।
शृ॒त॒पाक॑मि॒ति॒शृ॒त॒ पाक॑म् । प॒चन्तु ॥३१॥

यत् । ते । गा॒त्रात् । अ॒ग्निना॑ । प॒च्यमा॑नात् । अ॒भि ।
शू॒लम् । नि॒ह॒त॒स्येति॑नि ह॒तस्य॑ । अ॒व॒धाव॑तीत्य॒व॒ धाव॑ति ॥
मा । तत् । भू॒म्याम् । आ । श्रि॒पत् । मा । तृ॒णेषु॑ ।
दे॒वेभ्य॑ः । तत् । उ॒श॒द्भ्यऽइत्यु॑शत् स्यः । रा॒तम् ।
अ॒स्तु ॥३२॥

ये । वा॒जिन॑म् । प॒रि॒प॒श्यन्ती॑ति॒परि॑ प॒श्यन्ति॑ ।
प॒क्कम् । ये । ई॒म् । आ॒हु॒३ । मुर॑भि॒३ । नि॒३ । द॒र । इति॑ ॥
ये । च । अ॒र्ब॒त॑ः । सा॒॒॒म॒भि॒क्ष॒मिति॑मा॒॒स॒ भि॒क्ष॒माम् ।
उ॒पा॒स॒त॒ऽइत्यु॑प॒ आ॒स॒ते ॥३३॥

यत् । नी॒क्ष॒णमि॑ति॒नि ई॒क्ष॒णम् । माँ॒स्प॒च॒न्या॑ः ।
उ॒खाया॑ः । या । पा॒त्राणि॑ । मृ॒ण्ण॒३ । आ॒से॒च॒नानी॑त्या
से॒च॒नानि॑ ॥ ऊ॒ष्म॒ण्या । अ॒पि॒धाने॑त्य॒पि॒ धा॒ना । च॒रु॒णाम् ।
अ॒ङ्गा॒३ । मृ॒ना॒३ । परि॑ । भू॒वन्ति॑ । अ॒श्न॒य॑म् ॥३४॥

गा॒त्रात् । अ॒ग्निना॑ । प॒च्यमा॑नात् । अ॒व॒धाव॑तीत्य॒व॒ धाव॑ति । भू॒म्याम् ।
दे॒वेभ्य॑ः । उ॒श॒द्भ्यऽइत्यु॑शत् स्यः । अ॒स्तु ॥३२॥

प॒रि॒प॒श्यन्ती॑ति॒परि॑ प॒श्यन्ति॑ । प॒क्कम् । सा॒॒॒म॒भि॒क्ष॒मिति॑मा॒॒स॒ भि॒क्ष॒माम् ।
उ॒पा॒स॒त॒ऽइत्यु॑प॒ आ॒स॒ते ॥३३॥

नी॒क्ष॒णमि॑ति॒नि ई॒क्ष॒णम् । माँ॒स्प॒च॒न्या॑ः । पा॒त्राणि॑ । मृ॒ण्ण॒३ । आ॒से॒च॒नानी॑त्या
से॒च॒नानि॑ । ऊ॒ष्म॒ण्या । अ॒पि॒धाने॑त्य॒पि॒ धा॒ना । अ॒श्न॒य॑म् ॥३४॥

मा । त्वा । अग्निः । ध्वनयीत् । धूमगन्धिरिति धूम
गन्धिः । मा । उखा । भ्राजन्ती । अभि । विक्त् ।
जग्निः ॥ इष्टम् । वीतम् । अभिगूर्त्तमित्यभि गूर्त्तम् ।
वषट्कृतमिति वषट् कृतम् । तम् । देवासः । प्रति ।
गृभ्णन्ति । अश्वम् ॥ ३५ ॥

निक्रमणमिति नि क्रमणम् । निषदनम् । निसदनमिति नि
सदनम् । विवर्त्तनमिति वि वर्त्तनम् । यत् । च । पद्मीशम् ।
अर्वितः ॥ यत् । च । पपौ । यत् । च । घासिम् ।
जघास ॥ ३६ ॥

यत् । अश्वाय । वासः । उपस्तृणन्तीत्युप स्तृणन्ति ।
अधीवासम् । अधिवासमित्यधि वासम् । या । हिरण्यानि ।
अस्मै ॥ मन्दानमितिसम् दानम् । अर्वन्तम् । पद्मीशम् ।
प्रिया । देवेषु । आ । यामयन्ति । यमयन्तीति यमयन्ति ॥ ३७ ॥

अग्निः । विक्त् । जग्निः । इष्टम् । अभिगूर्त्तमित्यभि गूर्त्तम् ।
गृभ्णन्ति । अश्वम् ॥ ३५ ॥

निक्रमणमिति नि क्रमणम् ॥ ३६ ॥

अश्वाय । उपस्तृणन्तीत्युप स्तृणन्ति । अधिवासमित्यधि वासम् ।
हिरण्यानि । अस्मै ॥ ३७ ॥

ध्वनयीत् । वषट्कृतमिति वषट् कृतम् ॥ ३५ ॥

विवर्त्तनमिति वि वर्त्तनम् । यत् । यत् । यत् । यत् ॥ ३६ ॥

यत् । अश्वाय । अधिवासमित्यधि वासम् । या । प्रिया ।

यामयन्ती । यमयन्तीति यम यन्ति ॥ ३७ ॥

१. ककोशशैल्यनुसारमिह 'वासम्' इत्येव शुद्धः पाठो ज्ञेयः ।

२. अपपाठोऽयम्, 'यामयन्ति' इत्येव शुद्धः पाठो ज्ञेयः ।

३. अपपाठोऽयम्, 'यमयन्ति' इत्येवमत्र शुद्धः पाठो ज्ञेयः ।

यत् । ते । सादे । महसा । शूकृतस्य । पाण्णर्या । वा ।
कशया । वा । तुतोद ॥ सुचेवेतिसुचा इव । ता । हविषः ।
अद्धरेषु । ब्रह्मणा । मूदयामि ॥३८॥

चतुस्त्रिंशदितिचतुः । त्रिंशत् । वाजिनः । देव-
बन्धोरितिदेव बन्धोः । बद्धीः । अश्वस्य । स्वधितिरितिस्व
धितिः । सम् । एति ॥ अच्छिद्रा । गात्रा । वृयुना ।
कृणोत । परुष्परुः । परुःपरुरितिपरुः । परुः । अनुघुष्ये-
त्यनु घुष्य । वि । शस्त ॥३९॥

एकः । त्वष्टुः । अश्वस्य । विशस्तेतिवि शस्ता ।
द्वा । यन्तारा । भवतः । तथा । ऋतुः ॥ या । ते ।
गात्राणाम् । ऋतुथेत्युतु था । कृणोमि । तातेतिता ता ।
पिण्डानाम् । प्र । जुहोमि । अग्रा ॥४०॥

पाण्णर्या । अद्धरेषु । ब्रह्मणा ॥३८॥

अश्वस्य । अच्छिद्रा । गात्रा । परुष्परुः । अनुघुष्येत्यनु घुष्य ।
शस्त ॥३९॥

त्वष्टुः । अश्वस्य । विशस्तेतिवि शस्ता । गात्राणाम् । ऋतुथेत्युतु
था । अग्रा ॥४०॥

व्यत् । वा । कशया । वा । मूदयामि ॥३८॥

वृयुना ॥३९॥

विशस्तेतिवि शस्ता । व्यन्तारा । व्या । ऋतुथेत्युतु था ॥४०॥

मा । त्वा । तपत् । प्रिय॑ । आत्मा । अपियन्तमित्यपि
यन्तम् । मा । स्वधितिरिति स्व धितिः । तद्वृत्- । आ ।
तिष्ठिपत् । 'तिस्तिथपदितितिस्तिथपत् । ते ॥ मा । ते ।
गृध्नु॑ । अविशस्तेत्यवि शस्ता । अतिहायेत्यति हाय ।
छिद्रा । गात्राणि । असिना । मिथु । करितिकः ॥४१॥

हरीऽइतिहरी । ते । युञ्जा । पृषतीऽइतिपृषती । अभू-
ताम् ॥ उप । अस्थात् । वाजी । धुरि । रासभस्य ॥४२॥

सुगड्यमिति सु गड्यम् । नः । वाजी । स्वश्च्यमिति सु
अश्च्यम् । पु॒श्म॑ । पुत्रान् । उत । विश्वपुषम् । विश्व-
पुषमिति विश्व पुषम् । रयिम् ॥ अनागास्त्वमित्यनागाः

आत्मा । अपियन्तमित्यपि यन्तम् । तद्वृत्- । तिष्ठिपत् । 'तिस्तिथ-
पदितितिस्तिथपत् । गृध्नु॑ । अविशस्तेत्यवि शस्ता । अतिहायेत्यति हाय ।
छिद्रा । गात्राणि ॥४१॥

अस्थात् ॥४२॥

सुगड्यमिति सु गड्यम् । स्वश्च्यमिति सु अश्च्यम् । पुत्रान् । विश्व-
पुषम् । विश्वपुषमिति विश्व पुषम् । अनागास्त्वमित्यनागाः त्वम् । ध्रुवम् ।

२ तपता । प्रिय॑ । अपियन्तमित्यपि ३ यन्तम् ।
४ गृध्नु॑ । अतिहायेत्यति हाय ॥४१॥

युञ्जा ॥४२॥

विश्वपुषमिति विश्व पुषम् । रयिम् ॥४३॥

१. काशी-मुम्बईमुद्रितयोः केषुचिद्वस्तलेखेषु च 'तिस्तिथपदितिति-
स्थि पत्' इत्येवमस्थानेऽवग्रहो दृश्यते ।

२. अपपाठोऽयम्, 'तपत्' इत्येवं युक्तः पाठो ज्ञेयः ।

३. ककोशशैल्यनुसारमिह 'यन्तम्' इत्येवं युक्तः पाठो ज्ञेयः ।

४. अपपाठोऽयम्, 'गृध्नु॑' इत्येवं युक्तः पाठो द्रष्टव्यः ।

त्वम् । न॒दं । अ॒दि॒ति॒दं । कृ॒णो॒तु । क॒ष॒त्रम् । न॒दं । अ॒श्व॒ः ।
व॒न॒ताम् । ह॒वि॒ष्म॒न् ॥४३॥

इ॒मा । नु । क॒म् । भु॒व॒ना । सी॒ष॒धाम् । सी॒स॒धामे॒ति-
सी॒स॒धाम् । इ॒न्द्रः । च । वि॒श्वे । च । दे॒वाः ॥ आ॒दि॒त्यैः ।
इ॒न्द्रः । स॒र्ग॒णऽइ॒ति॒स॒ ग॒ण॒दं । म॒रु॒द्भि॒रि॒ति॒म॒रुत् भिः ।
अ॒स्म॒भ्यम् । भे॒ष॒जा । क॒र॒त् ॥ य॒ज्ञम् । च । न॒दं ।
त॒न्वम् । च । प्र॒जा॒मि॒ति॒प्र॒ जाम् । च । आ॒दि॒त्यैः । इ॒न्द्रः ।
स॒ह । सी॒ष॒धा॒ति । सी॒स॒धा॒ती॒ति॒सी॒स॒धा॒ति ॥४४॥

॥ इति वाजसनेयिसंहितापदे पञ्चविंशोऽध्यायः ॥

अश्वः । ह॒वि॒ष्म॒न् ॥४३॥

वि॒श्वे । आ॒दि॒त्यैः । म॒रु॒द्भि॒रि॒ति॒म॒रुत् भिः । अ॒स्म॒भ्यम् । य॒ज्ञम् ।
त॒न्वम् । प्र॒जा॒मि॒ति॒प्र॒ जाम् । आ॒दि॒त्यैः ॥४३॥

य॒ज्ञम् १ ॥४४॥

॥ इति श्रीवाजसनेयिसंहितायां पदेन पञ्चविंशतिमोऽध्यायः ॥

१. इतोऽनन्तरं संहितायामेका मन्त्रकण्डिकाऽन्या पठ्यते, तस्याः पूर्वं गतत्वान्नेह तत्पदानि पठ्यन्ते ।

२. द्रष्टव्याऽत्र ३६६ पृष्ठस्था टिप्पणी २ ।

षड्विंशोऽध्यायः

अग्निः । च । पृथिवी । च । सन्नतेऽइतिसम् नते ।
 तेऽइतिते । मे । सम् । नमताम् । अदः । वायुः ।
 अन्तरिक्षम् । आदित्यः । द्यौः । आपः । वरुणः ॥
 सप्त । सप्तसदुऽइतिसम् सदः । अष्टमी । भूतसाधिनीतिभूत
 साधनी ॥ सकामानितिस कामान् । अर्द्धनः । कुरु ।
 सञ्ज्ञानमिति सम् ज्ञानम् । अस्तु । मे । अमुना ॥१॥

यथा । इमाम् । वाचम् । कल्याणीम् । आवदानीत्या
 वदानि । जनेभ्यः ॥ ब्रह्मराजन्त्याभ्याम् । शूद्राय । च ।
 अर्याय । स्वाय । अरण्याय ॥ प्रियः । देवानाम् ।
 दक्षिणायै । दातुः । इह । भूयासम् । अयम् । मे । कामः ।
 सम् । ऋद्ध्यताम् । उष । मा । अदः । नमतु ॥२॥

अग्निः । अन्तरिक्षम् । आदित्यः । सप्त । अष्टमी । अर्द्धनः ।
 अस्तु ॥१॥

कल्याणीम् । आवदानीत्या वदानि । जनेभ्यः । ब्रह्मराजन्त्याभ्याम् ।
 शूद्राय । दक्षिणायै । ऋद्ध्यताम् ॥२॥

वायुः ॥१॥

यथा । आवदानीत्या वदानि । शूद्राय । अर्याय । स्वाय ।
 अरण्याय । प्रियः । दक्षिणायै । भूयासम् । अयम् ॥२॥

बृहस्पते । अति । यत् । अर्घ्यं ? । अहीत् । युमदितिद्यु
मत् । विभातीतिवि भाति । क्रतुमदितिक्रतु मत् । जनेषु ॥
यत् । दीदयत् । शर्वसा । क्रतुप्रजातेत्यृत प्रजात । तत् ।
अस्मासु । द्विगम् । धेहि । चित्रम् ॥ बृहस्पतये । त्वा ॥ ३

इन्द्र । गोमन्नितिगो मन् । इह । आ । आहि । पिव ।
सोमम् । शतक्रतोऽइतिशत क्रतो ॥ विद्यद्भिरिति विद्यत्
भिः । ग्रावभिरितिग्राव भिः । सुतम् ॥ इन्द्राय । त्वा ।
गोमत्तऽइतिगो मते ॥ ४ ॥

इन्द्र । आ । आहि । बृत्रहन्नितिबृत्र हन् । पिव ।
सोमम् । शतक्रतोऽइतिशत क्रतो ॥ गोमद्भिरितिगोमत्
भिः । ग्रावभिरितिग्राव भिः । सुतम् ॥ ५ ॥

बृहस्पते । युमदितिद्यु मत् । क्रतुमदितिक्रतु मत् । क्रतुप्रजाते-
त्यृत प्रजात । अस्मासु । चित्रम् । बृहस्पतये ॥ ३ ॥

शतक्रतोऽइतिशत क्रतो । विद्यद्भिरिति विद्यत् भिः । ग्रावभिरितिग्राव
भिः ॥ ४ ॥

बृत्रहन्नितिबृत्र हन् । शतक्रतोऽइतिशत क्रतो । गोमद्भिरितिगोमत्
भिः । ग्रावभिरितिग्राव भिः ॥ ५ ॥

यत् । अर्घ्यं ? । 'विभातीतिवि' भाति । यत् । दीदयत् ।
बृहस्पतये ॥ ३ ॥

आहि । विद्यद्भिरिति विद्यत् भिः ॥ ४ ॥

आहि । 'बृत्रहन्नितिबृत्र' हन् ॥ ५ ॥

१. ककोशशैत्यनुसारमिह 'वि' इत्येवं गुरुवकारेण भाव्यम् ।

२. ककोशशैत्यनुसारमिह ऋकारपरो वकारो न द्विलिख्यते ।

ऋतावानम् । ऋतवानमिच्छुत वानम् । वैश्वानरम् ।
ऋतस्य । ज्योतिषहं । पतिम् ॥ अजस्रम् । धर्मम् । ईमहे ॥
वैश्वानराय । त्वा ॥६॥

वैश्वानरस्य । सुमतावितिसु मतौ । स्याम् । राजा ।
हि । कम् । भुवनानाम् । अभिश्रीरित्यभि श्रीः ॥ इतः ।
जातः । विश्वम् । इदम् । वि । चष्टे । वैश्वानरः । सतते ।
सूर्येण ॥ अग्निः । उक्थेन । बार्हसा ॥७॥

अग्निः । ऋषिः । पवमानहं । पाञ्चजन्यइतिपाञ्च
जन्यहं । पुरोहितइतिपुरः । हितहं ॥ तम् । ईमहे । महागय-
मितिमहा गयम् ॥८॥

महान् । इन्द्रः । वज्रहस्तइतिवज्र हस्तहं ।
षोडशी । शर्म । सच्छतु ॥ हन्तु । पाप्मानम् । यः ।
अस्मान् । द्वेष्टि ॥९॥

ऋतवानमिच्छुत वानम् । वैश्वानरम् । वैश्वानराय ॥६॥
वैश्वानरस्य । अभिश्रीरित्यभि श्रीः । विश्वम् । चष्टे । वैश्वानरः ।
अभिः । उक्थेन ॥७॥

अभिः । पाञ्चजन्यइतिपाञ्च जन्यहं ॥८॥

वज्रहस्तइतिवज्र हस्तहं । यच्छतु । पाप्मानम् । अस्मान् । द्वेष्टि ॥९॥

ऋतवानमिच्छुत वानम् ॥६॥

स्यतते । सूर्येण ॥७॥

महागयमितिमहा गयम् ॥८॥

वज्रहस्तइतिवज्र हस्तहं । यच्छतु । यः ॥९॥

१. इतः पूर्वस्या मन्त्रकण्डिकायाः पदानां पूर्वं गतत्वान्नेह तत्पदानि
पठ्यन्ते । अत इत आरभ्य एकस्याः कण्डिकासंख्याया भेदो जायते ।

तम् । वृहं । दुस्मम् । ऋतीषहम् । ऋतिसहमित्यृति
सहम् । वसोहं । मुन्दानम् । अन्धसहं ॥ अभि । वृत्सम् ।
न । स्वसरेषु । धेनवः । इन्द्रम् । गीर्भिभरितिगीहं भिः ।
नवामहे ॥१०॥

यत् । बाहिष्ठम् । तत् । अग्नये । बृहत् । अर्च ।
बिभावसोऽइतिविभा वसो । 'महिषीवेतिमहिषी इव । त्वत् ।
रयिः । त्वत् । वाजाहं । उत् । इरुत ॥११॥

आ । इहि । ऊँऽइत्यू । सु । ब्रवाणि । ते । अग्ने ।
इत्था । इतराहं । गिरः ॥ एभिः । बुद्धासे ।
इन्दुभिरितीन्दु भिहं ॥१२॥

ऋतवः । ते । यज्जम् । वि । तद्वन्तु । मासाहं ।
रक्कपन्तु । ते । हविः ॥ सुँवत्सरः । ते । यज्जम् ।
दधातु । नहं । प्रजामितिप्र जाम् । च । परि । पातु । नहं ॥१३॥

दुस्मम् । ऋतिसहमित्यृति सहम् । वृत्सम् ॥१०॥

बाहिष्ठम् । अग्नये ॥११॥

ऊँऽइत्यू । अग्ने । इत्था ॥१२॥

यज्जम् । तद्वन्तु । रक्कपन्तु । सुँवत्सरः । यज्जम् । प्रजामितिप्र जाम् ॥१३॥

वृहं । ऋतिसहमित्यृति सहम् ॥१०॥

यत् । अग्नये । बिभावसोऽइतिविभा वसो । रयिहं ॥११॥

यज्जम् । यज्जम् ॥१३॥

१. 'महिषीवेतिमहिषी इव' इत्यपपाठः काशीमुद्रिते, मन्त्रे पदस्या-
द्युदात्तत्वदर्शनात् ।

२. ककोशे संहितेव 'वृहं' पदे वकारो न गुरुरुच्यते । तेनापपाठोऽयम् ।

उपह्वरऽइत्युप ह्वरे । गिरीणाम् । सङ्गमऽइतिसम् गमे ।
च । नदीनाम् ॥ धिया । विप्रः । अजायत ॥१४॥

उच्चा । ते । ज्ञातम् । अन्धसहं । दिवि । सत् ।
भूमिः । आ । ददे ॥ उग्रम् । शर्म । महि । श्रवः ॥१५॥

सः । नहं । इन्द्राय । यज्यवे । वरुणाय । मरुद्भ्य-
ऽइतिमरुत् भ्यः ॥ वरिवोविदितिवरिवहं वित् । परि ।
स्रव ॥१६॥

एना । विश्वानि । अर्घ्यः । आ । युम्नानि । मानु-
षाणाम् ॥ सिषासन्तहं । सिसासन्तऽइतिसिसासन्तहं ।
बुनामहे ॥१७॥

अनु । वीरैः । पुण्यास्मम् । गोभिः । 'अश्वैः ।
सर्वेण । पुष्टैः ॥ द्विपदेतिद्वि पदा । चतुष्पदा । चतुःपदेति-
चतुः पदा । वयम् । देवाः । नहं । यज्जम् । ऋतुथेत्तु
था । नयन्तु ॥१८॥

उपह्वरऽइत्युप ह्वरे । विप्रः ॥१५॥

उग्रम् ॥१५॥

यज्यवे । मरुद्भ्यऽइतिमरुत् भ्यः ॥१६॥

विश्वानि । युम्नानि ॥१७॥

पुण्यास्मम् । 'अश्वैः । पुष्टैः । द्विपदेतिद्वि पदा । चतुष्पदा । यज्जम् ।

ऋतुथेत्तु था ॥१८॥

धिया । अजायत ॥१४॥

इन्द्राय । यज्यवे । वरुणाय । वरिवोविदितिवरिवहं वित् ॥१६॥

अर्घ्यः ॥१७॥

'अश्वैः । वयम् । यज्जम् । ऋतुथेत्तु था । नयन्तु ॥१८॥

अग्ने । पत्नी॑८ । इ॒ह । आ । ब॒ह । दे॒वाना॑म् । उ॒श॒ती॑३ ।
उ॒प ॥ त्वष्टा॑रम् । सोम॑पीत॒यऽइति॑सोम॑ पीत॒ये ॥१९॥

अ॒भि । य॒ज्जम् । गृ॒णीहि॑ । न॒८ । ग्रा॒यः॑ । नेष्टृ॑रिति॒-
नेष्टृ॑ः । पि॒य॑ । ऋ॒तुना॑ ॥ त्वम् । हि । र॒त्न॒धाऽइति॑रत्न॒-
धा॑३ । अ॒सिं ॥२०॥

द्वि॒वि॒णोदा॑ऽइति॒द्वि॒ण॒८ दा॑३ । पि॒पी॒षति॑ । जु॒होत॑ ।
प्र । च । ति॒ष्ठ॒त् ॥ नेष्टृ॑त् । ऋ॒तुभि॑रि॒त्यु॒तु भि॑ः ।
इ॒ष्य॒त् ॥२१॥

त॒व । अ॒यम् । सोम॑ः । त्वम् । आ । इ॒हि । अ॒र्वाङ् ।
श॒श्वत्त॑ममि॒ति॒श॒श्वत् त॑मम् । मु॒म॒नाऽइति॑मु॒ म॒ना॑८ । अ॒स्य ।
प्रा॒हि ॥ य॒ज्जे । ब॒र्हिषि॑ । आ । नि॒षद्य॑ । नि॒सद्ये॑ति॒नि॒-
सद्य॑ । दु॒धि॒ष्व । इ॒मम् । ज॒ठरै॑ । इ॒न्दुम् । इ॒न्द्र ॥२२॥

अग्ने । पत्नी॑८ । त्वष्टा॑रम् ॥१९॥

य॒ज्जम् । नेष्टृ॑रिति॒नेष्टृ॑ः । र॒त्न॒धाऽइति॑रत्न॒ धा॑३ ॥२०॥

द्वि॒वि॒णोदा॑ऽइति॒द्वि॒ण॒८ दा॑३ । ति॒ष्ठ॒त् । नेष्टृ॑त् । ऋ॒तुभि॑रि॒त्यु॒तु भि॑ः ।
इ॒ष्य॒त् ॥२१॥

श॒श्वत्त॑ममि॒ति॒श॒श्वत् त॑मम् । अ॒स्मिन् । य॒जे । नि॒षद्य॑ । नि॒सद्ये॑ति॒नि॒-
सद्य॑ । दु॒धि॒ष्व ॥२२॥

सोम॑पीत॒यऽइति॑सोम॑ पीत॒ये ॥१९॥

य॒ज्जम् ॥२०॥

ऋ॒तुभि॑रि॒त्यु॒तु भि॑ः ॥२१॥

अ॒यम् । य॒जे ॥२२॥

अमेवेत्यमा इव । नहं । सुहवाऽइतिसु हवाहं । आ ।
 हि । गन्तन । नि । बर्हिषि । सदतन । रणिष्टन ॥ अथ ।
 मन्दस्व । जुजुषाणः । अन्धसहं । त्वष्टः । देवेभिः ।
 जनिभिरितिजनि भिहं । सुमद्गणऽइतिसुमत गणहं ॥२३॥

स्वादिष्टया । मदिष्टया । पवस्व । सोम । धारया ॥
 इन्द्राय । पातवे । सुतः ॥२४॥

रक्कषोहेतिरक्कषहं हा । विश्वचर्षणिरिति विश्व चर्षणिहं ।
 अभि । योनिम् । अयः । हुते ॥ द्रोणे । सधस्थमितिसध
 स्थम् । आ । असदत् ॥२५॥

॥ इति वाजसनेयिसंहितापदे षड्विंशोऽध्यायः ॥

अमेवेत्यमा इव । रणिष्टन । त्वष्टः । सुमद्गणऽइतिसुमत
 गणहं ॥२३॥

स्वादिष्टया । मदिष्टया ॥२४॥

रक्कोहेतिरक्कहं हा । विश्वचर्षणिरिति विश्व चर्षणिहं । सधस्थमितिसध
 स्थम् ॥२५॥

स्वादिष्टया । मदिष्टया । धारया । इन्द्राय ॥२४॥

विश्वचर्षणिरिति विश्व चर्षणिहं । योनिम् । अयः ॥२५॥

॥ इति श्रीवाजसनेयिसंहितायां पदेन षड्विंशतिमोऽध्यायः ॥



सप्तविंशोऽध्यायः

समाहं । त्वा । अग्ने । ऋतवः । वर्द्धयन्तु ।
सुवत्सराः । ऋषयः । यानि । सत्या ॥ सम् । दिव्येन ।
दीदिहि । रोचनेन । 'द्विश्वाः । आ । भाहि । प्रदिश-
ऽइतिप्र दिशः । चतस्रः ॥१॥

सम् । च । इध्यस्व । अग्ने । प्र । च । बोधय ।
एनम् । उत् । च । तिष्ठ । मृते । सौभगाय ॥ मा । च ।
रिषत् । उपसत्तेत्युप सत्ता । ते । अग्ने । ब्रह्माणः । ते ।
व्यशसः । सन्तु । मा । अन्ये ॥२॥

अग्ने । सुवत्सराः । सत्या । दिव्येन । 'द्विश्वाः । प्रदिशऽइतिप्र
दिशः ॥१॥

इध्यस्व । अग्ने । तिष्ठ । उपसत्तेत्युप सत्ता । अग्ने । ब्रह्माणः ।
अन्ये ॥२॥

वर्द्धयन्तु । ऋषयः । यानि । 'द्विश्वाः ॥१॥

बोधय । सौभगाय । 'चरिषत् । व्यशसः ॥२॥

१. द्र० ३२८ पृष्ठस्था टिप्पणी १ ।

२. अपपाठ इव प्रतिभाति, पाठान्तरं वा स्यात् । संहिताया उभयथाऽपि
पदच्छेदः सम्भवति ।

त्वाम् । अग्ने । वृणते । ब्राह्मणाः । इमे । शिवः ।
अग्ने । सव्वरणेऽइतिसम् वरणे । भव । नदं ॥ सपत्नहेति-
सपत्न हा । नदं । अभिमातिजिदित्यभिमाति जित् । च ।
स्वे । गये । जागृहि । अप्रयुच्छन्नित्यप्र युच्छन् ॥३॥

इह । एव । अग्ने । अधि । धारय । रयिम् । मा ।
त्वा । नि । क्रन् । पूर्वचित्ऽइतिपूर्व चित्ः । निकारिण-
ऽइतिनि कारिणः ॥ क्षत्रम् । अग्ने । सुयममिति सु यमम् ।
अस्तु । तुभ्यम् । उपसत्तेत्युप सत्ता । बुद्धताम् । ते ।
अनिष्टृतं । अनिस्तृतऽइत्यनि स्तृतं ॥४॥

क्षत्रेण । अग्ने । स्वायुरिति सु आयुः । सम् ।
रभस्व । मित्रेण । अग्ने । मित्रधेयऽइतिमित्र धेये ।
यतस्व ॥ सजातानामितिस जातानाम् । मध्यमस्थाऽइति-

अग्ने । ब्राह्मणाः । अग्ने । सपत्नहेतिसपत्न हा । अभिमातिजिदित्यभि-
माति जित् । अप्रयुच्छन्नित्यप्र युच्छन् ॥३॥

अग्ने । क्षत्रम् । अग्ने । अस्तु । तुभ्यम् । उपसत्तेत्युप सत्ता ।
अनिष्टृतं । अनिस्तृतऽइत्यनि स्तृतं ॥४॥

क्षत्रेण । अग्ने । मित्रेण । अग्ने । मित्रधेयऽइतिमित्र धेये । मध्यमस्था-

^१सव्वरणेऽइतिसम् वरणे । गये । अप्रयुच्छन्नित्यप्र ^२युच्छन् ॥३॥

धारय । रयिम् । सुयममिति सु ^३यमम् ॥४॥

स्वायुरिति सु आयुः । मित्रधेयऽइतिमित्र धेये । यतस्व ।

१. 'सव्वरणे' इत्येवं शुद्धेन पाठेन भाव्यम् ।

२. ककोशशैल्यनुसारमिह 'युच्छन्' इत्येवं शुद्धः पाठो ज्ञेयः ।

३. ककोशशैल्यनुसारमिह 'यमम्' इत्येवं शुद्धः पाठो ज्ञेयः ।

मध्यम स्था३ । एधि । राज्ञाम् । अग्ने । विह्व्यऽइतिवि
ह्व्यः । दीदिहि । इह ॥५॥

अति । निहः । अति । सिधः । अति । अचित्तिम् ।
अति । अरातिम् । अग्ने ॥ विश्वा । हि । अग्ने । दुरितेतिदुहं
इता । सहस्र । अथ । अस्मभ्यम् । सहवीरामितिसह वीराम् ।
रयिम् । दाहं ॥६॥

अनाधृष्य३ । जातवेदाऽइतिजात वेदाहं । अनिष्टृतहं ।
अनिस्तृतऽइत्यनि स्तृतहं । विराडिति वि राट् । अग्ने ।
क्षत्रभृदितिक्वषत्र भृत् । दीदिहि । इह ॥ 'विश्वाः ।
आशाहं । प्रमुञ्चन्नितिप्र मुञ्चन् । मानुषीहं । भिय३ ।
शिवेभिः । अद्य । परि । पाहि । नहं । वृधे ॥७॥

बृहस्पते । सवितहं । बोधय । एनम् । सशितमितिसम्
शितम् । चित् । सन्तरामितिसम् तराम् । सम् । शिशधि ॥
वृद्धय । एनम् । मृते । सौभगाय । विश्वे । एनम् । अनु ।
मदन्तु । देवा३ ॥८॥

इतिमध्यम स्था३ । राज्ञाम् । अग्ने । विह्व्यऽइतिवि ह्व्यः ॥५॥

अग्ने । विश्वा । अग्ने । अस्मभ्यम् ॥६॥

अनाधृष्य३ । अनिष्टृतहं । अनिस्तृतऽइत्यनि स्तृतहं । अग्ने ।
क्षत्रभृदितिक्षत्र भृत् । 'विश्वाहं । प्रमुञ्चन्नितिप्र मुञ्चन् । अद्य ॥७॥
बृहस्पते । विश्वे ॥८॥

विह्व्यऽइतिवि ह्व्यः ॥५॥

सहवीरामितिसह वीराम् । रयिम् ॥६॥

जातवेदाऽइतिजात वेदाहं । विराडिति वि राट् । 'विश्वाः । भिय३ ॥७॥
बोधय । वृद्धय । सौभगाय ॥८॥

अमुत्रभूयादित्यमुत्र भूयात् । अध । यत् । समस्य ।
बृहस्पते । अभिशस्तेरित्यभि शस्तेऽं । अमुञ्चः ॥ प्रति ।
औहताम् । अश्विना । मृत्युम् । अस्मात् । देवानाम् ।
अग्ने । भिषजा । शचीभिः ॥९॥

ऊर्ध्वाः । अस्य । समिधऽइतिसु इधः । भवन्ति ।
ऊर्ध्वा । शुक्रा । शोचींषि । 'अग्नेः ॥ युमत्तमेतिद्युमत्
तमा । सुप्रतीकस्येतिषु प्रतीकस्य । सूनोः ॥१०॥

तनूनपादितितनू नपात् । असुरः । विश्ववेदाऽइतिविश्व
वेदाः । देवः । देवेषु । देवः ॥ पथः । अनक्तु । मध्वा ।
घृतेन ॥११॥

मध्वा । यज्जम् । नक्तसे । प्रीणानः । नराशंसः ।
अग्ने ॥ सुकृदितिसु कृत् । देवः । मविता । विश्ववार-
ऽइतिविश्व वारः ॥१२॥

अमुत्रभूयादित्यमुत्र भूयात् । बृहस्पते । अभिशस्तेरित्यभि शस्तेऽं ।
अश्विना । मृत्युम् । अस्मात् । अग्ने ॥९॥

शुक्रा । अग्नेः । युमत्तमेतिद्युमत् तमा । सुप्रतीकस्येतिषु प्रतीकस्य ॥१०॥

विश्ववेदाऽइतिविश्व वेदाः । अनक्तु । मध्वा ॥११॥

मध्वा । यज्जम् । नक्तसे । अग्ने । विश्ववारऽइतिविश्व वारः ॥१२॥

अमुत्रभूयादित्यमुत्र भूयात् । व्यत् । व्यमस्य ॥९॥

२ऊर्ध्वाः ॥१०॥

विश्ववेदाऽइतिविश्व वेदाः ॥११॥

व्यज्जम् । विश्ववारऽइतिविश्व वारः ॥१२॥

१. 'अग्ने' इत्यपपाठः काशीमुद्रिते ।

२. इत पूर्वस्या मन्त्रकण्डिकायाः पूर्वं गतत्वान्नेह तत्पदानि पठ्यन्ते ।

अत इत आरभ्यैकस्याः कण्डिकासंख्याया भेदो जायते ।

अच्छ । अयम् । एति । शर्वसा । घृतेन । ईडानः ।
बहिः । नमसा ॥ अग्निम् । सुचः । अध्वरेषु ।
प्रयत्स्वितिप्रयत् सु ॥१३॥

सः । यक्कपत् । अस्य । महिमानम् । अग्नेः । सः ।
ईम् । मन्द्रा । मुप्रयसऽइतिसु प्रयसः ॥ वसुः । चेतिष्ठत् ।
वसुधातमऽइतिवसु धातमत् । च ॥१४॥

द्वारः । देवीः । अनु । अस्य । विश्वे । व्रता ।
ददन्ते । अग्नेः ॥ उरुव्यचमऽइत्युरु व्यचसत् । धाम्ना ।
पत्यमानात् ॥१५॥

तेऽइतिते । अस्य । योषणेऽइतियोषणे । दिव्येऽइतिदिव्ये ।
न । योनौ । उपासानकता । उपसानकतेत्युपमानकता ॥
इमम् । यज्जम् । अवताम् । अध्वरम् । नत् ॥१६॥

अच्छ । बहिः । अग्निम् । अध्वरेषु । प्रयत्स्वितिप्रयत् सु ॥१३॥
यक्षत् । अग्नेः । मुप्रयसऽइतिसु प्रयसः । चेतिष्ठत् ॥१४॥
विश्वे । अग्नेः । उरुव्यचमऽइत्युरु व्यचसत् । धाम्ना । पत्यमानात् ॥१५॥
दिव्येऽइतिदिव्ये । उपासानकता । उपसानकतेत्युपमानकता । यज्जम् ।
अध्वरम् ॥१६॥

अयम् । १ प्रयत्स्वितिप्रयत् सु ॥१३॥

यक्षत् । मुप्रयसऽइतिसु प्रयसः । वसुधातमऽइतिवसु धातमत् ॥१४॥
उरुव्यचमऽइत्युरु व्यचसत् ॥१५॥

२ योषणेऽइतियोषणे । योनौ । यज्जम् ॥१६॥

१. द्र० ४५ पृष्ठस्था टिप्पणी २ ।

२. अपपाठोऽयम्, 'योषणेऽइतियोषणे' इति शुद्धः पाठो द्रष्टव्यः ।

दै॒व्या । हो॒ता॒रा । ऊ॒र्ध्वम् । अ॒ध्व॒रम् । न॒दं । अ॒ग्ने॑ ।
जि॒ह्वा॒म् । अ॒भि । गृ॒णी॒तम् ॥ कृ॒णु॒तम् । न॒दं । स्वि॒ष्टि॒मि॒ति॒सु
इ॒ष्टिम् ॥१७॥

ति॒स्र॑ । दे॒वी॑ । व॒हि॑ । आ । इ॒दम् । स॒द॒न्तु ।
इ॒डा । सर॑स्वती । भार॑ती ॥ म॒ही । गृ॒णा॒ना ॥१८॥

तत् । न॒दं । तुरी॑पम् । अ॒द्भु॒तम् । पु॒रु॒क्क॒षु । त्व॒ष्टा ।
सु॒वी॒र्य॑मि॒ति॒सु वी॒र्य॑म् ॥ रा॒य॑ । पोष॑म् । वि । स्य॒तु ।
नाभि॑म् । अ॒स्मेऽइ॒त्य॒स्मे ॥१९॥

व॒न॑स्प॒ते । अ॒व । सु॒ज । ररा॑ण॒दं । त्म॒ना । दे॒वेषु॑ ॥
अ॒ग्नि॑ । ह॒व्यम् । श॒मि॒ता । सू॒द॒या॒ति ॥२०॥

अ॒ग्ने । स्वा॒हा । कृ॒णु॒हि । जा॒त॒वे॒द॒इति॑जात वे॒द॒दं ।
इ॒न्द्रा॑य । ह॒व्यम् ॥ वि॒श्वे॑ । दे॒वा॑ । ह॒वि॑ । इ॒दम् ।
जुष॑न्ताम् ॥२१॥

दै॒व्या । अ॒ध्व॒रम् । अ॒ग्ने॑ । जि॒ह्वा॒म् । स्वि॒ष्टि॒मि॒ति॒सु इ॒ष्टिम् ॥१७॥

अ॒द्भु॒तम् । पु॒रु॒क्क॒षु । त्व॒ष्टा । अ॒स्मेऽइ॒त्य॒स्मे ॥१९॥

व॒न॑स्प॒ते । अ॒ग्नि॑ । ह॒व्यम् ॥२०॥

अ॒ग्ने । ह॒व्यम् । वि॒श्वे॑ ॥२१॥

^१ अ॒ध्व॒रम् ॥१७॥

सु॒वी॒र्य॑मि॒ति॒सु वी॒र्य॑म् । रा॒य॑ ॥१९॥

सू॒द॒या॒ति ॥२०॥

जा॒त॒वे॒द॒इति॑जात वे॒द॒दं । इ॒न्द्रा॑य । ^२ जुष॑न्ताम् ॥२१॥

१. अपपाठोऽयम्, 'अध्वरम्' इत्येवमन्तोदात्तेन भाव्यम् ।

२. अपपाठोऽयम्, 'जुषन्ताम्' इत्येवं शुद्धः पाठो द्रष्टव्यः ।

पीथोऽअन्नानितिपीथः— अन्नान् । रयिवृध्ऽइतिरयि
वृधः— । सुभेधाऽइतिसु मेधाः । श्वेतः । सिषक्किन् ।
सिमक्कतीतिसिमक्किन् । नियुतामितिनि युताम् । अभिश्री-
रित्यभि श्रीः ॥ ते । वायवे । समनमऽइतिस मनसः । वि ।
तस्थुः । विश्वा । इत् । नरः— । स्वपत्न्यानीतिसु 'अप-
त्न्यानि । चक्रुः ॥२२॥

राये । नु । यम् । जज्जतुः— । रोदमीऽइतिरोदमी ।
इमेऽइतीमे । राये । देवी । धिपणा । धाति । देवम् ॥ अर्ध ।
वायुम् । नियुतऽइतिनि युतः— । मश्चत । स्वाः । उत ।
श्वेतम् । वसुधितिमितिवसु धितिम् । निरेके ॥२३॥

आपः— । ह । यत् । वृहतीः । विश्वम् । आयन् ।
गर्भम् । दधानाः । जनयन्तीः । अग्निम् ॥ ततः— ।
देवानाम् । सम् । अवर्त्तत । असुः— । एकः— ॥२४॥

सिपक्कि । सिमक्कीतिसिमक्कि । अभिश्रीरित्यभि श्रीः । तस्थुः ।
विश्वा । स्वपत्न्यानीतिसु अपत्न्यानि । चक्रुः ॥२२॥

जजतुः— । मश्चत ॥२३॥ विश्वम् । गर्भम् । अग्निम् ॥२४॥

^२रयिवृध्ऽइतिरयि ^३वृधः— । नियुतामितिनि ^३युताम् । वायवे २२
राये । व्यम् । राये । वायुम् । नियुतऽइतिनि ^४युतः— । वसुधिति-
मितिबसु धितिम् ॥२३॥

व्यत् । आयन् । जनयन्तीः ॥२४॥

१. 'अपत्न्यानि' इति काशिकः पाठः ।

२. ककोशशैल्यनुसारमिह ऋकारपरो वकारो न गुरुर्भवति । तेन 'रयि-
वृध्ऽइतिरयि वृधः—' इत्येवं शुद्धः पाठो ज्ञेयः ।

३. ककोशशैल्यनुसारमिह 'युताम्' इत्येवं शुद्धः पाठो ज्ञेयः ।

४. ककोशशैल्यनुसारम् 'युतः—' इत्येवं शुद्धः पाठो ज्ञेयः ।

यः । चित् । आपः । महिना । पर्यपश्यदितिपरि
अपश्यत् । दक्षम् । दधानाहं । जनयन्तीहं । सृजम् ॥
यः । देवेषु । अधि । देवः । एकः । आसीत् ॥२५॥

प्र । याभिः । यासि । दाश्वाधंसम् । अच्छ ।
नियुद्भिरितिनियुत् भिः । वायोऽइतिवायो । इष्ट्यै ।
दुरोणे ॥ नि । नहं । रयिम् । सुभोजसमितिस्तु भोजसम् ।
सुवस्व । नि । वीरम् । गड्यम् । अश्व्यम् । च ।
राधः ॥२६॥

आ । नहं । नियुद्भिरितिनियुत् भिः । शतिनीभिहं ।
अक्षरम् । सहस्रिणीभिहं । उप । याहि । सृजम् ॥ वायो-
ऽइतिवायो । अस्मिन् । सवने । मादयस्व ॥२७॥

नियुत्त्वान् । वायोऽइतिवायो । आ । गृहि । अयम् ।
शुक्रः । अयामि । ते ॥ गन्ता । अस्मि । सुन्वतः । गृहम् ॥२८॥

पर्यपश्यदितिपरि अपश्यत् । दक्षम् । सृजम् ॥२५॥
दाश्वाधंसम् । अच्छ । नियुद्भिरितिनियुत् भिः । इष्ट्यै । गव्यम् ।
अश्व्यम् ॥२६॥

नियुद्भिरितिनियुत् भिः । अध्वरम् । सृजम् । अस्मिन् ॥२७॥

नियुत्त्वान् । शुक्रः । सुन्वतः ॥२८॥

य्यः । पर्यपश्यदितिपरि अपश्यत् । जनयन्तीहं । सृजम् । य्यः ॥२५॥
य्याभिः । य्यासि । नियुद्भिरितिनियुत् भिः । वायोऽइतिवायो ।
इष्ट्यै । रयिम् । सुवस्व ॥२६॥

नियुद्भिरितिनियुत् भिः । याहि । सृजम् । वायोऽइतिवायो ।
मादयस्व ॥२७॥

नियुत्त्वान् । वायोऽइतिवायो । अयम् । अयामि ॥२८॥

वायोऽइतिवायो । शुक्रः । अयामि । ते । मध्वः ।
अग्रम् । दिविष्टिषु ॥ आ । ग्राहि । सोमपीतयऽइतिसोम
पीतये । स्पार्हः । देव । नियुत्त्वता ॥२९॥

वायुः । अग्रेगाऽइत्यग्रे गाः । यज्जप्रीरितियज्ज
प्रीः । साकम् । गन् । मनसा । यज्जम् ॥ शिवः ।
नियुद्भिरितिनियुत् भिः । शिवाभिः ॥३०॥

वायोऽइतिवायो । ये । ते । महस्त्रिणः । रथासह ।
तेभिः । आ । गृहि ॥ नियुत्त्वान् । सोमपीतयऽइतिसोम
पीतये ॥३१॥

एकया । च । दशभिरितिदश भिः । च । स्वभूत-
ऽइतिस्व भूते । द्वाभ्याम् । इष्टये । त्रिंशती । च ॥
तिसृभिरिति तिसृ भिः । च । बहमे । त्रिंशता । च ।

शुक्रः । मध्वः । अग्रम् । दिविष्टिषु । नियुत्त्वता ॥२९॥

अग्रेगाऽइत्यग्रे गाः । यज्जप्रीरितियज्ज प्रीः । यज्जम् । नियुद्भिरिति-
नियुत् भिः ॥३०॥

नियुत्त्वान् ॥३१॥

द्वाभ्याम् । इष्टये । नियुद्भिरितिनियुत् भिः ॥३२॥

वायोऽइतिवायो । अयामि । ग्राहि । सोमपीतयऽइतिसोम पीतये ।
नियुत्त्वता ॥२९॥

वायुः । यज्जप्रीरितियज्ज प्रीः । यज्जम् । नियुद्भिरितिनियुत् भिः ३०

वायोऽइतिवायो । ये । १ नियुत्त्वानितिनियुत् त्वान् । सोमपीतय-
ऽइतिसोम पीतये ॥३१॥

एकया । इष्टये । नियुद्भिरितिनियुत् भिः । वायोऽइतिवायो ॥३२॥

१. अपपाठोऽयम्, 'नियुत्त्वान्' इत्येवमवग्रहरहितेन पाठेन भाव्यम् ।

नियुद्भिभरिति नियोत् भिः । द्वायोऽइति वायो । इह । ता ।
बि । मुञ्च ॥ ३२ ॥

तव । द्वायोऽइति वायो । ऋतस्पते । ऋतपतऽइत्यृत
पते । त्वष्टुः । जामातः । अद्भुत ॥ अवांशसि । आ ।
वृणीमहे ॥ ३३ ॥

अभि । त्वा । शूर । नोनुमः । अदुग्धाऽइवेत्यदुग्धाः
इव । धेनवः ॥ ईशानम् । अस्य । जगतः । स्वर्दृशमिति स्वः
दृशम् । ईशानम् । इन्द्र । तस्थुषः ॥ ३४ ॥

न । त्वावानिति त्वा वान् । अन्यः । दिव्यः । न ।
पार्थिवः । न । जातः । न । जनिष्यते ॥ अश्वायन्तः ।
अश्वयन्तऽइत्यश्व यन्तः । मघवन्निति मघ वन् । इन्द्र ।
व्राजिनः । गव्यन्तः । त्वा । हवामहे ॥ ३५ ॥

ऋतस्पते । ऋतपतऽइत्यृत पते । त्वष्टुः । अद्भुत ॥ ३३ ॥

अदुग्धाऽइवेत्यदुग्धाः इव । तस्थुषः ॥ ३४ ॥

त्वावानिति त्वा वान् । अन्यः । दिव्यः । जनिष्यते । अश्वायन्तः ।
अश्वयन्तऽइत्यश्व यन्तः । गव्यन्तः ॥ ३५ ॥

द्वायोऽइति द्वायो । ऋतपतऽइत्यृत पते । वृणीमहे ॥ ३३ ॥

त्वावानिति त्वा वान् । अश्वायन्तः । अश्वयन्तऽइत्यश्व यन्तः ।
मघवन्निति मघ वन् ॥ ३५ ॥

त्वाम् । इत् । हि । हवामहे । सातौ । वाजस्य ।
 कारवः ॥ त्वाम् । वृत्रेषु । इन्द्र । सत्पतिमिति सत् पतिम् ।
 नरः ॥ त्वाम् । काष्ठासु । अर्वितं ॥ ३६ ॥

सः । त्वम् । नः । चित्र । वृज्रहस्तेतिवज्र हस्त ।
 धृष्णुयेतिधृष्णु या । महः । स्वानः । अद्विवऽइत्यद्वि
 वः ॥ गाम् । अश्वम् । रथ्यम् । इन्द्र । सम् । क्रि ।
 सूत्रा । वाजम् । न । जिग्युषे ॥ ३७ ॥

कया । नः । चित्रः । आ । भुवत् । उती । सदावृध-
 इतिसदा वृधः । सखा ॥ कया । शचिष्ठया । वृता ॥ ३८ ॥

कः । त्वा । सत्यः । मदानाम् । मंहिष्ठः । मत्सत् ।
 अन्धसः ॥ दृढा । चित् । आरुजऽइत्या रुजे । वसु ॥ ३९ ॥

वृत्रेषु । सत्पतिमिति सत् पतिम् । काष्ठासु ॥ ३६ ॥

चित्र । वृज्रहस्तेतिवज्र हस्त । धृष्णुयेतिधृष्णु या । अद्विवऽइत्यद्वि
 वः । अश्वम् । रथ्यम् । सूत्रा । जिग्युषे ॥ ३७ ॥

चित्रः । शचिष्ठया ॥ ३८ ॥

सत्यः । मंहिष्ठः । मत्सत् । आरुजऽइत्या रुजे ॥ ३९ ॥

^१ वृत्रेषु ॥ ३६ ॥

वृज्रहस्तेतिवज्र हस्त । धृष्णुयेतिधृष्णु ^२या । अद्विवऽइत्यद्वि वः ॥ ३७ ॥

कया । ^१सदावृधऽइतिसदा वृधः । कया । शचिष्ठया । ^१वृता ॥ ३८ ॥

१. ककोशशैल्यनुसारमृकारपरो वकारो न द्विल्लिख्यते, अतः सर्वत्रैक-
 वकारवान् शुद्धः पाठो ज्ञेयः ।

२. ककोशशैल्यनुसारमिह 'या' इत्येवं युक्तः पाठो ज्ञेयः ।

अभि । सु । न६ । सखीनाम् । अविता । जरितृणाम् ॥
शतम् । भवासि । ऊतये ॥४०॥

यज्जायज्जेति यज्जा यज्जा । वृ६ । अग्रये । गिरा-
गिरेति गिरा गिरा । च । दक्षर्षसे ॥ प्रप्रेति प्र । वृयम् ।
अमृतम् । जातवैदसमिति जात वैदसम् । प्रियम् । मित्रम् ।
न । श५सिषम् ॥४१॥

पाहि । न६ । अग्ने । एकया । उत । द्वितीयया ॥
गीर्भिरिति गी६ भि० । तिसृभिरिति तिसृ भिः । ऊर्जाम् ।
पते । चतसृभिरिति चतसृ भिः । वृसोऽइति वसो ॥४२॥

ऊर्ज० । नपातम् । स० । हिन । अयम् । अस्मयु-
रित्यस्म सु० । दाशैम । हृद्यदातयऽइति हृद्य दातये ॥
भुवत् । वाजेषु । अविता । भुवत् । वृधे । उत । त्राता ।
तनूनाम् ॥४३॥

यज्जायज्जेति यज्जा यज्जा । अग्रये । दक्षर्षसे । प्रप्रेति प्र । मित्रम् ॥४१॥

अग्ने । गीर्भिरिति गी६ भि० ॥४३॥

अस्मयुरित्यस्म सु० । हृद्यदातयऽइति हृद्य दातये ॥४३॥

ऊतये ॥४०॥

यज्जायज्जेति यज्जा यज्जा । अग्रये । वृयम् । जातवैदसमिति जात
वैदसम् । प्रियम् ॥४१॥

एकया । द्वितीयया । वृसोऽइति वसो ॥४२॥

अयम् । अस्मयुरित्यस्म सु० । हृद्यदातयऽइति हृद्य दातये ।
वृधे ॥४३॥

१. ककोशशैल्यनुसारमपपाठोऽयम् । इह '०यज्जा यज्जा' इत्येवं शुद्धः
पाठो ज्ञेयः ।

२. ककोशशैल्यनुसारमिह 'यु०' इत्येवं शुद्धः पाठो ज्ञेयः ।

सँवत्सरः । असि । परिवत्सरऽइतिपरि 'वत्सरः ।
 इदावत्सरः । इद्वत्सरऽइतीत् 'वत्सरः । वत्सरः ॥
 उषसः । ते । कल्पन्ताम् । अहोरात्राः । अर्द्धमासाऽइत्यर्द्ध
 मासाः । मासाः । ऋतवः । सँवत्सरः । ते । कल्पन्ताम् ॥
 प्रेत्याऽइतिप्र इत्यै । एत्याऽइत्या इत्यै । सम् । च ।
 अश्च । प्र । च । सारय । सुपर्णचिदितिसुपर्ण चित् ।
 ध्रुवः । सीद ॥४४॥

॥ इति वाजसनेयिसंहितापदे सप्तविंशोऽध्यायः ॥

सँवत्सरः । परिवत्सरऽइतिपरि वत्सरः । इदावत्सरः । इद्वत्सर-
 ऽइतीत् वत्सरः । वत्सरः । कल्पन्ताम् । अहोरात्राः । अर्द्धमासाऽइत्यर्ध
 मासाः । सँवत्सरः । कल्पन्ताम् । प्रेत्याऽइतिप्र इत्यै । एत्याऽइत्या
 इत्यै ॥४४॥

परिवत्सरऽइतिपरि वत्सरः । इदावत्सरऽइतीत्^२ वत्सरः । इद्वत्सर-
 ऽइतीत् वत्सरः । सारय ॥४४॥

॥ इति श्रीवाजसनेयिसंहितायां पदेन सप्तविंशतिमो^३ऽध्यायः ॥

१. 'वत्सरः' इति काशिकः पाठः ।

२. इदावग्रहनिर्देशः प्रामादिकः । 'इदावत्सरः' इत्येवमवग्रहरहितेन
 पाठेन भाव्यम् ।

३. ब्रष्टव्याऽत्र पूर्वत्र ३६६ पृष्ठस्था टिप्पणी २ ।

अष्टाविंशोऽध्यायः

इन्द्रम् । इड॑ । पदे । नाभा । पृथिव्या॑ । अधि॑ ॥
दिव॑ । वर्ष्मन् । सम् । इद्ध्यते । ओजिष्ठ॑ । चर्षणीसहाम् ।
चर्षणिसहामिति चर्षणि सहाम् । वेतु ॥१॥

तनूनपातमिति तनू नपातम् । ऊतिभिरित्युति भिः ।
जेतारम् । अपराजितमित्यपरा जितम् ॥ इन्द्रम् । देवम् ।
स्वर्द्धिमिति स्वर्द्धिदम् । पृथिभिरिति पृथि भिः । मधु-
मत्तमैरिति मधुमत् तमैर् । नराशंसैन । तेजसा ॥२॥

इडाभिर् । इन्द्रम् । ईडितम् । आजुह्वानमित्या जुह्वा-
नम् । अमर्त्यम् ॥ देव॑ । देवै॑ । सर्वीर्य्येऽइतिसर्वीर्य्ये ।
वज्रहस्तऽइति वज्र हस्तः । पुरन्दुरऽइति पुरम् दुरः ॥३॥

बर्हिषि । इन्द्रम् । निषद्वरम् । निसद्वरमिति निसद्वरम् ।
वृषभम् । नर्यापसमिति नर्य्य अपसम् ॥ वसुभिरिति-

पृथिव्या॑ । वर्ष्मन् । इद्ध्यते । ओजिष्ठ॑ ॥१॥

ऊतिभिरित्युति भिः । अपराजितमित्यपरा जितम् ॥२॥

आजुह्वानमित्या जुह्वानम् । वज्रहस्तऽइति वज्र हस्तः ॥३॥

निषद्वरम् । निसद्वरमिति निसद्वरम् । रुद्रै॑ । आदित्यै॑ ।

स्वर्द्धिमिति स्वर्द्धिदम् ॥२॥

सर्वीर्य्येऽइतिसर्वीर्य्ये । वज्रहस्तऽइति वज्र हस्तः ॥३॥

निसद्वरमिति निसद्वरम् । वृषभम् । नर्यापसमिति नर्य्य अपसम् ।

वसु भिः । रुद्रैः । आदित्यैः । सयुग्मिभरितिसयुक् भिः ।
बर्हिः । आ । असदत् ॥४॥

ओजः । न । वीर्यम् । सहः । द्वारः । इन्द्रम् ।
अवर्द्धयन् ॥ सुप्रायणाः । सुप्रायनाऽइतिसु प्रायनाः ।
अस्मिन् । यज्ञे । वि । श्रयन्ताम् । ऋतावृधः । ऋतवृध-
ऽइत्यृत वृधः । द्वारः । इन्द्राय । मीढुषे । व्यन्तु ॥५॥

उषेऽइत्युषे । इन्द्रस्य । धेनूऽइतिधेनू । सुदुधेऽइतिसु
दुधे । मातरा । महीऽइतिमही ॥ सवातरावितिस वातरौ ।
न । तेजसा । वृत्सम् । इन्द्रम् । अवर्द्धताम् । वीताम् ॥६॥

भिषजा । सखाया । हविषा । इन्द्रम् । भिषज्ज्यतः ॥
कवीऽइतिकवी । देवौ । प्रचेतसावितिप्र चेतसौ । इन्द्राय ।
धत्तः । इन्द्रियम् ॥७॥

सयुग्मिभरितिसयुक् भिः ॥४॥

सुप्रायणाः । सुप्रायनाऽइतिसु प्रायनाः । अस्मिन् । यज्ञे । ऋतवृध-
ऽइत्यृत वृधः ॥५॥

उषेऽइत्युषे । वृत्सम् ॥६॥

भिषज्ज्यतः । प्रचेतसावितिप्र चेतसौ ॥७॥

वसुभिरिति वसु भिः । सयुग्मिभरितिसयुक् भिः ॥४॥

वीर्यम् । अवर्द्धयन् । सुप्रायणाः । सुप्रायनाऽइतिसु प्रायनाः ।
यज्ञे । श्रयन्ताम् । ऋतवृधऽइत्यृत वृधः । इन्द्राय ॥५॥

सवातरावितिस वातरौ ॥६॥

सखाया । इन्द्राय । इन्द्रियम् ॥७॥

१. 'प्रायनाः' इति काशिकः पाठः ।

२. ककोशशैल्यनुसारं 'वा' इत्येवं शुद्धः पाठो ज्ञेयः ।

इडा । सरस्वती । भारती । मही॑ ॥ इन्द्रपत्नीरितीन्द्र
पत्नी॑ ॥ हविष्मती॑ ॥ ८॥

त्वष्टारम् । इन्द्रम् । देवम् । भिषजम् । सुयजमिति॑ सु
यजम् । घृतश्रियमिति॑ घृत श्रियम् । पुरुरूपमिति॑ पुरु रूपम् ।
सुरेतसमिति॑ सुरेतसम् । मघोनम् ॥ ९॥

धियः॑ । जोष्टारम् । इन्द्रियम् ॥ मध्वा । समञ्जनितिसम्
अञ्जन् । पथिभिरिति॑ पथि भिः । सुगेभिरिति॑ सु
गेभिः ॥ १०॥

इन्द्रम् । स्वाहा । आज्यस्य । मेदस॑ ॥ स्तोत्रानाम् ।
स्वाहाकृतीनामिति॑ स्वाहा कृतीनाम् । हव्यसूक्तकीनामिति॑ हव्य
सूक्तकीनाम् ॥ देवाः॑ । आज्यपाऽइत्याज्य पाः॑ । जुषाणाः॑ ।
इन्द्रः॑ ॥ ११॥

देवम् । बर्हिः॑ । इन्द्रम् । सुदेवमिति॑ सु देवम् । देवैः॑ ।

इन्द्रपत्नीरितीन्द्र पत्नी॑ ॥ हविष्मती॑ ॥ ८॥

त्वष्टारम् । घृतश्रियमिति॑ घृत श्रियम् ॥ ९॥

जोष्टारम् । मध्वा ॥ १०॥

आज्यस्य । हव्यसूक्तीनामिति॑ हव्य सूक्तीनाम् । आज्यपाऽइत्याज्य
पाः॑ ॥ ११॥

सुयजमिति॑ सु यजम् । घृतश्रियमिति॑ घृत श्रियम् ॥ ९॥

धियः॑ । इन्द्रियम् ॥ १०॥

१. ककोशशैल्यनुसारमिह 'अजम्' इत्येवं युक्तः पाठो ज्ञेयः ।

वीरवदितिवीर वत् । स्तीर्णम् । वेद्याम् । अवर्द्धयत् ॥
वस्तोऽहं । वृतम् । प्र । अक्कतोऽ । भृतम् । राया । वर्हिष्मतहं ।
अति । अगात् ॥१२॥

इन्द्रम् । सङ्घातऽइतिसम् घाते । वीड्डीवीऽ । यामन् ।
अवर्द्धयन् ॥ आ । वृत्सेन । तरुणेन । कुमारेण । च । मीवता ।
अप । अर्वाणम् । रेणुककाटमितिरेणु ककाटम् । नुदन्ताम् ॥१३॥

इन्द्रम् । सृज्जे । प्रयतीतिप्र यति । अह्वेताम् ॥
दैवीः । विशः । प्र । अयामिष्टाम् । सुप्रीतेऽइतिसु प्रीते ।
सुधितेऽइतिसु धिते । वीताम् ॥१४॥

वसुधितेऽइतिवसु धिती । देवम् । इन्द्रम् । अवर्द्धताम् ॥
अयावि । अन्या । अघा । द्वेषांशसि । आ । अन्या ।
वृक्कपत् । वसु । वार्याणि । यजमानाय । शिक्किपते-
ऽइतिशिक्किपते ॥१५॥

वेद्याम् । वस्तोऽहं । अक्कतोऽ । वर्हिष्मतहं ॥१२॥

वीड्डीवीऽ । वृत्सेन ॥१३॥

सृज्जे । प्रयतीतिप्र यति । अह्वेताम् । अयामिष्टाम् । सुप्रीतेऽइतिसु
प्रीते ॥१४॥

अन्या । अन्या । वृक्कपत् । शिक्किपतेऽइतिशिक्किपते ॥१५॥

^१ वीरवदितिवीर वत् । अवर्द्धयत् । वृतम् । राया ॥१२॥

यामन् । अवर्द्धयन् ॥१३॥

सृज्जे । प्रयतीतिप्र ^२ यति । अयामिष्टाम् ॥१४॥

वसुधितेऽइतिवसु धिती । अयावि । वार्याणि । यजमानाय ॥१५॥

१. अपपाठोऽयम्, ककोशशैल्यनुसारं 'वीरवदितिवीर वत्' इत्येवं शुद्धः
पाठो ज्ञेयः ।

२. ककोशशैल्यनुसारमिह 'यति' इत्येवं युक्तः पाठो द्रष्टव्यः ।

सुदुधेऽइतिसु दुधे । पयसा ॥ इषम् । ऊर्जम् ।
अन्या । वृक्षत् । सग्धिम् । सपीतिमिति स पीतिम् ।
अन्या । नवेन । पूर्वम् । दयमानेऽइतिदयमाने । पुराणेन ।
नवम् । अधाताम् । ऊर्जम् । ऊर्जाहुतीऽइत्यूर्जा आहुती ।
ऊर्जयमानेऽइत्यूर्जयमाने ॥१६॥

हुताघशःसावितिहुत अघशःसौ । आ । अभ्राष्टम् ।
शिक्षितौ ॥१७॥

पतिम् । इन्द्रम् । अवर्द्धयन् ॥ अस्पृक्षत् । भारती ।
दिवम् । रुद्रैः । यज्ञम् । सरस्वती । इडा । वसुमतीतिवसु
मती । गृहान् ॥१८॥

त्रिवरूथऽइतित्त्रि वरूथः । त्रिवन्धुरऽइतित्त्रि

अन्या । वृक्षत् । सग्धिम् । अन्या । ऊर्जाहुतीऽइत्यूर्जा आहुती ।
ऊर्जयमानेऽइत्यूर्जयमाने ॥१६॥

अभ्राष्टम् । शिक्षितौ ॥१७॥

अस्पृक्षत् । रुद्रैः । यज्ञम् ॥१८॥

त्रिवरूथऽइतित्त्रि वरूथः । त्रिवन्धुरऽइतित्त्रि...

पयसा । दयमानेऽइतिदयमाने । ऊर्जयमानेऽइत्यूर्जयमाने ॥१६॥

२. अभ्राष्टम् ॥१७॥

अवर्द्धयन् । यज्ञम् । वसुमतीतिवसु मती ॥१८॥

त्रिवरूथऽइतित्त्रि वरूथः । त्रिवन्धुरऽइतित्त्रि...

१. 'वरूथः' इति काशिकः पाठः ।

२. अपपाठोऽयं लेखकप्रमादजः, 'अभ्राष्टम्' इत्येवं युक्तः पाठो ज्ञेयः ।

३. ककोशशैल्यनुसारमिह 'वरूथः' इत्येवं पाठेन भाव्यम् ।

^१बन्धुरः ॥ शतेन । शितिपृष्ठानामिति शिति पृष्ठानाम् ।
 आहितऽइत्या हितं । सहस्रेण । प्र । वर्त्तते । मित्रावरुणा ।
 इत् । अस्य । होत्रम् । अहितं । बृहस्पतिः । स्तोत्रम् ।
 अश्विना । आध्वर्यवम् ॥ १९ ॥

मधुशाखऽइति मधु शाखं । सुपिप्पलऽइति सु ^२पिप्पलः ॥
 दिवम् । अग्नेः । अस्पृक्षत् । आ । अन्तरिक्षम् ।
 पृथिवीम् । अदुःहीत् ॥ २० ॥

स्वासस्थमिति सु ^३आसस्थम् । इन्द्रेण । आसन्नमित्या
 सन्नम् । अन्या । बर्हीं ऽषि । अभि । अभूत् ॥ २१ ॥

^१बन्धुरः । शितिपृष्ठानामिति शिति पृष्ठानाम् । आहितऽइत्या हितं । मित्रावरुणा ।
 होत्रम् । बृहस्पतिः । स्तोत्रम् । अश्विना । आध्वर्यवम् ॥ १९ ॥

अग्नेः । अस्पृक्षत् । अन्तरिक्षम् ॥ २० ॥

स्वासस्थमिति सु आसस्थम् । आसन्नमित्या सन्नम् । अन्या ॥ २१ ॥

^१बन्धुरः । आध्वर्यवम् ॥ १९ ॥

^२आसन्नमित्या सन्नम् ॥ २१ ॥

१. 'बन्धुरः' इति काशिकः पाठः ।

अत्रेदमप्यवधेयम्—कतिपयेषु कोशेषु 'त्रिवन्धुरऽइति त्रिवन्धुरः' इत्येव
 बकारस्थाने दन्त्योष्ठ्यो वकारः, अवग्रहात्परं तस्य द्वित्वं (गुरुत्वं) च दृश्यते ।
 ककोशेऽपि दन्त्योष्ठ्यो वकार एव । ऋग्वेदे च दन्त्योष्ठ्यवकारवान् एव सर्वत्र
 पाठः । कृष्णयजुषु ओष्ठ्यो वकारो दृश्यते । तदेवमत्रोभयथा पाठे मूलं
 मृग्यम् ।

२. 'पिप्पलः' इति काशिकः पाठः ।

३. 'आसस्थम्' इति काशिकः पाठः ।

४. अपपाठोऽयं लेखकप्रमादजः । 'आसन्नमित्या सन्नम्' इत्येवं शुद्धः
 पाठो ज्ञेयः ।

स्विष्टृमिति॒सु इष्टृम् । कुर्वन् । स्विष्टृ॒कृदिति॑स्विष्टृ कृत् ।
स्विष्टृमिति॒सु इष्टृम् । अ॒द्य । क॒रोतु । न॒न् ॥२२॥

पुरो॒डाश॑म् । ब॒ध्नन् । इन्द्रा॑य । छा॒गम् ॥ इन्द्रा॑य ।
छा॒गेन ॥ अ॒घत् । तम् । अ॒ग्र॒भीत् । अवी॑वृधत् ।
पुरो॒डाशे॑न ॥२३॥

स॒मि॒धानमि॑ति॒सम् 'इ॒धानम् । म॒हत् । व॒शः । सु॒स॒-
मि॒द्धमि॑ति॒सु स॒मिद्धम् । व॒रे॒ण्यम् । अ॒ग्निम् । इन्द्र॑म् ।
व॒यो॒धस॒मिति॑व॒य॒न् ध॒सम् ॥ गा॒य॒त्रीम् । छ॒न्दः । इन्द्रि॑यम् ।
व्य॒वि॒मिति॑त्त्रि॒ अ॒विम् । गा॒म् । व॒यः । द॒धत् ॥२४॥

त॒नून॒पा॒तमि॑ति॒तनू॑ न॒पा॒तम् । उ॒द्भि॒दमि॑च्युत् भि॒दम् ।
व॒म् । ग॒र्भम् । अ॒दि॒ति॒न् । दु॒धे । शु॒चि॒म् ॥ उ॒ष्णि॒हम् ।
दि॒त्य॒वा॒हमि॑ति॒दि॒त्य॒ वा॒हम् ॥२५॥

स्विष्टृमिति॒सु इष्टृम् । स्विष्टृ॒कृदिति॑स्विष्टृ कृत् । स्विष्टृमिति॒सु इष्टृम् ।
अ॒द्य ॥२२॥

ब॒ध्नन् । अ॒ग्र॒भीत् ॥२३॥

सु॒स॒मि॒द्धमि॑ति॒सु स॒मिद्धम् । व॒रे॒ण्यम् । अ॒ग्निम् । गा॒य॒त्रीम् । व्य॒वि॒-
मिति॑त्त्रि॒ अ॒विम् ॥२४॥

उ॒द्भि॒दमि॑च्युत् भि॒दम् । ग॒र्भम् । उ॒ष्णि॒हम् । दि॒त्य॒वा॒हमि॑ति॒दि॒त्य॒
वा॒हम् ॥२५॥

इन्द्रा॑य । इन्द्रा॑य ॥२३॥

व॒यः । व॒यो॒धस॒मिति॑व॒य॒न् ध॒सम् । गा॒य॒त्रीम् । इन्द्रि॑यम् ।
व॒यः ॥२४॥

व॒यम् । दि॒त्य॒वा॒हमि॑ति॒दि॒त्य॒ वा॒हम् ॥२५॥

१. 'इ॒धानम्' इति काशिकः पाठः ।

ईडेन्यम् । ईडितम् । बृत्त्रहन्तममितिबृत्त्रहन् तमम् ।
इडाभिः । ईड्यम् । सहः । सोमम् ॥ अनुष्टुभम् ।
अनुस्तुभमित्यनु स्तुभम् । पञ्चाविमितिपञ्च अविम् ॥ २६॥

सुवर्हिषमितिषु वर्हिषम् । पूषण्वन्तमितिपूषण् वन्तम् ।
अमर्त्यम् । सीदन्तम् । वर्हिषि । प्रिये । अमृता ॥ बृहतीम् ।
त्रिवत्समितित्रि वत्सम् ॥ २७॥

इयचस्वतीः । सुप्रायणाः । सुप्रायणाऽइतिसु
'प्रायणाः । ऋतावृधः । ऋतवृधऽइत्यृत वृधः । द्वारः ।
देवीः । हिरण्ययीः । ब्रह्माणम् ॥ पङ्क्तिम् । इह । तुर्य-
वाहमितितुर्य वाहम् ॥ २८॥

ईडेन्यम् । बृत्त्रहन्तममितिबृत्त्रहन् तमम् । ईड्यम् । अनुष्टुभम् ।
अनुस्तुभमित्यनु स्तुभम् ॥ २६॥

पूषण्वन्तमितिपूषण् वन्तम् । त्रिवत्समितित्रि वत्सम् ॥ २७॥

सुप्रायणाः । सुप्रायणाऽइतिसु प्रायणाः । ऋतवृधऽइत्यृत वृधः ।
हिरण्ययीः । ब्रह्माणम् ॥ २८॥

२ बृत्त्रहन्तममितिबृत्त्रहन् तमम् ॥ २६॥

पूषण्वन्तमितिपूषण् वन्तम् । प्रिये । त्रिवत्समितित्रि वत्सम् ॥ २७॥

सुप्रायणाः । सुप्रायणाऽइतिसु प्रायणाः । ऋतवृधऽइत्यृत वृधः ।
हिरण्ययीः । तुर्यवाहमितितुर्य वाहम् ॥ २८॥

१. 'प्रायणाः' इति काशिकः पाठः ।

२. ककोशशैल्यनुसारमृकारपरो वकारो न गुरुर्भवति, अत उभयत्र
'वृ' इत्येवमेकवकारवान् पाठो युक्तः ।

सुपेशसेतिसु पेशसा । सुशिल्पेऽइतिसु शिल्पे ।
बृहतीऽइतिबृहती । उभेऽइत्युभे । नक्क्तोषासा । नक्क्तोषसेति-
नक्क्तोषसा । न । दर्शतेऽइतिदर्शते । विश्वम् ॥ त्रिष्टुभम् ।
त्रिस्तुभमितित्रि स्तुभम् । पष्ठवाहमितिपष्ठ वाहम् ॥२९॥

प्रचेतसेतिप्र चेतसा । देवानाम् । उत्तममित्युत् तमम् ।
यशः । होतारा । दैव्या । कवीऽइतिकवी । सयुजेतिस
युजा ॥ जगतीम् । अनड्वाहम् ॥३०॥

पेशस्वतीऽ । तिस्रः । देवीः । हिरण्ययीऽ । भारतीऽ ।
बृहतीः । महीः । पतिम् ॥ विराजमितिबि राजम् । धेनुम् ।
गाम् । न ॥३१॥

सुशिल्पेऽइतिसु शिल्पे । उभेऽइत्युभे । नक्क्तोषासा । नक्क्तोषसेति-
नक्क्तोषसा । विश्वम् । त्रिष्टुभम् । त्रिस्तुभमितित्रि स्तुभम् । पष्ठवाहमितिपष्ठ
वाहम् ॥२९॥

प्रचेतसेतिप्र चेतसा । उत्तममित्युत् तमम् । दैव्या । अनड्वाहम् ॥३०॥

हिरण्ययीऽ ॥३१॥

^१नक्क्तोषसेऽइतिनक्क्तोषसा । पष्ठवाहमितिपष्ठ वाहम् ॥२९॥

^२प्रचेतसमितिप्र चेतसा । यशः । सयुजेतिस ^३युजा ॥३०॥

हिरण्ययीऽ । विराजमितिबि राजम् ॥३१॥

१. अपपाठोऽयम्, 'नक्क्तोषसेतिनक्क्तोषसा' इति शुद्धः पाठो ज्ञेयः ।

२. अपपाठोऽयम्, 'प्रचेतसेतिप्र चेतसा' इत्येव शुद्धः पाठो ज्ञेयः ।

३. ककोशशैल्यनुसारमिह 'युजा' इत्येवं युक्तः पाठो ज्ञेयः ।

सुरेतसमितिस् सुरेतसम् । त्वष्टारम् । पुष्टिवर्द्धनमितिपुष्टि-
वर्द्धनम् । रूपाणि । विभ्रतम् । पृथक् । पुष्टिम् ॥ द्विपद-
मितिद्वि पदम् । उक्कषाणम् ॥ ३२॥

हिरण्यपर्णमितिहिरण्य पर्णम् । उक्थिनम् । रश-
नाम् । विभ्रतम् । वृशिम् । भगम् ॥ ककुभम् । वृशाम् ।
वेहतम् ॥ ३३॥

स्वाहाकृतीरितिस्वाहा कृतीः । अग्निम् । गृहपतिमिति-
गृह पतिम् । पृथक् । वरुणम् । भेषजम् । कविम् । क्षत्रम् ॥
अतिच्छन्दसमित्यति छन्दसम् । बृहत् । ऋषभम् ॥ ३४॥

देवम् । बर्हिः । वृयोधसमितिर्वयं धसम् । देवम् ।
इन्द्रम् । अवर्द्धयत् ॥ गायत्र्या । छन्दसा । इन्द्रियम् ।
चक्वधुः । इन्द्रे । वयः । दधत् ॥ ३५॥

त्वष्टारम् । पुष्टिवर्द्धनमितिपुष्टि वर्द्धनम् । विभ्रतम् । पुष्टिम् ।
द्विपदमितिद्वि पदम् । उक्कषाणम् ॥ ३२॥

हिरण्यपर्णमितिहिरण्य पर्णम् । उक्थिनम् । विभ्रतम् ॥ ३३॥

अग्निम् । क्षत्रम् । अतिच्छन्दसमित्यति छन्दसम् ॥ ३४॥

गायत्र्या । चक्षुः ॥ ३५॥

पुष्टिवर्द्धनमितिपुष्टि वर्द्धनम् ॥ ३२॥

वृयोधसमितिर्वयं^१ धसम् । अवर्द्धयत् । गायत्र्या । इन्द्रियम् ।
वयः ॥ ३५॥

१. ककोशशैल्यनुसारमिह गुरुणा धकारेण 'व्यसृष्टं' इत्येवं भाव्यम् ।

शुचिम् । उष्णिहा । प्राणम् ॥ अनुष्टुभा । अनुस्तुभे-
 र्यनु स्तुभा । बलम् ॥ बृहत्या । श्रोत्रम् ॥ पङ्क्त्या ।
 शुक्रम् ॥ देवौ । त्रिष्टुभा । त्रिस्तुभेतित्रि स्तुभा । त्विषिम् ॥
 जगत्या । शूर्पम् ॥ विराजेतिवि राजा । रूपम् ॥ द्विपदेतिद्वि
 पदा । भगम् ॥ ककुभा । यशः ॥ अतिच्छन्दसेत्यति
 छन्दसा । क्षत्रम् ॥ ब्रूयोधसऽइतिवयदं धसे । छागम् ॥
 ब्रूयोधसऽइतिवयदं धसे । छागैः ॥३६॥

॥ इति वाजसनेयिसंहितापदे अष्टाविंशोऽध्यायः ॥

उष्णिहा । अनुष्टुभा । अनुस्तुभेर्यनु स्तुभा । बृहत्या । श्रोत्रम् ।
 शुक्रम् । त्रिष्टुभा । त्रिस्तुभेतित्रि स्तुभा । जगत्या । द्विपदेतिद्वि पदा ।
 अतिच्छन्दसेत्यति छन्दसा । क्षत्रम् ॥३६॥

विराजेतिवि राजा । यशः । ब्रूयोधसऽइतिवयदं धसे । ब्रूयोधस-
 ऽइतिवयदं धसे ॥३६॥

॥ इति श्रीवाजसनेयिसंहितायां पदेन अष्टाविंशतिमोऽध्यायः ॥

एकोनविंशोऽध्यायः

समिद्धऽइतिसम् ईद्धं । अञ्जन् । कृदरम् । मती-
नाम् । घृतम् । अग्ने । मधुमदितिमधु मत् । पिन्वमानं ॥
वाजी । वहन् । वाजिनम् । जातवेदऽइतिजात वेदं । देवानाम् ।
वृक्किष । प्रियम् । आ । सधस्थमितिमध स्थम् ॥१॥

धृतेन । अञ्जन् । सम् । पथः । देवयानानितिदेव
यानान् । प्रजानन्नितिप्र जानन् । वाजी । अपि । एतु ।
देवान् ॥ अनु । त्वा । सप्ते । प्रदिशऽइतिप्र दिशः ।
सचन्ताम् । स्वधाम् । अस्मै । यजमानाय । घेहि ॥२॥

ईड्यः । च । असि । वन्द्यः । च । वाजिन् ।
आशुः । च । असि । मेध्यः । च । सप्ते ॥ अग्निः ।
त्वा । देवैः । वसुभिरिति वसु भिः । सजोषाऽइतिस जोषां ।
प्रीतम् । वहिन्म् । बृहतु । जातवेदाऽइतिजात वेदां ॥३॥

समिद्धऽइतिसम् ईद्धं । अग्ने । पिन्वमानं । वृक्षि । सधस्थ-
मितिमध स्थम् ॥१॥

प्रजानन्नितिप्र जानन् । सप्ते । प्रदिशऽइतिप्र दिशः । अस्मै ॥२॥
ईड्यः । मेध्यः । सप्ते । अग्निः । बृहन् ॥३॥

जातवेदऽइतिजात वेदं । प्रियम् ॥१॥

देवयानानितिदेव यानान् । यजमानाय ॥२॥

वसुभिरिति वसु भिः । जातवेदाऽइतिजात वेदां ॥३॥

१. ककोशशैत्यनुसारमिह 'यानान्' इत्येवं लघुना यकारेण भाव्यम् ।

स्तीर्णम् । बहिः१ । सुष्टरीम् । सुस्त्रीमेतिसु स्त्रीम् ।
जुषाणा । उरु । पृथु । प्रथमानम् । पृथिव्याम् ॥ देवेभिः२ ।
युक्तम् । अदितिं३ । सजोषाऽइतिसु जोषां४ । स्योनम् ।
कृण्वाना । सुविते । दधातु ॥४॥

एताः५ । ऊँऽइत्यू६ । वृ६ । सुभगाऽइतिसु भगां७ ।
विश्वरूपाऽइतिविश्व रूपां८ । वि । पक्षोभिरितिपक्षः९-
भि६ । श्रयमाणां१० । उत् । आतै६ ॥ ऋण्वाः११ । सतीः१२ ।
कवषः१३ । शुम्भमानां१४ । द्वारः१५ । देवीः१६ । सुप्रायणाः१७ ।
सुप्रायनाऽइतिसु प्रायनाः१८ । भवन्तु ॥५॥

अन्तरा । मित्रावरुणा । चरन्तीऽइतिचरन्ती । मुखम् ।
सज्जानाम् । अभि । सर्वविदानेऽइतिसम् विदाने ॥ उषासा ।

सुष्टरीम् । सुस्त्रीमेतिसु स्त्रीम् । पृथिव्याम् । युक्तम् । कृण्वाना ॥४॥
ऊँऽइत्यू६ । विश्वरूपाऽइतिविश्व रूपां८ । पक्षोभिरितिपक्षः९-
भि६ । ऋण्वाः११ । सुप्रायणाः१७ । सुप्रायनाऽइतिसु प्रायनाः१८ ॥५॥

मित्रावरुणा । सज्जानाम् । उषसेत्युषसा । सुहिरण्येऽइतिसु हिरण्ये ।

३ सुष्टरीम् । ४ सुस्त्रीमेतिसु स्त्रीम् । द्युक्तम् ॥४॥

वृ६५ । विश्वरूपाऽइतिविश्व रूपां८ । ६ द्विपक्षोभिरितिद्विपक्ष भि६ ।

श्रयमाणां१० । सुप्रायणाः१७ । सुप्रायनाऽइतिसु प्रायनाः१८ ॥५॥

सज्जानाम् । ७ सर्वविदानेऽइतिसम् विदाने । वाम् । द्योनौ ।

१. 'प्रायनाः' इति काशिकः पाठः ।

२. 'विदाने' इति काशिकः पाठः ।

३. अपपाठोऽयम्, 'सुष्टरीम्' इत्येवं पाठेन भाव्यम् ।

४. अपपाठः, स्वरदोषोऽपि । 'सुस्त्रीमेतिसु स्त्रीम्' इति साधुः ।

५. कपाठे संहितावद् 'वृ६' गुरुर्न भवत्यतः 'वृ६' इत्येव साधुः ।

६. अपपाठः, 'द्वि । पक्षोभिरितिपक्षः-भि६' इत्येवं पाठेन भाव्यम् ।

७. कशैल्यनुसारमिह 'सर्वविदानेऽइतिसम् विदाने' इत्येवं साधुर्ज्ञेयः ।

उषसेत्युषसा । वाम् । सुहिरण्येऽइतिसु 'हिरण्ये । सुशिल्पे-
ऽइतिसु शिल्पे ! ऋतस्य । योनौ । इह । सादयामि ॥६॥

प्रथमा । वाम् । सरथिनेतिस रथिना । सुवर्णेतिसु
वर्णा । देवौ । पश्यन्तौ । भुवनानि । विश्वा ॥ अपि-
प्रयम् । चोदना । वाम् । मिमाना । होतारा । ज्योतिः ।
प्रदिशेतिप्र दिशा । दिशन्ता ॥७॥

आदित्यैः । नदं । भारती । वृष्टु । यज्जम् । सरस्वती ।
सह । रुद्रैः । नदं । आवीत् ॥ इडा । उपहूतेत्युषं हूता ।
वसुभिरिति वसु भिदं । सजोषऽइतिसु जोषादं । यज्जम् ।
नदं । देवीदं । अमृतेषु । धत्त ॥८॥

त्वष्टा । वीरम् । देवकाममिति देव कामम् । जजान ।
त्वष्टुः । अवी । जायते । आशुः । अश्वः ॥ त्वष्टा ।
इदम् । विश्वम् । भुवनम् । जजान । बहोः । कर्त्तारम् ।
इह । यक्मिष । होतरिति होतदं ॥९॥

सुशिल्पेऽइतिसु शिल्पे ॥६॥

पश्यन्तौ । विश्वा । अपिप्रयम् । प्रदिशेतिप्र दिशा ॥७॥

आदित्यैः । वृष्टु । यज्जम् । रुद्रैः । उपहूतेत्युषं हूता । यज्जम् ॥८॥

त्वष्टा । त्वष्टुः । अश्वः । त्वष्टा । विश्वम् । यक्षि ॥९॥

सादयामि ॥६॥

वाम् । सुवर्णेतिसु वर्णा । अपिप्रयम् । वाम् ॥७॥

यज्जम् । वसुभिरिति वसु भिदं । यज्जम् ॥८॥

जायते । यक्षि ॥९॥

१. 'हिरण्ये' इति काशिकः पाठः ।

अश्वः । घृतेन । त्मन्या । समक्कतऽइतिसम् अक्कतं ।
उप । देवान् । ऋतुशऽइत्यृतु शः । पार्थः । एतु ॥
वनस्पतिः । देवलोकमितिदेव लोकम् । प्रजानन्नितिप्र
जानन् । अग्निना । हव्या । स्वदितानि । वृक्कषत् ॥१०॥

प्रजापतेरितिप्रजा पतेः । तपसा । वृध्वधानः ।
वृध्वधानऽइतिवृध्वधानः । सद्यः । जातः । दुधिये ।
यज्जम् । अग्ने ॥ स्वाहाकृतेनेतिस्वाहा कृतेन । हविषा ।
पुरोगाऽइतिपुरः गाः । साहि । साध्या । हविः ।
अदन्तु । देवाः ॥११॥

यत् । अक्रन्दः । प्रथमम् । जायमानः । उद्यन्नित्युत्
यन् । समुद्रात् । उत् । वा । पुरिषात् ॥ इयेनस्य । पक्ष्वा ।
हुरिणस्य । बाहूऽइतिबाहू । उपस्तुत्यमित्युप स्तुत्यम् । महि ।
जातम् । ते । अर्वन् ॥१२॥

अश्वः । त्मन्या । समक्कऽइतिसम् अक्कतं । ऋतुशऽइत्यृतु शः ।
वनस्पतिः । प्रजानन्नितिप्र जानन् । अग्निना । हव्या । वृक्षत् ॥१०॥

प्रजापतेरितिप्रजा पतेः । सद्यः । यज्जम् । अग्ने । साध्या ॥११॥

अक्रन्दः । उद्यन्नित्युत् यन् । समुद्रात् । पक्षा । उपस्तुत्यमित्युप
स्तुत्यम् ॥१२॥

ऋतुशऽइत्यृतु शः ॥१०॥

वृध्वधानऽइतिवृध्वधानः । यज्जम् । साहि ॥११॥

यत् । जायमानः । उद्यन्नित्युत् यन् ॥१२॥

यमेन । दत्तम् । त्रितः । एनम् । आयुनक् । अयुन-
गित्ययुनक् । इन्द्रः । एनम् । प्रथमः । अधि । अति-
ष्टुत् ॥ गन्धर्वः । अस्य । रशनाम् । अगृभ्णात् । घ्रात् ।
अश्वम् । वसवः । निः । अतष्टु ॥१३॥

असि । यमः । असि । आदित्यः । अर्बुन् । असि ।
त्रितः । गुह्येन । व्रतेन ॥ असि । सोमेन । समया ।
विष्टुक्तऽइतिविष्टुक्तः । आहुः । ते । त्रीणि । दिवि ।
बन्धनानि ॥१४॥

त्रीणि । ते । आहुः । दिवि । बन्धनानि । त्रीणि ।
अप्स्वित्यप् सु । त्रीणि । अन्तरित्यन्तः । समुद्रे ॥ उते-
वेत्युत इव । मे । वः । छन्ति । अर्बुन् । यत्र । ते ।
आहुः । परमम् । जनित्रम् ॥१५॥

अयुनगित्ययुनक् । अतिष्टुत् । अगृभ्णात् । अश्वम् । अतष्टु ॥१३॥

आदित्यः । गुह्येन । विष्टुक्तऽइतिविष्टुक्तः ॥१४॥

अप्स्वित्यप् सु । अन्तरित्यन्तः । समुद्रे । उतेवेत्युत इव । यत्र ।
जनित्रम् ॥१५॥

यमेन । आयुनक् । अयुनगित्ययुनक् ॥१३॥

यमः । गुह्येन । समया । विष्टुक्तऽइतिविष्टुक्तः ॥१४॥

आहुः । यत्र ॥१५॥

१. ककोशशैल्यनुसारमिह 'वि' इत्येवं पाठेन भाव्यम् ।

२. अपपाठोऽयम्, मन्त्रे सर्वानुदात्तत्वदर्शनात् निधाताभावनिमित्तस्य
चाविद्यमानत्वात्, 'आहुः' इत्येवं युक्तः पाठो ज्ञेयः ।

इमा । ते । वाजिन् । अवमार्जनानीर्यव मार्जनानि ।
इमा । शफानाम् । सनितुः । निधानेतिनि धाना ॥ अत्र ।
ते । भद्राः । रशनाः । अपश्यम् । ऋतस्य । याः ।
अभिरक्वषन्तीर्यभि रक्वषन्ति । गोपाः ॥१६॥

आत्मानम् । ते । मनसा । आरात् । अजानाम् ।
अवः । दिवा । पतयन्तम् । पतङ्गम् ॥ शिरः । अपश्यम् ।
पृथिभिरितिपृथि भिः । सुगेभिरितिः सु गेभिः । अरेणु-
भिरित्यरेणु भिः । जेहमानम् । पतत्री ॥१७॥

अत्र । ते । रूपम् । उत्तममित्युत् तमम् । अपश्यम् ।
जिगीषमाणम् । इषः । आ । पदे । गोः ॥ सदा । ते ।
मर्त्तः । अनु । भोगम् । आनट् । आत् । इत् । ग्रसिष्ठः ।
ओषधीः । अजीगरित्यजीगः ॥१८॥

अवमार्जनानीर्यव मार्जनानि । अत्र । भद्राः । अपश्यम् ।
अभिरक्षन्तीर्यभि रक्षन्ति ॥१६॥

आत्मानम् । अपश्यम् । अरेणुभिरित्यरेणु भिः । पतत्री ॥१७॥

अत्र । उत्तममित्युत् तमम् । अपश्यम् । ग्रसिष्ठः । अजीगरित्य-
जीगः ॥१८॥

य्याः ॥१६॥

^१आ । ^२त्मानम् । पतयन्तम् । ^३जेह । मानम् । ^४पतत्रि ॥१७॥

य्यदा । ^५भोगम् ॥१८॥

१. 'आत्मानम्' इत्येवमेकपदेऽप्यस्थाने विच्छेदरूपोऽपपाठः ।

२. 'जेहमानम्' इत्येवमेकपदेऽप्यस्थाने विच्छेदरूपोऽपपाठः ।

३. दीर्घकारस्य स्थाने ह्रस्वेकारनिर्देशरूपोऽपपाठः ।

४. 'भोगम्' इत्यस्य स्थाने 'भार्गम्' इत्यपपाठो लेखकप्रमादजः ।

अनु । त्वा । रथः । अनु । मर्यः । अर्धुन् । अनु ।
गावः । अनु । भगः । कनीनाम् ॥ अनु । व्रातासः ।
तव । सख्यम् । ईयुः । अनु । देवाः । ममिरे ।
वीर्यम् । ते ॥१९॥

हिरण्यशृङ्गऽइतिहिरण्य शृङ्गः । अयः । अस्य ।
पादाः । मनोजवाऽइतिमनः जवाः । अवरः । इन्द्रः ।
आसीत् ॥ देवाः । इत् । अस्य । हविरद्यमितिहविः
अद्यम् । आयन् । यः । अर्धन्तम् । प्रथमः । अद्भ्यतिष्ठ-
दित्याधि अतिष्ठत् ॥२०॥

ईर्मान्तासऽइतीर्म् अन्तासः । सिलिकमध्यमासऽइति-
सिलिक मध्यमासः । सम् । शूरणासः । दिव्यासः ।
अर्थाः ॥ हःसाऽइवेतिहःसाः इव । श्रेणिशऽइतिश्रेणि शः ।
यतन्ते । यत् । आक्षिषुः । दिव्यम् । अज्जमम् ।
अश्वाः ॥२१॥

सख्यम् ॥१९॥

हिरण्यशृङ्गऽइतिहिरण्य शृङ्गः । हविरद्यमितिहविः अद्यम् । अद्भ्य-
तिष्ठदित्याधि अतिष्ठत् ॥२०॥

सिलिकमध्यमासऽइतिसिलिक मध्यमासः । दिव्यासः । अर्थाः ।
आक्षिषुः । दिव्यम् । अज्जमम् । अश्वाः ॥२१॥

मर्यः । ईयुः । वीर्यम् ॥१९॥

अयः । आयन् । यः ॥२०॥

यतन्ते । यत् । अज्जमम् । अश्वाः ॥२१॥

१. अत्रापि दीर्घात् स्वरितात् परस्य विसर्गस्याङ्कने चित्तभेदो ज्ञेयः,
यथा 'यवाः' आदिषु (द्र० पृष्ठ ३२२) ।

२. यकारस्य जकारोच्चारणनिमित्ताभेदकारणजोऽपपाठः ।

तव । शरीरम् । पतयिष्णु । अर्वन् । तव । चित्तम् ।
 वार्तऽइवेतिवार्तः । इव । धर्जीमान् ॥ तव । शृङ्गाणि ।
 विष्टिता । विस्थितेतिवि स्थिता । पुरुत्रेतिपुरु त्रा ।
 अरण्येषु । नर्भुराणा । चरन्ति ॥२२॥

शसनम् । बाजी । अर्वा । देवद्वीचा । मनसा ।
 दीर्घ्यानं ॥ अजः । पुरः । नीयते । नाभिः । अस्य ।
 अनु । पश्चात् । कवयः । सन्ति । रेभाः ॥२३॥

परमम् । यत् । सधस्थमितिसध स्थम् । अर्वा ।
 अच्छ । पितरम् । मातरम् । च ॥ अद्य । देवान् । जुष्टतम-
 ऽइतिजुष्ट तमं । हि । गम्भ्याः । अथ । आ । शास्ते ।
 दाशुषे । बाय्याणि ॥२४॥

समिद्धऽइतिसम् ईद्वं । अद्य । मनुषं । दुरोणे ।
 देवः । देवान् । यजसि । जातवेदऽइतिजात वेदं ॥ आ ।

पतयिष्णु । विष्टिता । विस्थितेतिवि स्थिता । पुरुत्रेतिपुरु त्रा ।
 अरण्येषु । नर्भुराणा ॥२२॥

देवद्वीचा । दीर्घ्यानं । पश्चात् ॥२३॥

सधस्थमितिसध स्थम् । अच्छ । अद्य । जुष्टतमऽइतिजुष्ट तमं ।
 गम्भ्याः । शास्ते ॥२४॥

समिद्धऽइतिसम् ईद्वं । अद्य । मित्रमहऽइतिमित्र महं । चिकित्वा ।

पतयिष्णु । वार्तऽइवेतिवार्तः । इव । विस्थितेतिवि^१ स्थिता ॥२२॥

नीयते । कवयः । सन्ति ॥२३॥

यत् । बाय्याणि ॥२४॥

यजसि । जातवेदऽइतिजात वेदं ॥२५॥

च । बह । मित्रमहुऽइतिमित्र महं । चिकित्त्वान् । त्वम् ।
दूतः । कविः । असि । प्रचेताऽइतिप्र चेतां ॥२५॥

तनूनपादितितनू नपात् । पथः । ऋतस्य । यानान् ।
मद्धा । समञ्जभितिसम् अञ्जन् । स्वदय । सुजिह्वेति
जिह्व ॥ मन्मानि । धीभिः । उत । यज्जम् । ऋन्धन् ।
देवत्रेतिदेव त्रा । च । कृणुहि । अद्धरम् । नं ॥२६॥

नराशंसस्य । महिमानम् । एषाम् । उप । स्तोषाम् ।
यजतस्य । यज्जैः ॥ ये । सुकृतवऽइतिसु कृतवहं । शुचयहं ।
धियन्धाऽइतिधियम् धाः । स्वदन्ति । देवाः । उभयानि ।
हृष्या ॥२७॥

आजुह्वानऽइत्या जुह्वानं । ईड्यः । वन्यः ।
च । आ । साहि । अग्ने । वसुभिरिति वसु भिहं । सजोषा-
ऽइतिसु जोषाहं ॥ त्वम् । देवानाम् । असि । यह्व ।
होता । सः । एनान् । अक्विष । इषितः । यजीयान् ॥२८॥

प्रचेताऽइतिप्र चेताहं ॥२५॥

मध्वा । सुजिह्वेति सु जिह्व । मन्मानि । यज्जम् । देवत्रेतिदेव त्रा ।
अध्वरम् ॥२६॥

यज्जैः । सुकृतवऽइतिसु कृतवहं । हृष्या ॥२७॥

आजुह्वानऽइत्या जुह्वानं । ईड्यः । अग्ने । सह । यक्षि ॥२८॥

यानान् । स्वदय । यज्जम् ॥२६॥

यजतस्य । यज्जैः । ये । शुचयहं । धियन्धाऽइतिधियम् धाः ।
उभयानि ॥२७॥

साहि । वसुभिरिति वसु भिहं । यह्व । यक्षि । यजीयान् ॥२८॥

प्राचीनम् । बहिः । प्रदिशेतिप्र दिशा । पृथिव्या ।
वस्तोऽहं । अस्या । वृज्यते । अग्ने । अहन्नाम् ॥ वि ।
ऊँऽइत्थू । प्रथते । वितरमिति वि तरम् । वरीयः । देवेभ्यः ।
अदितये । स्योनम् ॥२९॥

इयचस्वतीः । उर्विया । वि । श्रयन्ताम् । पतिभ्य-
ऽइतिपति भ्यः । न । जनयः । शुभमानाः ॥ देवीः ।
द्वारः । बृहतीः । विश्वमिन्वाऽइतिविश्वम् इन्वाः ।
देवेभ्यः । भवत । सुप्रायणा । सुप्रायनाऽइतिसु
प्रायणा ॥३०॥

आ । सुष्वयन्ती । २सुस्वयन्तीऽइतिसुस्वयन्ती ।

प्रदिशेतिप्र दिशा । पृथिव्या । वस्तोऽहं । वृज्यते । अग्ने । अहन्नाम् ।
ऊँऽइत्थू । देवेभ्यः ॥२९॥

पतिभ्यऽइतिपति भ्यः । विश्वमिन्वाऽइतिविश्वम् इन्वाः । देवेभ्यः ।
सुप्रायणा । सुप्रायनाऽइतिसु प्रायणा ॥३०॥

सुष्वयन्ती । उपकेऽइत्युपाके । उषानक्ता । उषसानकेत्युषसानक्ता ।

वृज्यते । वितरमिति वि तरम् । वरीयः । अदितये ॥२९॥

उर्विया । श्रयन्ताम् । जनयः । विश्वमिन्वाऽइतिविश्वम् इन्वाः ।
सुप्रायणा । सुप्रायनाऽइतिसु प्रायणा ॥३०॥

सुष्वयन्ती । २सुस्वयन्तीऽइतिसु स्वयन्ती ।...

१. 'प्रायणा?' इति काशिकः पाठः ।

२. अत्र ककोशेऽन्येषु च केषुचित् कोशेषु दयानन्दभाष्येण सह मुद्रिते च पदपाठे 'सुस्वयन्तीऽइतिसु स्वयन्ती' इत्येवमवग्रहो दृश्यते । स अपपाठ एव स्यात् । यतः पदकाराः सन्दिग्धव्युत्पत्तिपदेष्वग्रहं न कुर्वन्ति (द्र० कात्या० प्राति० ५।३८) । तथा चोक्तम्—“आदिमध्यान्तलुप्तानि समासान्यायभाञ्जि च । नावगृह्णन्ति कवयः पदान्यागमवन्ति च ॥” (का० प्रा० ५।४५ व्याख्या-

यजतेऽइति यजते । उपाकेऽइत्युपाके । उपासानकक्ता ।
 उपासानकक्तेर्युषसानकक्ता । सदताम् । नि । योनौ ॥
 दिव्येऽइति दिव्ये । योषणेऽइतियोषणे । बृहतीऽइति बृहती ।
 सुरुक्कमेऽइतिसु रुक्कमे । अधि । श्रियम् । शुक्क्रपिशमिति-
 शुक्क्र पिशम् । दधानेऽइति दधाने ॥३१॥

दैव्या । होतारा । प्रथमा । सुवाचेतिसु वाचा ।
 मिमाना । यज्जम् । मनुष६ । यज्ज्यै ॥ प्रचोदयन्तेति प्र
 चोदयन्ता । विदथेषु । कारुऽइति कारु ॥३२॥

आ । न६ । यज्जम् । भारती । तूयम् । एतु ।
 इडा । मनुष्वत् । इह । चेतयन्ती ॥ तिस्रः । देवीः ।
 बहिः । आ । इदम् । स्योनम् । सरस्वती । स्वपसऽइतिसु
 अपस६ । सदन्तु ॥३३॥

दिव्येऽइति दिव्ये । सुरुक्कमेऽइतिसु रुक्कमे । शुक्क्रपिशमिति शुक्क्र पिशम् ॥३१॥

दैव्या । यज्जम् । यज्ज्यै । प्रचोदयन्तेति प्र चोदयन्ता ॥३२॥

यज्जम् । मनुष्वत् ॥३३॥

य्यजतेऽइति यजते^१ । द्योनौ । द्योषणेऽइतियोषणे । श्रियम् ॥३१॥

सुवाचेतिसु वाचा । मिमाना^२ । द्यज्जम् । द्यज्ज्यै । प्रचोदयन्तेति प्र
 चोदयन्ता ॥३२॥

य्यज्जम् । तूयम् । चेतयन्ती ॥३३॥

यामुद्धृतं प्राचीनं वचनम्) । मन्त्रोऽयमुग्वेदेऽपि १०।११०।६ श्रूयते, तत्रापि
 पदमिदं नावगृह्यते । अस्य पदस्य विविधा व्युत्पत्तयस्तत्तद्भाष्यग्रन्थेषु
 द्रष्टव्याः ।

१. ककोशशैल्यनुसारं 'य्यजते' इत्येवं पाठेन भाव्यम् ।

२. अपपाठोऽयम् स्यात् ।

य॑ । इमेऽइतीमे । द्यावापृथिवीऽइतिद्यावापृथिवी ।
जनित्रीऽइतिजनित्री । रूपै॑ । अपि॑ंशत् । भुवनानि ।
विश्वा॑ ॥ तम् । अद्य॑ । होत॑ । इषित॑ । यजीयान् ।
देवम् । त्वष्टारम् । इह । यक्किष॑ । विद्वान् ॥ ३४ ॥

उपावसृजेत्युप अवसृज । तमन्या॑ । समञ्जनिर्तिसम्
अञ्जन् । देवानाम् । पार्थ॑ः । ऋतुथेत्तु॑ था । हवीं॑षि ॥
वनस्पति॑ः । शमिता॑ । देव॑ । अग्नि॑ । स्वदन्तु । हव्यम् ।
मधु॑ना । घृतेन॑ ॥ ३५ ॥

सद्य॑ । जात॑ । वि । अमिमीत॑ । यज्जम् । अग्नि॑ ।
देवानाम् । अभवत् । पुरोगाऽइतिपुर॑ गा॑ ॥ अस्य॑ ।
होत॑ः । प्रदिशीति॑ प्र दिशि । ऋतस्य॑ । वाचि॑ । स्वाहाकृत-
मिति॑ स्वाहा कृतम् । हवि॑ । अदन्तु । देवा॑ ॥ ३६ ॥

केतुम् । कृण्वन् । अकेतवे॑ । पेश॑ः । मर्या॑ ।
अपेशे॑ ॥ सम् । उपहि॑द्वरित्युषत् मिः । अजाय॑था॑ ॥ ३७ ॥

द्यावापृथिवीऽइतिद्यावापृथिवी । जनित्रीऽइतिजनित्री । विश्वा॑ । अद्य॑ ।
त्वष्टारम् । यक्षि॑ । विद्वान् ॥ ३४ ॥

उपावसृजेत्युप अवसृज । तमन्या॑ । ऋतुथेत्तु॑ था । वनस्पति॑ः ।
अग्नि॑ । हव्यम् ॥ ३५ ॥

सद्य॑ । यज्जम् । अग्नि॑ । प्रदिशीति॑ प्र दिशि ॥ ३६ ॥

कृण्वन् । उपहि॑द्वरित्युषत् मिः ॥ ३७ ॥

व्य॑ । यजीयान् । यक्कि॑ ॥ ३४ ॥

ऋतुथेत्तु॑ था ॥ ३५ ॥

यज्जम् ॥ ३६ ॥

मर्या॑ । अजाय॑था॑ ॥ ३७ ॥

जीमूतस्येवेतिजीमूतस्य इव । भवति । प्रतीकम् । यत् ।
 बुर्म्मी । याति । समदामितिस् मदाम् । उपस्थऽइत्युप स्थे ॥
 अनाविद्धया । तन्वा । जय । त्वम् । सः । त्वा । बर्म्मणः ।
 महिमा । पिपत्तु ॥३८॥

धन्वना । गाः । धन्वना । आजिम् । जयेम् ।
 धन्वना । तीव्राः । समदुऽइतिस् मदः । जयेम् ॥ धनुः ।
 शत्रोः । अपकाममित्यप कामम् । कृणोति । धन्वना ।
 सर्वाः । प्रदिशऽइतिप् प्र दिशः । जयेम् ॥३९॥

बुक्ष्यन्तीवेतिवक्ष्यन्ती इव । इत् । आ । गनी-
 गन्ति । कर्णम् । प्रियम् । सखायम् । परिष्वजाना । परि-
 स्रज्जानेतिपरि 'स्रज्जाना ॥ योषेवेतियोषा इव । शिङ्क्ते ।
 विततेतिवि तता । अधि । धन्वन् । ज्या । इयम् । समने ।
 पारयन्ती ॥४०॥

उपस्थऽइत्युप स्थे । अनाविद्धया । तन्वा ॥३८॥

धन्वना । धन्वना । धन्वना । तीव्राः । शत्रोः । अपकाममित्यप
 कामम् । धन्वना । प्रदिशऽइतिप् प्र दिशः ॥३९॥

बुक्ष्यन्तीवेतिवक्ष्यन्ती इव । धन्वन् ॥४०॥

यत् । याति । अनाविद्धया । जय ॥३८॥

जयेम् । जयेम् । जयेम् ॥३९॥

बुक्ष्यन्तीवेतिबुक्ष्यन्ती इव । प्रियम् । सखायम् । योषेवेतियोषा^२
 इव । विततेतिवि तता । इयम् । पारयन्ती ॥४०॥

१. 'स्रज्जाना' इति काशिकः पाठः ।

२. ककोशशैल्यनुसारं 'योषा' इति साधुः ।

तेऽइति ते । आचरन्तीऽइत्या चरन्ती । समनेवेतिसमना
इव । योषा । मातेवेतिमाता इव । पुत्रम् । विभृताम् ।
उपस्थऽइत्युप स्थे ॥ अप । शत्रून् । विध्यताम् ।
सर्वविदानेऽइतिसम् ^१विदाने । आर्त्नीऽइत्यार्त्नी । इमेऽइतीमे ।
बिष्फुरन्ती । बिस्फुरन्तीऽइतिवि स्फुरन्ती । अमित्त्रान् ॥४१॥

बह्वीनाम् । पिता । बहुः । अस्य । पुत्रः । चिश्वा ।
कृणोति । समना । अवगत्येत्यव गत्य ॥ इषुधिरितीषु धिः ।
सङ्काहं । पृतनाहं । च । सर्वाः । पृष्ठे । निनद्धऽइतिनि
नद्धहं । जयति । प्रसूतऽइतिप्र सूतहं ॥४२॥

रथे । तिष्ठन् । नयति । वाजिनः । पुरः । यत्र-
यत्रेतियत्र यत्र । कामयते । सुषारथिः । सुसारथिरितिसु

आचरन्तीऽइत्या चरन्ती । पुत्रम् । उपस्थऽइत्युप स्थे । शत्रून् ।
विध्यताम् । आर्त्नीऽइत्यार्त्नी । बिष्फुरन्ती । अमित्त्रान् ॥४१॥

बह्वीनाम् । पुत्रः । चिश्वा । अवगत्येत्यव गत्य । पृष्ठे । निनद्धऽइतिनि
नद्धहं । प्रसूतऽइतिप्र सूतहं ॥४२॥

तिष्ठन् । यत्रयत्रेतियत्र यत्र । पश्चात् । यच्छन्ति । रश्मयः ॥४३॥

योषा । ^२सर्वविदानेऽइतिसम् विदाने । बिस्फुरन्तीऽइतिवि^३
स्फुरन्ती ॥४१॥

चिश्वा^४ । जयति ॥४२॥

नयति । यत्रयत्रेतियत्र^५ यत्र । कामयते । पनायत । यच्छन्ति ।

१. 'विदाने' इति काशिकः पाठः ।

२. अपपाठोऽयम्, 'सर्वविदानेऽइतिसम् विदाने' इत्येवं बुद्धः पाठो ज्ञेयः ।

३. ककोशशैल्यनुसारं 'बि' इति साधुः ।

४. पाठान्तरं स्यात् । इह 'घृतश्चुता मधुश्चुता' इत्यस्य (पृष्ठ २८८)

टिप्पणी द्रष्टव्या ।

५. अपपाठोऽयम्, कशैल्यनुसारं '०यत्र यत्र' इत्येवं पाठेन भाव्यम् ।

१सारथिः ॥ अभीशूनाम् । महिमानम् । पनायत् । मनः ।
पश्चात् । अनु । यच्छन्ति । रश्मयः ॥४३॥

तीब्रान् । घोषान् । कृण्वते । वृषपाणयऽइतिवृष पाणयः ।
२अश्वाः । रथैभिः । सह । वाजयन्तः ॥ अवक्रामन्त-
ऽइत्येव क्रामन्तः । प्रपदैरितिप्र पदैः । अमित्रान् ।
क्षिणन्ति । शत्रून् । अनपव्ययन्तऽइत्यनप व्ययन्तः ॥४४॥

रथवाहनम् । रथवाहनमिति रथ वाहनम् । हविः ।
अस्य । नाम । यत्र । आयुधम् । निहितमितिनि हितम् ।
अस्य । वर्म ॥ तत्र । रथम् । उप । शुग्मम् । सदेम् ।
विश्वाहा । वृयम् । सुमनस्यमानाऽइतिसु ३मनस्यमानाः ॥४५॥

स्वादुपःसदः । स्वादुसःसदऽइतिस्वादु सःसदः ।

तीब्रान् । कृण्वते । २अश्वाः । अवक्रामन्तऽइत्येव क्रामन्तः ।
प्रपदैरितिप्र पदैः । अमित्रान् । शत्रून् । अनपव्ययन्तऽइत्यनप व्ययन्तः ॥४४॥
यत्र । तत्र । शुग्मम् । विश्वाहा ॥४५॥

रश्मयः ॥४३॥

४वृषपाणयऽइतिवृष पाणयः । २अश्वाः । वाजयन्तः । अन-
पव्ययन्तऽइत्यनप व्ययन्तः ॥४४॥

रथवाहनमिति रथ वाहनम् । यत्र । आयुधम् । वृयम् ॥४५॥

१. 'सारथिः' इति काशिकः पाठः ।

२. द्र० एतत्पदद्विषयका टिप्पणी २९।२१ ॥

३. 'मनस्यमानाः' इति काशिकः पाठः ।

४. ककोशशैल्यनुसारमिह 'वृषपाणयः' इत्येव पाठेन भाव्यम् ।

पितरः । वृयोधाऽइतिवयं धा१ । कृच्छ्रेऽश्रितऽइतिकृच्छ्रे
श्रितः । शक्तीवन्तः । शक्तिवन्तऽइतिशक्ति वन्तः ।
गभीराः ॥ चित्रसेनाऽइतिचित्र सेनाः । इषुबलाऽइतीषु
बलाः । अमृद्भाः । सतोवीराऽइतिसतः वीराः । उरवः ।
व्रातसाहाः । व्रातसहाऽइतिव्रात सहाः ॥४६॥

ब्राह्मणासः । पितरः । सोम्यासः । शिवेऽइतिशिवे ।
नः । द्यावापृथिवीऽइतिद्यावापृथिवी । अनेहसा ॥ पूषा ।
नः । पातु । दुरितादितिदुः इतात् । 'ऋतावृधः ।
'ऋतवृधऽइत्यृत वृधः । रक्ष । मार्किः । नः । अघ-
शंसऽइत्यघ शंसः । ईशत ॥४७॥

सुपर्णमिति सु पर्णम् । वृस्ते । मृगः । अस्याः ।
दन्तः । गोभिः । सन्नद्धेतिसम् नद्धा । पतति ।

कृच्छ्रेऽश्रितऽइतिकृच्छ्रे श्रितः । शक्तीवन्तः । शक्तिवन्तऽइतिशक्ति वन्तः ।
चित्रसेनाऽइतिचित्र सेनाः । अमृद्भाः ॥४६॥

ब्राह्मणासः । सोम्यासः । द्यावापृथिवीऽइतिद्यावापृथिवी । ऋतवृध-
ऽइत्यृत वृधः । रक्ष । अघशंसऽइत्यघ शंसः ॥४७॥

वृस्ते । सन्नद्धेतिसम् नद्धा । प्रसूतेतिप्र सूता । यत्र । तत्र ।

वृयोधाऽइतिवृधः धा१ । शक्तिवन्तऽइतिशक्ति वन्तः । सतोवीरा-
ऽइतिसतः वीराः । व्रातसाहाऽइतिव्रात सहाः ॥४६॥

ऋतवृधऽइत्यृत वृधः ॥४७॥

१. काशीमुद्रिते 'ऋतावृधः । ऋतवृधऽइत्यृत वृधः' इत्येवं पाठः ।
मन्त्रे सर्वानुदात्तत्वदर्शनात् उत्तरस्य 'रक्ष' क्रियापदस्य पादादिस्वरदर्शना-
च्चापपाठ एव स्यात् ।

२. अपपाठोऽयम्, 'व्रातसहा' इत्येवं साधुः ।

प्रसूतेतिप्र सूता ॥ यत्र । नरः । सम् । च । वि । च ।
द्रवन्ति । तत्र । अस्मभ्यम् । इषवः । शर्म । यस्मन् ॥४८॥

ऋजीते । परि । वृद्धि । नः । अश्मा । भवतु ।
नः । तनूः ॥ सोमः । अर्ध । ब्रवीतु । नः । अदितिः ।
शर्म । यच्छतु ॥४९॥

आ । जङ्घन्ति । सानु । एषाम् । जघनान् । उप ।
जिघ्रते ॥ अश्वाजनीत्यश्वं अजनि । प्रचेतसऽइतिप्र
चेतसः । अश्वान् । समत्स्वितिसमत् सु । चोदय ॥५०॥

अहिर्वित्यहिः । इव । भोगैः । परि । एति । बाहुम् ।
ज्यायाः । हेतिम् । परिबार्धमानऽइतिपरि बार्धमानः ॥
हस्तग्नऽइतिहस्त ग्नः । विश्वा । व्युनानि । विद्वान् । पुमान् ।
पुमांश्चसम् । परि । पातु । विश्वतः ॥५१॥

अस्मभ्यम् ॥४८॥

अश्मा । यच्छतु ॥४९॥

जिघ्रते । अश्वाजनीत्यश्वं अजनि । प्रचेतसऽइतिप्र चेतसः । अश्वान् ।
समत्स्वितिसमत् सु ॥५०॥

अहिर्वित्यहिः । इव । हस्तग्नऽइतिहस्त ग्नः । विश्वा । विद्वान् ।
विश्वतः ॥५१॥

यत्र । यस्मन् ॥४८॥

यच्छतु ॥४९॥

समत्स्वितिसमत् सु । चोदय ॥५०॥

ज्यायाः । व्युनानि ॥५१॥

घनस्पते । व्रीड्वृङ्गऽइतिव्रीडु अङ्गं । हि । भूयाः ।
अस्मत्सखेत्यस्मत् सखा । प्रतरणऽइतिप्र तरणं । सुवीर-
ऽइतिसु वीरः ॥ गोभिः । सन्नद्धऽइतिसम् नद्धं ।
असि । व्रीडयस्व । आस्थातेत्या स्थाता । ते । जयतु ।
जेत्वानि ॥५२॥

द्विवः । पृथिव्याः । परि । ओजः । उद्भृतमित्युत्
भृतम् । वनस्पतिभ्यऽइतिवनस्पति भ्यं । परि । आभृत-
मित्या भृतम् । सहः ॥ अपाम् । ओज्ज्मानम् । परि ।
गोभिः । आवृतमित्या वृतम् । इन्द्रस्य । वज्रम् । हविषा ।
रथम् । यज ॥५३॥

इन्द्रस्य । वज्रः । मरुताम् । अनीकम् । मित्रस्य ।
गर्भः । वरुणस्य । नारिभिः ॥ सः । इमाम् । नः ।

घनस्पते । व्रीड्वृङ्गऽइतिव्रीडु अङ्गं । अस्मत्सखेत्यस्मत् सखा ।
प्रतरणऽइतिप्र तरणं । सन्नद्धऽइतिसम् नद्धं । आस्थातेत्या स्थाता ।
जेत्वानि ॥५२॥

पृथिव्याः । उद्भृतमित्युत् भृतम् । वनस्पतिभ्यऽइतिवनस्पति भ्यं ।
आभृतमित्या भृतम् । ओज्ज्मानम् । आवृतमित्या वृतम् । वज्रम् ॥५३॥

वज्रः । मित्रस्य । हव्यदातिमितिहव्य दातिम् । हव्या ॥५४॥

व्रीड्वृङ्गऽइतिव्रीडु^१ अङ्गं । भूयाः^२ । अस्मत्सखेत्यस्मत् सखा ।
सुवीरऽइतिसु वीरः । व्रीडयस्व । जयतु ॥५२॥

वनस्पतिभ्यऽइतिवनस्पति भ्यं । ओज्ज्मानम् । आवृतमित्या वृतम् ।
यज ॥५३॥

१. ककोशशैल्यनुसारमिह 'व्री' इत्येवं पाठेन भाव्यम् ।

२. द्र० पूर्वत्र ४५ पृष्ठस्था टिप्पणी २ ।

३. यकारस्य जकारोच्चारणजोऽपपाठः ।

हृड्यदातिमितिहृड्य दातिम् । जुषाण॑ । देव । रथ । प्रति ।
हृड्या । गृभाय ॥५४॥

उप । श्वासय । पृथिवीम् । उत । ग्राम् । पुरुत्रेतिपुरु
त्रा । ते । मनुताम् । विष्टितम् । विस्थितमिति वि स्थितम् ।
जगत् ॥ स॑ । दुन्दुभे । सज्जरिति सज्ज॑ । इन्द्रेण । देवै॑ ।
दूरात् । दवीय॑ । अप । मेध । शत्रून् ॥५५॥

आ । क्रन्दय । बलम् । ओजः । न॑ । आ । धा॑ ।
नि॑ । स्तनिहि । दुरितेतिदु॑ इता । बाधमान॑ ॥ अप ।
प्रोथ । दुन्दुभे । दुच्छुना॑ । इत॑ । इन्द्रस्य । मुष्टि॑ । असि ।
वीडयस्व ॥५६॥

आ । अमू॑ । अज । प्रत्यावर्त्तयेतिप्रति आवर्त्तय ।
इमा॑ । केतुमदितिकेतु मत् । दुन्दुभि॑ । बावदीति ॥ सम् ।
अश्वपण्णाऽइत्यश्व पण्णा॑ । चरन्ति । न॑ । नरः ।
अस्माकम् । इन्द्र । रधिनेः । जयन्तु ॥५७॥

पुरुत्रेतिपुरु त्रा । विष्टितम् । विस्थितमिति वि स्थितम् । शत्रून् ॥५५॥

दुच्छुना॑ । मुष्टि॑ ॥५६॥

प्रत्यावर्त्तयेतिप्रति आवर्त्तय । अश्वपण्णाऽइत्यश्व पण्णा॑ । अस्माकम् ॥५७॥

गृभाय ॥५४॥

श्वासय । विस्थितमिति वि^१ स्थितम् । दवीय॑ ॥५५॥

क्रन्दय । वीडयस्व ॥५६॥

प्रत्यावर्त्तयेतिप्रति आवर्त्तय । ^२[जयन्तु] ॥५७॥

१. ककोशशैल्यनुसारमिह 'बि' इत्येवं पाठेन भाव्यम् ।

२. ककोश इह पदलेखनाय स्थानं रिक्तं वर्तते ।

आग्नेयः । कृष्णग्रीवऽइतिकृष्ण ग्रीवः । सारस्वती ।
मेधी । बभ्रुः । सौम्यः । पौष्णः । श्यामः । शितिपृष्ठ-
ऽइतिशिति पृष्ठः । बार्हस्पत्यः । शिल्पः । वैश्वदेव-
ऽइतिवैश्व देवः । ऐन्द्रः । अरुणः । मारुतः । कल्मषः ।
ऐन्द्राग्नः । संहितऽइतिसम् हितः । अधोराऽइत्यधः
रामः । सावित्रः । वारुणः । कृष्णः । एकशितिपादित्येक
शितिपात् । पेट्वः ॥५८॥

अग्नेयै । अनीकवतऽइत्यनीक वते । रोहिताञ्जिरिति-
रोहित अञ्जिः । अनड्वान् । अधोराऽमावित्यधः रामौ ।
सावित्रौ । पौष्णौ । रजतनाभीऽइतिरजत नाभी । वैश्व-
देवावितिवैश्व देवौ । पिशङ्गौ । तूपरौ । मारुतः । कल्मषः ।

आग्नेयः । कृष्णग्रीवऽइतिकृष्ण ग्रीवः । बभ्रुः । सौम्यः । पौष्णः ।
शितिपृष्ठऽइतिशिति पृष्ठः । बार्हस्पत्यः । शिल्पः । वैश्वदेवऽइतिवैश्व देवः ।
कल्मषः । ऐन्द्राग्नः । अधोराऽइत्यधः रामः । सावित्रः । कृष्णः ।
एकशितिपादित्येक शितिपात् । पेट्वः ॥५८॥

अग्नेयै । अनीकवतऽइत्यनीक वते । अनड्वान् । अधोराऽमावित्यधः
रामौ । सावित्रौ । पौष्णौ । वैश्वदेवावितिवैश्व देवौ । कल्मषः । आग्नेयः ।

आग्नेयः । १ सारस्वती । वैश्वदेवऽइतिवैश्व देवः ॥५८॥

अग्नेयै । अनीकवतऽइत्यनीक वते । रोहिताञ्जिरितिरोहित २ अञ्जिः ।

१. अपपाठोऽयं स्वरदोषात् । अन्यत्र (२४।१; २६।५६) च शुद्धस्यैव
स्वरस्योपलम्भाच्च ।

२. अपपाठोऽयं स्वरदोषात् । यद्वा यथा ककोशे तैत्तिरीयवत् सकारे-
परतः प्रथमस्य द्वितीयापत्तिः प्रायेण दृश्यते, तथैवात्र तैत्तिरीयपदस्वरनियमा-
नुराधेनायं स्वरो ज्ञेयः ।

आग्नेयं । कृष्णं । अजं । सारस्वती । मेषी । वृःरुणं ।
पेत्वं ÷ ॥५९॥

अग्नेये । गायत्राय । त्रिवृतऽइतित्त्रि वृते । राथ-
न्तरायेतिराथम् तराय । अष्टाकपालऽइत्यष्टा कपालं ।
इन्द्राय । त्रैष्टुभाय । त्रैस्तुभायेतित्रैस्तुभाय । पञ्चदशायेतिपञ्च
दशाय । बार्हिताय । एकादशकपालऽइत्येकादश कपालं ।
विश्वेभ्यः । देवेभ्यः । जागतेभ्यः । सप्तदशेभ्यऽइति-
सप्त दशेभ्यः । वैरूपेभ्यः । द्वादशकपालऽइतिद्वादश
कपालं । मित्रावरुणाभ्याम् । आनुष्टुभाभ्याम् । आनु-
स्तुभाभ्यामित्यानु स्तुभाभ्याम् । एकविंशाभ्यामित्येक
विंशाभ्याम् । वैराजाभ्याम् । पयस्या । बृहस्पतये ।
पाङ्गाय । त्रिणवाय । त्रिणवायेतित्त्रि नवाय । शाक्कराय ।

कृष्णं । पेत्वं ÷ ॥५९॥

अग्नेये । गायत्राय । त्रिवृतऽइतित्त्रि वृते । अष्टाकपालऽइत्यष्टा
कपालं । त्रैष्टुभाय । त्रैस्तुभायेतित्रैस्तुभाय । एकादशकपालऽइत्येकादश
कपालं । विश्वेभ्यः । देवेभ्यः । जागतेभ्यः । सप्तदशेभ्यऽइतिसप्त
दशेभ्यः । वैरूपेभ्यः । द्वादशकपालऽइतिद्वादश कपालं । मित्रावरुणा-
भ्याम् । आनुष्टुभाभ्याम् । आनुस्तुभाभ्यामित्यानु स्तुभाभ्याम् । एकवि-
ंशाभ्यामित्येक विंशाभ्याम् । वैराजाभ्याम् । बृहस्पतये । त्रिणवायेतित्त्रि
नवाय । शाक्कराय । सवित्रे । औष्णिहाय । त्रयस्त्रिंशयेतित्रयं त्रिंशाय ।

विश्वदेवाविति विश्व देवौ । आग्नेयं ? । ५९॥

अग्नेये । गायत्राय । त्रिवृतऽइतित्त्रि वृते । राथन्तरायेतिराथम्
तराय । इन्द्राय । त्रैष्टुभाय । त्रैस्तुभायेतित्रैस्तुभाय । पञ्चदशायेतिपञ्च
दशाय । बार्हिताय । एकविंशाभ्यामित्येक विंशाभ्याम् । पयस्या ।
बृहस्पतये । पाङ्गाय । त्रिणवाय । त्रिणवायेतित्त्रि नवाय । शाक्कराय ।

चरुः । सवित्त्रे । औष्णिहाय । त्रयस्त्रिंशयेतित्रयं
त्रिंशाय । रैवताय । द्वादशकपालइतिद्वादश कपालं ।
प्राजापत्यइतिप्राजा पत्यः । चरुः । अदित्यै । विष्णु-
पत्न्याइतिविष्णु पत्न्यै । चरुः । अग्नये । वैश्वानराय ।
द्वादशकपालइतिद्वादश कपालं । अनुमत्याइत्यनु मत्यै ।
अष्टाकपालइत्यष्टा कपालं ॥६०॥

॥ इति वाजसनेयिसंहितापदे एकोनविंशोऽध्यायः ॥

द्वादशकपालइतिद्वादश कपालं । प्राजापत्यइतिप्राजा पत्यः । अदित्यै ।
विष्णुपत्न्याइतिविष्णु पत्न्यै । अग्नये । वैश्वानराय । द्वादशकपालइतिद्वादश
कपालं । अनुमत्याइत्यनु मत्यै । अष्टाकपालइत्यष्टा कपालं ॥६०॥

॥ इतिवाजसनेयसंहितापदे एकोनविंशतिमोऽध्यायः ॥

औष्णिहाय । त्रयस्त्रिंशयेतित्रयं त्रिंशाय । रैवताय । विष्णुपत्न्या-
इतिविष्णु पत्न्यै । अग्नये । वैश्वानराय ॥६०॥

॥ इति श्रीवाजसनेयिसंहितायां पदेन नवविंशतिमोऽध्यायः ॥

१. अयं मुम्बईमुद्रिते ककोशशैलीवत् विशिष्टः पाठः । प्राचीन-संस्कृत-
भाषायां त्रिशच्छब्दसमानार्थक इकारान्तः 'त्रिशति' शब्दोऽप्यासीत् (द्र०
आत्माकीनं 'सं० व्याकरणशास्त्र का इतिहास, भाग १ पृष्ठ ४० द्वि० सं०) ।
उत्तराध्यायान्तपाठोऽप्यनुसन्धेयः ।

२. द्रष्टव्याऽत्र पूर्वत्र ३६६ पृष्ठस्था टिप्पणी २ ।

त्रिंशोऽध्यायः

विश्वानि । देव । सधितं । दुरितानीतिदुः । इतानि ।
परा । सुव ॥ यत् । भद्रम् । तत् । नः । आ । सुव ॥१॥

द्विभक्तारमिति वि भक्तारम् । हवामहे । वसोः ।
चित्रस्य । राधसः ॥ सवितारम् । नृचक्षसमिति नृ
चक्षसम् ॥२॥

ब्रह्मणे । ब्राह्मणम् । क्षत्राय । राजन्यम् । मरुद्भ्य-
ऽइति मरुत् भ्यः । वैश्यम् । तपसे । शूद्रम् । तमसे ।
तस्करम् । नारकाय । वीरहणम् । वीरहनमिति वीर हनम् ।

विश्वानि । भद्रम् ॥१॥

द्विभक्तारमिति वि भक्तारम् । चित्रस्य । नृचक्षसमिति नृ चक्षसम् ॥२॥

ब्रह्मणे । ब्राह्मणम् । क्षत्राय । राजन्यम् । मरुद्भ्यऽइति मरुत् भ्यः ।
वैश्यम् । शूद्रम् । तस्करम् । पाप्मने । आक्रयायाऽइत्या क्रयायै । पुरचलम् ।

१ इत्यत् ॥१॥

द्विभक्तारमिति वि^२ भक्तारम् ॥२॥

क्षत्राय^१ । नारकाय^१ । वीरहनमिति वीर^३ हनम् । आक्रयायाऽइत्या

१. इतः पूर्वयोर्मन्त्रयोः पूर्वं गतत्वान्नेह तत्पदानि पठ्यन्ते । अत इत
आरभ्य द्वयोः मन्त्रकण्डिकासंख्ययोर्भेदो जायते ।

२. ककोशशैल्यनुसारं 'द्वि' इत्यपेक्षते ।

३. ककोशशैल्यनुसारं 'वीर' इत्यपेक्षते ।

पाप्मने । क्लीबम् । आक्क्रयायाऽइत्या क्रयायै । अयोगूम् ।
कामाय । पुँश्चलम् । अतिक्रुष्टायेत्यति कुष्टाय । मागधम् ॥३॥

नृत्ताय । सूतम् । गीताय । शैलूषम् । धर्माय ।
सभाचरमितिसभा चरम् । नरिष्टायै । भीमलम् । नर्माय ।
रेभम् । हसाय । कारिम् । आनन्दायेत्या नन्दाय । स्त्रीषलम् ।
स्त्रीसखमितिस्त्री सखम् । प्रमदुऽइतिप्र मदे । कुमारी-
पुत्रमितिकुमारी पुत्रम् । मेधायै । रथकारमितिरथ कारम् ।
धैर्याय । तक्क्षाणम् ॥४॥

तपसे । कौलालम् । मायायै । कर्म्मरिम् । रूपाय ।
मणिकारमितिमणि कारम् । शुभे । वृषम् । शरव्यायै ।
इषुकारमितीषु कारम् । हृत्यै । धनुष्कारम् । धनुर्कारमिति-
धनुर् कारम् । कर्मणे । ज्याकारमितिज्या कारम् ।

अतिक्रुष्टायेत्यति कुष्टाय ॥३॥

नरिष्टायै । आनन्दायेत्या नन्दाय । प्रमदुऽइतिप्र मदे । कुमारीपुत्रमिति-
कुमारी पुत्रम् । तक्क्षाणम् ॥४॥

शरव्यायै । हेृत्यै । धनुष्कारम् । ज्याकारमितिज्या कारम् । दिष्टाय ।

क्रयायै । अयोगूम् । कामाग्न । पुँश्चलम् । अतिक्रुष्टायेत्यति कुष्टाय ॥३॥

नृत्ताय । गीताय । धर्माय । नरीष्टायै । नर्माय । हसाय ।
आनन्दायेत्या नन्दाय । मेधायै । धैर्याय ॥४॥

मायायै । रूपाय । शरव्यायै । दिष्टाय । मृगयुमितिमृग ३य्यम् ।

१. काशीमुद्रिते पदपाठे वै० य० मु० मुद्रिते मूलपाठे चायं पाठः ।

ककोश उत्तरत्र ३०।१८ (मन्त्र ३०।२०) 'पुँश्चलम्' इत्येव पाठो दृश्यते ।

२. अपपाठोऽयं लेखकप्रमादजः, 'नरिष्टायै' इति शुद्धः पाठः ।

३. ककोशशैल्यनुसारमिह 'युम्' इत्येव पाठो द्रष्टव्यः ।

दिष्टाय । रज्जुसुज्जमिति रज्जु मज्जम् । मृत्यवे । मृगयुमिति-
मृग सुम् । अन्तकाय । श्वनिनमिति श्व निनम् ॥५॥

नदीभ्यः । पौञ्जिष्ठम् । ऋक्षीकाभ्यः । नैषा-
दम् । नैसादुमिति नैसादम् । पुरुषव्याघ्रायेति पुरुष व्याघ्राय ।
दुर्मदमिति दुर्मदम् । गन्धर्वाप्सरोभ्यः इति गन्धर्वाप्सरः
भ्यः । ब्राह्म्यम् । प्रयुग्भ्यः इति प्रयुक् भ्यः । उन्मत्तमि-
त्युत् मत्तम् । सर्पदेवजनेभ्यः इति सर्प 'देवजनेभ्यः' ।
अप्रतिपदमित्यप्रति पदम् । अयेभ्यः । कितवम् ।
ईर्यतायै । अकितवम् । पिशाचेभ्यः । विदलकारीमिति-
विदल कारीम् । सातुधानेभ्यः इति सातु धानेभ्यः । कण्टकी-
कारीमिति कण्टकी कारीम् ॥६॥

मृत्यवे । श्वनिनमिति श्व निनम् ॥५॥

नदीभ्यः । पौञ्जिष्ठम् । ऋक्षीकाभ्यः । पुरुषव्याघ्रायेति पुरुष
व्याघ्राय । गन्धर्वाप्सरोभ्यः इति गन्धर्वाप्सरः भ्यः । ब्राह्म्यम् । प्रयुग्भ्यः-
इति प्रयुक् भ्यः । उन्मत्तमित्युत् मत्तम् । सर्पदेवजनेभ्यः इति सर्प
देवजनेभ्यः । अप्रतिपदमित्यप्रति पदम् । अयेभ्यः । पिशाचेभ्यः ।
सातुधानेभ्यः इति सातु धानेभ्यः ॥६॥

अन्तकाय ॥५॥

पुरुषव्याघ्रायेति पुरुष व्याघ्राय । प्रयुग्भ्यः इति प्रयुक् भ्यः । अये-
भ्यः । ईर्यतायै । सातुधानेभ्यः इति सातु धानेभ्यः ॥६॥

१. 'देवजनेभ्यः' इति काशिकः पाठः ।

२. ककोशशैल्यनुसारं 'सातु' इत्यपेक्षते ।

सन्धयऽइतिसम् धयै । जारम् । गेहाय । उपपतिमि-
त्युप पतिम् । आर्त्याऽइत्या ऋत्यै । परिवित्तमितिपरि
वित्तम् । निऋत्याऽइतिनिः ऋत्यै । परिविविदानमितिपरि
'विविदानम् । अराद्ध्यै । एदिधिषुऽपतिमित्येदिधिषुऽ
पतिम् । निष्कृत्यै । निःकृत्याऽइतिनिः कृत्यै । पेश-
कारीम् । पेशंकारीमितिपेशं कारीम् । सञ्जानायेतिसम्
ज्ञानाय । स्मरकारीमितिस्मर कारीम् । प्रकामोद्यायेतिप्र-
काम उद्याय । उपसदमित्युप सदम् । वर्णाय । अनुरुध-
मित्यनु रुधम् । बलाय । उपदामित्युप दाम् ॥७॥

उत्सादेभ्यऽइत्युत् सादेभ्यः । कुब्जम् । प्रमुद-
ऽइतिप्र मुदे । वामनम् । द्वाभ्यऽइतिद्वाऽ भ्यः । सामम् ।

उपपतिमित्युप पतिम् । आर्त्याऽइत्या ऋत्यै । निऋत्याऽइतिनिः
ऋत्यै । अराद्ध्यै । एदिधिषुऽपतिमित्येदिधिषुऽ पतिम् । निष्कृत्यै । निःकृत्या-
इतिनिः कृत्यै । पेशकारीम् । स्मरकारीमितिस्मर कारीम् । प्रकामोद्यायेति-
प्रकाम उद्याय । उपसदमित्युप सदम् । अनुरुधमित्यनु रुधम् । उपदामित्युप
दाम् ॥७॥

उत्सादेभ्यऽइत्युत् । सादेभ्यः । कुब्जम् । प्रमुदऽइतिप्र मुदे ।
द्वाभ्यऽइतिद्वाऽ भ्यः । स्वप्नाय । पवित्राय । प्रज्ञानायेतिप्र ज्ञानाय ।

सन्धयऽइतिसम् धयै । गेहाय । परिवित्तमितिपरि २ वित्तम् ।
परिविविदानमितिपरि ३ विविदानम् । संज्ञानायेतिसम् ज्ञानाय । प्रकामोद्यायेति-
प्रकाम उद्याय । वर्णाय । बलाय ॥७॥

१. 'विविदानम्' इति काशिकः पाठः ।

२. ककोशशैत्यनुसारमिह 'वित्तम्' इत्येवं पाठेन भाव्यम् ।

३. ककोशशैत्यनुसारमिह 'विविदानम्' इत्येवं पाठेन भाव्यम् ।

स्वप्नाय । अन्धम् । अधर्माय । बधिरम् । पवित्राय ।
 भिषजम् । प्रज्ज्ञानायेतिप्र ज्ञानाय । नक्कपत्रदर्शमिति-
 नक्कपत्र दर्शम् । आशिक्षकायाऽइत्या शिक्कायै ।
 प्रश्ननम् । उपशिक्षकायाऽइत्युप शिक्कायै । अभिप्रश्नन-
 मित्यभि प्रश्ननम् । मर्यादायै । प्रश्नविवाकमितिप्रश्न
 'विवाकम् ॥८॥

अर्मेभ्यः । हस्तिपमितिहस्ति पम् । जवाय ।
 अश्वपमित्यश्व पम् । पुष्ट्यै । गोपालमितिगो पालम् ।
 वीर्याय । अविपालमित्यवि पालम् । तेजसे । अजपालमित्यज
 पालम् । इरायै । कीनाशम् । कीलालाय । सुराकारमितिसुरा
 कारम् । भद्राय । गृहपमितिगृह पम् । श्रेयसे । वित्तधमिति-
 वित्त धम् । आध्यक्ष्यायेत्याधि अक्ष्याय । अनुक्कपत्तार-
 मित्यनु क्षत्तारम् ॥९॥

नक्षत्रदर्शमितिनक्षत्र दर्शम् । आशिक्षायाऽइत्या शिक्षायै । प्रश्ननम् ।
 उपशिक्षायाऽइत्युप शिक्षायै । अभिप्रश्नमित्यभि प्रश्ननम् । प्रश्नविवाकमितिप्रश्न
 विवाकम् ॥८॥

अर्मेभ्यः । हस्तिपमितिहस्ति पम् । अश्वपमित्यश्व पम् । पुष्ट्यै ।
 अविपालमित्यवि पालम् । अजपालमित्यज पालम् । भद्राय । आध्यक्ष्यायेत्याधि
 अक्ष्याय । अनुक्षत्तारमित्यनु क्षत्तारम् ॥९॥

स्वप्नाय । अधर्माय । पवित्राय । प्रज्ञानायेतिप्र ज्ञानाय । आशि-
 क्षायाऽइत्या शिक्षायै । उपशिक्षायाऽइत्युप शिक्षायै । मर्यादायै ।
 प्रश्नविवाकमितिप्रश्न विवाकम् ॥८॥

जवाय । वीर्याय । इरायै । कीलालाय । भद्राय । श्रेयसे ।
 वित्तधमितिवित्त धम् । आध्यक्ष्यायेत्याधि अक्ष्याय ॥९॥

भायै । दावृहृारमितिदारु ^१आहारम् । प्रभायाऽइतिप्र
भायै । अग्नयेधमित्यग्नि एधम् । ब्रध्नस्य । विष्टपाय ।
अभिषेक्त्तारम् । अभिसेक्त्तारमित्यभि सेक्त्तारम् । वर्षि-
ष्टाय । नाकाय । परिवेष्टारमितिपरि वेष्टारम् । देवलोकायेति-
देव लोकाय । पेशितारम् । मनुष्यलोकायेतिमनुष्य लोकाय ।
प्रकरितारमितिप्र ^२करितारम् । सवैभ्यः । लोकेभ्यः ।
उपसेक्त्तारमित्युप सेक्त्तारम् । अवऽऋत्याऽइत्यव ऋत्यै ।
बुधाय । उपमन्थितारमित्युप ^३मन्थितारम् । मेधाय ।
वासःपलपूलीमितिवासः ^४पलपूलीम् । प्रकामायेतिप्र कामाय ।
रजयित्रीम् ॥१०॥

प्रभायाऽइतिप्र भायै । अग्नयेधमित्यग्नि एधम् । ब्रध्नस्य । विष्टपाय ।
अभिषेक्त्तारम् । अभिसेक्त्तारमित्यभि सेक्त्तारम् । वर्षिष्टाय । परिवेष्टारमितिपरि
वेष्टारम् । मनुष्यलोकायेतिमनुष्य लोकाय । प्रकरितारमितिप्र करितारम् ।
सवैभ्यः । लोकेभ्यः । उपसेक्त्तारमित्युप सेक्त्तारम् । अवऽऋत्याऽइत्यव
ऋत्यै । उपमन्थितारमित्युप मन्थितारम् । वासःपलपूलीमितिवासः पलपूलीम् ।
प्रकामायेतिप्र कामाय । रजयित्रीम् ॥१०॥

भायै । प्रभायाऽइतिप्र भायै । विष्टपाय । वर्षिष्टाय । नाकाय ।
परिवेष्टारमितिपरि वेष्टारम् । देवलोकायेतिदेव लोकाय । मनुष्यलोकायेति-
मनुष्य लोकाय । बुधाय । मेधाय । वासःपलपूलीमितिवासः पलपूलीम् ।
प्रकामायेतिप्र कामाय । रजयित्रीम् ॥१०॥

१. 'आहारम्' इति काशिकः पाठः ।

२. 'करितारम्' इति काशिकः पाठः ।

३. 'मन्थितारम्' इति काशिकः पाठः ।

४. 'पलपूलीम्' इति काशिकः पाठः ।

ऋतये । स्तेनहृदयमितिस्तेन हृदयम् । वैरहत्यायेतिवैर
हत्याय । पिशुनम् । विविक्त्याऽइतिवि विक्त्यै । क्षत्तारम् ।
औषद्रष्ट्यायेत्यौष द्रष्ट्राय । अनुक्पत्तारमित्यनु क्षत्तारम् ।
बलाय । अनुचरमित्यनु चरम् । भूम्ने । परिस्कन्दम् ।
परिस्कन्दमितिपरि स्कन्दम् । प्रियाय । प्रियवादिनमितिप्रिय
वादिनम् । अरिष्ट्यै । अश्वसादमित्यश्व सादम् । स्वर्गा-
येतिस्वर्गं गाय । लोकाय । भागदुघमितिभाग दुघम् ॥११॥

मन्यवे । अयस्तापमित्ययं तापम् । क्रोधाय । निसुर-
मितिनि सुरम् । योगाय । योक्त्तारम् । शोकाय । अभि-
सत्तारमित्यभि सत्तारम् । क्षेमाय । विमोक्त्तारमितिवि
मोक्त्तारम् । उत्कूलनिकूलेभ्यऽइत्युत्कूल 'निकूलेभ्यः' ।
त्रिष्ठिनम् । त्रिस्थिनमितित्रि स्थिनम् । वपुषे । मानस्कृतम् ।

वैरहत्यायेतिवैर हत्याय । विविक्त्याऽइतिवि विक्त्यै । क्षत्तारम् ।
औषद्रष्ट्यायेत्यौष द्रष्ट्राय । अनुक्षत्तारमित्यनु क्षत्तारम् । अनुचरमित्यनु
चरम् । भूम्ने । परिस्कन्दम् । परिस्कन्दमितिपरि स्कन्दम् । प्रियवादिनमितिप्रिय
वादिनम् । अरिष्ट्यै । अश्वसादमित्यश्व सादम् ॥११॥

मन्यवे । अयस्तापमित्ययं तापम् । योक्त्तारम् । अभिसत्तारमित्यभि
सत्तारम् । विमोक्त्तारमितिवि मोक्त्तारम् । उत्कूलनिकूलेभ्यऽइत्युत्कूल निकूले-
भ्यः । त्रिष्ठिनम् । त्रिस्थिनमितित्रि स्थिनम् । आज्ञनीकारामित्याज्ञनी

ऋतये । स्तेनहृदयमितिस्तेन हृदयम् । वैरहत्यायेतिवैर हत्याय ।
विविक्त्याऽइतिवि विक्त्यै । औषद्रष्ट्यायेत्यौष द्रष्ट्राय । बलाय । प्रियाय ।
प्रियवादिनमितिप्रिय वादिनम् । स्वर्गायेतिस्वर्गं गाय । लोकाय ॥११॥

अयस्तापमित्ययं तापम् । क्रोधाय । योगाय । योक्त्तारम् ।

मानं कृतमिति मानं कृतम् । शीलाय । आज्ञनीकारीमित्या-
ज्ञनी कारीम् । निर्ऋत्याऽइति निः ऋत्यै । कोशकारीमिति-
कोश कारीम् । अमाय । असूम् ॥ १२ ॥

अमाय । असूमितियम् सूम् । अथर्वभ्यऽइत्यथर्व भ्यः ।
अवतोक्तामित्यव तोकाम् । सुवृत्सुराय । पुर्यायिणीम् ।
पुर्यायिनीमितिपरि आयिनीम् । परिवत्सुरायेतिपरि 'वृत्स-
राय' । अविजातामित्यवि जाताम् । इदावत्सुराय । अती-
त्वंरीमित्यति इत्वंरीम् । इद्वत्सुरायेतीत् 'वृत्सुराय' । अति-
ष्कद्वरीम् । अतिष्कद्वरीमित्यति स्कद्वरीम् । वृत्सुराय ।
द्विजर्जरामिति वि जर्जराम् । सुवृत्सुराय । पलिक्वनीम् ।

कारीम् । निर्ऋत्याऽइति निः ऋत्यै ॥ १२ ॥

अथर्वभ्यऽइत्यथर्व भ्यः । अवतोक्तामित्यव तोकाम् । सुवृत्सुराय ।
परिवत्सुरायेतिपरि वृत्सुराय । अविजातामित्यवि जाताम् । इदावत्सुराय ।
अतित्वंरीमित्यति इत्वंरीम् । इद्वत्सुरायेतीत् वृत्सुराय । अतिष्कद्वरीम् ।
अतिष्कद्वरीमित्यति स्कद्वरीम् । वृत्सुराय । सुवृत्सुराय । पलिक्वनीम् । ऋभुभ्य-
ऽइत्षुभ्यः । अजिनसन्धमित्यजिन सन्धम् । साध्येभ्यः । चर्मज्ञ-

शोकाय । क्षेमाय । द्विमोक्तारमिति वि^२ मोक्तारम् । शीलाय । अमाय ॥ १२ ॥

अमाय । अयमसूमितियम्^३ सूम् । ^४सुवृत्सुराय । पुर्यायिणीम् ।
पुर्यायिनीमितिपरि आयिनीम् । परिवत्सुरायेतिपरि वृत्सुराय । इदावत्सुराय ।
इद्वत्सुरायेतीत् वृत्सुराय । वृत्सुराय । द्विजर्जरामिति वि जर्जराम् । ^५सुवृत्सुराय ।

१. 'वृत्सुराय' इति काशिकः पाठः ।

२. ककोशशैल्यनुसारं 'द्वि' इत्येवं पाठेन भाव्यम् ।

३. ककोशशैल्यनुसारमिह 'अयम्' इत्येवं पाठेन भाव्यम् ।

४. अनुस्वारपरसवर्णभावरूपोऽयमपपाठः ।

ऋभुभ्यऽइत्यृभु भ्यः । अजिनसन्धवित्यजिन सन्धम् ।
माद्ध्येभ्यः । चर्ममन्मितिचर्म मन्म् ॥१३॥

सरोभ्यऽइतिसरः भ्यः । धैवरम् । उपस्थावराभ्यऽ-
इत्युप स्थावराभ्यः । दाशम् । वैशन्ताभ्यः । वैन्दम् ।
नडूड्वलाभ्यः । शौक्लम् । पाराय । मार्गारम् । अवाराय ।
कैवर्त्तम् । तीर्थेभ्यः । आन्दम् । विषमेभ्यः । विसमेभ्यऽ-
इतिवि समेभ्यः । मैनालम् । स्वनैभ्यः । पण्णकम् ।
गुहाभ्यः । किरातम् । सानुभ्यऽइतिसानु भ्यः । जम्भकम् ।
पङ्गतेभ्यः । किम्पूरुषम् । किम्पूरुषमिति किम् 'पुरुषम् ॥१४॥

बीभत्सायै । पौलकसम् । वण्णाय । हिरण्यकारमिति-
हिरण्य कारम् । तुलायै । वृणजम् । पश्चादोषायेतिपश्चा
दोषाय । ग्लाविनम् । विश्वेभ्यः । भूतेभ्यः । सिद्धमलम् ।
भूत्यै । जागरणम् । अभूत्यै । स्वपनम् । आचर्याऽइत्या

मितिचर्मं झम् ॥१३॥

सरोभ्यऽइतिसरः भ्यः । उपस्थावराभ्यऽइत्युप स्थावराभ्यः ।
वैशन्ताभ्यः । नडूड्वलाभ्यः । शौक्लम् । तीर्थेभ्यः । विषमेभ्यः ।
विसमेभ्यऽइतिवि समेभ्यः । स्वनैभ्यः । गुहाभ्यः । सानुभ्यऽइतिसानु
भ्यः । पङ्गतेभ्यः ॥१४॥

बीभत्सायै । पौलकसम् । हिरण्यकारमितिहिरण्य कारम् । पश्चा-
दोषायेतिपश्चा दोषाय । विश्वेभ्यः । भूतेभ्यः । सिद्धमलम् । भूत्यै । अभूत्यै ।

ऋभुभ्यऽइत्यृभु भ्यः ॥१३॥

पाराय । अवाराय । विसमेभ्यऽइतिवि समेभ्यः ॥१४॥

बीभत्सायै । वण्णाय । तुलायै । पश्चादोषायेतिपश्चा 'दोषाय' ।

१. 'पुरुषम्' इति काशिकः पाठः ।

२. अपपाठोऽयम्, अन्ते विसर्गो नेप्यते ।

ऋत्थै । जनवादिनमितिजन वादिनम् । ऋद्ध्याऽइतिवि
 ऋद्ध्यै । अपगल्भभमित्यप गल्भम् । स२शरायेतिसम्
 शराय । प्रच्छिदमितिप्र छिदम् ॥१५॥

अक्क्षराजायेत्यक्क्ष राजाय । कितवम् । कृताय ।
 आदिनवदर्शमित्यादिनव दर्शम् । त्रेतायै । कल्पिनम् ।
 द्वापराय । अधिकल्पिनमित्यधि कल्पिनम् । आस्कन्दायेत्या
 स्कन्दाय । सभास्थाणुमितिसभा स्थाणुम् । मृत्यवे ।
 गोव्यच्छमितिगो व्यच्छम् । अन्तकाय । गोघातमितिगो
 घातम् । क्षुधे । य१ । गाम् । विकृन्तन्तमिति वि कृन्तन्तम् ।
 भिक्षमाणं । उपतिष्ठतीत्युप तिष्ठति । दुष्कृताय ।
 दुःकृतायेतिदुः कृताय । चरकाचार्यमितिचरक आचार्यम् ।
 पाप्मने । सैलगम् ॥१६॥

आत्याऽइत्या ऋत्थै । ऋद्ध्याऽइतिवि ऋद्ध्यै । अपगल्भभमित्यप गल्भम् ।
 प्रच्छिदमितिप्र छिदम् ॥१५॥

अक्षराजायेत्यक्ष राजाय । आदिनवदर्शमित्यादिनव दर्शम् । कल्पिनम् ।
 अधिकल्पिनमित्यधि कल्पिनम् । आस्कन्दायेत्या स्कन्दाय । सभास्थाणु-
 मितिसभा स्थाणुम् । मृत्यवे । गोव्यच्छमितिगो व्यच्छम् । भिक्षमाणं ।
 उपतिष्ठतीत्युप तिष्ठति । दुष्कृताय । पाप्मने ॥१६॥

जनवादिनमितिजन 'वा'दिनम् । व्यद्ध्याऽइतिवि^२ ऋद्ध्यै । स२शरायेतिसम्
 शराय ॥१५॥

अक्षराजायेत्यक्ष राजाय । कृताय । त्रेतायै । द्वापराय । आस्कन्दाये-
 त्या स्कन्दाय । गोव्यच्छमितिगो व्यच्छम् । अन्तकाय । य्य१ । विकृन्तन्त-
 मिति वि^२ कृन्तन्तम् । दुष्कृताय । दुःकृतायेतिदुः कृताय । चरकाचार्य-
 मितिचरक आचार्यम् ॥१६॥

१. ककोशशैल्यनुसारमिह 'वा' इत्येकवकारेण भाव्यम् ।

२. ककोशशैल्यनुसारमिह 'बि' इति द्विवकारेण भाव्यम् ।

प्रतिश्रुत्कायाऽइतिप्रति श्रुत्कायै । अर्त्तनम् । घोषाय ।
 भषम् । अन्ताय । बहुवादिनमितिबहु वादिनम् । अनन्ताय ।
 सूकम् । शब्दाय । आडम्बराघातमित्याडम्बर 'आघातम् ।
 महसे । वीणावादमितिबीणा वादम् । क्रोशाय । तूणवध्म-
 मितितूणव धम् । अवररूपराय । अवरपरायेत्यवर पराय ।
 शङ्खवध्ममितिशङ्ख धम् । वृनाय । वृनपमितिवृन पम् ।
 अन्यतोरण्यायेत्यन्यतः अरण्याय । दावपमितिदाव
 पम् ॥१७॥

नर्म्माय । पुँश्चलम् । हसाय । कारिम् । व्यादसे ।
 शाबल्ल्याम् । ग्रामण्यम् । ग्रामन्यमितिग्राम न्यम् ।
 गणकम् । अभिक्रोशकमित्यभि क्रोशकम् । तान् । महसे ।
 वीणावादमितिबीणा वादम् । पाणिघ्नमितिपाणि घ्नम् ।

प्रतिश्रुत्कायाऽइतिप्रति श्रुत्कायै । आडम्बराघातमित्याडम्बर आघातम् ।
 तूणवध्ममितितूणव धम् । अवररूपराय । अवरपरायेत्यवर पराय । शङ्खवध्म-
 मितिशङ्ख धम् । अन्यतोरण्यायेत्यन्यतः अरण्याय ॥१७॥

पुँश्चलम् । शाबल्ल्याम् । ग्रामण्यम् । ग्रामन्यमितिग्राम न्यम् ।
 अभिक्रोशकमित्यभि क्रोशकम् । पाणिघ्नमितिपाणि घ्नम् । तूणवध्ममितितूणव

२प्रतिश्रुत्कायामितिप्रति श्रुत्कायै । घोषाय । अन्ताय । बहुवादिन-
 मितिबहु वादिनम् । अनन्ताय । शब्दाय । वीणावादमितिबीणा वादम् ।
 क्रोशाय । अवररूपराय । अवरपरायेत्यवर पराय । वृनाय । वृनपमितिवृन
 पम् । अन्यतोरण्यायेत्यन्यतः अरण्याय ॥१७॥

नर्म्माय । हसाय । व्यादसे । वीणावादमितिबीणा वादम् । तूणवध्म-

१. 'आघातम्' इति काशिकः पाठः ।

२. अपपाठोऽयम्, 'प्रतिश्रुत्कायाऽइतिप्रति श्रुत्कायै' इत्येवं पाठेन
 भाव्यम् ।

तूणवद्धममिति तूणव धम् । तान् । नृत्ताय । आनन्दायेत्या
नन्दाय । तलवम् ॥१८॥

अग्नये । पीवानम् । पृथिव्यै । पीठसर्पिणमिति पीठ
सर्पिणम् । व्वायवे । चाण्डालम् । अन्तरिक्षाय । वृश्चन-
त्तिनमिति वृश्च नत्तिनम् । दिवे । खलतिम् । सूर्याय ।
हृष्यक्षमिति हरि अक्षम् । नक्षत्रेभ्यः । किर्मिरम् ।
चन्द्रमसे । किलासम् । अह्नौ । शुक्लम् । पिङ्गाक्षमिति पिङ्ग
अक्षम् । रात्र्यै । कृष्णम् । पिङ्गाक्षमिति पिङ्ग
अक्षम् ॥१९॥

अथ । एतान् । अष्टौ । विरूपानिति वि रूपान् । आ ।
लभते । अतिदीर्घमित्यति दीर्घम् । च । अतिह्रस्वमित्यति

धम् । आनन्दायेत्या नन्दाय ॥१८॥

अग्नये । पृथिव्यै । अन्तरिक्षाय । हृष्यक्षमिति हरि अक्षम् । नक्षत्रेभ्यः ।
अह्नौ । शुक्लम् । पिङ्गाक्षमिति पिङ्ग अक्षम् । रात्र्यै । कृष्णम् । पिङ्गाक्षमिति पिङ्ग
अक्षम् ॥१९॥

अष्टौ । अतिदीर्घमित्यति दीर्घम् । अतिह्रस्वमित्यति ह्रस्वम् ।

मितितूण^१ वद्धमम् । नृत्ताय । आनन्दायेत्या नन्दाय ॥१८॥

अग्नये । व्वायवे । अन्तरिक्षाय । वृश्चनत्तिनमिति वृश्च नत्तिनम् ।
सूर्याय । हृष्यक्षमिति हरि अक्षम् ॥१९॥

विरूपानिति वि^२ रूपान् ।...

१. अपपाठोऽयमस्थानेऽवग्रहरूपः । 'तूणव धम्' इत्येवमवग्रहेण
भाव्यम् ।

२. ककोशशैत्यनुसारमिह 'वि' इत्येवं द्विवकारेण भाव्यम् ।

हृस्वम् । अतिस्थूलमित्यति स्थूलम् । अतिकृशमित्यति कृशम् ।
 अतिशुक्लमित्यति शुक्लम् । अतिकृष्णमित्यति कृष्णम् ।
 अतिकुल्बमित्यति कुल्बम् । अतिलोमशमित्यति लोमशम् ॥
 अशूद्राढं । अब्राह्मणाढं । ते । प्राजापत्याऽइतिप्राजा
 पत्याः ॥ मागधः । पुंश्चली । कितवः । क्लीबः ॥ २० ॥

॥ इति वाजसनेयिसंहितापदे त्रिशत्तमोऽध्यायः ॥

अतिस्थूलमित्यति स्थूलम् । अतिकृशमित्यति कृशम् । अतिशुक्लमित्यति
 शुक्लम् । अतिकृष्णमित्यति कृष्णम् । अतिकुल्बमित्यति कुल्बम् । अतिलोमश-
 मित्यति लोमशम् । अशूद्राढं । अब्राह्मणाढं । प्राजापत्याऽइतिप्राजा पत्याः ।
 पुंश्चली ॥ २० ॥

॥ इति वाजसनेयसंहितापदे त्रिशत्तमोऽध्यायः ॥

...^३शूद्राढं ॥ २० ॥

॥ इति श्रीवाजसनेयिसंहितायां पदेन त्रिशत्तमोऽध्यायः ॥

१. अस्यां कण्डिकायां निर्दिष्टानां विरूपाणामष्टानां पुरुषाणां विषये
 आयुर्वेदीय-चरक-संहिताया अष्टौनिन्दितीयेऽध्याये एवमुल्लेखो दृश्यते—

इह खलु शरीरमधिकृत्याष्टौ पुरुषा निन्दिता भवन्ति । तद्यथा—
 अतिदीर्घश्चातिह्रस्वश्चातिलोमा धालोमा चातिकृष्णश्चातिगौरश्चातिस्थूलश्चा-
 तिकृशश्चेति । सूत्रस्थान, अ० २१ ।

इतोऽग्रे एव निन्दिताणामष्टानां पुरुषाणां शरीरमधिकृत्य ये दोषास्ते
 व्याख्याताः ।

२. द्र० पूर्वत्र ५२७ पृष्ठस्था टिप्पणी १ ।

३. अपपाठोऽयम्, 'अशूद्राढं' इत्येवं पाठेन भाव्यम् ।

४. द्र० पूर्वत्र ३६६ पृष्ठस्था टिप्पणी २ ।

एकत्रिंशोऽध्यायः

सहस्रशीर्षितिसहस्र शीर्षा । पुरुषं । सहस्राक्षऽइति-
सहस्र अक्षः । सहस्रपादितिसहस्र पात् ॥ सः । भूमिम् ।
सर्वतः । स्पृत्वा । अति । अतिष्ठत् । दशाङ्गुलमितिदश
'अङ्गुलम् ॥ १ ॥

पुरुषं । एव । इदम् । सर्वम् । यत् । भूतम् । यत् ।
च । भाइयम् ॥ उत । अमृतत्वस्येत्यमृत त्वस्य । ईशानं ।
यत् । अन्नैः । अतिरोहतीत्यति रोहति ॥ २ ॥

एतावान् । अस्य । महिमा । अतः । ज्यायान् । च ।
पुरुषं । पुरुषऽइतिपुरुषं ॥ पादः । अस्य । विश्वा ।
भूतानि । त्रिपादितित्रि पात् । अस्य । अमृतम् । दिवि ॥ ३ ॥

त्रिपादितित्रि पात् । ऊर्ध्वः । उत । ऐत् । पुरुषं ।
पादः । अस्य । इह । अभवत् । पुनरितिपुनः ॥ ततः ।

सहस्राक्षऽइतिसहस्र अक्षः । स्पृत्वा । अतिष्ठत् ॥ १ ॥

भाव्यम् । अमृतत्वस्येत्यमृत त्वस्य । अतिरोहतीत्यति रोहति ॥ २ ॥

विश्वा । त्रिपादितित्रि पात् ॥ ३ ॥

त्रिपादितित्रि पात् । अङ्गुलम् । अक्रामत् ॥ ४ ॥

य्यत् । य्यत् । य्यत् ॥ २ ॥

ज्यायान् ॥ ३ ॥

१. 'अङ्गुलम्' इति काशिकः पाठः ।

बिष्ण्विंङ् । वि । अक्रामत् । साशनानशनेऽइति साशनानशने ।
अभि ॥४॥

ततः । विराडिति वि राट् । अजायत । विराजऽइति वि
राजः । अयि । पूरुषं । पुरुषऽइति पूरुषं ॥ स३ । जात३ ।
अति । अरिच्यत । पश्चात् । भूमिम् । अथोऽइत्यथो ।
पुर३ ॥५॥

तस्मात् । यज्ज्ञात् । सर्वहुतऽइति सर्व हुतः । सम्भृत-
मितिसम् भृतम् । पृषदाज्यमिति पृषत् आज्यम् ॥ पशून् ।
तान् । चक्रे । वायव्यान् । आरण्या३ । ग्राम्या३ ।
च । ये ॥६॥

ऋचः । सामानि । जज्जिरे ॥ छन्दांश्चसि ।
जज्जिरे । तस्मात् । यजुः । तस्मात् । अजायत ॥७॥

तस्मात् । 'अश्वाः । अजायन्त । ये । के । च ।

अरिच्यत । पश्चात् । अथोऽइत्यथो ॥५॥

तस्मात् । यज्ज्ञात् । पृषदाज्यमिति पृषत् आज्यम् । चक्रे । वायव्यान् ।
आरण्या३ । ग्राम्या३ ॥६॥

जजिरे । जजिरे । तस्मात् । तस्मात् ॥७॥

तस्मात् । 'अश्वाः । उभयदंतऽइत्युभय दंतः । जजिरे । तस्मात् ।

विराडिति वि राट् । अजायत । विराजऽइति वि राजः ॥५॥

यज्ज्ञात् । वायव्यान् । ये ॥६॥

यजुः । अजायत ॥७॥

'अश्वाः । अजायन्त । ये । उभयदंतः । उभयदंतऽइत्युभय

उभयादतं । उभयदेतुऽइत्युभय दतं ॥ गावः । ह ।
जज्जिज्जरे । तस्मात् । तस्मात् । जाताः । अजावयः ॥८॥

तम् । यज्जम् । बहिषि । प्र । औक्कषन् । पुरुषम् ।
जातम् । अग्रतः ॥ तेन । देवाः । अयजन्त । साध्याः ।
ऋषयः । च । ये ॥९॥

यत् । पुरुषम् । वि । 'अदधुः । कतिधा । वि ।
अकल्पयन् ॥ मुखम् । किम् । अस्य । आसीत् । बाहूऽइति-
बाहू । ऊरूऽइत्यूरू । पादौ । उच्येतेऽइत्युच्येते ॥१०॥

तस्मात् ॥८॥

यज्जम् । औक्कषन् । अग्रतः । साध्याः ॥९॥

अकल्पयन् । ऊरूऽइत्यूरू । उच्येतेऽइत्युच्येते ॥१०॥

दतं । अजावयः ॥८॥

यज्जम् । अयजन्त । ऋषयः । ये ॥९॥

यत् । अकल्पयन् ॥१०॥

१. 'यत्पुरुषं व्यदधुः' इति संहितापाठः । तत्र यद्वृत्तान्नित्यम् (अष्टा० ८।२।६६) इति नियमेन 'अदधुः' क्रियापदमुदात्तम् । उदात्तक्रियायदेन सह गतेः समासो भवति—उदात्तगतिमता च तिङा (वा० २।२।१८) इति नियमेन 'वि' पदेन च तिङि चोदात्तवति (अष्टा० ८।२।७८) नियमेनानुदात्तेन भाव्यम् । तथा सति 'व्यदधुरिति वि अदधुः' इत्येवं पाठेन भाव्यम् । इह तु पदविभागे स्वरशास्त्रस्य द्वयोनियमयोर्भङ्गो दृश्यते । ऋगपदपाठे (१०।१०।११) अपीत्यमेव पदविभागो दृश्यते । अत्र कारणं चिन्त्यम् । संभवतो 'व्यकल्पयन्' इत्यस्य पदपाठेन साम्यत्वायेह 'वि' इत्यस्य पृथक्पदत्वमुदात्तत्वं च निदर्शितं स्यात् । 'व्यकल्पयन्' इत्यत्र तु तिङोऽनुदात्तत्वाद् वेः पृथक्पदत्वमुदात्तत्वं तु युक्तमेव । अत्र १४२ पृष्ठस्था 'अभि । आसिञ्चन्' पदविषयिका टिप्पण्यवलोकनीया ।

ब्राह्मणः । अस्य । मुखम् । आसीत् । बाहूऽइतिबाहू ।
 राज्ञ्यः । कुतः ॥ ऊरूऽइत्यूरू । तत् । अस्य । यत् ।
 वैश्यः । पद्भ्यामितिपत् भ्याम् । शूद्रः । अजायत ॥११॥

चन्द्रमाँ । मनसँ । जातः । चक्वषौँ । सूर्यः ।
 अजायतं ॥ श्रोत्रात् । वायुः । च । प्राणः । च । मुखात् ।
 अग्निः । अजायत ॥१२॥

नाभ्याँ । आसीत् । अन्तरिक्षम् । शीर्ष्णः । द्यौः ।
 सम् । अवर्त्तत ॥ पद्भ्यामितिपत् भ्याम् । भूमिः । दिशः ।
 श्रोत्रात् । तथा । लोकान् । अकल्पयन् ॥१३॥

यत् । पुरुषेण । हविषा । देवाः । यज्जम् । अतन्वत ॥
 वसन्तः । अस्य । आसीत् । आज्यम् । ग्रीष्मः । इध्मः ।
 शरत् । हविः ॥१४॥

ब्राह्मणः । राज्ञ्यः । ऊरूऽइत्यूरू । वैश्यः । पद्भ्यामितिपत्
 भ्याम् । शूद्रः ॥११॥

चक्षौँ । श्रोत्रात् । अग्निः ॥१२॥

नाभ्याँ । अन्तरिक्षम् । शीर्ष्णः । पद्भ्यामितिपत् भ्याम् । श्रोत्रात् ।
 अकल्पयन् ॥१३॥

यज्जम् । अतन्वत । आज्यम् । ग्रीष्मः । इध्मः ॥१४॥

यत् । अजायत ॥११॥

सूर्यः । अजायत । वायुः । अजायत ॥१२॥

अकल्पयन् ॥१३॥

यत् । यज्जम् ॥१४॥

सप्त । अस्य । आसन् । परिधयऽइतिपरि धयः ।
 त्रिः । सप्त । समिधऽइतिसम् इधः । कृताः ॥ देवाः ।
 यत् । यज्जम् । तन्वानाः । अवधन् । पुरुषम् ।
 पशुम् ॥१५॥

यज्जेन । यज्जम् । अयजन्त । देवाः । तानि ।
 धर्माणि । प्रथमानि । आसन् ॥ ते । ह । नाकम् । महि-
 मानः । सचन्त । यत्र । पूर्वे । साध्याः । सन्ति ।
 देवाः ॥१६॥

अद्भ्यऽइत्यत् भ्यः । सम्भृतऽइतिसम् भृतः ।
 पृथिव्यै । रसात् । च । विश्वकर्मणऽइतिविश्व कर्मणः ।
 सम् । अवर्त्तत । अग्ने ॥ तस्य । त्वष्टा । विदधदिति वि-
 दधत् । रूपम् । एति । तत् । मर्त्यस्य । देवत्वमितिदेव त्वम् ।
 आजानमित्या जानम् । अग्ने ॥१७॥

सप्त । सप्त । यज्जम् । तन्वानाः । अवधन् ॥१५॥

यज्जेन । यज्जम् । यत्र । साध्याः ॥१६॥

अद्भ्यऽइत्यत् भ्यः । पृथिव्यै । विश्वकर्मणऽइतिविश्व कर्मणः ।
 अग्ने । त्वष्टा । देवत्वमितिदेव त्वम् । आजानमित्या जानम् । अग्ने ॥१७॥

परिधयऽइतिपरि धयः । यत् । यज्जम् ॥१५॥

यज्जेन । यज्जम् । अयजन्त । यत्र ॥१६॥

विश्वकर्मणऽइतिविश्व कर्मणः । विदधदिति वि-^१ दधत् ॥१७॥

वेद^१ । अहम् । एतम् । पुरुषम् । महान्तम् । आदित्य-
वर्णमित्यादित्य वर्णम् । तमसं । परस्तात् ॥ तम् । एव ।
विदित्वा । अति । मृत्युम् । एति । न । अन्यः । पन्थां ।
विद्यते । अयनाय ॥१८॥

प्रजापतिरिति प्रजा पतिः । चरति । गर्भे । अन्तः ।
अजायमानं । बहुधा । वि । जायते ॥ तस्य । योनिम् ।
परि । पश्यन्ति । धीरां । तस्मिन् । ह । तस्थुः ।
भुवनानि । विश्वा ॥१९॥

यः । देवेभ्यः । आतपतीत्या तपति । यः । देवा-
नाम् । पुरोहितऽइति पुरः हितं ॥ पूर्वः । यः । देवेभ्यः ।
जातः । नमः । रुचाय । ब्राह्मणे ॥२०॥

रुचम् । ब्राह्मम् । जनयन्तः । देवाः । अग्रे । तत् ।
अब्रुवन् ॥ यः । त्वा । एवम् । ब्राह्मणः । विद्यात् ।
तस्य । देवाः । असन् । वशे ॥२१॥

आदित्यवर्णमित्यादित्य वर्णम् । परस्तात् । विदित्वा । मृत्युम् ।
अन्यः । विद्यते ॥१८॥

प्रजापतिरिति प्रजा पतिः । पश्यन्ति । तस्मिन् । तस्थुः । विश्वा ॥१९॥
देवेभ्यः । आतपतीत्या तपति । देवेभ्यः । ब्राह्मणे ॥२०॥
ब्राह्मम् । अग्रे । अब्रुवन् । ब्राह्मणः । विद्यात् ॥२१॥

वेद^१ । आदित्यवर्णमित्यादित्य वर्णम् । [अ] यनाय ॥१८॥
अजायमानं । जायते । योनिम् ॥१९॥
य्यः । य्यः । य्यः । रुचाय । ब्राह्मणे ॥२०॥
जनयन्तः । य्यः ॥२१॥

१. अन्यकोशेषु 'वेद' इत्येवं पठ्यते ।

श्रीः । च । ते । लक्ष्मीः । च । पत्न्यौ । अहो-
रात्रेऽइत्यहोरात्रे । पार्श्वेऽइतिपार्श्वे । नक्षत्राणि ।
रूपम् । अश्विनौ । व्यात्तमिति^१ आत्तम् ॥ इष्णन् ।
इषाण । अमुम् । मे । इषाण । सर्वलोकमितिसर्व लोकम् ।
मे । इषाण ॥२२॥

॥ इति वाजसनेयिसंहितापदे एकत्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥

लक्ष्मीः । पत्न्यौ । अहोरात्रेऽइत्यहोरात्रे । पार्श्वेऽइतिपार्श्वे । नक्षत्राणि ।
अश्विनौ । इष्णन् ॥२२॥

व्यात्तमिति^१ आत्तम् ॥२२॥

॥ इति श्रीवाजसनेयिसंहितायां शाकल्यकृते^२पदेन एकत्रिंशोऽध्यायः ॥

१. ककोशशैल्यनुसारमिह 'व्ति' इत्येवं गुरुवकारेण भाव्यम् ।

२. इत आरभ्य आग्रन्थान्तं पाठोऽयं दृश्यते ।

द्वात्रिंशोऽध्यायः

तत् । एव । अग्निः । तत् । आदित्यः । तत् ।
 वायुः । तत् । ऊँऽइत्थूँ । चन्द्रमाँ ॥ तत् । एव । शुक्रम् ।
 तत् । ब्रह्मम् । ताः । आपः । सः । प्रजापतिरिति प्रजा
 पतिः ॥१॥

सर्वे । निमेषाऽइति निमेषः । जज्जिरे । विद्युत्-
 इति विद्युतः । पुरुषात् । अधि ॥ न । एनम् । उर्ध्वम् । न ।
 तिर्य्यञ्चम् । न । मध्ये । परि । जग्रभत् ॥२॥

न । तस्य । प्रतिमिति प्रति मा । अस्ति । यस्य । नाम ।
 महत् । यशः ॥३॥

एषः । ह । देवः । प्रदिशऽइति प्रदिशः । अनु ।
 'सर्वा' । पूर्वः । ह । जातः । सः । ऊँऽइत्थूँ । गर्भे ।

अग्निः । आदित्यः । ऊँऽइत्थूँ । शुक्रम् । ब्रह्म । प्रजापतिरिति प्रजा
 पतिः ॥१॥

जजिरे । विद्युत्ऽइति विद्युतः । मध्ये । जग्रभत् ॥२॥

प्रतिमिति प्रति मा । अस्ति ॥३॥

प्रदिशऽइति प्रदिशः । 'सर्वा' । ऊँऽइत्थूँ । अन्तरित्यन्तः ।

वायुः ॥१॥

विद्युत्ऽइति विद्युतः । तिर्य्यञ्चम् ॥२॥

यस्य । यशः ॥३॥

'सर्वा' ॥४॥

अन्तरिच्यन्तः ॥ सः । एव । जातः । सः । जनिष्यमाणः ।
प्रत्यङ् । जनाः । तिष्ठति । सर्वतोमुखऽइतिसर्वतः-
मुखः ॥४॥

यस्मात् । जातम् । न । पुरा । किम् । च । एव ।
यः । आवभूवेत्या बभूव । भुवनानि । विश्वा ॥५॥

येन । द्यौः । उग्रा । पृथिवी । च । दृढा । येन ।
स्वरितस्वः । स्तभितम् । येन । नाकः ॥ यः । अन्तरिक्षे ।
रजसः । विमानऽइतिवि मानः ॥६॥

यम् । क्रन्दसीऽइतिक्रन्दसी । अवसा । तस्तभाने-
ऽइतितस्तभाने । अभि । ऐक्षेताम् । मनसा । रेजमाने-
ऽइतिरेजमाने ॥ यत्र । अधि । सूरः । उदितऽइत्युत् इतः ।
विभातीतिवि भाति ॥७॥

वेनः । तत् । पश्यत् । निहितमितिनि हितम् । गुहा ।
सत् । यत्र । विश्वम् । भवति । एकनीडमित्येक नीडम् ॥

जनिष्यमाणः । प्रत्यङ् । तिष्ठति ॥४॥

यस्मात् । आवभूवेत्या बभूव । विश्वा ॥५॥

उग्रा । अन्तरिक्षे ॥६॥

क्रन्दसीऽइतिक्रन्दसी । तस्तभानेऽइतितस्तभाने । ऐक्षेताम् । यत्र ।
उदितऽइत्युत् इतः ॥७॥

पश्यत् । यत्र । विश्वम् । एकनीडमित्येक नीडम् । तस्मिन् । ओत-

यस्मात् । यः ॥५॥

येन । येन । येन । यः । विमानऽइतिवि मानः ॥६॥

यम् । यत्र । विभातीतिवि भाति ॥७॥

यत्र । विभूरितिवि भूः ॥८॥

तस्मिन् । इदम् । सम् । च । वि । च । एति । सर्वम् ।
सः । ओतऽइत्या उतः । प्रोतऽइतिप्र उतः । च ।
विभूरिति वि भूः । प्रजास्वितिप्र जासु ॥८॥

प्र । तत् । वोचेत् । अमृतम् । नु । विद्वान् । गन्धर्वः ।
धाम् । विभृतमिति वि भृतम् । गुहा । सत् ॥ त्रीणि ।
पदानि । निहितेति नि हिता । गुहा । अस्य । यः । तानि ।
वेदः । सः । पितुः । पिता । असत् ॥९॥

सः । नः । वन्धुः । जनिता । सः । विधातेति वि
धाता । धामानि । वेदु । भुवनानि । विश्वा ॥ यत्र ।
देवाः । अमृतम् । आनशानाः । तृतीयैः । धामन् ।
अध्वैर्यन्तेत्यधि ऐर्यन्त ॥१०॥

परीत्येतिपरि इत्य । भूतानि । परीत्येतिपरि इत्य ।
लोकान् । परीत्येतिपरि इत्य । 'सर्वाः' । प्रदिशऽइतिप्र
दिशः । दिशः । च ॥ उपस्थायेत्युप स्थाय । प्रथमजा-

इत्या उतः । प्रोतऽइतिप्र उतः । प्रजास्वितिप्र जासु ॥८॥

विद्वान् ॥९॥

विश्वा । यत्र । अध्वैर्यन्तेत्यधि ऐर्यन्त ॥१०॥

परीत्येतिपरि इत्य । परीत्येतिपरि इत्य । परीत्येतिपरि इत्य ।
'सर्वाः' । प्रदिशऽइतिप्र दिशः । उपस्थायेत्युप स्थाय । प्रथमजामितिप्रथम

विभृतमिति वि भृतम् । यत्र ॥९॥

विधातेति वि धाता । यत्र । तृतीयैः । अध्वैर्यन्तेत्यधि ऐर्यन्त ॥१०॥

'सर्वाः' । उपस्थायेत्युप स्थाय ॥११॥

१. द्रष्टव्याऽत्र पूर्वत्र ३२८ पृष्ठस्था टिप्पणी १ ।

२. ककोशशैल्यनुसारमिह 'वि' इत्येवं द्विवकारवता पाठेन भाव्यम् ।

मितिप्रथम् जाम् । ऋतस्य । आत्माना । आत्मानम् । अभि ।
सम् । विवेश ॥११॥

परि । द्यावापृथिवीऽइतिद्यावापृथिवी । सद्यः ।
इत्वा । परि । लोकान् । परि । दिशः । परि ।
स्वरितिस्वः ॥ ऋतस्य । तन्तुम् । द्विततमिति वि ततम् ।
विचृत्येति वि चृत्य । तत् । अपश्यत् । तत् । अभवत् । तत् ।
आसीत् ॥१२॥

सदसः । पतिम् । अद्भुतम् । प्रियम् । इन्द्रस्य ।
काम्यम् ॥ सनिम् । मेधाम् । अयासिषम् । स्वाहा ॥१३॥

याम् । मेधाम् । देवगुणाऽइतिदेव गुणाः । पितरः ।
च । उपासतुऽइत्युप आसते ॥ तया । माम् । अद्य ।
मेधया । अग्ने । मेधाविनम् । कुरु । स्वाहा ॥१४॥

मेधाम् । मे । वरुणः । ददातु । मेधाम् ।

जाम् । आत्माना । आत्मानम् ॥११॥

द्यावापृथिवीऽइतिद्यावापृथिवी । सद्यः । इत्वा । विचृत्येति वि चृत्य ।
अपश्यत् ॥१२॥

अद्भुतम् । काम्यम् ॥१३॥

उपासतुऽइत्युप आसते । अद्य । अग्ने ॥१४॥

द्विततमिति वि ततम् । विचृत्येति वि चृत्य ॥१२॥

प्रियम् । अयासिषम् ॥१३॥

याम् । तया । मेधया ॥१४॥

अग्नि॑ । प्र॒जाप॑तिरिति॒ प्रजा॑ पति॑ ॥ मे॒धाम् । इन्द्र॑ः ।
च । वा॒युः । च । मे॒धाम् । धा॒ता । द॒दातु॑ । मे । स्वाहा॑ ॥१५॥

इ॒दम् । मे । ब्र॒ह्मम् । च । क्ष॒त्रम् । च । उ॒भेऽह॑त्यु॒भे ।
श्रिय॑म् । अ॒श्नुता॑म् ॥ म॒यि । दे॒वाः । द॒धतु॑ । श्रिय॑म् ।
उ॒त्त॑मा॒मित्यु॑त् त॒माम् । तस्यै॑ । ते । स्वाहा॑ ॥१६॥

॥ इति वाजसनेयिसंहितापदे द्वात्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥

अग्नि॑ । प्र॒जाप॑तिरिति॒ प्रजा॑ पति॑ ॥१५॥

ब्र॒ह्म । क्ष॒त्रम् । उ॒भेऽह॑त्यु॒भे । अ॒श्नुता॑म् । उ॒त्त॑मा॒मित्यु॑त् त॒माम् ॥१६॥

॥ इति वाजसनेयसंहितापदे द्वात्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥

वा॒युः ॥१५॥

श्रिय॑म् । म॒यि । श्रिय॑म् ॥१६॥

॥ इति श्रीवाजसनेयिसंहितायां शाकल्यकृते पदेन द्वात्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥

त्रयस्त्रिंशोऽध्यायः

अस्य । अजरासहं । दुमाम् । अरित्राहं । अर्चद्दूमास-
ऽइत्यर्चत् धूमासहं । अग्नयः । पावकाः ॥ श्वितीचयः ।
श्वात्रासः । भुरण्यवः । वृनर्षदः । वृनसदुऽइतिवृन
सदः । व्रायवः । न । सोमाहं ॥१॥

हरयहं । धूमकैतवऽइतिधूम कैतवहं । व्रातजूताऽइतिव्रात
जूताहं । उप । द्यवि ॥ यतन्ते । वृथक् । अग्नयः ॥२॥

यज । नहं । मित्रावरुणा । यज । देवान् । ऋतम् ।
बृहत् ॥ अग्ने । यक्विष । स्वम् । दमम् ॥३॥

अरित्राहं । अर्चद्दूमासऽइत्यर्चत् धूमासहं । अग्नयः । श्वात्रासः ।
भुरण्यवः ॥१॥

अग्नयः ॥२॥

मित्रावरुणा । अग्ने । यक्षि ॥३॥

अग्नयः । श्वितीचयः । वृनसदुऽइतिवृन सदः । व्रायवः ॥१॥
हरयहं । व्रातजूताऽइतिव्रात जूताहं । यतन्ते^२ । ते^२ । वृथक् ।
अग्नयः ॥२॥

ययज । ययज । ययक्षि ॥३॥

१. ककोशशैल्यनुसारमिह 'वृन' इत्येवं पाठेन भाव्यम् ।

२. ग्रस्थाने विच्छेदरूपोऽपपाठोऽयम् । 'यतन्ते' इति पाठेन भाव्यम् ।

द्वेऽइतिद्वे । विरूपेऽइतिवि रूपे । चरतं । स्वर्थे-
 ऽइतिमु अर्थे । अन्त्यान्त्येत्त्यन्त्या अन्त्या । वृत्सम् । उपे ।
 धापयेतेऽइतिधापयेते ॥ हरिः । अन्त्यस्याम् । भवति ।
 स्वधावानितिस्वधा वान् । शुक्रः । अन्त्यस्याम् । ददृशे ।
 सुवर्चाऽइतिसु वर्चां ॥४॥

त्रीणि । शता । त्री । सहस्राणि । अग्निम् । त्रिंशत् ।
 च । देवाः । नव । च । असपर्यन् ॥ औक्क्षपन् । घृतैः ।
 अस्तृणन् । बर्हिः । अस्मै । आत् । इत् । होतारम् । नि ।
 असादयन्त ॥५॥

अग्निः । वृत्राणि । जङ्घनत् । द्रविणस्युः । विपन्त्या ॥
 समिद्दऽइतिसम् इद्दं । शुक्रः । आहुतऽइत्या हुतं ॥६॥

द्वेऽइतिद्वे । अन्यान्येत्यन्या अन्या । वृत्सम् । अन्यस्याम् । शुक्रः ।
 अन्यस्याम् ॥४॥

अग्निम् । औक्षन् । अस्तृणन् । अस्मै ॥५॥

अग्निः । वृत्राणि । विपन्त्या । समिद्दऽइतिसम् इद्दं । शुक्रः ।
 आहुतऽइत्या हुतं ॥६॥

^१विरूपेऽइतिवि रूपे । ^२वृत्सम् । धापयेतेऽइतिधापयेते । स्वधावा-
 नितिस्वधा वान् । सुवर्चाऽइतिसु वर्चां ॥४॥

^३असपर्यन् । असादयन्त ॥५॥

^४वृत्राणि । विपन्त्या ॥६॥

१. इतः पूर्वस्या मन्त्रकण्डिकायाः पूर्वं गतत्वान्नेह तत्पदानि पठ्यन्ते ।
 अत इत आरभ्यैकस्याः कण्डिकासंख्याया भेदो द्रष्टव्यः ।

२. अथपाठोऽयम्, वकारस्य द्वित्वाभावान् । 'वृत्सम्' इति साधुः ।

३. इतः पूर्वस्या मन्त्रकण्डिकायाः पूर्वं गतत्वान्नेह तत्पदानि पठ्यन्ते ।
 अत इत आरभ्य द्वयोः कण्डिकासंख्यायोर्भेदो द्रष्टव्यः ।

४. इतः पूर्वस्या मन्त्रकण्डिकायाः पूर्वं गतत्वान्नेह तत्पदानि पठ्यन्ते ।
 अत इत आरभ्य तिसृणां कण्डिकासंख्यानां भेदो जायते ।

विश्वेभिः । सोम्यम् । मधु । अग्ने । इन्द्रेण ।
वायुना ॥ पिब । मित्रस्य । धामभिरितिधाम भिः ॥७॥

आ । यत् । इषे । नृपतिमिति नृ पतिम् । तेजः ।
आनट् । शुचि । रेतः । निषिक्तम् । निषिक्तमिति नि
षिक्तम् । द्यौः । अभीके ॥ अग्निः । शर्द्धम् । अनवद्यम् ।
सुवानम् । स्वाद्ध्युमिति सु आद्ध्यम् । जनयत् । सूदयत् ।
च ॥८॥

अग्ने । शर्द्ध । महुते । सौभगाय । तव । द्युम्नानि ।
उत्तमानीत्युत् तमानि । सन्तु ॥ सम् । जास्पत्यम् ।
जास्पत्यमिति जास्पत्यम् । सुयममिति सु यमम् । आ ।
कृणुष्व । शत्रूयताम् । शत्रूयतामिति शत्रु यताम् । अभि ।
तिष्ठ । महाधंसि ॥९॥

विश्वेभिः । सोम्यम् । अग्ने । मित्रस्य ॥७॥

निषिक्तम् । निषिक्तमिति नि षिक्तम् । अग्निः । अनवद्यम्
स्वाद्व्युमिति सु आद्ध्यम् ॥८॥

अग्ने । द्युम्नानि । उत्तमानीत्युत् तमानि । जास्पत्यम् । जास्पत्य-
मिति जास्पत्यम् । कृणुष्व । शत्रूयताम् । शत्रूयतामिति शत्रु यताम् ।
तिष्ठ ॥९॥

वायुना । पिब । आ^१ ॥७॥

यत् । सुवानम् । जनयत् । सूदयत् ॥८॥

सौभगा । सुयममिति सु^२ यमम् । शत्रूयताम् । शत्रूयतामिति शत्रु

^३ यताम् ॥९॥

१. 'पिब । आ' इत्येवं पदच्छेदोऽन्यकोशेषु न दृश्यते, स्वरानुसंधादपि न सम्भवति ।

२. ककोशशैल्यनुसारमिह 'यमम्' इत्येव युक्तः पाठो ज्ञेयः ।

३. ककोशशैल्यनुसारमिह 'यताम्' इत्येवं युक्तः पाठो ज्ञेयः ।

त्वाम् । हि । मन्द्रतमभितिमन्द्र तमम् । अर्कशोकैरित्यर्क
शोकैः । ब्रुवमहे । महि । नहं । श्रोणि । अग्ने ॥ इन्द्रम् ।
न । त्वा । शवसा । देवता । वायुम् । पृणन्ति । राधसा ।
नृतमाऽइति नृ तमाहं ॥१०॥

त्वेऽइतित्वे । अग्ने । स्वाहुतेतिसु आहुत । प्रियासः ।
सन्तु । सूर्यः ॥ यन्तारः । ये । मघवान्ऽइति मघ वानहं ।
जनानाम् । ऊर्वान् । दयन्त । गोनान् ॥११॥

श्रुधि । श्रुत्कर्णैति श्रुत् कर्ण । बह्निभिरिति बह्नि
भिहं । देवैः । अग्ने । स्यावभिरिति स्याव भिहं ॥ आ ।
सीदन्तु । बर्हिषि । मित्रः । अर्यमा । प्रातर्यावानहं ।
प्रातर्यावान्ऽइति प्रातहं स्यावानहं । अद्धरम् ॥१२॥

अर्कशोकैरित्यर्क शोकैः । अग्ने ॥१०॥

त्वेऽइतित्वे । अग्ने ॥११॥

श्रुत्कर्णैति श्रुत् कर्ण । बह्निभिरिति बह्नि भिहं । अग्ने । मित्रः ।
प्रातर्यावान्ऽइति प्रातहं स्यावानहं । अद्धरम् ॥१२॥

वायुम् ॥१०॥

प्रियासः । सूर्यः । यन्तारः । ये । मघवान्ऽइति मघ
वानहं । दयन्त ॥११॥

बह्निभिरिति बह्नि भिहं । स्यावभिरिति स्याव भिहं । अर्यमा ।
प्रातर्यावानहं । प्रातर्यावान्ऽइति प्रातहं स्यावानहं ॥१२॥

विश्वेषाम् । अदितिं । सञ्जिघानाम् । विश्वेषाम् ।
अतिथिं । मानुषाणाम् ॥ अग्निं । देवानाम् । अवः ।
आवृणानऽइत्या वृणानं । सुमृडीकऽइतिसु मृडीकं ।
भयतु । जातवेदाऽइतिजात वेदां ॥१३॥

महं । अग्नें । समिधानस्येतिसम् इधानस्य ।
शर्मणि । अनागां । मित्रे । वरुणे । स्वस्तये ॥ श्रेष्ठे ।
स्याम् । सवितुं । सवीमनि । तत् । देवानाम् । अवः ।
अद्य । वृणीमहे ॥१४॥

आपः । चित् । पिप्युं । स्तर्यः । न । गावः ।
नक्षत्रम् । ऋतम् । जरितारः । ते । इन्द्र ॥ साहि ।
वायुं । न । नियुतऽइतिनि युतः । नं । अच्छ । त्वम् ।
हि । धीभिः । दयसे । वि । वाजान् ॥१५॥

विश्वेषाम् । सञ्जिघानाम् । विश्वेषाम् । अग्निं । आवृणानऽइत्या
वृणानं ॥१३॥

अग्नें । मित्रे । स्वस्तये । श्रेष्ठे । अद्य ॥१४॥

पिप्युं । नक्षत्रम् । अच्छ ॥१५॥

सञ्जिघानाम् । आवृणानऽइत्या वृणानं । जातवेदाऽइतिजात वेदां ॥१३॥
स्वस्तये । वृणीमहे ॥१४॥

स्तर्यः । साहि । वायुं । नियुतऽइतिनि ४युतः । दयसे ॥१५॥

१. 'वृणानं' इति काशिकः पाठः ।

२. 'मृडीकं' इति काशिकः पाठः ।

३. 'इधानस्य' इति काशिकः पाठः ।

४. ककोशशैल्यनुसारमिह 'युतः' इत्येवं युक्तः पाठो ज्ञेयः ।

गावः । उप । अवत । अवतम् । महीऽइतिमही ।
यज्जस्य । रप्सुदा ॥ उभा । कर्णा । हिरण्यया ॥ १६॥

यत् । अद्य । सरे । उदितऽइत्युत् इते । अनागाह ।
मित्रः । अर्यमा ॥ सुवाति । सविता । भगः ॥ १७॥

आ । सुते । सिञ्चत । श्रियम् । रोदस्योह । अभिश्रिय-
मित्यभि श्रियम् ॥ रसा । दुधीत । वृषभम् ॥ १८॥

आतिष्ठन्तमित्या तिष्ठन्तम् । परि । विश्वे । अभूषन् ।
श्रियः । वसानह । चरति । स्वरोचिरितिस्व रोचिह ॥
महत् । तत् । वृष्णः । असुरस्य । नाम । आ । विश्वरूप-
ऽइतिविश्व रूपह । अमृतानि । तस्थौ ॥ १९॥

प्र । वृह । महे । मन्दमानाय । अन्धसह । अर्चै ।

यज्जस्य । रप्सुदा । हिरण्यया ॥ १६॥

अद्य । उदितऽइत्युत् इते । मित्रः ॥ १७॥

अभिश्रियमित्यभि श्रियम् ॥ १८॥

आतिष्ठन्तमित्या तिष्ठन्तम् । विश्वे । वृष्णः । विश्वरूपऽइतिविश्व
रूपह । तस्थौ ॥ १९॥

यज्जस्य । हिरण्यया ॥ १६॥

अद्यत् । अर्यमा ॥ १७॥

श्रियम् । अभिश्रियमित्यभि श्रियम् । वृषभम् ॥ १८॥

श्रियः । वृष्णः । विश्वरूपऽइतिविश्व रूपह ॥ १९॥

वृह । मन्दमानाय । विश्वानराय । विश्वभुवऽइतिविश्व भुवे ।

विश्वानराय । विश्वामुवे । विश्वमुवऽइतिविश्व भुवे ॥
इन्द्रस्य । यस्य । सुमखमिति सु मखम् । सहः । महि ।
श्रवः । नृम्णम् । च । रोदसीऽइतिरोदसी ।
सपर्य्यतः ॥२०॥

बृहन् । इत् । इध्म् । एषाम् । भूरि । शस्तम् ।
पृथुः । स्वरुः ॥२१॥

इन्द्र । आ । इहि । मत्सि । अन्धसदं । विश्वेभिदं ।
सोमपर्वभिरितिसोमपर्व भिदं ॥ महान् । अभिष्टिः ।
ओजसा ॥२२॥

इन्द्रः । वृत्रम् । अवृणोत् । शर्द्धनीतिरिति शर्द्ध नीतिदं ।
प्र । मायिनाम् । अमिनात् । वर्पणीतिदं । वर्पणीतिरिति वर्प
नीतिदं ॥ अहन् । व्यसमिति वि अस्सम् । उशधक् ।
वनेषु । अविः । धेनादं । अकृणोत् । राम्याणाम् ॥२३॥

कुतः । त्वम् । इन्द्र । माहिनदं । सन् । एकः ।

विश्वानराय । विश्वामुवे । विश्वमुवऽइतिविश्व भुवे । नृम्णम् ॥२०॥

इध्म् । शस्तम् ॥२१॥

मत्सि । विश्वेभिदं । अभिष्टिः ॥२२॥ वृत्रम् । राम्याणाम् ॥२३॥

व्यस्य । ^१नृम्णम् । सपर्य्यतः ॥२०॥

वृत्रम् । ^२मायिनाम् । ^३वर्पणीतिरिति वर्प नीतिदं । व्यसमिति वि
अस्सम् ॥२३॥

१. अपपाठोऽयम्, 'नृम्णम्' इति शुद्धः पाठो ज्ञेयः ।

२. अपपाठोऽयम्, 'मायिनाम्' इति शुद्धः पाठो ज्ञेयः ।

३. ककोशशैल्यनुसारं 'वर्पणीतिरिति वर्प नीतिदं' इत्येवं शुद्धः पाठः ।

यासि । सत्पत्तऽइतिसत् पते । किम् । ते । इत्था ॥ सम् ।
 पृच्छसे । समराणऽइतिसम् 'अराणः' । शुभानैः । वोचेः ।
 तत् । नहं । हरिवऽइतिहरि वहं । यत् । ते । अस्मे-
 ऽइत्यस्मे ॥२४॥

आ । तत् । ते । इन्द्र । आयवः । पन्त । अभि ।
 ये । ऊर्वम् । गोमन्तमितिगो मन्तम् । तितृत्सान् ॥ सकृत्स्वु-
 मितिसकृत् स्वम् । ये । पुरुपुत्रामितिपुरु पुत्राम् । महीम् ।
 सहस्रधारामितिसहस्र धाराम् । बृहतीम् । दुधुक्कपन् ।
 दुधुक्कपन्नितिदुधुक्कपन् ॥२५॥

इमाम् । ते । धियम् । प्र । भरे । महः । महीम् ।
 अस्य । स्तोत्रे । धिषणा । यत् । ते । आनजे ॥ तम् ।
 उत्सवऽइत्युत् सवे । च । प्रसवऽइतिप्र सवे । च ।
 सासहिम् । समहिमितिसमहिम् । इन्द्रम् । देवासः । शवसा ।
 अमदन् । अनु ॥२६॥

सत्पत्तऽइतिसत् पते । इत्था । पृच्छसे । अस्मेऽइत्यस्मे ॥२४॥
 तितृत्सान् । सकृत्स्वमितिसकृत् स्वम् । पुरुपुत्रामितिपुरु पुत्राम् ।
 दुधुक्कपन् । दुधुक्कपन्नितिदुधुक्कपन् ॥२५॥

स्तोत्रे । उत्सवऽइत्युत् सवे । प्रसवऽइतिप्र सवे ॥२६॥

यासि । हरिवऽइतिहरि वहं । यत् ॥२४॥

आयवः । ये । गोमन्तमितिगो मन्तम् । तितृत्सान् । ये ॥२५॥

धियम् । यत् । अमदम् ॥२६॥

१. 'अराणः' इति काशिकः पाठः ।

२. अपपाठोऽयं, लेखकप्रमादजः । 'गोमन्तमितिगो मन्तम्' इति साधुः ।

३. अपपाठोऽयं स्यात्लेखकप्रमादजः । 'तितृत्सान्' इति पाठेन भाव्यम् ।

४. अपपाठोऽयं लेखकप्रमादजः । 'अमदम्' इति शुद्धः पाठो ज्ञेयः ।

विभ्राडिति वि भ्राट् । बृहत् । पिबतु । सोम्यम् ।
 मधु । आयुः । दधत् । यज्जपतावितियज्ज पतौ ।
 अविहृतमित्यवि हृतम् ॥ वातजुतऽइतिवात जूतं । यः ।
 अभिरक्षतीत्यभि रक्षति । त्मना । प्रजाऽइतिप्र जाः ।
 पुपोष । पुरुधा । वि । राजति ॥२७॥

येन । पावक । चक्षसा । भुरण्यन्तम् । जनान् ।
 अनु ॥ त्वम् । बुरुण । पश्यसि ॥२८॥

दैव्यौ । अध्वर्युऽइत्यध्वर्यू । आ । गतम् । रथेन ।
 सूर्यत्वेति सूर्य त्वचा ॥ मध्वा । यज्जम् । सम् । अज्जाथे-
 ऽइत्यज्जाथे ॥२९॥

आ । नृः । इडाभिः । विदथे । सुशस्तीतिसु शस्ति ।
 विश्वानरः । सविता । देवः । एतु ॥ अपि । यथा ।

विभ्राडिति वि भ्राट् । सोम्यम् । यज्जपतावितियज्ज पतौ । अविहृत-
 मित्यवि हृतम् । अभिरक्षतीत्यभि रक्षति । प्रजाऽइतिप्र जाः ॥२७॥

चक्षसा । भुरण्यन्तम् । पश्यसि ॥२८॥

दैव्यौ । अध्वर्युऽइत्यध्वर्यू । सूर्यत्वेति सूर्य त्वचा । मध्वा ।
 यज्जम् । अज्जाथेऽइत्यज्जाथे ॥२९॥

सुशस्तीतिसु शस्ति । विश्वानरः । मत्स्य । विश्वम् । अभिपितृ-

विभ्राडिति वि भ्राट् । आयुः । यज्जपतावितियज्ज पतौ । वातजुत-
 ऽइतिवात जूतं । यः ॥२७॥

येन ॥२८॥

अध्वर्युऽइत्यध्वर्यू । सूर्यत्वेति सूर्य त्वचा । यज्जम् ॥२९॥

यथा । यज्जानृः ॥३०॥

१. ककोशशैत्यनुसारमिह 'यज्ज' इत्येवं पाठेन भाव्यम् ।

२. इत पूर्वस्याः कण्डिकायाः पूर्वं गतत्वादित ऊर्ध्वं चतसृणां कण्डिका-
 संख्यानां भेदो द्रष्टव्यः ।

युवान॑हं । म॒त्स॑थ । न॒हं । वि॒श्व॑म् । जग॑त् । अ॒भि॒पि॒च॒व-
ऽइ॒त्य॑भि पि॒च॒वे । म॒नी॒षा ॥३०॥

यत् । अ॒द्य । क॒त् । च॒ । वृ॒त्र॒ह॒न्नि॒ति॒वृ॒त्र॒ ह॒न् ।
उ॒द॒गाऽइ॒त्यु॒त् अ॒गा॑हं । अ॒भि । सूर्य॑ ॥ स॒र्व॑म् । तत् ।
इ॒न्द्र । ते । व॒शे ॥३१॥

तर॑णिः । वि॒श्व॑दर्श॑त्ऽइति॑वि॒श्व॑ दर्श॑त॒हं । ज्यो॑तिष्क॒त् ।
ज्यो॑ति॒हं कृ॒दिति॑ज्ज्योति॒हं कृ॒त् । अ॒सि । सूर्य॑ ॥ वि॒श्व॑म् ।
आ । भ्रा॒सि । रो॒च॒न॒म् ॥३२॥

तत् । सूर्य॑स्य । दे॒व॒त्वा॒मि॒ति॒दे॒व॒ त्व॑म् । तत् । म॒हि॒च॒व-
मि॒ति॒म॒हि॒ त्व॑म् । म॒ध्या । क॒र्तो॑हं । वि॒त॒त॒मि॒ति॒वि॒ त॑त॒म् ।
स॒म् । ज॒भा॒र ॥ य॒दा । इ॒त् । अ॒यु॑क्त् । ह॒रि॒तः॑ ।

ऽइत्य॑भि पि॒च॒वे ॥३०॥

अ॒द्य । वृ॒त्र॒ह॒न्नि॒ति॒वृ॒त्र॒ ह॒न् । उ॒द॒गाऽइ॒त्यु॒त् अ॒गा॑हं ॥३१॥

वि॒श्व॑दर्श॑त्ऽइति॑वि॒श्व॑ दर्श॑त॒हं । ज्यो॑तिष्क॒त् । ज्यो॑ति॒हं कृ॒दिति॑ज्ज्योति॒हं
कृ॒त् । वि॒श्व॑म् ॥३२॥

दे॒व॒त्वा॒मि॒ति॒दे॒व॒ त्व॑म् । म॒हि॒च॒व॒मि॒ति॒म॒हि॒ त्व॑म् । म॒ध्या । अ॒यु॑क्त् ।

यत् । 'वृ॒त्र॒ह॒न्नि॒ति॒वृ॒त्र॒' ह॒न् । सूर्य॑ ॥३१॥

वि॒श्व॑दर्श॑त्ऽइति॑वि॒श्व॑ दर्श॑त॒हं । सूर्य॑ ॥३२॥

सूर्य॑स्य । वि॒त॒त॒मि॒ति॒वि॒ त॑त॒म् । य॒दा । अ॒यु॑क्त् ।

१. ककोशशैल्यनुसारमृकारपरो वकारो गुरुर्न भवति ।

२. ककोशशैल्यनुसारमिह 'वि' इत्येवं पाठेन भाव्यम् ।

सुधस्थादितिसुध स्थात् । आत् । रात्री । वासः । तनुते ।
सिमस्मै ॥ ३३ ॥

तत् । मित्रस्य । वरुणस्य । अभिचक्षुः । इत्यभि चक्षे ।
सूर्यः । रूपम् । कृणुते । द्योः । उपस्थः । इत्युप स्थे ॥
अनन्तम् । अन्यत् । रुशत् । अस्य । पाजः । कृष्णम् ।
अन्यत् । हरितः । सम् । भरन्ति ॥ ३४ ॥

बट् । महान् । असि । सूर्यः । बट् । आदित्यः ।
महान् । असि ॥ महः । ते । सतः । महिमा । पतस्यते ।
अद्धा । देवः । महान् । असि ॥ ३५ ॥

बट् । सूर्यः । श्रवसा । महान् । असि । सुत्रा ।
देवः । महान् । असि ॥ महः । देवानाम् । असुर्ष्यः ।
पुरोहितः । इतिपुरः । हितः । बिभ्विति वि भु । ज्योतिः ।
अदाभ्यम् ॥ ३६ ॥

सुधस्थादितिसुध स्थात् । रात्री । सिमस्मै ॥ ३३ ॥

मित्रस्य । अभिचक्षुः । इत्यभि चक्षे । उपस्थः । इत्युप स्थे । अन्यत् ।
कृष्णम् । अन्यत् ॥ ३४ ॥

आदित्यः । अद्धा ॥ ३५ ॥

सुत्रा । महः । बिभ्विति वि भु । अदाभ्यम् ॥ ३६ ॥

^१तनुते । ^१असि । ^१मस्मै ॥ ३३ ॥

सूर्यः । ^२अनन्तम् ॥ ३४ ॥

सूर्यः ॥ ३५ ॥

सूर्यः । असुर्ष्यः । बिभ्विति वि भु । ^३ज्योतिः ॥ ३६ ॥

१. पदच्छेदोऽयुक्तः ।

२. अपपाठोऽयं लेखकप्रमादजः ।

३. अपपाठोऽयं यकारजकारयोः समानोच्चारणनिमित्तजः (द्र० २६
पृ० १), 'ज्योतिः' इत्येवं पाठेन भाव्यम् ।

श्रायन्तऽइवेतिश्रायन्तं इव । सूर्य्यम् । विश्वा ।
इत् । इन्द्रस्य । भक्कषत् ॥ वसूनि । जाते । जनमाने ।
ओजसा । प्रति । भागम् । न । दीधिम ॥३७॥

अद्य । देवां । उदितेत्युत् इता । सूर्य्यस्य । निः ।
अहंसं । पिपृत । निः । अवद्यात् ॥ तत् । नृ । मित्रः ।
वरुणं । माभहन्ताम् । ममहन्तामितिममहन्ताम् । अदितिं ।
सिन्धुः । पृथिवी । उत । द्यौः ॥३८॥

आ । कृष्णेन । रजसा । वर्त्तमानं । निवेशयन्नितिनि
वेशयन् । अमृतम् । मर्त्यम् । च ॥ हिरण्ययेन । सविता ।
रथेन । आ । देवः । याति । भुवनानि । पश्यन् ॥३९॥

प्र । ब्रह्मजे । ब्रह्मजऽइतिवब्रजे । सुप्रयाऽइतिसु प्रयाः ।
बर्हिः । एषाम् । आ । विश्वपतीव । विश्वपतीऽइवेतिविश्वपती

श्रायन्तऽइवेतिश्रायन्तं इव । विश्वा । भक्कषत् ॥३७॥

अद्य । उदितेत्युत् इता । अवद्यात् । मित्रः ॥३८॥

कृष्णेन । हिरण्ययेन । पश्यन् ॥३९॥

सुप्रयाऽइतिसु प्रयाः । विश्वपतीव । विश्वपतीऽइवेतिविश्वपती इव ।

श्रायन्तऽइवेतिश्रायन्तं इव । सूर्य्यम् । भक्कषते ॥३७॥

अद्यः । सूर्य्यस्य । पिपृतः ॥३८॥

निवेशयन्नितिनि वेशयन् । हिरण्ययेन । याति ॥३९॥

ब्रह्मजऽइतिवब्रजे । सुप्रयाऽइतिसु प्रयाः । विश्वपतीऽइवेतिविश्वपती

१. अपपाठोऽयं लेखकप्रमादजः ।

२. विसर्गनिर्देशरूपोऽयमपपाठो लेखकप्रमादजः ।

३. ककोशशैल्यनुसारमिह '०ब्रह्मजे' इति युक्तः पाठो ज्ञेयः ।

४. ककोशशैल्यनुसारमिह '०विश्वपती' इति युक्तः पाठो ज्ञेयः ।

इव । बीरिटे । इयातेऽइतीयाते ॥ विशाम् । अक्तो१ ।
उषसः । पूर्वहताविनिपूर्व हूतौ । वायु१ । पूषा । स्वस्त्ये ।
नियुत्वान् ॥४०॥

इन्द्रवायूऽइतीन्द्रवायू । बृहस्पतिम् । मित्रा । अग्निम् ।
पूषणम् । भगम् ॥ आदित्यान् । मरुतम् । गणम् ॥४१॥

वरुणं । प्रावितेतिप्र अविता । भुवत् । मित्र१ ।
द्विश्वाभिः । ऊतिभिरित्यूति भिः ॥ करताम् । नः ।
सुरार्धसऽइतिसु रार्धसः ॥४२॥

अधि । नः । इन्द्र । एषाम् । द्विष्णोऽइतिविष्णो ।
सजात्यानामितिस जात्यानाम् ॥ इत । मरुतं । अश्विना ॥४३॥

अग्ने । इन्द्र । वरुण । मित्र । २देवाः । शर्द्धः ।
प्र । सन्त । मरुत । उत । द्विष्णोऽइतिविष्णो ॥ उभा ।

अक्तो१ । स्वस्त्ये । नियुत्वान् ॥४०॥

बृहस्पतिम् । मित्रा । अग्निम् । आदित्यान् ॥४०॥

प्रावितेतिप्र अविता । मित्र१ । द्विश्वाभिः । ऊतिभिरित्यूति भिः ॥४२॥

द्विष्णोऽइतिविष्णो । सजात्यानामितिस जात्यानाम् । अश्विना ॥४३॥

अग्ने । मित्र । २देवाः । द्विष्णोऽइतिविष्णो । नासत्या । रुद्र१ ॥४४॥

इव । इयातेऽइतीयाते । वायु१ । स्वस्त्ये । नियुत्वान् ॥४०॥

इन्द्रवायूऽइतीन्द्रवायू ॥४१॥

द्विष्णोऽइतिविष्णो ॥४३॥

२देवाः । स्यन्त । द्विष्णोऽइतिविष्णो ॥४४॥

१. 'अविता' इति काशिकः पाठः ।

२. अत्र ४२० पृष्ठस्था टिप्पणो १ द्रष्टव्या ।

नास॑र्या । रु॒द्रः॑ । अ॒ध॑ । श्रा॒ः । पू॒षा । भ॒र्गः॑ । सर॑स्वती ।
जुष॑न्त ॥४४॥

इन्द्रा॑ग्नीऽइतीन्द्रा॑ग्नी । मि॒त्रावरु॑णा । अ॒दि॒तिम् ।
स्व॒रि॒ति॒स्वः॑ । पु॒थि॒वीम् । द्याम् । म॒रुतः॑ । प॒र्व॒तान् । अ॒पः॑ ॥
हु॒वे । वि॒ष्णु॑म् । पू॒षण॑म् । ब्र॒ह्म॑ण॒ः । प॒तिम् । भ॒र्गम् । नु ।
श॒ंसम् । स॒वि॒तार॑म् । ऊ॒तये॑ ॥४५॥

अ॒स्मि॒ऽइत्य॑स्मे । रु॒द्राः॑ । मे॒हना॑ । प॒र्व॒तास॑ः । वृ॒त्र-
ह॒त्य॑ऽइति॑वृ॒त्र ह॒त्ये॑ । भ॒र॒हू॒ता॒वि॒ति॒भ॒र॑ हू॒तौ । स॒जो॒षा॑ऽइति॑स
जो॒षा॑ः ॥ यः॑ । श॒ंस॑ते । स्तु॒व॒ते । धा॒रि॑ । प॒ज्जः॑ । इन्द्र॑-
ज्ये॒ष्ठा॑ऽइतीन्द्र॑ ज्ये॒ष्ठा॑ः । अ॒स्मि॒न् । अ॒व॒न्तु । दे॒वाः॑ ॥४६॥

अ॒र्वा॒ञ्चः॑ । अ॒द्य । भ॒व॒त । स॒ज॒त्रा॑ः । आ । वृ॒ः ।
हा॒दि॑ । भ॒य॑मान॒ः । इ॒य॒ये॒यम् ॥ त्रा॒ध्वम् । न॒ः । दे॒वा॑ः ।

इन्द्रा॑ग्नीऽइतीन्द्रा॑ग्नी । मि॒त्रावरु॑णा । वि॒ष्णु॑म् । ब्र॒ह्म॑ण॒ः ॥४५॥

अ॒स्मि॒ऽइत्य॑स्मे । रु॒द्राः॑ । वृ॒त्रह॒त्य॑ऽइति॑वृ॒त्र ह॒त्ये॑ । प॒ज्जः॑ । इन्द्र॑-
ज्ये॒ष्ठा॑ऽइतीन्द्र॑ ज्ये॒ष्ठा॑ः । अ॒स्मि॒न् ॥४६॥

अ॒द्य । स॒ज॒त्रा॑ः । त्रा॒ध्वम् । त्रा॒ध्वम् । अ॒व॒प॒द॑ऽइत्य॑व॒ प॒दः॑ ।

ऊ॒तये॑ ॥४५॥

‘वृ॒त्रह॒त्य॑ऽइति॑वृ॒त्र’ ह॒त्ये॑ । य्यः॑ । धा॒रि॑ ॥४६॥

इ॒य॒ज॒त्रा॑ः । वृ॒ः । भ॒य॑मान॒ः । इ॒य॒ये॒यम् । इ॒य॒ज॒त्रा॑ः ॥४७॥

१. ककोशशैल्यनुसारम् ऋकारपरो वकारो न गुरुर्भवतीति कृत्वा उभय-
त्रैकवकारवता पाठेन भाव्यम् ।

२. ककोशशैल्यनुसारमिह ‘वृ॒ः’ पदे संहितेव वकारो गुरुर्न भवतीति कृत्वा
‘वृ॒ः’ इत्येव पाठः साधुः ।

निजुरऽइतिनि जुरः । वृकस्य । त्राद्धम् । कर्त्तात् ।
अवपदुऽइत्यव पदः । यजत्राहं ॥४७॥

द्विष्वे । देवाहं । शृणुत । इमम् । हवम् । मे । ये ।
अन्तरिक्षे । ये । उप । द्यवि । स्थ ॥ ये । अग्निजिह्वा-
ऽइत्यग्नि जिह्वाः । उत । वा । यजत्राहं ॥४८॥

देवेभ्यः । हि । प्रथमम् । यज्जिघ्र्येभ्यहं । अमृतत्व-
मित्यमृत त्वम् । सुवसि । भागम् । उत्तममित्युत्तमम् ॥
आत् । इत् । दामानम् । सवितहं । वि । ऊर्णुषे ।
अनूचीना । जीविता । मानुषेभ्यहं ॥४९॥

प्र । वायुम् । अच्छ । बृहती । मनीषा । बृहद्रयिमिति-
बृहत् रयिम् । विश्ववारमिति विश्व वारम् । रथप्रामिति रथ
प्राप् ॥ द्युतद्यामेति द्युतत् यामा । नियुतऽइतिनि युतः ।

यजत्राहं ॥४७॥

द्विष्वे । अन्तरिक्षे । अग्निजिह्वाऽइत्यग्नि जिह्वाः । यजत्राहं ॥४८॥

देवेभ्यः । यज्जिघ्र्येभ्यहं । अमृतत्वमित्यमृत त्वम् । उत्तममित्युत्त-
मम् । मानुषेभ्यहं ॥४९॥

अच्छ । बृहद्रयिमिति बृहत् रयिम् । विश्ववारमिति विश्व वारम् । रथप्रा-
मिति रथ प्राप् । द्युतद्यामेति द्युतत् यामा । पत्यमानहं । इयक्षसि । प्रयज्यो-

रये । रये । रये । यजत्राहं ॥४८॥

द्यज्जिघ्र्येभ्यहं ॥४९॥

वायुम् । बृहद्रयिमिति बृहत् रयिम् । विश्ववारमिति विश्व वारम् ।
द्युतद्यामेति द्युतत् ^१यामा । नियुतऽइतिनि ^२युतः । इयक्षसि । प्रयज्यो-

१. ककोशशैल्यनुसारमिह 'यामा' इत्येवं पाठेन भाव्यम् ।

२. ककोशशैल्यनुसारमिह 'युतः' इत्येवं पाठेन भाव्यम् ।

पच्यमानं । कविः । कविम् । इयक्कषमि । प्रयज्ज्यो-
ऽइतिप्र यज्ज्यो ॥५०॥

मित्रम् । हुवे । पूतदक्कषमितिपूत दक्कषम् । वरणम् ।
च । रिशादंसम् ॥ धियम् । घृताचीम् । साधन्ता ॥५१॥

दस्त्रा । युवाकवः । सुताः । नासत्या । वृक्कतबहिष-
ऽइतिवृक्कत बहिषः ॥ आ । यातम् । रुद्रवर्त्तनीऽइतिरुद्र
वर्त्तनी ॥५२॥

विदत् । यदि । सरमा । रुग्णम् । अद्रेः । महि ।
पार्थः । पूड्यम् । सद्ध्यक् । करितिकः ॥ अग्रम् ।
नयत् । सुपदीतिसु पदि । अक्कषराणाम् । अच्छ । रवम् ।
प्रथमा । जानती । गात् ॥५३॥

ऽइतिप्र यज्ज्यो ॥५०॥

मित्रम् । पूतदक्षामितिपूत दक्षम् ॥५१॥

नासत्या । वृक्कतबहिषऽइतिवृक्कत बहिषः । रुद्रवर्त्तनीऽइतिरुद्र वर्त्तनी ॥५२॥
रुग्णम् । अद्रेः । सद्ध्यक् । अग्रम् । अक्कषराणाम् । अच्छ ॥५३॥

ऽइतिप्र १यज्ज्यो ॥५०॥

धियम् ॥५१॥

युवाकवः । २वृक्कतबहिषऽइतिवृक्कत बहिषः । व्यातम् । रुद्रवर्त्तनी-
ऽइतिरुद्र वर्त्तनी ॥५२॥

यदि । ३रुग्णम् । नयत् । ४सुपदीमिति सु पदि ॥५३॥

१. ककोशशैल्यनुसारमिह 'यज्ज्यो' इत्येवं पाठेन भाव्यम् ।

२. ककोशशैल्यनुसारमिह ऋकारपरो वकारो गुरुं भवति । तेनोभयत्र
'वृक्क' इत्येव साधुः पाठः ।

३. अपपाठोऽयं लेखकप्रमादजः, 'रुग्णम्' इत्येव साधुः पाठः ।

४. अपपाठोऽयं लेखकप्रमादजः, 'सुपदीतिसु' इत्येव युक्तः पाठः ।

नहि । स्पर्शम् । अविदन् । अद्वयम् । अस्मात् ।
 वैश्वानरात् । पुरऽएतारमितिपुरं एतारम् । अग्नेः ॥ आ ।
 ईम् । एनम् । अवृधन् । अमृतां । अमर्त्यम् । वैश्वानरम् ।
 क्षेत्रजित्यायेतिकक्षैत्रं जित्याय । देवाः ॥५४॥

उग्रा । द्विघनिनेतिवि घनिना । मृधः । इन्द्राग्नी-
 ऽइतीन्द्राग्नी । हवामहे ॥ ता । नः । मृडातः । ईदृशे ॥५५॥

उप । अस्मै । गायत । नरः । पवमानाय । इन्दवे ॥
 अभि । देवान् । इयक्षते ॥५६॥

ये । त्वा । अहिहत्यऽइत्यहि हत्ये । मधवन्नितिमध
 वन् । अवर्द्धन् । ये । शाम्बरे । हरिवऽइतिहरि वः । ये ।
 गर्विष्टावितिगो ईष्टौ ॥ ये । त्वा । नूनम् । अनुमदन्तीत्यनु
 मदन्ति । द्विप्राः । पिब । इन्द्र । सोमम् । सगणऽइतिस
 गणः । मरुद्भिरितिमरुत् भिः ॥५७॥

अन्यम् । अस्मात् । वैश्वानरात् । अग्नेः । वैश्वानरम् । क्षेत्रजित्यायेतिकक्षैत्रं
 जित्याय ॥५४॥

उग्रा । इन्द्राग्नीऽइतीन्द्राग्नी ॥५५॥

अस्मै । इयक्षते ॥५६॥

अहिहत्यऽइत्यहि हत्ये । गर्विष्टावितिगो ईष्टौ । अनुमदन्तीत्यनु
 मदन्ति । द्विप्राः । मरुद्भिरितिमरुत् भिः ॥५७॥

क्षेत्रजित्यायेतिकक्षैत्रं जित्याय ॥५४॥

द्विघनिनेतिवि^१ घनिना ॥५५॥

गायत । पवमानाय । इयक्षते ॥५६॥

ये । मधवन्नितिमध वन् । ये । हरिवऽइतिहरि वः । ये । ये ॥५७॥

१. ककोशशैल्यनुसारमिह 'द्वि' इत्येवं पाठेन भाव्यम् ।

जनिष्ठा० । उग्र० । सहसे । तुराय । मन्द्र० ।
 ओजिष्ठ० । बहुलाभिमानऽइतिबहुल अभिमान० । अवर्द्धन् ।
 इन्द्रम् । मरुतः । चित् । अत्र । माता । यत् । वीरम् ।
 दुधनत् । धनिष्ठा ॥५८॥

आ । तु । न० । इन्द्र । वृत्रहृन्नितिवृत्र हन् ।
 अस्माकम् । अर्द्धम् । आ । गृहि ॥ महान् । महीभिः ।
 उतिभिरित्यूति भिः ॥५९॥

त्वम् । इन्द्र । प्रतूर्तिष्वितिप्र तूर्तिषु । अभि ।
 'विश्वा'ः । अग्नि । स्पृधः ॥ अशस्तिहेत्यशस्ति हा ।
 जनिता । विश्वतूरिति विश्व तू० । अभि । त्वम् । तूर्य्य ।
 तरुण्यत० ॥६०॥

जनिष्ठा० । उग्र० । ओजिष्ठ० । अत्र । धनिष्ठा ॥५८॥

वृत्रहृन्नितिवृत्र हन् । अस्माकम् । उतिभिरित्यूति भिः ॥५९॥

प्रतूर्तिष्वितिप्र तूर्तिषु । 'विश्वा'० । अशस्तिहेत्यशस्ति हा । विश्वतू-
 रिति विश्व तू० । तरुण्यत० ॥६०॥

तुराय । यत् ॥५८॥

'वृत्रहृन्नितिवृत्र' हन् ॥५९॥

'विश्वा'ः । तूर्य्य ॥६०॥

१. द्रष्टव्याऽत्र पूर्वत्र ३२८ पृष्ठस्था टिप्पणी १ ।

२. ककोशशैत्यनुसारमृकारपरो वकारो गुर्णं भवति, तेन 'वृत्र' इत्येव-
 मेकवकारवना पाठेन भाव्यम् ।

अनु । ते । शुष्मम् । तुरयन्तम् । ईयतुहं । क्षोणी-
ऽइतिक्वषोणी । शिशुम् । न । मातरा ॥ ^१विश्वाः । ते ।
स्पृधः । इन्थयन्त । रुन्धयवे । वृत्रम् । यत् । इन्द्र ।
तूर्ध्वसि ॥ ६१ ॥

अदब्धेभिहं । सुवितरितिसवितहं । पायुभिरितिपायु
भिः । त्वम् । शिवेभिः । अद्य । परि । पाहि । नहं ।
गयम् ॥ हिरण्यजिह्वऽइतिहिरण्य जिह्वहं । सुविताय ।
नश्यसे ॥ ६२ ॥

प्र । वीरयेतिवीर या । शुचयहं । दुद्रिरे । वाम् ।
अध्वर्युभिरित्यध्वर्यु भिः । मधुमन्तऽइतिमधु मन्तहं ।

शुष्मम् । क्षोणीऽइतिक्षोणी । ^१विश्वाः । मन्धयवे । वृत्रम् ॥ ६१ ॥

अद्य । हिरण्यजिह्वऽइतिहिरण्य जिह्वहं । नश्यसे ॥ ६२ ॥

दुद्रिरे । अध्वर्युभिरित्यध्वर्यु भिः । वाम् ॥ ६३ ॥

^२शुष्मिन् । तुरयन्तम् । ईयतुहं । ^१विश्वाः । इन्थयन्त । वृत्रम् ।
यत् ॥ ६१ ॥

^३पायुभिरितिपायु भिः । गयम् । सुविताय ॥ ६२ ॥

वीरयेतिवीर^४ या । शुचयहं । ^५वाम् । अध्वर्युभिरित्यध्वर्यु भिः ।
वाम्नाऽइतिवाम्ना । नियुतऽइतिनि^६युतः । व्याहि । मदाय ॥ ६३ ॥

१. द्रष्टव्याऽत्र पूर्वत्र ३२८ पृष्ठस्था टि० १ ।

२. अपपाठोऽयं लेखकप्रमादजः । 'शुष्मम्' इति शुद्धः पाठो ज्ञेयः ।

३. इतः पूर्वस्याः कण्डिकायाः पूर्वं गतत्वान्नेह तत्पदानि पठ्यन्ते । अत
इत आरभ्य सप्तानां कण्डिकासंख्यानां भेदो जायते ।

४. ककोशशैल्यनुसारं 'वीर या' इत्येवं पाठेन भाव्यम् ।

५. ककोशसंहितेव 'वाम्' पदे वकारो गुरुर्न भवति ।

६. ककोशशैल्यनुसारमिह 'युतः' इत्येवं पाठेन भाव्यम् ।

मुतासः ॥ बह । वायोऽइतिवायो । नियुतऽइतिनि युतः ।
वाहि । अच्छ । पिव । सुतस्य । अन्यसह । मदाय ॥६३॥

काव्ययोह । आजानेण्वित्या जानेषु । कृत्वा ।
दक्षस्य । दुरोगे ॥ रिशादसा । सुधस्थऽइतिसुध स्थे । आ ६४

तिरश्चीनः । विततऽइतिवि ततह । रुश्मिः । एषाम् ।
अधः । स्त्रित् । आसीत् । उपरि । स्त्रित् । आसीत् ॥
रेतोधाऽइतिरेतह धाः । आमन् । महिमानः । आसन् ।
स्वधा । अवस्तात् । प्रयतिरितिप्र यतिह । परस्तात् ॥६५॥

आ । रोदसीऽइतिरोदसी । अपृणत् । आ । स्वः ।
महत् । जातम् । यत् । एनम् । अपसः । अधारयन् ॥

काव्ययोह । आजानेण्वित्या जानेषु । कृत्वा । दक्षस्य । सुधस्थऽइतिसुध
स्थे ॥६४॥

तिरश्चीनः । रुश्मिः । अवस्तात् । प्रयतिरितिप्र यतिह । परस्तात् ॥६५॥

^१काव्ययोह । ^२आजानेण्वित्या जानेषु ॥६४॥

^३विततऽइतिवि^४ ततह । आसीत्^५ । आसीत्^५ । प्रयतिरितिप्र
^६यतिह ॥६५॥

यत् । अधारयन् । अध्वराय । नीयते । ^७अन्यः ।

१. इतः पूर्वस्याः कण्डिकायाः पूर्वं गतत्वान्नेह तत्पदानि पठ्यन्ते ।
अत इत आरभ्याष्टानां कण्डिकासंख्यानां भेदो जायते ।

२. अपपाठोऽयं लेखकप्रमादजः । 'आजानेण्वित्या जानेषु' इति साधुः ।

३. इतः पूर्वस्याः कण्डिकायाः पूर्वं गतत्वान्नेह तत्पदानि पठ्यन्ते ।
अत इत आरभ्य नवानां कण्डिकासंख्यानां भेदो जायते ।

४. ककोशशैल्यनुसारमिह 'व्वि' इत्येवं पाठेन भाव्यम् ।

५. अपपाठोऽयं प्लुतचिह्नरहितः । ऋग्वेदेऽपि प्लुतत्वं दृश्यते ।

६. ककोशशैल्यनुसारमिह 'यतिह' इत्येवं पाठेन भाव्यम् ।

७. अपपाठोऽयं लेखकप्रमादजः । 'अन्यः' इति शुद्धः पाठो ज्ञेयः ।

सः । अद्धराय । परि । नीयते । कविः । अर्त्यः । न ।
बाजसातयऽइतिबाज सातये । चनोहितऽइतिचनः । हितं ॥६६॥

उक्थेभिः । वृत्रहन्तमेतिवृत्रहन् तमा । या ।
मन्दाना । चित् । आ । गिरा ॥ आङ्गूषैः । आविवासत-
ऽइत्या विवासतं ॥६७॥

उप । नः । सूनवः । गिरः । शृण्वन्तु । अमृतस्य ।
वे ॥ सुमृडीकाऽइतिसु 'मृडीकाः । भवन्तु । नः ॥६८॥

ब्रह्मणि । मे । मतयः । शम् । सुतासः ।
शुष्मः । इयत्ति । प्रभृतऽइतिप्र भृतं । मे । अद्रिः ॥
आ । शासते । प्रति । हर्षन्ति । उक्थ । इमा । हरीऽइति-
हरी । बृहत्तं । ताः । नः । अच्छ ॥६९॥

अध्वराय । अर्त्यः ॥६६॥

उक्थेभिः । वृत्रहन्तमेतिवृत्रहन् तमा । आविवासतऽइत्या
विवासतं ॥६७॥

शृण्वन्तु ॥६८॥

ब्रह्मणि । शुष्मः । प्रभृतऽइतिप्र भृतं । अद्रिः । उक्थ ।
अच्छ ॥६९॥

बाजसातयऽइतिबाज सातये ॥६६॥

वृत्रहन्तमेतिवृत्रहन् तमा । या । आविवासतऽइत्या विवासतं ॥६७॥
ये ॥६८॥

मतयः । इयत्ति । हर्षन्ति ॥६९॥

१. 'मृडीका?' इति काशिकः पाठः ।

२. ककोशशैल्यनुसारमृकारपरो वकारो गुरुनं भवति, तेनेह 'वृत्र' इत्येव
पाठेन भाव्यम् ।

अनुत्तम् । आ । ते । मघवन्नितिमघ वन् । नकिं- ।
 नु । न । त्वावानितित्वा वान् । अस्ति । देवता । विद्वान्हं ॥
 न । जायमानहं । नशते । न । जातः । यानि । करिष्या ।
 कुमुदि । प्रवृद्धेतिप्र वृद्ध ॥७०॥

तत् । इत् । आस । भुवनेषु । ज्येष्ठम् । यतः- ।
 जज्ज्मे । उग्रः । त्वेषनृम्मणऽइतित्वेष नृम्मणहं ॥ सद्यः ।
 जज्ज्जानः । नि । रिणाति । शत्रून् । अनु । यम् ।
 विश्वे । मदन्ति । ऊमाहं ॥७१॥

इमाः । ऊँऽइत्यू । त्वा । पुरुवसो । पुरुवसोऽइतिपुरु
 वसो । गिरः- । वृद्धन्तु । याः । मम ॥ पावकवर्णाऽइति-
 पावक वर्णाहं । शुचयहं । विपश्चितऽइतिविपहं चितः- ।
 अभि । स्तोमैहं । अनुषत् ॥७२॥

त्वावानितित्वा वान् । अस्ति । करिष्या । प्रवृद्धेतिप्र वृद्ध ॥७०॥

ज्येष्ठम् । जज्ञे । उग्रः । त्वेषनृम्मणऽइतित्वेष नृम्मणः । सद्यः ।
 जज्ञानः । शत्रून् । विश्वे ॥७१॥

ऊँऽइत्यू । विपश्चितऽइतिविपहं चितः- ॥७२॥

मघवन्नितिमघ वन् । त्वावानितित्वा वान् । जायमानहं । ययानि ।
 प्रवृद्धेतिप्र वृद्ध ॥७०॥

ययतः- । ययम् ॥७१॥

पुरुवसोऽइतिपुरु वसो । ययाः । पावकवर्णाऽइतिपावक वर्णाहं ।
 शुचयहं । विपश्चितऽइतिविपहं चितः- ॥७२॥

अस्य । अयम् । विश्वः । आर्यः । दासः ।
शेवधिपाऽइतिशेवधि पा० । अरिः ॥ तिरः । चित् । अप्ये ।
रुग्मे । पवीरवि । तुभ्यम् । इत् । सः । अज्जयते ।
रयिः ॥७३॥

अयम् । सहस्रम् । ऋषिभिरितृषि भिः । सहस्कृतं ।
सहःकृतऽइतिसहः कृतं । समुद्रऽइवेतिसमुद्रः इव ।
पप्रथे ॥ सत्यः । सः । अस्या । महिमा । गूणे । शर्वः ।
यज्जेषु । विप्रराज्यऽइतिविप्र राज्ये ॥७४॥

आ । नः । यज्जम् । दिविस्पृशमितिदिवि स्पृशम् ।
द्यायोऽइतिवायो । व्याहि । सुमन्मभिरितिसुमन्म भिः ॥
अन्तरित्यन्तः । पवित्रे । उपरि । श्रीणानः । अयम् ।
शुक्रः । अयामि । ते ॥७५॥

विश्वः । तुभ्यम् । अज्जते ॥७३॥
ऋषिभिरितृषि भिः । समुद्रऽइवेतिसमुद्रः इव । पप्रथे । सत्यः ।
यज्जेषु । विप्रराज्यऽइतिविप्र राज्ये ॥७४॥
यज्जम् । दिविस्पृशमितिदिवि स्पृशम् । अन्तरित्यन्तः । पवित्रे ।
शुक्रः ॥७५॥

अस्य । अयम् । आर्यः । अर्ये । १तुभ्येत् । रयिः ॥७३॥
अयम् । ऋषिभिरितृषि भिः । यज्जेषु । विप्रराज्यऽइतिविप्र
राज्ये ॥७४॥

२यज्जम् । द्यायोऽइतिवायो ३ । व्याहि । अयम् । अयामि ॥७५॥

१. पदच्छेदभावरूपोऽपपाठोऽयं लेखकप्रमादजः, नह्ये कपदे द्व्युदात्तत्व-
मिह सम्भवति ।

२. इतः पूर्वस्याः कण्डिकायाः पूर्वं गतत्वान्नेह तत्पदानि पठ्यते ।
अत इत आरम्य दशानां कण्डिकासंख्यानां भेदो ज्ञेयः ।

३. ककोशसैन्यनुसारमिह '०द्यायो' इत्येवं पाठेन भाव्यम् ।

इन्द्रवायूऽइतीन्द्रवायू । सुसुन्दृशेति सु सुन्दृशः । सुहवेति सु
हवा । इह । हवामहे । यथा ॥ नृहं । सर्वः । इत् । जनः ।
अनमीवः । सङ्गमऽइतिसम् गमे । सुमनाऽइतिसु मनाहं ।
असत् ॥७६॥

ऋधक् । इत्था । सः । मर्त्यः । शशमे । देवतातय-
ऽइतिदेव तातये ॥ यः । नूनम् । मित्रावरुणौ । अभिष्टये ।
आचक्रऽइत्या चक्रे । हुड्यदातयऽइतिहुड्य दातये ॥७७॥

आ । सातम् । उप । भूषतम् । मध्वः । पिबतम् ।
अश्विना ॥ दुग्धम् । पर्यः । वृषणा । जेन्यावसूऽइतिजेन्या
वसू । मा । नृहं । मर्दिष्टम् । आ । गतम् ॥७८॥

प्र । एतु । ब्रह्मणः । पतिः । प्र । देवी । एतु ।
सूनृता ॥ अच्छ । वीरम् । नर्यम् । पङ्क्तिराधसमितिपङ्क्ति
राधसम् । देवाः । सज्जम् । नयन्तु । नृहं ॥७९॥

इत्था । मित्रावरुणौ । अभिष्टये । आचक्रऽइत्या चक्रे । हुड्यदातय-
ऽइतिहुड्य दातये ॥७७॥

मध्वः । अश्विना । दुग्धम् । जेन्यावसूऽइतिजेन्या वसू ।
मर्दिष्टम् ॥७८॥

ब्रह्मणः । अछ । सज्जम् ॥७९॥

इन्द्रवायूऽइतीन्द्रवायू । यथा ॥७६॥

देवतातयऽइतिदेव तातये । यः । १ अभिष्टये । हुड्यदातयऽइतिहुड्य
दातये ॥७७॥

य्यातम् । पर्यः । वृषणा । जेन्यावसूऽइतिजेन्या २ वसू ॥७८॥

नर्यम् । ययज्जम् । नयन्तु ॥७९॥

१. ककोशे 'अभिष्टये' इत्यपपाठः, उत्तरत्र (८१) शुद्धः पठ्यते ।

२. अपपाठोऽयम्, 'वसू' इति शुद्धः पाठो ज्ञेयः ।

चन्द्रमाहं । अ॒प्सि॒स्त्वस्य॒ष् सु । अ॒न्त॑ । आ । सु॒य॒र्ण्य-
इति॑सु प॒र्ण्य॑ । घा॒वते॑ । दि॒वि ॥ र॒यिष् । पि॒श॒क्तम् ।
ब॒हु॒लम् । पु॒रु॒स्पृ॒हमि॒ति॑पु॒रु स्पृ॒हम् । हरि॑ः । ए॒ति ।
कनि॑क॒दत् ॥८०॥

दे॒वन्दै॒वमि॒ति॑दे॒वम् दे॒वम् । वृ॒हं । अ॒वसे॑ । दे॒वन्दै॒वमि॒ति॑-
दे॒वम् दे॒वम् । अ॒भिष्ट॑ये ॥ दे॒वन्दै॒वमि॒ति॑दे॒वम् दे॒वम् । इ॒वे॒म ।
वा॒ज॑सा॒तय॒इति॑वा॒ज॑ सा॒तये॑ । गृ॒णन्त॑ः । दे॒व्या ।
धि॒या ॥८१॥

दि॒वि । पु॒ष्ट॑ । अ॒रो॒च॒त । अ॒ग्नि॑ । वै॒श्वान॑र॑ ।
बृ॒हन् ॥ क्ष॒मया॑ । वृ॒ध॒ान॑ । ओ॒ज॑सा । च॒नो॒हित॒इति॑च॒नः-
हि॒तं । ज्यो॒ति॒षा । बा॒ध॒ते । तम॑ः ॥८२॥

इ॒न्द्रा॒ग्नी॒इति॑न्द्रा॒ग्नी । अ॒पा॒त् । इ॒यम् । पू॒र्वा । आ ।
अ॒गा॒त् । प॒द्म॒ती॒भ्य॒इति॑प॒द् व॒ती॒भ्य॒हं ॥ हि॒त्वी । शि॒रः ।

अ॒प्सि॒स्त्वस्य॒ष् सु । पु॒रु॒स्पृ॒हमि॒ति॑पु॒रु स्पृ॒हम् । कनि॑क॒दत् ॥८०॥

अ॒भिष्ट॑ये । दे॒व्या ॥८१॥

पु॒ष्ट॑ । अ॒ग्नि॑ । वै॒श्वान॑र॑ ॥८२॥

इ॒न्द्रा॒ग्नी॒इति॑न्द्रा॒ग्नी । प॒द्म॒ती॒भ्य॒इति॑प॒द् व॒ती॒भ्य॒हं । हि॒त्वी । जि॒ह्वा ।

र॒श्मि॑ ॥८०॥

अ॒भिष्ट॑ये । वा॒ज॑सा॒तय॒इति॑वा॒ज॑ सा॒तये॑ । धि॒या ॥८१॥

क्ष॒मया॑ । वृ॒ध॒ान॑ । १ स्वो॒ति॒षा ॥८२॥

इ॒यम् । प॒द्म॒ती॒भ्य॒इति॑प॒द् व॒ती॒भ्य॒हं । जि॒ह्वा ।

जिह्वया । वावदत् । चरत् । त्रिंशत् । 'पदा । 'नि ।
अक्रमीत् ॥८३॥

देवासः । हि । स्म । मनवे । समन्यवऽइतिस
मन्यवः । विश्वे । साकम् । सरातयऽइतिस रातयः ॥ ते ।
नः । अद्य । ते । अपरम् । तुचे । तु । नः । भवन्तु ।
वरिवोविदुऽइतिवरिवः विदः ॥८४॥

अप । अधमत् । अभिशस्तीरित्यभि शस्तीः ।
अशस्तिहेत्यशस्ति हा । अथ । इन्द्रः । द्युम्नी । आ ।
अभवत् ॥ देवाः । ते । इन्द्र । सुख्याय । येमिरे ।
बृहद्भानोऽइतिबृहत् भानो । मरुद्गणेतिमरुत् गण ॥८५॥

अक्रमीत् ॥८३॥

समन्यवऽइतिस मन्यवः । विश्वे । अद्य ॥८४॥

अभिशस्तीरित्यभि शस्तीः । अशस्तिहेत्यशस्ति हा । द्युम्नी । सुख्याय ।
बृहद्भानोऽइतिबृहत् भानो । मरुद्गणेतिमरुत् गण ॥८५॥

^१पदानि ॥८३॥

सरातयऽइतिस रातयः । वरिवोविदुऽइतिवरिवः विदः ॥८४॥

^२अथ । सुख्याय । येमिरे ॥८५॥

१. ऋग्वेदे ६।५।६ अप्ययं पदच्छेद उपलभ्यते । ककोशे असंज्ञके
काशीमुद्रिते च 'पदानि । अक्रमीत्' इत्येवं पदविभागो दृश्यते । उव्वट-
भाष्यानुसारमप्ययमेव पदच्छेदस्तस्य सम्मत इति प्रतीयते । स्वरानुरोधात्
संहितापाठस्योभयथाऽपि पदच्छेदः सम्भवति ।

२. अन्यत्रापि क्वचित् 'अथ' इत्यस्य स्थानेऽयं पाठ उपलभ्यते ।

प्र । वृ॒ह॑ । इन्द्रा॑य । वृ॒ह॒ते । म॒रु॒त॑हं । ब्र॒ह्म॑म् । अ॒र्च॑त ॥
वृ॒त्र॑म् । ह॒न॒ति॒ । वृ॒त्र॒हे॒ति॒वृ॒त्र॒ हा । श॒त॒क्र॒तु॒रि॒ति॒श॒त॒ क्र॒तु॑हं ।
वृ॒ज्ज॑णे । श॒त॒प॒र्व॒णे॒ति॒श॒त॒ प॒र्व॒णा ॥८६॥

अ॒स्य॒ । इ॒त् । इन्द्र॑ः । वृ॒त्र॒धे॒ । वृ॒त्र॒ध॒ऽइ॒ति॒वृ॒धे॒ ।
वृ॒ष्ण्य॑म् । श॒वः॑ । म॒दे॒ । सु॒त॒स्य॑ । वृ॒ष्ण॒वि॒ ॥ अ॒द्य॒ ।
त॒म् । अ॒स्य॒ । म॒हि॒मा॒न॑म् । आ॒य॒वः॑ । अ॒नु॒ । स्तु॒व॒न्ति॒ ।
पू॒र्व॒थे॒ति॒पू॒र्व॒ था ॥८७॥

॥ इति वाजसनेयिसंहितापदे त्रयस्त्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥

ब्र॒ह्म॑ । वृ॒त्र॑म् । वृ॒त्र॒हे॒ति॒वृ॒त्र॒ हा । श॒त॒क्र॒तु॒रि॒ति॒श॒त॒ क्र॒तु॑हं ।
वृ॒ज्ज॑णे ॥८६॥

वृ॒ष्ण्य॑म् । वृ॒ष्ण॒वि॒ । अ॒द्य॒ ॥८७॥

व॒हं । इन्द्रा॑य । वृ॒त्र॑म् । वृ॒त्र॒हे॒ति॒वृ॒त्र॒ हा ॥८६॥

वृ॒त्र॒ध॒ऽइ॒ति॒वृ॒धे॑^१ । वृ॒ष्ण्य॑म् । आ॒य॒वः॑ ॥८७॥

इति श्रीवाजसनेयिसंहितायां शाकल्यकृते ^२पदपद्धति
त्रयस्त्रिंशत्तमो^३ऽध्यायः ॥

१. क कोशशैल्यनुसारमिह 'वृत्रधे' इत्येवं पाठेन भाव्यम् ।

२. पदमिदमन्यत्र न पठ्यते ।

३. द्रष्टव्याऽत्र पूर्वत्र ५२७ पृष्ठस्था टिप्पणी १ ।

चतुस्त्रिंशोऽध्यायः

यत् । जाग्रतदं । दूरम् । उदैतीत्युत् ऐति । दैवम् ।
तत् । ऊँऽइत्यु । सुप्तस्य । तथा । एव । एति ॥ दूरङ्गम-
मितिदूरम् गमम् । ज्योतिषाम् । ज्योतिः । एकम् । तत् ।
मे । मनः । शिवसंकल्पमिति शिव संकल्पम् । अस्तु ॥१॥

येन । कर्मणि । अपसः । मनीषिणः । यज्जे ।
कृण्वन्ति । विदथेषु । धीरादं ॥ यत् । अपूर्वम् । यक्वम् ।
अन्तरित्यन्तः । प्रजानामिति प्र जानाम् ॥२॥

यत् । प्रज्ञानमिति प्र ज्ञानम् । उत । चेतः । धृतिः ।
च । यत् । ज्योतिः । अन्तः । अमृतम् । प्रजाभित्तिप्र
जासु ॥ यस्मात् । न । कृते । किम् । चन । कर्म ।
क्रियते ॥३॥

जाग्रतदं । उदैतीत्युत् ऐति । ऊँऽइत्यु । सुप्तस्य । शिवसंकल्पमिति शिव
संकल्पम् । अस्तु ॥१॥

यज्जे । कृण्वन्ति । यक्वम् । अन्तरित्यन्तः । प्रजानामिति प्र जानाम् ॥२॥

प्रज्ञानमिति प्र ज्ञानम् । प्रजास्विति प्र जासु । यस्मात् ॥३॥

यत् ॥१॥

येन । यज्जे । यत् । यक्वम् ॥२॥

यत् । यत् । यस्मात् । क्रियते ॥३॥

येन । इदम् । भूतम् । भुवनम् । भविष्यत् । परि-
गृहीतमितिपरि गृहीतम् । अमृतेन । सर्वम् ॥ येन । यज्ज १ ।
तायते । सप्तहोतेतिसप्त होता ॥४॥

यस्मिन् । ऋचं । साम । यजूंषि । यस्मिन् ।
प्रतिष्ठिता । प्रतिस्थितेतिप्रति स्थिता । रथनाभाविवेतिरथ-
नाभौ इव । अरा १ ॥ यस्मिन् । चित्तम् । सर्वम् । ओत-
मित्या उतम् । प्रजानामितिप्र जानाम् ॥५॥

सुषारथि १ । सुमारथिरितिसु 'मारथि १ । अश्वानिवे-
त्यश्वान् इव । यत् । मनुष्यान् । नेनीयते । अभीशुभिरि-
त्यभीशु भिः । वाजिनऽइवेतिवाजिनः इव ॥ हृत्प्रतिष्ठम् ।
हृत्प्रतिस्थमितिहृत् प्रतिस्थम् । यत् । अजिरम् । जविष्ठम् ॥६॥

पितुम् । नु । स्तोषम् । मह १ । धर्माणम् । तविषीम् ॥

भविष्यत् । यज्ज १ । सप्तहोतेतिसप्त होता ॥४॥

यस्मिन् । यस्मिन् । प्रतिष्ठिता । प्रतिस्थितेतिप्रति स्थिता । यस्मिन् ।
ओतमित्या उतम् । प्रजानामितिप्र जानाम् ॥५॥

अश्वानिवेत्यश्वान् इव । मनुष्यान् । अभीशुभिरित्यभीशु भिः ।
हृत्प्रतिष्ठम् । हृत्प्रतिस्थमितिहृत् प्रतिस्थम् । जविष्ठम् ॥६॥

येन । येन । यज्ज १ । तायते ॥४॥

यस्मिन् । यजूंषि । यस्मिन् । यस्मिन् ॥५॥

यत् । नेनीयते । वाजिनऽइवेतिवाजिनः इव । यज्ज १ ॥६॥

१. 'मारथि?' इति काशिकः पाठः ।

यस्य । त्रित॑ । द्वि । ओजसा । वृत्रम् । द्विर्ध्वमिति॑ वि
पर्वम् । अर्ह्यत् ॥७॥

अनु । इत् । अनुमत॑ऽइत्यनु मते । त्वम् । मन्यासै ।
शम् । च । न॒दं । कृधि॑ ॥ कर्त्वे । दक्षाय । न॒दं । हिनु ।
प्र । न॒दं । आयू॑ध्षि । तारि॒ष॒दं ॥८॥

अनु । न॒दं । अ॒द्य । अनु॑मतिरित्यनु मति॑दं ।
यज्जम् । देवेषु॑ । म॒न्य॒ताम् ॥ अ॒ग्नि॑ । च । ह॒व्य॒वाह॑न-
ऽइति॑हव्य॒ वाह॑न॒दं । भव॑तम् । दाशुषे॑ । मयः॑ ॥९॥

सिनी॑वालि । पृथु॑ष्टुके । पृथु॑स्तुक॒ऽइति॑पृथु॒ स्तुके ।
या । देवाना॑म् । अ॒सि॑ । स्वसा॑ ॥ जु॒प॒स्व । ह॒व्य॒म् । आहु॑त-
मित्या॑ हु॒तम् । प्र॒जामि॑तिप्र॒ जाम् । दे॒वि । दि॒दि॒डि॒ड ।
न॒दं ॥१०॥

वृत्रम् ॥७॥

अनुमत॑ऽइत्यनु मते । मन्यासै । कर्त्वे । दक्षाय ॥८॥

अद्य । अनु॑मतिरित्यनु मति॑दं । यज्जम् । म॒न्य॒ताम् । अ॒ग्नि॑ ।
ह॒व्य॒वाह॑नऽइति॑हव्य॒ वाह॑न॒दं ॥९॥

पृथु॑ष्टुके । पृथु॑स्तुक॒ऽइति॑पृथु॒ स्तुके । ह॒व्य॒म् । आहु॑त॒मित्या॑ हु॒तम् ।
प्र॒जामि॑तिप्र॒ जाम् ॥१०॥

यस्य । वृत्रम् । द्विर्ध्वमिति॑ वि॑ पर्वम् । अर्ह्यत् ॥७॥

दक्षाय । आयू॑ध्षि ॥८॥

यज्जम् । ह॒व्य॒वाह॑नऽइति॑हव्य॒ वाह॑न॒दं । मयः॑ ॥९॥

य्या । २ प्र॒जाप॑तिमिति॒ प्र॒जाम् ॥१०॥

१. क कोशशैल्यनुसारमिह 'द्वि' इत्येवं पाठेन भाव्यम् ।

२. अपपाठोऽयं लेखकप्रमादजः । 'प्र॒जामि॑तिप्र॒ जाम्' इति शुद्धः पाठः ।

पञ्च । नद्यः । सरस्वतीम् । अपि । सन्ति । सस्रो-
तसऽइतिस स्रोतसः ॥ सरस्वती । तु । पञ्चधा । 'सोऽइतिसो ।
देशे । अभवत् । सरित् ॥११॥

त्वम् । अग्ने । प्रथमः । अङ्गिराः । ऋषिः । देवः ।
देवानाम् । अभवः । शिवः । सखा ॥ तव । व्रते ।
कवयः । विद्वानापसऽइतिविद्वाना अपसः । अजायन्त ।
मरुतः । भ्राजदृष्टयऽइतिभ्राजत् ऋष्टयः ॥१२॥

त्वम् । नः । अग्ने । तव । देव । पायुभिरितिपायु
भिः । मधोनः । रक्षः । तद्वः । च । वृन्द ॥ त्राता ।
तोकस्य । तनये । गवाम् । असि । अग्निमेषमित्यग्नि मेषम् ।
रक्षमाणः । तव । व्रते ॥१३॥

नद्यः ॥११॥

अग्ने । विद्वानापसऽइतिविद्वाना अपसः । भ्राजदृष्टयऽइतिभ्राजत्
ऋष्टयः ॥१२॥

अग्ने । रक्ष । तद्वः । अग्निमेषमित्यग्नि मेषम् । रक्षमाणः ॥१३॥

यन्ति ॥११॥

कवयः । विद्वानापसऽइतिविद्वाना अपसः । अजायन्त । भ्राज-
दृष्टयऽइतिभ्राजत् ऋष्टयः ॥१२॥

पायुभिरितिपायु भिः । तनये ॥१३॥

१. 'सा । ऊँ इत्यूँ । देशे' इति स्वामिदयानन्दकृते भाष्ये । महीधरोऽपि
'सा उ' इत्येवं पदच्छेदं कृतवान् । स्वामिदयानन्देन ५।५ भाष्ये 'यो' पदस्य
महीधरकृतस्य 'या उ' पदच्छेदस्य प्रत्याख्यानं विहितम् (द्र० पूर्वत्र ६१
पृष्ठस्था टि० १) । इह तेन तथैव पदच्छेदः कृतः । लेखकप्रमादजो वाऽत्रस्थः
पाठो भवेत् ।

उत्तानायाम् । अथ । भर । चिकित्त्वान् । सद्यः ।
 प्रवीतेतिप्र वीता । वृषणम् । जजान ॥ अरुषस्तूपऽइत्यरुष
 स्तूपः । रुशत् । अस्य । पाजः । इडायाः । पुत्रः ।
 वयुने । अजनिष्ट ॥१४॥

इडायाः । त्वा । पदे । वयम् । नाभा । पुथिड्याः ।
 अधि ॥ जातवेदऽइतिजात वेदः । नि । धीमहि । अग्ने ।
 हुड्याय । बोढवे ॥१५॥

प्र । मन्महे । शवसानाय । गूषम् । आङ्गूषम् ।
 गिर्विगसे । अङ्गिरस्वत् ॥ सुवृक्वित्भिरितिसुवृक्वित् भिः ।
 'स्तुवते । ऋग्मियाय । अचीम । अर्कम् । नरे । विश्रुताये-
 तिवि श्रुताय ॥१६॥

चिकित्त्वान् । सद्यः । प्रवीतेतिप्र वीता । अरुषस्तूपऽइत्यरुष स्तूपः ।
 पुत्रः । अजनिष्ट ॥१४॥

पुथिड्याः । अग्ने । हुड्याय ॥१५॥

मन्महे । सुवृक्वित्भिरितिसुवृक्वित् भिः । ऋग्मियाय । विश्रुतायेतिवि
 श्रुताय ॥१६॥

उत्तानायाम् । प्रवीतेतिप्र वीता । वृषणम् । इडायाः । वयुने ॥१४॥

इडायाः । वयम् । जातवेदऽइतिजात वेदः । हुड्याय ॥१५॥

शवसानाय । ऋग्मियाय । विश्रुतायेतिवि श्रुताय ॥१६॥

१. उव्वटः 'स्तुवते स्तुवन्तीति, विभक्तिव्यत्ययः सामर्थ्यात्' इत्येवं
 व्याख्यन् क्रियापदमिमं मनुते । क्रियापदत्वे 'तिङ्गितिङः' (अष्टा० ८।१।२८)
 नियमेन सर्वनिघातेन भाव्यम् । मदीघरस्वामिदयानन्दौ चतुर्थ्यन्तं साधु
 मन्वाते । पूर्वत्र ३३।४६ (मन्त्रपाठ ५०) पदपाठे 'यः शंसते स्तुवते' इति
 श्रूयते । तत्र 'स्तुवते' क्रियापदमिति सर्व एव व्याख्यातार आहुः । क्रियापदे-
 ऽन्तोदात्तत्वं नोपपद्यते । तस्मात्तत्रापि "यः शंसते तस्मै स्तुवते" इत्येवमर्थ-
 योजना कर्तव्या ।

प्र । वृहं । महे । महि । नमः । भरद्वाजम् । आङ्गू-
ष्यम् । श्वसानाय । साम । ॥ येन । नृहं । पूर्व । पितरः ।
पदुज्जाऽइतिपदु ज्ञाः । अर्चन्तं । अङ्गिरसं । गाः ।
अविन्दन् ॥ १७॥

इच्छन्ति । त्वा । सोम्यासः । सखायं । सुन्वन्ति ।
सोमम् । दधति । प्रयांशसि ॥ तितिक्षन्ते । अभिशस्ति-
मित्यभि शस्तिम् । जनानाम् । इन्द्र । त्वत् । आ । कः ।
चन । हि । प्रकेतऽइतिप्र केतः ॥ १८॥

न । ते । दूरे । परमा । चित् । रजांशसि । आ । तु ।
प्र । याहि । हरिवऽइतिहरि वः । हरिभ्यामितिहरि भ्याम् ॥
स्थिराय । वृष्णे । सर्वना । कृता । इना । युक्ताः ।
ग्रागणं । मभिधानऽइतिसम् 'इधाने । अग्नौ ॥ १९॥

भरद्वाजम् । आङ्गूष्यम् । पदुज्जाऽइतिपदु ज्ञाः ॥ १७॥

इच्छन्ति । सोम्यासः । सुन्वन्ति । तितिक्षन्ते । अभिशस्तिमित्यभि
शस्तिम् । प्रकेतऽइतिप्र केतः ॥ १८॥

हरिभ्यामितिहरि भ्याम् । वृष्णे । युक्ताः । अग्नौ ॥ १९॥

वृहं । श्वसानाय । येन । पदुग्न्याऽइतिपदु ज्ञाः ॥ १७॥

^३इच्छम् । ^३ति । सखायं । प्रयांशसि । ^४नितिक्षन्ते ॥ १८॥

याहि । हरिवऽइतिहरि वः । स्थिराय । वृष्णे । युक्ताः ॥ १९॥

१. 'इधाने' इति कागिकः पाठः ।

२. उच्चारणदोषजोऽयमपाठः । तात्कालिकं जकारस्य लोकि-
मुच्चारणं द्योतयति ।

३. अपपदच्छेदरूपोऽपपाठः । 'इच्छन्ति' इति शुद्धः पाठो ज्ञेयः ।

४. लेखकप्रमादजोऽयमपाठः । 'तितिक्षन्ते' इति साधुः ।

अषाढम् । सुस्वित्तियुत् सु । पृत्तनासु । पप्प्रिम् ।
 स्वर्षम् । स्वहंसामितिस्वहं साम् । अप्प्साम् । वृजनस्य ।
 गोषाम् ॥ भरेषुजामितिभरेषु जाम् । सुक्किषतिमितिसु क्षितिम् ।
 सुश्रवसमितिषु श्रवसम् । जयन्तम् । त्वाम् । अनु । मदेम् ।
 सोम ॥२०॥

सोमः । धेनुम् । सोमः । अर्वन्तम् । आशुम् ।
 सोमः । वीरम् । कर्मण्यम् । ददाति ॥ सादक्यम् ।
 सदक्यमितिसदक्यम् । विदुत्थ्यम् । मभेयम् । पितृश्रवण-
 मितिपितृ श्रवणम् । यः । ददाशत् । अस्मै ॥२१॥

त्वम् । इमाः । ओषधीः । सोम । विश्वाः । त्वम् ।
 अपः । अजनयः । त्वम् । गाः ॥ त्वम् । आ । ततन्थ ।
 उरु । अन्तरिक्षम् । त्वम् । ज्योतिषा । वि । तमः ।
 वृत्तर्थ ॥२२॥

सुस्वित्तियुत् सु । पप्प्रिम् । अप्प्साम् । सुक्षितिमितिसु क्षितिम् ।
 सुश्रवसमितिषु श्रवसम् ॥२०॥

कर्मण्यम् । सादन्यम् । सदन्यमितिसदन्यम् । विदुत्थ्यम् । पितृ-
 श्रवणमितिपितृ श्रवणम् । अस्मै ॥२१॥

विश्वाः । अन्तरिक्षम् ॥२२॥

सुस्वित्तियुत् सु । वृजनस्य । जयन्तम् ॥२०॥

मभेयम् । यः ॥२१॥

विश्वाः । अजनयः ॥२२॥

१. द्रष्टव्या २२८ पृष्ठस्था टिप्पणी १ ।

२. द्र० पूर्वत्र ४५ पृष्ठस्था टिप्पणी २ ।

देवेन । नृ० । मनसा । देव । सोम । राय० । भागम् ।
सहसावन्नितिसहसा वन् । अभि । युध्य० ॥ मा । त्वा । आ ।
तनत् । ईशिषे । वीर्यस्य । उभयेभ्य० । प्र । चिकित्स ।
गविष्टावितिगो इष्टौ ॥२३॥

अष्टौ । वि । अख्यत् । ककुभः । पृथिव्या० । त्री ।
धन्व । योजना । सप्त । सिन्धून् ॥ हिरण्याकक्षऽइतिहिरण्य
अक्ष० । सविता । देव० । आ । अगात् । दधत् । रत्ना ।
दाशुषे । वार्षाणि ॥२४॥

हिरण्यपाणिरितिहिरण्य पाणि० । सविता । विचर्ष-
णिरिति वि चर्षणि० । उभेऽइत्युभे । द्यावापृथिवीऽइतिद्यावा-
पृथिवी । अन्त० । ईयते ॥ अर्ष । अमीवाम् । बाधते ।
वेति । सूर्यम् । अभि । कृष्णेन । रजसा । द्याम् ।
ऋणोति ॥२५॥

युध्य । उभयेभ्य० । चिकित्स । गविष्टावितिगो इष्टौ ॥२३॥

अष्टौ । अख्यत् । पृथिव्या० । धन्व । सप्त । हिरण्याक्षऽइतिहिरण्य
अक्ष० । रत्ना ॥२४॥

हिरण्यपाणिरितिहिरण्य पाणि० । उभेऽइत्युभे । द्यावापृथिवीऽइति-
द्यावापृथिवी । कृष्णेन ॥२५॥

राय० । सहसावन्नितिसहसा वन् । युध्य । वीर्यस्य । उभयेभ्य० ।
चिकित्स ॥२३॥

योजना । वार्षाणि ॥२४॥

विचर्षणिरिति वि^२ चर्षणि० । ईयते । सूर्यम् ॥२५॥

१. द्रष्टव्या ४५ पृष्ठस्था टि० २ ।

२. ककोशशैत्यनुसारमिह 'वि' इत्येवं पाठेन भाव्यम् ।

हिरण्यहस्तऽइतिहिरण्य हस्तं । असुरं । सुनीथ-
ऽइतिसु नीथः । सुमृडीकऽइतिसु 'मृडीकः । स्ववानितिस्व
वान् । यातु । अर्वाङ् । अपसेधन्नित्यप सेधन् । रक्कषसः ।
यातुधानानितियातु धानान् । अस्थात् । देवः । प्रतिदोष-
मितिप्रति दोषम् । गृणानः ॥२६॥

ये । ते । पन्थां । सवितरितिसवितं । पूर्यासः ।
अरेणवः । सुकृताऽइतिसु कृतां । अन्तरिक्षे ॥ तेभिः ।
नं । अद्य । पथिभिरितिपथि भिः । सुगेभिरिति
गेभिः । रक्कष । च । नं । अधि । च । ब्रूहि । देव ॥२७॥

उभा । पिबतम् । अश्विना । उभा । नं । शर्म ।
यच्छतम् । अविद्वियाभिः । ऊतिभिरित्युति भिः ॥२८॥

अप्नस्वतीम् । अश्विना । वाचम् । अस्मेऽइत्यस्मे ।

हिरण्यहस्तऽइतिहिरण्य हस्तं । अपसेधन्नित्यप सेधन् । रक्कषसः ।
अस्थात् । प्रतिदोषमितिप्रति दोषम् ॥२६॥

अन्तरिक्षे । अद्य । रक्ष ॥२७॥

अश्विना । यच्छतम् । अविद्वियाभिः । ऊतिभिरित्युति भिः ॥२८॥

अप्नस्वतीम् । अश्विना । अस्मेऽइत्यस्मे । अद्युत्ये ॥२९॥

स्ववानितिस्व वान् । द्यातु । द्यातुधानानितियातु^२ धानान् ॥२६॥

द्ये ॥२७॥

द्यच्छतम् । अविद्वियाभिः ॥२८॥

१. 'मृडीकः' इति काशिकः पाठः ।

२. ककोशशैत्यनुसारमिह 'द्यातु' इत्येवं पाठेन भाव्यम् ।

कृतम् । न॒हं । दु॒स्त्रा । वृ॒षणा । म॒नीषाम् ॥ अ॒द्यू॒त्ये । अ॒वसे ।
नि । ह्ये । वाम् । वृ॒धे । च । न॒हं । भ॒वत॒म् । व्रा॒जसा॒ता-
वि॒तिवा॒ज सा॒तौ ॥२९॥

द्यु॒भिरि॒ति॒द्यु भिः॑ । अ॒क्वतु॒भिर॒त्यक्वतु॑ भिः॑ ।
परि॑ । पा॒तम् । अ॒स्मान् । अ॒रि॒ष्टेभि॑हं । अ॒श्वि॒ना ।
सौ॒भगे॑भि॒हं ॥३०॥

आ । रा॒त्रि । पा॒र्त्थि॒वम् । रजः॑ । पि॒तुः । अ॒प्रा॒यि ।
धा॒मभि॒रि॒ति॒धा॒म भि॑हं ॥ दि॒वः । सदा॑थ्सि । बृ॒हती । वि ।
ति॒ष्ठ॒से । आ । त्वे॒षम् । वृ॒त्ते । तमः॑ ॥३१॥

उषः॑ । तत् । चि॒त्रम् । आ । भ॒र । अ॒स्मभ्य॑म् ।
व्रा॒जिनी॒वती॑ति॒व्राजिनी॑ वति ॥ येन॑ । तो॒कम् । च । तन॑यम् ।
च । धा॒महे ॥३२॥

द्यु॒भिरि॒ति॒द्यु भिः॑ । अ॒क्वतु॒भिर॒त्यक्वतु॑ भिः॑ । अ॒स्मान् । अ॒रि॒ष्टेभि॑हं ।
अ॒श्वि॒ना ॥३०॥

रा॒त्रि । अ॒प्रा॒यि । ति॒ष्ठ॒से ॥३१॥

चि॒त्रम् । अ॒स्मभ्य॑म् ॥३२॥

वृ॒षणा । ह्ये । ^१वाम् । वृ॒धे । व्रा॒जसा॒तावि॒ति॒व्राज॑ सा॒तौ ॥२९॥

^२अ॒प्रा॒यि ॥३१॥

व्रा॒जिनी॒वती॑ति॒व्राजिनी॑ वति । येन॑ । तन॑यम् ॥३२॥

१. संहितावत् ककोशेऽस्य वकारो गुरुर्न भवति ।

२. इतः पूर्वस्याः मन्त्रकण्डिकायाः पूर्वं गतत्वान्नेह तत्पदानि पठ्यन्ते ।
तेनेत आरभ्यैकस्याः कण्डिकासंख्याया भेदो जायते ।

प्रातः१ । अग्निम् । प्रातः१ । इन्द्रम् । हवामहे । प्रातः१ ।
मित्रावरुणा । प्रातः१ । अश्विना ॥ प्रातः१ । भगम् । पूषणम् ।
ब्रह्मणः१ । पतिम् । प्रातरितिप्रातः१ । सोमम् । उत । रुद्रम् ।
हुवेम ॥३३॥

प्रातर्जितमितिप्रातः१ जितम् । भगम् । उग्रम् । हुवेम ।
व्यम् । पुत्रम् । अदितेः१ । यः१ । विधत्तेतिवि धर्त्ता ॥
आध्रः१ । चित् । यम् । मन्यमानः१ । तुरः१ । चित् । राजा ।
चित् । यम् । भगम् । भुक्विष । इति । आह ॥३४॥

भग । प्रणेतः१ । प्रनेतरितिप्र नेतः१ । भग । सत्यराध-
ऽइतिसत्य राधः१ । भग । इमाम् । धियम् । उत । अव ।
ददत् । नः१ ॥ भग । प्र । नः१ । जनय । गोभिः१ ।
'अश्वैः१ । भरा । प्र । नृभिरिति नृ भिः१ । नृवन्तऽइति नृ
वन्तः१ । स्याम ॥३५॥

अग्निम् । मित्रावरुणा । अश्विना । ब्रह्मणः१ । प्रातरितिप्रातः१ । रुद्रम् ॥३३

प्रातर्जितमितिप्रातः१ जितम् । उग्रम् । पुत्रम् । आध्रः१ । मन्यमानः१ ।
अश्वि ॥३४॥

प्रनेतरितिप्र नेतः१ । सत्यराधऽइतिसत्य राधः१ । 'अश्वैः१ ॥३५॥

व्यम् । व्यः१ । विधत्तेतिवि धर्त्ता । व्यम् । २मन्य । २मानः१ ।
व्यम् ॥३४॥

धियम् । जनय । 'अश्वैः१ । नृवन्तऽइति नृ वन्तः१ ॥३५॥

१. द्र० पृष्ठ ३२२ टि० २; पृष्ठ ३५६ टि० १; पृष्ठ ४७६ टि० १ ।

२. अपपदच्छेदरूपोऽयमपपाठः । 'मन्यमानः' इति साधुः ।

उत । इदानीम् । भगवन्तऽइतिभगं वन्तं । स्याम् ।
 उत । प्रपित्वऽइतिप्र पित्वे । उत । मध्ये । अह्नाम् ॥
 उत । उदितेत्युत् इता । मघवन्नितिमघ वन् । सूर्यस्य ।
 वृयम् । देवानाम् । सुमतावितिस्तु मतौ । स्याम् ॥३६॥

भगः । एव । भगवानितिभगं वान् । अस्तु । देवां ।
 तेन । वृयम् । भगवन्तऽइतिभगं वन्तं । स्याम् ॥ तम् ।
 त्वा । भग । सर्वः । इत् । जोहवीति । सः । नं । भग ।
 पुरऽएतेतिपुरं एता । भव । इह ॥३७॥

सम् । अध्वराय । उपसः । नमन्तु । दधिक्रावेवेति-
 दधिक्रावा इव । शुचये । पदाय ॥ अर्वाचीनम् । वृसुविदु-
 मितिषु विदम् । भगम् । नं । रथमिवेतिरथम् इव ।
 'अश्वाः । वाजिनः । आ । बृहन्तु ॥३८॥

प्रपित्वऽइतिप्र पित्वे । मध्ये । अह्नाम् । उदितेत्युत् इता ॥३६॥
 अस्तु ॥३७॥

अध्वराय । दधिक्रावेवेतिदधिक्रावा इव । 'अश्वाः ॥३८॥

भगवन्तऽइतिभगं वन्तं । मघवन्नितिमघ वन् । सूर्यस्य । वृयम् ॥३६॥

भगवानितिभगं वान् । वृयम् । भगवन्तऽइतिभगं वन्तं ॥३७॥

अध्वराय । शुचये । पदाय । वृसुविदुमितिषु 'विदम् ।
 'अश्वाः ॥३८॥

अश्ववतीहं । अश्ववतीरित्यश्व वतीहं । गोमतीरितिगो
मतीहं । नहं । उपासः । उपसऽइत्युपसः । वीरवतीरिति-
वीर वतीहं । सदम् । उच्छन्तु । भद्राः ॥ घृतम् । दुहानाहं ।
विश्वतः । प्रपीताऽइतिप्र पीताहं ॥३९॥

पूपन् । तव । व्रते । वृयम् । न । रिप्येम । कदा ।
चन ॥ स्तोतारः । ते । इह । स्मभि ॥४०॥

पथस्पथहं । पथःपथऽइतिपथः पथहं । परिपतिमिति-
परि पतिम् । वृचस्या । कामेन । कृतः । अभि । आनट् ।
अर्कम् ॥ सः । नहं । रामत् । शुरुधः । चन्द्राग्राऽइति-
चन्द्र अग्राहं । धियन्धियमितिधियम् धियम् । मीषधाति ।
मीषधातीतिमीषधाति । प्र । पूषा ॥४१॥

त्रीणि । पदा । वि । चक्रमे । विष्णुः । गोपाः ।
अदाभ्यहं ॥ अतः । धर्माणि । धारयन् ॥४२॥

अश्ववतीहं । अश्ववतीरित्यश्व वतीहं । उपसऽइत्युपसः । उच्छन्तु ।
भद्राः । विश्वतः । प्रपीताऽइतिप्र पीताहं ॥३९॥ रिप्येम ॥४०॥

पथस्पथहं । चन्द्राग्राऽइतिचन्द्र अग्राहं ॥४१॥

चक्रमे । विष्णुः । अदाभ्यहं ॥४२॥

अश्ववतीरित्यश्व वतीहं । वीरवतीरितिवीर^१ वतीहं । ^२उत् । ^३छन्तु ॥३९॥
वृयम् ॥४०॥

^३अर्कम् । धियम्^४ । धियमितिधियम्^४ धियम् ॥४१॥

धारयन् ॥४२॥

१. ककोशशैल्यनुसारमिह 'वीर' इत्येव पाठेन भाव्यम् ।

२. अपपाठः, 'उत्सन्तु' इति शोधिनोऽप्यपपाठ एव । 'उच्छन्तु' इति साधुः

३. अपपाठोऽयं लेखकप्रमादजः । 'अर्कम्' इति भाव्यम् ।

४. अपपादच्छेदरूपः स्वरदोषात्मकद्विपपाठः ।

तत् । विप्रांसं । विपन्यवः । जागृवांस्सऽइतिजागृ
वांस्सः । सम् । इन्धते ॥ विष्णोः । यत् । परमम् ।
पदम् ॥४३॥

घृतवतीऽइतिघृत वती । भुवनानाम् । अभिश्रियेत्यभि
श्रिया । उर्वीऽइत्युर्वी । पृथ्वीऽइतिपृथ्वी । मधुदुधेऽइतिमधु
दुधे । सुपेशमेतिमु पेशसा ॥ द्यावापृथिवीऽइतिद्यावापृथिवी ।
वरुणस्य । धर्म्मगा । विष्कभिते । विस्कभितेऽइतिवि
स्कभिते । अजरेऽइत्यजरे । भूरिरेतसेतिभूरि रेतसा ॥४४॥

ये । नः । सपत्नाऽइतिस पत्नाः । अप । ते ।
भवन्तु । इन्द्राग्निभ्यामितिन्द्राग्नि भ्याम् । अव । चाधामहे ।
तान् ॥ वसवः । रुद्राः । आदित्याः । उपरिस्पृशमित्युपरि
स्पृशम् । मा । उग्रम् । चेतारम् । अधिराजमित्यधि राजम् ।
अक्रन् ॥४५॥

विप्रांसं । विपन्यवः । विष्णोः ॥४३॥

अभिश्रियेत्यभि श्रिया । उर्वीऽइत्युर्वी । पृथ्वीऽइतिपृथ्वी । द्यावा-
पृथिवीऽइतिद्यावापृथिवी । विष्कभिते । विस्कभितेऽइतिवि स्कभिते । अजरे-
ऽइत्यजरे ॥४४॥

सपत्नाऽइतिस पत्नाः । इन्द्राग्निभ्यामितिन्द्राग्नि भ्याम् । रुद्राः ।
आदित्याः । उपरिस्पृशमित्युपरि स्पृशम् । उग्रम् । अधिराजमित्यधि राजम् ।
अक्रन् । ४५॥

जागृवांस्सऽइतिजागृ वांस्सः । यत् ॥४३॥

घृतवतीऽइतिघृत वती । अभिश्रियेत्यभि श्रिया । विस्कभितेऽइतिवि
स्कभिते ॥४४॥

ये ॥४५॥

१. ककोशजैल्यनुसारमिह 'वि' इत्येवं गृह्णा वकारेण भाव्यम् ।

आ । नासत्त्या । त्रिभिरितित्रि भिः । एकादशैः ।
 इह । देवेभिः । यातम् । मधुपेयमितिमधु पेयम् । अश्विना ॥
 प्र । आयुः । तारिष्टम् । निः । रपांशसि । मृक्कषतम् ।
 सेधतम् । द्वेषः । भवतम् । सचाभुवेतिसचा भुवा ॥४६॥

एषः । वृहं । स्तोमः । मरुतं । इयम् । गीः ।
 मान्दार्यस्य । मान्यस्य । कारोः ॥ आ । इषा । यासीष्ट ।
 तन्वे । ब्रियाम् । विद्याम । इषम् । वृजनम् । जीरदानु-
 मितिजीर दानुम् ॥४७॥

सहस्तौमाऽइतिसह स्तोमां । सहछन्दसऽइतिसह
 छन्दसं । आवृतऽइत्या वृतः । सहप्रमाऽइतिसह प्रमां ।
 ऋषयं । सप्त । ^१दैव्याः ॥ पूर्वेषाम् । पन्थाम् । अनुदृ-
 श्येत्यनु दृश्यं । धीरां । अन्त्रालेभिरऽइत्यनु आलेभिरे ।
 रथ्यः । न । रश्मीन् ॥४८॥

नासत्या । त्रिभिरितित्रि भिः । अश्विना । तारिष्टम् । मृक्कषतम् ॥४६॥

मान्यस्य । यासीष्ट । तन्वे । विद्याम ॥४७॥

सहस्तौमाऽइतिसह स्तोमां । सहछन्दसऽइतिसह छन्दसं । आवृत-
 ऽइत्या वृतः । सहप्रमाऽइतिसह प्रमां । सप्त । ^१दैव्यां । अनुदृश्येत्यनु
 दृश्यं । अन्त्रालेभिरऽइत्यनु आलेभिरे । रथ्यः । रश्मीन् ॥४८॥

यातम् । मधुपेयमितिमधु पेयम् । आयुः ॥४६॥

^२वृहं । इयम् । मान्दार्यस्य । यासीष्ट । ब्रियाम् । वृजनम् ॥४७॥

आवृतऽइत्या ^३वृतः । ऋषयं । ^१दैव्याः ॥४८॥

१. दीर्घात् स्वरितात् परस्य विसर्गस्य 'यवाः', 'यवां' इत्यादिवद्
 (पृष्ठ ३२२) उभयथा पाठो द्रष्टव्यः । पूर्वत्र २३, २६ पदपाठेऽपीत्यमेव ज्ञेयम् ।

२. कपाठे संहितेवास्य वकारस्य गुरुत्वं न भवति ।

३. ककोशशैल्यनुसारमिह 'वृतः' इत्येवं युक्तः पाठो ज्ञेयः ।

आयुष्यम् । वर्चस्यम् । रायः ; पोषम् । औद्भिदम् ॥
इदम् । हिरण्यम् । वर्चस्वत् । जैत्राय । आ । विशतात् ।
ऊँऽहत्थ्यै । माम् ॥४९॥

न । तत् । रक्क्वांशसि । न । पिशाचाः । तरन्ति ।
देवानाम् । ओजः । प्रथमजमितिप्रथम जम् । हि । एतत् ॥
यः । विभक्तिः । दाक्कषायणम् । हिरण्यम् । सः । देवेषु ।
कृणुते । दीर्घम् । आयुः । सः । मनुष्येषु । कृणुते ।
दीर्घम् । आयुः ॥५०॥

यत् । आ । अबद्धन् । दाक्कषायणाः । हिरण्यम् ।
शतानीकायेतिशत अनीकाय । सुमनस्यमानाऽइतिसु 'मनस्य-
मानाः ॥ तत् । मे । आ । बद्धनामि । शतशारदायेतिशत
शारदाय । आयुष्मान् । जरदष्टिरितिजरत् अष्टिः । यथा
असम् ॥५१॥

आयुष्यम् । औद्भिदम् । हिरण्यम् । जैत्राय । ऊँऽहत्थ्यै ॥४९॥

रक्वांशसि । प्रथमजमितिप्रथम जम् । दाक्षायणम् । हिरण्यम् ।
मनुष्येषु ॥५०॥

अबद्धन् । दाक्षायणाः । हिरण्यम् । बद्धनामि । आयुष्मान् । जरद-
ष्टिरितिजरत् अष्टिः ॥५१॥

आयुष्यम् । रायः । २ औद्भिदम् । जैत्राय ॥४९॥

यः । दाक्षायणम् । आयुः । आयुः ॥५०॥

यत् । दाक्षायणाः । शतानीकायेतिशत अनीकाय । शतशार-
दायेतिशत शारदाय । आयुष्मान् । यथा ॥५१॥

१. 'मनस्यमानाः' इति काशिकः पाठः ।

२. अथपाठोऽयं लेखकप्रमादजः, 'औद्भिदम्' इति साधुः ।

उत । नहं । अहिः । बुध्न्यः । शृणोतु । अजः ।
 एकपादित्येक पात् । पृथिवी । समुद्रः ॥ विश्वे । देवाः ।
 ऋतावृधः । ऋतवृधऽइत्तवृत् वृधः । हुवानाः । स्तुताः ।
 मन्त्राहं । कविशस्ताऽइतिकवि शस्ताः । अवन्तु ॥५२॥

इमाः । गिरः । आदित्येभ्यः । धृतस्नूरितिधृत
 स्नूहं । सनात् । राजभ्यऽइतिराज भ्यहं । जुह्वा ।
 जुहोमि ॥ शृणोतु । मित्रः । अर्यमा । भगः । नहं ।
 त्रुविजातऽइतितुवि जातः । वरुगहं । दक्षः । अशः ॥५३॥

सप्त । ऋषयहं । प्रतिहिताऽइतिप्रति हिताहं ।
 शरीरे । सप्त । रक्षन्ति । सद्म् । अप्रमादमित्यप्र
 मादम् ॥ सप्त । आपः । स्वपतहं । लोकम् । ईयुहं । तत्र ।
 जागृतहं । अस्वप्नजावित्यस्वप्न जौ । सत्रसदावितिसत्र
 सदै । च । देवौ ॥५४॥

बुध्न्यः । एकपादित्येक पात् । समुद्रः । विश्वे । ऋतवृधऽइत्तवृत्
 वृधः । कविशस्ताऽइतिकवि शस्ताः ॥५२॥

आदित्येभ्यः । धृतस्नूरितिधृत स्नूहं । राजभ्यऽइतिराज भ्यहं ।
 जुह्वा । मित्रः । दक्षः ॥५३॥

सप्त । प्रतिहिताऽइतिप्रति हिताहं । सप्त । रक्षन्ति । अप्रमादमित्यप्र
 मादम् । सप्त । तत्र । अस्वप्नजावित्यस्वप्न जौ । सत्रसदावितिसत्र सदै ॥५४॥

ऋतवृधऽइत्तवृत् वृधः ॥५२॥

अर्यमा ॥५३॥

ऋषयहं । ईयुहं ॥५४॥

१. ऋग्वेदे १।१६।२ (धृतस्नुवः), ३।६।६ (धृतस्नुवा) इत्यन्तोदात्तो-
 ऽपि 'धृतस्नू' शब्द उपलभ्यते । काशीमुद्रिते योऽपपाठः सोऽपीममेव स्वरं
 पुष्पाति ।

उत् । तिष्ठ । ब्रह्मणं । पते । देवयन्तऽइतिदेव
यन्तः । त्वा । ईमहे ॥ उप । प्र । यन्तु । मरुतः । सुदानव-
ऽइतिमु दानवः । इन्द्र । प्राशुः । भव । सचा ॥५५॥

प्र । नूनम् । ब्रह्मणं । पतिः । मन्त्रम् । वृद्धि ।
उक्कथ्यम् ॥ यस्मिन् । इन्द्रः । वरुणः । मित्रः । अर्यमा ।
देवाः । ओकांशसि । चक्रिरे ॥५६॥

ब्रह्मणं । पते । त्वम् । अस्य । यन्ता । सूक्तस्येति
उक्तस्य । बोधि । तनयम् । च । जिह्व । विश्वम् ।
तत् । भद्रम् । यत् । अवन्ति । देवाः । बृहत् । वृद्धेम् ।
विदथे । सुवीराऽइतिमु वीराः ॥५७॥

॥ इति वाजसनेयिसंहितापदे चतुस्त्रिंशोऽध्यायः ॥

तिष्ठ । ब्रह्मणं ॥५५॥

ब्रह्मणं । उक्कथ्यम् । यस्मिन् । मित्रः । चक्रिरे ॥५६॥

ब्रह्मणं । सूक्तस्येतिमु उक्तस्य । जिह्व । विश्वम् । भद्रम् ॥५७॥

देवयन्तऽइतिदेव 'यन्तः' । यन्तु । प्राशुः ॥५५॥

यस्मिन् । अर्यमा ॥५६॥

यन्ता । तनयम् । यत् । वृद्धेम्^३ । सुवीराऽइतिमु^४ वीराः ॥५७॥

॥ इति श्रीवाजसनेयिसंहितायां शाकल्यकृते पदेन चतुस्त्रिंशोऽध्यायः ॥

१. ककोशशैल्यनुसारमिह 'यन्तः' इत्येवं युक्तः पाठो ज्ञेयः ।

२. अपपाठः पाठान्तरं वा स्यात् ।

३. अपपाठोऽयं लेखकप्रमादजः । 'वृद्धेम्' इति शुद्धः पाठः ।

४. ककोशशैल्यनुसारमिह 'वीराः' इत्येवं युक्तः पाठो ज्ञेयः ।

५. इह पूर्ववत् 'चतुस्त्रिंशतिमोऽध्यायः' इति न पठ्यते ।

पञ्चत्रिंशोऽध्यायः

अप । इतः । यन्तु । पण्यः । असुम्नाहं । देव-
पीयवऽइतिदेव पीयवः ॥ अस्य । लोकः । सुतावतहं ।
सुतवतऽइतिसुत वतहं ॥ द्युभिरितिद्यु भिः । अहौभिरि-
त्यहः ॥ भिहं । अक्कतुभिरित्यक्कतु भिः । इयक्कतमितिवि
अक्कतम् । यमः । इदातु । अवसानमित्यव सानम् ।
अस्मै ॥१॥

सविता । ते । शरीरेभ्यहं । पृथिव्याम् । लोकम् ।
इच्छतु ॥ तस्मै । युज्यन्ताम् । उस्त्रियाहं ॥२॥

वायुः । पुनातु । सविता । पुनातु । अग्नेः ।
भ्राजसा । सूर्यस्य । बर्चसा ॥ द्वि । मुच्यन्ताम् । उस्त्रियाहं ॥३॥

असुम्नाहं । द्युभिरितिद्यु भिः । अहौभिरित्यहः ॥ भिहं । अक्कतुभि-
रित्यक्कतु भिः । व्यक्कतमितिवि अक्कम् । अवसानमित्यव सानम् । अस्मै ॥१॥

शरीरेभ्यहं । पृथिव्याम् । इच्छतु । तस्मै । युज्यन्ताम् ॥२॥

अग्नेः । मुच्यन्ताम् ॥३॥

यन्तु । पण्यः । देवपीयवऽइतिदेव पीयवः । सुतवतऽइतिसु-
वतहं । व्यक्कतमितिवि अक्कम् । यमः ॥१॥

युज्यन्ताम् । उस्त्रियाहं ॥२॥

वायुः । सूर्यस्य । उस्त्रियाहं ॥३॥

सुविता । ते । शरीराणि । मातुः । उपस्थऽइत्युप
स्थे । आ । वृषतु ॥ तस्मै । पृथिवि । शम् । भव ॥४॥

प्रजापतावितिप्रजा पतौ । त्वा । देवतायाम् । उपोदक-
इत्युप उदके । लोके । नि । दधामि । असौ ॥ अप ।
नहं । शोशुचत् । अघम् ॥५॥

परम् । मृत्योऽइतिमृत्यो । अनु । परा । इहि ।
पन्थाम् । यः । ते । अद्भ्यः । इतरहं । देवयानादितिदेव
यानात् ॥ चक्षुष्मते । शृण्वते । ते । ब्रवीमि । मा ।
नहं । प्रजामितिप्र जाम् । रीरिषहं । रिरिषऽइतिरिरिषहं ।
मा । उत । वीरान् ॥६॥

शम् । वातः । शम् । हि । ते । घृणिः । शम् ।
ते । भवन्तु । इष्टकाहं ॥ शम् । ते । भवन्तु । अग्नयः ।
पार्थिवासहं । मा । त्वा । अभि । शूशुचन् ॥७॥

उपस्थऽइत्युप स्थे । तस्मै ॥४॥

प्रजापतावितिप्रजा पतौ । उपोदकऽइत्युप उदके ॥५॥

मृत्योऽइतिमृत्यो । अन्यः । चक्षुष्मते । शृण्वते । प्रजामितिप्र जाम् ॥६॥

इष्टकाहं । अग्नयः । पार्थिवासहं ॥७॥

^१सुविता ॥४॥

देवतायाम् ॥५॥

य्यः । देवयानादितिदेव ^२यानात् ॥६॥

अग्नयः । ॥७॥

१. इतः पूर्वस्याः कण्डिकायाः पूर्वं गतत्वान्नेह तत्पदानि पठ्यन्ते ।
अत इत आरभ्यैकस्या कण्डिकासंख्याया भेदो जायते ।

२. ककोशशैल्यनुसारमिह 'यानात्' इत्येवं शुद्धः पाठो ज्ञेयः ।

कल्पन्ताम् । ते । दिशः । तुभ्यम् । आपः ।
 शिवत्माऽइति शिवत्माह । तुभ्यम् । भवन्तु । सिन्धवह ॥
 अन्तरिक्षम् । शिवम् । तुभ्यम् । कल्पन्ताम् । ते । दिशः ।
 'सर्वाः' ॥८॥

अश्मन्वतीत्यश्मन् वती । रीयते । सम् । रभद्धम् ।
 उत् । तिष्ठत । प्र । तरत । मखायह ॥ अत्र । 'जहीम' ।
 अशिवाह । ये । असन् । शिवान् । वयम् । उत् । तरेम ।
 अभि । वाजान् ॥९॥

अप । अघम् । अप । किल्विषम् । अप । कृत्याम् ।
 अपोऽइत्यपो । रपः । अपामार्ग । अपमार्गेत्यप मार्ग ।

कल्पन्ताम् । तुभ्यम् । तुभ्यम् । अन्तरिक्षम् । तुभ्यम् । कल्पन्ताम् ।
 'सर्वा' ॥८॥

अश्मन्वतीत्यश्मन् वती । रभद्धम् । तिष्ठत । अत्र ॥९॥
 किल्विषम् । कृत्याम् । अपोऽइत्यपो । अपमार्गेत्यप मार्ग । अस्मात् ।

'सर्वाः' ॥८॥

अश्मन्वतीत्यश्मन् वती । रीयते । तिष्ठत । मखायह । 'जहीम' ।
 ये । वयम् ॥९॥

१. द्रष्टव्या पूर्वत्र ३२८ पृष्ठस्था टिप्पणी १ ।

२. कवर्ज प्रायेण सर्वेष्वेव मुद्रितेषु लिखितेषु च कोशेषु 'जहीम' इत्य-
 न्तोदात्तमेव पदं पठ्यते, ककोशे तु 'जहीम' इत्येवं सर्वानुदात्तमुपलभ्यते ।
 संहितायाम् 'अत्राजहीमोऽशिवा ये' इत्येव पाठः श्रूयते, तत्र सन्धिच्छेदे यद्यपि
 उभयथापि पदस्वरः सम्भवति, तथापि पदान् पर इति कृत्वा 'जहीम' पदं
 सर्वानुदात्तमेव सम्भवति, नान्तोदात्तम् । ऋगादिषु सत्यपि पाठभेदे क्रियापदं
 सर्वानुदात्तमेव श्रूयते ।

३. अपाठोऽयं लेखकप्रमादजः । 'तिष्ठत' इति शुद्धः पाठो ज्ञेयः ।

त्वम् । अस्मत् । अप । दुःष्वप्न्यम् । दुःस्वप्न्यमिति दुः
स्वप्न्यम् । सु ॥१०॥

अनङ्वाहम् । अन्वारभामहऽइत्यनु आरभामहे । सौरभे-
यम् । स्वस्त्यै ॥ सः । नः । इन्द्रऽइवेतीन्द्रः । इव ।
देवेभ्यः । बहिः । सन्तारणऽइतिम् तारणः । भव ॥११॥

इमम् । जीवेभ्यः । परिधिमिति परि धिम् । दुधामि ।
मा । एषाम् । नु । गात् । अपरः । अर्थम् । एतम् ॥
शतम् । जीयन्तु । शरदः । पुरुचीः । अन्तः । मृत्युम् ।
दधताम् । पर्वतेन ॥१२॥

आयुष्मान् । अग्ने । हविषा । वृधानः । घृतप्रतीक-
ऽइतिघृत प्रतीकः । घृतयोनिरितिघृत योनिः । एधि ॥

दुःष्वप्न्यम् । दुःस्वप्न्यमिति दुः स्वप्न्यम् ॥१०॥

अनङ्वाहम् । अन्वारभामहऽइत्यनु आरभामहे । स्वस्त्यै । देवेभ्यः ।
बहिः ॥११॥

जीवेभ्यः । अर्थम् । मृत्युम् ॥१२॥

आयुष्मान् । अग्ने । घृतप्रतीकऽइतिघृत प्रतीकः । पीत्वा । गव्यम् ।

^१अनङ्वाहम् । सौरभेयम् । स्वस्त्यै ॥११॥

^२इमम् ॥१२॥

^३आयुष्मान् । वृधानः । घृत योनिरितिघृत ^४योनिरिति ॥१३॥

१. इतः पूर्वस्याः कण्डिकायाः पूर्वं गतत्वान्नेह तत्पदानि पठ्यन्ते । अत
इत आरभ्य द्वयोः कण्डिकासंख्यायोर्भेदो जायते ।

२. इतः पूर्वस्याः कण्डिकायाः पूर्वं गतत्वान्नेह तत्पदानि पठ्यन्ते ।
अत इत आरभ्य तिसृणां कण्डिकासंख्यानां भेदो जायते ।

३. इतः पूर्वस्याः कण्डिकायाः पूर्वं गतत्वान्नेह तत्पदानि पठ्यन्ते ।
अत इत आरभ्य चतसृणां कण्डिकासंख्यानां भेदो जायते ।

४. ककोनशैल्यनुसारमिह 'योनिरिति' इत्येवं पाठेन भाव्यम् ।

घृतम् । पीत्वा । मधु । चारु । गङ्गयम् । पितृवेतिपिता इव ।
पुत्रम् । अभि । रक्कपताम् । इमान् । स्वाहा ॥१३॥

परि । इमे । गाम् । अनेषत । परि । अग्निम् ।
अहृषत ॥ देवेषु । अककृत । श्रवः । कः । इमान् । आ ।
दधर्षति ॥१४॥

क्रव्यादमितिक्कव्य अदम् । अग्निम् । प्र । हिनोमि ।
दूरम् । समराज्यमिति यम् राज्यम् । गच्छतु । रिप्रवाह-
ऽइतिरिप्र वाहः ॥ इह । एव । अयम् । इतरं । जातवेदा-
ऽइतिजात वेदां ॥१५॥

बह । वृषाम् । जातवेदऽइतिजात वेदं । पितृभ्यऽइति-
पितृ भ्यः । यत्र । एनान् । वेत्थ । निहितानितिनि
हितान् । पराके ॥ मेदसं । कुल्लयाः । उप । तान् ।

पुत्रम् । रक्ताम् ॥१६॥

अग्निम् । अकृत ॥१७॥

क्रव्यादमितिक्कव्य अदम् । अग्निम् । समराज्यमिति यम् राज्यम् ।
गच्छतु । रिप्रवाहऽइतिरिप्र वाहः ॥१८॥

पितृभ्यऽइतिपितृ भ्यः । यत्र । वेत्थ । कुल्लयाः । सत्याः ।

क्रव्यादमितिक्कव्य २अदन् । समराज्यमिति यम् ३ राज्यम् । रिप्रवाह-
ऽइतिरिप्र वाहः । अयम् । जातवेदाऽइतिजात वेदां ॥१९॥

जातवेदऽइतिजात वेदं । यत्र । ४वेत्थ ॥२०॥

१. इतोऽग्रे बम्बईमुद्रिते कपाठवत् लुप्तानां पूर्तिरूपलभ्यते ।

२. अथपाठोऽयं लेखकप्रमादजः, 'अदम्' इति शुद्धः पाठो ज्ञेयः ।

३. ककोशशैल्यनुसारमिह 'य्यम्' इत्येवं पाठेन भाव्यम् ।

४. अथपाठोऽयम्, 'वेत्थ' इत्येवं पाठेन भाव्यम् ।

स्रजन्तु । स्रज्याः । एषाम् । आशिषऽइत्या शिषः । सम् ।
नमन्ताम् । स्वाहा ॥१६॥

स्रोना । पृथिवि । नहं । भव । अनुक्क्षरा ।
निवेशनीतिनि वेशनी ॥ यच्छ । नहं । शर्म । सप्रथा-
ऽइतिस प्रथाहं ॥१७॥

अस्मात् । त्वम् । अधि । जातः । अग्नि । त्वत् ।
अयम् । जायताम् । पुनरितिपुनः ॥ असौ । स्वर्गायेतिस्वहं
गाय । लोकाय । स्वाहा ॥१८॥

॥ इति वाजसनेयिसंहितापदे पञ्चत्रिंशोऽध्यायः ॥

आशिषऽइत्या शिषः ॥१६॥

अनुक्क्षरा । यच्छ । सप्रथाऽइतिस प्रथाहं ॥१७॥

अस्मात् ॥१८॥

निवेशनीतिनि वेशनी । यच्छ ॥१७॥

अयम् । जायताम् । स्वर्गायेतिस्वहं गाय । लोकाय ॥१८॥

इति श्रीवाजसनेयिसंहितायां शाकल्यकृते पदेन पञ्चत्रिंशतिमोऽध्यायः

षट्त्रिंशोऽध्यायः

ऋचम् । वाचम् । प्र । पद्मे । मनः । यजुः । साम ।
प्राणम् । चक्षुः । श्रोत्रम् । वाक् । ओजः । मह ।
ओजः । मयि । प्राणायानौ ॥१॥

यत् । मे । छिद्रम् । चक्षुषं । हृदयस्य । मनसं ।
वा । अतिवृणमित्यति तृणम् । बृहस्पतिः । मे । तत् ।
दधातु ॥ शम् । नं । भवतु । भुवनस्य । यः । पतिः ॥
ऊतिभिरित्युति भिः ॥२॥

कया । त्वम् । नं । ऊत्या । अभि । प्र । मन्दमे ।
वृषन् ॥ कया । स्तोतृभ्यः स्तोते भ्यः । आ । भर ॥३॥

पद्ये । चक्षुः । श्रोत्रम् ॥१॥

छिद्रम् । चक्षुषं । अतिवृणमित्यति तृणम् । बृहस्पतिः ।
ऊतिभिरित्युति भिः ॥२॥

ऊत्या । स्तोतृभ्यः स्तोते भ्यः ॥३॥

ध्यजुः । मयि ॥१॥

यत् । हृदयस्य । ^१वा । यः । ^२ऊतिभिरित्युति भिः ॥२॥

^३कया । वृषन् । कया ॥३॥

१. ककोशे संहितावदस्मिन् पदे वकारो गुरुर्न भवति । तेनेह गुरुपाठो-
ऽपपाठः, 'वा' इत्येवं पाठेन भाव्यम् ।

२. पदमिदं पण्डकण्डिकाया इहैव पठ्यते । ३-४-५-६ कण्डिकानां
पूर्वं गतत्वात् न तत्पदानि पठ्यन्ते ।

३. इतः पूर्वाणां चतसृणां कण्डिकापदानामपाठात् (द्र० पूर्वा टि० २)
इत आरभ्य चतसृणां कण्डिकासंख्यानां भेदो जायते ।

इन्द्रं॑ । विश्वस्य । राजति ॥ शम् । न॑ । अस्तु ।
द्विपद॑इतिद्वि पदे । चतु॑ष्पदे । चतु॑ःपद॑इतिचतु॑ः पदे ॥४॥

मित्र॑ । वरुण॑ । भवतु । अ॒र्य॒मा ॥ इन्द्रं॑ ।
वृ॒ह॒स्प॒तिः॑ । वि॒ष्णुः॑ । उ॒रु॒क्क॒म॑इत्यु॒रु क्र॒मः॑ ॥५॥

वा॒तः॑ । प॒व॒ताम् । त॒प॒तु । सूर्य॑ः ॥ क॒नि॒क॒दत् ।
दे॒वः॑ । प॒र्ज॒न्यः॑ । अ॒भि । वृ॒ष॒तु ॥६॥

अहा॑नि । भ॒व॒न्तु । न॑ । रा॒त्री॑ । प्र॒ति । धी॒य॒ताम् ॥
इन्द्रा॑ग्नी॒इतीन्द्रा॑ग्नी । भ॒व॒ताम् । अ॒वो॒भिरि॒त्यवः॑ भि॑ ।
इन्द्रा॑वरुणा । रा॒त॒ह॒व्येति॑रा॒त ह॑व्या ॥ इन्द्रा॑पू॒षणा॑ । द्वा॒ज॒सा॒ता॒-
वि॒ति॒वा॒ज सा॒तौ । इन्द्रा॑सोमा । सु॒वि॒ताय॑ । यो॑ ॥७॥

दे॒वीः॑ । अ॒भिष्ट॑ये । आ॒पः॑ । भ॒व॒न्तु । पी॒तये॑ ॥ यो॑ ।
अ॒भि । स्र॒व॒न्तु । न॑ ॥८॥

विश्वस्य । अस्तु । द्विपद॑इतिद्वि पदे । चतु॑ष्पदे ॥४॥

मित्र॑ । वृ॒ह॒स्प॒तिः॑ । वि॒ष्णुः॑ । उ॒रु॒क्क॒म॑इत्यु॒रु क्र॒मः॑ ॥५॥

क॒नि॒क॒दत् । प॒र्ज॒न्यः॑ ॥६॥

रा॒त्री॑ । इन्द्रा॑ग्नी॒इतीन्द्रा॑ग्नी । अ॒वो॒भिरि॒त्यवः॑ भि॑ । रा॒त॒ह॒व्येति॑रा॒त
ह॑व्या ॥७॥

अ॒भिष्ट॑ये ॥८॥

अ॒र्य॒मा ॥५॥

सूर्य॑ः ॥६॥

धी॒य॒ताम् । द्वा॒ज॒सा॒ता॒वि॒ति॒वा॒ज सा॒तौ । सु॒वि॒ताय॑ । यो॑ ॥७॥

अ॒भिष्ट॑ये । पी॒तये॑ । यो॑ ॥८॥

द्यौः । शान्तिः । अन्तरिक्षम् । पृथिवी । आपः ।
 ओषधयः ॥ वनस्पतयः । विश्वे । देवाः । ब्रह्म । सर्वम् ।
 एव । सा । मा । एधि ॥९॥

दृते । दृष्टे । मा । मित्रस्य । मा । चक्षुषा ।
 सर्वाणि । भूतानि । सम् । ईक्षन्ताम् ॥ अहम् । ईक्षणे ।
 ईक्षामहे ॥ ज्योक् । ते । सन्दृशीतिसम् दृशि । जीव्या-
 सम् ॥१०॥

नमः । ते । अस्तु । विद्युतऽहतिवि द्युते । स्तनयि-
 त्नवे ॥ भगवन्नितिभग वन् । अस्तु । व्यतः । स्वरितिस्वः ॥
 समीहसऽहतिस्म ईहसे ॥११॥

अन्तरिक्षम् । वनस्पतयः । विश्वे । ब्रह्म ॥९॥

मित्रस्य । चक्षुषा । ईक्षन्ताम् । ईक्षे । ईक्षामहे । जीव्यासम् ॥१०॥

अस्तु । विद्युतऽहतिवि द्युते । स्तनयित्नवे । अस्तु ॥११॥

१ ओषधयः । वनस्पतयः ॥९॥

२ द्युते । स्तनयित्नवे । भगवन्नितिभग वन् । व्यतः ॥११॥

१. इतः पूर्वासां चतसृणां कण्डिकानां पूर्वं गतत्वान्नेह तत्पदानि पठ्यन्ते । अत इत आरम्याष्टानां कण्डिकासंख्यानां भेदो द्रष्टव्यः ।

२. इतः पूर्वस्या एकोनविंशत्या मन्त्रकण्डिकाया केषाञ्चिदपुनरुक्तानां पदानां पदपाठस्य दशमकण्डिकान्त एव पाठात्, विंशत्या मन्त्रकण्डिकायाः पूर्वं गतत्वात् तत्पदानामिहापाठाच्च इत उत्तरं दशकण्डिकासंख्यानां भेदो जायते ।

३. अथग्रहरहितोऽपपाठः । 'विद्युतऽहतिवि द्युते' इत्येवं पाठेन भाव्यम् ।

यतोयत्तुऽइति यत्तुः । यत्तुः । सुमीहम्ऽइतिसम् ईहसे ।
तत्तुः । नत्तुः । अभयम् । कुरु ॥ शम् । नत्तुः । कुरु ।
प्रजाभ्यऽइतिप्र जाभ्यः । अभयम् । नत्तुः । पशुभ्यऽ-
इतिपशु भ्यः ॥१२॥

तत् । चक्रम् । देहिहितमितिदेव हितम् । पुरस्तात् ।
शुक्रम् । उत् । चरत् ॥ पश्येम । शरदः । शतम् ।
जीवेम । शृणुयाम । प्र । ब्रवाम् । अदीनात् । स्याम् ।
भूयः । च । शतात् ॥१३॥

॥ इति वाजसनेयसंहितापदे षट्त्रिंशोऽध्यायः ॥

प्रजाभ्यऽइतिप्र जाभ्यः । पशुभ्यऽइतिपशु भ्यः ॥१२॥
चक्रम् । पुरस्तात् । शुक्रम् । पश्येम ॥१३॥

॥ इति वाजसनेयसंहितापदे षट्त्रिंशतिमोऽध्यायः ॥

यतोयत्तुऽइति यत्तुः ० यत्तुः । अभयम् । अभयम् ॥१२॥
शृणुयाम । भूयः ॥१३॥

॥ इति श्रीवाजसनेयसंहितायां शाकल्यकृते पदेन षट्त्रिंशोऽध्यायः ॥

१. इह ५२७ पृष्ठस्था टि० १; ५४० पृष्ठस्था टि० २; ५५२
पृष्ठस्था टि० १ द्रष्टव्याः ।

२. ककोशशैल्यनुसारमिह '०यत्तुः यत्तुः' इत्येवं शुद्धेन पाठेन
भाव्यम् ।

३. इतः पूर्वस्याः कण्डिकायाः पूर्वं गतत्वात् नेह तत्पदानि पठ्यन्ते ।
अतोऽत्र एकादशकण्डिकासंख्यानां भेदः समजनि ।

सप्तत्रिंशोऽध्यायः

नारिः । असि ॥ ^१देवीऽइतिदेवी । द्यावापृथिवी-
इतिद्यावापृथिवी । मुखस्य । वाम् । अद्य । शिरः ।
राध्यासम् । देवयजनऽइतिदेव यजने । पृथिव्याः ॥
मुखाय । त्वा । मुखस्य । त्वा । शीर्ष्णे ॥ १ ॥

देव्यः । वृत्रयत् । भूतस्य । प्रथमजाऽइतिप्रथम
जाः । वृत् ॥ २ ॥

इयति । अग्ने । आसीत् । ते ॥ ^२इन्द्रस्य । ओजः ।
स्य ॥ ^३अश्वस्य । त्वा । वृष्णः । शकना । धूपयामि ॥
^४ऋजवे । माधवे । सुक्मिष्वर्याऽइतिसु क्षित्यै ॥ ३ ॥

द्यावापृथिवीऽइतिद्यावापृथिवी । अद्य । राध्यासम् । पृथिव्याः ॥ १ ॥

देव्यः । वृत्रयत् । प्रथमजाऽइतिप्रथम जाः ॥ २ ॥

अग्ने । अश्वस्य । वृष्णः । शक्रा । सुक्षित्याऽइतिसु क्षित्यै ॥ ३ ॥

^१देवीऽइतिदेवी । वाम् । देवयजनऽइतिदेव यजने । मुखस्य ॥ १ ॥

वृत् ॥ २ ॥

इयति । वृष्णः । धूपयामि ॥ ३ ॥

१. प्रथमस्याः मन्त्रकण्डिकाया इह द्वे एवापुनरुक्ते पदे पठे चन्ते । तदन-
न्तरं द्वितीयस्याः कण्डिकायाः पूर्वं गतत्वान्नेह तत्पदानि पठचन्ते । इत
आर य तृतीयस्या मन्त्रकण्डिकायाः पदानि पदपाठस्य प्रथमकण्डिकायामेव
पठचन्ते । अत इत आरभ्य द्वयोः कण्डिकासंख्ययोर्भेदो जायते ।

२. षष्ठमन्त्रकण्डिकायाः पदानि ।

३. नवममन्त्रकण्डिकायाः पदानि ।

४. दशममन्त्रकण्डिकायाः पदानि ।

'समाय' । मखाय । सूर्यस्य । तपसे ॥ पृथिव्याः ।
सःस्पृशऽइतिसम् स्पृशः । पाहि ॥ अग्निः । असि ।
शोचिः । तपः ॥४॥

अनाधृष्टा । पुरस्तात् । अग्नेः । आधिपत्यऽइत्याधि
पत्ये । आयुः । मे । दाहं । पुत्रवतीतिपुत्र वती ।
दक्षिणतः । इन्द्रस्य । प्रजामितिप्र जाम् ॥ सुषदा ।
सुसदेतिसु सदा । पश्चात् । देवस्य । सवितुः । चक्रवर्तुः ।
आश्रुतिरित्या श्रुतिः । उत्तरतः । धातुः । रायः ।
पोषम् ॥ विधृतिरिति वि धृतिः । उपरिष्ठात् । बृहस्पतेः ।
ओजः । विश्वाभ्यः । मा । नाष्ट्राभ्यः । पाहि । मनोः ।
अश्वा । असि ॥५॥

स्वाहा । मरुद्भिरितिमरुत् भिः । परि । श्रीयस्व ।
दिवः । सःस्पृशऽइतिसम् स्पृशः । पाहि । मधु ॥६॥

पृथिव्याः ॥४॥

अनाधृष्टा । पुरस्तात् । अग्नेः । आधिपत्यऽइत्याधि पत्ये । पुत्रवतीतिपुत्र
वती । दक्षिणतः । प्रजामितिप्र जाम् । पश्चात् । चक्रुः । आश्रुतिरित्या श्रुतिः ।
उपरिष्ठात् । बृहस्पतेः । विश्वाभ्यः । नाष्ट्राभ्यः । अश्वा ॥५॥

मरुद्भिरितिमरुत् भिः ॥६॥

२३यमाय । सूर्यस्य ॥४॥

आयुः । पुत्रवतीतिपुत्र वती । रायः । विधृतिरिति वि धृतिः ॥५॥
श्रीयस्व ॥६॥

१. एकादशमन्त्रकण्डिकायाः पदानि ।

२. इत आरभ्य मन्त्रपदपाठयोः सप्तानां कण्डिकासंख्यानां भेदो द्रष्टव्यः ।

३. ककोशशैल्यनुसारमिह 'वि' इत्येवं पाठेन भाव्यम् ।

गर्भंः । देवानाम् । पिता । मतीनाम् । पतिः ।
प्रजानामितिप्र जानाम् ॥ सम् । देवः । देवेन । सत्त्रि ।
गत । सूर्येण । रोचते ॥७॥

अग्निः । अग्निना । दैवेन । अरोचिष्ट ॥ स्व हा ।
तपसा । दैव्येन । अरुरुचत ॥७॥

धर्त्ता । दिवः । वि । भ्राति । तपसः । पृथिव्याम् ।
धर्त्ता । देवः । देवानाम् । अमर्त्यः । तपोजाऽइतितपः जाः ।
वार्चम् । अस्मेऽइत्यस्मे । नि । सच्छ । देवायुवम् ।
देवयुवमितिदेव युवम् ॥९॥

अपश्यम् । गोपाम् । अनिपद्यमानमित्यनि पद्य-
मानम् । आ । च । पसा । च । पथिभिरितिपथि भिः ।
चरन्तम् ॥ सः । सद्धीचीं । सः । विषूचीं । वसानं ।
आ । वरिवर्त्ति । भुवनेषु । अन्तरित्यन्तः ॥१०॥

विश्वसाम् । भुवाम् । पते । विश्वस्य । मनसः ।

प्रजानामितिप्र जानाम् । सत्त्रि ॥७॥

अग्निः । अग्निना । अरोचिष्ट । दैव्येन ॥८॥

पृथिव्याम् । अस्मेऽइत्यस्मे । सच्छ ॥९॥

अपश्यम् । अनिपद्यमानमित्यनि पद्यमानम् । सद्धीचीं । अन्त-
रित्यन्तः ॥१०॥

विश्वसाम् । विश्वस्य । देवश्रुदितिदेव श्रुत् । अत्र । माध्वीभ्याम् ।

सूर्येण ॥७॥

यच्छ । देवायुवम् । देवयुवमितिदेव १युवम् ॥९॥

१. ककोशशैल्यनुसारमिह 'युवम्' इत्येवं पाठेन भाव्यम् ।

बृचमु॑दं । सर्व॑स्य ॥ देव॑श्श्रुदिति॑देव॒ श्रुत् । त्वम् । देव॑ । घ॒र्मम् ।
देव॑ः । देवान् । पा॒हि । अ॒त्र । प्र । अ॒वीदं । अनु॑ । वाम् ।
देव॑वीतय॒ऽइति॑देव॒ वीतये॑ ॥ मधु॑ । मा॒र्द्धी॒भ्याम् । मधु॑ ।
मा॒धू॒ची॒भ्याम् ॥ 'ऊ॒र्द्धः॑ । अ॒द्ध॒रम् । धेहि॑ ॥११॥

पि॒ता । न॒दं । अ॒सि । पि॒ता । न॒दं । बो॒धि ॥ त्वष्टृ॑-
मन्त॑ऽइति॒त्वष्टृ॑ मन्त॑दं । त्वा । स॒पे॒म । पु॒त्रान् । प॒शून् ।
मयि॑ । धेहि॑ । प्र॒जामि॑ति॒प्र॒ जाम् । अ॒स्मा॒सु । धेहि॑ ।
अरि॑ष्टा । अ॒हम् । स॒ह॒प॒त्येति॑स॒ह प॒त्या । भू॒या॒सम् ॥१२॥

अ॒ह॒रि॒त्यह॑ः । के॒तुना॑ । जुष॑ताम् । सु॒ज्योति॑रि॒ति॒सु
ज्योति॑ः । ज्योति॑षा । स्वाहा॑ । रा॒त्रिः ॥१३॥

॥ इति वाजसनेयिसंहितापदे सप्तत्रिंशोऽध्यायः ॥

मा॒धू॒ची॒भ्याम् । अ॒द्ध॒रम् ॥११॥

त्वष्टृ॑मन्त॑ऽइति॒त्वष्टृ॑ मन्त॑दं । पु॒त्रान् । प्र॒जामि॑ति॒प्र॒ जाम् । अ॒स्मा॒सु ।
अरि॑ष्टा । स॒ह॒प॒त्येति॑स॒ह प॒त्या ॥१२॥

अ॒ह॒रि॒त्यह॑ः । सु॒ज्योति॑रि॒ति॒सु ज्योति॑ः । रा॒त्रिः ॥१३॥

॥ इति वाजसनेयसंहितापदे सप्तत्रिंशतिमोऽध्यायः ॥

देव॑वीतय॒ऽइति॑देव॒ वीतये॑ ॥११॥

^१पि॒ता । भू॒या॒सम् ॥१२॥

^२सु॒ज्योति॑रि॒ति॒सु ज्योति॑ः । ^३स्वोति॑षा ॥१३॥

॥ इति श्रीवाजसनेयिसंहितायां शाकल्यकृते पदेन सप्तत्रिंशोऽध्यायः ॥

१. एकोनविंशत्या मन्त्रकण्डिकायाः पदानि ।

२. द्रष्टव्याऽत्र ६०७ पृष्ठस्था टिप्पणी १ ।

३. इत आरभ्याष्टानां कण्डिकासंख्यानां भेदो द्रष्टव्यः ।

४. यकारजकारयोः समानोच्चारणजोऽपपाठः ।

अष्टात्रिंशोऽध्यायः

^१सरस्वति । असौ ॥ ^२इन्द्राण्यै । उष्णीषः ॥ वृषा ।
असि । घर्माय । दीण्व ॥ १॥

अश्विभ्यामित्यश्वि भ्याम् । पिन्वस्व । सरस्वत्यै ।
इन्द्राय ॥ स्वाहा । इन्द्रादितीन्द्र वत् ॥ २॥

यः । ते । स्तनः । शशयः । यः । मयोभूरितिमयं
भूः । यः । रत्नधाऽइतिरत्न धाः । वसुविदिति वसु वित् ।

इन्द्राण्यै । उष्णीषः । दीण्व ॥ १॥

अश्विभ्यामित्यश्वि भ्याम् । पिन्वस्व । सरस्वत्यै ॥ २॥

रत्नधाऽइतिरत्न धाः । सुदत्रऽइतिसु दत्रः । विश्वा । पुण्यसि ।

घर्माय ॥ १॥

^३इन्द्राय । इन्द्रादितीन्द्र वत् ॥ २॥

व्यः । शशयः । व्यः । मयोभूरितिमयं भूः । वसुविदिति-
वसु वित् । व्यः । व्येन । चार्थाणि ॥ ३॥

१. द्वितीयस्या मन्त्रकण्डिकाया इमे पदे ।

२. तृतीयस्या मन्त्रकण्डिकायाः पदानि ।

३. इतः पूर्वासां कण्डिकानां मध्ये प्रथमस्याः पूर्वं गतत्वात् नेह तत्पदानि
पठितानि । द्वितीयस्या मन्त्रकण्डिकाया द्वयोरपुनरुक्तयोः पदयोः तृतीयस्याः
मन्त्रकण्डिकायाः पदैः सहैव निर्देशः कृतः । अत इत आरभ्य द्वयोः कण्डिका-
संख्यायोर्भेदो द्रष्टव्यः ।

४. ककोशशैत्यनुसारमिह 'वित्' इत्येकवकारता पाठेन भाव्यम् ।

य॑ । सुदत्त्रऽइति॑सु दत्त्रः ॥ येन॑ । विश्वा॑ । पुष्प्यसि॑ ।
वा॒र्य्याणि॑ । सर॑स्वति । तम् । इह॑ । धा॒तवे॑ । अ॒क॒रि॒त्य॒क॒टं ॥३॥

गा॒य॒त्रम् । छन्दः॑ । अ॒सि॑ । त्रैष्टु॑भम् । त्रैस्तु॑भमिति॒त्रै-
स्तु॑भम् । द्यावा॑पृथि॒वीभ्या॑म् । त्वा॑ । परि॑ । गृह्णा॑मि ।
अ॒न्तरि॑क्षेण । उप॑ । स॒च्छा॒मि ॥ इन्द्र॑ । अ॒श्विना॑ ।
मधु॑न॒दं । सा॒र॒घस्य॑ । घ॒र्मम् । पा॒त । वस॑व॒दं । यज॑त ।
वाट् ॥ स्वाहा॑ । सूर्य॑स्य । र॒श्मये॑ । बृ॒ष्टि॒वन॑य॒ऽइति॑बृष्टि॒
वन॑ये ॥४॥

समु॒द्राय॑ । त्वा॑ । वा॒ताय॑ । स्वाहा॑ । सरि॒राय॑ ॥ अ॒ना-
धृ॒ष्याय॑ । अ॒प्रति॑धृ॒ष्यायेत्य॑प्रति धृ॒ष्याय॑ ॥ अ॒व॒स्य॑वे ।
अ॒शि॒मि॒दायेत्य॑शि॒मि॒ दाय॑ ॥ १स॒वि॒त्रे । ऋ॒भु॒मत॑ऽइत्स्व॑भु

अ॒क॒रि॒त्य॒क॒टं ॥३॥

गा॒य॒त्रम् । त्रैष्टु॑भम् । त्रैस्तु॑भमिति॒त्रैस्तु॑भम् । द्यावा॑पृथि॒वीभ्या॑म् ।
गृह्णा॑मि । अ॒न्तरि॑क्षेण । स॒च्छा॒मि । अ॒श्विना॑ । र॒श्मये॑ । बृ॒ष्टि॒वन॑य॒ऽइति॑बृष्टि॒
वन॑ये ॥४॥

समु॒द्राय॑ । अ॒नाधृ॒ष्याय॑ । अ॒प्रति॑धृ॒ष्यायेत्य॑प्रति धृ॒ष्याय॑ । अ॒शि॒मि॒दाये-
त्य॑शि॒मि॒ दाय॑ । स॒वि॒त्रे । ऋ॒भु॒मत॑ऽइत्स्व॑भु मते॑ । बृह॒स्पत॑ये । बि॒श्वदे॑व्यावते ।

गा॒य॒त्रम् । व्य॒छा॒मि । व्यज॑त । सूर्य॑स्य । र॒श्मये॑ । बृ॒ष्टि॒वन॑य॒ऽइति॑-
बृष्टि॒ वन॑ये ॥४॥

समु॒द्राय॑ । वा॒ताय॑ । सरि॒राय॑ । अ॒नाधृ॒ष्याय॑ । १[अ॒प्रति॑धृ॒ष्यायेत्य॑प्रति
धृ॒ष्याय॑] । २[अ॒शि॒मि॒दायेत्य॑शि॒मि॒ दाय॑] । ३स॒वि॒त्रे । ऋ॒भु॒मत॑ऽइत्स्व॑भु

१. लेखक प्रमादान्नष्टं पदम् ।

२. लेखकप्रमादान्नष्टो वर्णः ।

३. इत आरभ्य पठितानि पदान्यष्टम्या मन्त्रकण्डिकायाः सन्ति ।
एतेषां पूर्वमन्त्रकण्डिकापदानामन्त एव पाठाद् इत आरभ्य तिसृणां कण्डिका-
संख्यानां भेदो ज्ञेयः ।

मते । विभुमतऽइतिविभु मते । वाजवतऽइतिवाज वते ।
बृहस्पतये । विश्वदेव्यावते । विश्वदेव्यवतऽइतिविश्वदेव्य
वते ॥५॥

समाय । अङ्गिरस्वते । पितृमतऽइतिपितृ मते । स्वाहा ॥
घर्म्मय । घर्म्मः । पित्रे ॥६॥

१विश्वाः । आशां । दक्षिणसदितिदक्षिण सत् ।
विश्वान् । देवान् । अयाद् । इह ॥ स्वाहाकृतस्येतिस्वाहा
कृतस्य । घर्म्मस्य । मधोः । पिबतम् । अश्विना ॥७॥

दिवि । धां । इमम् । यज्जम् । इमम् । यज्जम् ।
दिवि । धां ॥ स्वाहा । अग्नये । यज्जियाय । शम् ।
यजुर्भ्यऽइतियजुः । भ्यं ॥८॥

विश्वदेव्यवतऽइतिविश्वदेव्य वते ॥५॥

समाय । पित्रे ॥६॥

१विश्वाः । दक्षिणसदितिदक्षिण सत् । विश्वान् । अश्विना ॥७॥

यज्जम् । यज्जम् । अग्नये । यज्जियाय ॥८॥

२मते । विभुमतऽइतिविभु मते । वाजवतऽइतिवाज वते । बृहस्पतये ।
विश्वदेव्यवतऽइतिविश्वदेव्य वते ॥५॥

व्यमाय ॥६॥

१विश्वाः । अयाद् ॥७॥

यज्जम् । यज्जम् । अग्नये । यज्जियाय । यजुर्भ्यऽइतियजुः । भ्यं ॥८॥

१. इह ३२८ पृष्ठस्था टिप्पणी १ द्रष्टव्या ।

२. लेखकप्रमादाद् अयस्वरनिर्देशः, 'मते' इति युक्तः स्वरो द्रष्टव्यः ।

३. लेखकप्रमादादपपाठः, 'विश्वदेव्यवतऽइतिविश्वदेव्य वते' इत्येवं
युक्तः पाठो द्रष्टव्यः ।

अश्विना । घर्मम् । पातम् । हाद्वानम् । अहः ।
दिवाभिः । ऊतिभिरित्यूति मिः ॥ तन्त्रायिणे । नमः ।
द्यावापृथिवीभ्याम् ॥९॥

अपाताम् । अश्विना । घर्मम् । अनु । द्यावापृथिवी-
ऽइतिद्यावापृथिवी । अमःसाताम् ॥ इह । एव । रातर्यः ।
सन्तु ॥१०॥

इषे । पिन्वस्व । ऊर्जे । ब्रह्मणे । क्षत्राय । द्यावा-
पृथिवीभ्याम् ॥ धर्म । असि । सुधर्मेतिसु धर्म ।
अमेनि । अस्मेऽइत्यस्मे । नृम्णानि । धारय । ब्रह्म ।
क्षत्रम् । विशम् ॥११॥

पूष्णे । शरसे । ग्रावभ्यऽइतिग्राव भ्यः । प्रतिरवे-
भ्यऽइतिप्रति रवेभ्यः ॥ पितृभ्यऽइतिपितृ भ्यः ।
ऊर्ध्वर्हिभ्यऽइत्यूर्ध्वर्हिः भ्यः । घर्मपावभ्यऽइतिघर्मपाव
भ्यः । द्यावापृथिवीभ्याम् । विश्वेभ्यः । देवेभ्यः ॥१२॥

अश्विना । ऊतिभिरित्यूति मिः । द्यावापृथिवीभ्याम् ॥९॥

अश्विना । द्यावापृथिवीऽइतिद्यावापृथिवी ॥१०॥

पिन्वस्व । ब्रह्मणे । क्षत्राय । द्यावापृथिवीभ्याम् । अस्मेऽइत्यस्मे ।
नृम्णानि । ब्रह्म । क्षत्रम् ॥११॥

पूष्णे । ग्रावभ्यऽइतिग्राव भ्यः । प्रतिरवेभ्यऽइतिप्रति रवेभ्यः ।
पितृभ्यऽइतिपितृ भ्यः । ऊर्ध्वर्हिभ्यऽइत्यूर्ध्वर्हिः भ्यः । घर्मपावभ्यऽ-
इतिघर्मपाव भ्यः । द्यावापृथिवीभ्याम् । विश्वेभ्यः । देवेभ्यः ॥१२॥

तन्त्रायिणे ॥९॥

रातर्यः ॥१०॥

क्षत्राय । धारय ॥११॥

रुद्राय । रुद्रहूतयऽइतिरुद्र हूतये ॥ मधु । हुतम् ।
इन्द्रतमऽइतीन्द्र तमे ॥ अग्नौ । अश्याम् । ते । देव ।
धर्म ॥ १३ ॥

अभि । इमम् । महिमा । दिवम् । विप्रः । बभूव ।
सप्रथाऽइतिसु प्रथां ॥ उत । श्रवसा । पृथिवीम् ।
रोचस्व ॥ १४ ॥

या । ते । धर्म । दिव्या । शुक् । या । गायत्र्याम् ।
हविर्द्वानऽइतिहविं धाने ॥ सा । ते । आ । प्यायताम् ।
निः । स्त्यायताम् । तस्यै । ते । स्वाहा ॥ अन्तरिक्षे ।
त्रिष्टुभिः । त्रिस्तुभीतित्रि स्तुभिः । आग्नीध्रे ॥ पृथिव्याम् ।
जगत्याम् । मदस्या ॥ १५ ॥

क्षत्रस्य । त्वा । परस्पाय । परऽपायेतिपरऽ पाय ।
ब्रह्मणं । तन्वम् । पाहि ॥ विशः । त्वा । धर्मणा ।
व्यम् । अनु । क्रामाम् । सुविताय । नव्यसे ॥ १६ ॥

रुद्राय । रुद्रहूतयऽइतिरुद्र हूतये । अग्नौ । अश्याम् ॥ १३ ॥

विप्रः । सप्रथाऽइतिसु प्रथां ॥ १४ ॥

दिव्या । गायत्र्याम् । अन्तरिक्षे । त्रिष्टुभिः । त्रिस्तुभीतित्रि स्तुभिः ।
आग्नीध्रे । पृथिव्याम् । जगत्याम् ॥ १५ ॥

क्षत्रस्य । परस्पाय । ब्रह्मणं । तन्वम् । नव्यसे ॥ १६ ॥

रुद्राय । रुद्रहूतयऽइतिरुद्र हूतये ॥ १३ ॥

या । या । गायत्र्याम् । प्यायताम् । स्त्यायताम् ॥ १५ ॥

परस्पाय । परऽपायेतिपरऽ पाय । व्यम् । सुविताय ॥ १६ ॥

चतुःस्रक्वित्तिचतुःस्रक्वित् । नाभिः ।
 ऋतस्य । सप्रथाऽइति स प्रथाः । सः । नः । विश्वायु-
 रिति विश्व आयुः । सर्वायुरिति सर्व आयुः ॥ अप । द्वेषः ।
 अप । हरः । अन्यव्रतस्येत्यन्य व्रतस्य । सच्चिम् ॥१७॥

धर्म । एतत् । ते । पुरीषम् । तेन ॥१८॥

अचिक्रदत् । वृषा । हरिः । महान् । मित्रः । न ।
 दुर्गतः ॥ सम् । सूर्येण । दिद्युतत् । उदधिरित्युद धिः ।
 निधिरिति नि धिः ॥१९॥

यावतीऽइति यावती । द्यावापृथिवीऽइति द्यावापृथिवी ।
 यावत् । च । सप्त । सिन्धवः । वितस्तिथरऽइति वि-
 तस्तिथरे ॥ तावन्तम् । इन्द्र । ते । ग्रहम् । उर्जा ।
 गृह्णामि । अक्षिपतम् । मयि । गृह्णामि । अक्षिपतम् ॥२०॥

चतुःस्रक्वित्तिचतुःस्रक्वित् । सप्रथाऽइति स प्रथाः । विश्वायु-
 रिति विश्व आयुः । अन्यव्रतस्येत्यन्य व्रतस्य । सच्चिम् ॥१७॥

अचिक्रदत् । मित्रः । दिद्युतत् । उदधिरित्युद धिः ॥१९॥

द्यावापृथिवीऽइति द्यावापृथिवी । सप्त । वितस्तिथरऽइति वि-
 तस्तिथरे । गृह्णामि । अक्षितम् । गृह्णामि । अक्षितम् ॥२०॥

विश्वायुरिति विश्व आयुः । सर्वायुरिति सर्व आयुः । अन्यव्रतस्येत्यन्य
 व्रतस्य ॥१७॥

वृषा । सूर्येण ॥१९॥

१ द्यावतीऽइति यावती । द्यावत् । वितस्तिथरऽइति वि-
 तस्तिथरे । मयि ॥२०॥

१. 'तस्तिथरे' इति काशिकः पाठः ।

२. इतः पूर्वासां तिसृणां मन्त्रकण्डिकानां पूर्वं गतत्वान्नेह तासां पदानि
 पठ्यन्ते । अत इत आरभ्य षण्णां कण्डिकासंख्यानां भेदो ज्ञेयः ।

३. ककोशशैल्यनुसारमिह 'वि' इत्येवं पाठेन भाव्यम् ।

मयि । त्यत् । इन्द्रियम् । बृहत् । मयि । दक्षः ।
 मयि । क्रतुः ॥ धर्मः । त्रिशुगितिन्नि शुक् । वि ।
 राजति । विराजेतिवि राजा । ज्योतिषा । सह । ब्रह्मणा ।
 तेजसा । सह ॥२१॥

परसह । रेतः । आभृतमित्या भृतम् । तस्य ।
 दोहम् । अशीमहि । उत्तरामुत्तरामित्युत्तराम् उत्तराम् ।
 समाम् ॥ त्विषः । सुवृगितिसम् वृक् । क्रत्वे । दक्षपस्य ।
 ते । सुषुम्णस्य । सुसुम्नस्येतिषु सुम्नस्य । ते । सुषुम्ण ।
 सुसुम्नेतिषु सुम्न । अग्निहुतऽइत्यग्नि हुतः ॥ इन्द्रपीतस्ये-
 तीन्द्र पीतस्य । प्रजापतिभक्षितस्येतिप्रजापति भक्षितस्य ।
 मधुमतऽइतिमधु मतः । उपहृतऽइत्युप हृतः । उपहृतस्ये-
 त्युप हृतस्य । भक्षयामि ॥२२॥

॥ इति वाजसनेयिसंहितापदे अष्टत्रिंशोऽध्यायः ॥

दक्षः । त्रिशुगितिन्नि शुक् । ब्रह्मणा ॥२१॥

आभृतमित्या भृतम् । उत्तरामुत्तरामित्युत्तराम् उत्तराम् । क्रत्वे ।
 दक्षस्य । सुषुम्णस्य । सुसुम्नस्येतिषु सुम्नस्य । सुषुम्ण । सुसुम्नेतिषु सुम्न ।
 अग्निहुतऽइत्यग्नि हुतः । प्रजापतिभक्षितस्येतिप्रजापति भक्षितस्य । उपहृत-
 ऽइत्युप हृतः । उपहृतस्येत्युप हृतस्य । भक्षयामि ॥२२॥

॥ इति वाजसनेयसंहितापदे अष्टत्रिंशतिमोऽध्यायः ॥

मयि । इन्द्रियम् । मयि । मयि । विराजेतिवि राजा ।
 २ ज्योतिषा ॥२१॥

परसह । सुवृगितिसम् वृक् । भक्षयामि ॥२२॥

इति श्रीवाजसनेयिसंहितायां शाकल्यकृते पदेन अष्टत्रिंशतिमोऽध्यायः

एकोनचत्वारिंशोऽध्यायः

स्वाहा । प्राणेभ्यः । साधिपतिकेभ्यऽइतिसाधि
पतिकेभ्यः ॥ पृथिव्यै । अग्नये । अन्तरिक्षाय । वायवे ॥
दिवे । सूर्याय ॥१॥

दिग्भ्यऽइतिदिक् भ्यः । चन्द्राय । नक्षत्रेभ्यः ।
अद्भ्यऽइत्यत् भ्यः । वरुणाय ॥ नाभ्यै । पूताय ॥२॥

वाचे । प्राणाय ॥ चक्षुषे । श्रोत्राय ॥३॥

मनसः । कामम् । आकृतिमित्या कृतिम् । वाचः ।
सत्यम् । अशीय ॥ पशूनाम् । रूपम् । अन्नस्य । रसः ।
यशः । श्रीः । श्रयताम् । मयि । स्वाहा ॥४॥

प्राणेभ्यः । साधिपतिकेभ्यऽइतिसाधि पतिकेभ्यः । पृथिव्यै ।
अग्नये । अन्तरिक्षाय ॥१॥

दिग्भ्यऽइतिदिक् भ्यः । नक्षत्रेभ्यः । अद्भ्यऽइत्यत् भ्यः ।
नाभ्यै ॥२॥

चक्षुषे । श्रोत्राय ॥३॥

आकृतिमित्या कृतिम् । सत्यम् ॥४॥

अग्नये । अन्तरिक्षाय । वायवे । सूर्याय ॥१॥

चन्द्राय । वरुणाय । पूताय ॥२॥

प्राणाय । श्रोत्राय ॥३॥

अशीय । यशः । श्रयताम् । मयि ॥४॥

प्रजापतिरिति प्रजा पतिः । सम्भ्रियमाणऽइति सम्भ्रियमाणः । सम्म्राडिति सम् राट् । सम्भृतऽइति सम् भृतः । वैश्वदेवऽइति वैश्व देवः । ससन्नऽइति स सन्नः । घर्मः । प्रवृक्तऽइति प्र वृक्तः । तेजः । उद्यतऽइत्युत् यतः । आश्विनः । पर्यसि । आनीयमानऽइत्या नीयमाने । पौष्णः । विष्यन्दमाने । द्विस्यन्दमानऽइति वि स्यन्दमाने । मारुतः । कलथन् ॥ मैत्रः । शरसि । सन्ताप्यमानऽइति सम् ताप्यमाने । वायव्यः । द्वियमाणः । आग्नेयः । हूयमानः । वाक् । हुतः ॥५॥

सविता । प्रथमे । अहन् । अग्निः । द्वितीयः । वायुः । तृतीयः । आदित्यः । चतुर्थः । चन्द्रमाः । पञ्चमे । ऋतुः । षष्ठे । मरुतः । सप्तमे । बृहस्पतिः । अष्टमे ॥ मित्रः । नवमे । वरुणः । दशमे । इन्द्रः । एकादशे । विश्वः । देवाः । द्वादशे ॥६॥

प्रजापतिरिति प्रजा पतिः । सम्म्राडिति सम् राट् । वैश्वदेवऽइति वैश्व देवः । प्रवृक्तऽइति प्र वृक्तः । उद्यतऽइत्युत् यतः । आश्विनः । आनीयमानऽइत्या नीयमाने । पौष्णः । विष्यन्दमाने । मैत्रः । वायव्यः । आग्नेयः ॥५॥ अग्निः । आदित्यः । षष्ठे । सप्तमे । बृहस्पतिः । अष्टमे । मित्रः । विश्वः ॥६॥

सम्भ्रियमाणऽइति सम्भ्रियमाणः । सम्म्राडिति सम् राट् । वैश्वदेवऽइति वैश्व देवः । प्रवृक्तऽइति प्र वृक्तः । उद्यतऽइत्युत् यतः । पर्यसि । आनीयमानऽइत्या नीयमाने । द्विस्यन्दमानऽइति द्वि स्यन्दमाने । सन्ताप्यमानऽइति सम् ताप्यमाने । वायव्यः । द्वियमाणः । आग्नेयः । हूयमानः ॥५॥ द्वित्यस्यै । वायुः । तृतीयस्यै ॥६॥

१. द्रष्टव्याऽत्र ३७ पृष्ठस्था टि० १ ।

२. ककोशशैल्यनुसारमिह 'यतः' इत्येवं पाठो युक्तो द्रष्टव्यः ।

उग्रः । च । भीमः । ध्वान्तऽइतिधु' आन्तः ।
धुनिः ॥ सासह्वान् । ससह्वानितिसह्वान् । अभियुग्वे-
त्यभि युग्वा । च । द्विक्षिपऽइतिवि क्षिपः । स्वाहा ॥७॥

अग्निम् । हृदयेन । अशनिम् । हृदयाग्रेणेतिहृदय
अग्रेण । पशुपतिमितिपशु पतिम् । कृत्स्नहृदयेनेतिकृत्स्न
हृदयेन । भवम् । यक्कना ॥ शर्वम् । मत्स्नाभ्याम् ।
ईशानम् । मन्युना । महादेवमितिमहा देवम् । अन्तःपश्वे-
त्येनेत्यन्तः पश्व्येन । उग्रम् । देवम् । वृनिष्टुना ।
वृनिष्टहनुरितिवासिष्ट हनुः । शिङ्गीनि । क्रोश्याभ्याम् ॥८॥

उग्रः । सासह्वान् । ससह्वानितिसह्वान् । अभियुग्वेत्यभि युग्वा ।
द्विक्षिपऽइतिवि क्षिपः ॥७॥

अग्निम् । हृदयाग्रेणेतिहृदय अग्रेण । कृत्स्नहृदयेनेतिकृत्स्न हृदयेन ।
यक्का । मत्स्नाभ्याम् । मन्युना । अन्तःपश्व्येनेत्यन्तः पश्व्येन । उग्रम् ।
वृनिष्टुना । वृनिष्टहनुरितिवासिष्ट हनुः । क्रोश्याभ्याम् ॥८॥

अभियुग्वेत्यभि युग्वा । द्विक्षिपऽइतिवि क्षिपः ॥७॥

हृदयेन । हृदयाग्रेणेतिहृदय अग्रेण । कृत्स्नहृदयेनेतिकृत्स्न हृदयेन ।
यक्कना । वृनिष्टहनुरितिवासिष्ट हनुः ॥८॥

१. बम्बईमुद्रिते '०धू आन्तः' इत्येवं पठ्यते । उव्वटमहीधरस्वामि-
दयानन्दा न पदपाठानुसारं पदमिमं व्याचष्टुः । मन्त्रोऽयं काण्वसंहितायां
(३६।११) मैत्रा० संहितायां (४।१।१७) चोपलभ्यते । उभयत्र 'ध्वान्तः'
पदमाद्युदात्तमुपलभ्यते । तै० आरण्यके (४।२४, ५) अप्यस्य मन्त्रस्य कश्चित्
पाठ उपलभ्यते, तत्र 'ध्वान्तः' पदमन्तोदात्तं पठ्यते । अन्धकारवाची ध्वान्त-
पदं सर्वत्रैव प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्त एव ।

२. 'पश्व्येन' इति काशिकः पाठः ।

३. ककोशशैल्यनुसारमिह 'युग्वा' इत्येवं पाठेन भाव्यम् ।

४. ककोशशैल्यनुसारमिह 'द्वि' इत्येवं पाठेन भाव्यम् ।

उग्रम् । लोहितेन । मित्रम् । सौव्रत्येन । रुद्रम् ।
 दौर्व्रत्येनेतिदौः व्रत्येन । इन्द्रम् । प्रक्क्रीडेनेतिप्र
 क्रीडेन । मरुतः । बलेन । साध्यान् । प्रमुदेतिप्र मुदा ॥
 भवस्य । कण्ठ्यम् । रुद्रस्य । अन्तःपाश्वर्यमित्यन्तः
 पाश्वर्यम् । महादेवस्येतिमहा देवस्य । यकृत । शर्वस्य ।
 वृनिष्टुः । पशुपतेरितिपशु पतेः । पुरीतत् । पुरितदितिपुरि
 तत् ॥९॥

लोमभ्यऽहतिलोम भ्यः । त्वचे । लोहिताय । मेदो-
 ब्यऽहतिमेदः भ्यः ॥ मांसेभ्यः । स्नावभ्यऽहति-
 स्नाव भ्यः । अस्थभ्यऽहत्यस्थ भ्यः । मज्जभ्यऽहति-
 मज्ज भ्यः ॥ रेतसे । पायवे ॥१०॥

आयासायेत्यां यासाय । प्रायासाय । प्रयासायेतिप्र
 यासाय । मव्यासायेतिसम् यासाय । व्रियासायेतिवि यासाय ।

उग्रम् । मित्रम् । सौव्रत्येन । रुद्रम् । दौर्व्रत्येनेतिदौः व्रत्येन ।
 प्रक्क्रीडेनेतिप्र क्रीडेन । साध्यान् । प्रमुदेतिप्र मुदा । रुद्रस्य । अन्तःपाश्वर्य-
 मित्यन्तः पाश्वर्यम् । वृनिष्टुः ॥९॥

लोमभ्यऽहतिलोम भ्यः । मेदोभ्यऽहतिमेदः भ्यः । मांसेभ्यः ।
 स्नावभ्यऽहतिस्नाव भ्यः । अस्थभ्यऽहत्यस्थ भ्यः । मज्जभ्यऽहतिमज्ज
 भ्यः ॥१०॥

आयासायेत्यां यासाय । प्रयासायेतिप्र यासाय । उद्यासायेत्युत्

दौर्व्रत्येनेतिदौः व्रत्येन । यकृत ॥९॥

लोहिताय । पायवे ॥१०॥

आयासायेत्यां 'व्यासाय' । प्रायासाय । प्रयासायेतिप्र 'व्यासाय' ।
 मव्यासायेतिसम् 'व्यासाय' । व्रियासायेतिवि 'व्यासाय' । उद्यासायेत्युत्

उद्द्यासायेत्तुत् आसाय ॥ शुचे । शोचते । शोचमानाय ।
शोकाय ॥११॥

तपमे । तप्यते । तप्यमानाय । तप्ताय । घर्माय ॥
निष्कृत्यै । निष्कृत्याऽइतिनिष्कृत्यै । प्रायश्चित्त्यै ।
भेषजाय ॥१२॥

समाय । अन्तकाय । मृत्यवे ॥ ब्रह्मणे । ब्रह्महत्याया-
ऽइतिब्रह्म हत्यायै । विश्वेभ्यः । देवेभ्यः । द्यावापृथिवी-
भ्याम् ॥१३॥

॥ इति वाजसनेयिसंहितापदे एकोनचत्वारिंशत्तमोऽध्यायः ॥

आसाय ॥११॥

तप्यते । तप्यमानाय । तप्ताय । निष्कृत्यै । निष्कृत्याऽइतिनिष्कृत्यै । प्रायश्चित्त्यै ॥१२॥

मृत्यवे । ब्रह्मणे । ब्रह्महत्यायाऽइतिब्रह्म हत्यायै । विश्वेभ्यः । देवेभ्यः । द्यावापृथिवीभ्याम् ॥१३॥

॥ इति वाजसनेयसंहितापदे नवत्रिंशोऽध्यायः ॥

^१उद्द्यासाय । शोचमानाय । शोकाय ॥११॥

तप्यमानाय । तप्ताय । घर्माय । प्रायश्चित्त्यै । भेषजाय ॥१२॥

समाय । अन्तकाय । ब्रह्महत्यायाऽइतिब्रह्म हत्यायै ॥१३॥

इति श्रीवाजसनेयिसंहितायां शाकल्यकृते पदेन

^३एकोनचत्वारिंशोऽध्यायः ॥

१. द्र० कपाठे 'नवविंशतिमोऽध्यायः' (पृष्ठ ५२७) ।

२. ककोशशैल्यनुसारमिह 'आसाय' इत्येवं शुद्धः पाठो ज्ञेयः ।

३. अपपाठोऽयम् 'एकोन' इत्येवं शुद्धः पाठः स्यात् 'एकान्न' इत्येवं वा ।

चत्वारिंशोऽध्यायः

ईशा । वास्यम् । इदम् । सर्वम् । यत् । किम् । च ।
जगत्याम् । जगत् ॥ तेन । त्यक्तेन । भुञ्जीथाहं । मा ।
गृध्वाहं । कस्य । स्थित् । धनम् ॥१॥

कुर्वन् । एव । इह । कर्माणि । जिजीविषेत् । शतम् ।
समाहं ॥ एवम् । त्वयि । न । अन्यथा । इतः । अस्ति ।
न । कर्म । लिप्यते । नरे ॥२॥

^१अमुर्ष्याः । नाम । ते । लोकाः । अन्धेन ।
तमसा । आवृताऽइत्या वृताहं ॥ तान् । ते । प्रेत्येतिप्र
इत्य । अपि । गच्छन्ति । ये । के । च । आत्महनऽइत्यात्म
हनः । जनाहं ॥३॥

जगत्याम् । त्यक्तेन ॥१॥

अन्यथा । अस्ति । लिप्यते ॥२॥

^१अमुर्ष्याः । आवृताऽइत्या वृताहं । प्रेत्येतिप्र इत्य । गच्छन्ति ।
आत्महनऽइत्यात्म हनः ॥३॥

यत् ॥१॥

त्वयि ॥२॥

^१अमुर्ष्याहं । आवृताऽइत्या वृताहं । ये ॥३॥

१. इह स्वरितात् परस्य विसर्गस्य 'यवा विश्वा' आदिपदवत् द्विधा संकेतो द्रष्टव्यः । सर्वत्र कपाठः स्थूलाक्षरमुद्रितेन पाठेन सहान्वेति, बम्बई-मुद्रितं च विपर्येति । इह त्वनयोर्वैपरीत्यमुपलक्ष्यते ।

अनेजत् । एकम् । मनसहं । जवीयहं । न । एनत् ।
 देवाः । आप्मुवन् । पूर्वम् । अशीत् ॥ तत् । धावतहं ।
 अद्वयान् । अति । एति । तिष्ठत् । तस्मिन् । अपः ।
 मातरिष्वा । दुधाति ॥४॥

तत् । एजति । न । एजति । दूरे । ऊँइत्थू ।
 अन्तिके ॥ अन्तः । अस्य । सर्वस्य । ऊँइत्थू । सर्वस्य ।
 अस्य । बाह्यतः ॥५॥

षः । तु । सर्वाणि । भूतानि । आत्मन् । एव ।
 अनुपश्यतीत्यनु पश्यति ॥ सर्वभूतेष्वितिसर्व भूतेषु । च ।
 आत्मानम् । ततः । न । द्वि । चिकित्सति ॥६॥

यस्मिन् । सर्वाणि । भूतानि । आत्मा । एव । अभूत् ।
 विज्ञानतइतिवि 'ज्ञानतः ॥ तत्र । कः । मोहः । कः ।
 शोकः । एकत्वमित्येक त्वम् । अनुपश्यतइत्यनु पश्यतहं ७

आप्मुवन् । अन्यान् । तिष्ठत् । तस्मिन् । मातरिष्वा ॥४॥

ऊँइत्थू । ऊँइत्थू ॥५॥

आत्मन् । अनुपश्यतीत्यनु पश्यति । सर्वभूतेष्वितिसर्व भूतेषु ।
 आत्मानम् । चिकित्सति ॥६॥

यस्मिन् । आत्मा । तत्र । एकत्वमित्येक त्वम् । अनुपश्यतइत्यनु
 पश्यतहं ॥७॥

जवीयहं । २ तिष्ठतहं ॥४॥

बाह्यतः ॥५॥

अपः ॥६॥

यस्मिन् । विज्ञानतइतिवि^३ ज्ञानतः ॥७॥

१. 'ज्ञानतः' इति काशिकः पाठः ।

२. अपपाठः पाठान्तरं वेति विचारार्हम् ।

३. ककोशशैल्यनुसारमिह 'वि' इत्येवं शुद्धेन पाठेन भाष्यम् ।

स॒ः । परि॑ । अ॒गात् । शुक्क॑म् । अ॒काय॑म् । अ॒व्व्रग॑म् ।
अ॒स्नन्नावि॑रम् । शुद्ध॑म् । अपा॑पविद्दुमिच्यपा॑प विद्दुम् ॥
क॒विः । म॒नीषी॑ । प॒रिभू॑रिति॒परि॑ भूः । स्व॒यम्भू॑रिति॒स्वय॑म्
भूः । सा॒थात॑त्य॒तइति॑याथा त॒त्यतः॑ । अ॒र्थान् । द्वि ।
अ॒ध्यात् । शाश्च॑तीव्यः— । स॒माव्य॑हं ॥८॥

अन्धम् । तमः । प्र । विशन्ति । ये । असम्भूति-
मिच्यसम् भूतिम् । उपासतइच्छुप आसते ॥ ततः । भूय-
इवेतिभूयः । इव । ते । तमः । ये । उँइच्छू । सम्भू-
च्यामितिस्म भूच्याम् । रताः ॥९॥

अन्यत् । एव । आहुः । सम्भवादितिसम् भवात् ।
अन्यत् । आहुः । असम्भवादित्यसम् भवात् ॥ इति ।

शुक्रम् । अव्रणम् । अस्नाविरम् । शुद्धम् । अपापविद्धमित्यपापं विद्धम् ।
साथातथ्यतः इति याथा तथ्यतः । शाश्वतीभ्यः । समाभ्यटं । ८॥

असंभूतिमित्यसम् भूतिम् । उपासतुऽइत्युप आसते । ऊऽइत्यु ।
संभूत्यामित्यसम् भूत्याम् ॥९॥

अन्यत् । अन्यत् । असम्भवादित्यसम् भदात् । शुश्रुम् । चिचचक्षिर-

अक्राशम् । ^२अव्रणम् । अपापविद्धमित्यपाप विद्धम् । स्वयम्भूरिति-
स्वयम् भू? । यथाथातथ्यतइतिथाथा^३ तथ्यत? ॥८॥

इये । भूयः॥इवेतिभूयः॥ इव । य्ये ॥९॥

१. 'तत्स्थितः' इति काशिकः पाठः ।

२. अप्पाठोऽयम्, 'अवृणम्' इत्येवं वकारवता पाठेन भाव्यम् ।

३. ककोशशैल्यनुसारमिह 'ध्याथा' इत्येवं पाठेन भाव्यम् ।

शुश्रुम् । धीराणाम् । ये । नृदं । तत् । द्विचचक्षिषर-
ऽइतिवि चचक्षिरे ॥१०॥

सम्भूतिमिति सम् भूतिम् । च । विनाशमिति वि नाशम् ।
च । यः । तत् । वेदं । उभयम् । सह ॥ विनाशेनेति वि
नाशेन । मृत्युम् । तीर्त्वा । सम्भूत्येति सम् भूत्या । अमृतम् ।
अश्नुते ॥११॥

अविद्याम् । विद्यायाम् ॥ विद्यायादं । अविद्यायादं ॥
विद्याम् । अविद्याम् ॥ अविद्यया । विद्यया ॥१२॥

वायुः । अनिलम् । अमृतम् । अथ । इदम् । भस्मान्त-
मिति भस्म अन्तम् । शरीरम् ॥ ओम् । क्रतोऽइति क्रतो ।
स्मर । क्लिप्ते । कृतम् ॥१३॥

ऽइतिवि चचक्षिरे ॥१०॥

मृत्युम् । सम्भूत्येति सम् भूत्या । अश्नुते ॥११॥

अविद्याम् । विद्यायाम् । विद्यायादं । अविद्यायादं । विद्याम् । अवि-
द्याम् । अविद्यया । विद्यया ॥१२॥

भस्मान्तमिति भस्म अन्तम् । क्रतोऽइति क्रतो ॥१३॥

य्ये । द्विचचक्षिरेऽइतिवि^२ चचक्षिरे ॥१०॥

विनाशमिति वि नाशम् । य्यः । उभयम् । विनाशेनेति वि नाशेन ॥११॥

विद्यायाम् । विद्यायादं । अविद्यायादं । अविद्यया । विद्यया ॥१२॥

^३वायुः ॥१३॥

१. 'चचक्षिरे' इति काञ्चिकः पाठः ।

२. ककोणशैल्यनुसारमिह 'द्वि' इत्येवं पाठेन भाव्यम् ।

३. इतः पूर्वासां तिमृणां मन्त्र कण्डिकानां केषाचिदेवापुनरुक्तानां पदानां
पदपाठस्य द्वादशकण्डिकायामेव पाठात् इह द्वयोः कण्डिकासंख्ययोर्भेदो द्रष्टव्यः ।

हिरण्मयेन । पात्रेण । सत्यस्य । अपिहितमित्यपि
हितम् । मुखम् ॥ य१ । असौ । आदित्ये । पुरुषं । स१ ।
असौ । अहम् ॥ १४ ॥

ओ३म् । खम् । ब्रह्मम् ॥

॥ इति वाजसनेयिसंहितापदे चत्वारिंशत्तमोऽध्यायः ॥

हिरण्मयेन । पात्रेण । सत्यस्य । अपिहितमित्यपि हितम् । आदित्ये ॥ १४
ॐ । खम् । ब्रह्मम् ॥

॥ इति वाजसनेयसंहितापदे चत्वारिंशत्तमोऽध्यायः ॥

^३हिरण्मयेन । य१ ॥ १४ ॥

ओ३म् । खम् । ब्रह्मम् ॥

^५इति श्री वाजसनेयि संहितायां शाकल्यकृते पदेन चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४० ॥

१. मन्त्र-संहितायां पदानीमानि सप्तदशकण्डिकायामेव पठन्ते,
पदपाठे तु ततो बहिः । कारणमत्र मृग्यम् ।

२. द्रष्टव्या ५२७ पृष्ठस्था टिप्पणी १ ।

३. इतः पूर्वस्थाः मन्त्रकण्डिकायाः पूर्वं गतत्वान्नेह तत्पदानि पठन्ते ।
अत इह तिसृणां कण्डिकासंख्यानां भेदो द्रष्टव्यः ।

४. पदार्थक्यम् अपस्वरसंकेतश्चात्र दृश्यते । 'खम् । ब्रह्म' इत्येवं
शुद्धेन पाठेन भाव्यम् ।

५. इहैवास्यां पङ्क्तावपि स्वराङ्गनं दृश्यते । इदं च स्वराङ्गनं
प्रायेणाशुद्धमेव ।

प्रथमं परिशिष्टम्

पाठ-भेद-निदर्शनम्

माध्यन्दिनसंहितायाः पदपाठे क्वचिद् विशिष्टाः पाठा उपलभ्यन्ते ।
तेषां विषये (एकं विहाय) यथास्थानं टिप्पण्यां विचारः कृतः^१ । तादृशां
विशिष्टानां पाठानां भट्टिति परिज्ञानायेह क्रमशो निर्देश क्रियते—

पृष्ठम्	मन्त्रः	मुख्यपाठः ^२	विशिष्टः पाठः	स्थान-संकेतः
१०	३०	वेष्प?	वेष्प? ^३	क
१३	२	ऊर्णैर्भद्रसामित्यूर्णम् भद्रसम्	ऊर्णैर्भद्रसामित्यूर्णम् भद्रसम्	क
२२	२५	प्रतिष्ठायाँ	प्रतिष्ठायै	दया०, उ१
२३	२५	प्रतिस्थायाऽइतिप्रति स्थायाँ	प्रतिस्थायाऽइतिप्रति स्थायै	,, ,,
२५	३०	अवृषायिषत्	वृषायिषत्	क
४७	७	द्यावापृथिवीऽइति- द्यावापृथिवी	द्यावापृथिवीऽइति- द्यावापृथिवी	क
४८	१०	आङ्गिर्सी	आङ्गिरसि	दया०
६१	६	योऽइतियो	या । उ (द्वे पदे)	मही०

१. काशिकपाठे यस्मिन् यस्मिन् पदेऽवग्रहादुत्तरभागे नियतः स्वर-
विशेषः स सर्वोऽपि यथास्थानमघस्तात् टिप्पण्यां निर्दिष्ट इति ते पुनर्नेह
लिख्यन्ते । काशिकपाठभेदस्तत एव द्रष्टव्यः ।

२. विविधपाठतुलनासौकर्याय मुख्यपाठस्याप्यत्र प्रायेण व्यञ्जनद्वि-
चनरहित एव पाठो निर्देक्ष्यते ।

३. अस्माकं मते ककोशेऽपि च 'वेष्प?' इत्येव पाठः, तत्र पकारयकार-
योर्बहुत्र समानरूपेणोत्प्लेखात् ।

पृष्ठम् मन्त्रः मुख्यपाठः	विशिष्टः पाठः	स्थान-संकेतः
६७ २३ वल॒ग॒हन॒मिति॑वल॒ग॒ हन॑म्	वल॒ग॒हन॒मिति॑वल॒ग॒ हन॑म् ^१	दया०
६७ २३ वल॒ग॒म	वल॒ग॒म् ^२	दया०
६८ २५ वल॒ग॒हन॒ऽइति॑वल॒ग॒ हन॑ः	वल॒ग॒हन॒ऽइति॑वल॒ग॒ हन॑ः ^३	”
६८ २५ वल॒ग॒हन॒विति॑वल॒ग॒ हनौ	वल॒ग॒हन॒विति॑वल॒ग॒ हनौ ^३	”
८९ ३ उप॒रि॒प्लुते॑त्यु॒परि॒ प्लुता॑	उप॒रि॒प्लुते॑त्यु॒परि॒ प्लुता॑	ग० ट०
११२ १९ पन्थाम्	पन्थाम्	क० ज०
१३४ १८ पि॒तरा॑ । मा॒तरा॑	पि॒तरा॑मा॒तरा॑	नागेशः ^४
१४१ ३६ दु॒स्तर॑ऽइति॑दु॒स्तर॑ः	दु॒स्तर॑ऽइति॑दुः तरः	दया०
१४४ ४ स॒हो॒ज॒सु॒ऽइति॑स॒ह ओ॒ज॒स॒ऽ	स॒हो॒ज॒सु॒ऽइति॑स॒ह ओ॒ज॒सः	”
१५० १९ आपा॑म	अपा॑म	टि० द्र०
१५५ ३ यु॒क्तवा॑यं	यु॒क्ताय॑	क० टि० द्र०
१७६ ६८ दा॒रुणि॑	दा॒रुणि॑	दया०
१७८ ७५ म॒स्म॒सा	भ॒स्म॒सा	”
१८१ ४ वा॒म॒दे॒व्यमि॑ति॒वाम॑ दे॒व्यम्	वा॒म॒दे॒व्युमि॑ति॒वाम॑ दे॒व्यम्	क०
१९४ ४३ प्र॒व॒णेभि॑रिति॒प्र व॒णेभि॑ः	प्र॒व॒णेभि॑रिति॒प्रव॒णेभिः	क० ^५
२३७ ८ वि॒वल॒मिति॑वि व॒लम्	वि॒वल॒मिति॑वि व॒लम्	क० दया०

१. अयं पदपाठे पाठः, भाष्ये तु गाहतेस्तरपदं निरुक्तम् ।

२. भाष्ये गच्छतेस्तरपदं निरुक्तम् ।

३. प्रथमपृष्ठस्था टिप्पणी ३ द्रष्टव्या ।

४. महाभाष्यप्रदीपोद्योते ६।३।३३ ।।

५. ऋगथर्वपदपाठयोरपि नावगृह्यते ।

पृष्ठम् मन्त्रः मुख्यपाठः		विशिष्टः पाठः	स्थान-संकेतः
२७८	३८ वीध्यायेतिवि ईध्याय	वीध्यायेतिवि ईध्याय	ट०
२८८	३ घृतश्चुतऽइतिघृत श्चुतः	घृतश्च्युतऽइतिघृत श्च्युतः ^१	क० दया०
२८८	३ मधुश्चुतऽइतिमधु श्चुतः	मधुश्च्युतऽइतिमधु श्च्युतः ^१	” ”
३१४	७८ स्वतवानितिस्व तवान्	स्वतवानितिस्वत वान्	क०
३५४	४७ ये	य?	क०
३५५	५० प्र । चिकितुं	प्रचिकितः	उ० मही० दया०
३६६	८२ सव्वम्	सव्वम् ^२	
३९२	७० चम्ब्रीवेतिचम्ब्री इव	चम्ब्रीवेतिचम्ब्रि ^३ इव ज०	” ”
३९३	७२ वर्ति?	वर्ती?	क०
४०३	३० ऊर्णमम्रदाऽइत्यूर्णम् म्रदां	ऊर्णमम्रदाऽइत्यूर्णम् म्रदां ^४	क०
४०६	३९ मधुश्चुतऽइतिमधु श्चुतः	मधुश्च्युतऽइतिमधु श्च्युतः ^५	क०
४१९	१६ सादयात्	सादयत्	क०
४५६	१ बस्वैः । तेगाम् बस्वैः । तेगान् (ट) तेगाम्	बस्वैः । तेगान् बस्वैः । स्तेगान् ते । गाम्	ट० तैत्ति० दया०
४५८	२ निवेष्पमितिनि वेष्पम्	निवेष्प्यमितिनि वेस्यम् ^६	मुद्रितेषु
४६५	१९ यजत्रां	यजत्रां	ज

१. बम्बईमुद्रिते उव्वटमहीघरभाष्ययुतेऽप्ययमेव पाठः ।

२. बम्बईमुद्रित उव्वटमहीघरभाष्ययुतेऽपि 'सव्वं' सर्वानुदात्तमुपलभ्यते

३. ऋक्पदपाठे १०।६।१।५ ॥

४. द्र० पृ० १३, मं० ४ पाठान्तरम् ।

५. द्र० पृ० २२८, मं० ३ पाठान्तरम् ।

६. पाठभेदविचार एतत्परिशिष्टान्ते द्रष्टव्यः ।

पृष्ठम्	मन्त्रः	मुख्यपाठः	विशिष्टः पाठः	स्थान-संकेतः
४८२	२	च । रिषत्	चरिषत्	क०
५००	१९	त्रिवन्धुरऽइतित्रि वन्धुरः?	त्रिवन्धुरऽइतित्रि वन्धुरः	क०, अन्यत्रापि
५१५	३१	सुस्वयन्ती- ऽइतिसुस्वयन्ती	सुस्वयन्तीऽइति सु स्वयन्ती	क० दया० अन्यत्रापि
५१९	४२	चिश्वा	चिश्च्या ^१	क०
५२९	३	पूश्चलम्	पूश्चलम्	क० दया०
५७८	८३	पदा । नि	पदानि	क० अ० उ०
५८३	११	सोऽइतिसो	सा । ऊऽइत्यू ^२	म० दया०
५९४	४८	दैव्याः	दैव्याः	ट०
५९६	५२	घृतस्नूरितिघृत स्नूः	घृतस्नूरितिघृत स्नू ^३	अ०
६२१	७	ध्वान्तऽइतिधु अन्तः	ध्वान्तऽइतिधु अन्तः	ट०
६२३	३	असुर्ग्याः	असुर्ग्याः	ट०

वेषः—निवेष्पम्—निवेष्पाय—पदानां साधुत्वासाधुत्वविवेचनम्

मा० सं० १।३० मन्त्रे वेषः स्थाने वेष्ट्यः पदम्; मा० सं० २५।२ मन्त्रे निवेष्पम् स्थाने निवेष्ट्यम् पदम्; मा० सं० १६।४४ मन्त्रे च निवेष्ट्याय स्थाने निवेष्ट्याय पदं क्वचिन्मुद्रितेषु ग्रन्थेषूपलभ्यते (काण्वपाठेऽपि क्रमशः १।१०।२; २७।२।१; १७।७।३ मन्त्रेष्वित्यमेव मुद्रणं क्वचिद् दृश्यते) । अत्र सर्वत्रापि पकारस्थाने यकारवर्णापत्तिरूपलभ्यते । तत्र मा० सं० १।३० मन्त्रे निस्सन्दिग्धो वेषः पकारवान् पाठ इत्यस्माकीनैराचार्यैः पदवाक्यप्रमाणजैः पण्डितब्रह्मदत्तजिज्ञासुभिः स्वकीये यजुर्वेदभाष्यविवरणे १८७ संख्याकान् संहिताया हस्तलेखान्, ४१ मितान् पदपाठस्य हस्तलेखान् दृष्ट्वा ४१ संख्या-मितानां वेदपाठानां प्रत्यक्षं पाठमनुनिशम्य स्थिरीकृतः (द्र० भाग १ पृष्ठ

१. द्र० २८८ पृष्ठस्था टि० १ ।

२. द्र० ६१ पृष्ठस्था टि० १ ।

३. 'घृतस्नू' शब्द ऋग्वेदे (१।१६।२; ३।६।६) अप्यन्तोदात्त एवोप-लभ्यते । द्रष्टव्यात्र ५९६ पृष्ठस्था टिप्पणी ।

१३४—१४७ द्वि० सं०) । अत्र वेद्यः पाठस्य या भ्रान्तिः सा वैबरसम्पादित-
संहिता-ब्राह्मण-श्रौतसूत्रेषु वेद्यः इति पाठमुद्रणमूलेत्यपि तत्रैव व्यक्तीकृतम् ।

इत्थमेव मा० सं० १६।४४ मन्त्रे निवेष्ट्याय इत्येवं पकारवान् पाठः
संहिताग्रन्थेषु उवटमहीधरयोश्च भाष्ययोरुपलभ्यते (दयानन्दसरस्वतीकृते
भाष्ये निवेष्ट्याय पाठो मुद्रणप्रमादजः) । पण्डितविश्वबन्धुशास्त्रिणा स्वकीये
वैदिकपदानुक्रमकोशे (पृष्ठ १८३२) अस्य पदस्य निवेष्ट्याय इत्येवं पाठः
स्वीकृतः, काण्वसंहितायां (१७।७।३) तैत्तिरीयसंहितायां चाप्ययमेव पाठ
उररीकृतः, परन्तु काण्वतैत्तिरीयसंहितयोरपि निवेष्ट्याय इत्येवासंदिग्धः पाठ
उपलभ्यते ! मा० सं० २५।२ मन्त्रेऽपि निवेष्ट्यम् इत्येव वैदिकानां पाठः (का०
सं० २७।२।१ मन्त्रेऽपि निवेष्ट्यम् इत्येव पाठः) । यत्तु मुम्बईमुद्रित उवटमही-
धरभाष्ये मन्त्रे व्याख्याने च निवेष्ट्यम् इत्येवं पाठ उपलभ्यते, स वैबरसम्पा-
दितग्रन्थानुकरणमूलकः (अत्रापि स्वा० द० भाष्ये निवेष्ट्यम् पाठो मुद्रणप्रमादज
एव) । पण्डितविश्वबन्धुशास्त्रिणाऽपि मा० सं० २५।२; का० सं० २७।२।१
मन्त्रे यत् 'निवेष्ट्यम्' पदं स्वीकृतं, तदपि वैबरसम्पादितग्रन्थानुकरणमूलकमेव ।
यत्तु मुम्बईमुद्रिते सभाष्ये शतपथे (१।३।१।१७) विष्णोर्बोध्योऽसि मुद्रितः पाठो
दृश्यते, सोऽपि वैबरसम्पादितशतपथानुकरणमूलक एव (अत्र भाग १, पृष्ठ ६५
टिप्पण्यत्रलोकनीया, अत्र वैदिकानां वेष्टः इति पकारवान् एव पाठो
निर्दिष्टः) । एवमेव मुम्बईमुद्रिते शतपथे ५।३।४।११ कण्डिकायां अथ निवेष्ट्यं
गृह्णाति इति पाठो दृश्यते, सोऽपि वैबरसम्पादितशतपथानुकरणरूप एव ।
अत्र हि निवेष्ट्य-पदेन 'आवर्तोदकम्' गृह्यत इति तदीयेन सायणभाष्येण
कात्यायनश्रौतसूत्रव्याख्यानेन च प्रतीयते । मा० सं० १६।४४ मन्त्रपठितस्य
निवेष्ट्याय पदस्य व्याख्याने पकारवत् निवेष्ट्यपदमावर्तकस्य भ्रमस्य (भंवर)
वाचकमिति स्पष्टमाहुतुवटमहीधरो । तेनात्रापि शतपथे निवेष्ट्यं इत्येव शुद्धः
पाठो ज्ञेयः । यत्तु विद्याधरमिश्रः स्वीये कात्यायनश्रौतव्याख्याने विष्णोर्बोध्यः
(२।७।२) इति निर्देशे वैबरमुद्रितमपपाठं परिमृज्य शुद्धं पाठं निर्दिशन्नपि
उत्तरत्र (का० श्रौ० १५।४।३२ सूत्रे) निवेष्ट्याः इत्येवं पठितवान्
तच्चिन्त्यम् । काश्यां चौखम्बामुद्रिते कर्कभाष्ये (का० श्रौ० १५।४।३० सूत्रे)
निवेष्ट्येन इत्येवं पठ्यते, स प्रत्यक्षं वैबरमुद्रितग्रन्थानुकरणमूलकोऽपपाठः,
नह्यत्र तृतीयान्तपदस्य कश्चिदर्थः सम्भवति । प्रकरणानुसारं निवेष्ट्याः
निवेष्ट्याः इत्येवं वा द्वितीयान्तं पदमेव साधु । अपि च 'निवेष्ट्येन' पाठो णत्व-
मपि प्राप्नोति, तस्य वारणमपि दुःशकमेव । यत्तु मैत्रायणीयानामाम्नाये
(३।१५।२) निवेष्ट्येण इति श्रूयते, सोऽपि स्वरानुरोधादपपाठ एव प्रतीयते ।

अथ स्वर-मीमांसा—‘वेष्प’ इति पकारवान् शब्दः प्रत्ययस्वरेण, ‘निवेष्प’ इति च कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरे प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः सम्पद्यते । वेष्प इत्येवं यकारवति पाठे यत्-प्रत्यये यतोऽज्ञावः (अ० ६।१।२१३) इति नियमेन ‘वेष्प’ शब्द आद्युदात्तः स्यात्, यद्वा तिस्त्वरितम् (अ० ६।१।१८५) इत्युत्सर्ग-नियमेन अन्तस्वरितः स्यात् (‘मेध्य’ शब्दे संहिताभेदेन उभौ स्वरो दृश्येते), निवेष्पशब्देऽपि कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणोत्तरपदाद्युदात्तत्वमन्तस्वरित्वं वा स्यात्, अन्तोदात्तौ तु वेष्पनिवेष्प शब्दौ न कथंचिदपि संभवतः । यत्तु शौनकसंहितायां (६।१।४=६।७।४ अजमेर मं०) निवेष्पः इति पदस्यान्तोदात्तस्वरः पण्डित-विश्वबन्धुशास्त्रिणा पदानुक्रमकोशे (पृ० १८३२) प्रदर्शितः, सोऽपि राय-ह्विटनीसंस्करणमूलक एव । वस्तुतस्तथर्वकोशेषु निवेष्पः इत्येवमन्तस्वरित-त्वस्य बाहुल्येनोपलम्भाद् अन्तस्वरितपाठ एव तत्र युक्तः । अत एवास्माभिः अजमेरमुद्रिताया अथर्वसंहितायाः षष्ठावृत्तौ निवेष्पः इत्येव पाठो विहितः ।

माध्यन्दिनपाठस्य निश्चयेऽन्तःसाक्ष्यम्—माध्यन्दिनसंहितायाः पद-पाठस्य यस्मिन् पाठे संयुक्तानां वर्णानां द्वित्वं भवति, तस्मिन् पाठे षकारपकार-योगे षकारात्परः पकारो द्विलिख्यते, षकारयकारयोगे च यकारात् पूर्वः षकारो द्विलिख्यते । सत्येवं षप-ष्ययोर्द्विवचनप्रक्रियाभेदे पकारयकारभ्रान्तिस्तूदेत्येव न । एवं च द्विवचनयुक्तेषु कोशेषु सर्वत्र पकारस्यैव द्विलेखदशनात् त्रिष्वपि स्थलेष्वसन्दिग्धः पकारवानेव पाठः ।

एतेन काण्वमाध्यन्दिनसंहितयोः तद्ब्राह्मणे श्रौतसूत्रे च वेष्पः निवेष्पं निवेष्प्याय इत्येव वैदिकानामविगीताः पाठा इत्युपपादितम् (अस्माभि-रुपलब्धेष्वपि हस्तलेखेषु प्रायेण पकारवानेव पाठः, यत्तु क्वचित् यकारवान् पाठो दृश्यते स पकार-यकारयोर्लिपिसादृश्यमूलक एव) । ये तु खलु वैबरमुद्रा-पितान् ग्रन्थान् चक्षुर्निमील्यानुसरन्ति त एवात्र अवैदिकान् भ्रष्टान् पाठान् पठन्त्युदाहरन्ति च ।

एतेन ये भारतीया विपश्चितः पाश्चात्यविद्वद्भिः सम्पादितान् ग्रन्थान् सर्वथा दोषविरहितान् मत्वा तेषां परं प्रामाण्यमाश्रयन्ति ते पदे पदे स्वल्पन्ति । ऋग्वेदस्य मैक्समूलरसम्पादितसंस्करणमाश्रित्य तन्मन्त्रगणनाय प्रवृत्ताः सर्वेऽपि विद्वांसो भ्रान्ताः, इत्यस्माभिर् ऋग्वेदस्य मन्त्रसंख्या नाम्नि निबन्धे बहोः कालात् पूर्वं व्यक्तीकृतम् ।

वस्तुतस्तु वैदिकपाठविचारे संप्रदायविदो वैदिका एव प्रमाणम्, इत्यल-मतिपल्लवितेन ।

द्वितीयं परिशिष्टम्

यमानां स्वरूपम्, संख्याः, लेखन-प्रकारश्च

वैदिकेषु पलक्कनी चक्खनतुः जाग्गमः, जग्घनुः इत्यादिषु अनुनासिके पञ्चमे वर्णे परतः सवर्गीयादुत्तरस्य मध्यस्थस्य नासिक्यत्वेनोच्चारितस्य वर्णस्य यमत्वं प्रसिद्धम् । तथा चोक्तं कौशिकशिक्षायाम्—

पलक्कनी चक्खनतुर्जग्गिमर्जग्घनुरित्यत्र यद् वपुः ।

नासिक्येनोक्तं कादीनां त इमे यमाः ।

तेषामुकारः संस्थानवर्गीयत्वलक्षकः ॥^१ इति ।

श्रीद्वजिराचार्योऽप्याह—अनन्त्यान्त्यसंयोगे मध्ये यमः पूर्वगुणः इति (ऋक्तन्त्रव्याकरण प्रपा० १) ।

नारदीयशिक्षायां (२।२।८) यमलक्षणम्—

अनन्त्यश्च भवेत् पूर्वोऽन्त्यश्च परतो यदि ।

नत्र मध्ये यमस्तिष्ठेत् सवर्णः पूर्ववर्णयोः ॥ इति ।

एवमेवान्यासु शिक्षासु यमस्वरूपत्वमुपलभ्यते । ऋक्प्रातिशाख्ये (६।२६)ऽप्युक्तम्—

स्पर्शा यमाननुनासिकाः स्वान् परेषु स्पर्शेष्वनुनासिकेषु ॥ इति ।

व्याख्यातं चोक्तेन—अननुनासिकाः स्पर्शाः स्वान् यमानापद्यन्ते-
ऽनुनासिकेषु स्पर्शेषु परेषु इति ।

तैत्तिरीयप्रातिशाख्ये (२।१।२)ऽपि—स्पर्शादिनुत्तमादुत्तमपरादानु-
पूर्व्यान् नासिक्याः ॥ इति ।

१. उद्धृतं वर्णोच्चारणशिक्षायाम् अजमेरमुद्रितायां सप्तमः करणे ।
तत्र 'चक्खनतुः जग्घनुः' पपाठौ । एवमेव 'त इमेऽयमाः' इत्येवम् 'अयमाः'
छेदोऽपि वैदिकमतविरुद्धो ज्ञेयः ।

शुक्लयजु प्रातिशाख्येऽपि—कुँ खूँ गुँ धूँ इति यमाः (८।२४) इत्येवं यमा निर्दिष्टाः ।

यमसंज्ञका वर्णा अनुनासिका इत्यापिशलिः पाणिनिश्चापि स्वकीय-
लोकवेदसाधारण्योः शिक्षयोः प्रतिजानते । तथाहि—अनुस्वारयमा
नासिक्याः^१ ॥ इति ।

तत्र कति यमा इत्यत्र विवदन्ते व्याख्यातारः । चत्वारो यमा इत्येके
संगिरन्ते, विंशतिर्यमा इत्यपरे । तथाहि—चत्वारो यमाः कुँ खूँ गुँ धूँ इति
याज्ञवल्क्यशिक्षायाम् (२१२, काशीमुद्रिते शिक्षासंग्रहे) उच्यते ।

उवटस्तु शुक्लयजुःप्रातिशाख्यस्य कुँ खूँ गुँ धूँ इति यमाः सूत्रस्य
व्याख्याने सूत्रोक्तान् कुँ खूँ गुँ धूँ इत्येतानुपलक्षणं मन्यमानः यमसंज्ञका वर्णा
विंशतिसंख्याका भवन्ति इत्येवं विंशतिसंख्याकान् यमान् आह ।

याज्ञवल्क्यशिक्षायां चतुष्टवमुल्लिख्यापि यथोत्तरश्लोके तन्निदर्शना-
न्युक्तानि तथा विंशतिरेव यमास्तन्मतेऽपीति ज्ञायते । तथाहि तन्निदर्शकः
श्लोकः—

रुक्कमेति प्रथमो ज्ञेयः सक्त्थना इत्यपरो भवेत् ।

विद्द्मा ते तु तृतीयश्च जम्भे दद्धमश्चतुर्थकः ॥^२ इति ।

अस्मिन् श्लोके स्पष्टमेव सक्त्थना पदे चतुर्थवर्गस्य द्वितीयो वर्ण-
स्थकारः, विद्द्मा पदे चतुर्थवर्गस्य तृतीयो वर्णः, दद्धमः पदे तस्यैव वर्गस्य
चतुर्थो वर्णो यमत्वेनोदाहृतः । एतेन ज्ञायते यत् पूर्वोक्ते चत्वारो यमाः
पाठे चतुष्टवसंख्या प्रथमवर्गस्थानामेव चतुर्णां वर्णानां द्योतिका नास्ति,
अपितु प्रतिवर्गं प्रथमद्वितीयतृतीयचतुर्थवर्णानां सस्थानत्वेन पिण्डीकृत्योक्ताः ।
तेन वर्गभेदेन विंशतिः सन्तोऽपि यमाः सस्थानत्वेन पिण्डीकृत्य चतुर्धा एव ।

अत एव याज्ञवल्क्यशिक्षाया व्याख्यात्राऽमरनाथशास्त्रिणाऽप्युक्तम्—
चत्वार इति । उकारः सादृश्यार्थः इति ।

१. आपिशलाशिक्षा १।१४ ॥ पाणिनीयशिक्षा १।१६ ॥ द्र० अस्म-
तम्पादितानि शिक्षामूत्राणि (द्वि० संस्क०) ।

२. मुद्रितपाठे पूर्वयोर्हृदाहरणयोर्मुद्रणे द्वित्वाभावरूपा या अशुद्धिः
तां परिमृज्यात्र पाठो निर्दिष्टः ।

अथमेवार्थः पूर्वोद्धृतकौशिकशिक्षासूत्रेषु तेषामुकारः सस्थानवर्गीय-
लक्षकः इत्येवं स्पष्टमुक्तः ।

एतेन चत्वार एव यमा इति मतं प्रत्युक्तं वेदितव्यम् ।

अथेदानीं विचार्यते द्वितीयतृतीयचतुर्थपञ्चमवर्गस्थानां यमानां निर्देशः
लिप्यां कथं कर्तव्य इति । कुतः संदेह इति चेत् ? माध्यन्दिनसंहिताया आधु-
निकेषु मुद्रितग्रन्थेषु क्वचित्लिखितग्रन्थेषु च 'पत्तनी' इत्येवमादिषु केषुचित् पदेषु
'पत्क्नी' इत्येवं पाठदर्शनात् । आश्चर्यकरं त्वेतद् यत्तेष्वेव ग्रन्थेषु आत्मा
विद्धम् : दद्धम् : गृह्णामि इत्यादिषु न प्रथमवर्गीयाः क ग घ वर्णा निर्दि-
श्यन्ते । एतेन ज्ञायते पत्न्यावहोरात्रे (३१।२२) मन्त्रे पत्क्नावहोरात्रे
लेखनमाहोपुरुषिकामात्रम् । अमरनाथशास्त्रिणा याज्ञक्यशिक्षाव्याख्याया-
ष्टिप्पण्यां (पृष्ठ १५५ टि० ३) 'ननु तकारस्य द्विभवे द्वितीयतकारस्यैव
(शु० य० प्रा० १।१६१) यमत्वे ककारलेखनमसंगतमिति चेत् इत्येव-
माशङ्क्य न, नासामूलेन करणेन यमोच्चारणे प्रवृत्तो यत्नः जिह्वा-
मूलीयसदृशीं श्रुतिमुत्पादयेत् इति तथैव संभवाभिप्रायेण लिखनात्
इत्येवं ककारलेखनस्य समुत्पत्तिर्दृशिता, सा गतानुगतिको लोको न लोकः
पारमार्थिकः इत्याभणकमनुसरति । अपि च वर्गीयप्रथमस्य यमस्य जिह्वा-
मूलीयसदृशी ध्वनिरभिप्रेता, तर्हि वर्गीयतृतीयचतुर्थयोर्यमयोः कीदृशी ध्वनि-
रुत्पादनीयेति न तेन महानुभावेन स्पष्टीकृतम् । एतेन 'पत्क्नी' इत्येवं ककार-
लेखनं तादृशोच्चारणं च शास्त्रविरुद्धमिति स्पष्टम् ।

तृतीयं परिशिष्टम्

५ ७ चिह्नयोः स्वरूपं तदुच्चारणञ्च

वैदिकासु कासुचित् संहितासु ५ इत्येवं ७ इत्येवं वैकप्रकारकं चिह्न-
मुपलभ्यते । माध्यन्दिनसंहितायां तु ५ ७ इत्युभौ चिह्नी स्थितिभेदेन व्यव-
स्थितावुपलभ्येते । ५ ७ इत्येतौ कस्य वर्णस्य द्विविधव्यवस्थितोच्चारणस्य
चिह्नाविति विचार्यते ।

इमौ चिह्नी सदा तत्रैवोपलभ्येते यत्र रशषसहेषु परतोऽनुस्वारस्य
परसवर्णं न भवति । माध्यन्दिनसंहितायाम् अनुस्वारस्य रशषसहवर्णान् विहाय
सर्वत्रैव नित्यं परसवर्णत्वं भवति । रशषसहानां सवर्णी सानुस्वारं वर्णान्तरं
नास्ति इति वैयाकरणा वैदिकाश्च मन्वते । तेन रशषसहेषु परतोऽनुस्वारस्य
परसवर्णत्वं न भवति, अनुस्वारः स्वेनैव रूपेणायतिष्ठते । माध्यन्दिना यथा
यवयोर्गुरुलघुलघुतरभेदेन त्रिविधं विशिष्टमुच्चारणं विदधते, तथैवानुस्वार-
स्यापि ह्रस्वदीर्घभेदेन द्विविधं विशिष्टमुच्चारणं कुर्वते ।

पुरा कालेऽनुस्वारस्य यवयोरिव त्रिविधमुच्चारणमभूदिति प्रातिशाख्य-
परिशिष्टभूतात् प्रतिज्ञापरिशिष्टाज्ज्ञायते । तथाहि तत्सूत्रम्—

तस्य त्रैविध्यमाख्यातं ह्रस्वदीर्घगुरुभेदैः ।

दीर्घात् परो ह्रस्वो ह्रस्वात् परो दीर्घो गुरौ परे गुरुः ॥ ३।२ ॥

एषु प्राचीनाचार्यैरुक्तस्तृतीयो भेद इदानीं लुप्तः । तथा चोक्तमस्य
सूत्रस्य व्याख्यानेऽनन्तभट्टेन—

वस्तुतस्तु गुरुदीर्घयोर्भेदो नास्ति तथाप्युपाधिभेदाद् भेदो
मन्तव्यः । अस्ति चात्रोपाधिः—संज्ञाभेदो लिपिभेदश्च । तृतीयस्त्व-
दानो प्रायशः परिभ्रष्टः, तथापि प्राचीनसंप्रदायानुरोधाज्ज्ञायते ।

नायं वर्णविशेषः—यथा चास्माभिः पूर्वमुपपादितं तथा ५ ७
इत्येताभ्यां चिह्नाभ्यां निर्दिष्टं नानुस्वाराद् वर्णान्तरं किञ्चित् । अत एव

प्रातिशाख्ये वर्णप्रकरणेऽस्य निर्देशो नोपलभ्यते । यदि चास्य वर्णान्तरत्वं स्वी-
क्रियेत तर्हि प्रातिशाख्येन विरोध उत्पद्यते । प्रातिशाख्ये अं इत्युस्वारः
(८।२१) सूत्रेण अनुस्वारस्य सङ्कावः सूचितः । माध्यन्दिनसंहितायाम् अनु-
स्वारस्य नित्यं परसवर्णत्वं भवतीत्युक्तं पुरस्तात्, अत एव क्वचिदपि वैदिक-
पाठे^१ अनुस्वारो नोपलभ्यते । सति चानुस्वाराभावे यथा प्रातिशाख्यप्रवक्त्रा
माध्यन्दिनपाठेऽदृश्यमाणानां वर्णान्तराणां तस्मिन् ळहळजिह्वाभूली-
योपध्मानीयनासिक्या^२ न सन्ति माध्यन्दिनानाम्, लृकारो दीर्घः,
प्लुतश्चोक्तवर्जम् (८।३५) इति सूत्रेण प्रतिषेध उक्तस्तथाऽनुस्वारस्यापि
प्रतिषेधो व्यधास्यत् । न च तेनानुस्वारस्य प्रतिषेधो विहितः । तेन ज्ञायते
ऽस्त्यनुस्वारस्य माध्यन्दिनसंहितायां सङ्कावः । स च शषसहृपर एव
सम्भवति यत्रानुस्वारस्य परसवर्णत्वं न प्राप्नोति । एतेन ज्ञायते यन्माध्यन्दिन-
संहितायां ५ १९ इत्येवं भूतौ यौ द्वौलिपिचिह्नवुपलभ्येते तावनुस्वारस्यैव
द्विविधोच्चारणाय कल्पितौ, न वर्णान्तरस्य कस्याचिद् द्विविधस्य । एतेनान्य-
संहितास्वपि यत्र ५ १९ इत्येवं वैकविधमेव चिह्नमुपलभ्यते तदप्यनुस्वारस्यैव
ज्ञेयः ।

यत्तु प्रतिज्ञासूत्रे—अथानुस्वारस्य ५० इत्यादेशः शषसहृरेफेषु
इत्यत्रादेशरूपेण निर्देशः, कृतः सोऽपि लिपिचिह्नरूपादेशपर एव व्याख्यातव्यः,
न तु वर्णान्तरादेशरूपः । अन्यथा पूर्वमुक्तः प्रातिशाख्यविरोध आपद्येत ।

अनुस्वारस्य लिपिचिह्नभेदे कारणम्—यदि ५ ५० चिह्नाभ्यां
निर्दिष्टोऽनुस्वार एव तर्हि वर्णान्तरवत्लिपिभेदः कुत इति चेद्, उच्यते—
माध्यन्दिनसंहितायाम् अनुस्वारस्य द्विविधोच्चारणस्य (प्राचीनमते त्रिविधस्य)
विहितत्वात् द्विविधोच्चारणभेदनिर्दर्शनाय लिप्यां द्विविधं, चह्नमावश्यकम्,
तच्च द्विविधं चिह्नं यथानुस्वारचिह्नं वर्णोपरि निर्दिश्यते तथोपरि सुकरतया
न संभवति, अतस्तस्य द्विविधं चिह्नं वर्णान्तरं ५ ५० रूपेण निर्दिश्यते ।

५ १९ निर्दिष्टयोरुच्चारणप्रकारः—साम्प्रतिका वैदिका आभ्यां
चिह्नाभ्यां निर्दिष्टस्यानुस्वारस्य श्वङ् गुङ् इत्येवमुच्चारणं विदधति । एतादृश-

१. माध्यन्दिनसंहिताया येषु मुद्रितग्रन्थेषु अनुस्वार उपलभ्यते ते सर्वे
वैवरमुद्रितग्रन्थानुसारमेव मुद्रिताः सन्ति । न तादृशो वैदिकानां पाठः, अतस्तान्
दृष्ट्वा न भ्रमितव्यम् ।

२. नासिक्यः=अनुनासिकस्वरः । सत्यपि नासिक्यस्य निषेधे 'संस्कृत'
इत्येवामादिषु क्वचिद् नासिक्यः स्वरः कथं दृश्यते इति विचाराहम् ।

मुच्चारणं प्रत्यक्षमेव दोषग्रस्तम्, नह्यर्धमात्रिकस्य वर्णस्य सार्धद्विमात्रिकं ग्वङ्, द्विमात्रिकं गुङ् इत्येवं वोच्चारणरणं साधु शक्यते वक्तुम् ।

याज्ञवल्क्यशिक्षाव्याख्यात्राऽमरनाथशास्त्रिणा ग्वङ् इत्येवमुच्चारणस्य स्पष्टमशास्त्रीयत्वमुक्तम्—ये च 'गणपतिग्वङ्हवामहे' इत्येवमुच्चारयन्ति ते ऽनवीतविद्या प्रातिशाख्याद्यनभिज्ञाश्च । पृष्ठ १०६ ।

ह्रस्वदीर्घसंज्ञयोरभिप्रायः—न च दीर्घात् परस्य ह्रस्वसंज्ञायाः ह्रस्वात् परस्य च दीर्घसंज्ञाया विधानात् मात्रिकद्विमात्रिकालिकेन भवितव्यम् । नह्यत्र ह्रस्वदीर्घशब्दौ अत्रां ह्रस्वदीर्घसंज्ञावत् द्विमात्रैकमात्राकालविधायकौ, अपितु द्विविधस्यानुस्वास्योच्चारणे प्रयत्नस्य गुरुलघुभावस्यैव द्योतकौ ।^१

एतेन ५ ११ चिह्नाभ्यां संकेतितस्य द्विविधस्यानुस्वारस्य गुरुलघुप्रयत्नाभ्यामेवोच्चारणं कर्तव्यम्, न तु ग्वङ् गुङ् इत्येवं रूपेण इति सम्यक् व्यवस्थापितम् ।

१. अमरनाथशास्त्रिणाऽपि पूर्वोद्धृतप्रतिज्ञापरिशिष्टमूत्रस्य आदेश शब्द एवं व्याख्यातः—लत्रादेशश्च द्विमात्रिकाद्युपलक्षितवर्णविशेषोच्चारणस्वरूप एव ।

तुरीयं परिशिष्टम्

यकारवकारयोर्जकारखकारोच्चारणयोर्विवेचनम्

साम्प्रतिका माध्यन्दिना यथालक्षणं गुरुसंज्ञकस्य^१ यकारस्य जकारो-
च्चारणं षकारस्य टवर्गसंयोगं ककारादिसंयोगं च विहाय खकारोच्चारणं
कुर्वन्ति । तद्विषये विचार्यते—किमनयोर्जकारखकारोच्चारणं शास्त्रसम्मतमुता-
शास्त्रीयम् । तत्र तावत् यथाक्रममनयोर्जकारखकारोच्चारणविधायकानि
वचनानि प्रस्तूयन्ते संक्षेपेण—

जकारोच्चारणविधायकानि वचनानि— याज्ञवल्क्यशिक्षायामेवं
विधीयन्ते—

पादादौ च पदादौ च संयोगावग्रहेषु च ।

जशब्द इति विज्ञेयो योऽन्यः स य इति स्मृतः ॥१५०॥

प्रातिशाखीय-प्रतिज्ञा-परिशिष्टेऽपि—

‘अथान्तस्थानामाद्यस्य पदादिस्थस्यान्यहलसंयुक्तस्य, संयुक्त-
स्यापि रेफोष्मान्त्याभ्यामृकारेण चाविशेषेणादिमध्यावसानेषूच्चारणे
जकारोच्चारणम्’ । २।१ ॥

एवमेव माध्यन्दिनशिक्षाया लघुमाध्यन्दिन शिक्षायां च विहितम् ।

तत्र जकारोच्चारणं किम्भूलकमिति तावद् प्रस्तूयते—माध्यन्दिनाः
यकारवकारयोस्त्रैविध्यं प्रतिजानते गुरुलघुलघुतरभेदेन । तदुक्तं याज्ञवल्क्य-
— शिक्षायाम् —

वकारस्त्रिविधः प्रोक्तो गुरुर्लघुर्लघुतरः ।

आदौ गुरुर्लघुर्मध्ये पदान्ते च लघुतरः ॥

यवर्णस्त्रिविधः प्रोक्तो गुरुर्लघुर्लघुतरः ।

.....॥ १५५-१६१ ॥

१. क्व यकारो गुरुसंज्ञो भवतीत्यस्य निदर्शनं याज्ञवल्क्यशिक्षायां
विस्तरेणोक्तम् । तदनुसृत्यास्माभिः सोदाहरणनिर्देशो ‘यकारवकारयोर्विशिष्टा
लेखनपद्धतिः’ इत्यस्मिन् प्रकरणे पूर्वत्र (पृष्ठ ३५-३६) यथाशास्त्रं विहितस्तत्र
द्रष्टव्यः ।

अत्र स्मृतयोगुरुसंज्ञकयोरुच्चारणं केन प्रयत्नेन भवतीति तावद् विवेचनीयम् । अन्तस्थानां वर्णानां शिक्षाकारः ईषत्स्पृष्टः प्रयत्न एकमत्येन प्रतिपादयते । तेन यदा ईषत्स्पृष्टप्रयत्नजौ यकारवकारौ ईषत्स्पृष्टप्रयत्नात् किञ्चिदधिकेन प्रयत्नेनोच्चार्येते तदेमौ गुरू भवतः । एतच्च पदान्तयोर्यकार-वकारयो विधायके व्योर्लघुप्रयत्नतरः शाकटायनस्य (अ० ८।३।१८) इति पाणिनीये सूत्रे प्रयत्नशब्दनिर्देशेन विज्ञातुं शक्यते । अयमेवार्थः सुस्पृष्टं त विजानीयात् (१६१) इति याज्ञवल्क्यशिक्षावचनेनोच्यते । अत्र सुस्पृष्ट-मित्यस्य न स्पृष्टप्रयत्नेनोच्चारणे विवक्षा । तेन यथा पदान्तीयौ यकारवकारा-वीषत्प्रयत्नौ सन्तावपि लघुप्रयत्नेनोच्चार्येते, तथैव गुरुसंज्ञकौ यकारवकारावपि ईषत्प्रयत्नावेव गुरुप्रयत्नेनोच्चारणीयौ इत्याचार्याणामभिप्रायो ज्ञेयः । यथा पदान्तीयौ लघुतरौ यकारवकारौ लघुप्रयत्नेनाविस्पष्टरूपेणोच्चार्येते, तथैव गुरू यकारवकारौ गुरुप्रयत्नेन सुस्पष्टमुच्चारणीयौ । तेन गुरू यकारवकारौ सुस्पष्टौ, लघू यकारवकारौ स्पष्टौ लघुतरौ यकारवकारावीषत्स्पष्टावुच्चारणीयाविति भावो विस्पष्ट एव ।

एतेन विवेचनेनेदं सुव्यक्तं भवति यथा लघुतरौ यकारवकारौ ईष-त्स्पृष्टलघुतरप्रयत्नेनोच्चार्यमाणौ न वर्णान्तररूपेण विक्रियेते, तथैव ईषत्स्पृष्ट-गुरुप्रयत्नजावपि नोच्चारणे वर्णान्तरं भेजेते इति । अत एव गुरुवकारो सर्व-कोशेषु ऽव इत्येवं लिख्यते, वकाररूपेणैव चोच्चार्येतेऽद्ययावत् । तथैव गुरु-यकारस्यापि प्राचीनकाले यय इत्येव प्रचार आसीत् (द्र० अस्मदीयो १४७१ वैक्रमान्दे लिखितः 'क' कोशः) । इयमेव च यकारद्वित्वलेखनपद्धतिरुत्तरकाले ख इत्येवं लेखने मध्येविन्दुनिर्देशने च परिवर्तिता ।

उत्तरकाले यदा शास्त्रतात्पर्यानिभिजैरीषत्स्पृष्टप्रयत्नजस्य यकारस्य स्पृष्टप्रयत्नेनोच्चारणमारब्धं, तदाऽयं यकारः समानस्थानीये स्पृष्टप्रयत्नजे जकारे परिवर्तितः । यद्वाऽयं दोषो देशविशेषजेन करणदोषेण वैदिकपाठेऽप्युत्पन्नः । यथा बाङ्गा स्वकरणदोषेणान्तस्थं वकारं बहोः कालात् बकाररूपेणैवोच्चरन्ति । तेषां बवयोः समोच्चारणदोषेण लेखनेऽपि दोषोऽयमुपलभ्यते । बाङ्गा महान्तो वैयाकरणा अप्यनेन दोषेण अस्ता अन्तस्थवकारवता घातुना व्युत्पद्यमानान् शब्दान् बकारवता घातुना निष्पादयन्ति । बाङ्गेषु यकारस्य जकारोच्चारणे-ज्ययमेव हेतुः ।

१. अत एव पुरुषोत्तमदेवो भाषावृत्तेरादौ जबगडदश् सूत्रे 'वश्' प्रत्याहारं निदर्शय 'पुनर्बश्' इत्युक्तवान् । पुनः पदप्रयोगोऽत्र अन्तस्थपवर्गीययोः समानोच्चारणनिमित्तज एव ।

वाजसनेयिसंहितायाः प्रवक्तुरपि मिथिलादेशे स्थितिरितिहासग्रन्थैर्वि-
ज्रायते । मैथिलेष्वपि बाङ्गानामिव बकारवकारयोजकारयकारयोः समानो-
च्चारणदोष उपलभ्यते ।

ईषत्स्पृष्टस्य स्पृष्टप्रयत्नेनोच्चारणं शिक्षाशास्त्रे परिगणितेषुच्चारण-
दोषेषु पीडनं ध्मातः निर्हृतम् इत्यादिनामभिरभिधीयते । अनेनैव दोषेण
यदाऽन्तस्थो यकारो दुष्टः सन् स्पृष्टप्रयत्नेनोच्चार्यते, तदा सस्थानीये स्पृष्ट-
प्रयत्नजे जकारे विपरिणमते । यदा च स्पृष्टप्रयत्नजो जकारो लेशेन
(शिथिलेन) अर्धकेन वा दोषेण ग्रस्तो भवति, तदा स समानस्थानीये ईष-
त्स्पृष्टप्रयत्नजे यकारे विपरिणमते । अत एवापभ्रंशासु पालिप्राकृतादिभाषासु
यमुनाया जमुनारूपे, जानाति इत्यस्य याणादि इत्येवं यकारजकारयोः
परस्परं व्यापत्तिरुपलभ्यते ।

यद्येवं तर्हि जकारोच्चारणनिदर्शकवचनानां कोऽभिप्राय इति चेत् ?
उच्यते — न तेषां चवर्गीयजकारोच्चारणे तात्पर्यम्, अपितु तत्सदृशसुस्पृष्टो-
च्चारण एव तात्पर्यं व्याख्येयम् । अत एव प्रतिज्ञा-परिशिष्टव्याख्यात्रा स्पृष्ट-
मुक्तम् — ‘अत एव सम्प्रदायविद एवंविधे यकारे स्पृष्टप्रयत्नज्ञापनाय
मध्ये बिन्दुं प्रक्षिपन्ति । स्पृष्टप्रयत्न स्थानैक्याच्चवर्गंतृतीयसदृश
यकारं पठन्ति’ । २।२ ॥

अत्र सदृशशब्दप्रयोगात् सुस्पृष्टं भवति, यत्स जकारपाठ न शास्त्रानुमत
मन्यते । अन्यथा स चवर्गंतृतीयं जकारं पठन्ति इत्येवावश्यत् सुस्पृष्टतायै ।
एतेन याज्ञवल्कीयशिक्षाया ‘जशब्दः’ इत्यस्यापि ‘जसदृशः’ शब्द इत्येवाभि-
प्रायो व्याख्येयः । अयमेवाभिप्राय उत्तरे १६१ तमे श्लोके सुस्पृष्टशब्दस्यापि
ज्ञेयः । व्याख्यातं चामरनाथशास्त्रिणा—सुस्पृष्टम् = कालविलम्बेन गुरु-
भूतम् । (पृष्ठ १११)

इदं चात्रावधेयम् — अनन्तव्याख्याने ‘स्पृष्टप्रयत्नज्ञापनाय’ इति यदुक्तं
तन्न साधु । यतो हि लघुयकारो यथा लघुतरप्रयत्नेनोच्चार्यमाणो न स्वमीषत्-
स्पृष्टप्रयत्नं विजहाति, तथा गुरुयकारोऽपि न गुरुप्रयत्नेनोच्चार्यमाणः स्वमीषत्-
स्पृष्टप्रयत्नं विहाय स्पृष्टप्रयत्नं भजितुं समर्थः । एतेन याज्ञवल्क्यशिक्षायां
सुस्पृष्टं तं विजानीयात् इत्यत्र सुस्पृष्टस्थाने सुस्पृष्टपाठः प्रामादिक इति
विज्ञायते । स्पृष्टप्रयत्नविवक्षायां—स्पृष्टं च तं विजानीयात् इत्येव वचनं
साधीयान् स्यात् । तदा सुस्पृष्टस्य सुस्पृष्टमित्येवाभिप्रायो मन्तव्यः । अमर-
नाथशास्त्रिव्याख्याने कालविलम्बेन गुरुभूतम् इत्यत्र कालविलम्बेनेति वचनं

प्रामादिकम् । न ह्यत्र यकारवकारोच्चारणयोर्गुलघुलघुतरशब्दः कालभेदो विवक्षितोऽपि तु प्रयत्नभेदः, एतच्च व्योलघुप्रयत्नतरः शाकटायनस्य (ग्र० ८।३।१८) इति पाणिनीये सूत्रे प्रयत्नपदनिक्षेपेण ज्ञायते, इत्युपपादितमस्माभिः प्राक् ।

षकारस्य खकारोच्चारणम् — याज्ञवल्क्यशिक्षायां षकारस्य खकारोच्चारणविधायकं वचनं नोपलभ्यते । तथापि प्रतिज्ञापरिशिष्टे माध्यन्दिन-लघुमाध्यन्दिनशिक्षयोः खकारोच्चारणविधिः श्रूयते । तथाहि—

अथो मूर्धन्योष्मणोऽसंयुक्तस्य टुमृते संयुक्तस्य च खकारोच्चारणम् । २।७ ॥^१

अत्र लघुमाध्यन्दिनशिक्षायामयं विशेष उपलभ्यते—षकारस्य खकारः स्याट्टुकयोगे तु नो भवेत् ।

अत्र कयोगे खकारोच्चारणनिषेधस्य ककारस्यादौ संयोगे तात्पर्यम्, न कान्तसंयोगे । तेन 'क्ष' इत्येवं संयोगे षकार एवोच्चार्यते, शुष्क्याय इत्यत्र च खकारः ।

अत्रापि न षकारस्य खकारोच्चारणे तात्पर्यमपि तु खकारसदृशकण्ठमूर्धान्तरालस्थानेन (मूर्धनं उपरितनभागेन) खकारवत् सुस्पष्टरूपेणोच्चारणे तात्पर्यम् । अत एवानन्तभट्टोऽप्यस्य सूत्रस्य व्याख्यानं ग्राह—'षटौ मूर्धनोति सूत्रात् षकारो मूर्धन्यः स्थानकरणपरित्यागेनाधस्पर्ष्ट-षकारस्थाने कवर्गीय प्रतिरूपकं खकारोच्चारणं कर्तव्यम् ।

अत्र प्रतिरूपकशब्दः स्पष्टमेव द्योतयति यन्न षकारस्य खकारोच्चारणे तात्पर्यम्, अन्यथा कवर्गीयखकारोच्चारणं कर्तव्यम् इत्येवावश्यम् । अनन्तस्य षकारस्याधस्पर्ष्टप्रयत्नलेखनं शिक्षान्तरानुरोधेन स्यात् ।

वकारस्य बकारोच्चारणम्—केचन वैदिका गुरुवकारस्य बकारोच्चारणं विदधति । तादृशोच्चारणस्य क्वचिदप्यविधानाद् बकारोच्चारणं दोष एव ज्ञेयः ।

एतेन शास्त्रतात्पर्यपर्यालोचनेन स्पष्टं प्रतीयते—यद् यकारस्य जकारोच्चारणं षकारस्य खकारोच्चारणं च न केवलं शिक्षाशास्त्रविरुद्धमपि तु माध्यन्दिनसम्मतयोर्याज्ञवल्क्यशिक्षाप्रतिज्ञापरिशिष्टयोरपि तत्तात्पर्यायाज्ञान-मूलकमेव ।

१. मुद्रिते ग्रन्थे सूत्रसंख्या १२ निर्दिश्यते, स मुद्रणप्रमादो ज्ञेयः, पूर्वत्र ६ संख्या दर्शनात् ।

पञ्चमं परिशिष्टम्

संशोधनं परिवर्तनं परिवर्धनं च

‘वैदिकपदपाठानां तुलनात्मकमध्ययनम्’ इत्यत्र प्राग्भागे—पृष्ठ २४
५० ५ इत्यतोऽग्रे परिवर्धनीयम्—

यद्यपि माध्यन्दिन-यजुःपदपाठे द्वन्द्वसमासेऽवग्रहो न दृश्यते, तथापि
क्वचिदवग्रह उपलभ्यते । यथा—

ऋक्सामाव्यामितृक् सामाव्याम् । ४।१ ॥

एवमेव ऋक्सामयोरितृक् सामयोऽं (४।९); ऋक्सामानीत्स्वक् सामानि
(१८।४१) इत्यत्रापि च ।

बृहद्ब्रथन्तरेऽइतिवृहत् रथन्तरे । १२।४; १८।२३ ॥

इत्थं यत्र क्वचिद् द्वन्द्वेऽपि समासेऽवग्रहो दृश्यते, तत्कारणं मृग्यम् ।

पृष्ठ ४३ पं० १६ ‘.....प्रायेण वर्तते’ इत्यत्र इयं टिप्पणी परिवर्ध-
नीया —

एतादृशः स्वरसंचारः प्रायेण आदिमेषु दशस्वेवाध्यायेषु दृश्यते ।
यतस्तावान् ग्रन्थः (सं० १) मुम्बईनगरस्थे निर्णयसागरयन्त्रालये मुद्रितोऽभूत् ।
उत्तरभागः काश्यां प्रयागे च मुद्रितोऽस्तत्तत्र काशीपाठानुसारमेव स्वरसंचारो
दृश्यते ।

पृष्ठ ४५ पं० २ इत्यतोऽग्रे परिवर्धनीयम्—

ऋकारपरो यकारोऽप्यस्मिन् पाठे सर्वत्र ‘यृ’ इत्येवं लघुरेवोपलभ्यते ।

पृष्ठ ४८ पं० २४ इत्यतोऽग्रे परिवर्धनीयम्—

२६।४२ पदपाठे तस्य संहितापाठे चोपलभ्यमातं ‘चिश्चा’ पदमपि
ककोशे ‘चिश्च्या’ इत्येवं सयकारो दृश्यते ।

विशेषः—अस्मिन् शोधनपत्रे पदादौ क्वचित् मुद्रितयोः व य इत्येतयोः
व य इत्येवं शोधनं न प्रदर्शितम्, सर्वजनानां विदितत्वात् ।

पृष्ठ	पं०	अशुद्धम्	शुद्धम्
२५	५	अथभाग०	अथभाग०
२८	४	ददे	दधे
२८	५	असदत्	असदत्
३१	८	तन्वा ÷	तन्वा ÷
३३	४	सुहितोति०	सुहितेति०
३५	९	ब्रह्ममण ÷	ब्रह्ममणं
३७	१०	सम्प्रादितिसम् राट्	सम्प्रादितिसम् राट्
३७	१२	गार्हपत्य०	गार्हपत्य०
३८	६	मेधां	मेधा?
३९	६	जोषसः	जोषसं
३९	११	अव्या	अव्या
४०	४	चेरुः	चेरु?
४०	७	रिषं	रिष?
४०	११	ददामि	ददामि
४३	२	उर्बालुकमि०	उर्बालुकमि०
४७	२	ब्रातात्	ब्रातात्
४८	५	इत्यूर्णं	इत्यूर्णं
४८	६	मयि	मयि
४८	७	असि?	असि
४८	८	सुसस्या	सुसस्या
४९		मृडीकाम्	मृडीकाम्
४९	४	मनोयुज्	मनोयुज्
४९	७	आत्त्रा?	आत्त्रा?
५०	३	मन्दिषीमहि	मन्दिषीमहि
५१	८	यज्जिज्या । उ०	यज्जिज्या । अदिते । उ०
५२	२	सगर्भंभ्यु	सगर्भंभ्यु
५२	७	त्वा	त्वा
५३	११	ग्रहस्य ÷	ग्रहस्य ÷
५४	१	रत्नधामितिरत्न धाम्	रत्नधामितिरत्न धाम्
५४	५	प्रजा	प्रजा
५४	६	प्राणन्तु	प्राणन्तु

पृष्ठ	पं०	अशुद्धम्	शुद्धम्
५४	९	सुग्मे	सुग्मे
५४	१२	पूषेयम्	पूषेयम्
५५	१०	ग्राम्	ग्राम्
५६	२	झरुणस्य	झरुणस्य
६५	५	दुर्ध्वेऽइति	दुर्ध्वेऽइति
६५	१२	त्वा	त्वा
६८	८	ञाम्	ञाम्
६८	११	स्थ	स्थ
६९	५	मारुतं	मारुतं
७०	२	जृद्वयं	जृद्वयं
७१	२	प्रतक्वेति०	प्रतक्वेति०
७२	२	ंसम् इत्	सम् इत्
७२	२	सोमं	सोमं
७२	८	बिद्वान्	बिद्वान्
७२	९	ते	ते
७४	१	अन्न्यान् । उप	अन्न्यान् । न । अन्न्यान् । उप
७५	३	एतस्य	एतस्य
७५	४	त्वा	त्वा
७६	६	दिवीवेति०	दिवीवेति०
७७	११	ते	ते
७८	३	पञ्चन्	पञ्चन्
७८	७	धा?	धां
८०	१३	गच्छताम्	गच्छताम्
८१	२	ऊष्मणः	ऊष्मणः
८२	५	अहोरात्रे०	अहोरात्रे०
८२	१२	राजन्	राजन्
८३	९	अमू	अमू?
८४	११	हविष्यः	हविष्यः
८९	१	त्वा	त्वा
८९	७	इतिद्यावा पृथिवी	इतिद्यावापृथिवी
९१	७	देवां	देवा?

पृष्ठ	पं०	अशुद्धम्	शुद्धम्
९२	६	मृष्ट्टुं	मृष्ट्टुं
९२	११	आसन्	आसन्
१०६	३	द्विवस्वन्	द्विवस्वन्
११०	२	मघवन्निति०	मघवन्निति०
११८	२	न?	नं
११८	४	आ	आ
११९	६	हविषा	हविषा
१२५	३	अगन्	अगन्
१२९	१	नामं ब्रचसा	नामं । ब्रचसा
१२९	६	य्य?	य?
१२९	१४	युज्यमानं	युज्यमानं
१३०	२१	रुहेयम्	रुहेयम्
१३०	२२	पृष्ठ ४४	पृष्ठ ४५
१३२	४	पुर्णम्	पुर्णम्
१३३	२	ब्राजिनं	ब्राजिनं :-
१३४	१	गन्ताम्	गन्ताम्
१३६	६	बभूव	बभूव
१४५	४	तपोजा	तपोजा
१५९	११	अङ्गानम्	अङ्गानम्
१६९	११	द्विषं	द्विष?
१७४	३	देवं	देव?
१७५	७	कृता	कृता
१८०	९	देवा?	देवा?
१८०	१२	चतुः पदऽइति	चतुः पदऽइति
१८१	१	०प्प्र सानम्	०प्प्र सानम्
१८१	६	नाम	नाम
१८२	२	आ	आ
१८४	९, १७	अग्ने (अग्ने)	अग्ने (अग्ने)
१८५	४	उषायां	उषायां
१८५	८	सर्वां	सर्वां :-
१९२	९	नं	नापेक्षते

पृष्ठ	पं०	अशुद्धम्	शुद्धम्
१९३	१	ज्ञानम्	ज्ञानम्
१९३	८	न	न
२०२	११	पुण्ण	पुण्णे
२०५	९	या	या?
२०७	५	या	या?
२०९	१३	युज्जिज्यम्	युज्जिज्यम्
२१२	११	सोम	सोम
२१४	टि० २	०पि मुडागमः	०पि डटो मडागमः
२१५	९	च	च
२१६	८	०मिति यातु	०मितियातु
२१६	१०	अमी०	अमी०
२१८	३	न?	न८
२२०	९	या?	या
२२४	७	स्तुभा	स्तुभा
२२५	१३	ज्यातिषा	ज्योतिषा
२२७	६	रजस८	रजस८
२२८	१	मा	मा
२४४	९	वसव?	वसव८
२५३	६	बुध८	बुध?
२५४	५	सुस८	सुस८
२५९	५	सुसह८इति	सुसह८इति
२५९	१८	रथेन	रथेन
२६२	६	सत्पति०	सत्पति०
२६२	११	अप्रयुच्छ	अप्रयुच्छ०
२६२	१४	मध्यम्	मध्यम्
२६४	७	शोचि८	शोचि?
२६६	६	काशिनी	काशिनी
२६६	८	गिरिशन्तेति०	गिरिशन्तेति०
२६८	६	इषवः	इषव८
२६८	१०	इषवः	इषव८
२७२	३	त्रिकृतानामिति०	त्रिकृतानामिति०

पृष्ठ	पं०	अशुद्धम्	शुद्धम्
२७६	५	अपगल्भभायेत्यप गल्भभाय	अपगल्भभायेत्यप गल्भभाय
२८०	५	निवेष्ट्यायेति०	निवेष्ट्यायेति०
२९५	७	क्षेद	क्षेद
३०१	६	देवा?	देवाः
३०४	८	०रित्या भजन्ती	रित्या भजन्ती
३०६	३	इतिप्र	इतिप्र
३०६	८	क्रेतुम्	क्रेतुम्
३०८	११	ज्योतिः	ज्योतिः
३०८	१३	रोदसीऽइति	रोदसीऽइति
३२४	७, १४, १९	अधिसर्वनेऽइति	अधिसर्वनेऽइति
३२५	५, १३	बृहद्दन्तन्तर०	बृहद्दन्तन्तरे०
३२९	१०	नः	नः
३३१	९	अवस्यू ?	अवस्यू ?
३३६	११	अधि	अधि
३३७	५	इन्द्रम्	इन्द्र
३५५	६	सिष्टाः	सिष्टाः
३६३	१९	२२८	३२८
३७०	६	०दितीन्द्रिय	०दितीन्द्रिय
३७३	१	पृष्टी?	पृष्टी?
३७३	१३	पृष्टी?	पृष्टी?
३८२	१	इन्द्रम्	इन्द्रम्
३८७	१३	यिम्	रयिम्
३९६	२	बृत्रहेति०	बृत्रहेति०
४००	६	इतियह्वी	इतियह्वी

रामलाल कपूर ट्रस्ट द्वारा

प्रकाशित वा प्रसारित प्रामाणिक ग्रन्थ

वेद विषयक ग्रन्थ

१. ऋग्वेदभाष्य—(संस्कृत, हिन्दी; ऋग्वेदादिभाष्यभूमिका सहित)—
प्रति भाग सहस्राधिक टिप्पणियां, १०-११ प्रकार के परिशिष्ट व सूचियां ।
प्रथम भाग ६०.००; द्वितीय भाग ४०.००; तृतीय भाग ५०.०० ।

२. यजुर्वेदभाष्य-विवरण—ऋषि दयानन्दकृत भाष्य पर पं० ब्रह्मदत्त
जिज्ञासु कृत विवरण । प्रथम भाग १५०.००, द्वितीय भाग ७५.०० ।

३. तैत्तिरीय-संहिता—मूलमात्र, मन्त्रसूची सहित । १००.००

४. तैत्तिरीयसंहिता-पदपाठ—दाक्षिणात्यपाठानुसारी । बृहद् आकार
में । पृष्ठ संख्या ६७० । १५०.००

५. अथर्ववेदभाष्य—श्री पं० विश्वनाथ जी वेदोपाध्याय कृत । १-३
काण्ड ५०.००, ४-५ काण्ड ५०.००, ६ काण्ड ५०.००, ७-८ काण्ड ५०.००,
९-१० काण्ड ५०.००, ११-१३ काण्ड ५०.००, १४-१७ काण्ड ५०.००,
१८-१९ काण्ड ५०.००, बीसवां काण्ड ५०.०० ।

६. ऋग्वेदादिभाष्य-भूमिका—पं० युधिष्ठिर मीमांसक द्वारा सम्पादित
एवं शतशः टिप्पणियों से युक्त । मूल्य ५०.००

७. ऋग्वेदादिभाष्य-भूमिका-परिशिष्ट—भूमिका पर किये गये आक्षेपों
के ग्रन्थकार द्वारा दिये गये उत्तर । ५.००

८. भूमिका-भास्कर—स्वामी विद्यानन्द सरस्वती, दो भागों में पूर्ण,
प्रथम भाग १५०.००, दूसरा भाग १५०.०० ।

९. माध्यन्दिन (यजुर्वेद) पदपाठ— १००.००

१०. गोपथ-ब्राह्मण (मूल)—सम्पादक श्री डा० विजयपाल जी विद्या-
वारिधि । अब तक प्रकाशित सभी संस्करणों में अधिक शुद्ध और सुन्दर
संस्करण । ८०.००

११. वैदिक-सिद्धान्त-मीमांसा—(प्रथम भाग) पं० युधिष्ठिर मीमांसक
लिखित वेदविषयक १६ विशिष्ट निबन्धों का अपूर्व संग्रह । ७५.००

१२. वैदिक-सिद्धान्त-मीमांसा—(द्वितीय भाग) पं० युधिष्ठिर मीमांसक
द्वारा लिखित वेदाङ्गादि विषयक निबन्धों का अपूर्व संग्रह । १००.००

१३. कात्यायनीय ऋक्सर्वानुक्रमणी—(ऋग्वेदीया)—षड्गुरुशिष्य विरचित संस्कृत टीका सहित । इसमें ऋग्वेद के प्रतिमन्त्र ऋषि देवता और छन्दों का संकलन है । इस संस्करण में टीका का पूरा पाठ प्रथम बार छापा गया है । विस्तृत भूमिका और अनेक परिशिष्टों से युक्त । १५०.००

१४. ऋग्वेदानुक्रमणी—वेङ्कट माधवकृत । इस ग्रन्थ में स्वर छन्द आदि आठ वैदिक विषयों पर गम्भीर विचार किया है । प्रत्येक वेदार्थ के जिज्ञासु के लिये यह ग्रन्थ परम उपयोगी है । व्याख्याकार—श्री डा० विजयपाल जी विद्यावारिधि । ५०.००

१५. वैदिक-साहित्य-सौदामिनी—स्व० श्री पं० वागीश्वर वेदालङ्कार कृत काव्यप्रकाश, साहित्यदर्पण आदि के समान वैदिक साहित्य पर मास्त्रीय विवेचनात्मक ग्रन्थ । ७०.००

१६. ऋग्वेद की ऋक्संख्या—लेखक—पं० युधिष्ठिर मीमांसक । ५.००

१७. वेद-श्रुति-आभ्यास-संज्ञा-मीमांसा—(संस्कृत-हिन्दी) इसमें सप्रमाण दर्शाया गया है कि मन्त्रों की ही वेदसंज्ञा है । युधिष्ठिर मीमांसक । ३.००

१८. वैदिक-छन्दोमीमांसा—लेखक—पं० युधिष्ठिर मीमांसक । ५०.००

१९. वैदिक-स्वर-मीमांसा—वेद में प्रयुक्त उदात्तादि स्वरों का विस्तृत विवेचन किया गया है । लेखक—पं० युधिष्ठिर मीमांसक । ५०.००

२०. वैदिक वाङ्मय में प्रयुक्त विविध स्वराङ्कन प्रकार—लेखक—पं० युधिष्ठिर मीमांसक । १०.००

२१. वेदों का महत्त्व तथा उनके प्रचार के उपाय, वेदार्थ की विविध प्रक्रियाओं की ऐतिहासिक मीमांसा—(संस्कृत-हिन्दी)—यु० मी० १५.००

२२. देवापि और शन्तनु के आख्यान का वास्तविक स्वरूप—लेखक—श्री पं० ब्रह्मदत्त जी जिज्ञासु । ८.००

२३. वेद और निरुक्त—श्री पं० ब्रह्मदत्त जी जिज्ञासु । ३.००

२४. निरुक्तकार और वेद में इतिहास—पं० ब्रह्मदत्त जिज्ञासु । ३.००

२५. त्वाष्ट्री सरण्य की वैदिक कथा का वास्तविक स्वरूप—लेखक—पं० धर्मदेव जी निरुक्ताचार्य । ३.००

२६. कतिपय वैदिक-शब्दों के अर्थों की मीमांसा—पं० ईश्वरचन्द्र जी विद्यासागर । ५.००

पुस्तक प्राप्ति स्थान—

रामलाल कपूर ट्रस्ट बहालगढ़, (सोनीपत-हरियाणा)

रामलाल कपूर एण्ड सन्स २५६६, नई सड़क, दिल्ली

